

ISSN 2224-5294

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

Х А Б А Р Л А Р Ы

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

N E W S

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ
И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

2 (306)

НАУРЫЗ – СӘУІР 2016 ж.

МАРТ – АПРЕЛЬ 2016 г.

MARCH – APRIL 2016

1962 ЖЫЛДЫҢ ҚАҢТАР АЙЫНАН ШЫҒА БАСТАҒАН

ИЗДАЕТСЯ С ЯНВАРЯ 1962 ГОДА

PUBLISHED SINCE JANUARY 1962

ЖЫЛЫНА 6 РЕТ ШЫҒАДЫ

ВЫХОДИТ 6 РАЗ В ГОД

PUBLISHED 6 TIMES A YEAR

АЛМАТЫ, ҚР ҰҒА
АЛМАТЫ, НАН РК
ALMATY, NAS RK

Б а с р е д а к т о р

ҚР ҰҒА академигі

Пралиев С. Ж.

Р е д а к ц и я а л қ а с ы:

эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Баймұратов У.Б.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Байпақов К.М.**; филос. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Есім Г.Е.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қирабаев С.С.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қошанов А.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нәрибаев К.Н.** (бас редактордың орынбасары); филос. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нысанбаев А.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сабикенов С.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сулейменов М.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сатубалдин С.С.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбжанов Х.М.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбусейтова М.Х.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Байтанаев Б.А.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Жақып Б.А.**; фил. ғ. докторы, проф., чл.-корр. НАН РК **Қалижанов У.К.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қамзабекұлы Д.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қожамжарова Д.П.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қойгелдиев М.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Құрманбайұлы Ш.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Таймағанбетов Ж.К.**; социол. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Шәукенова З.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА құрметті мүшесі **Дербісәлі А.**

Р е д а к ц и я к ең с е с і:

Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Белостечник Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА академигі **Велиханлы Н.** (Азербайджан); Тәжікстан ҰҒА академигі **Назаров Т.Н.** (Тәжікстан); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Рошка А.** (Молдова); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Руснак Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Муратов Ш.** (Әзірбайжан); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Сафарова З.** (Әзірбайжан); э. ғ. д., проф. **Василенко В.Н.** (Украина); заң ғ. докт., проф. **Устименко В.А.** (Украина)

Главный редактор

академик НАН РК
С. Ж. Пралиев

Редакционная коллегия:

докт. экон. н., проф., академик НАН РК **У.Б. Баймуратов**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **К.М. Байпаков**; докт. филос. н., проф., академик НАН РК **Г.Е. Есим**; докт. фил. н., проф., академик НАН РК **С.С. Кирабаев**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **А.К. Кошанов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **К.Н. Нармбаев** (заместитель главного редактора); докт. филос. н., проф., академик НАН РК **А.Н. Нысанбаев**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **С.Н. Сабикенов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **С.С. Сатубалдин**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **М.К. Сулейменов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Х.М. Абжанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.Х. Абусеитова**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Байтанаев**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Жакып**; докт. фиол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **У.К. Калижанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Д. Камзабекулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Д.П. Кожамжарова**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.К. Койгельдиев**; докт. фил. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ш. Курманбайулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ж.К. Таймаганбетов**; докт. социол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **З.К. Шаукенова**; д. фил. н., проф., Почетный член НАН РК **А. Дербисали**

Редакционный совет

академик НАН Республики Молдова **Г. Белостечник** (Молдова); академик НАН Азербайджанской Республики **Н. Велиханлы** (Азербайджан); академик НАН Республики Таджикистан **Т.Н. Назаров** (Таджикистан); академик НАН Республики Молдова **А. Рошка** (Молдова); академик НАН Республики Молдова **Г. Руснак** (Молдова); чл.-корр. НАН Азербайджанской Республики **Ш. Мурадов** (Азербайджан), член-корр. НАН Азербайджанской Республики **З.Сафарова** (Азербайджан); д. э. н., проф. **В.Н. Василенко** (Украина); д.ю.н., проф. **В.А. Устищенко** (Украина)

Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. ISSN 2224-5294

Собственник: РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы)

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации и архивов

Министерства культуры и информации Республики Казахстан № 10894-Ж, выданное 30.04.2010 г.

Периодичность 6 раз в год

Тираж: 2000 экземпляров

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, 220, тел. 272-13-19, 272-13-18,
www.nauka-nanrk.kz / social-human.kz

Editor in chief

S.Zh. Praliyev,
academician of NAS RK

Editorial board:

U.B. Baymuratov, dr. econ. sc, prof., academician of NAS RK; **K.M. Baipakov**, dr. hist. sc., prof., academician of NAS RK; **G.Ye. Esim**, dr. philos. sc., prof., academician of NAS RK; **S.S. Kirabayev**, dr. phil. sc., prof., academician of NAS RK; **A.K. Koshanov**, dr. econ. sc, prof., academician of NAS RK; **K.N. Naribayev**, dr. econ. sc., prof., academician of NAS RK (deputy editor-in-chief); **A.N. Nysanbayev**, dr. philos. sc., prof., academician of NAS RK; **S.N. Sabikenov**, dr. jur. sc., prof., academician of NAS RK; **M.K. Suleimenov**, dr. jur. sc., prof., academician of NAS RK; **S.S. Satubaldin**, dr. econ. sc., prof., academician of NAS RK; **Kh.M. Abzhanov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **M.Kh. Abusseitov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **B.A. Baitanayev**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **B.A. Zhakyp**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **U.K. Kalizhanov**, dr. phil. sc., prof., corr. member of NAS RK; **D. Kamzabekuly**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **D.P. Kozhamzharova**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **M.K. Koigeldiev**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Sh. Kurmanbaiuly**, dr. phil. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Zh.K. Taymaganbetov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Z.K. Shaukenova**, dr. soc. sc., prof., corr. member of NAS RK; **A. Derbisali**, dr. phil. sc., prof., honorary member of NAS RK

Editorial staff:

G. Belostechnik, NAS Moldova academician (Moldova); **N. Velichanly**, NAS Azerbaijan academician (Azerbaijan); **T.N. Nazarov**, NAS Tajikistan academician (Tajikistan); **A. Roshka**, NAS Moldova academician (Moldova); **G. Rusnak**, NAS Moldova academician (Moldova); **Sh. Muradov**, NAS Azerbaijan corr.member (Azerbaijan); **Z. Safarova**, NAS Azerbaijan corr.member (Azerbaijan); **V.N. Vasilenko**, dr. econ. sc., prof. (Ukraine); **V.A. Ustimenko**, dr. jurid. sc., prof. (Ukraine)

News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Humanities. ISSN 2224-5294

Owner: RPA "National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan" (Almaty)

The certificate of registration of a periodic printed publication in the Committee of information and archives of the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan N **10894-Ж**, issued 30.04.2010

Periodicity: 6 times a year

Circulation: 2000 copies

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 219, 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19, 272-13-18,
www.nauka-nanrk.kz / social-human.kz

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 5 – 10

THEY BROUGHT KNOWLEDGE AND FAITH INTO THE WORLD
New Data on Medieval Thinkers of Turkestan

A. B. Derbisaly

R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies CS MES RK, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: shighistanu@mail.ru

Key words: Abu Nasr al-Farabi, Hadji Khalifa, Shavghar, Yasy, Kashmir, Turkestan, India, Iman Zamin Turkistani.

Abstract. At various times, the ancient city of Turkestan which's 1500th anniversary we have celebrated in 2000 under the auspices of UNESCO, born various names, such as Shavghar or Yasy, but had always played a significant role in the history of culture and spirituality of its citizens. The very fact that it had become a birthplace and a place of activities of a large number of prominent thinkers marks it out of the vast number of cities that in ancient times glorified the southern part of modern Kazakhstan and the whole Central Asia. The author of the paper, a well-known scientist-orientalist, recounts the facts he was able to learn about the life of our ancestors-countrymen from medieval Arab, Persian and Indian written sources he has found in different countries of the world.

УДК 94 (574.1)

ОНИ НЕСЛИ В МИР ЗНАНИЯ И ВЕРУ
Новые сведения о мыслителях средневекового Туркестана

А. Б. Дербисали

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Абу Наср аль-Фараби, Хаджи Халифа, Шавгар, Йасы, Кашмир, Туркистан, Индия, Имам Замин Туркистани.

Аннотация. Древний город Туркестан, 1500-летие которого мы отметили в 2000 году под эгидой ЮНЕСКО, в разные времена носил разные названия, такие как Шавгар или Йасы, но всегда играл значительную роль в истории культуры и духовности своих граждан. Уже тот факт, что он стал местом рождения и деятельности большого количества выдающихся мыслителей, выделяет его из огромного количества городов, которым в древности были славны юг современного Казахстана и вся Центральная Азия. Автор предлагаемой статьи, известный ученый-востоковед, рассказывает о том, что ему удалось узнать о жизни наших предшественников-земляков из найденных им в разных странах средневековых арабских, персидских и индийских письменных источников.

Как установили археологи, древний город Шавгар находился на берегу Сырдарьи, рядом с современным Туркестаном. По утверждению В. Бартольда (1869-1930): «От Кедера был один переход до Шавгара, большого укрепленного города с обширной волостью, с соборной мечетью около базара... Западный Шавгар

нужно отождествить с городом Туркестаном, как предложил Ле Стрэндж» [1, с.234]. А в «Истории Казахстана» пишется: «На расстоянии одного дня езды на юг от Отрара есть округ Шавгар с одноименным центром. Шавгарский округ занимал нынешний Туркестанский район... В XI веке Шавгар пришел в упадок и столица округа переехала в Йасы (Ясы)» [2, с. 75]. У востоковеда Ш. Камалидинова мы читаем следующее: «Шавгар находился... на месте города Шойтобе. В переводе с согдийского языка обозначает «черная гора». Расположение города у подножья Каратау может служить дополнительным сведением при приравнении Шойтобе к Шавгару» [3, с. 83].

Так вот, эта местность, как утверждает и средневекового летописец Абу Са'да ас-Сам'ани, породила множество ученых, среди которых такие известные в свое время хадисоведы, жившие в X-XII вв., как Абу-л Хасан Али, Абу Мухаммад Абдаллах, Али ибн ал-Хасан, Хамдан ибн Ахмад и другие.

Конечно, из среды ученых Средней Азии и Казахстана выделяются прежде всего энциклопедист Абу Наср ал-Фараби (870-950), который прославился во многих отраслях средневековой науки, Абу Райхан ал-Бируни (973-1048) – в географии, Абу Али Ибн Сина (980-1037) – в медицине, Улугбек (1394-1449) – в астрономии, Абу Ибрахим Исхак ал-Фараби (ум. в 961 г.) и Исмаил ал-Джаухари ал-Фараби (ум. в 1002 г.) – в языкознании. Наряду с ними выдающиеся мыслители Исфиджаба-Сайрама, Йасы-Туркестана создавали труды в различных отраслях исламских наук, таких как мусульманское право, хадисоведение, тафсир... Из той плеяды ученых нам хорошо известен Ходжа Ахмад Йасауи (ум. в 1166-67 г.) – духовный отец тюрков, который оставил в наследство память о своем духовном подвиге и восхитительное произведение «Диван-и хикмет» («Книга мудрости»).

И без того бурно развивавшаяся наука особенно расцвела во времена правления династии Караханидов (X – начало XIII вв.), которые объявили ислам государственной религией и создали условия для культа знаний и образования.

Общемировой характер этому процессу придал тот факт, что мыслители Центральной Азии поддерживали духовную и культурную связь не только с Ближним и Средним Востоком, которые были центрами исламской цивилизации, но и с далекой Индией. Там, за тысячи миль от родного Йасы ученые-тюрки завоевали огромный, непререкаемый авторитет как тонкие интеллектуалы и исследователи.

Средневековый библиограф Хаджжи Халифа (1609-1657) в работе «Кашф аз-зунун 'ан асами ал-кутуб уа-л фунун» и выдающийся индийский ученый Абд ал-Хайй ал-Хусайни ал-Хинди (1847-1886) – в труде «ал-А'лам. Нузхат ал-хауатир уа бахджат ал-масами' ан-науазир» упоминали доселе неизвестные нам имена мыслителей – выходцев из Йасы. Известно, что те называли себя ал-Йасауи ал-Кашмири. Последняя приставка к имени означала, что их жизнь и деятельность были связаны с Индией, а точнее, одним индийских велятов – Кашмиром. В 1998-1999 годах, во время моих поездок в Кашмир с целью выяснения причины смерти и места захоронения Мырза Мухаммада Хайдара Дулати (1499-1551), который в средние века был правителем Кашмира, я узнал от местных ученых, что среднеазиатские тюрки сыграли большую роль в распространении и окончательном установлении ислама в Индии, а также о том, что в средневековье в Индию прибыли около 700 центральноазиатских суфиев.

Известно, что в 1526 году Индию завоевал еще один великий тюрк – Мухаммад Захир ад-дин Бабур (1426-1530), а его потомки создали там государство и правили им три столетия. Бабур назначал главными имамами центральной мечети в Дели выходцев из Бухары и Самарканда. Так поступать он завещал и своим потомкам. Эта традиция сохранилась и поныне, имя современного главного имама Дели – ал-Бухари (бухарец).

Наши предки хорошо знали скрытый в Гималаях от чужих взоров Кашмир. Их привлекала эта большая долина размерами 30 на 220 км, окруженная горами. На ее просторах существовало несколько средних и малых городов, столицу Сринагар рассекала река Желам, в северной части города плескалось живописное озеро Дал. И Сринагар, и горы, и холмы увенчаны лесами и сосновыми борами, которые придают особую красоту этому краю. Не случайно наши среднеазиатские предки считали великим и добрым делом распространение и установление ислама в этих дивных местах.

Вот только некоторые имена выходцев из Йасы: Абу-л-Аббас Ахмад (ум. в 1004 г.), оставивший нам книгу «Суфийские разряды», о нем упоминается в «Кашф аз-зунун» Хаджи Халифы (1609-1657) [4, с. 1104]; Шамс ад-дин ат-Туркмани ал-Банипати, которого считали потомком великого шейха Ходжа Ахмада Йасави [5, с. 50]. Интересно, что имя его деда звучит как Абд ал-Мумин ат-Туркмани. Махмуд Кашгари в «Диуан лугат ат-турк» пишет: «Имеется история, связанная с обретением ими этого названия (Туркмани). Зу-л-Карнайн (Александр Македонский – **Авт.**), пройдя Самарканд, направился в страну тюрков. В те времена царем тюрков был молодой человек по имени Шу. У него было большое войско. Именно он инициировал строительство крепости Шу возле Баласагуна. Каждый день для воевод его войска в крепости Шу звучал барабанный бой в триста шестьдесят ударов... В это время города и деревни, такие как Тираз (Тараз), Исфиджаб (Сайрам), Баласагун и другие, еще не были построены. Их возвели позже. А тогда люди были кочевниками и жили в шатрах. Когда Зу-л-Карнайн пришел и увидел... группу людей с отличительными знаками и тамгами тюрков, то прежде чем спросить (о них), он сказал по-персидски: «Туркман анд», то есть «они похожи на тюрков». С тех пор до сего дня это имя за ними и сохранилось» [6, с. 1051-1052]. Место, где Александр Македонский увидел тюрков, это территория современных Южно-Казахстанской и Жамбылской областей.

Шейх Шамс ад-дин, видимо, получил начальное образование на родине, в Йасы. Покинув родные пенаты, он углубил свои знания у великих шейхов Центральной Азии и отправился в Индию. Прибыв в город Панипат, прожил интересную жизнь, став именитым ученым. Он скончался в 716/1315 году.

О наших предках, родившихся в Йасы и живших в Кашмире, писали Исмаил Паша ал-Багдади (ум. в 1920 г.) и Умар Рида Каххала. Исмаил Паша в «Хадийат ал-‘арифиин» приводит имя выходца из Йасы Камила ибн Мырза Ахмада ал-Йасави ибн Малик Мухаммада ат-Ташканди. Он называет его именем ал-Кашмири [7, с. 837]. Видимо, его новое имя Кашмири было присвоено после того, как он туда переехал. Исмаил Паша указывает дату его кончины в 1131/1719 году, название его сочинения – «Бахр аз-заман» («Море эпохи») [7, с. 837].

А вот имена других выходцев из Йасы.

Абдаллах ал-Кашмири – в Кашмире он изучал науки, там же вступил на суфийский путь; вернувшись на родину, достиг уровня шейха, затем снова уехал в Кашмир, где принял на себя обязанности вынесения фетв. Ему дают рекомендации самые авторитетные ученые Кашмира. Он скончался в 1171/1757 году [5, с. 165-166].

Нур ал-Худа тоже прославился как угодник Кашмирского края. О нем писали: «От его учения многие люди извлекли пользу, умер он в пятницу месяца джумада ал-ула в 1197 (1784) году хиджры» [5, с. 396].

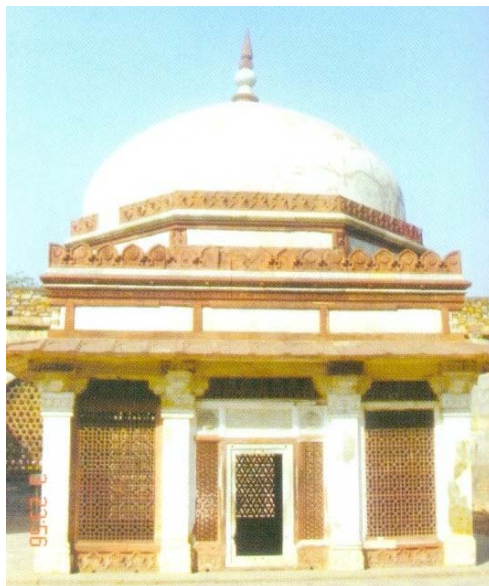
Абу Рида Мухаммад – автор работ по хадисоведению, а также суфизму (тасаввуф) [5, с. 421].

Абу-т-Тайиб Ахмад – видный представитель учения шариата – оставил заметный след в науке о хадисах, исследовал биографию пророка Мухаммада, науку суфизма и поэзию. Многие кашмирцы обращались к его трудам. Абу-т-Тайиб был одним из руководителей тариката [5, с. 35]. В библиотеке Кашмира хранится его трактат «Рисала хамдийа» («Трактат восхваления»), написанный в суфийском стиле на персидском языке.

Из трудов средневековых ученых мы черпаем сведения и об истории всей Центральной Азии. Шейх Мадж ад-Дин Мухаммад Инан, автор «Тарих-и Туркистан» («История Туркестана»), посвятил свой труд Тамгаш-хану (1050-1068). Средневековый арабский историк Джалал ад-дин ас-Суйути (1445-1505) анализирует географическое название Туркестан: «Есть два значения названия Туркестан. Первое – означает страна, общая для тюрков, а второе – маленький городок в стране тюрков» и «Туркестан – название, данное всей тюркской стране в Мавараннахре, это на севере от Бухары, а маленький городок Туркестан, как было сказано выше, находится на земле тюрков».

Известен другой историк и литератор ‘Абд ал-Карим ал-Бухари (ум. в 1246/1828г. в Константинополе-Стамбуле), который также изучал историю Туркестана. Он – автор работы «История Туркестана и Афганистана». Абд ал-Карим свои работы писал на турецком языке.

В последние годы я совершил несколько поездок в Индию, где ознакомился с архитектурными памятниками, построенными нашими предками в Дели и Агре. У меня вызвал интерес средневековый архитектурный комплекс «Кутб минар» («Башня Кутба»), построенный южнее Дели по указанию Кутб ад-дин Айбека (1191-1210). Тюрк правил Индией в XII веке. В годы правления Индией нашими предками, Кутб ад-Дином и Илтутмышем-Елтутки (1210-1235), были построены мощные башни, прекрасные мечети, мавзолеи. И многие из них сохранились до наших дней.

Мавзолей Имам Замина Туркистани

Мавзолей Имама Замина Туркистани, расположенный на восточной стороне Алай дарваза (ворот) комплекса, привлекает взоры. На тумбах возле мавзолея на хинди и английском языках написаны о нем следующие данные:

«Могила Имама Замина.

В соответствии с надписью над южной дверью этой могилы Имам Мухаммад Али, или Имам Замин, пришел в Дели в правление Сикандара Лоди из Туркестана (1489-1517 н.э.). Он построил мавзолей при жизни и умер в 1539 году нашей эры. Мавзолей увенчан песчаным куполом, покрытым штукатуркой (гипсом) в форме восьмиугольного цилиндра. Его стороны высечены продырявленными завесами, что является особенностью архитектуры времен Лоди».

А на мраморной доске, в верхней части мавзолея имеется следующая информация на персидском языке:

Во Имя Аллаха Милостивого, Милосердного! После совершения обряда (вазифы), восхвалений и прославлений Всевышнему, соседей (муджавиров) этой святой могилы и обитателей усыпальницы (да упокоятся они), и находящихся по соседству истинно верующих и посвятивших себя Аллаху, а также приближенных и уважаемых жителей места (даргаха), которые пожертвовали миром и всем мирским ради Аллаха на его пути и отдали богатство своей жизни и сердце свое, дабы воскреснуть и восстать из пыли во славу Аллаха...

Судя по мавзолею, построенному у ворот царского дворца Кутб ад-дин Айбека (1191-1210), Илтутмыш (1210-1235), Ала ад-дина (1295-1315), Мухаммад Али, более известный как Имам Замин Туркистани, не был простым человеком. Можно предположить, что он прибыл в Дели при султани Сикандаре Лоди (1489-1517). Его также знал Бабур (1483-1530), так как он в 1526-1527 годах одержал победу над Сикандаром Лоди в Панипате, что в 120 километрах севернее Дели и завоевал Индию. Имам Замин отошел в мир иной при власти сына Бабура – Хумайуна (1508-1556).

Индийский автор Дипа Кришнан в статье «Человек, живший в интересное время», пишет следующее:

«Я прогуливался по комплексу Кутб со своим другом, когда мы подошли к маленькому восьмиугольному мавзолею, который очень мило располагался на соседнем участке.

Там очень много величественных монументов в комплексе Кутб – высоченный Кутб Минар, большая мечеть Куат ал-Ислам и украшенный Алай Дарваза.

Большинство из сооружений были построены в раннем XIII веке Династией Рабов (мамлюков – А.Д.). Но этот маленький мавзолей был добавлен позже, в XVI столетии.

Кем же он был, удивился я, человек, который осмелился возвести свое сооружение рядом с такими величественными зданиями в Дели. Почему он был так важен. Может он был Султаном или каким-нибудь заслуженным дворянином? Я посмотрел на надпись – это был мавзолей имама которого звали Имам Замин.

На чтение у меня ушло какое-то время, прежде чем я понял, кем он был. Имам Замин имел также имя Саййид, этим словом обычно обозначают мужчин – потомков пророка Мухаммада. Саййиды, следующих в родословной от Хасана и Хусайна, двух внуков Пророка, берущих свое начало в 7 веке.

В XVI столетии Саййид Имам Замин прибыл в Индию из Центральной Азии (Туркестан), во времена правления Сикандара Лоди. В своей книге «Дели, который никто не знает», Р.В. Смит говорит, что Саййид был назначен главным Имамом мечети Куватул-Ислам, и... сам Сикандар Лоди обращался к нему за духовным руководством.

Этот Имам, который был суфием, проповедовал пренебрежение мировым достижениями и просил Лоди стремиться к объединению, к божественному единству, нежели наоборот.

Смит также утверждает, что Иمامу Замину не нравились политические интриги во дворе Лоди. Я не удивлен этим. Суфизм является одним из самых загадочных аспектов Ислама и имамы суфизма были слишком известными для того, чтобы отвергнуться от мирских благ (богатств мира).

Когда Бабур (основатель империи Моголов) нанес поражение Лоди, он навестил Имама Замина для того, чтобы выказать свое уважение последнему. Сын Бабура Хумайун также относился с огромным уважением к Иمامу и как раз именно при Хумайуне был построен мавзолей Имама.

Когда Хумайун на короткое время потерял Дели в пользу Шер Шаха Сура, афганца, Шер Шах также приходил к Иمامу чтобы снискать у того благословение.

Это ведь просто изумительно, что здесь, в этом маленьком уголке Комплекса Кутб, когда-то был человек, у которого на глазах много королей правили и умирали.

Какую же интересную жизнь он прожил! Я могу представить себе его сидящим в этом пыльном дворе, с деревьями манго на заднем дворе, слушающим завывание Делийских павлинов, в то время как империи расцветали и приходили в упадок, а правители шли к нему на поклон, чтобы получить его благословение».

Мавзолей построен с особой тщательностью. На внешнем карнизе в круговую 61 раз выбиты слова «Аллах» и «Субхан Аллах» и повыше мраморной доски, на стене мавзолея, эти же слова написаны 36 раз. Между словами нарисованы цветы, вписанные в круг.

Надгробный камень расположен в центре. В западной части мавзолея имеется ниша (михраб). Верхняя часть внешней рамы – округлая. Изнутри написано: «Бисмиллахирахманирахим», чуть пониже, внутри полукруга – «Айат ал-курси» из суры Корана «ал-Бакара». Пониже округлой части михраба – два пояса. Справа и слева от них дважды и на нижнем поясе написано слово «Аллах». Оно повторяется сверху и снизу углубления ниши по два раза. С правой и левой части михраба нанесены узоры в виде цветов. Подробности жизни туркестанского имама, откуда он прибыл в Индию (из города Туркестана или Туркестанского края), можно будет получить ответы только после проведения исследований.

Родившиеся с X по XVIII века в Йасы, но всю свою сознательную жизнь проводившие в Кашмире, наши предки посвятили себя служению исламу, благодаря и их трудам ислам получил мощное распространение как Средней Азии и Казахстане, так и по всему миру.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бартольд В.В. Сочинения. Москва, 1963, 1 том.
- [2] Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Алматы: «Ғылым» баспасы, 1983, 2-том.
- [3] Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. Ташкент, 2003.
- [4] 'Аллама эл-Маула Мустафа ибн'Абдаллах ал-Кустантини ар-Руми. Кашф аз-зунун 'ан асами ал-кутуб уа-л-фунун. Бейрут, 1992, том 2.
- [5] Ал-'Аллама аш-шариф 'Абд ал-Хайй ибн Фахр ад-дин ал-Хусайни. Нузхат ал-хауатир уа бахджат эл-масами уа-н-науазир. Хайдарабад, 1954, том 6.
- [6] Махмуд эл-Кашғари. Диуан лұғат ат-түрк. Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауезовой. Алматы, 2005.
- [7] Исма'ил Паша ал-Багдади. Хадийат ал-'арифин асма' ал-му'аллифин уа асар ал-мусаннифин мин "Кашф аз-зунун". Бейрут, 1992, том 5.
- [8] Ибн ал-'Адим. Бугйат ат-талаб фи та'рих Халаб. Бейрут, том 12.
- [9] Имам ар-Рафиғи. Ат-Тадвин фи ахбар Казвин. Бейрут 1987, том 4.
- [10] 'Умар Рида Каххала. Му'дхам ал-му'аллифин тараджим мусаннифи ал-кутуб ал-'арабийя. Бейрут [год не указан], том 15.
- [11] 'Аллама эл-Маула Мустафа ибн'Абдаллах ал-Кустантини ар-Руми. Кашф аз-зунун 'ан асами ал-кутуб уа-л-фунун. Бейрут, 1992, том 2.
- [12] 'Абд ал-Қадир ибн Мұхаммад-Амин. Маджма'ал-ансаб уа-л-ашджар. Алматы, 2005 [История Казахстана в персидских источниках. томII].

REFERENCES

- [1] Bartold V.V. Works. Moscow, 1963, Volume 1.
- [2] History of Kazakh SSR. From Ancient Times to Present. Vol. 2. Almaty: Gylym, 1983.
- [3] Information on the ethnic history of the Turkic peoples of Central Asia. Tashkent, 2003.
- [4] 'Allama al-Maula Mustafa ibn' Abdallah al-Kustantini ar-Rumi. Kashf al-zunun 'an asami al-qutub wa-l funun. Beirut, 1992, Volume 2.
- [5] Al-'Allama al-Sharif 'Abd al-Hayy ibn Fahr al-Din al-Husayni. Nuzhat al-havahir ua bahjat al-masami wa-n nauazir. Hyderabad, 1954, Volume 6.
- [6] Mahmoud al-Kashgari. Diuan lugat al-turk. Translation, introduction and comments Z.A.M. Auezova. Almaty, 2005.
- [7] Isma'il Pasha al-Baghdadi. Hadiyat al-'arifin asma al-mu'allifin ua asar al-musannifin min "Kashf al-zunun." Beirut, 1992, Volume 5.
- [8] Ibn al-'Adim. Bughat at-Talab fi ta'rikh Halab. Beirut, Volume 12.
- [9] Imam al-Rafiqi. At-Tadvin fi Akhbar Kazvin. Beirut, 1987, Volume 4.
- [10] 'Umar Rida Kahhala. Mu'dzham al-mu'allifin Tarajim musannifi al-qutb al-'arabiya. Beirut [year Unknown], Volume 15.
- [11] 'Allama al-Maula Mustafa ibn'Abdallah al-Kustantini ar-Rumi. Kashf al-zunun 'an asami al-qutub wa-l funun. Beirut, 1992, Volume 2.
- [12] 'Abd al-Kadir ibn Muhammad Amin. Madzhma'al ansab wa-l ashdzhar. Almaty, 2005 [History of Kazakhstan in the Persian sources. Volume II].

ӘЛЕМГЕ БІЛІМ МЕН СЕНІМ ӘКЕЛГЕНДЕР

Орта ғасырлық Түркістанның кемеңгерлері туралы тың мәліметтер

Ә. Б. Дербісәлі

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Әбу Насыр әл-Фараби, Қажы Халифа, Шауғар, Йасы, Кашмир, Түркістан, Үндістан, Иман Замин Түркістани.

Аннотация. 2000 жылы 1500 жылдығын ЮНЕСКО-ның қатысуымен атап өткен, ертеректе бірде Шауғар, енді бірде Йасы аталған байырғы Түркістан қаласы халқының мәдениеті мен руханиятының тарихында әрқашан маңызды орын алған. Көне заманда қазіргі Қазақстанның оңтүстігі мен бүкіл Орталық Азияның даңқын шығарып, белгілі ғұламалар туған, әрі қызметі жанған жер болғандықтан, сансыз қалалар санатынан ерекшеленіп тұрады. Ұсынылған мақала авторы, белгілі шығыстанушы ғалым біздің ізашар жерлеріміздің өмірі туралы көптеген елдерден табылған орта ғасырлық араб, парсы және үнді тіліндегі жазба деректемелерден оқып-білгенін және тапқандарын баяндайды.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 11 – 20

**DEVOTION IN CHINESE SOURCES OF ORIGIN
OF ANCIENT TURKIC TRIBES****Zh. Oshan**

R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies CS MES RK, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: Zhan918@mail.ru

Key words: Xiongnu, Wusun, Kunmo, Ashina, tujue, xue-yanto, gaoche, qipshaq, totem, Bögu qan, Börte-Chino, Alan-Qowa.

Abstract. In this work, legends about the origin of ancient tribes inhabiting the Eurasian steppe, which were written in every age of ancient Chinese gen, are shown and analyzed. One of the legends in these Chinese data was occurred for the first time in Context belonging to Usun country. The next to be Lots of legends about the origin of Turkic-Mongol tribes in Eurasian steppes were continued for thousands of years. Several different types of information about ancient Turkic ancestors are given by Various Chinese historical works: individual tribe in the south of Sihay is other tribe of Hunnus; “general population” inhabiting Pingliang; the country of Sogo in north of Hunnus. Nevertheless, most of the contents of legends offered about their origin were described relating to blue wolf. In the legend about Usun in two books of “Shiji” and “Hanshu”, blue wolf grew Kunmo who was left in steppe; The book of “Weishu” showed that the ancestor of Gaoche tribe was blue wolf; In the book of “Zhoushu” blue wolf was described as the mother of Turks. During the Mongol era this legend was about escaping the bloody massacre of the neighboring country, being hiding in the mountain of Ergenekon, seed-descendant growing here and becoming a tribe, this legend was in the legend relating ancient Turks origin, the only man – Gaochan, who had been survived from neighbor country’s attack, fled to the mountain in the north, rejoined with she-wolf there, the legend about common generation from him became to Ashina tribes and was similar to the history of Ashina tribes in digestion of iron. Therefore, the base of the famous legend of Mongols was provided as the snatches of legend of ancient Turks that reached Mongolian age. Legends depending on the origin of Turkic-Mongol tribe are not limited by this, there are other contents about their origin like from wood, cow and a light.

ӘӨЖ94(574)02/08

**КӨНЕ ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІНЕ ҚАТЫСТЫ
ҚЫТАЙ ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІНДЕГІ АҢЫЗДАР****Ж. Ошан**

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Сюнну, усун, Ашына, туцзюэ, сюэ-яньто, теле, қыпшақ, Куньмо, Бөгу хан, Бөрте-Чино, Алан-коуа.

Анотация. Қытайдың әртүрлі тарихи шығармалары көне түркілердің арғы ата-бабаларын: Сихайдың оңтүстігінде жеке-дара ру болған сюньнулардың бөгде тайпасы; Пинлян жерін қоныстанған «құрама халық»; сюньулердің солтүстігіндегі Сого елі деген бірнеше түрлі мәліметті қатар ұсынған. Соған қарамастан олардың шығу тегіне қатысты ұсынған аңыз мазмұны көбіне көк бөрімен байланысты баяндап отырған. Қытай деректеріндегі көшпенділердің көк бөрі тотеміне байланысты мазмұндарды біз алғаш рет Усун мемлекетіне қатысты парақтардан кездестіреміз әрі келесі жерде оның Еуразия даласындағы көптеген түркі-монғол тайпаларының шығу тегіне қатысты аңыздарға арқау болып, мыңдаған жылға жалғасын тауып жатқанына куә боламыз.

Орталық Азия дала көшпенділерінің шығу тегіне қатысты аңыздарға қытайлар біздің жыл санауымыздан бірнеше ғасыр бұрын мән беріп, өздерінің ресми әулеттік тарихи шығармалары мазмұнынан орын бере бастаған. Осы орайда Еуразия көшпенділері арасындағы көне тайпаларына қатысты аңызының ең көне нұсқасы Усунь мемлекетінің ханзадасына қатысты «Шыцзи» («Тарихи жазбалар») және «Ханьшу» («Хань Патшалығының тарихы») атты кітаптарға жазылып, одан әрі соңғы дәуірде жазылған тарихи еңбектердің қажетті мазмұны ретінде көшіріп жазылып отырған. Осы орайда тарихи шығармаларға арқау болған аңыздың ең көне нұсқасы ғұн дәуірінен бастау алып соңғылары моңғол дәуірі қарсаңына иек артады. Айтулы аңыз мазмұнында олардың өз тегін көк бөрімен байланыстыратын жағдай негізгі орында тұрады. Солай дегенмен өз тегін аң-құстармен, жан-жануарлармен, ағашпен, таумен немесе сумен, ғажайып нұрмен байланысты баяндаған тұстары да орын алып отырады. Төменде осындай аңыздардың мазмұнын бір тақырып аясында көрсетіп өтуді жөн көріп отырмыз¹.

1. Усуньдерге қатысты бір аңыз:

Қытай тарихшысы Сыма Цянь өзінің әйгілі еңбегінің «Чжан Цяньнің өмірбаяны» деп аталатын тауауында Усунь еліне елшілік міндетпен барып қайтқан Чжан Цяньнің сөзінен сілтеме келтіріп:

«Мен сюньнулардың елінде тұрған кезде Усунь елінің ханы Куньмо деп аталады деп естідім. Ол Куньмоньның әкесінің аты Нандоуми деген адам екен, Ұлы Юэчжи (*Да Юэчжи // Да Жучжи – ауд.*) елімен қоныстас Циляншань тауы мен Дуньхуан арасында билік құрған шағын ел болған көрінеді. Сонымен, Ұлы Юэчжи елі Нандоумидің еліне шабуыл жасап оны өлтіріп, жерін тартып алыпты, [Усун] халқы босып сюнну еліне кетеді. Бұл тұста оның Куньмо есімді ұлы жаңа ғана дүниеге келген екен, елдің Буцзю есімді бегі Куньмоны алып қашып шығып, оны көк шалғын шөптің арасына жасырып қойып өзі азық іздеп кетеді. Ол қайтып келген кезде оны құртқа қасқырдың емізіп тұрғанын және қарға-құзғынның аузына ет тістеп әкеліп оны асырап бағып жүргенін көреді. Ол оны тәңір қорғаған киелі бала деп ойлайды. Сонымен ол баланы алып сюнну еліне барады. Сюнну чаньюйі (*Тәңірқұты*) оны өте жақсы көріп, оған мейірбандық танытады, оны асырап, бағып, тәрбиелейді. [Куньмо] ержеткеннен кейін [Сюнну чаньюйі (*Тәңірқұт*)] оның әкесінің ел-жұртын оның басқаруына береді әрі әскер басқартып жорықтарға аттандырады, ол соғыстарда жеңіске жетіп көп еңбек сіңіреді. Осы тұста сюннулар Юэчжи елімен соғысып оларды жеңеді, Юэчжи елі батысқа жорық жасап сақтардың патшалығын жаулап алады, сақ патшасы жеңіліп оңтүстікке қарай көшіп шалғай бір жерге қоныс аударып кетеді. Юэчжилер болса бұрынғы сақтардың қонысына барып қоныстанады. Куньмо ержеткеннен кейін Чаньюйге (*Тәңірқұтқа*) әкесінің кегін қайтару ойының бар екенін айтады. Сонымен әскер бастап батысқа жорық жасап Ұлы Юэчжилер елін талқандап тастайды. Ұлы Юэчжи елі одан әрі батысқа қарай жылжып Дася (*Бактрия*) жеріне кетеді. Куньмо Ұлы Юэчжилердің елін жаулап алғаннан кейін, әскері көбейіп, елінің қуаты арта түседі. Осы тұста [Сюнну] чаньюйі (*тәңірқұт*) дүние салады. Ол бұдан әрі сюннулардың боданы болуды қаламай, арадағы барыс-келісті доғарады. Сюннулар оған қарсы әскер аттандырады, бірақ жеңе алмай, оған тәңірі жар болып тұр деп санап, тиіспей, [одан] бойын аулаққа салады [1, 123 ц.; 2, 61 ц.].

Тарихи деректерге негізделгенде Куньмо ержетіп әкесінің кегін қайтару уақыты б.з.д. 160 жылдың алды артында болған. Бұл аңызда айтылғандарға қарай отырып аталған кезеңде көк бөрі де, қарға-құзғын да усуньдердің тотемі болған деген қорытынды шығаруға тура келеді.

2. Гаочэ (Гаогуй//Гаугюй) туралы бір аңыз:

Жалпы көшпенділердің шығу тегі туралы аңыздардың усуньдерге қатысты жоғарыдағы аңыздан кейінгі келесі нұсқасы қытай деректемелерінде гаочэ (гаогуй//гаугюй) деген атпен әйгілі болған тайпаларға қатысты хатқа түскен. Бұл туралы деректі 507-572 жылдар аралығында өмір сүрген Вэй Шоу есімді автор өзінің «Вэй Шу» («Вэй Патшалығы кітабы») атты еңбегіне енгізген. Онда былай деп баяндалады:

Ел аузында таралған аңыз бойынша, сюнну Чаньюйінің (*Ғұн тәңірқұты*) екі қызы болыпты. Олар аса сұлу болғандықтан ел оларды құдай деп санайды екен. Ал тәңірқұт: «Мен мынандай қыздарды қалайша қарапайым адам баласына ұзатамын? Мен оларды тәңірге берейін» деп шешеді. Сөйтіп ол елінің солтүстігіндегі иен жерге биік мұнара тұрғызып, екі қызын сол мұнараға тұрғызып, «тәңірім өзі келіп қыздарымды алып кетсін» дегенді айтады. Осылайша арада үш жыл уақыт өткенде, қыздың шешесі қыздарын әбден сағынып үйіне қайтарып алып келмекші болады. Бірақ тәңірқұт: «асықпа, көп уақыт болған жоқ-қой» депті. Арада тағы бір жыл өткенде сол манда бір кәрі бөрі пайда болыпты, ол алдымен күндіз-түні мұнараның маңында

¹ Қытай деректеріндегі түркі-моңғол тайпаларының шығу тегіне қатысты аңыздардың жекелеген мазмұны бұған дейін басқа тілдерге аударылған әрі зерттеулер жасалған. Бұл қатарда Клапрот, Н. Howorth, О. Wolff қатарлы батыс ғалымдарын және Хун Цзун, Ту Ци, Хань Жулин т.б қытай ғалымдарын атауға болады. Елімізде мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері» IV-V томы (Алматы, 2006 ж.) және Б. Еженханұлының «Түркі тарихына қатысты қытай деректемелері» (Астана, 2013) қатарлы еңбектерде қатысты мазмұндары аударылып ғылыми түсініктемелер жасалған.

ұлып жүріпті де, кейін келе мұнараның астын апан қазып, сонда мекендеп тұрыпты. Осы кезде кіші қыз: «Әкем мені тәңірге қосу үшін осында әкелген еді, ал мынау бөрі қасиетті жануар көрінеді, оны құдай айдап келген шығар» деп, мұнарадан түсіп әлгі кәрі қасқырға қосылмақшы болыпты. Сіңлісінің мына қылығынан қорыққан әпкесі: «Бұл хайуан-ғой! ата-анамызды ұятқа қалтыр ма!» депті. Бірақ, сіңлісі оған көнбей, мұнарадан түсіп, қасқырға әйел болыпты да, одан балалы болып, ол балаларынан тараған үрім-бұтағы өсіп, кейін келе өз алдарына бөлек бір ел болыпты. Сол себепті бұл елдің адамдары дауыстарын созып ән салуды жақсы көретін болған, ал әндеткен дауыстары қасқырдың ұлығына ұқсайтын болған [3, 103 ц.].

Жоғарыдағы екі аңыздағы усуньдерге қатысты біріншінде усунь күнбиін бөрі емізіп, қарға-құзғындардың жем беріп асырағаны баяндалғанымен, бірақ бөрі мен Сюннулердің шығу тегі арасында қандай бір байланыстың болғаны тіке баяндалмайды, солай дегенмен Сюнну Чаньюйінің (*Ғұн тәңірқұты*) бөрі баққан Усунь ханзадасына ілтипатпен қарауының өзі сюннулардың көк бөрі тотеміне қалай мәмле жасайтынынан хабардар етеді. Екінші аңыз бойынша гаочэлердің әкесі көк бөрі, анасы ғұн тәңірқұтының қызы болып шығады. Бұл аңыз гаочэлердің көк бөрілік тегін нақты көрсете отырып сюннулердің наным-түсінігі де көк бөрілік аңызбен шырмашы-шату байланыста болғанын толық көрсете алады. Сюннулардың мұндай жағдайын көне түріктерге қатысты жазылған келесі мәліметтер онан әрі анықтай түседі.

3. Көне түркілерге қатысты аңыздар

1) «Чжоу шу» кітабындағы екі аңыз

Бірінші аңыз:

«Туцзюе деген бұл ел сюннулардың өзге бір тобы еді, рудың аты – Ашина деп аталады. Олар өз алдарына жеке дара тайпа болған. Кейін келе [олар] көрші мемлекеттің шабуылына ұшырап, ел-жұрты түгел қырылып қалады. Тек он жасар бір ұл бала ғана аман қалады, жауынгерлер әлгі өрімдей жас баланы өлтіруге қимай, қол-аяғын шауып тастап, денесін көкөрай шалғынға тастап кетіпті. [Кейін] бір өлекшін қасқыр әлгі балаға ет әкеліп беріп, оны асырап баға бастапты. Ол ержетіп әлгі өлекшін қасқырмен қосылып, қасқыр жүкті болыпты. Әлгі елдің ханы баяғы баланың әлі тірі екенінен хабар алып, баланы өлтіріп тастауды бұйырып адам жібереді. Адамдар баланың қасқырмен бірге жүргенін көріп, қасқырды өлтіріп тастамақ болады. [Осы сәтте] қасқыр Гаочанның солтүстіктігіндегі тауға қашып кетіпті. Тауда бір үңгір болған екен, үңгірдің іші жазық дала, шұрайлы жайылым болып аумағы неше жүз ли кең, төрт жағын таулар қоршап жатқан кең атырап екен. Қасқыр сол үңгірдің ішін паналап артынша он ұл туады. Осы он ұл ержеткен соң басқа жақтан әйел алып, өсіп-өніп олардан тараған ұрпақтардың әрбіреуі жеке-жеке руларға айналады. Ал Ашина солардың [он ұлдың] бірі еді. Оның ұрпағы өсіп-өніп бірнеше жүз отбасыға жетеді. Арада бірнеше ата өткенде олар таудан шығып, жужуларға барып бағынады, олар Алтын таудың (*Алтай*) күңгей бетіне қоныстанып, жужуларға темір қортушы болып міндет атқарады. Алтын тауының (*Алтай*) жаратылысы доумоуға (兜鍪 дулыға немесе тұмақ) ұқсайды, олардың әдеті бойынша доумоуды «туцзюе» (*түрік*) деп атайтын болған, сондықтан олар өздерін солай деп атап кеткен [4. 50 ц.].

Екінші аңыз:

Келесі бір айтылуы бойынша: туцзюелердің (түркілер) арғы аталары Сого елінен (*索国 – Со мемлекеті; Сақтар немесе saka eli?*) шыққан екен, [Сого елі] сюннулардың солтүстігінде мекен еткен. Олардың тайпа көсемінің есімі Абанбу (*阿傍步*) деген адам екен, ол 17 ағайынды болыпты. Олардың ішіндегі Ичжинишиду (*伊质泥师都*) есімі біреуі қасқырдан туған екен. [А]банбу қатарлылардың барлығы ақылсыз болғандықтан олардың ұлыстары жойылып жоқ болыпты. Ал [Ичжи] нишиду басқалардан өзгеше өжет әрі күн жайлатып боран соқтырып, жаңбыр жаудыра алатын жадығөй адам екен. Ол екі әйел алыпты, оның бірі жаз тәңірінің қызы, екіншісі қыс тәңірінің қызы екен деседі. [екі әйелдің бірі] бір жолда төртем ұл туыпты. Олардың біреуі ақ қазға айналып кетіпті; енді бірі Афу өзені (*阿辅水 – Абакан (Кемчик) өзені немесе «Об» өзені?*) мен Цзянь өзенінің (*剑水 – Кем өзені*) аралығында мемлекет құрып, ол мемлекет Цигу (*契骨 – қырғыз*) деп аталыпты; енді бірінің мемлекеті Чучжэ өзенін (*处折水*) бойында болыпты; келесі біреуі Цзяньсычучжэши (*踐斯處折施*) тауын мекен етіпті, ол ұлдардың үлкені екен. Осы тауда Абанбудың әулетінен қалғандар да тұрады екен, ол жерде ауа райы суық әрі тұманды болыпты. Үлкен ұл от шығарып оларға жылу беріп, ыстық ас беріп асырап-баққандықтан, олар түгел аман қалыпты. Сонымен олар бірауыздан үлкен ұлды өздеріне басшы етіп сайлап, оған «туцзюе» (*түрік*) деген атақ береді. Ол Надулю шад (*纳都六设*) деп аталады. Надулюдың оң қатыны болыпты, олардан туылған ұлдардың барлығы шешелерінің тегімен аталған екен. Ашина – Надулюдың кіші әйелінен туған екен. Надулю қайтыс болғаннан кейін, он әйелден туған ұлдар өз араларынан көсем сайламақ болып, олар бір бәйтеректің түбіне жиналып: «Осы теректің түбінде тұрып секірейік, кім биікке секірсе, соны көсем сайлайық» деп уәделесіпті. Олардың ішіндегі жасы ең кішісі Ашинаның ұлы еді, сол бәрінен биік секіріпті, сөйтіп, басқа ұлдар оны билеуші етіп ұлықтап, оған Асянь шэ (*阿贤设 – Асянь шад немесе Aslan Shad?*) атағын берген екен деседі. Мұндағы аңыз басқа аңыздардан сәл өзгеше баяндалған, соған қарамастан олар бәрі бір бөрі тұқымы еді [4. 50 ц.].

Айтқандай бұл аңыз жоғарыдағы аңыздан сәл өзгешерек. «Чжоушу» кітабы ұқсамаған екі аңызды бір кітапқа енгізуіне қарағанда автор бір біріне сәл де болса қайшы бірнеше құжатты саралау кезінде ненің дұрыс ненің қате екенін бағамдай алмайтын әрі-сәрі күйге түсіп, ақыр соңында екі аңызды да енгізу шешімін қабылдаса керек. Сол себепті: «Мұндағы аңыз басқа аңыздардан сәл өзгеше баяндалған, соған қарамастан олар бәрі бір бөрі тұқымы еді» деген тұжырым шығарған. Себебі аңыздың соңғы мазмұны көне түркі тайпаларының келесі тобы арасында кең таралған «арғы атасын ағаштан туылған» деп баяндайтын екінші аңызбен, яғни «ағаш тотеміне» қатысты аңызбен сабақтасып жатса керек.

2) «Суйшу» кітабындағы екі аңыз:

Бірінші аңыз:

Туцзюелердің арғы тегі – Пинлянь жеріндегі аралас хулар болатын. Олардың әулеттік атауы – Ашина. Соңғы Вэй патшалығының Тайву патшасы Цзюцюй әулетін жойған кезде Ашина 500 отбасын бастап жужуларға қашып барып паналаған. Олар ұрпақтар бойы Цзиньшань тауын (*Алтай*) қоныстап, теміршілікпен шұғылданады. Цзиньшань (*Алтай*) тауының бітімі доумоуга (兜鍪 – дулыға немесе тұмақ?) ұқсайды, доумоуды «туцзюе» (*түрік*) деп атағандықтан олар өздерін солай атаған [5. 84-ц.].

«Суйшу» кітабындағы бұл аңыз шын мәнінде осы кітаппен ұқсас уақытта жазылған «Чжоушу» кітабындағы бірінші аңыздың соңғы мазмұнымен сәйкес келеді, екі арадағы өзгешелік ретінде: «Туцзюелердің арғы тегі – Пинлянь жеріндегі аралас хулар болатын» деген қысқа мағлұматтың тіркелуін көрсетуге болады. Сонымен «Суйшу» кітабындағы аңыз бойынша түріктер қытай жерінің шекаралық аумағы маңындағы Пинлянь атты аймақты қоныстанған әр түрлі елден құралған «құрама халық» болып шығады. «Чжоушу» және «Суйшу» атты осы екі кітаптағы мәліметті ескере отырып «түркі» этнонимінің түбірі мен мән-мағнасын «дулыға» немесе «тұмақ» деген мағнадағы көне сөздерден іздеуге тура келеді.

Екінші аңыз:

«Суйшу» кітабында жазылған екінші аңызда жоғарыда көрсетілген «Чжоушу» кітабындағы тұтас аңыздың бірінші бөлігі өз алдына жеке бір аңыз ретінде тіркелген [5. 84-ц.]. Сол себепті біз оны арнайы көрсетпедік. «Чжоушу» кітабының авторы Линху Дэфэнь мен «Суйшу» кітабының авторы Вэй Чжэн екеуінің бір патшалықта өмірсүрген замандас адамдар екенін әрі екі кітаптың бір жылда, яғни 636 жылы тамамдалуы қатарлы жәйттерді ескергенде екі автордың бір ғана деректі негіз еткенін жете ескеруге тура келеді. Әр екі шығармадағы ұқсас мазмұн бір-бірінен тек құрылымдық жақтан ғана өзгешеленуінің мәні сірә сонда болса керек.

3) «Бэйши» кітабындағы аңыз:

«Туцзюелердің арғы аталары Батыс теңіздің («*西海 (Сихай)*») – *Каспи, Арал теңізі, Балқаш?*) оңтүстік жағында жеке дара тайпа ретінде қоныстанып келген. Олар сюньнулардың өзге бір тобы[на жататын ел] еді. [Ол елді билеуші] рудың аты – Ашина деп аталады. Кейін келе олар көрші мемлекеттің шабуылына ұшырап, ел-жұрты түгел қырылып қалады. Тек он жасар бір ұл бала ғана аман қалады, жауынгерлер әлгі өрімдей жас баланы өлтіруге қимай, қол-аяғын шауып тастап, денесін көкөрай шалғынға тастап кетіпті. Осыдан кейін бір өлекшін қасқыр әлгі балаға ет әкеліп беріп, оны асырап бағып жүріпті. Ол ержетіп әлгі өлекшін қасқырмен қосылып, қасқыр жүкті болыпты. Жаулап алушы елдің ханы баяғы баланың әлі тірі екенінен хабар алып, баланы өлтіріп тастауды бұйырып адам жібереді. Адамдар баланың қасқырмен бірге жүргенін көріп, қасқыр екеуін де өлтіріп тастамақ болады. Дәл осы сәтте белгісіз бір тылсым күш келіп қасқырды көтеріп алып Батыс теңіздің шығысына қарай көтеріп апарып, Гаочан мемлекетінің (*Қочо мемлекеті, орны қазіргі ҚХР-дағы Тұрпан*) солтүстік-батысындағы тауға апарып тастайды. Тауда бір үңгір болған екен, үңгірдің іші жазық дала, шұрайлы жайылым болып аумағы неше жүз ли кең, төрт жағын таулар қоршап жатқан кең атырап екен. Қасқыр сол үңгірдің ішін паналап артынша он ұл туады. Осы он ұл ержеткен соң басқа жақтан әйел алып, өсіп-өніп олардан тараған ұрпақтардың әрбіреуі жеке-жеке руларға айналады. Ал енді Ашина солардың [он ұлдың] бірі еді. Ол [он ұлдың] арасындағы ең ақылдысы болғандықтан ел билеушісіне айналады. Сол [Бөріден таралғаны] себепті, олар орданың есік алдына бөрінің басы бейнелеген ту тігіп, сол арқылы өз тегін ұмытпайтындығын білдіреді. Кейін олар бірте-бірте жүздеген отбасы болып қалыптасады. Бірнеше ұрпақ өткен соң, олардың араларындағы Асяньшэ (*阿贤设*) деген біреуі ел-жұртты бастап үңгірден шығып, жужуларға бағыныпты. Тай ябғудың дәуіріне жеткенде тайпа күшейе түседі. Вэй Патшалығының соңғы дәуіріне жеткенде Иликэхань (*Ілік қаған*) деген қаған таққа отырып, ол әскер бастап Телэлерге жорыққа аттанып оларды бағындырып [телелердің] 50 мың отбасын өзіне қосып алып. Онан әрі Жужу қағанына қыз беріп құда болуды талап етеді, бұған [Жужу қағаны] Анахуань ашуланып елші жіберіп оған балағат сөздер айтады. Иликэхань (*Ілік қаған*) келген жужу елшісінің басын кесіп, әскерін бастап Жужу еліне жорыққа аттанып [Жужуды] жеңеді...» [6, 99-ц.].

659 жылы жазылған бұл аңызды жоғарыда көрсетілген «Чжоушу» және «Суйшу» кітабындағы аңыздың дәл өзі деуге болады. Сол себепті «Бэйши» авторы бұл деректерді өзіне дейінгі «Чжоушу» және «Суйшу»

авторлары еңбегінен алған делінеді. Солай дегенмен «Бэйши» кітабының авторы болған Ли Яньшоудың әкесі Ли Даши 626 жылы қайтыс болғанға дейін тарих жазумен біраз еңбектенгенін ескеруге тура келеді.

4) «Ю ян цза цзу» кітабындағы екі аңыз

Бірінші аңыз:

«Туцзюелердің арғы аталары Шэмо деп аталады. Шэли теңізінде теңіз құдайы тұрыпты, ол [теңіз] Аши-дэ үңгірінің батысында орналасқан. Шэмо әулие адам болған. Әр күні күн батқанан кейін теңіз құдайының қызы ақ бұғы жіберіп Шэмоны теңізге шақырып отырады. Осылайша арада ондаған жылдар өтеді. Күндердің бірінде [Шэмоның] тайпасындағылар аңшылық құрмақ болады. Түн болғанда теңіз құдайының қызы Шэмоға: «Ертең аңшылық кезде, сендердің арғы ата-бабларың шыққан үңгірден бір алтын мүйізді ақ бұғы шығады. Сен оны атып алсаң онда менімен толық араласасың. Ал егер сен оны ата алмасаң, онда арамыздағы қарым-қатынас үзіледі» дегенді айтады. Екінші күні аңшылық қоршауды құрған шақта, әлгі [ата-бабалар] шыққан үңгірден бір алтын мүйізді ақ бұғы үркіп шығады. Шэмо қол астындағыларға қоршауды нығайтуды тапсырады. [адамдар] бұғының қоршаудан секіріп шығып кетпек болғанын көріп, бұғыны өлтіреді. Ашуланған Шэмо өз қолымен а-эр басшысының басын кесіп тастап: «Мынаның өлтірілгені үшін бұдан былай тәңгіге мінажат етіп адамды құрбанға шаламыз» деген серт береді. Сөйтіп, дереу а-ер тайпасының ұлдарын алғызып, құрбан шалады. Күні бүгінге дейін туцзюелер туларына арнап құрбан шалған кезде осы а-эр тайпасының адамдарын құрбанға шалады. Ал Шэмо а-эрді өлтіріп тастап кеште теңізге барғанда, теңіз құдайының қызы Шэмоны ұстап алып: «Сен адам өлтіріп, қан сасып келіпсің. Біздің арамыздағы байланыс бітті!» дейді [7. 4 ц.; 8. 480 ц.]

Айтулы аңыз туралы бұған дейін зерттеу жасаған біраз ғалымдардың атын атауға болады. Соның ішінде соңғы уақытта зерттеу жасаған қытайлық түрколог Жуй Чуаньмин пікірін таныстыра кетуге тура келеді. Аталған автор: Түркілердің арғы атасына байланысты бұл аңыздағы Шэмоның теңізге барып ғашығымен кездесуі туралы әңгіме көне Египет, Вавилон және Грек аңыздарындағы күн құдайының күн батқан кезде теңізге барып «ғашығымен» кездесетін осы тектес аңыздың көшірмесі; түріктердің ата-бабасы саналған «Шэмо» есімі Вавилонның мифологиялық аңыздарында айтылатын күн құдайы Шамаш (Shamash) есімінің қытайша транскрипциясы; аңыздағы теңіз құдайының қызы болған «Шэли» есімі көне Гректің мифологиялық аңыздарында айтылатын ай құдайы – Селена (Selene) есімінің қытайша транскрипциясы; аңызда Шэлидің «теңіз құдайының қызы» ретінде баяндалатын себебі Грек аңыздарындағы «Теңіз құдайына» қатысты мифтердің ықпалынан туындаған; ал, аңыздағы алтын мүйізді бұғыға келсек ол күн нұрымен қатысты, немесе ол ай құдайының көлігі болуы мүмкін; бұғы туралы аңыз грек, семит, арий халықтары арасында кең таралған аңыз болған т.б. деген тұжырымдамасын ортаға салған. Автор одан әрі: Алтай тауларын мекен еткен көне түркілердің арасында күн батыстағы көптеген елдер мәдениеті мазмұндарының сақталуы олардың өз мемлекетін құрудан бұрын күн батыстағы елдермен тығыз байланыста болғанын білдіреді, тағы біз сөзбен айтқанда бұған дейін олар Каспи теңізі маңында, тіпті одан да шалғайғы батыс аймақта көп замандар қоныстанған болуы мүмкін деген болжамын ұсынады [9. 51-58 бб.].

Екінші аңыз:

Солтүстік жабайылардың арғы ата жұрты болған Сого елінде Нишиду есімді біреудің екі әйелінен төрт ұл туылыпты, олардың бірі ақ қазға айланып кеткен екен. [Әкелері] үш ұлына: «Сендер гучжаньге ерсеңдер болады» деген кеңес беріпті. Гучжань дегені – сиыр екен. Міне солай үш ұл сиырға еріп кеткен екен, сөйтіп сиыр ет пен ірімшік жапалай бастапты» [7. 16-ц.].

Аталған аңыздың алғашқы бөлігінде «Сого елі» деген ел аты мен «Нишиду» есімді адам есімінің кездесуі сондай-ақ, оның бірінің аққазға айналып кетуі қатарлы сюжеттер жоғарыда көрсетілген аңызбен сәйкес келеді. Айырмашылық қалған үш баланың болашақ тағдырына қатысты өзгеріске түсіп, олардың сиыр малына еріп өз нәпақасын тапқаны туралы болып отыр. Мұндағы сиыр дегенді білдіреді деген «гучжань» [古旃 gǔ zhān] сөзінің этимологиясы әзірше белгісіз. Дегенмен бұл аңыз бізге көне түркі тайпаларының арасындағы сиыр тотемін еске салады. Осы орайда біз бұған дейін «оғыз» (ғұз, оғұз) этнонимінің этимологиясын «өгіз» сөзімен іздейтін тұжырымдамалар болғанын еске аламыз. Біз қазақ халқының наным-сенімінде малдың әр түлігінің өз тәңірісі, иесі болады деп есептеп, соған сиынып, малының аман-сау өсіп, көбеюін тілегенін білеміз. Осындай қазақ мифологиялық сеніміндегі төрт түлік малдың бірі – сиырдың пірін «Зеңгі баба» деп атап оны сиыр малының тәңірісі, қамқоршысы ретінде түсінген. Егер біз осындағы «Зеңгі» сөзінің түп мәнісін іздейтін болсақ ең бірінші «Зеңгір» сөзін бірінші орынға қоюымызға тура келеді. Мәлім мағнада «Зеңгір» сөзі мен «Теңгір» сөзін бір сөз деуге де болады. Зеңгір көк түс көне түркілік наным-сенім тұрғысында «тәңірлік түсті» білдірген. «Зеңгір сөзінің мұндай көне мағнасы қазіргі қазақ тілінде де толық сақталған. Соған байланысты «зеңгір» сөзінің қолданысы көк аспанмен, кеңістікпен атап айтқанда көк тәңгірмен, көк аспанмен байланысты болып шығады. Мысалы: зеңгір деген сөзді ашық көк түс, ашық жасыл (көне түркі ұғымында жасыл мен көк түс соншалықты парықты болмаған, әдебиеттерде бұл екеуі жиі орын ауыстырып

отырады) мағнасында қолдана отырып, көгілдір аспанды «зеңгір аспан» деп атайды, сол мағнада ну орманды – «көк зеңгір орман» деп атайды; көгілдір тарту деген сөз «зеңгір тарту» деп те айтылады. Зеңгір сөзі бір ғана көк теңгір көріністі ғана емес кеңістік аспан мен биіктікті де білдіреді. Мысалы «зеңгір биік», «зеңгір көк» деген сияқты тіркестер жоғары, асқар, биік, заңғар, зәулім, сеңгір т.б. мағнасында қолданылады. Сөйтіп «зеңгі баба» сөзін «зеңгір» сөзімен байланыстырып, оның «көк» түспен байланысты мағнасына мән берсек «Зеңгі бабаны» «Зеңгір баба» яғни, «Көк баба» деп түсінуге болады. Бұл қазақ мифологиясындағы жерді мүйізімен көтеріп тұратын «көк өгіз» ұғымымен тікелей сабақтасып кетеді.

Қытай деректеріндегі көне түркі тайпаларының өз тегін сиырмеен байланыстыратын аңыз бұл ғана емес, бұл туралы келесі аңыз қазақтарға қай жағынан болса да етене жақын қырғыздардың ата-тегіне қатысты жазылған. Ол аңызға алдағы жерде кезек береміз.

4. «Синь Тан шу» кітабындағы Сюеяньтоларға қатысты аңыз

Сюеяньтолар жойылудан бұрын, сол елге ел аралап жүрген бір дуана келеді. Әлдекімдер оны үйіне ертіп келіп тамақ береді, осы үйдің әйелі бұл адамның басы бөрінің басына ұқсайтындығын байқап қалады. Отағасы бұл жағын байқамайды, қонақ тамағын ішіп болып аттанып кеткеннен кейін әйел өзінің көрген-білгенін елге айтады, сонымен бір топ адамды оның артынан қуғыншыға жібереді. [Қуғыншылар] Өтүкен тауына жеткенде, алдарынан екі адам кездесіп: «Мен әулие едім, сюеяньто көп өтпей құриды» дегенді айтады. Қуғыншылар қорқып кері шегінеді, ал әлгі екі адам сол жерде көзден ғайып болады. Кейін келе олар айтқандай осы таудың бөктерінде жеңіліске ұшырайды [10, 217 ц. 11, 375 б.].

Сонымен, сюеяньтолар туралы жазылған бұл аңыз бойынша біз көк бөріні көшпенділер мемлекетінің мемлекеттілігін қорғайтын пірі ретінде тануымызға тура келеді.

5. Ұйғыр, қыпшақ, найман, оңғыттарға қатысты бір аңыз

Ұйғырлардың шығу тегіне қатысты аңыз моңғол дәуіріне жататын қатысты әдебиеттерде Ідүк-құт билеушілерінің арғы ата-бабасы мен олардың бастан кешкен тарихы туралы жартылай аңыз түрінде сақталып келген дүние ретінде хатқа түскен. Мұндай мазмұндағы деректер айтулы «Юаньши» кітабындағы Барчұқ-Арт-Дігінге арналған арнаулы тараушада сақталған сонымен бірге ұқсас дәуірге жататын «Гаочан ваны ескерткіші» [12, 24 ц.], «Иинянчжэн гун ескерткіші» [13, 240 б.], «Жунлугун ескерткіші» [14, 21 ц.] «Гаочандық Се әулетінің өмірбаяны» [15, 11 ц.] деген эпиграфиялық ескерткіштерге жазылған. Айтулы аңыз «Юаньши» кітабының қатысты тарауында былайша баяндалған:

«Ұйғыр Баэршуэртэ дэцинь (*Барчұқ-Арт-Дігін*) Идуху (*Ідүк-құт*) дегендегі. «Идиху» деген Гаочан мемлекеті (*Қарақожа//Qara-khodja*) билеушілерінің атақ-мәртебесі еді. Олардың арғы ата-бабалары Ұйғыр жерінде тұрған (*Орхон, Толы және Селеңге өзендерін орталық еткен Моңғол даласындағы бұрынғы Түркі қағанатының ескі жұрты*). Ол жерде Хэлинь тауы (*Қорым тауы, яғни Қарақорым//Qara-Qorum*) деген тау және сол таудан бастау алатын екі өзен бар. Оның бірі – Тухула (*Тоғала: toyla//tuyla*), екіншісі – Сюэлин-гэ (*Селеңге//Seleŋge*) деп аталған. Күндердің бір күні болғанда, аспаннан ғажайып бір нұр көрініпті де, сол нұрдың сәулесі бір түп дарактың үстіне келіп түсіпті. Екі өзеннің арасында тұратын адамдар әлгі дарактың қасына барып, даракты сырттай байқап жүріпті. Құдіреттің ісінше бір кезде әлгі дарактың діңінде бөртеш без пайда болыпты. Одан соң дарактан жүкті әйелдің нышандары біліне бастапты. Осыдан бастап баяғы нұр дәйім жарқырап тұратын болыпты. Сонымен, тоғыз ай, он күн дегенде дарактың қабығы жарылып, одан бес ұл туыпты. Бұл жердің тұрғындары жаңа туған нәрестелерді бауырына салып, оларды асырап, сақтапты. Балалардың ең кішісінің аты Бу[гу] кэхань (*Bögu [qan], Bügü qan, Bögü qan, Buqu qan, Bughuq [Buqu], Bughu*) деп аталыпты. Ол ержетіп, елі мен жерін басқаруға шамасы келген кезде, халқы оны хан көтеріпті. Осылайша арада отыздан аса хан билік құрып, Юйлюнь дэциньнің заманына жеткенде, ол Тан еліне неше мәрте жорық жасап, олармен соғысыпты. Ақыры екі жақ ымыраға келіп, бір-бірімен құда-андалы болып, арадағы жаугершілік соғысты тоқтатып, халық пен әскерге тыныш заман орнататын болып келіседі. Сөйтіп Тан елі өзінің Цзиньлянь деген гунчуын (қызын) дэциньнің (*Юйлюнь дэциньнің*) мұрагер ұлы Гэли дэциньге ұзатады, ол Хэлиньдегі (*Қорым тауы//Қарақорым*) Белиболида деген тауда тұрды. Бұл тау қатындар тұратын тауделінетін еді ... [16, 2999-3000 бб.; 17, 179-180 бб.].

Қытай деректерінде сақталған дәл осы аңыз, ұқсас мезгілдегі Парсы және басқа елдердің дерек көздеріне, соның ішінде Жувейнидің әйгілі еңбегінде өте-мөте толығырақ баяндалған, сонымен қатар осы аңыз Марко Полоның саяхатнамасында да бар. Әр ел деректерінде сақталған бір ғана аңыз мазмұнының бір-бірімен сәйкес келуіне қарағанда аңыз моңғол дәуірінде аса кең ауқымда таралған болса керек. Аңыз мезгілі жағынан мейілінше соңғы дәуірде атап айтқанда моңғол дәуірінде хатқа түскеніне қарамастан оның нақты мазмұны өте ерте замандардағы көне түркі жұртында ағаштан туған Бөгу қаған (*Бөку қаған // Бөке қаған*) туралы баяндаған. Бір қатар тарихи пактілерге негізделгенде аңыз ұйғыр тайпасы ауқымынан шеттеп шығып басқа да түркі тайпаларының шығу тегіне қарай ойысады, осы орайда бұл аңызды ағаштың қуысында туылғаны баяндалатын «қыпшақ» тайпасының шығу тегіне қатысты аңыздардың келесі бір версиясы деуге

де келеді. Қытай деректеріндегі оңғыттардың ата-тегіне қатысты мағлұматтарда олардың өздерін осы Бөгу қағаннан тарататыны айтылады [16, 2923-2924 бб.; 17, 143 б.]. Рашид-аддин өз еңбегінде Инанч-Билгэ Буку-хан деп жазған найман ханының аты-жөніне тоқталған кезде Буку-хан ерте заманда өткен әйгілі хан екенін ескерте отырып, бұл ханды ұйғыр қатарлы көптеген халықтар сағына еске алып, оған аса үлкен құрметпен қарайтындығын жазған [18, с.139]. Осы және де басқа жәйттерді ескергенде айтулы аңыз Бесбалықтағы ұйғыр Ідүк-Құтының өткен ата-бабасына қатысты баяндалғанына қарамастан, бұл аңызды Бесбалықтық ұйғырлардың ғана емес қыпшақ, найман, оңғыт тайпаларының шығу тегіне қатысты аңыз деп қарастыруымызға тура келеді.

6. «Юань ши» кітабындағы Қырғыздарға қатысты үш аңыз

Бірінші аңыз:

Цзянькун (*қырғыз*) тайпасы бөрі тұқымынан емес. Олардың ата-бабасы туылған үңгір Чюймань тауының (*Көгман тауы*) солтүстігінде болған. Олардың өздерінің айтуынша ерте кезде тәңір осы үңгірдің ішінде бір сиырмен қосылған екен. Олардың адамдарының шәші сары болып келеді. Көздері жасыл (*көк*). Сақал-мұрты қызыл болып келеді. Сақал мұрты қаралары Хань патшалығының қолбасшысы Ли Линнің қол астындағы шеріктерінің үрім-бұтағы...

Бұл аңызды ең бірінші Дуань Шичэн (803-863жж.) өзінің «Ю ян цза цзу» атты кітабына енгізген [7. 4 ц.]. 977 жылы Ли Фаң «Тай пин гуан цзи» кітабын жазған тұста өзінің осынау тарихи шығармасының қатысты мазмұнына енгізген [8. 480 ц.].

Екінші аңыз:

Цзилицисы (*қырғыз*), Ханьхэна, Цяньчжоу (*Кем*), Иланьчжоу (*Илан*) қатарлы жерлер. Цзилицисы деген сөз кезінде Хань жерінен (*қытай жері*) келген қырық қыз осында келіп, Усының (*Ұрсу/Ursu*) жігіттерімен үйленген екен. Сонымен, олардың қоныстанған жері осылай деп атанып кеткен көрінеді [15. 1567-1581 бб.; 16. 215 б., 223 б.].

Бұл аңыз бойынша біз қырғыз сөзінің этимологиясын «қырық қыз» деген сөзбен байланыстыруымызға тура келеді. Қырғыз сөзін бұлайша түсіндіретін аңыз түркі халықтарының төл шежіре деректерінде де кездесіп отырады. Сол себепті айтулы аңызды осы тектес аңыздың ең ертеде хатқа түскен нұсқасы деуге тура келеді.

Үшінші аңыз:

Илан – бұл жердің аты «жыланның» атымен аталған. Өткен бір кезде осы уәлаяттың аумағында тау арасында тұратын бір адам бұл жерден аса ірі бір жыланды кездестірген екен. Жыланның ұзындығы он адым екен. Жылан дәйім өз інінен шығып, өзенге түсіп су ішіп жүреді екен. Оның иісінің күштілігі сонша неше ли жерден мұрынға келеді екен. Сонымен, ақыры бұл жер Илан уәлаяты деп аталып кеткен екен [15. 1567-1581; 16. 215 б.]. Бұл Илан уәлаятының атына қатысты айтылғанымен шын мәнінде осы аймақты қоныстанған қырғыздардың жыланды тотем етуімен тіке қатысты болып табылады.

7. Моңғұл тайпаларына қатысты аңыздар

Моңғұлдардың шыққан тегі туралы ең сенімді мәлімет жазып қалдырған көне шығарма ретінде «ұйғыр жазуымен» моңғұлша жазылса да, түп нұсқасы жоғалып, біздің дәуірімізге қытай тіліндегі транскрипция нұсқасы арқылы жеткен «Юань чау би ши» («Моңғолдың құпия шежіресі») деген тарихи еңбекті айтуға болады. Еңбектің бастапқы жолдары:

«Шыңғыс қағанның түп тегі – Тәңірдің бұйрығымен туылған Бөрте-Чино (*Börte Čino*), оның жары Қоғай Марал (*Qo'ai Maral*) еді. Олар теңізді кешіп Онон өзенінің басталған жеріндегі Бұрқан-Қалдун тауына келіп мекендеп, сол жерде Бата-Чықан туылды» деген аңызбен басталып [19,1]. онан әрі Шыңғысханның оныншы атасы Бодунчар-Мұңқақтың ғажайып нұрдан жаралуына қатысты аңызбен сабақтаса түседі [19,9]. Бұл тектес аңыздар «Юань чау би ши» кітабынан басқа да бір қатар тарихи еңбектерде кездеседі. Соның ішінде «Юань-ши» кітабы бұл аңызды былайша баяндаған:

Оның [Темүжіннің] оныншы атасы Бодуаньчаэр деген адам еді. Оның [Бодуаньчаэрдін] анасының аты – Алань Гохо еді. Ол Тобэнь Мелицзянь деген адамға күйеуге шығып, одан екі ұл туады. Үлкен ұлының аты Боханьгэдахэй, екінші ұлының аты Бохэдусаличжи екен. Кейін келе күйеуі қайтыс болып, Алань [Гохо] жесір қалыпты. Бір күні түнде ұйықтап жатқанында, шаңырақтан бір ақшыл сәуле түседі. Сол сәуле үйге кіргеннен кейін, дереу алтын сары түсті адамға айналып, оның төсегіне шығып алады. Алань [Гохо] ұйқысынан тұрғаннан кейін өзінің жүкті болып қалғанын біліпті. Сөйтіп ол бір ұл туыпты. Бұл Бодуаньчаэр еді [16, 1 б.; 17, 32 б.].

Жоғарыда көрсетілген көне түріктердің тотемдік аңыздары бір ғана көк бөрі туралы болса, моңғолдардың аңызына көшпенділердің марал тотемі туралы аңыздарының мазмұны қоса баяндалады. Көпшілік ғалымдардың пікірі бойынша «Құпия шежіреге» жазған «Шыңғыс қағанның түп тегі – Тәңірдің бұйрығымен туылған Бөрте-Чино (*Börte Čino*), оның жары Қоғай Марал (*Qo'ai Maral*) еді» деп басталатын аңызды екіге

жіктейді. Сөйтіп, ондағы Бөрте-Чіноның жары болған Қоғай Маралды аңшылықты кәсіп еткен аналық руға тән матриархалдық түзімде маралды тотем еткен дәуірдің туындысы ретінде қарастырып, оны моңғолдардың арғы аталары болған әрі тайгалық аймақтарды қоныстанған сяньбэй және шивей тайпаларымен қатысты деп пайымдайды. Ал ондағы көк бөрімен байланысты баяндалатын «Бөрте-Чіноға» қатысты дүниені олар жайылымдық аймаққа көшіп шыққаннан кейін түркі тайпаларынан қабылданған деп қарайды. Дей тұрғанмен мұндай бұғы-маралға қатысты наным-сенімдердің көшпенді түркі халықтары арасында аса көне дәуірлердің өзінде болғанын ескеруге тура келеді.

Тарихи шығармаларда моңғолдардың ата тегі туралы аңызының келесі мазмұны ретінде қарастырылатын Бөрте-Чіноның оныншы ұрпағы, ал Шыңғыс қағанның он бірінші атасы болған Добу-мергеннің Алан-қоуа (*Alan-gho'a немесе Alan qo'a*) атты әйелге үйленгені, Алан-қоуа Добу-мергеннің көзінің тірі кезінде үш бала туғаны, ол өлгеннен кейін ғажап нұрдан тағы бала туғаны айтылатын тұстарына тоқталсақ, кей ғалымдар мұндай дүние көне ұйғыр тайпалары арасында таралған аспаннан келген киелі нұрдың бір түп даракқа түсіп, құдіреттің тылсым күшімен дарактың жүкті болуы, кейін келе осы дарактан өз қағандары туылғаны туралы жоғарыда көрсетілген аңызбен байланыстырғанды жөн санайды [20, 325–354 бб.]. Мұндай аңыздың түрі Ұйғыр қағанаты заманындағы Моңғолияны мекен еткен түркі-теле тайпалары арасында тарала бастаған «киелі нұрдан жаралу» сынды манихеизмдік діни наным-сенім мазмұндарымен сабақтас туындауы мүмкін. Егер біз бұл көзқарасты құптар болсақ, екі аңыздың арасындағы айырмашылық ретінде көне түрік аңызындағы киелі нұр бір түп ағашқа түсіп Бөке қаған дүниеге келсе, моңғол аңызында жесір қалған Алан Қоуаның құрсағына түсіп Боданчар дүниеге келгенін көреміз.

Солай дегенмен, моңғолдардың шығу тегін көрсететін ең байырғы аңыз түрін Рашид-ад-дин хатқа түсірген деудің сәті келеді. Ол жазған аңыз бойынша: Ерте заманда моңғол елін көршілері шауып, тұтас бір елден ерлі-зайыпты екі ер мен екі әйел ғана тірі қалады. Олар Эргенекон шатқалына қашып барып, сонда тіршілік етеді. Сол екі еркектің біреуінің аты Қиян, екіншісінің аты Нукуз екен. Кейін олар сонда тіршілік етіп өсіп-өніп екі рулы елге айналады. Қияннан тараған ұрпақтар «Қият» деп аталады¹. Олардан тараған ұрпақтары алды-алдына жекелеген руға айналып тек өз аталарының атын атаумен ғана шектеле бастайды. Уақыт өте келе орманды тау арасындағы қоныстары тарыла бастайды. Сөйтіп олар ақылдаса келе 70 өгіз сойып терісінен алып көрік жасап, отын жинап тауды балқытып орасан көп мөлшерде темір қортады әрі таудан шығатын жол ашып, сол жолмен көшіп шығады [18, 153–154 бб.].²

Көрші елдің қанды қырғынынан қашып құтылып, Эргенекон (*Ergenekon*) тауына барып жасырынып, сонда тұқым-жұрағаты өсіп-өніп, рулы елге айналуы сөз болған бұл аңыз жоғарыда көрсетілген көне түріктердің ата-тегіне қатысты аңызда көрсетілген көрші елдің шабуылынан аман қалған жалғыз еркектің Гаочанның солтүстігіндегі тауға қашып барып, сонда қасқырдың өлекшісімен қосылып, одан таралған ұрпақтардың Ашына атты рулы елге айналғаны туралы аңызбен сондай-ақ, Ашына тайпасының темір қорту тарихымен сарындас келеді. Сол себепті моңғолдардың айтулы аңызының түп төркіні көне түркі дәуіріндегі аңыздың моңғол дәуіріне жеткен сарқыны ретінде пайымдау соншалық ұшқары пікір саналмайды. Осының өзі «моңғол тайпалары» делініп жүрген тайпалардың көне түріктермен арада әріден жалғасын тауып келе жатқан этномәдени, этносаия тарихи тамырының тым тереңде жатқанын дәлелдеуге дәйек болады.

Жоғарыда көрсетіп өткендей түркі халықтарының шығу тегіне қатысты аңыздар усұньдерден бастау алып бөрі тотеміне қатысты баяндалады. Дегенмен қытай деректемелеріндегі бөрі тотеміне қатысты жазба ескерткіштер берген мәліметтер усұньдерден әлде қайда бұрын жасаған тайпалар этнонимін таңбалау кезінде «цюань» (犬 *quǎn*), яғни «ит» деген мағынадағы «ǰ» (*quǎn*) иероглифі бар иероглифтермен таңбалауы оларды кемсіту мақсатында жазылды дегеннің өзінде мұндай «кемсітуге» түрткі болған құбылыс олардың рухани өмірінің ерекше мазмұны болған көк бөрі тотемі болуы ықтимал. «ǰ» (*quǎn*) иероглифі тіркеліп жазыл-

¹ Арғы тамыры көне түріктерден бастау алатын «Қиян Боржигин» туралы моңғолдың «Құпия шежіресінде» Шыңғыс ханның оныншы атасы Бодончар-мунхаг заманынан бастап, осынау атауды қолдана бастағаны айтылады. Шежіре бойынша болғанда бұл X ғасырдың бастапқы жылдарына тура келеді. Дегенмен, мұндай жорамалдың соншалықты дұрыс болуы екіталай.

² Айтулы аңыздың осы тұсында тау балқытып жол ашқан тайпалар арасында қоңыраттардың да болғаны айтылады, дегенмен олар Эргенеконнан басқа тайпалардан бұрын шығып кеткен. Бұл аңызды қоңыраттардың шығу тарихына қатысты ең байырғы аңыз ретінде қарастыруға болады. Рашид ад-дин бұл туралы былай деп жазған: Несколько других племен претендуют на [участие в] раздувании мехов, но вышеупомянутые плена не признают за ними [этого] и утверждают, что племя кунгират, состоящее из стольких [отдельных] ветвей, подробности о котором приведутся ниже, а равно и то [племя, что] появилось от этих Нукуза и Кияна на Эргунэ-куне, прежде других, без совета и обсуждения, вышли [из ущелья], потоптав ногами очаги других племен. Те племена убеждены, что получившая известность болезнь ног [племени] кунгират обусловлена тем, что оно, не сговорившись с другими, вышло [из ущелья] прежде [всех] и бесстрашно пошло ногами их огни и очаги; по этой причине племя кунгират удручено [18, с.154].

ғандар қатарында: «Сюнь-юй (獯鬻 // xūn yù)», «сянь-юнь (獫狁 // xiǎn yǔn)», «цуаньжун (犬戎 // quǎn róng)» және «ди (狄//dí)» деген халықтардың аты кездеседі. Тарихшы ғалымдар оларды түгелдей ғұндардың және басқа көшпенділердің арғы ата-бабасы санайды. Сонымен қытай деректемелеріндегі бөріні тотем еткен ең байырғы көшпенді этнос ретінде ең бірінші дижундар мен ғұндарды (сюньну) атап көрсетудің сәті түседі. Келесі жерде Усунь Күнбиін көк бөрі емізіп өлімнен аман алып қалады, гаучэлер өзінің арғы атасын көк бөрі ретінде баяндап, көк түріктер өз тегін өлекшін қасқырмен байланыстырады, суэяньтолар арасында көк бөрі бейнесі «бөрі басты адам» ретінде елестейді, моңғол дәуіріне жеткенде моңғолдар ғұндар мен көне түркілердің бөрі тотемі мен марал тотемін жинақтай келе өздерінің арғы тегін Бөрте-Чіно (Börte Čino) мен Қоғай Маралдан (Qo'ai Maral), бергі тегін тылсым нұрмен сабақтастырады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] «Шицзи», 123-цзюань, «Дауань туралы баян» («史记» 卷一 三 «大宛列传»).
- [2] «Ханьшу», 61-цзюань, «Чжан Цяньнің өмірбаяны» («汉书» 卷六十一 «张骞传»).
- [3] Вэй Шоу: «Вэйшу» 103-цзюань «Гаочэ (Гаогуй) баяны» (魏收: «魏书», 卷一百零三, «高车传», 中华书局点校本 第 2307-2313 页).
- [4] Линху Дэфэнь: «Чжоушу» 50-цзюань «Туцзюэ баянының» (令狐德棻: «周书» 卷 50, «突厥传»). «周书» 卷 50 «突厥传» (中华书局点校本).
- [5] Вэй Чжэн. «Суйшу» 84-цзюань «Туцзюэ баяны» (魏徵. «隋书» 中华书局点校本, 1973.).
- [6] Ли Яньшоу, Бэй ши («北史»). «Чжунхуа шуцзюй» баспасы, 1986 ж.
- [7] Дуань Шичэн, Ю ян цза цзу 4-цзюань (段成式: «酉阳杂俎» 卷四).
- [8] Ли Фан. Тайпингуаньцзи, 480-цзюнь (李昉: «太平广记», 中华书局, 1986 年).
- [9] Жуй Чуанмин. Көне түріктердің ата-бабалары туралы аңыздары. Сиюй туралы зерттеу. 1994 ж. № 2 (芮传明: «古突厥先祖传说考» «西域研究» 1994 年第 2 期).
- [10] Оу Янсю. «Синь тан шу», 217-цзюань, «Хуэйгу (Хуэйхэ) баяны» («新唐书» 卷 217 (上, 下) «回鹘传» (上, 下) (中华书局标点本第 6111-6152 页)).
- [11] Еженханұлы Б., Ошан Ж. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар 2-бөлім. Алматы: «ДАЙК-ПРЕСС». – 2006.
- [12] Ю Цзи. Гаочан ханының құрметіне қойылған ескерткіш. Даюаньсуэ жазбалары, 24 цзюань, Сыбуцункан нұсқасы (虞集: «道园学古录» 卷 24 «高昌王世勋之碑», 四部丛刊本).
- [13] Хуан Цзин. Иньянчжэн гун ескерткіші. Зцинхуа Хуан мырза шығармаларының антологиясы, 24 цзюань, Сыбуцункан нұсқасы, 240 б. (黄潜: «亦堇真公神道碑», «金华黄先生文集» 卷 24, 四部丛刊本).
- [14] Шань Сы. Юань дәуіріндегі Ганьсу қатарлы аймақтың атқарушы хатшысы Жунлудың ескерткіші. Чаншаньчжэнь тас ескерткіштері, 21 цзюань (贍思: «常山贞石志» 卷二一, «有元甘肃等处行中书省平章政事荣禄公神道碑»).
- [15] Оуян Сюань. Гаочан Се әулетінің өмірбаяны. Гуйчжай антологиясы, 11 цзюань, Сыбуцункан нұсқасы, (欧阳玄: «高昌偃氏家传», «圭斋文集» 卷 11, 四部丛刊本).
- [16] Сун Лянь. Юаньши. «Чжунхуа шу цзюй» нұсқасы, 1976. (宋濂: «元史», 中华书局点校本).
- [17] Ошан Ж. Еженханұлы Б. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. V том. Әулеттік тарихи жылнамалар 3-бөлім. Алматы: «ДАЙК-ПРЕСС». – 2006.
- [18] Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Книга первая / Перевод с персидского А. А. Хетагурова, Редакция и примечания проф. А. А. Семенова. М.-Л., 1952.
- [19] Моңғолдың құпия шежіресі / қытай тіліне аударып түсініктемелерін жазған Юй Дацзюнь. Хэбэй Жэньминь чубаншэ, 2009 («蒙古秘史余大钧 译注 河北人民出版社 2000).
- [20] Хань Жулин, Түркілер мен моңғолдардың ата-бабасы туралы аңыздар / Цюн лу цзи (Хань Жулин шығармаларының жинағы) (韩儒林: «突厥蒙古祖先传说», 载《穹庐集》, 上海, 1982 年).

REFERENCES

- [1] Sima Qian, «Shiji», 123-juan, «Dawan turaly bayan» (Sima Qian: «Shiji» juan yi er san «Da wan liezhuan»).
- [2] Ban Gu, «Hanshu», 61- juan, «Zhang Qianing omirbaiany» («Hanshu» juan liu shi yi «Zhang Qian zhuan»).
- [3] Wei Shou, «Weishu» 103-juan «Gaoche (Gaogui) baiany» (Wei Shou: «Weishu», juan yi bai ling san, «Gaoche zhuan». Zhong hua shu ju dian xiao ben).
- [4] Linghu Defen, «Zhoushu», 50-juan, «Tujue baiany» (Linghu Defen: «Zhou shu» juan 50, «tujue zhuan». – Zhonghua shuju dian jiaoben).
- [5] Wei Zhen, «Suishu» 84-zhuan «Tujue baiany» (Wei Zhen. «Suishu».1973).
- [6] Li Yanshou, Beishi. Zhonghua shujui baspasy, 1986 jyl.
- [7] Duan Shichen, You yan za zu. Juan si.

- [8] Li Fan, «Tai ping guang ji». Zhonghua shujui, 1986 nian.
- [9] Rui Chuanming, «Gu tujue xian zu chuanshuo kao». «Xi yu yanjiu», 1994 nian, die er qi.
- [10] Ou Yangxiu, «Xin Tangshu», 217-juan (shang, xia), «Huiguzhuan», (shang, xia). Zhonghua shuju biaodian ben.
- [11] Ezhenhan B, Oshan Zh., Kazaksan tariky turaly kytai derekteri. IV tom. Aulettik tarihy zhylnamalar, 2-bolim. Almaty: «DAYK-PRESS». – 2006.
- [12] You Ji, «Daoyuan xue gulu», juan 24. «Gaochang wangshi xun zhi bei», si bu cong kan ben.
- [13] Huang Jing, «Yinian zhen shen dao bei». «Jin hua huang xiansheng wen ji» juan 24, si bu cong kan ben.
- [14] Shan Si, «Changshan zhen shi zhi», juan er yi. «You yuan gansu deng chu xing zhong shu sheng ping zhang zhengshi rong lu gong shendao bei».
- [15] Ouyang Xuan, «Gaochang Xieshi jia zhuan. «Guizhai wenji», juan 11. Sibü congkan ben.
- [16] Song Lian, «Yuan shi», Zhonghua shuju dian jiao ben.
- [17] Oshan Zh., Ezhenhanuli B., Kazakstan tarihi turali kitay derektemeleri. V tom. Aulettik tarihy zhylnamalar 3-bolim. Almaty: «DAYK-PRESS». – 2006.
- [18] Rashid ad-din. Sbornik letopisey. T. 1. Kniga pervaya / Perevod s persidskogo A. A. Hetagurova, Redaksiya i primechaniya prof. A. A. Semenova. M.-L., – 1952.
- [19] Yu Dajun, Monggu mi shi. Yu Dajun yizhu, Hebei renmin chubanshe, 2000.
- [20] Han Rulin, «Qiong lu ji». Shanghai: – 1982.

ПРЕДАНИЯ В КИТАЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН

Ж. Ошан

Аннотация. В статье проведен анализ и приводятся различные сказания, отраженные в разные времена в китайских письменных источниках, относящиеся к происхождению древних племен, населявших евразийские степи. Одно из преданий, написанных в китайских документах, относится к государству Усуней и является основой всем преданиям о происхождении множества тюрко-монгольских племен степей Евразии, тысячелетиями передававшиеся из уст в уста. Различные китайские исторические произведения предлагают следующие сведения о предках древних тюрков, что они являются: обособленным родом и посторонним племенем сюнью, проживавших на юге Сихая; «объединенный народ», населявший земли Пинляна; страна Сого на севере сюнью. Несмотря на содержание предложенных преданий, основной акцент делается на изложение, связанное с серыми волками. В книгах «Шицзи» и «Ханьшу» в предании об Усуне, рассказывается о волчице, вскормившей Кунби, оставленного в безлюдной степи; в книге «Вэйшу» представляет предков племени Гаочэ в виде волка; в книге «Чжоушу» серая волчица является праматерью тюрков. В монгольскую эпоху это предание развивается так: избежав кровопролитной бойни соседней страны, находят спасение в горах Эргенекон (Ergenekon), где они и основались, став потомственным родом. Это же предание о предках древних тюрков выглядит таким образом: единственный мужчина, уцелевший от набега соседней страны, находит убежище в горах на севере от Гаочана и сожительствует с волчицей. Предание о его последующих поколениях – потомственной стране Ачина соответствует истории добычи железной руды племени Ачина. Поэтому остатки былой легенды о предках древних тюрков рассматривалась как основа знаменитого монгольского предания. Предания о происхождении тюрко-монгольских племен не ограничиваются вышеуказанными, так же имеются версии легенд о происхождении от дерева, коровы, священного луча.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 21 – 27

**WESTERN TRAVELLERS ON THE LOCAL RELIGIOUS BELIEFS
OF THE KAZAKHS OF THE XVIII–XIX cc.****A. K. Kamalov**

R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies CS MES RK, Almaty, Kazakhstan,
Turan University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: abletk@mail.ru

Key words: Kazakhs, religious beliefs, historiography, western travellers.

Abstract. The article examines the accounts of the western travellers on religious beliefs and customs of the Kazakhs in the XVIII–XIX centuries. Firstly, it analyses the travelogues by John Castle who visited headquarter of the Khan of the Junior Zhuz Abulkhair in 1736. The book of the British author was one of the earliest authentic sources on the Kazakhs, which shed light to various sides of the internal life of the Kazakh society at that time. These accounts are compared with those on local religious beliefs of the Kazakhs and discussed in the context of the level of their Muslim ‘religiousness’, which was raised by other western travelers of the later period – American diplomat Eugene Schuyler who visited the Kazakhs during his trip to Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kulja in 1873, as well as the British writer Graham Stephen who travelled to Russian Central Asia on the even of the First World War, in 1913 and visited the Auliye-Ata (Taraz) area. Accounts of the western travelers are put into the context of Turkic sources written in Arabic script (Tatar) studied by an American historian Allen Frank, who examined traditional Kazakh society of Astrakhan and that of the Bukhara Emirate in early XX century.

УДК 392

**ЗАПАДНЫЕ ПУТЕШЕСТВЕННИКИ
О ЛОКАЛЬНЫХ ВЕРОВАНИЯХ КАЗАХОВ XVIII–XIX вв.****А. К. Камалов**

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Университет «Туран», Алматы, Казахстан

Ключевые слова: казахи, локальные верования, историография, западные путешественники.

Аннотация. Статья посвящена изучению сведений западных путешественников о локальных верованиях и обрядах казахов XVII–XIX вв., включая путевые заметки Джона Кастла, посетившего ставку хана Младшего жуза Абулхаира в 1736 г. Книга британского автора является одним из ранних аутентичных источников, который проливает свет на многие стороны внутренней жизни казахского общества того времени. Эти сведения сравниваются со сведениями о местных верованиях казахов и степени их мусульманской «религиозности», о которых писали западные путешественники более позднего времени – американский дипломат Юджин Скайлер, посетивший казахов во время своей поездки в Русский Туркестан, Коканд, Бухару и Кульджу в 1873 г., а несколько позже, накануне Первой мировой войны, в 1913 г. англичанин Стивен Грэхэм, посетивший Русскую Среднюю Азию и побывавший среди казахов Аулие-Ата (Тараза). Сведения западных путешественников о локальных верованиях казахов ставятся в контекст сведений арабоязычных тюркоязычных источников (татарских), введенных в научный оборот американским ученым Алленом Франком, который обсуждает роль и место ислама в традиционном казахском обществе Астрахани и на территории Бухарского ханства в начале XX века.

Введение. Наблюдаемое в последние десятилетия большое внимание ученых к исламу как основной религии народов Центральной Азии несколько отодвинуло на задний план изучение других религиозных верований, получивших распространение еще до прихода ислама и в последующем в той или иной форме сохранивших свои элементы и в мусульманском обществе. Данная статья рассматривает сведения западных путешественников о локальных верованиях казахов и основные подходы к их изучению в западной исторической науке. Она написана в рамках научного проекта «Локальные религиозные верования и практики как часть культурного наследия казахов» (регистр. № 0115РК01052), осуществляемого в Университете "Туран".

Методы исследования. Основным методом исследования является контент-анализ текстов о религиозных верованиях казахов, составленных западными путешественниками и изданных сразу после совершения своих поездок или опубликованных относительно недавно современными исследователями. Репрезентация локальных верований казахов в трудах западных путешественников имеет большое значение для изучения местных верований казахов – она представляет иное видение культуры народов Центральной Азии, в какой-то мере перекликающееся с российскими описаниями, но вместе с тем имеющее свои особенности. Что касается современных западных исследований о локальных верованиях казахов и их предков, их значение определяется отсутствием идеологических установок и предпочтений, поскольку западная социальная наука развивалась в условиях свободной конкуренции разных теорий, методологий и концепций, хотя она и не лишена эссенциализированных представлений [1–6].

Западная историография о религиозных верованиях казахов. Изучение западных исследований по локальным религиозным верованиям казахов показывает одну четкую тенденцию: деконструкция общепринятых представлений о том, что казахи, будучи кочевниками, были менее религиозными и меньше исполняли исламские предписания, или другими словами были «плохими мусульманами». В течение длительного времени еще в недрах Российской империи создавался нарратив о кочевых народах как о народах, приобщенных к исламу относительно недавно и формально поверхностно выполняющих исламские предписания. Такое представление было развито в советское время, когда недостаточная религиозность считалась добродетелью и приветствовалась советской идеологией. Исследования казахстанских (А.Муминов, Н.Нуртазина) и зарубежных ученых показывают, что религиозная жизнь казахов, также как и политические императивы, не были однозначными и простыми [7; 8]. В данной статье мы рассмотрели описания трех авторов – Джона Кастла, который побывал среди казахов в 1736 г., то есть вскоре после присоединения Младшего жуза к России, а также Юджина Скайлера и Стивена Грэхэма, посетивших казахов Туркестана и Семиречья в конце XIX – начале XX вв.

Британец Джон Кастл о локальных верованиях и обрядах казахов. Записи Джона Кастла, посетившего хана Младшего Джужа Абулхайра, который в 1731 г. принял подданство Российской империи, опубликовано недавно в Оксфордском университете Великобритании под названием «В казахскую степь: миссия Джона Кастла к хану Абулхайру (1736 г.)» [9]. Книга Кастла фиксирует все основные события, произошедшие после присоединения к России Младшего жуза, включая восстание башкир, русско-турецкую войну, оренбургскую экспедицию и первые попытки русской колонизации казахских земель. Сочинение Кастла была предназначена для королевского трона Великобритании. Кастл на пути из Оренбурга в ставку Абулхайр-хана посетил многие места, в том числе Орск, Яик (Урал), Симбирск и Самару. Следует обратить внимание на то, что Дж.Кастл был одним из иностранных членов Оренбургской экспедиции, которая была снаряжена чуть раньше, в 1734 г., и ставила задачу превращения Оренбурга в форпост колонизации башкирских земель и продвижения дальше в казахские степи.

Книга Дж.Кастла содержала очень много интересных сведений не только о посольстве к Абулхайру, но и наблюдений о религии и обычаях казахов. Согласно его описанию, казахи были магометанами, но сохраняли многие элементы доисламских верований, в первую очередь, шаманизма. Дж.Кастл писал: «Казахские законы в основном основаны на Коране, и частично на использовании (предписаний) предков. В равной мере, религия их магометанская, и в центре – вера в духов и магические игры» [9, с.251]. В другом месте путешественник отмечал, что «то немногое религиозное, что есть у них – связано с магометанством» [9, с.252], тем самым, подчеркивая незначительную религиозность казахов и в то же время господствующую роль ислама в казахском обществе.

Сохранение доисламских верований в традициях и обычаях казахов хорошо показано Дж.Кастлом в описании ритуала гадания, проводившегося казахским муллой. Вот как Дж.Кастл описывает действия муллы, действия которого больше напоминали ритуалы *баксы* (шамана): «На следующий день был зарезан однолетний ягненок, и они стали практиковать свое магическое действие; кости ягненка после того, как мы съели мясо, были собраны в котелок, накрыты шкуркой, в который поставили палочки с красной тряпкой, похожей на красный флаг. Мой хозяин...разделся так, что остался только в нижней белой хлопчатой одежде, лег на спину ногами к двери, лежал без какого-либо движения. На разные части его тела положили кости со вложенными в них горящими фитилями, сделанными из нитей ковров – одну на лоб, на обе руки, на обе ноги, на грудь и так далее – всего одиннадцать свечей, горящих на жире ягненка. Священнослужитель или

мулла затем произнес молитву на арабском языке, сел на колени с веревкой в одной руке и книгой со странными знаками во второй руке. Он выкрикивал и махал своей плеткой так, чтобы злые духи держались подальше от всех правоверных мусульман. Они хотели узнать, является мой приход к ним добрым и злым знаком. После того, как все свечи сгорели, их сгоревшее остатки вынесли. Мулла начал свое гадание. Мне не сообщили, что он сказал, так как этого нельзя было делать, но по их радостным выражением я понял, что Дьявол не был против меня, и гадание, скорее всего, было в мою пользу» [9, с. 31-33].

Описанный Дж.Кастлом ритуал гадания связан с доисламскими верованиями, а именно с шаманизмом. Аналогии использования шкуры животного для ритуального действия обнаруживаются у других тюркских народов. Так, у алтайцев при жертвоприношении домашнего животного кости его завертывали в шкуру [10, с. 193].

Юджин Скайлер о казах. Во время своей поездки в Русский Туркестан в 1873 г. Юджин Скайлер больше интересовался оседло-земледельческими обществами узбеков и таджиков Туркестана. Однако путь в Русский Туркестан из европейской части страны лежал через казахские земли, поэтому в его записях можно найти очень много информации о жизни казахов конца XIX в. Сочинение Ю.Скайлера отличалось от путевых записей Дж.Кастла более поздним временем составления, когда прошло больше ста лет со времени присоединения казахов Младшего жуза к России. Ю. Скайлер совершил путешествие в Русский Туркестан, находясь на должности генерального консула США в Санкт-Петербурге. Путевые материалы и наблюдения автора собраны в труде «Туркестан. Записки о путешествии в Русский Туркестан, Коканд, Бухару и Кульд-жу», который стал важным источником для изучения истории и культуры народов Средней Азии и Казахстана конца XIX в. [11]

В книге Ю.Скайлера привлекает к себе внимание описание буддийского и христианского прошлого Семиречья. Так, в ней упоминается о наличии несторианского монастыря на берегу озера Иссык-куль, который был обозначен на Каталонской карте 1375 года. Этот монастырь, по мнению автора, хранил кости святого Матфея [11, с. 275]. По свидетельству Ю.Скайлера, генерал Г.А.Колпаковский в 1869 г. обследовал руины несторианского монастыря и обнаружил останки стен, кирпичи, камень с изображением человеческого лица. Впервые развалины под водой Иссык-куля, относящиеся к несторианскому прошлому описал в свое время русский путешественник и ученый П.П.Семенов-Тяньшаньский, который отождествил их с усуньской столицей Чигу. В 1879 г. их посетил венгерский академик У.Ковешд, а в 1905 г. – французский историк Р.Помпелии. Многие следы буддийской истории Семиречья, описанные Ю.Скайлером, относились к недавнему джунгарскому господству во Внутренней Азии.

Ю.Скайлер оставил и описание религиозной жизни казахов: «По религии киргизы (казахи – А.К.) считаются магометанами, хотя немногие из них следуют религиозным принципам, так как они не имели оседлых священнослужителей и немногие умели читать и писать. Ритуал обрезания совершается муллами-татарами, которые странствуют по степи и служат секретарями у богатых султанов, в то время, как другие добывают на жизнь, проповедуя набожный образ жизни или занимаясь медициной. Они очень редко молятся, а их вера перемешана со многими предубеждениями, связанными с язычеством и шаманизмом. Они только внешне магометане. Если спросить их, как они привили себе такую веру, они скажут, что не знают, но в то же время они энергично будут отвергать всякое обвинение в том, что они не магометане.

Это любопытно, но киргизы стали мусульманами благодаря ошибочным усилиям российского правительства. Первоначально киргизские султаны или вожди не знали доктрин ислама, и не было мечетей или мулл в степи, но русские (как и в случае с навязыванием татарского языка для общения), обращались к ним как к мусульманам, строили мечети и отправляли мулл, пока они не стали мусульманами, хотя, чем дальше от русских линий и ближе к оседлому населению Средней Азии, их вера была слабой. Точно таким же образом, в этом столетии русские сделали буддистами бурят, хотя они были шаманистами. Если правительство об этом знало с самого начала, можно было обратить оба народа в христианство. В правление Александра Первого, когда мистицизм и религиозный энтузиазм были популярны, а Русское библейское общество процветало, английские и шотландские миссионеры имели свои колонии в Иркутске, Астрахани, Оренбурге. Мирза Казем-бек, известный профессор Санкт-Петербургского университета, был одним из тех, кого обратила в свою религию пресвитерианская миссия Джона Митчела в Астрахани. В Оренбурге колония возглавлялась отцом Фрэзером, который оставил свое доброе имя за пределами этого города после его насильственной высылки, а дом его до сих пор называется «домом англичанина» [11, с.37-38].

Ю.Скайлер приводил и другие примеры того, как казахи сохраняли элементы прежних религий, даже будучи мусульманами. Говоря о брачных традициях, он отмечал, что «как мусульмане, они пользуются правом иметь несколько жен», но «поскольку муллы очень редко встречаются в степи, необычным является религиозное оформление ритуала женитьбы» [11, с. 40]. Один из таких ритуалов уходил корнями в далекую древность, когда жениху нужно было отвоевывать свою невесту, преодолевая многие препятствия на своем пути: жених должен забрать невесту вопреки препонам, которые устраиваются ему, когда он приходил за ней [11, с. 40].

Тем самым Ю.Скайлер описывает казахское общество как мусульманское, которое сохраняло очень много элементов локальных верований. Вместе с тем, в усилении мусульманского влияния на казахов автор обвинял самих русских, не понимавших особенности религиозных верований казахов и с сожалением отмечал об упущенной возможности их христианизации.

Стивен Грэхэм о религии казахов. Спустя 33 лет после путешествия американца Ю.Скайлера состоялась поездка в Русский Туркестан английского журналиста и писателя Стивена Грэхэма, который накануне Первой мировой войны посетил Ташкент и Южный Казахстан. В 1914 г. он проехался из Владикавказа в Баку, переправился через Каспийское море в Красноводск, затем посетил Красноводск, Ашхабад, Чарджоу, Хиву, Бухару, Самарканд, Ташкент и Семипалатинск. Свои путевые заметки он опубликовал в книге “По русской Средней Азии” (1916), которая также стала ценным источником для изучения исторической ситуации в Средней Азии и Казахстане накануне Первой мировой войны [12].

В Семиречье С. Грэхэм отправился из Ташкента 9 сентября 1914 г. Уже на следующее утро он прибыл в Чимкент, где встретился с местным “префектом”. Далее его путь лежал в Аулие-Ату – древний Тараз или Талас, который был взят штурмом у кокандцев 16 июня 1864 г. войсками русского генерала Черняева (13, с. 38). Грэхэм приводит местное поверье о том, что название города происходило от имени “святого киргизов Аулие-ата – “святой отец”. Он писал, что по поверьям, это был “Карахан, потомок шейха Ахмеда Ясави, похороненного в Туркестане” и далее отмечал: “Здесь начался Мынбулак или “тысяча родников”; здесь было владение престера (пресвитера) Джона (Иоанна), полумифического папы-царя, столь прославленного в средневековых историях; здесь была страна каракиданей и немного севернее находилась их столица Баласагун” [13, с. 38]. По мнению А.Акишева, скорее всего С.Грэхэм посетил развалины городища Ак-тобе на реке Чу неподалеку от одноименной станции, находящейся поблизости Тараза. В Аулие-Ата местный префект пригласил Грэхэма на праздник киргизов, которых он отличал от казахов. С.Грэхэм писал: “Я отбросил фанатичную и ограниченную жизнь оседлого населения Средней Азии. Снова я был в Степи, в местности наиболее здоровой и приятной” [13, с. 255].

Изученные нами книги западных авторов свидетельствуют о самом главном изменении, произошедшем в истории региона в конце XIX – начале XX века – усилении российской колонизации и интеграции местных народов в российское колониальное пространство. Увеличение численности русского населения, индустриальное строительство включила народы региона в процесс экономической модернизации, внесшей изменения в традиционный образ жизни местных народов. Этот процесс особенно усилился после Большевицкой революции 1917 г. благодаря политике индустриализации и социалистического культурного строительства. Присоединение к России Старшего жуза в 1847 г. завершило процесс включения казахского общества в сферу интеллектуальной жизни европейской России. Отныне и религиозная жизнь казахов подверглась сильному влиянию со стороны христиан-колонизаторов. Среди казахов стали активно проводить миссионерскую деятельность христианские деятели. Однако зачастую это приводило, напротив, к усилению мусульманской религии в противовес насаждению иных религиозных идей. Эти процессы стали предметом исследования современных американских ученых Девина ДеУиса и Аллена Франка. Как отмечалось выше, профессор Индианского университета Девин ДеУис изучил положение ислама в Золотой Орде. Вместе с тем, он исследовал место суфийских святых в устной традиции узбеков, казахов, туркмен и каракалпаков, в частности известного святого Сайид-ата [14–16]. Большую работу по изучению религиозной жизни казахов проводит американский ученый Аллен Франк. В своих трудах он вводит новые источники по истории и религии казахов в пределах Российской империи и ханствах Центральной Азии. В статье «Мусульманская священная история и революция 1905 года. Суфийская история Астрахани» он анализирует сведения сочинения «Тарихи Астархан» Хафиза Джаханшаха б. абд ал-Джаббара ал-Нижгарути ал-Хаджитархани, опубликованного в Астрахани в 1907 г. [17] По мнению А.Франка, сочинение татарского автора представляет интерес как труд, созданный представителем мусульманского общества России и рассказывающий о жизни мусульман нижней части Волжско-Уральского региона. В сочинении имеются две главы, в которых автор касается религиозной жизни казахов, сравнивая их с польскими мусульманами-татарами. Автор сравнивает модель исламской чистоты и поведения казахов с безграмотностью и невежеством, господствующими в среде польских татар. При этом, он выступает против получивших широкое распространение в то время модернистских представлений. Автор мусульманского сочинения поддерживал религиозные представления кочевников-казахов и считал, что они сохраняли элемента анимизма. «Тарихи Астархан» частично приписывает сильное исламское сознание казахов частичному присутствию среди них русских миссионеров, которые своим преследованием казахов подвигали их к осознанию себя мусульманами и пониманию необходимости дать детям исламское образование. Так, миссионеры, например, говорили им, что они не могут быть мусульманами, так как они используют обычное право, а не шариат. Это заставляло казахов изучать и применять законы шариата в повседневной жизни. Таким образом, чтобы противостоять миссионерам, казахи отправляли своих детей в медресе в Казань и Бухару. Согласно автору книги мусульманского сочинения одним из результатов революции 1905 г. было то, что она усилила позицию шариата среди казахов [17, с. 305-306].

Автор татарского сочинения противопоставлял казахов польских татар, у которых благочестие было очень слабым. Их знание ислама было слабым, в силу того, что они говорили только по-польски и по-русски и были неспособны читать книги по-тюркски. Он предполагает, что, если бы среди татар также работали христианские миссионеры, как среди казахов, то их мусульманское сознание усилилось бы.

Приведенное А.Франком свидетельство татарского источника о деятельности христианских миссионеров среди казахов, которая имела обратный эффект на их религиозное сознание, коррелирует с упомянутой интерпретацией Ю.Скайлером усиления ислама среди казахов благодаря русским, которые не отличали их от других более приверженных исламу народов и своими действиями наоборот усиливали мусульманское сознание казахского населения. В обоих случаях рост религиозного сознания связывается с тесными контактами казахов с русскими христианами, когда происходит актуализация оппозиции «мы и они»). Недаром Ю.Скайлер свидетельствовал, что мусульманская религиозная жизнь казахов становится слабее по мере ухода от зоны контакта с русскими и особенно в приграничных с мусульманскими ханствами Средней Азии, в которых ислам не являлся отличающим народы маркером.

Религиозное состояние в казахском обществе на примере казахов, живших на территории Бухарского ханства, стало предметом обсуждения в другой статье Аллена Франка под названием «Месяц среди казахов в Бухарском эмирате. Наблюдения об исламском знании в кочевой среде» [18]. В ней автор анализирует информацию о казахах Бухарского эмирата второй половины XIX в. и начала XX в., которую он обнаружил в сочинении татарского автора Ахмад бин Хафиз ад-Дина ал-Барангави (1877-1930 гг.) под названием «Тарихи Барангави». Автор сочинения жил в Бухаре с 1901 до 1905 гг. и оставил описание одного месяца пребывания среди казахов Бухарского эмирата. В сочинении о Бухаре рассказ о казахах включен в раздел о паломничестве автора к святым местам в Бухарском эмирате и в достаточно обширный раздел, имеющий автобиографический характер. Это один из двух разделов «саяхат-наме» (рассказ о путешествии) в сочинении включает написанный на персидском языке отцом автора рассказ о мазарах, которые он посетил в Мавараннахре, Ферганской долине и Восточном Туркестане в 1850-е годы. К большому сожалению, оригинал сочинения сгорел во время пожара в Баранге в 1906 г., и автору удалось по памяти восстановить текст сочинения к 1914 году.

Как считает А. Франк, русским и татарским источникам было свойственно использование генерализованного отношения к мусульманскому образованию кочевников. Так, русские авторы рассматривали кочевников в отрыве от мусульманской культуры, считая, что их нужно изолировать от общения с татарами и оседлыми тюрками (сартами). Представления о том, что номадизм несовместим с исламом, до сих пор распространен среди наших современников. Однако, как считает А.Франк, кочевники всегда были в центре политической и религиозной жизни в течение всей истории ислама.

Заключение. До обращения в ислам древнетюркские племена исповедовали разные религии, получившие распространение вдоль трасс Великого Шелкового пути. С началом исламизации тюркских народов Центральной Азии многие элементы прежних верований трансформировались и были адаптированы к мусульманской практике, делая местный ислам отличным от других региональных его форм.

Изучение сведений западных путешественников о локальных верованиях казахов XVIII-XIX вв. показало, что ориенталистические представления о Востоке, сформировавшиеся в европейских империях, обнаруживаются и в трудах западных авторов, писавших о казахском обществе в период вхождения казахских земель в состав Российской империи [19; 20]. Их описания внесли свою лепту в формирование представления в имперской историографии России о том, что кочевники были менее религиозными, чем оседлые народы, и меньше исполняли исламские предписания. Имперский нарратив о казахах как о «плохих мусульманах» не соответствовал действительности, однако он отражал сохранение и живучесть локальных верований, связанных доисламскими религиями, такими как шаманизм, манихейство, буддизм. Деконструкция данного нарратива в казахстанской и западной исторической науке зачастую приводит к отрицанию роли локальных религиозных верований, что также создает одностороннюю картину религиозной жизни кочевых народов Центральной Азии.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Finke P. Kazakhs of western Mongolia. In Svanberg I. (Ed.) Contemporary Kazaks: cultural and social perspectives. New York: St. Martin Press, 1999. P.103-139.
- [2] History of civilizations of Central Asia. Volume VII. The Age of Achievements. AD.750 to the end of the fifteenth century. Part. II. The Achievements. UNESCO Publishing, 2000, 474 c.
- [3] Klimkeit H.-J. Manichaeism and Nestorian Christianity, History of civilizations of Central Asia. Ed.by C.E.Bothworth and M.S.Asimov. UNESCO Publishing, 2000, P. 65-78.
- [4] Privatsky B. Muslim Turkestan: Kazak Religion and Collective Memory. Routledge, 2001, 321 c.
- [5] Геннеп Арнольд ван. Обряды перехода. Москва: Изд-во «Восточная литература» РАН, 1999, 200 с.

- [6] Йошида Ю. Сиань синь чу шицзюнь мучжи ды сутэвэнь буфэнь као (Исследование согдийской части эпитафии господина Ши, вновь открытой в Сиане), Сутэжэнь цзай Чжунго. Лиши, каогу, юйянь ды синь таньсо. Пекин: Чжунхуа шущзюй, 2005, С.89-97.
- [7] Muminov A. Fundamentalist Challenges to Local Islamic Traditions in Soviet and Post-Soviet Central Asia, Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia. Hokkaido University: Slavik Research Center, 2007, С. 249-262.
- [8] Нуртазина Н.Д. Ислам в истории средневекового Казахстана. Алматы: Изд-во КазНУ им. аль-Фараби, 2000, 309 с.
- [9] Into the Kazakh steppe: John Castle's mission to Khan Abulkhair (1736). Ed. By Beatrice Triesser. Oxford: Signal Books Ltd, 2011, 196 с.
- [10] Потапов Л.П. Древнеуйгурские элементы в традиционной культуре алтае-саянских народов, Актуальные проблемы советского уйгуроведения. Алма-Ата: Изд-во "Наука" КазССР, 1983, С.189-202.
- [11] Schuyler E. Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kulja. Ed. With introduction of Geoffrey Weeler. New-York-Washington, 1966, 326 с.
- [12] Graham Stephen. Through Russian Central Asia. The Macmillan Company, 1916, 262 с.
- [13] Акишев А. Путешествия Юджина Шуйлера и Стивена Грэхэма по Русскому Туркестану (1873, 1914), Материалы 1 и 2 научных чтений памяти В.П.Юдина. Алматы: Дайк-Пресс, 1999, С. 31-52.
- [14] DeWeese Devin. The Sayyid Ata'i presence in Khwarazm during the 16th and early 17th centuries, Studies on Central Asian History. In honor of Yuri Bregel. Ed. By Devin DeWeese. Bloomington: Indiana University, 2001, С. 245-281.
- [15] DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition." (Series "Hermeneutics: Studies in the History of Religions"). Pennsylvania State University Press, 1994, 656 с.
- [16] DeWeese D. Yasavi Shaykh in the Timurid Era: notes on the social and political role of communal Sufi affiliations in the 14th and 15th centuries, La civiltà timuride come fenomeno internazionale. Ed Michel Bernardini. Oriente Moderno, 15 (76), #2, 1996, С. 173-188.
- [17] Frank A. Muslim Sacred History and the 1905 Revolution in a Sufi History of Astrakhan, Studies on Central Asian History. In honor of Yuri Bregel. Ed. By Devin DeWeese. Bloomington: Indiana University, 2001. - P. 297-317.
- [18] Frank A. A month among the Qazaqs in the Emirate of Bukhara. Observations of Islamic Knowledge in a Nomadic Environment, Explorations in the Social History of Modern Central Asia (19th – early 20th century). Ed. By Paolo Satori. Leiden-Boston, 2013, С. 247-266.
- [19] Камалов А. Тогда-турк мунасиватлири - халикара симпозиумидики уйгур мавзуси, Уйгур авази. №5 (7705). 2015, С. 7.
- [20] Саид Эдвард. Ориентализм. Москва: Русский мир, 2006, 640 с.

REFERENCES

- [1] Finke P. Kazakhs of western Mongolia. In Svanberg I. (Ed.) Contemporary Kazaks: cultural and social perspectives. New York: St. Martin 'Press, 1999, P.103-139.
- [2] History of civilizations of Central Asia. Volume VII. The Age of Achievements. AD.750 to the end of the fifteenth century. Part. II. The Achievements. UNESCO Publishing, 2000, 474 p.
- [3] Klimkeit H.-J. Manichaeism and Nestorian Christianity, History of civilizations of Central Asia. Ed.by C.E.Bothworth and M.S.Asimov. UNESCO Publishing, 2000, P.65-78.
- [4] Privatsky B. Muslim Turkestan: Kazak Religion and Collective Memory. Routledge, 2001, 231 p.
- [5] Gennep Arnold van. Obryadi perekhoda. Moskva: izdatelstvo 'Vostochnaya literatura' RAN, 1999, 200 pages.
- [6] Yoshida Yu. Xi'an xin chu shijun muzhi de sutewen bufen kao, Sutejen zai Zhongguo. Lishi, kaogu, yuyan de xin tansuo. Beijing: Zhingua shuju, 2005, P.89-97.
- [7] Muminov A. Fundamentalist Challenges to Local Islamic Traditions in Soviet and Post-Soviet Central Asia, Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia. Hokkaido University: Slavik Research Center, 2007, P. 249-262.
- [8] Nurtazina N.D. Islam v istorii srednevekovogo Kazakhstan. Almaty: izd-vo KazNU im. Al-Farabi, 2000, 309 p.
- [9] Into the Kazakh steppe: John Castle's mission to Khan Abulkhair (1736). Ed. By Beatrice Triesser. Oxford: Signal Books Ltd, 2011, 196 p.
- [10] Potapov L.P. Drevneuygurskiye element v traditsionnoi culture altaye-sayanskikh narodov, Aktualniye problem sovetskogo uyguovedeniya. Alma-Ata: Izdatelstvo 'Nauka KazSSR, 1983, P.189-202.
- [11] Schuyler E. Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kulja. Ed. With introduction of Geoffrey Weeler. New-York-Washington, 1966, 326 p.
- [12] Graham Stephen. Through Russian Central Asia. The Macmillan Company, 1916, 262 p.

- [13] Akishev A. Puteshestviya Yudzhina Schylera i Stvena Grahama po Russkomu Turkestanu (1873, 1914), Materiali 1 i 2 nauchnykh chteniy pamyati V.P.Yudina. Almaty: Daik-Press, 1999, P. 31-52.
- [14] DeWeese Devin. The Sayyid Ata'i presence in Khwarazm during the 16th and early 17th centuries, Studies on Central Asian History. In honor of Yuri Bregel. Ed. By Devin DeWeese. Bloomington: Indiana University, 2001, P. 245-281.
- [15] DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition." (Series "Hermeneutics: Studies in the History of Religions"). Pennsylvania State University Press, 1994, 656 p.
- [16] DeWeese D. Yasavi Shaykh in the Timurid Era: notes on the social and political role of communal Sufi affiliations in the 14th and 15th centuries, La civiltà timurid come fenomeno internazionale. Ed Michel Bernardini. Oriente Moderno, 15 (76), #2, 1996, P. 173-188.
- [17] Frank A. Muslim Sacred History and the 1905 Revolution in a Sufi History of Astrakhan, Studies on Central Asian History. In honor of Yuri Bregel. Ed. By Devin DeWeese. Bloomington: Indiana University, 2001. - P. 297-317.
- [18] Frank A. A month among the Qazaqs in the Emirate of Bukhara. Observations of Islamic Knowledge in a Nomadic Environment, Explorations in the Social History of Modern Central Asia (19th – early 20th century). Ed. By Paolo Satori. Leiden-Boston, 2013, P. 247-266.
- [19] Kamalov A. Sogd-Turk munasivetliri – khalykara simpoziumidiki uyghur mavzusi, Uyghur avazi. №5 (7705). 2015. P. 7.
- [20] Said Edward. Orientalism. Moskva: Russkiy mir, 2006, 640 p.

БАТЫС САЯХАТШЫЛАРЫ XVIII–XIX ҒҒ. ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖЕРГІЛІКТІ ДІНИ НАНЫМДАРЫ ТУРАЛЫ

А. К. Камалов

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, «Туран» университеті, Алматы

Түйін сөздер: қазақтар, жергілікті діни нанымдар, тарихнама, батыс саяхатшылары.

Аннотация. Мақала XVIII-XIX ғғ. қазақтардың жергілікті діни нанымдары туралы батыс саяхатшыларының мәліметтерін, нақты айтатын болсақ, 1736 ж. Кіші жүз ханы Әбілқайырдың ордасын зиярат еткен Джон Кастлдың жол жазбаларын зерттейді. Ағылшын авторының аталмыш еңбегі сол кезеңдегі қазақ қоғамының ішкі жағдайының көптеген тұстарына анықтама беретін ең алғашқы зерттеулердің бірі. Бұл мәліметтер қазақтардың жергілікті діни нанымдары және мұсылмандық «діншілдігінің» дәрежесі туралы жазған кейінгі кездегі батыс саяхатшыларының – 1873 жылы Орыс Түркістаны, Қоқан, Бұхара, Құлжаға сапары кезінде қазақ жерлері арқылы өткен американдық елші Юджин Скайлер мен 1913 жылы, Бірінші Дүниежүзілік соғыс қарсаңында Орыс Орта Азиясына келіп, Әулие-Ата (Тараз) қазақтарын зиярат еткен ағылшын Стивен Грэхэмдің деректерімен салыстырыла зерттеледі. Сонымен қатар, қазақтардың жергілікті діни нанымдары туралы батыс саяхатшыларының мәліметтері америкалық ғалым Аллен Франк ғылыми айналымға енгізген, араб жазуындағы түркі дереккөздерінің мәліметтерімен қатар талданады. Аллен Франк XX ғ. басындағы Бұхар хандығы мен Астрахань қазақтарының дәстүрлі қоғамындағы исламның орны мен рөлін тексереді.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 28 – 31

**«TARIHI DZADIDAI TASHKAND»
AS A SOURCE OF KAZAKH HISTORY**

B. Sh. Batyrkhan¹, K. Rahimova²

¹Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan,

²Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: hafizbolat@mail.ru; kalamkas-72@mail.ru

Key words: Persian sources,, manuscript, valuable source, "Tarihi dzadidai Tashkand" the history, Kazakh, events.

Abstract. Issue of the article is the Persian manuscript of Kazakh history "Tarihi dzadidai Tashkand". "Tarihi dzadidai Tashkand" contains numerous materials of history, economics and cultural life of Khokand khanate, describes events, which happened in Tashkend vilaiet and other khanate regions. The source also includes materials of the Russian Empire colonialist policy, including Chernyaev general's trek to the Kazakh steppe's south regions.

Composition also includes materials of ethnical history of khanate as well as biographical facts of historical individuals.

ӘОЖ 930(574)

**«ТАРИХИ ДЖАДИДА-ЙИ ТАШКАНД»
ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ**

Б. Ш. Батырхан¹, Қ. Рахимова²

¹ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан,

²Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Мұхаммад Салих Қарақожаұлы Ташканди, тарихи дерек, зерттеу, парсы тіліндегі дерек-көздер, қазақ, шежіре.

Аннотация. Мақалада тарихшы Мұхаммад Салих Қарақожаұлы Ташкандидің туындысы «Тарихи джадида-ий Ташканд» тарихи дереккөз ретінде қарастырылады. Шығарманың авторы, ондағы сипатталған оқиғалардың деректік шынайылығы мен құндылығы жайлы айтылады. Сондай-ақ, шығарманың қолда бар нұсқалары, көшірмелері, қолжазбаны зерттеушілер жайлы сөз қозғалады. Шығарманың Қоқан билігіне қарасты аймақты мекендеген ұлыстар мен халықтар тарихында құнды мәлімет көзі екендігі баяндалады.

«Тарихи-и жадида-йи Ташканд» немесе «Ташкент уәлиатының тарихы» шығармасы қазақ халқының өткені жайлы мол мәліметті бойына жинаған тарихи-мәдени мұра. Бұл Ташкентте №7791 шифрімен сақталған қолжазба. Туындының екі көшірме нұсқалары бар. Шығарманың 1936 жылы Набира қожа деген көшірмеші тарапынан көшірілген нұсқасы қазіргі кезде Өзбекстан Ғылым Академиясы кітапханасы қолжазбалар қорында №11072:11073 нөмірмен сақтаулы. Қолжазбаның екінші көшірмесін осы Ғылым ордасының қызметкері А. Носиров 1940 жылы көшірген. Ол көшірме №5732 нөмірмен мөрленген.

Шығарма авторының толық аты жөні Мұхаммад Салих Рахмат Қожа ұлы (Қарақожа) Ташканди. Ол Ташкент қаласында хижра жыл санауы бойынша 1248 жылы (1832-1833) дүниеге келген [1]. Автор жайлы мәлімет осы қолжазбадан өзге еш жерде айтылмаған. «Мұхаммад Салих шығармада атасы Мулла Рахим Қожа жайлы [2] жазған тұстарында оның арғы атасы (насабнамасы) Шейх Хованди Тахурға барып ұласатынын, оның оқымысты кісі болғанын айтады. Ол Ташкенттегі Қият махалласында Бекмұхаммад бидің

мешітінде имам болып қызмет етіп, дәріс берген. Мұхаммад Салих әкесі Мулла Рахмат Қарақожаның да оқыған діндар адам екенін мақтанышпен баяндап, «сирек кездесетін ғұлама», «дәуір мұғалімі еді» деп еске алады. Шыққан тегіне келер болсақ, Мұхаммад Салих өздерінің болмыс-бітімімен, әдет-ғұрпымен дараланған этникалық топтардың бірі - қожалар әулетінен шыққан. Мұхаммад Салихтың айтуынша, атасы Ташкенттің беделді Шейх Хованди Тахур әулетінен екендігін дәлелдейтін құжатты Қоқан ханы Алимханның қазы-ханасында 871 жылы (1466-1866 ж.) мөрлетіп, бекітіріп алған. Мұхаммад Салих анасы жағынан Абылай ханның туысы болып келеді екен. Ол жайында автор өзінің өмірбаянында айтады.

Алғашқы сауат ашу сабақтарын, яғни бастауыш білімді, сонымен бірге араб тілі және әдеп дәрісін 1255/1839-1840 ж. атасы мулла Рахим қожадан алады. Алайда атасы 1847 жылы Ташкентте таралған оба ауруынан көз жұмады. Одан арғы білімін 1255-/1840 -1265/1848ж. ол жеке мұғалімдерден және Ташкенттегі Ишанқұлы дахханың, Лашкар Бекларбегінің, Ходжа Ахрордың медреселерінде жалғастырады. 1849-1850 жылдарда ол Қоқанға барады және бір ай Азимбай медресесінде Казим Рахим Джан Ташканди мен Дамулла Файз ахунд Шахрисабиден дәріс алады. 1853-1854 жылдарда алты ай Наманганда сол дәуірдің беделді адамы Ишан Бақаходжаның муриді болады [3, 120 б.].

Осы кезде ол сопылық ағым «нақшбанд» өкілдерімен жақын танысады. Нақышбанд ағымының көрнекті өкілі Муен Бузуркпен бірнеше рет кездесіп сұхбаттасады. Ол осы кезеңде Ош жеріндегі Сүлейман тағына және Ферғана жазығында, Марғиландағы әулиелі жерлерге зиарат қылып қайтады. 1856 жылы Бұхараға барып Кукладаш медресесінде дәріс алады. Өз білімін жетілдіруде заманының озық діндарлары Мулла Ходжа, Султан Ходжа, Яхе Ходжа Мүфтий және басқалардан білім алады. Сонымен қатар, білім іздеп ежелгі қалалар Шахрисабз, Самарқанд, Каршиға сапар шегеді. 1863 жылы білім алуды тәмамдаған Мұхаммад-Салих Ташкентке қайта оралады.

Шығарманы жазуға 25 жыл өмірін сарп еткен екен, ондағы баяндалған оқиғалар негізінен тікелей өзі қатысып, көзімен көрген немесе ауызша тарихты сыпыра айтқан шежірешілерден, атасынан естіген жайлар. «[4, п351б.].....екінші дафтарға енген хикаялар сол оқиғадан хабардар адамдардан, құрметті мұғалім атам әңгімелерінен естігендерім енеді.....» деп, жазады автор. Қолжазбаның құрылымы мен жалпы мазмұны, жазылу себептері жайлы да өз қолжазбасында баяндайды. [5,78-81] Шығарма «кіріспеден (муқаддима), төрт бөлімнен (чаһар роқн) және қортындыдан (хатиме) тұрады» деп жазады. Енді осы қолжазбадан үзінді келтіре кетейік.

آغاز مقدمه در تاريخ 1279 يکھزار دو صد هتاد نه بود که در ماه ذالقعده بقيد تحرير در اورده شد.بر یک مقدمه و بر چهار رکن و بر یک کیріспені [6, 646] خاتمه و در مقدمه آنچه مبين ميشود تعريف و توصيفی شاهان و شهزادگان عصر در ملک فرغانه که مسمى بخوقند است. 1279 жыл зульхиджа айында басталды. Бір муқаддима мен төрт бөлімде және қортындыда айтылатырар хоканд деп аталатын ферғана билеушілері падишахтар мен шахзадалардың ғасыры суреттеп, баяндалады.

اجتماع تواریخ منتخبه سلاطین اقالیم و ممالیک و ماورا النهر و فرغانه و دشت قیچاق و ترکستان زمین و نسب نامه خواقین ماضی و تاجداران ممالک اهل فرغانه آبا و اجدادی و منشأ وقوف حوادث ماضی و اراضی استفهام از حکامان و مباشران و متصیان و سرداران زمانی و ترتیب فرمانروایان و مسند آیارایان.....و منتخبه عنوان جلد اول و افتتاح تاریخ جلد ثانی گردیده

[7,376.] таңдап алған тарих жинағына ықылым заман султандары мен билеушілері, Ферғана мен моваренах және Түркістан жері және Қоқанның өткенінің насб наместі және Ферғана билеушілерінің ата бабалары және өткен оқиғалардың шығу тегі және замана билеушілерінің басшылар мен әскербасылардың билік еткен жерлерінің шегі мәселесі, және ел билеу жүйесі, тақ иелері бірінші томда және екінші томның басында келтірілді».

Автордың көрсетуінше шығарманы жазу барысында дереккөз ретінде мынадай еңбектер пайдаланылған : "Тарих-и Шахрухи", "Джами ат-таварих", "Тарих-и Чингиз-хани", "Раузат ас-сафа", "Тарих-и Табарри", "Зафар-наме-йи Амир Тимур" 'Али Йазди, "Тарих-и Муқим-хани", "Тарих-и Саййид Рақим", "Тарих-и Бабур-хан", "Тарих-и Фаришта-йи Акбаршахи", "Мифтах ат-таварих", "Тарихи' Шахрухи", "Матла'ал-улум", "Тарих-и Кайсар-наме-йи Усманий", "Тухфат ал-хани", "Каукаб" және т.б. [8,356]. ХҮІІІ ғасырдағы Бұхара тарихына арналған тұстары автордың айтуынша «Мулла Мир Вафа Карминаги Иранидің» Тухфат ал-хани еңбегінің ескі тізіміне сүйенген компилятивтік шығарма болып саналады. Ғалым Т. Бейсембиев осы орайда: «Қоқанның ірі тарихнамаларының (Мунтахаб ат-таварих, Тарих-и жадида-йи Ташканд, Тарих-и джахан-нама және б.) алдыңғы билеушілер (ХҮІІІ ғ. дейінгі) тарихы баяндалатын компилятивтік бөлімдерін арнайы зерттеу аса маңызды. Ол мәліметтерді тиянақты толық талдау қоқан тарихнамасының ежелгі мұсылман әлемінің тарихнамаларымен жан-жақты байланысын анықтауға және Орта Азияның көрші елдермен тарихи-мәдени байланыстары туралы жаңа қортындылар жасауға мүмкіндік берер еді», -деп жазады [9,120 б.].

Ғалымдар А.Уринбоев және О.Буриевтің осы еңбекке салмақты зерттеу жүргізіп Ташкент қаласының 2000 жылдық мерекесіне арнап «Тошканд Мухаммад Солих тавсифида» атты жұмыс жазып, онда шығарманың қысқаша мазмұнын, Ташкенттің тарихи географиясы жайлы ерекше мәліметтерін талдап береді. Кейін Ш. Вохидов өзінің кандидаттық және докторлық диссертациясында тарихи дерек көзі ретінде кең тоқталады.

Өзбек ғалымы У.А. Султанов бұл шығарманы зерттеп ғылым айналымына қосты, бұл туындыны жан-жақты зерттеген толық мазмұнын ашып көрсеткен тұңғыш жұмыс болып табылады [10]. Өз зерттеуінде

ғалым, «Мұхаммад Салих Ташент тарихымен байланысты басқа да, «Тарихи Шахрухий», «Тарихи жахан-намойи», «Хуласат ул-ахвал» секілді дереккөздерде берілген оқиғаларды өзі көрген естигендерінің негізінде толықтырып, өзге авторларға қарағанда толық суреттейді» - деп жазады [11, 202 б]. Дәл осы ойды автор қол-жазбада айта келе «Тарихи Шахрухий» шығармасындағы кейбір оқиғаларға түзетулер енгізгенін мәлімдейді [12,138 п.].

Шығарманың үлкен бөлігі Қоқан хандары тарихына арналған, әсіресе Ташкен тарихына қатысты оқиғаларға баса назар аударылған. XIX ғасырдың жиырмасыншы жылдары Қоқан хандығы өте үлкен біраз территорияны батыста Арал теңізін, шығыста Іле, Шу өзендері аралығындағы Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз жерлеріне ие болып үлкен хандық құрғаны тарихтан белгілі. Біз сөз қозғап отырған туындыда қазақ даласының Қоқан билігіне қарасты болған кезеңінен тың мәліметтер береді.

Мұхаммад-Салих кожаның бұл туындысында Ташкен мен Дешті Қыпшақ арасындағы байланыстары, Сыр бойын мекендеген елдер тарихы, Ақмешіт, Түркістан, Алматы, Жаркент және т.б. Ташкен велоятына қарасты немесе онымен шекаралас жатқан өзге қалалар мен елді мекендер кеңінен суреттеледі. Осы өлкенің патшалық Ресей тарапынан жүргізілген отарлау саясатының барысы жайлы толық баяндалады. Бұл туралы осы шығарманы тарих қатпарынан алғаш аршып алған тарихшы Я. Ғуломов [13] Орта Азияның Ресей тарапынан басып алынғаны жөніндегі маңызды дереккөз ретінде бағалаған. Туындыда бұл кезеңнің оқиғаларын бүге-шігесіне дейін суреттелген. Автор тікелей өзі куә болған генерал Черняевтің Ташкент қаласын алған кезіндегі қала тұрғындарының ақыры сәтке дейінгі көрсеткен ерлігін ерекше сүйіспеншілікпен сипаттайды.

Сонымен қатар, өзге де бекіністер, әсіресе Ақмешіт, Мерке, Жаңақорған жайы баяндалады.

Үшінші бөлімде Ташкент иелігіне қарасты үлкен аймақтың табиғаты, халқы, шекаралас аймақтарды мекендеген ұлыстар мен халықтар жайлы, олардың тұрмыс-тіршіліктері, шұғылданған кәсіптері, сауда жолдары, ақша бірлігі жайлы анық мағлұмат береді. Осы туындыны ғылыми зерттеу жұмыстары аясында зерттеген шығыстанушы ғалым Ж.М.Төлебаева, шығарманың Алматы қаласына қатысты деректемелерінен аудармалар жасаған [14].

«Тарих-и жадида-йи Ташканд» тарихи дереккөз ретінде Ташкен билігінде болған және Қоқан езгісіне қарсы халық көтерілістеріндегі тарихи тұлғалар жайлы деректер де береді. Қоқан қол астындағы қазақтардың тұрмыс-тіршілігі мен ауыр езгіге қарсы наразылық көтерілістері кезең, кезеңімен суреттеліп, толық баяндалған.

Тарихтың құнды деректерін бойына жинаған мұндай қайталанбас туындыларға деректанулық талдау жасауға арналған зерттеу қазіргі таңда отандық тарихтағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Өйткені, бұл шығармадағы Қазақстан тарихы жайлы деректер еліміздің тарихын тануға, тарихтағы «ақтаңдақтарды» жоюға қомақты үлес қосары анық.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Мухаммад Салих Ташканди. Тарихи джадидаи Ташканди. №11073, 429-30 бб.
- [2] Сонда 541- 48.
- [3] Мухаммад Салих Ташканди.Тарихи джадидаи Ташканди, №11073
- [4] Мухаммад Салих Ташканди.Тарихи джадидаи Ташканди, №7791
- [5] Сонда,78-81 бб.
- [6] Сонда, 64 б.
- [7] Сонда, 37 б.
- [8] Сонда, 35 б.
- [9] Бейсембиев Т. Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX веков.- Алматы, 2009. С.120-121.
- [10] Султанов У. Мухаммад Салих хужа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари. Ташкент. 2007
- [11] Султанов У.. Мухаммад Салих хужа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари. Ташкент. 2007
- [12] ТЖТ.138 п. №11072
- [13] Гулямов Я. Новый источник по истории завоевания Туркестана русским царизмом// Изб.Узб.АНССР.1941,№4-С.81-82
- [14] Толебаева Ж.М. «Тарихи джадида-йи Тошканд» как исторический источник.//Вестник КазНУ.Серия Востоковедения. №1(22), 2003

REFERENCES

- [1] Muhammad Salih Tashkandi. Tarihi dzhadidaji Tashkandi. №11073, 429-30 bb.
- [2] Sonda 541- 48.
- [3] Muhammad Salih Tashkandi.Tarihi dzhadidaji Tashkandi, №11073
- [4] Muhammad Salih Tashkandi.Tarihi dzhadidaji Tashkandi, №7791
- [5] Sonda,78-81 bb.
- [6] Sonda, 64 b.

- [7] Sonda, 37 b.
[8] Sonda, 35 b.
[9] Bejsembiev T. Kokandskaja istoriografija. Issledovanie po istochnikovedeniju Srednej Azii XYIII-XIX vekov.- Almaty, 2009. S.120-121.
[10] U.Sultanov. Muhammad Salih huzha va uning «Tarihi zhadidaji Toshkand» asari. Tashkent. 2007
[11] U.Sultanov. Muhammad Salih huzha va uning «Tarihi zhadidaji Toshkand» asari. Tashkent. 2007
[12] TZhT.138 p. №11072
[13] Guljamov Ja. Novyj istochnik po istorii zavoevanija Turkestana russkim carizmom// Izb.Uzb.ANSSR.1941,№4-S.81-82
[14] Tolebaeva Zh.M. «Tarihi dzhadida-ji Toshkand» kak istoricheskij istochnik.//Vestnik KazNU.Seriya Vostokovedenija. №1(22), 2003

«ТАРИХИ ДЖАДИДА-ЙИ ТАШКАНД» КАК ИСТОЧНИК ПО КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ

Б. Ш. Батырхан¹, К. Рахимова²

¹Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан,

² Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Мухаммад Салих Ташканди, персидские источники, анализ.

Аннотация. В статье рассматривается персоязычный источник «Тарихи джадида-йи Ташканд», который содержит исторические сведения по истории казахов. Это источник включает многочисленные сведения по истории, хозяйственной и культурной жизни Кокандского ханства, описываются события, происходившие как в Ташкентском вилайете, так и других областях ханства. Источник также содержит сведения о колониальной политике царской России, в частности, речь идет о походе генерала Черняева в южные регионы казахской степи.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 31 – 36

PARTICULARITIES OF THE PERSIAN SOURCES DURING THE REIGN OF MONGOLS

Galiya Kambarbekova

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: kazalem@mail.ru

Keywords: Persian sources, the Turko-Mongol tribes, the reign of the Mongol, Oguz Khan, genealogy, analysis.

Annotation. The article discusses the particularities of the Persian sources during the reign of Mongols in Iran. In this article considered the main particularities of Persian sources of the reign of Mongols according to Persian sources. We compared some Persian sources from Mongol's period and analyzed the differences, particularities and similarities between them. Also we considered the structure and style of writing of Persian sources during the reign of Mongol and emphasized the differences and particularities of sources. One of other particularities of Mongol period is related to Turkish and Mongolian words, including the names of people, geographical names, and different terms. One of the similarities of Persian sources to the sources of after the Mongol period are retelling of the information about Turkic - Mongol tribes in different variants.

МОҢҒОЛДАР БИЛІГІ КЕЗІНДЕГІ ПАРСЫ ТІЛІНДЕГІ ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ғ. Ә. Қамбарбекова

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: парсы дереккөздері, түрік-моңғол тайпалары, моңғолдар дәуірі, Оғыз хан, шежіре, анализ.

Аннотация. Мақалада моңғолдар тарихнамасының ерекшеліктері қарастырылды. Оның басты ерекшеліктеріне назар аударылып, нақты мысалдармен атап көрсетілді. Моңғолдар тарихнамасына жататын парсы дереккөздерінің құрылымы, көтеретін мәселесі мен жазу стилі әр билеушінің тұсында өзгеріп отырғандығын қарастыру арқылы, оның өзгеру себептері мен ерекшеліктері атап көрсетілді.

Кіріспе. Моңғолдар тарихнамасына жататын шығармалар деректану тұрғысынан «моңғолдар» немесе «хулагулер» дерекнамасы деп аталады [1, 18 б.]. Хулагулер дерекнамасы деп аталуының себебі Шыңғыс ханның ұлы Төледен тарайтын Хулагудің батысқа жасаған жорығы мен оның Иран, Ирак, Кавказды бағындыруымен байланысты. Хулагу хан 1256 жылы исмаилиттерді бағындырған соң, Таяу және Орта шығыс елдерінің көбісі моңғолдардың билігіне өтеді. Хулагудің ұрпақтары Иранда билік құрған кезде Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының жорықтары және олардың билігіне арналған шығармалар жазыла бастайды. Соның бірі «Тарих-и жахангушаи Жувеини». Ата Мәлік Жувеини (1225-1283) Хулагу ханның ұрпақтарының қызметінде болған, Қаракорымға барып Мөңке ханның құрылтайына қатысқан тарихшы [2, 27]. Шығарма 1252-1260-жылдар аралығында жазылған. «Тарих-и жахангушай» шығармасымен қатар әл-Жузжанидің (589/1193 туылған) «Табақат-и Насири» жазылған. Шығарма Насираддин Махмуд шахқа (644-664/1246-1265) арналған және 657-658/1259-1260 жж. жазылған [3, 294-295]. Келесі шығарма Рашид ад-дин Фазлаллах ибн-и Әбу-л-Хайр Әли Хамаданидің (1247-1318) «Жами ат-тауарих» шығармасы. Рашид ад-дин моңғол билеушілерінің сарайында дәрігер, кеңесші, сосын уәзір қызметін атқарған. Бұл қомақты шығарма 710/1310-11-жылы жазылған. «Жами ат-тауарих» шығармасында айтылған мәселелердің ауқымы кең болғандығы мен деректерінің мықты болуына байланысты Рашид ад-диннен кейін өмір сүрген көптеген авторлар, ішінде түріктілдес авторлар да бар осы «Жами ат-тауарих» шығармасына сүйенген. Атап айтқанда Әли Йазди, Мирхонд, Хондамир және т.б. авторлар бар [4, 69]. Түріктілдес авторлардың ішінен Әли Йазижизаде 1425-жылы «Оғызнама» деген атпен оғыздарға қатысты бөлімін аударып қосымша мәліметтермен толықтырған. Қадырғали Жалайыр 1602-жылы «Жами ат-тауарих» шығармасының алғашқы томын түрік тіліне бейімдеп аударады.

Моңғол дәуірінде жазылған парсы тіліндегі шығармаларды зерттеу жұмысы XIX ғасырдан басталады. Хулагудің ұрпақтарының тұсында жазылған парсы дереккөздерінің ішіндегі ең қомақтысы Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасы болғандықтан бірінші кезекте осы шығарма зерттеушілердің назарына ілігеді. «Жами ат-тауарих» шығармасының Хулагуға қатысты бөлімнің парсы тіліндегі мәтінін, француз тіліндегі аудармасын, ғылыми түсініктері мен кіріспе мақаласымен бірге алғаш рет Катрмер (Quarter mére) 1836-жылы жариялайды. И.Н.Березин (1858-1888) «История монгол» және «История Чингис-хана» деген атпен шығарманың мәтінін, орыс тіліндегі аудармасын және ғылыми түсініктерін жариялайды. Э.Блоше 1911-жылы «Жами ат-тауарих» шығармасының Хулагу-ханға арналған бөлімін жарыққа шығарады [7]. Чех ғалымы Карл Ян 1940-жылы Ғазан ханға арналған бөлімін «Тарих-и Ғазани» деген атпен жариялайды [8]. Кеңес дәуірінде бір топ ғалымдар «Жами ат-тауарихты» 1952-1960 жылдар аралығында орыс тіліне аударады. Орыс тіліндегі толық аудармасын бірнеше ғалым жасаған. Кіріспе мақаласын профессор И.П. Петрушевский жазған [9]. Қытай тіліне орыс тіліндегі аудармадан Юй Дацзюнь мен Чжоу Цзяньци аударып ғылыми түсініктерімен (1982-1986) жарыққа шығарған. Идан Ван атты «Жами ат-тауарих» шығармасындағы Қытайға қатысты бөлімінің мәтінін дайындап қытай тіліндегі аудармасымен салыстыра отырып зерттеу жүргізген [10, 96-112]. Ағылшын тіліне 1998-жылы У.Такстон аударып Гарвард университетінің баспасынан жарық көрген [11].

Отандық ғалымдардың ішінен С.М. Ахинжанов Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасына құнды дереккөз ретінде жоғары баға берген [12, 36]. Ж. Ошан «Керей хандығы қытай деректемелерінде» атты еңбегінде «Жами ат-тауарихтың» Керей хандығын зерттеудегі басты дереккөз деп атап көрсееді [13, 23]. «История Казахстана в персидских источниках» атты бес томдық еңбектің 4-томына «Жами ат-тауарих» шығармасының аударма үзінділері енген [4, 68-160; 273-282].

Ирандық ғалымдардан Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасының мәтінін бірінші болып жарыққа шығарған М.Дабирсиақи. Ол 1958-жылы исмаилиттерге қатысты бөлімінің мәтінін жариялайды [14]. 1959-жылы Ғазневилер, Саманилер және Ал-и Буйелерге қатысты бөлімдерді шығарады [15]. Б.Карими «Жами ат-тауарих» шығармасының моңғол тарихына қатысты бөлімінің мәтінін 1934-жылы жарыққа шығарады. Бұл басылым бірнеше рет қайта жарық көрген және танымал басылымдардың біріне айналған [16].

Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасының соңғы жылдары жарық көрген сыни мәтінін ғылыми түсініктермен бірге Мұхаммад Раушан 4-томдық етіп 1994-жылы, кейіннен 10-томдық етіп 2005-2008 жылдары қайта жариялаған [17]. «Жами ат-тауарих» шығармасының түрлі бөлімдері Үндістанда, Пәкістанда, Түркияда, Иранның Мешхед қаласында жарық көрген. Сонымен қатар шетелдік, кеңестік, әрі ирандық бірқатар ғалымдар моңғолдар дәуірінде жазылған «Тарих-и Жувейни», «Жами ат-тауарих», «Тарих-и Хафиз Абду» және т.б. шығармаларды зерттеген. Олардың ішінде В.В.Бартольд, И.П. Петрушевский, Ж.А.Бойле, Э.Блоше, П.Жексон, К.Ян, А.З.Велиди, Ш.Байани, Ирәж Афшар және т.б. ғалымдар бар.

Зерттеу әдістемесі. Мақаламыздың басты мақсаты моңғоллар тарихнамасының басты ерекшелігін атап көрсету және осы ерекшеліктерді нақты мысалдармен талдап беру. Сондықтан осы зерттеу жұмысымызда салыстырмалы талдау мен түпнұсқа мәтіндермен жұмыс істеу әдістерін қолдандық.

Моңғолдар дәуірінде жазылған парсы тіліндегі шығармалардың бірнеше ерекшелігіне тоқталып өттік. 1) Моңғолдар дәуірінде жазылған шығармалар жалпы тарихқа жатады. «Тарих-и жахангушаи» шығармасының айырмашылығы «Жами ат-тауарих» шығармасындағыдай түрік-моңғол халықтарының шежіресіне терең бойламайды. Әсіресе, Оғыз ханға қатысты дерек кездеспейді. Есесіне, Жувейни моңғолдар туралы жазғанда ойын іркімеген. Мысалы, моңғолдар туралы: «خوراکشان عبارت بود از گوشت. پوشش مغول از پوست سگ و موش تامین می شد. خوراکشان عبارت بود از گوشت و موش و دیگر گوشتهای حرام و مردار. نوشیدنی شان عبارت بود از شیر درنگان» Ауд: Моңғолдардың киімі ит пен тышқанның терісінен, тамағы ит пен тышқан және басқа да харам және өлікшелердің еттері, ішетіндері қыртқыштардың сүті [18, 46]. Шыңғыс ханға дейінгі моңғолдар туралы деректі Жувейниден кейінгі тарихшылар жазбайды. Моңғолдар дерекнамасынан билеушіге деген мадақтар аз кездеседі. Бұл туралы И.П.Петрушевский де атап көрсеткен [19, 31-32]. 2) Моңғолдар тарихнамасының мазмұны мен жазылу тарихы де ерекше. Рашид ад-дин «Жами ат-тауарихты» арнайы тапсырыспен жазған және жалғыз өзі жазбаған. Бірақ, Рашид ад-дин түрік, моңғол, қытай, грек, латын, араб, парсы және т.б. тілдердегі деректерді жинап жүйеге салып, өзі редакциялаған. Дайын болған мәтінді Ғазан ханның өзі қарап шыққан. Ғазан хан (1271-1304) өзі сауатты билеуші болған. Ол ислам дінін қабылдап, Махмуд деген атты таңдаған және барлық ұрпақтары мұсылман билеушілері ретінде тарихта қалған. Ғазан ханның саясаткерлігі, дипломатиясы, ғылым мен білімге жанаушылығын айта келіп Ж. Бойле былай деп жазады: «گویند که وی گذشته از زبان مغولی که زبان مادریش بود با زبانهای عربی و فارسی و هندی و کشمیری و تبتی و چینی و فرانکی (یعنی فرانسوی یا شاید لاتین) نیز تا اندازه ای آشنایی داشت». [20, 372]. Ауд: Ғазан хан ана тілі моңғол тілінен басқа араб, парсы, хинді, кашмири, тибет, қытай, франк (француз немесе латын) тілдерімен де белгілі бір дәрежеге дейін таныс болған. 3) Моңғолдар дерекнамасында түрік-моңғол сөздері жиі кездеседі. Б.Карими Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарихында» 20 мыңға жуық түрік-моңғол сөздері кездеседі деп жазады [16, 4]. Осы уақытқа дейін шетел ғалымдары, кеңес ғалымдары, ирандық ғалымдар Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасын зерттегенде осы түрік-моңғол сөздерін дұрыс оқымаудан сол сөздерге қатысты ұғымдарға қате түсініктер мен сілтемелер жасап отырған. Мысалы, бөктер, қырат, жота, сай, қымыз, іні, құда (құда болу), ұрық, олжа және т.б. сөздер көшпенділерге ғана тән ұғымдар. Бұл сөздердің мағынасын түсіну үшін көшпенділер өмірімен жақсы таныс болу қажет. Шығарма парсы тілінде жазылғанымен оның ішіндегі түріктерге қатысты ұғымдар мен терминдерді зерттеу жұмысы үлкен еңбекті талап етеді.

Зерттеу жұмысының нәтижесі. «Жами ат-тауарих» шығармасы үш томнан тұрады. 1-том түрік халықтарының шығу тарихы, Шыңғыс ханның тегі, хан атануы, жорықтары және Шыңғыс ханның Иранда билік құрған ұрпақтарының тарихы. Екінші том – әлем тарихына арналған. Оның ішінде ислам тарихы (халифат тарихы), Бани Исраил, Қытай, Еуропа елдері, Ғазневилер, Селжүктер, Саманилер, Хорезмшахтар мен Ирандағы исмаилитердің тарихы. Үшінші том – әлем географиясына арналған. Алайда, бұл томы жоғалған. Яғни, бүгінгі күнге дейін «Жами ат-тауарих» шығармасының үшінші томы табылған жоқ [11, x]. Рашид ад-дин араб, парсы, түрік, моңғол, қытай, хинди, латын, иврит және т.б. тілдерде жазылған деректерді жинап оларды сұрыптап «Жами ат-тауарих» шығармасын Адам атадан бастап өзі өмір сүрген дәуірге дейінгі әлем тарихын баяндаған. Адам атаның ұрпағы Нұх пайғамбар мен оның ұлдарын баяндай келіп оның үш ұлы болғандығын жазады. Олар: Сам, Хам және Яфес. Яфес түріктің әкесі еді және оны шығысқа қарай жіберді. Яфес Нұхтың ұлы не немересі екендігін нақты ешкім білмейді. Бірақ түріктер Яфесті Абулже хан /Абулжа¹ (ابولجه خان) деп атайды. Кең даланы мекендеген сахараның түрік және моңғол халқы Яфестің осы Абулже атты ұлынан тарайды. Абулже сахараны мекендейтін. Оның жайлауы үлкен әрі биік Ортау мен Кортау (Кортау), ол жақта Инанж (Ипанж) атты қала бар. Ал, қыстауы Бурсуқ (Бурсун), Қаққан, Қарқорым (Қаракорым деп те атайды) және жақын жерде Талас және Қары Сайрам қалалары бар. Қары Сайрам көне және үлкен қала. Көргендер қырық қақпасы бар басынан аяғына дейін бір күндік жолды алып жатқан қала деп айтады. Бұл күндері мұсылман түріктер осы қалада тұрады. Осы Абулженің Диб Бақуи² деп аталатын ұлы бар. Диб деген тәж бен тақ, ал Бақуи деген қауымның үлкені, көсемі, басшысы деген мағынаны білдіреді. Диб Бақуидың төрт ұлы болған. Олар: Қарахан. Орхан, Көрхан және Көзхан. Бұл жамағаттың бәрі де кәпір болатын. Қарахан ұлды

¹ Абулжаның есімі бірнеше түрде кездеседі: Абулжа-Булжа-Абубжа-Амулжа-Улжа-Улжаи

² Диб Бақуи есімі бірнеше түрде кездеседі: Диб Бақуи, Диб Йақуи, Диб Йакой, Диб-Якуи, Диб Яавку хан, Зиб-Йабку

болады. Ұлы үш күн бойы анасын ембей қояды. Жас нәресте анасының түсіне кіріп егер жалғыз жаратушыға сеніп құлшылық етсең, еmemін дейді. Анасы ешкімге білдірмей сәбиі сұрағандай жаратушыға құлшылық жасайды. Содан жас нәресте анасын еміп, бір жасқа келеді. Сол кездегі дәстүр бойынша балаға бір жасқа келгенше ат қоймайды екен. Қараханның ұлы бір жасқа толғанда бәрі жиналып ат қоймақшы болады. Бірақ періштедей пәк әрі сұлу бесікте жатқан баланың өзі тіл қатып: «Менің атымды Оғыз деп қойыңдар», дейді. Міне, осы жерден бастап Оғыз ханның дастаны басталады. Оғыз ханның көптеген түрік тайпаларына, оның ішінде ұйғыр, қыпшақ, қаңлы, қарлұқ, ағажері, қалаж секілді тайпалардың сипаттарына қарап ат қойғаны, дін жолында әкесіне қарсы шығып 75 жыл соғысып жеңгендігі, ислам дінінің жолында күрескені және алты ұлы болып, олардың әрқайсысынан тараған ұрпақ баяндалады [16, 29-45].

Оғыз хан дастаны бүкіл түрік халықтарына ортақ шығарма. Сондықтан «Оғыз-наме» жырын барлық түрік халықтары зерттеумен айналысады. «Оғыз-нама» дастаны проза және поэзия түрінде сақталған. Бір кездері ауызша тараған бұл дастан XIII-XIV ғасырлардан бастап жинақталып жазбаша түрінде бүгінгі күнге жеткен. «Оғыз-нама» дастаны мен бүкіл түрік-моңғол тайпаларына қатысты деректердің жинақталып, хатқа түсірілген кезі біз қарастырып отырған Ирандағы моңғолдар билікке келген тұсқа тура келеді. Осы дәуірде жазылған «Жами ат-тауарих» шығармасы Оғыз хан мен басқа да түрік халықтары туралы жан-жақты мәлімет береді. Оғыз ханға арналған шығармалардың ішіндегі ерекше назар аудартатын жазбаша дереккөз – XV ғасырда көне ұйғыр жазуымен жазылған қолжазба [21, 199]. Бұдан да маңызды мәселе Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасынан кейін жазылған көптеген парсы және түрік тіліндегі шығармаларда Яфестен тарайтын ұрпақтар, әсіресе Оғыз хан мен басқа да түрік тайпалары туралы деректер қайталанып отырады. «Оғыз-хан» дастаны ертеректен келе жатқан аңыз болғанымен ғалымдардың пікірінше VIII-IX ғасырларға жататын шығарма [21, 199]. Ислам діні тарай бастаған дәуірге жататын шығарма екендігін Оғыз ханға қатысты барлық аңыздарда айтылған. Бізге жеткен аңыздарда Оғыз хан туыла сала анасын үш күн бойы ембей қояды. Үш күн бойы анасының түсіне кіріп жаратушыға құлшылық етуін сұрайды. Содан кейін үйленетін кезінде де алғашқы үш әйелінен жаратушыға құлшылық етіп, мұсылман болуын сұрайды. Бірақ алғашқы үйленген әйелдері бұл өтінішін орындамайды. Ең соңында үйленген төртінші әйелі ғана Оғыз ханның өтінішін қабылдайды. Бұл оқиғаға қарап туылғаннан мұсылман болып туылып, ислам дінін тарату үшін келген кейіпкер екендігін аңғару қиын емес. Яғни, бір жағынан «Оғыз-наме» шығармасы (проза немесе поэзия түрінде) түріктер мен моңғолдардың шежіресіне арналған секілді көрінгенімен, негізінен Оғыз ханның ислам дінін тарату жолындағы күресі деп қарастыруға болады [22, 31-33]. Оғыз ханның өмірі тікелей ислам дініне қатысты болғандықтан болар, көптеген ортағасырлық тарихшылар «Оғыз-нама» дастанын қайта баяндап отырған. Әрбір автор өзінше баяндауға тырысқан. Бірақ көптеген авторлар Рашид ад-диннің шығармасына сүйенген. Олардың ішінде Қадырғали Жалайыр мен Әбілғазы Баһадүр де бар. Қадырғали еңбегінің алғашқы беттері болмағандықтан И.Н. Березин мәтінге қарап Рашид ад-диннің шығармасына ұқсас болғандықтан «Жами ат-тауарих» деп шартты түрде атаған. Ғылыми айналымға осы атпен енген. Оған себеп, Қадырғали Рашид ад-диннің шығармасындағы түріктер мен моңғолдардың шежіресін және Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының билігі туралы бөлімді түрік тіліне ықшамдап аударғандығы [23, 9]. Әбілғазы Баһадүр «Түрік шежіресінің» алғысөзінде Рашид ад-диннің шығармасына сүйенгендігін атап көрсетеді. Бірақ, Әбілғазының баяндауы басқаша, өзінің жанынан басқа да мәліметтерді қосып, кеңірек баяндауға тырысқан [24, 11-14]. Сонымен қатар көптеген ғалымдар Оғыз-нама жырын немесе дастанын зерттегенде Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасына маңызды дереккөз ретінде жүгініп отырған. Олардың ішінде К. Ераслан, А.З.Велиди де бар.

Нәтижелерді талқылау. Моңғолдар тарихнамасына жататын бірнеше еңбектерге салыстырмалы талдау жасадық. Соның бірі Хамдаллах Мустауфидің «Тарих-и гузида» шығармасы. Бұл шығарманың бір тараушасы «түрік-моңғол ахуалына» арналған. Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасында атап көрсетілгендей түріктер Нұхтың Яфес атты ұлынан тарайды. Диб Бақұйды, Диб Бақу хан (ديب باقو خان), Оғызды муғұлдар (مغولان) Оғыз ата (اغوز آتا) деп атайтынын жазады. Оғыз ханның ұлдарын атап көрсеткен соң бұл күндері Қытай, Франк, Мағриб, Үндістан және т.б. елдерді татарлар деп атайды. Бірақ олардың негізгі атауы татар емес болатын. Бұл ат жамағаттардың жақындасуынан пайда болған және олар жалайыр, меркіт, татар, сунит, ағажері, қоңырат, байауыт, сулдуз, урайут (ойрат) тайпалары деп жазады. Мостауфи жалайырлардың 13 топқа бөлінгендігі мен қоңыраттардың қият тайпасынан шығатындығы туралы жазған [25, 562-575]. Әли Йаздидің «Зафар-наме» шығармасының алғысөзінде Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасына сүйене отырып, түрік-моңғол тайпаларының шежіресі баяндалады. Бұл шығармадағы түрік-моңғолдардың шежіресінде айырмашылық бар. «Зафар-намеде» Нұх үш ұлына жер бөлгенде Яфеске Тұранды, Самға Иранды, Хамға Үндістанды бөліп береді. Сондықтан Яфесті – Әбу-л-турк, Самды – Әбу-л-әжәм, Хамды – Әбу-л-хинд деп атайды. Жуди тауынан түсіп Яфес шығысқа бет алады және әкесінен қай кезде қаласа жаңбыр шақыруға болатын дұға үйретуін сұрайды. Нұх пайғамбар ұлы есімді үйретіп оны тасқа салады да Яфеске береді. Ол кереметтің әсері сондай Яфес қай кезде қаласа жаңбыр жауатын болады. Ол тас бұл күндері түріктердің арасында және ол тасты «санг-и йаде» (سنگ یده), «хажар әл-матар» (حجر المطر), түрікше «жәде

таш» (جده تاش) деп атайды. Яғни, жаңбыр тасы деген мағынаны білдіреді. Содан Яфес дала халқына көптеген жақсы әдет-ғұрыптар үйретіп кетеді. Яфестен Яфес оғлан, одан Диб Бақуи, одан Куюк (Гуюк), одан Аланжа хан (Алаша хан?), ал одан егіз ұл болады. Егіздердің бірі Татар, екіншісі Моңғол деп аталады. Татардан сегіз ұл, ал Моңғолдан тоғыз ұл тарайды. Моңғолдың тоғыз ұлы да билікке таласады. Бірақ оның үлкенінің аты да Моңғол болады және одан төрт ұлы болады. Олар: Қарахан, Орхан, Көзхан, Азархан (Рашид ад-динде Диб Бақуидан төрт ұлы тарайды. Олар: Қарахан, Орхан, Көзхан, Көрхан). Қараханнан Оғыз хан, содан ары қарай Оғыз ханның ұлдарын таратады [26, 16а-19а]. Көріп тұрғанымыздай «Зафар-наме» шығармасы «Жами ат-тауарих» шығармасының ізімен жазылса да біраз айырмашылықтары бар. Мирхондтың «Раузат ас-сафа» шығармасы (Мұхаммад ибн Х^анд-шах ибн Махмуд 837-903/1433-1498). жеті томнан тұрады. Шығарманың 5-томы моңғолдар, шопандар, илхандар және сарбедарандарға арналған. Алғысөзінде «Зафар-наме» шығармасына сүйеніп түріктер мен моңғолдардың шежіресін жазғандығы жазылған. Зерттеу барысында «Зафар-наме» шығармасындағы түрік-моңғолдар туралы деректер «Раузат ас-сафа» шығармасында қайталанатынын байқадық. Әрине, кейбір адам есімдері мен түрік-моңғол этнонимдерінде айырмашылық бар. Сондай-ақ «Тарих-и гузида», «Зафар-наме» және «Раузат ас-сафа» шығармаларының баяндау тәсілі мен мазмұны жағынан айырмашылықтары бар екендігін көрдік. Моңғолдар билігі аяқталып, олардың орнына Әмір Темір мен оның ұрпақтары келген кездегі шығармалардың алғысөзі түрік-моңғол тайпаларының шежіресімен басталатындығына куә болдық. Барлық авторлар Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасына сүйеніп отырғанымен, өздерінің жанынан деректер қосқандығына куә болдық. Яғни, уақыт өткен сайын парсы дереккөздеріндегі түрік-моңғолдарға қатысты шежіре де дамып, толықтырылып отырғандығына куә боламыз.

Қорытынды. Мақалада моңғолдар билігі тұсында парсы тілінде жазылған шығармалардың ерекшеліктерін қарастыра отырып мынадай қорытындыға келеміз:

1) Моңғолдар тарихнамасын зерттеу үшін араб және парсы тілдерін жақсы білу жеткіліксіз. Ол үшін міндетті түрде түрік (көне түрік, орта түрік) және моңғол тілдерін жақсы білу қажет.

2) Келешекте Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасын қазақ тіліне аударып, ғылыми түсініктерімен және ішінде кездесетін жиырма мыңдай түрік-моңғол сөздерінің глоссариін жариялау жұмысы күтіп тұр. Сол кезде моңғолдар билігі тұсында және одан кейінгі дәуірлерде жазылған парсы және түрік тілдеріндегі шығармаларды талдау, зерттеу және қазақ тіліне аудару жұмысы жеңілдейтіні анық. Әсіресе, Қадырғали Жалайырдың «Жами ат-тауарих» пен Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресі» және т.б. шығармаларды зерттеу жұмысы қайта жанданады деген сенімдеміз.

3) Моңғолдар тарихнамасына жататын шығармаларды Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасымен салыстыра отырып түрік-моңғолдарға қатысты аңыздар, хикаялар мен дастандарды бір жүйеге түсіру қажет.

ӘДЕБИЕТ

[1] Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001, 18 б.

[2] Ата Мәлік Жувейни. Тарих-и жахангушай Жувейни (баспаға әзірлеген Мансур Сирват). – Тегеран: Амир Кабир, 1378/1999, 27 б.

[3] Стори С.А. Persian literature. A bio-bibliographical survey. Перевел с английского и переработал, дополнил Ю. Э. Брегель. Т. I. – М.: Главная редакция «Восточная литература», 1972, 294-296 с.

[4] История Казахстана в персидских источниках. Т.IV. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006, 69 б.

[5] Egar Blochet. Djami el-Tévarikh /Histoire générale du monde: Tarikh-i moubarek-i ghazani/Histoire des Mongols. – Leiden: Brill, 1911.

[6] Karl Jahn. Geschichte Gāzān-Hān's: ta'riḥ-i-mubārak-i-gāzānī des Rašid al-Din Faḍlallāh. - London, 1940.

[7] Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. I-III. – Москва-Ленинград: Издательства Академии Наук СССР, 1952; 1957; 1960.

[8] تاریخ چین از جامع التواریخ رشید الدین فضل الله // نامه فرهنگستان 2/5. پاییز 1380، شماره 18. – ص 112-96

[9] Rashiduddin Fazlullah's Jami' u't-tawarikh: Compendium of chronicles. Part one. English Translation and Annotation by W.M. Thachston. – Harvard University, Department of Eastern Languages and Civilizations, 1998, P. x.

[10] С.М. Ахинжанов. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: «Ғылым», 1995, 36-37 бб.

[11] Ж.Ошан. Керей хандығы қытай деректемелерінде. – Алматы: Дайк-Пресс, 2015, 23 б.

[12] Moḥammad Dabirsiāqi. Faṣl-i az Jāme'-al-tawāriḥ: tāriḥ-e ferqa-ye rafiqān wa Esmā'i-liān-e Alamut, Tehran, 1958; repr. Tehran, 1987.

[13] Moḥammad Dabirsiāqi. Faṣl-i az Jāme'-al-tawāriḥ (Tāriḥ-e Gāznaviān wa Sāmāniān wa Āl-e Buyā). Tehran, 1959.

[14] – رشيد الدين فضل الله الوزير ابن عماد الدولة ابي الخير موفق الدولة على در سنة 704، هجري قمرى. جامع التواريخ. (بگوشش دكتور بهمن كريمى) تهران: اقبال، 1374، ص 45-29.

[15] Moḥammad Rowšan and M. Musawi. Jami al-tawarikh. eds., 4 vols. – Tehran, 1994; Moḥammad Rowšan. Jami al-tawarikh. Ed., X vols. – Tehran, Miras Maktoob, 2005-2008.

[16] عطا ملک جوینی. تاریخ جهانگشای جوینی (نگارش منصور ثروت). – تهران: امیر کبیر، 1378، ص 46.

[17] Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. I-III. – Москва-Ленинград: Издательства Академии Наук СССР, 1952, 31-32 бб.

[18]. تاریخ ایران کیمبرج. جلد پنجم. گرد آورنده جی. آ. بویل. – تهران: امیر کبیر، 1379. – ص 372.

[19] Н.Базылхан. Көне түріктердің этномәдени-тарихи деректері (VI-IX ғғ.). – Алматы: Дайк-Пресс, 2015, 199 б.

- [20] Б.Әбілқасымов. Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі» және оның тілі. – Алматы: Арыс, 2001, 31-33 бб.
- [21] Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы (Шағатай-қазақ тіліне аударып, алғы сөзін жазғандар: Н.Мингулов, Б. Көмеков, С. Өтениязов). – Алматы: Қазақстан, 1997, 9 б.
- [22] Әдеби жәдігерлер. 20 томдық. Т.12. Әбілғазы, Түрік шежіресі (Құрастырған: Б. Әбілқасымұлы). – Алматы: Таймас, 2011, 11-14 бб.
- [23] .575-562 ص 1394، امير كبير، تهران: با اهتمام عبد الحسين نوائی. تاريخ گزيده. حمد الله مستوفی. تاريخ گزيده.
- [24] Шарафуддин Али Язди. Зафарнома (предисловие, комментарии и указатели, подготовка текста к изданию А.Урунбаев, ответственный редактор: А.К. Арендс). – Ташкент: Фан, 1972, 16а-19а.

REFERENCES

- [1] Abuseitova M.Kh., Baranova Yu.G. Pismennyye istochniki po istori i kulture Kazahstana i Tchentralnoi Aziy v XIII-XVIII vv. – Almaty: Daik-Press, 2001, 18 b (in Russ)
- [2] Ata Malik Juvaini. Tarikh-i jahangushi Juveini (prepared for edition by Mansur Sirvat). – Tehran: Amir Kabir, 1378/1999, 27 b. (in Persian)
- [3] Storey CH.A. Persian literature. A bio-bibliographical survey. Translated and prepared, additions by Yu. E. Bregel. T. I. – M.: Glavnaya redakchya «Vostochnaya literatura», 1972, 294-296 s. (in Russ)
- [4] Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah T.IV. – Almaty: Daik-Press, 2006, 69 b. (in Russ)
- [5] Egar Blochet. Djami el-Tévarikh / Histoire générale du monde: Tarikh-i moubarek-i ghazani / Histoire des Mongols. – Leiden: Brill, 1911. (in French)
- [6] Karl Jahn. Geschichte Gāzān-Hān's: ta'riḥ-i-mubārak-i-gāzānī des Rašid al-Din Faḍlallāh. – London, 1940. (in Ger)
- [7] Rashid ad-din. Sbornik letopisei. T. I-III. – M.-Leningrad: Izdatelstva Akademii Nauk SSSR, 1952; 1957; 1960.
- [8] Tarikh-i Chin az Jami at tawarikh Rashid ad-din Fazlullah. Name Farhangistan 2/5. Payeez, 1380, PP. 96-112 (in Persian)
- [9] Rashiduddin Fazlullah's Jami' u't-tawarikh: Compendium of chronicles. Part one. English Translation and Annotation by W.M. Thachston. – Harvard University, Department of Eastern Languages and Civilizations, 1998, P. x. (in Eng)
- [10] S.M. Ahinjanov. Kipchaki v istorii srednevekovogo Kazahstana – Almaty: «Gylym», 1995, 36-37 bb. (in Russ)
- [11] Zh. Oshan. Kerey khandigi qitai derektemelerinde. – Almaty: Daik-Press, 2015, 23 b. (in Kaz)
- [12] Moḥammad Dabirsiāqi. Faṣl-i az Jāme'-al-tawāriḥ: tāriḥ-e ferqa-ye rafiqān wa Esmā'i-liān-e Alamut. Tehran, 1958; repr. Tehran, 1987. (in Persian)
- [13] Moḥammad Dabirsiāqi. Faṣl-i az Jāme'-al-tawāriḥ (Tāriḥ-e Gāznaviān wa Sāmāniān wa Āl-e Buyā). Tehran, 1959. (in Persian)
- [14] Rashid ad-din Fazlullah al-Vazir ibn Emad ad-dawla Abi-l-Khair mowafaq ad-dowla Ali dar sina 704, hijri qamari. Jami at-tawarikh. – Tehran, Eqbal, 1995, PP.29-45. (in Persian)
- [15] Moḥammad Rowšan and M. Musawi. Jami al-tawarikh. eds., 4 vols. – Tehran, 1994; Moḥammad Rowšan. Jami al-tawarikh. Edi., X vols. – Tehran, Miras Maktoob, 2005-2008. (in Persian)
- [16] Ata Malik Juvaini. Tarikh-i Jahangushai Juvaini (edited by Mansur Servat). – Tehran: Amir Kabir, 1378. P. 46 (in Persian)
- [17] Rashid ad-din. Sbornik letopisei. T. I-III. – M.-Leningrad: Izdatelstva Akademii Nauk SSSR, 1952, 31-32 bb. (in Russ)
- [18] Tarikh-i Iran-e Cambridge. Vol. V. (prepared for edition by J.A. Boyle). – Tehran, Amir Kabir, 2000, P. 372. (in Persian)
- [19] N. Bazilhan. Kune turikterdin etnomadeni-tarihi derekteri (VI-IX gg.). – Almaty: Daik-Press, 2015, 199 b.
- [20] B.Ablqasimov. Abilgazy hannin «Turik shejiresi» jane onin tili. – Almaty: Aris, 2001, 31-33 bb. (in Kaz)
- [21] Qadirqali Jalayir. Shejireler jinagi (shagatai-qazaq tiline audarip, algisozin jazgandar: N.Mingulov, B. Kumekov, S. Utenyazov). – Almaty: Qazaqstan, 1997, 9 b. (in Kaz)
- [22] Adebii jadigeler. 20 tomliq. T.12. Abilgazy, Turik shejiresi (Qurastirgan: B. Abilqasimulu). – Almaty: Taimas, 2011, 11-14 bb. (in Kaz)
- [23] Hamdollah Mostaufi. Tarikh-i guzidah. (preraped for edition by Abd al-Hossain Navoi). – Tehran: Amir Kabir, 1995, PP. 562-575. (in Persian)
- [24] Sharafuddin Ali Yazdi. Zafarnoma (text, introduction, comments and indexes by A.Urunbaev, edited by: A.K. Arends). – Tashkent: Fan, 1972, 16 a-19a. (in Persian with introduction in Russ, Eng, Uzbek).

ОСОБЕННОСТИ ПЕРСИДСКИХ ИСТОЧНИКОВ ВО ВРЕМЕНА ПРАВЛЕНИЯ МОНГОЛОВ

Г. А. Камбарбекова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: персидские источники, тюрко-монгольские племена, период правления монгол, Огуз хан, генеалогия, анализ.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности персидских источников, написанных во времена правления монголов в Иране. Отмечены основные особенности персидских источников данного периода на примере персидских источников. Кроме того, рассматривали изменения структуры, стиля и формы подачи вопроса по тому как менялись династии. Одна из особенностей персидских источников во время правления монголов в Иране относится к сведениям о тюрко-монголах и Огуз хане. Кроме того, в персидских источниках рассматриваемого периода встречаются огромное количество тюрко-монгольских слов и терминов. Одно из сходств персидских источников во времена правления монгол с последующими периодами заключается в пересказе сведений о тюрко-монгольских племенах в разных вариациях.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 37 – 42

THE FAIR RULER IMAGE IN THE “QISSA-I IBRAHIM IBN ADHAM”

G. M. Molotova

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: gmolotova@mail.ru

Key words: qissa, image, motif, epic, sufij.

Abstract. The author has studied Tashkent copy of the XIX century composition of “Qissa-i Ibrahim ibn Adham” being popular among the Turkic- and Iranian-speaking peoples of Central Asia, as evidenced by the presence of several copies of this source in the manuscript collections of Russia, Uzbekistan, Xinjiang. The researcher also involved the lithographic editions of Uighur and Kazakh versions of “Qissa-i Ibrahim ibn Adham” published in the city of Kazan at the beginning of the XX century. The scrutiny of sources has revealed that with a purpose of creating the fair ruler’s image, the Turkic-speaking narrators and akyns turned to the biographical data of Ibrahim ibn Adham, one of the first Sufis. There is noted the existence of a prose text of “Qissa-i Ibrahim ibn Adham” in Nogai, which was drawn on by Mullah Aqylbek Sabal to create a poetic version in Kazakh language. The Sufi Ibrahim ibn Adham’s popularity in the Muslim world has enabled the creation of the image of the same in certain variant of the Uighur version of “Gorogli”. It is revealed that the curricula vitae of one historical figure served as basis for storytellers to create multiple images. The article also examines the motifs used to unfold the storytelling main image.

УДК 398(=21/22=512.1)

ОБРАЗ СПРАВЕДЛИВОГО ПРАВИТЕЛЯ В «КИССА-И ИБРАХИМ ИБН АДХАМ»

Г. М. Молотова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: кисса, образ, мотив, эпос, суфий.

Аннотация. Автором статьи изучен ташкентский список сочинения XIX в. «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам», популярный среди тюркоязычных и ираноязычных народов Центральной Азии, о чем свидетельствует наличие несколько списков данного источника в рукописных фондах России, Узбекистана, СУАР КНР. Исследователем привлечены также литографические издания казахской и уйгурской версий «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам», опубликованные в начале XX в. в городе Казани. В процессе исследования источников выявлено, что тюркоязычные сказители и акыны для создания образа справедливого правителя обратились к биографическим данным одного из первых суфиев Ибрахим ибн Адхама. Отмечается наличие прозаического текста «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» у ногайцев, к которому обратился Мулла Акылбек Сабал, и создал поэтическую версию на казахском языке. Известность суфия Ибрахим ибн Адхама в мусульманском мире дала возможности создания образа Ибрахим ибн Адхама в варианте уйгурской версии «Горогли». Выявлено, что биографические данные исторической личности послужили для сказителей базой для создания нескольких образов. В статье также изучены мотивы, использованные для раскрытия главного образа повествования.

Одним из малоизученных сочинений XIX в. является «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам», который распространен среди тюркоязычных и ираноязычных народов Центральной Азии. Следует отметить, что многочисленные списки рукописи данного «Кисса» хранятся в рукописных фондах различных стран мира. По

предварительным исследованиям каталогов восточных рукописей можно сказать, что они хранятся в фондах России [1, с. 460], Узбекистана [2, с. 400-402], СУАР КНР [3]. В процессе работы нами привлечена оцифрованная копия ташкентского списка рукописи «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» [4]. Выявлены несколько литографических изданий «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» казахской и уйгурской версий: из них 2 литографических изданий «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам», хранящиеся в фонде редких книг Национальной Библиотеки Республики Казахстан. Один текст казахской версии, второй – уйгурской версии. Текст казахской версии – «Кисса-и Ибрахим бин Адхам» принадлежит перу Тилеке Тилемесулы, издан в Казани [5]. Он достаточно короткий по объему (21 страниц). Второй текста – «Китаб-и кисса-и Ибрахим бин Адхам» [6], уйгурская версия, более объемный (151 страниц), история Ибрахим ибн Адхама передается чередованием прозаического и поэтического повествования. В редком фонде Научной библиотеки «Гылым ордасы» хранится вариант Акылбек бин Сабала [7]. Как отмечает сам автор поэтической обработки, существовал прозаический вариант на ногайском языке, который послужил для него базой для создания поэтического варианта «Кисса». На основе ташкентского списка сочинения «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» и трех перечисленных литографических изданий казахской и уйгурской версий изучен вопрос создания образа справедливого правителя в народных дастанах.

«Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» повествует о жизнедеятельности суфиев. Зачин сочинения сообщает о любви Адхама из Багдада к Малике Хубан – дочери правителя Балха [4, 1 лл.]. Здесь называется имя правителя – Малик-шах. Для раскрытия образа Адхама сказитель использовал мотивы сказок. Адхаму присуща решимость, неотступность. После семи лет страданий Адхам решает прийти к правителю и выразить свои чувства к его дочери. Визирь Малик-шаха советует дать трудное задание Адхаму – достать со дна «Дэрья-йи шор» («Соленое озеро») редкие жемчуга *«gəhər-i şam̃-i çirag̃»*. Как все герои сказок Адхам преодолевает долгую дорогу: он за 40 дней достигает соленого озера. С решительностью принимается черпать воду моря, чтобы достать редкие жемчуга. При освещении эпизода добычи жемчугов введен образ Морской владыки и жителей моря – *«Адам-и аби»*. Увидев неотступность и решимость Адхама, падишах этого моря приказывает достать со дна моря эти редкие жемчуга.

Визирь Малик-шаха, решив, что нищий недостоин руки дочери правителя, обвиняет Адхама в воровстве с сокровищницы правителя жемчуга. Адхам, оскорбленный клеветой визиря, молит Всевышнего о наказании обидчика. Этим объясняется внезапность смерти принцессы. В текст введен мотив воскрешения. Так, Адхам, узнав о смерти Малики Хубан, обращается с просьбой к Аллаху воскресить принцессу. Согласно тексту Хизр Ильяс воскрешает принцессу. Следует отметить, что в фольклоре часто встречается мотив воскрешения. В народном дастане «Боз-Корпаш и Карасач-айим» сказитель использовал этот мотив. Однако сама процедура воскрешения несколько отличается. Карасач-айим, собрав части разрубленного тела богатыря Боз-Корпаша, обернув в кошму, просит Создателя вернуть к жизни любимого. Для этого она дает обет нести его на своих плечах и сделать 40 кругов вокруг родника. Как видим, в этом тексте мотив воскрешения несколько отличителен. В изучаемом нами тексте имеет место образ Хизра Ильяса.

С помощью беседы Адхама и Малики Хубан выясняется об искренних чувствах Адхама. Сказитель при создании образов особое внимание обращает нравственной чистоте своих героев. Принцесса, увидев незнакомца, требует от него отойти подальше и пытается выбраться сама из могилы. Когда убеждается в том, что она нуждается в его помощи, то Адхам помогает ей. Сказителем введен эпизод беседы принцессы и Адхама. Малика Хубан узнав о любви Адхама, принимает решение выйти за него замуж. Сообщается о совершении *нехаха*. Далее повествуется о рождении Ибрахима. Для передачи необычности главного героя повествования сказителем передается следующий портрет младенца: *«Гояким бир gəhər-i şam̃-i çirag̃дәк бәрқ уруб йерка пәйда болди. Ики йүзи мисал анардәк болуб қизариб вә ики қаши манәндә камандәк ачилиб дишлари дурр-и дурдандик»* (Появился на свет, сверкнув словно жемчуг, освещающий тьму. Его щеки были красны подобно гранату и брови, словно луку, зубы как жемчуга). Луч света, блеск или же *фарр* в фольклоре многих народов является показателем избранности героя повествования. Относительно лучезарности младенца Ибрахима следует отметить, что этим качеством в фольклоре наделены правители. Сравните значение «*фарр*» в иранской мифологии – божественная сущность, приносящая богатство, власть и могущество, державную силу [8, с.569]. Вероятно, первоначально «*фарр*» выступал как персонифицированный божественный персонаж. В некоторых случаях *фарр* реализуется символически – как счастье, доля, судьба. В этом смысле он сопоставим с греческой *Тиха*, римским *Фортуной*, *гением*. Образ сияющего *фарра*, высшей божественной доли постепенно стал символизировать обладание верховной властью. В таком же значении встречаются «*сияние*», «*лучезарность*» героев в уйгурском фольклоре. Эти качества с одной стороны указывают на неописуемую красоту героев, с другой – символизируют верховную власть, которым обладают герои. Наделение «*блеском*», «*сиянием*» героев повествования, можно считать, общим для фольклора народов Востока и Запада.

По исследуемому тексту о воскрешении Малики Хубан узнают через несколько лет. Так, кормилица принцессы по имени Гульафзар, увидев пятилетнего Ибрахима, заметила, что он очень похож на Малику

Хубан. Посредством вопросов и ответом выясняется, что принцесса жива. По традиции сказок празднуется воссоединение с дочерью 7 дней и Ибрахим назначается *хакимом*. По завещанию Малик-шаха в 14 лет Ибрахим становится правителем. О справедливом правлении Ибрахима в тексте говорится, что «*Яш ҳам болса ҳамга баш ерди ва аниң сөзигә улуг кичик һәм бақар ерди*» (Несмотря на молодость, всем главой он был и его повелениям все подчинялись и стар, и млад). Именно с этого возраста к его имени добавляется титул «*султан*».

Раскрывая набожность Султана Ибрахима, сказитель подчеркивает, что до избрания правителем, он ночами не спал, проводя время за молитвами. Став правителем он совершает много благотворительностей. Он становится известным всему миру: «*Бу Ибраһимни мәшиқдин та мәғрибкә яйилди*» (Имя Ибрахима стал известен от востока до запада). В тексте вне внимания сказителя остались завоевательные походы Ибрахима как правителя. Для объяснения отречения от трона сказитель использовал мотив охоты и встречи с кроликом. Так, Ибрахим с визириями и придворными отправляется на охоту. Ему слышится голос. Услышав голос ниоткуда Ибрахим теряет сознание, когда он приходит в себя видит кролика. Когда он догнал кролика и прицелился, то кролик советует ему подумать для охоты ли он рожден, в чем его предназначение. Следует отметить, что авторами средневековых сочинений часто используется мотив встречи с кроликом. Так, описана встреча Султан Сатук Бугра-хана с его наставником Абу-Наср Самани. Для развития эпизода отречения от трона и решения отправиться на паломничество введен эпизод беседы с неким Аъраби, искавшего верблюда на крыше его дворца.

Образ суфия раскрыт в исследуемом тексте более широко. Так, показывается *карамат*, присущий Ибрахиму ибн Адхам: когда его визири Темур-хан и Сарафраз находят его и просят вернуться в Балх, то Ибрахим ставит условие. Если они смогут достать иголку, брошенную им в море, то вернется обратно. Однако его придворным не удается выполнить его условие. Тогда Ибрахим приказал рыбам достать эту иголку. Рыбы выполняют его приказ. Характерная решительность и неотступность Ибрахима описывается и в других эпизодах: так, чтобы сбить с пути Истины шайтан, появившийся в облике человека, пытается разными уговорами повлиять на его решение. Испытав трудности за семь лет он достигает Мекку. Чтобы показать набожность Ибрахима ибн Адхама сказитель подчеркивает, что он на каждом шагу читает два *ракъата намаз* и произносит *зикр*. В концовке текста подчеркивается, что Ибрахима хоронят именно пророки, святые и ангелы. Посредством вещего сна передается, что он за его веру награжден раем.

В текст введен мотив поддержки героев Аллахом. Так, например, вводится образ Хизра. Обессиленная Зульфия-айим, супруга Султана Ибрахима, которая отправилась на поиски сына Мухаммад-хана молить о помощи. Функцию помощника исполняет Хазрати Хизр. Именно Хазрати Хизр, появившийся перед Зульфия-айим, помогает преодолеть долгую дорогу.

Как отмечено выше, в процессе работы нами выявлены литографические издания. Так, зачин текста Тилеке Тилемесулы начинается с мотива бездетности правителя. В тексте не указывается имя правителя и страна, которым он правил. Как и во многих народных дастанах тюркоязычных народов Центральной Азии, повествуется о страданиях правителя из-за отсутствия детей. После совершения многочисленного количества жертвований и молитв рождается дочь, которую нарекли именем Гульназинун. Тилеке Тилемесулы использовал мотив изоляции принцессы: для дочери неописуемой красоты отец строит дворец из жемчуга. Данный мотив в варианте Тилеке Тилемесулы не получил своего дальнейшего раскрытия. Красота Гульназинун автор «Кисса» сравнивает с красотой райских дев – «*һур*». Далее повествуется о болезни и смерти Гульназинун в 15-летнем возрасте. Повествование в тексте Тилеке Тилемесулы достаточно лапидарное. В двух-трех строках передается информация о болезни и смерти Гульназинун. Также кратко сообщается о воскрешении Гульназинун в могиле, ее беседе с Адхамом. Автор рассматриваемого текста не раскрывает о причине появления Адхама возле могилы Гульназинун. Далее автор «Кисса» повествует о том, что Адхам ее вытащил из могилы и, что Гульназинун из своего савана сшила платье и совершили *неках*. Несколькими строками повествуется о рождении сына у Гульназинун и Адхама, которого назвали Ибрахимом. Также кратко передана информация о завоевательных походах Ибрахима и его справедливом правлении. Отречению от трона, в отличие от ташкентского списка рукописи «Кисса», способствует встреча на охоте с куланом, который сказал падишаху Ибрахиму, это ли его предназначение. Вернувшись с охоты, Ибрахим слышит голос, который тоже повторяет, идет ли он по предназначенному ему пути, после чего Ибрахим оставив свое государство, отправляется на паломничество. Сказитель делает акцент на набожность Ибрахим бин Адхама. Подчеркивается, что Ибрахим на каждом шагу читает два *ракъата намаз* и произносит *зикр*, невзирая на трудности. Вариант Тилеке Тилемесулы завершается повествованием о смерти сына Ибрахима, который приехал в Мекку увидеть своего отца и самого Ибрахим ибн Адхама.

Второй текст казахской версии «Ибраһим Әдһәм уғлының киссәсидур» (Кисса об Ибрахиме сыне Адхама) принадлежит перу Муллы Акылбек Сабала. Это литографическое издание выявлено нами в редком

фонде Научной библиотеки «Гылым ордасы». Издан текст в Казани в начале прошлого столетия [7]. Как отмечает сам Мулла Акылбек бин Сабал, он произвел поэтическую обработку прозаического текста «Кисса» широко известного на ногайском языке. Вариант Акылбек бин Сабала близок варианту Тилеке Тилемесулы. В отличие от первого текста здесь отсутствует мотив бездетности правителя. Согласно варианту Акылбек бин Сабала у правителя, прославленного на весь мир справедливостью не было сына, была только дочь, подобной райским девам. Однако ее настигает смерть. Интересна его передача беседы дочери правителя и Адхама. Как повествуется в данном тексте, Адхам – суфий ходил по кладбище и читал молитву за души умерших, услышав зов принцессы, Адхам думает, что ему слышится мольба покойника, который нуждается в молитве. Подобным образом акын раскрывает эпизод встречи принцессы и суфия Адхама, чего нет в варианте Тилеке Тилемесулы. Вариантам казахской версии характерна лапидарность. «Кисса» Акылбек бин Сабала достаточно короткий. Всего 19 страниц и повествование, как и в варианте Тилеке Тилемесулы без особых подробностей.

Третий текст литографического издания назван «Китаб-и киссэ-и Ибраһим бин Өдһәм Рәһмәтулла Әли киссэ-и вәфати Ибраһим бин һәзрәт» (Книга киссы Ибрахим бин Адхам Рахматулла Али, киссы кончины Ибрахим бин хазрат). Видимо издатели учли и тот факт, что включены также и краткие «Кисса». Хотелось бы отметить, что язык текста в каталоге указан узбекским. Однако работа над текстом показала – литографическое издание уйгурской версии. Общий объем текста 151 страниц [6]. Текст литографического издания уйгурской версии построено чередованием прозаического и поэтического повествования. В отличие от текста Тилеке Тилемесулы в зачине указываются имя правителя – Малик-шах, и страна, которым он правил – Балх. Этими данными литографическое издание близко к тексту ташкентского списка рукописи, о котором шла речь выше. Также уточнен возраст Малик-шаха, которого мучила мысль об отсутствии детей: «*Малик шах ниччә йиллар дәвран сүрүб йаши қирқға йәтти һеч фәрзәнд йүзини көрмәди*» (Малик шах правил долгие годы, возраст его достиг 40 лет, не имел детей). Согласно тексту, Малик-шах молил Аллаха о наследнике. Когда исполняется ему 45 лет, рождается дочь, которую нарекли именем Малики Хубан. В тексте сказитель подчеркивает, что Малик-шах известен всему миру своим справедливым правлением. Далее повествуется о приезде в Балх Адхама, который влюбляется в принцессу Балха: Адхам спрашивает у прохожего, почему люди разбегаются. Тот объясняет, что будет проезжать принцесса, в это время на улице не должно быть никого. Тут сказителем уместно использован мотив запрета и нарушение героем запрета. Так, увидев принцессу, Адхам влюбляется в нее и страдает. Следует отметить, что эти подробности отсутствуют в ташкентском списке рукописи «Кисса».

Далее использован мотив сватовства и испытание героя трудным поручением. Как повествуется в тексте, Адхам решил сам идти сватать принцессу. Визир Малик-шаха, руководствуясь шариатом (нельзя ответить отказом тому, кто сватает совершеннолетнюю девушку), советует дать Адхаму невыполнимое задание: достать со дна моря редкостные жемчуга. Как мы говорили выше, в казахской версии кратко повествуется о болезни и смерти Гульназинун. В уйгурской версии дается объяснение причин болезни и смерти принцессы. В текст уйгурской версии введен мотив помощи морской владыки. Так, Адхам с решительностью приступает черпать воды моря. Владыка моря в беседе с Адхамом выясняет, что ради того, чтобы достать жемчуга для возлюбленной со дна моря, он готов черпать воды до конца своих дней, ибо ему нет жизни без Малики Хубан. Так, решительностью и неотступностью перед трудностью Адхам завоевывает расположение морского владыки и тот приказывает отдать ему те редкостные жемчуга, за которыми пришел Адхам. Когда Адхам приносит жемчуга, то визир обвиняет его в воровстве, и Адхам, обиженный несправедливостью, совершенной по отношению к нему, проклинает Малик-шаха и уходит в пустыню. Этим объясняется болезнь и смерть единственной дочери правителя Балха. Когда весть о смерти Малики Хубан доходит до Адхама, он молит Аллаха о воскрешении принцессы. Эти эпизоды идентичны с ташкентским списком рукописи. Именно эти подробности упущены в варианте Тилеке Тилемесулы. Женитьба Адхама, рождение Ибрахима и воссоединение Малики Хубан с родителями в уйгурской версии также описывается подробно.

В уйгурской версии, как и в тексте Тилеке Тилемесулы, повествуется о справедливом правлении Ибрахим ибн Адхама. По уйгурской версии Малик-шах, пригласив всех придворных, оглашает свое завещание, чтобы после его смерти на трон посадили внука Ибрахима. Этот эпизод отсутствует в варианте Тилеке Тилемесулы. Но в нем, как говорилось выше, повествуется о завоевательных походах Ибрахима, чего нет в уйгурской версии.

Поиски отца Мухаммад-ханом в уйгурской версии литографического издания повествуется подробно, при котором освещен обряд посещения могил родителей в праздник «айт» и зажигание ламп. 15-летний Мухаммад-хан, узнав об отце, отправляется на его поиски. Следует отметить, что в уйгурской версии указывается имя матери Мухаммад-хана – Биби Зульфийа-айим. Эпизоды прощания Биби Зульфийи-айим с сыном и путешествия Мухаммад-хана подробны. В отличие от уйгурской версии Тилеке Тилемесулы и Мулла Акылбек Сабал не обращают внимание на имена отдельных героев повествования. Встреча с отцом и смерть Мухаммад-хана тоже имеет место в тексте уйгурской версии. Как повествуется в рассматриваемом тексте, после похорон Мухаммад-хана султан Ибрахим уходит жить в пещеру, полностью отрешившись от мира людей. Сказителем включен мотив помощи хазрата Хизра Биби Зульфийи-айим, которая отправляется в поиски сына. Согласно тексту, при помощи хазрата Хизра Биби Зульфийи-айим прибывает в пещеру, где султан Ибрахим провел последний год жизни в день его смерти. В заключительную часть сказителем включен мотив вещего сна. Посредством сна Султан Ибрахим передает своему *мюриду*, что Аллах за его набожность наградил раем.

Исследованные нами тексты уйгурской и казахской версий дают возможность выдвинуть мысль о том, что сказители и акыны Центральной Азии при создании образа справедливого правителя в своих произведениях обратились к сведениям о суфии Ибрахим ибн Адхама. Анализ «Кисса» казахской версии и заключенные в них сведения позволяют нам сделать вывод, что среди представителей мусульманского мира широкое распространение получили повествования о жизнедеятельности пророков, суфиев и святых. Сказителями не меняется город, где правил Ибрахим ибн Адхам. Кроме рассмотренных «Кисса», представляют интерес для исследователя и другие тексты, в которые введен образ Ибрахим ибн Адхама. Как основной герой повествования создан образ Ибрахим ибн Адхама в одном варианте уйгурской версии «Горогли» [9]. Женильба Адхама – отца Ибрахима на принцессе Балха, прохождение испытания: добыча редкостных жемчужин со дна моря, обвинение визирем Адхама в воровстве, тайная женильба Адхама и принцессы Балха, сближают текст эпоса «Горогли» с текстом «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам». Однако имеются и отличия. Так, в «Горогли» при передаче мотива испытания героя сказитель использовал образ Хызра, который помогал ему добыть эти жемчужины. В «Кисса» этот образ заменен образом владыки моря (в ташкентском списке «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» и уйгурской версии литографического издания «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам»). Как в «Горогли», так и в «Кисса» о воскрешении и замужестве принцессы не знают родители. Если в литографическом издании «Кисса» казахской версии Ибрахима узнают, когда ему исполняется 7 лет, в ташкентском списке рукописи и литографическом издании уйгурской версии – когда Ибрахиму исполняется 5 лет, то в уйгурской версии «Горогли» встреча Ибрахима с родителями принцессы происходит, когда ему исполняется 12 лет. В отличие от «Кисса» в «Горогли» сказитель создал два образа: 1) образ деда Ибрахима, отрекшегося от трона и посветившего свою жизнь аскетизму, второй образ – образ Ибрахима, внука, который отомстил за мученическую смерть деда и был выбран правителем. Здесь прослеживается разделение на два образа биографических данных исторической личности – суфия Ибрахим ибн Адхама. Данные второй части его жизни – отречение от трона и выбор жизни *каландара* – возложены на образ деда и Адхама – отца Ибрахима, период правления страной – на образ Ибрахима. Интересным является тот факт, что сказитель выбирает именно годы правления исторического Ибрахим ибн Адхама для создания образа справедливого правителя в своем творчестве. Подобное явление часто встречается в фольклоре. Так, В.М. Жирмунский при исследовании узбекской версии дастана «Юсуф-Ахмет» выявил, что в «Юсуф-Ахмет» роль Алпамыша распределена между братьями. Так, Юсуф выступает как ведущий персонаж, а «возвращение в день свадьбы жены» прикреплен за Ахметом [10, с. 195].

Изучив тексты казахской и уйгурской версий «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам», пришли к выводу, что «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» является достаточно распространенным среди тюркоязычных народов Центральной Азии. Особую популярность данное произведение получает в XVIII-XIX вв., о чем свидетельствуют множество списков «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам», хранящиеся в рукописных фондах Узбекистана, России, СУАР КНР и литографические издания, осуществленные в Казани в XIX – начале XX века. Эти тексты стали популярными среди населения Центральной Азии благодаря исламу. Судя по сведениям, зафиксированным в вариантах Акылбек бин Сабала, существовали прозаические варианты данного текста на ногайском языке, которые стали основой для переложения поэзией на казахском языке.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Дмитриева Л.В. Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской академии наук. – М.: Восточная литература, 2002. – 616 с.
- [2] Свод восточных рукописей Академии наук УзССР. – Ташкент: Наука, 1964. – Т. 7. – 556 с.
- [3] Уйғур, өзбек, татар қәдимки әсәрләр тизимлики. – Қашқар: Қашқар уйғур нәшрияти, 1989. – 57 б.
- [4] Оцифрованная копия ташкентского списка рукописи «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» (инв. № 4035/1).
- [5] Тилеке Тилемесулы. Ибраһим бін Әдһәм қиссәсі. – Казань: Типография Торгового Дома «Братья Каримовы», 1908. – 23 б.
- [6] Китаб-и қиссә-и Ибраһим бин Әдһәм Рәһмәтулла Әли қиссә-и вәфати Ибраһим бин һәзрәт. Дозволено цензурою СПб. 26 апреля 1904 года. – Ташкент: Типо-литография В.М. Ильина, 1904. – 151 с.
- [7] Молла Ақылбек бин Сабал. Ибраһим Әдһәм уғлының қиссәсидур. – Қазан: Бәрадаран Каримовлар, 1911. – 19 б.
- [8] Большой энциклопедический словарь. Мифология. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 736 с.
- [9] Горогли (текст эпоса) // Булақ. – 1984. – № 13. – 1-119 бб.
- [10] Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л.: Наука, 1974. – 728 с.

REFERENCES

- [1] Dmitriyeva L.V. Catalogue Turkic Manuscripts the Institute of Oriental Studies RAN. M., 2002. 616 p.
- [2] Collection East Manuscripts Academy of the Science UZSSR. Tashkent: Nauka, 1964. Vol. 7. 556 p.
- [3] The List of Uyghur, Uzbek, Tatar Ancient Composition. Qashqar: Qashqar Uyghur Press, 1989. 57 p.
- [4] The Taskent's list of "Qissa-i Ibrahim ibn Adham" (№ 4035/1).
- [5] Tileke Tilemesuly. Qissa-I Ibrahim bin Adham. Kazan: "Brothers Karimov", 1908. 23 p.
- [6] Kitab-I qissa-I Ibrahim ibn Adham Rahmatulla Ali Qissa-I about the death Ibrahim bin Hazrat. Tashkent: Tipo-Litografik "V.M. Il'in", 1904. 151 p.
- [7] Molla Akylbek Sabal. Qissa about Ibrahim bin Adham. Kazan: "Brothers Karimov", 1911. 19 p.
- [8] The Great Encyclopedic Dictionary. Mythology. M., 1998. 736 p.
- [9] Gorogli (Epos) // Bulaq. 1984. № 13. 1-119 p.
- [10] Zhirmunskiy V.M. The Turkish Heroic Epos. Leningrad: Nauka, 1974. 728 p.

«КИССА-И ИБРАҺИМ ИБН ӘДҺАМ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ӘДІЛ БИЛЕУШІ БЕЙНЕСІ

Г. М. Молотова

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: қисса, бейне, мотив, эпос, сопы.

Аннотация. Мақала авторы XIX ғасырда жазылған «Кисса-и Ибраһим ибн Әдһәм» шығармасының ташкенттік тізімін зерттеген, ол Орталық Азия елдерінің түркі-тілдес және парсы тілдес халықтарында танымал болған, оның дәлелі Ресейде, Өзбекстанда, ҚХР-да Шыңжаңда қолжазба қорларында сақталған «Кисса-и Ибраһим ибн Әдһәм» шығармасының тізімдері. Зерттеуші XX ғасырдың басында Қазан қаласында жарық көрген «Кисса-и Ибраһим ибн Әдһамның» қазақ және ұйғыр тіліндегі нұсқаларының литографиялық басылымдарын да қарастырған. Деректерді зерттеу барысында, түркі тілдес жыраулар мен ақындар өз шығармаларында әділ билеушіні суреттеу үшін бірінші сопы Ибраһим ибн Әдһамның өмірбаянына көз жүгірткен. Молда Ақылбек Сабалдың қазақ тіліндегі поэтикалық нұсқасын құрарда «Кисса-и Ибраһим ибн Әдһамның» ноғай тіліндегі нұсқасына жүгінгенін ескере отырып, ноғай тілінде прозалық нұсқасы болғанын анықтауға болады. Мұсылман әлемінде әйгілі болған Ибраһим әбн Әдһам сопының образын «Горогли» эпосының ұйғыр версиясында көруге болатын айтып өтеді. Тарихи тұлғаның өмірбаяны жыраулардың бірнеше бейнелерді жасауға мүмкіндік бергені анықталған. Сондай-ақ, мақалада образды жаратуда қолданған мотивтерді-де зерттеген.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 43 – 47

**EASTERN TURKISTAN HISTORIOGRAPHY
ON HISTORY OF KAZAKH PEOPLE OF THE XVIII–XIX cc.****Z. K. Karimova**

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: vostok_karimova@mail.ru

Key words: historiography, historical source, Kazakh people, Eastern Turkistan, Central Asia, international relations.

Abstract. In this article the author examines the issues connected with the East Turkestan historiography of Kazakh people in the XVIII-XIX centuries. East Turkestan sources written on the Turkic-Chagatai language of the XVIII-XIX centuries play an important part in the study of the political, socio-economic and cultural life of the peoples of Central Asia, including the Kazakhs. Based on the information of historical work "Islam-name" by Molla Abd al-Alim the author pursues historiographical analysis of the Zhungar-Kazakh relations of the XVIII century. The article examines accounts of the historical work "The Legend of the afflicted" by A. Nizari, describing a visit of the Emir of Kashgar Zokhuridin-bek, who visited Orenburg and returned back through the Kazakh lands in the first half of the XIX century. Special attention is paid to details of another historical work "Tarikh-amniya" by Musa Sayrami, which contains important information on various periods of the history of Kazakh people starting from the history of the Moghul khanate, until the XIX century.

ӘОЖ 930.2:94(574)

**XVIII–XIX ғғ. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ ТАРИХЫНЫҢ
ШЫҒЫСТҮРКІСТАНДЫҚ ТАРИХНАМАСЫ****З. К. Каримова**

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: тарихнама, тарихи дереккөздер, қазақ халқы, Шығыс Түркістан, Орталық Азия, халықаралық қатынастар.

Аннотация. Мақалада автор XVIII-XIX ғғ. қазақ халқы тарихының шығыс түркістандық тарихнамасына қатысты мәселелерді қарастырады. XVIII-XIX ғғ. Орталық Азия халықтары, соның ішінде қазақ халқының саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени тарихын зерттеуде шағатай-түркі тілінде жазылған шығыс-түркістандық дереккөздер мәліметтерінің маңызы зор. Автор Молла Абд әл-Әлімнің «Ислам-наме» атты тарихи шығармасының мәліметтері негізінде XVIII ғ. қазақ-жоңғар байланыстарына деректанулық талдау жасайды. Сонымен қатар, XIX ғ. бірінші жартысында Қашғар қаласының сол кездегі билеушісі Зохур ад-Дін әкім бектің Орта Азия мен Қазақстанға жасаған саяхатын баяндайтын «Қасірет шегушілер әңгімесі» дереккөзінің мәліметтері зерттеледі. Мақала авторы қазақ халқы тарихының түрлі кезеңдері бойынша бір қатар маңызды фактологиялық мәліметтерді қамтитын Мұса Сайрамидің «Тарих-и амниа» шығармасына да аса назар аударады.

Кіріспе. Бүгінгі таңда тәуелсіз Қазақстанның, тәуелсіз қазақ халқының өзінің төл тарихына деген қызығушылығы күннен-күнге артып келе жатқан жағдайда белгілі себептермен халыққа беймәлім болған түрлі тарихи деректердің анықталып, жаппай жариялануы мен сол тарихтың негізін құрайтын тарихи деректандудың маңызы ерекше арта түсуде [1, 3 б.]. Ұлттық тарихты тың әрі дәйекті мағлұматтармен байытып, жаңа мазмұнмен толықтыру үшін теориялық және әдістемелік дайындықты қажет ететін деректанулық бағыттағы зерттеулердің маңызы артып отыр. Бұл тұрғыда Қазақстан тарихының Орталық Азия аумағын мекендеуші

өзге халықтардың тарихымен тығыз байланыста дамығандығын ескеру қажет. Орталық Азия аумағын мекендеген халықтар ежелгі дәуірлерден жоғары дәрежелі тарихи-мәдени құндылықтарды қалыптастырған және олардың түп тамыры ортақ екендігі белгілі. Сол себепті бұл халықтардың әрқайсысының тарихы мен мәдениеті, тілінің дамуындағы өзіне ғана тән ерекшеліктеріне қарамастан, оларды бір-бірінен бөліп алып зерттеу мүмкін емес. Бұл туралы шығыстанушы ғалым М.Қ. Әбусейітованың пікірі өте орынды: «Объективное, разностороннее изучение взаимоотношений народов Казахстана и Центральной Азии с древности и по настоящее время требует новых методологических подходов. Анализ феномена культурного взаимодействия следует проводить с позиций равноправия культурных ценностей, созданных разными народами. История свидетельствует, что ни одна цивилизация не возникла отдельно, в отрыве от других культур, они всегда во все периоды развития, взаимно дополняли друг друга. В основном процветали те, которые сумели взаимно обогатиться и прислушивались друг к другу» [2, 10 б.].

XVIII-XIX ғғ. Орталық Азияда қалыптасқан саяси-экономикалық ахуал араб жазуымен жазылған шығыстүркістандық тарихнама өкілдерінің тарихи еңбектерінде кең түрде сипатталған. Олардың көпшілігі бүгінгі таңда әлемнің сирек қолжазба қорларында сақтаулы. Кейбіреулері үстіртін зерттелген болса да («Тарих», «Тарих-и Қашғар», «Хидаят-наме», «Тазкира-и Ходжаган», «Ислам-наме», «Тарих-и амнийя»), көпшілік («Бадаулет-наме», «Джам' ат-тауарих», «Тарих-и Йа'құб-бек», ж.б.) дерек көздер бойынша мүлдем зерттеу жұмыстары жүргізілмеген.

Танымал деректанушы ғалым Т.И. Сұлтанов бұл жазба дереккөздерді араб-парсы, түркі тілдерінде жазылған шығыстық тарихи шығармалардың шығыстүркістандық тобына жатқызады [3].

Шығу тегі Шығыс Түркістандық авторлардың тарихи шығармалары негізінен XIX ғасырдың екінші жартысындағы аталмыш аймақтағы тарихи оқиғаларды баяндауға арналғанмен, оларда сонымен қатар көршілес өңірлер – жалпы Орталық Азия, оның ішінде Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан тарихына қатысты құнды және тың мәліметтер де қамтылады. Бұл дереккөздер әлі күнге дейін Қазақстан тарихына қатысты маңызды мәліметтер ретінде тарих ғылымында лайықты деңгейде пайдаланылмай келеді. Тарихшылар олар туралы жалпы мәлімет берумен ғана шектеліп, мәтінді толық зерттеп, жаңа мәліметтерді деректанулық талдаудан өткізбейді. Өйткені, көптеген зерттеушілердің тіл білмегендіктері себепті түпнұсқадағы араб жазуында, яғни шығыс тілдерінде жазылған қолжазбалармен жұмыс істеу мүмкіндіктері жоқ екендігі белгілі.

Зерттеу әдістері. Дерек көздер мәліметтерінің шынайылығын айқындау мақсатында мәтіндік-салыстырмалы және тарихи салыстырмалы тәсілдер мен сыни талдау әдістері қолданылды, сонымен қатар тарихи оқиғалардың дамуын хронологиямен қабыстыру, жүйелілік басшылыққа алынды.

Молла Абд әл-Әлімнің «Ислам-наме» (اسلام نامه) дерек көзі. XVIII ғасырдағы Қазақстанның шығыс, оңтүстік-шығыс аудандарында және оған шекаралас Шығыс Түркістанның солтүстік-батыс өңірінің саяси, әлеуметтік-экономикалық тарихында орын алған оқиғалар Молла Абд әл-Әлімнің «Ислам-наме» (اسلام نامه) дерек көзінде өз көрінісін тапқан.

Ғылыми айналымда дереккөздің В 311 және В 312 шифрларымен белгіленген екі нұсқасы мәлім [4, 22 б.]. Олар Ресейдің Санкт-Петербург қаласы Шығыс қолжазбалары институтында сақталған. Дереккөздің авторы туралы мәліметті оның өз шығармасынан табуға болады. Шығарма авторының есімі Молла Абд әл-Әлім, әдеби лақап аты – Шаир Ахун. Молла Абд әл-Әлім Шығыс Түркістанның Үш-Тұрпан қаласына жақын орналасқан Лөкчүн атты елді мекенде дүниеге келген [2, 320-321 бб.]. Ата-бабалары хандардың қызметінде болып, отбасымен бірге Қорғасқа жақын таулы жерде өмір сүргендігі туралы айтып өтеді. Бұл елді мекен заманауи Қазақстанның оңтүстік-шығысында, Қытайдың Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық Ауданымен шекаралас аумағында орналасқан. Молла Абд әл-Әлім өмір сүрген кезеңде аталмыш аумақ Жоңғар хандығының билігі астында болған. «Ислам-наме» XVII ғасырдың екінші жартысында жоңғарлардың көмегімен Шығыс Түркістандағы билікті қолына түсірген ақтаулы қожалардың рухани басшысы Аппақ Қожаның немересі Ахмад қожаға арнап жазылған болса да, шығармада негізінен XVIII ғасырдың ортасында Жоңғар хандығының тарихында болған оқиғалар баяндалады. Еңбек поэтикалық формада, шамамен 1756 жылы жазылған және автор өзі өмір сүрген кезеңде болған оқиғаларды суреттейді. Бұл кезең Жоңғар хандығының тарихында хан ұрпақтары арасында тақ үшін болған талас-тартыстарымен ерекшеленіп, Молла Абд әл-Әлім «Ислам-намеде» осы оқиғаларға байланысты нақты деректерді келтіреді.

Автордың айтуынша, жоңғар ханы Ғалдан Серен дүние салғаннан кейін оның ортаншы ұлы Әжен хан тағына отырады. Ғылыми әдебиеттен бұл оқиғаның 1746 жылы болғандығы мәлім [5, 293-295 бб.]. Әжен ханның билік басына келуімен Жоңғарияның саяси өмірінде қарама-қайшылықтар басталады. Жас хан маңайында қарт және тәжірибелі кеңесшілерінің көп болуына қарамастан, тайпа басшылары арасында алауыздық тудырып, халыққа шектен тыс қатал саясат жүргізді. Қарсылық білдіруге тырысқан нояндарды рахымсыз жазалайды. Молла Абд әл-Әлімнің «Ислам-намесіндегі» бұл мәліметтерді өз еңбегін мұрағат құжаттары негізінде жазып шыққан тарихшы В.А. Моисеевте растайды [6, 179 б.]. Алайда 1749 жылы Әжен ханның зұлымдығынан шаршаған беделді ойрат тайпаларының билеушілері оны тақтан түсіріп, орнына Ғалдан Сереннің үлкен ұлы Лама Доржыны хан етіп көтереді. В. А. Моисеев бұл оқиғаға Жоңғар хандығында

аманатқа берілген ұйғыр хандары ұрпақтарының да қатысы бар деп көрсетеді [6, 181-182 бб.]. Сол хан ұрпақтарының қызметінде болған Молла Абд әл-Әлім бұл туралы ешқандай дерек келтірмейді. Лама Доржының хан болып көтерілуіне қарсылық білдірген Давақи мен Әмірсана басшылығындағы ірі ақсүйектер Қазақ хандығына қашып барып, Абылай ханның жанынан пана табады. Елде орнаған тұрақсыздық, Орта Азия мен Қазақ хандығы, Цин империялары тарапынан төніп тұрған қауіп нәтижесінде әлсіреген Лама Доржы билігі құлатылып, жоңғар хандығы Сенгенің ұлы Давақидың қолына өтеді. Бұл оқиға 1753 жылы орын алады.

«Ислам-намеде» қазақ-жоңғар байланыстарына қатысты тағы бір мәлімет бар. Бұл мәліметтен 10 мыңға жуық қазақ жауынгерінің бастапқыдағы өздерінің одақтасы Давақиға қарсы ұйымдастырылған әрекетке қатысқаны белгілі болады. Давақи мен бірге әрекет еткен Әмірсана оған қарсы шығып, Цин патшалығынан көмек алып келу үшін қайтадан елден кетеді. Осы оқиғалар Молла Абд әл-Әлім тарапынан «Ислам-намеде» жан-жақты суреттелген.

А. Низаридің «غریبارحکایاتی» «Қасірет шегушілер әңгімесі». Шағатай-түркі тілі XIV ғасырдың ортасынан XX ғасырдың бастапқы кезеңіне дейін Орта Азия, Қазақстан, Шығыс Түркістан және көршілес өңірлерді мекендеген халықтар арасында қолданыста болып, бұл тілде көптеген тарихи және әдеби шығармалар жазылған. Осындай тарихи дереккөздердің бірі – А. Низаридің «غریبارحکایاتی» атты шығармасы. Еңбекті қазақ тіліне «Қасірет шегушілер әңгімесі» немесе «Қасірет шегушілер туралы хикаялар» деп аударуға болады. Бүгінгі таңда ғылымға шығарманың екі қолжазба нұсқасы мәлім: біріншісі, Ресейдің Санкт-Петербург қаласы Қолжазбалар институтында [4], екіншісі, ҚҚР ШҰААдың Үрімші қаласындағы өнер мұражайының қолжазбалар қорында сақтаулы [7]. Қолжазба он поэма және төрт хикаяның жиынтығын құрайды. Тарихи-әдеби мазмұндағы бұл шығармалар үш автор тарапынан – А. Низари, Т. Ғериби және Н. Зийаи тарапынан жазып құрастырылған. Осы хикаялар арасында біздің аса қызығушылығымызды тудырғаны – А. Низаридың «Зохур ад-Дін Әкім бектің хикаялары» еңбегі.

1830 жылы Қашғарда Жүсіп қожа басшылығындағы халық әрекеттері өріс алады. Зохур ад-Дін бек сол кезеңде Қашғар қаласының әкімі лауазымында қызмет етіп тұрған. Қала қозғалысшылар қолына өтуімен Зохур ад-Дін бек Ферғана уәлаятына қашып кетуге мәжбүр болады. Ол жақтан қазақ жерлері арқылы Орынборға барып, қайтарда Семей арқылы Құлжаға келеді. Зохур ад-Дін бек Құлжадағы Іле цзяньцзюніне жолығып, болған оқиғаларды егжей-тегжейлі баяндап береді. Цзяньцзюн Зохур ад-Дін бекті бастапқыда ишиқаға мансабына, кейінірек әкесінің қызметі – Қашғар қаласының әкімі лауазымына тағайындайды. Осы лауазымда ол 1846 жылға дейін қызмет атқарады. Оның басшылық еткен жылдары Шығыс Түркістанда тыныштық орнаған, сауда-сатық, білім мен ғылымға кең жол ашылғанымен ерекшеленеді. Тарихи деректер Зохур ад-Дін бекті Қытай билігі алдында қарапайым халықтың мүддесін қорғаған бірден-бір билеуші ретінде суреттейді. Осы кезеңде Зохур ад-Дін бектің тапсырысы бойынша көптеген тарихи және әдеби шығармалар жазылады.

Саяхат барысында Зохур ад-Дін бек Орта Азияның Самарқанд, Бұхара, Хива, Хорезм қалаларындағы әулиелер мазарларын зиярат етеді. Орта Азиядан қазақ жерлері арқылы Ресейдің Орынбор қаласына жол алғанда оған қазақтар серік болады. Ол қазақтардың көпсанды халық екендігін, қазақ-қырғыз елі жерлерінің шегі жоқ екендігін таң қала суреттейді. Бұл кезең қазақ жерлерінің Ресей патшалығы қол астына өту процесі жалғасып тұрған уақытына тура келеді. Зохур ад-Дін бек Шығыс және Солтүстік Қазақстанда орыс қамалдары салынып жатқанын айта келе, ол аймақта пайда болған жаңа орыс ауылдарының атауларын келтіреді. Бұл ауылдар саяхатшы тарапынан қала деп суреттеледі. Қалалардың тұрғындары – жаңа көшіп келген орыстарды көпірлер деп атайды.

А. Низаридың «Қасірет шегушілер туралы хикаялар» шығамасы мәліметтерінің маңыздылығына қарамастан, шағармадан алынған үзінділер тек 2006 жылы шығыстанушы ғалымдар Р.У. Каримова және Д.М. Райхановтар тарапынан орыс тіліне аударылып «Шығыс» журналында жарық көрді [8, 166-193 бб.].

Мұса Сайрамидың «Тарих-и амнийя» дереккөзі. XIX ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістанда болған оқиғалардың Қазақстан мен Орта Азия тарихи сабақтастығы және бір желіде дамығандығын Мұса Сайрамидың «Тарих-и амнийя» шығармасының мазмұнынан байқаймыз.

Сондықтан Қазақстан және Шығыс Түркістан халықтары тарихының дерек көзі ретінде «Тарих-и амнийя» еңбегіне жан-жақты талдау жасау және оны жарыққа шығару қолға алынуда.

«Тарих-и амнийяның» кіріспе бөлімі XV ғасырдың ортасы, XVI ғасырдың бірінші жартысында өмір сүріп, оңтүстік-шығыс Қазақстан мен Қырғызстан, Шығыс Түркістан аумағын қамтыған Моғолстан мемлекетінің тарихына арналады. Мұса Сайрамы Моғолстанның қоғамдық-саяси жағдайы және осы аймақта болған оқиғалар, Моғолстан аталуының себебі, бұл жерде кімдердің билік еткендігі, билік басындағы хандар шежіресі, бұл мемлекеттің қай кездерден ислам дінін қабылдағаны туралы құнды мәліметтерді жеткізеді.

«Тарих-и амнийяның» негізгі бөлімінде XIX ғасырда Қоқан хандығында өмір сүрген көрнекті қоғам қайраткері (кейінірек Қашғария билеушісі) – Мұхаммед Йәкүб-бектің өмірбаяны туралы айтылады. Онда берілген деректер бойынша, Нар-Мұхаммед-қыпшақ Ташкент қаласының әкімі болып тағайындалған кезде, Йәкүб-бек оның қол астында қызмет атқарады. Одан кейін Ташкент әкімдігі Қанағат-Шах-ғазидың қолына

тиеді. Йақұб-бек сол қызметінде қала береді. Басқа сарбаздардан қайсарлығымен, өжеттігімен, қызметке шын берілгендігімен көзге түскен Йақұб-бекті Қанағат-шах-ғазиді Ақмешіт бекінісіне әкім (бек) етіп тағайындайды. Ол кезде Ақмешіт Ташкент уәлаяты мен Дешті Қыпшақ аралығындағы маңызды да ірі бекіністердің бірі болған. XIX ғасырдың басында Қазақстанның оңтүстік аудандары Бұхара, Хиуа және Қоқан хандықтарының жерлерімен шектеліп жатты. Қоқан ханы Омар ханның тұсында 1820 жылы негізі қаланған Ақмешіт бекінісі шекаралас аудандарда көшіп-қонып өмір сүрген қазақ тайпаларын бақылауда ұстап, үстемдік жасауда маңызды рөл атқарды. Қоқан хандығының билеушілері Ақмешіт, Қош қорған, Күміс қорған, Шым қорған бекіністеріне орналастырған әскери күштерінің көмегімен қазақ халқын тонап, қанаушылық саясатын жүргізді. Қоқандықтардың қазақ ру-тайпаларына байланысты ұстанған осындай тонаушылық саясатын «Тарих-и амнийадан» келтірілген мына мысалдан да көруге болады: «Ақмешіттің төңірегінде тұратын қазақтар мен қырғыздар алым-салық төлеуден бас тартып, салық жинауға жіберген адамдарын ұрып-соғып, тонаған болатын. Йақұб-бек қол жинап, қазақтар мен қырғыздарды жазалау үшін жорыққа шығады. Қырғыздар мен қыпшақтарды ойсырата жеңген Йақұб-бек мол олжамен оралады. Құлдыққа көп адам, байлық пен мал жинап әкеледі. Сөйтіп, күннен-күнге жаңа табыстарға жетіп, жағдайы жақсара бастайды» [9, 242а п.]. Йақұб-бек күннен-күнге шегінен шығып, халықты аяусыз қанап отырды. Жоғарыда «Тарих-и амнийадан» келтірілген мысалдан Қоқан хандығы Сыр өңірін мекендеген халықтарға алым-салықтың бірнеше түрін төлеуді міндеттегені анық байқалады. Жерді өңдеп, егін еккен диқандардың хандыққа төлейтін салығы «хераж» немесе «танап» деп аталған. Ал, мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі және жартылай көшпелі халықтан қосымша өнім жинау зекет түрінде өндірілді. Хераж бойынша өнімнің оннан бір, бестен бір және үштен бір бөлігі алынатын. Зекет мал санының немесе оның құнының қырықтан бір мөлшерінде болды. Бұдан басқа ағаш кесуге, шөпшек жинауға рұқсат алу үшін де салық төлеген. Оның үстіне мешіт салығы, көпірлерге қарсы күресте пайдаланылатын ғазуат салығы да болған [10, 14–15 бб.].

Йақұб-бек Ақмешітте әкімдік қызметін атқарған жылдары өзін бұл өңірдің толық иесі ретінде сезінеді. Деректер Йақұб-бектің өңірдің табиғи байлықтарын да өз білгенінше пайдаланғандығы туралы мәліметтер береді. «Тарих-и амнийада»: «Ақмешітті билеген бірінші жылы бірнеше орыс бағыныштылары Йақұб-бекке мынадай өтінішпен келеді: «Сіздің мына өзендегі балықтарды бізге сатуыңызды сұраймыз. Біз оны кептіріп, ішкері қалаларға жібереміз» [9, 126 п.]. Йақұб-бек Қанағат-шахқа болған жайды хабарлап, аталған өзендегі балықты 40 мың алтынға сатуға өз келісімін береді. Керекті келісім-шарт жасасып, құжаттарды дайындап, қолдарын қояды». Мұса Сайрамыдың «мына өзен» дегені Сырдария екендігі шүбәсіз.

«Тарих-и амнийада» Молла Мұса Сайрамы өз өмірбаяны және басынан кешкен оқиғаларға тоқталады. Өмірбаяны туралы айта келе Мұса Сайрамы арғы ата-бабаларының шыққан тегі қазіргі Қазақстан аумағында орналасқан Сайрам қаласынан екендігін айтады: «Ата-баба, арғы аталарымыз, данышпан қариялардан естіген, ауыздан-ауызға көшіп, айтылып келген сенімді мәліметтерге қарағанда, бұдан шамамен екі жүз жыл бұрын Іледе хан тағына төре атағымен Қоңтайшы есімді бір қалмақ келіп, Моғолстан жұртына бас болып, билікті қолына алады. Оның билігі шығыста Құмыл мен Баркөл, батыста – Ташкент, Сайрам, оңтүстікте Қараңғы тауға дейін таралады.

Кенеттен ол жорыққа шығып, Ташкенттің Сайрамын жаулап алып, өзіне бағындырады. Сайрамда өз орнына басшы етіп бір қалмақты, оған жәрдемші және сахаба ретінде бірнеше қалмақты қалдырып, өзі Іле маңайына қайтады. Сайрам халқы қалмақтарға бағынудан бас тартып, Қоңтайшының қалдырған адамдарын өлтіреді. Бірнешеуі аман қалып, Қоңтайшыға қашып барады. Болған оқиғаны Қоңтайшыға егжей-тегжейлі айтып береді. Қоңтайшы бұл хабарды естігеннен кейін өздерінің әдет-ғұрпы бойынша ант беріп, Ілеге кірмей, Сайрамға қайтадан оралып оны екінші рет өзіне қаратады. Адамдарын қырып, қаланы тонайды» [9, 258а-258б пп.], – дейді.

XVII ғасырда Сайрам қаласы Түркістанмен қатар Қазақ хандығының ірі сауда-саттық және стратегиялық маңызын сақтаған, саяси-экономикалық және рухани орталығы болған. 1681–1683 жылдары аралығында жоңғарлар бірнеше мәрте Сайрам қаласына жақындап, өз ықпалын орнатуға тырысады. 1864 жылы қаланы жаулап алып, қиратып, талан-таражға салады. Қала халқының бір бөлігін тұтқындап, Ілеге алып кетеді [6, 24 б.]. Бұл туралы «Тарих-и амнийада»: «Сайрам халқы үш ұлысқа немесе үш руға бөлінген: кожалар ұлысы, шахтар ұлысы, әмірлер ұлысы. Қоңтайшы осы үш рудың ең ықпалдыларынан әр ұлыстан жиырма отбасынан, барлығы 60 отбасын бала-шағасымен қосып тұтқындап, өз астанасы Ілеге алып кетеді», – деген мәліметтер берілген. Іледе бір жылға жуық уақыт тұрғаннан кейін Қоңтайшы оларды Көне Тұрпанда жөнелтеді. Екі жыл Тұрпанда өмір сүріп, өз туған жері Сайрамға қайта оралу ниетін білдірген кезде, Шығыс Түркістан өңірін басып алған Цин империясы билеушілері рұқсат бермейді. Цин империясы билеушілері оларды (сайрамдықтарды) Оңтүстік Шығыс Түркістандағы Йақа-Арық деген жерге орналастырады. Кейінірек Бай кентіндегі тауға жақын, кең-байтақ жерде тұрақтанады. Бұлар Ташкент маңындағы Сайрамнан болғандықтан, жаңадан қоныстанған жерін де Сайрам деп атайды [9, 260а-261а пп.].

Шығармада Оңтүстік Қазақстанның XVI ғасырдағы әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеуде маңызы зор шайбанидтар әулетінен болған Ұбайдолла сұлтанның жарлығы толығымен қазақ тіліне аударылған.

Бұл құжат өңірді мекендеген халықтардың әлеуметтік таптарға бөлінуі, жерді иелену, өңдеу және суландыру мәселелері бойынша құнды мәліметтер жеткізеді. Жарлық Ұбайдолла сұлтан тарапынан 1538–1539 жылдар аралығында хатқа түсіріліп, Мұса Сайрамының арғы атасы Камал ад-дин шайхыға Сайрам (Қазақстандағы Сайрам) қаласының жоғары рухани жетекшісі қызметін сойырғал ретінде бергендігі жөнінде хабарлайды. Мұса Сайрамы қолында сақталып қалған бұл жарлықты, ата-бабаларының шежіресімен толықтап «Тарих-и амнийада» жазып қалдырған [9, 261а-262а пп.].

Қорытынды. XVIII-XIX ғғ. жазылған шығыстүркістандық дереккөздердің мәліметтерін мәтіндік талдау жасау негізінде зерттеу арқылы ортақ тарихи-мәдени аймақта өмір сүрген түркі тілдес халықтардың тарихында орын алған оқиғалар бір-бірімен тығыз байланыста дамығандығын айғақтауға болады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Атабаев Қ., Қадыртаева М. Деректанудың теориялық мәселелері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 44 б.
- [2] Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии XIII–XVIII вв.: (библиографические обзоры). – Алматы: Дайк-пресс, 2001. – 426 с.
- [3] Султанов Т.И. Зерцало минувших дней. Историческая книга в культуре Средней Азии в XV-XIX вв. – СПб.: Изд-во СПб университета, 2005. – 302 с.
- [4] Мугинов А.М. Описание уйгурских рукописей Инс-та народов Азии. – М.: Изд-во вост. лит, 1962. – 207 с.
- [5] Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. – М.: Наука, 1983.
- [6] Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 238 с.
- [7] Мухлисов Ю. Уйғур классик әдебияти қолжазмышларын каталог. – Үрүмчи: Хәлиқ нәшрияти, 1957. – 46 б.
- [8] Каримова Р.У., Райханов Д.М. «Сказание о страждущих» А. Низари как источник по истории Центральной Азии // Шығыс. – Алматы, 2006. – № 2. – С. 166-193.
- [9] Мұса Сайрамы. Тарих-и амнийа // Рукопись Санкт-Петербургского филиала ИВ РАН. – 335 с.
- [10] Бәкібаева Г.Б. Оңтүстік Қазақстанның әлеуметтік-саяси жағдайы (XIX ғасырдың 60 жылдарына дейін): тарих. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1998. – 29 б.

REFERENCES

- [1] Atabaev K., Kadirtaeva M. Derektanudin teoriyalik meseleleri: Oku kurali. – Almati: Kazak universiteti, 1999. – 44 b.
- [2] Abuseitova M.Kh., Baranova U.G. Pismennye istochniki po istorii i culture Kazakhstan i Centralnoy Azii XIII–XVIII vv.: (bibliograficheskie obzori). – Almati: Dayk-press, 2001. – 426 s.
- [3] Sultanov T.I. Zercalo minuvshikh dnei. Istiricheskaya kniga v culture Sredney Azii v XV-XIX vv. – Spb.: Izd-vo CPB universiteta, 2005. – 305 s.
- [4] Muginov A.M. Opisanie uygurskikh rukopisey Ins-ta narodov Azii. – M.: Izd-vo vost.lit, 1962. – 207 s.
- [5] Zlatkin I.Ya. Istoriya Jungarskogo khanstva. – M.: Nauka, 1983.
- [6] Moiseev V.A. Jungarskoe khanstvo i kazakhi (XVII-XVIII vv.) – Alma-Ata: Gilim, 1991. – 238 s.
- [7] Mukeliso U. Uygur klassik edebiyati kolyazmilirinin katalogi. – Urumchi: Khelik neshriyati, 1957. – 46 b.
- [8] Karimova R.U. Raykhanov D.M. “Skazaniye o strajduyushikh” A.Nizari kak istochnik po istorii Centralnoy Azii // Shigis. – Almati, 2006. – № 2. – S. 166-193.
- [9] Musa Sayrami. Tarik-i amniya // Rukopis Sankt-Peterburgskogo filial IV RAN. S. 335
- [10] Bekibaeva G.B. ontustik Kazakistannin eleumettik-sayasi jagdayi (XIX gasidin 60jildarina deyin): tarikh. Gil. Kand. ... avtoref. – Бәкібаева Г.Б. Оңтүстік Қазақстанның әлеуметтік-саяси жағдайы (ғасырдың 60 жылдарына дейін): тарих. ғыл. канд. ... автореф. – Almati, 1998. – 29 b.

ВОСТОЧНО-ТУРКЕСТАНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА XVIII–XIX вв.

З. К. Каримова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: историография, исторические источники, казахский народ, Восточный Туркестан, Центральная Азия, международные связи.

Аннотация. В данной статье автор рассматривает вопросы, связанные с восточно-туркестанской историографией истории казахского народа XVIII-XIX вв. Важную роль в изучении политической, социально-экономической и культурной жизни народов Центральной Азии, в том числе казахов, имеют сведения восточнотуркестанских источников, написанных на тюрко-чагатайском языке в XVIII-XIX вв. Автор на основе сведений исторического источника «Ислам-наме» Молла абд ал-Алима проводит историографический анализ джунгаро-казахских взаимоотношений XVIII века. Также были изучены сведения исторического труда А. Низари «Сказание о страждущих», описывающего поездку кашгарского эмира Зохуридин-бека, который в первой половине XIX в. посетил г. Оренбург и возвратился обратно через казахские земли. Особое внимание автор уделяет сведениям исторического источника «Тарих-и амнийа» Мусы Сайрамы, который содержит ряд важных сведений по различным периодам истории казахского народа, начиная от истории Могульского ханства, вплоть до XIX в.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 48 – 51

**DATA ABOUT AFAQ KHAWAJA ACCORDING
TO «TADHKIRA-YI SAYYID AFAQ KHAWAJA»**

E. Molotova

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: m.elvira_76@mail.ru

Keywords: Historical Sources, History, Islam, Central Asia, Sayyid Afaq Khwaja.

Abstract. The paper focuses on the codicological and textual examination of Calcutta list of Turkic-language version of hagiographic writing “Tadhkira-yi Sayyid Afaq Khwaja”. The author has revealed that none of catalogs of Oriental manuscripts contains description of this composition. The writing tells the story of arrival of Sufi Makhdoom-i A‘zam popular in the Muslim world into Eastern Turkestan, narrates the life activities of his grandson Sayyid Afaq Khwaja. Makhdoom-i A‘zam had been a notable theorist of the *tariqa* – the teaching of selfless service and mission of the *Khwajadagan* Sufis to convert infidel Turkic nomads to Islam. *Tariqa* denied any hermitage but rather implied an active interference into politics, provided a strict cenobitic hierarchy and the cult of saint *Khwajas* – its founders. Subsequently, there had begun a bloody struggle for power in Eastern Turkestan between the descendants of Makhdoom-i A‘zam (“Aq-taghliq” and “Qara-taghliq”, i.e., White- and Black-hill Khwajas), which ultimately led to the country’s loss of independence. At the origins of this rivalry, there were two sons of Makhdoom-i A‘zam – Muhammad Amin and Muhammad Iskhaq. The descendants of Makhdoom-i A‘zam belonged to the superior Muslim clergy and were the largest landowners in Eastern Turkestan. The source under study narrates a continuation of the history of struggle of Makhdoom-i A‘zam’s descendants for power in the region.

УДК 930.221(575):94(575).04/.05(092)

**СВЕДЕНИЯ ОБ АФАК-Х^ВАДЖЕ
ПО «ТАЗКИРА-ЙИ САЙИД АФАК-Х^ВАДЖА»**

Э. М. Молотова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: исторические источники, история, ислам, Центральная Азия, Саййид Афак-х^ваджа.

Аннотация. Статья посвящена кодикологическому и текстологическому исследованию калькуттского списка тюркоязычной версии агиографического сочинения «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа». В ходе исследования автором статьи выявлено, что описание данного сочинения не встречается в каталогах восточных рукописей. Произведение повествует историю прибытия в Восточный Туркестан популярного в мусульманском мире суфия Махдум-и А‘зама, жизнедеятельность его внука Саййида Афак-х^ваджи. Махдум-и А‘зам был крупным теоретиком *тариката* – учения о самоотверженном служении и о миссии суфиев *х^важдаган* по обращению в ислам тюркских кочевников-язычников. *Тарикат* отрицал отшельничество, предполагал активное вмешательство в политику, предусматривал строгую иерархию общины и культ святых *х^ваджей* – ее основателей. В последующем между потомками Махдум-и А‘зама («ак-тағлиқ» и «қара-тағлиқ», т.е. белогорские и черногорские ходжи) началась кровопролитная борьба за власть в Восточном Туркестане, которая в конечном итоге привела к потере независимости страны. У истоков этого соперничества стояли два сына Махдум-и А‘зама – Мухаммад Амин и Мухаммад Исхак. Потомки Махдум-и А‘зама принадлежали к высшему мусульманскому духовенству, являлись крупными землевладельцами в Восточном Туркестане. В изучаемом нами источнике излагается продолжение истории борьбы потомков Махдум-и А‘зама за власть в данном регионе.

Письменные памятники, освещающие историю Восточного Туркестана, на сегодняшний день всё еще остаются малоизученными. Одним из таких источников является агиографическое сочинение «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа». Произведение повествует историю прибытия в Восточный Туркестан популярного в мусульманском мире суфия братства (тарикат) *накишбандийи* Махдум-и А'зама, жизнедеятельность его внука Саййида Афак-х^ваджи. Махдум-и А'зам был крупным теоретиком *тариката* – учения о самоотверженном служении и о миссии суфиев *х^важдаган* по обращению в ислам тюркских кочевников-язычников. *Тарикат* отрицал отшельничество, предполагал активное вмешательство в политику, предусматривал строгую иерархию общины и культ святых *х^ваджей* – ее основателей. В последующем между потомками Махдум-и А'зама («ак-таглик» и «кара-таглик», т.е. белогорские и черногогорские ходжи) началась кровопролитная борьба за власть в Восточном Туркестане, которая в конечном итоге привела к потере независимости страны. У истоков этого соперничества стояли два сына Махдум-и А'зама – Мухаммад Амин и Мухаммад Исхак-Вали [1, с. 75]. Потомки Махдум-и А'зама принадлежали к высшему мусульманскому духовенству, являлись крупными землевладельцами в восточно-туркестанского ареала.

Автором статьи изучен калькуттский список рукописи под инвентарным номером 940 тюркскоязычной версии агиографического сочинения «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа». К сожалению, это сочинение не упоминается в каталогах восточных рукописей ученых Запада и Востока. Рукопись переписана на грубой желтой восточной бумаге в Синьцзяне. Сведения об авторстве и дате написания сочинения отсутствуют. На втором листе имеется печать рукописного фонда Национальной библиотеки Калькутты с датой приобретения – 18.3.76. Рукопись состоит из 114 листов. На каждом листе по 9 строк. Текст написан красивым почерком *наста'лик*, черной чернилой. Имена личностей выделены киноварью. Переплет – восточный (синьцзянский), твердый картон, покрытый кожей. Внутренняя часть обложки покрыта тканью бежевого цвета с полосками темносерого цвета. Имеются дефекты рукописи: при реставрации рукописи перепутаны местами листы, в результате чего *пайгиры* многих листов не совпадают последовательностью текста [2, л. 6^а]. Часть рукописи пострадала от воздействия влаги. Большая часть этих листов нечитабельна [2, лл. 2^б, 4^б, 5^а, 7^а, 8^б, 9^а, 11^а, 15^а, 22^а, 36^б, 37^б, 42^а, 53^б и др.]. Имеются пропуски текста рукописи между листами 6–7, 46 и др. Наблюдается еще один дефект: при реставрации некоторые листы перепутаны, вследствие чего нумерация листов изучаемого нами сочинения проставлены нами приблизительно.

«Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа» посвящен религиозному и политическому деятелю Восточного Туркестана (Синьцзяна) XVII века. Текст сочинения начинается с восхваления Всевышнего Аллаха и его посланника пророка Мухаммада Мустафы. Текст продолжает *насаб-нама* (генеалогия), согласно которой анонимный автор сочинения возводит Саййида Афак-х^ваджу к потомкам пророка Мухаммада Мустафы. Письменный памятник повествует о житии Махдум-и А'зама и его потомках, а также о *караматах* потомка Махдум-и А'зама – Мухаммад Йусуф-х^ваджи. В данном источнике отец Афак-х^ваджи именуется как Хадрати Х^ваджа Мазар-и падишах, в других – Мухаммад Амин. Как отмечает С.Н. Абашин, Мухаммад Амин-х^ваджа является старшим сыном Махдум-и А'зама, отцом Мухаммад Йусуф-х^ваджи [3, с. 363]. Однако по «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа», старшим сыном Махдум-и А'зама является Х^ваджа Исхак-х^ваджа, а Мухаммад Йусуф-х^ваджа – сын Ишан-и Калана (Мухаммад Амин-х^ваджа) [2, л. 48^б–49^а].

В произведении повествуется о том, что Х^ваджа Х^ваджа Мазар-и падишах направился к хакану Чина с целью распространить ислам. По пути *аулийа* останавливается в Суджу, где его заключают в темницу. Хан Суджу услышав о *карамате* х^ваджи, совершенного в темнице, приглашает *аулийа* в ханскую *орду*. После встречи со дворовой знатью хан велел отвести его в 18 сокровищниц, чтобы он взял то, что пожелает. Однако Хадрати Х^ваджа Мазар-и падишах не взял ничего и предпочел продолжить свой путь для завершения миссии. По пути он останавливается в г. Сала, все население которого были мусульманами. Далее, согласно тексту, х^ваджа остановился в местности Ланджур (Линджур?) города Манджур. В сочинении повествуется демонстрация *караматов* Хадрати Х^ваджа Мазар-и падишаха и некоего Далака. Согласно тексту сочинения, Хадрати Х^ваджа Мазар-и падишах одерживает верх в состязании, вследствие чего Далаки принимает мусульманскую веру [2, л. 10^а–19^а].

Затем х^ваджа направляется в Кумул, где встречается с *аулийа* Хадрати Мир Саййид Джалил Кашгари и женится на его дочери. От этого брака рождаются три сына и две дочери. Старшего сына звали Хидайат-х^ваджа, по прозвищу Афак-х^ваджа. Это прозвище упрочилось за ним, согласно «Диван-и Машраб», вследствие того, что ученики стекались к нему со всех сторон [2, л. 19^а–22^а; 4, с. 10]. Второго сына Х^ваджи Мазар-и падишаха звали Х^ваджа 'Инайату-л-лах, по прозвищу Карамту-л-лах. Третьего – Х^ваджа Вилайату-л-лах, по прозвищу Кана'ату-л-лах. Старшую дочь звали Шах-бигим, младшую – Мах-бигим. Сведения изучаемого нами сочинения разнятся с данными приводимые в «Диван-и Машраб». Если в «Тазкира-йи Саййид Афак Х^ваджа» второй сын Х^ваджи Мазар-и падишаха именуется как Х^ваджа 'Инайату-л-лах (по прозвищу Карамту-л-лах), а третий – Х^ваджа Вилайату-л-лах (по прозвищу Кана'ату-л-лах), то в «Диван-и Машраб» говорится о том, что второго сына звали Х^ваджа Инайатулла, а третьего – Х^ваджа Кинайатулла, по прозвищу Х^ваджа Караматулла [2, л. 21^а–22^б; 4, с. 10]. Также разнятся сведения о месте рождения Саййида Афак-

х^ваджи. Согласно «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа», Саййид Афак-х^ваджа родился в Кумуле. Однако по сведениям «Диван-и Машраб», х^ваджа родился в селении Дагбит Самаркандского уезда [2, л. 22^а; 4, с. 10].

Автором сочинения «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа» внесен эпизод, где посредством сна передается повеление пророка Мухаммада. Согласно данному произведению, однажды во сне к Хадрати Х^вадже Мазар-и падишаху явился пророк Мухаммад и велел ему отправиться в Могулистан. В то время х^ваджа находился в темнице Фаранги, где он пробыл шесть месяцев. Далее сообщается, что Х^ваджа Мазар-и падишах прибыл из Кумула в Турфан [2, л. 22^б–23^б]. Согласно «Диван-и Машраб», после долгого путешествия Мухаммад Йусуф-х^ваджа, прибыв из Йарканда в Йанги-Хиссар, заболел и умер там. Его тело перевезли в Кашгар в 1063/1652 году и похоронили в местности Йагду [4, с. 10]. По словам авторам «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа», перед смертью Х^ваджа Мазар-и падишах попросил своих *муридов* и Афак-х^ваджу похоронить его тело в Кашгаре [2, л. 35^б–37^а].

После похорон отца, как отмечается в изучаемом нами сочинении, двенадцатилетний Афак-х^ваджа вернулся в Йарканд, правителем которого в то время был Йолбас-хан. В Кашгаре жила дочь дяди Йолбас-хана Мирзы Абу-л-Хади-бика, внука Мирзы Абакри (?). Хан решил выдать ее за Афак-х^ваджу. По словам автора, Х^ваджа был вынужден жениться на *малике*. От этого брака родились два сына: Х^ваджа Йахйа-хан-х^ваджа и Х^ваджа ‘Абд-л-Мухаммад-х^ваджа [2, л. 36^б–37^б]. Сведения о детях Афак-х^ваджи разнятся с данными «Диван-и Машраб», где говорится, что у х^ваджи было четверо сыновей: Х^ваджа Йахйа-х^ваджа (по прозвищу Хан-х^ваджа падиша), Х^ваджа Хасан-х^ваджа, Х^ваджа Абдусамат-х^ваджа и Х^ваджа Магди-х^ваджа. Старший сын Х^ваджа Йахйа отличался от других сыновей склонностью к уединению и аскетизму. Все время он поучался у отца суфизму. Когда Х^ваджа Йахйа достиг степеней шайха Афак-х^ваджа сделал его своим преемником [4, с. 12–13].

Двенадцать лет спустя, Афак-х^ваджа, согласно «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа», решил отправиться в Чин проповедовать традиции ислама. Он побывал в таких городах, как Сала, Манджур. Через год Афак-х^ваджа возвращается в Кашгар. В сочинении излагается о прибытии Афак-х^ваджи в Йарканд, где правил на тот момент потомок Чингиз-хана – ‘Абд-р-Рашид хан. У него была дочь – Ханым-падишах, на которой был женат Афак-х^ваджа. В «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа» сообщается, что от этого брака родились: сын Х^ваджа Махмуд, дочери Зухра-хан ханым и Афак-хан ‘Азизим и младший сын Х^ваджа Кылыч Бурхан [2, л. 53^б–54^а].

В сочинении зафиксировано сведение о том, что Афак-х^ваджа имел не только религиозный предводитель, но он также имел светскую власть. Так, в «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа» говорится, что Афак-х^ваджа сидел на троне Йарканда и носил титул *давру-л-султанат*. Для исследователя интересен и другой факт: раскрывается противоборство между потомками Махдум-и А‘зама. Согласно приводимым сведениям в «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа», сын Исхак-х^ваджи Хушшади-х^ваджа, который жил в то время в Йарканде, отравил Афак-х^ваджу и попытался взять власть в свои руки. Хушшади-х^ваджа, отравив Афак-х^ваджу, бежал в Аксу. Жена Афак-х^ваджи, велела своим подданным поймать убийцу и привести во дворец. Воины догнали Хушшади-х^ваджу и отрезали ему уши и нос, а тело бросили в реку. Уши и нос врага принесли Ханым-падишах в качестве доказательства. Перед смертью Саййид Афак-х^ваджа поручил своих детей Х^вадже Каран гази и взял с него слова, что шайх будет оберегать его детей. Саййид Афак-х^ваджа был похоронен в Кашгаре в местности Йагду возле отца [2, л. 76^б; 3, с. 364; 5, с. 147–148; 6, с. 88]. Согласно «Хидайат-наме» это событие произошло в начале месяца *раджаб* 1105/март 1694 г. [7, с. 28]. По сведениям «Диван-и Машраб» Афак-х^ваджа заболел и умер в Йарканде. Его похоронили в возле отца в Кашгаре в местности Йагду. При жизни Афак-х^ваджа очень много времени и сил отдал постройке великолепных мечетей и *ханак*. Он разбил великолепный сад, приобрел очень много земли и все свои недвижимости завещал бедным, установил в пользу неимущих вакф и назначил распорядителей этих имений из своих потомков [4, с. 13]. После похорон Афак-х^ваджи его сподвижник Х^ваджа Каран гази и старший сын Х^ваджа Йахйа шесть месяцев провели возле *мазара* х^ваджи [2, л. 75^б–76^а]. Через шесть месяцев после смерти Афак-х^ваджи, как отмечает автор «Диван-и Машраб», скончался Х^ваджа Йахйа [4, с. 13].

Вероятнее всего, жертвой междоусобной борьбы становится и другой сын Афак-х^ваджи. Как повествуется в «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа», однажды во время утреннего *намаза* был убит сын Афак-х^ваджи – Джагандашт (возможно Джахангир-х^ваджа). Он был похоронен возле *мазара* отца Афак-х^ваджи. После смерти сына Ханым-падишах прожила один год и один месяц. Перед смертью она помогла сесть на трон Х^вадже Махди, который правил один год и шесть месяцев [2, л. 77^б–78^а]. Эти сведения раскрывают некоторые аспекты периода правления государством женой Афак-х^ваджи. Согласно «Тазкира-йи ‘азизан», после смерти Афак-х^ваджи Ханым-падша правила в Йаркенде, Йахйа-х^ваджа – в Кашгаре [6, с. 88–89].

Как повествуется в «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа», правление потомком Саййида Афак-х^ваджи было недолгим. После смерти жены Афак-х^ваджи, как повествуется в сочинении, Йарканд был захвачен Акбаш-ханом. Х^ваджа Махди вместе с Х^ваджой Каран гази и Кылыч Бурхан ад-дином выступили против Акбаш-хана и вернули власть [2, л. 78^а–78^б; 6, с. 90]. Через три года Х^ваджа Махди, Х^ваджа ‘Абд-ал-Мухаммад и Х^ваджа Кылыч Бурхан ад-дин отправляются в Хиндустан через Кашмир, где прожили шесть месяцев [2, л. 90^а].

В «Тазкира-йи Саййид Афақ-х^ваджа» также излагается житие друга и товарища Афақ-х^ваджи – Х^ваджи Каран гази. По словам автора, благодаря Х^ваджи Каран гази был достроен купол со звездой *мазара* отца Афақ-х^ваджи – Х^ваджи Мухаммад Йусуфа в Кашгаре, который строился на протяжении шести месяцев. Здесь говорится о *карамате* шайха, который помолившись Всевышнему, проложил кирпичи купола и с легкостью довел дело до конца [2, л. 67^б–68^а].

Далее в источнике повествуется о том, что Х^ваджа Каран гази по велению Всевышнего направился в другие города с целью распространения ислама. Прибыв в Кашмир, Х^ваджа Каран гази встретился с *аулийа* Саййид ‘Абдаллахом – потомком ‘Али Хамадани. В конце калькуттского списка рукописи «Тазкира-йи Саййид Афақ-х^ваджа» повествуется о *караматах* Х^ваджа Каран гази и его *муридах*. В данном источнике излагается также жития таких суфиев, как Мулла Суфи Касим и Мулла Мухаммад [2, л. 70^б–71^б].

В заключении хотелось бы отметить, что изученный нами калькуттский список тюркоязычной версии «Тазкира-йи Саййид Афақ-х^ваджа» имеет исключительное значение в изучении исторических событий Восточного Туркестана для изучения истории Йаркандского ханства (XVII в.). Сведения, зафиксированные в рассмотренных нами исторических источниках, дают возможность воссоздать картину исторических событий восточно-туркестанского ареала.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Кадырбаев А.Ш. Ходжи суфийского ордена Накшбандие в Восточном Туркестане накануне и в эпоху маньчжуро-китайского владычества XVII – начала XIX века // Суфизм в Иране и Центральной Азии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 324 с.
- [2] Рукопись Национальной библиотеки Калькутты под инвентарным номером 940.
- [3] Абашин С.Н. Сокит // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. – Т. 1. – М.: Восточная литература РАН, 2006. – С. 363-366.
- [4] Дивана-и-Машраб. Жизнеописание популярного представителя мистицизма в Туркестанском крае. С тюркского перевел и снабдил примечаниями Н. С. Лыкошин. – Самарканд: Типо-Литография Т-ва «Б.А. Газаров», 1910. – 244 с.
- [5] Зотов О.В. Китай и Восточный Туркестан в XV–XVIII вв. Межгосударственные отношения. – М.: Наука, 1991. – 169 с.
- [6] Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. – Т. IV. Мухамед-Садық Қашғари. Тазкира-йи азизан. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 310 б. + 350 б. факсимиле.
- [7] Тарих-и Кашгар. Факсимиле рукописи; издание текста, введение и указатели О. Ф. Акимовской. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001. – 296 с.

REFERENCES

- [1] Kadirbaev A.Sh. Khodji sufiyskogo ordena Nakshbandiye v Vostochnom Turkestane nakanune i epokhu man'juro-kitayskogo vladichestva XVII – nachala XIX veka // Sufizm v Irane i Central'noy Azii. Almaty: Dayk-Press, 2007, 324 p.
- [2] Rukopis' National'noy biblioteki Calcutti pod inventarnim nomerom 940.
- [3] Abashin S.N. Sorkit // Islam na territorii byvshey Rossiyskoy imperii. T. 1. M.: Vostochnaya literatura RAN, 2006, p. 363-366.
- [4] Divana-i-Mashrab. S turkskogo perevel i snabdilprimechaniyami N.S. Likoshin. Samarkand: Tipo-Litografiya T-va «B.A. Gazarov», 1910, 244 p.
- [5] Zotov O.V. Kitay i Vostochniy Turkestan v XV–XVIII vv. Mejsudarstvennie otnosheniya. M.: Nauka, 1991, 169 p.
- [6] Qazaqstan tarikhi turali turki derektemeleri. T. IV. Mukhamed-Sadiq Qashghari. Tazkira-yi azizan. Almaty: Dayk-Press, 2006, 310 p.+350 p. faksimile.
- [7] Tarikhi-i Kashgar. Faxsimile rukopisi; izdanie teksta, vvedenie i ukazateli O.F. Akimushkina. – SPb: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2001, 296 p.

«ТАЗКИРА-ЙИ САЙЙИД АФАҚ-Х^вАДЖА» БОЙЫНША АФАҚ-Х^вАДЖА ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Э. М. Молотова

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: тарихи деректер, тарих, ислам, Орталық Азия, Саййид Афақ-х^ваджа.

Аннотация. Мақала «Тазкира-йи Саййид Афақ-х^ваджа» агиографиялық шығармасының түркітілді нұсқасын кодикологиялық және мәтіндік зерттеуге арналған. Зерттеу барысында, мақала авторы жұмыстың сипаттамасы шығыс қолжазбалар каталогтарында жоқ екендігін анықтаған. Деректе мұсылман әлемінде танымал болған Махдум-и А'зам сопының Шығыс Түркістанға келу туралы әңгімелейді, және немересі Саййид Афақ-х^ваджаның өмірін қарастырған. Махдум-и А'зам тариқаттың ірі теоретигі болған – мұсылман емес түркі көшпенділерін ислам дініне тартудағы *х^ваджадан* сопылардың қызмет етудің ілімдері. *Тариқат* дуаналықты жоққа шығарған, саясатта белсенді араласуын көздеген, қоғамның қатаң иерархиясы мен *х^ваджалар* (*негізін салушылар*) әулиелеріне табынушылық көзделген. Кейіннен, Махдум-и А'зам ұрпақтары («ақ-тағлик» және «қара-тағлик», яғни ақтаулық және қаратаулық қожалар) арасында Шығыс Түркістанда билік үшін қанды күрес басталып, ақырында тәуелсіздіктерінен айырылуға әкелді. Осы бәсекелестіктің басында Махдум-и А'замның екі ұлы тұрған Мұхаммед Амин және Мухаммад Исхак. Махдум-и А'зам ұрпақтары жоғары мұсылман дінбасыларына және Шығыс Түркістанда ірі жер иеленушілері болған. Зерттеліп жатқан деректе Махдум-и А'замның ұрпақтарының осы аймақтағы билік үшін күресінің тарихы қарастырылады.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 52 – 56

DISCOURSE ON THE EXONYM "CHAM-JAT" IN CAMBODIA

U. A. Zhunussova

Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow.

E-mail: unsiyakz@mail.ru

Key words: Cambodia, Cham-Jat, Cham-Sot, Cham-Jahed.

Abstract. The article examines discourses of Cham-soc (Agnes DF), Cham-jahed (Collins W.), used for exonym for the western officials and tourists towards the Cham ethnic minority in Cambodia with Arabic script - "traditionalists" (Shia). However, the word Jahad \ dzahad or Jahed used today in the press and in studies of Western scholars, is not in the manuscripts written in the Cham language, or in earlier studies. These terms occur more because of their alienation, not only from the Theravada-Buddhists in Cambodia, but also on the Sunni Muslim "Chvea" or "Khmer Islam" of the country. Early French researchers, such as Kabaton (1901), wrote "jat" as well as the Central Asian scientists (pers. جات - RAT) with the meaning of "foreign".

Discourse analysis of other modern western scientists shows that this is due to an erroneous transcription of oral messages while driving representatives of ethnic Cham-Sot (fr. Sot-stupid) (Eng. Jahad, interpreted as "racial" or "racist").

Changing the terms of geometry: Sot, Jahad in "Jat" positive sense ("foreign"), meaning that they belong to the heritage of the original Champa from Vietnam would clearly eliminate porosity pejorative exonym and, therefore, would be approved ethnic identity Cham with language "Jat" or "tsat".

УДК 327(597):81'42

ДИСКУРС ОБ ЭКЗОНИМЕ «ЧАМ-ЖАТ» В КАМБОДЖЕ

У. А. Жунусова

Институт Востоковедения Российской академии наук, Москва

Ключевые слова: Камбоджа, чам-жат, чам-сот, чам-джахед.

Аннотация. В статье рассматриваются дискурсы чам-сот \ *Cham-sot* (Agnes D. F.) чам-джахед \ *Cham-jahed* (Collins W.), служащие экзонимом для западных чиновников и туристов по отношению к чамскому этническому меньшинству в Камбодже с арабской письменностью – «традиционалистам» (шиитам). Однако слово *Jahad*\джахад или *Jahed*, применяемый сегодня в прессе и в исследованиях западных ученых, отсутствует в рукописях, написанных на чамском языке или в ранних исследованиях. Эти термины встречается больше из-за их самоотчуждения не только от буддистов-тхеравады в Камбодже, но и от мусульман-суннитов «Чвеа» или «Кхмер ислам» страны. Ранние французские исследователи, как, например, Кабатон (в 1901 году) писали «*jab*» так же, как среднеазиатские ученые (перс. جات - жат) со смыслом «инородный».

Дискурсивный анализ других современных западных ученых показывает, что это происходит из-за ошибочного транскрибирования устных сообщений представителей этноса чам-сот (фр. Sot-глупый), (англ. Jahad, интерпретируемый как «расовая» или «расист»).

Изменение геометрии терминов: Sot, Jahad в «Jat»\«Жат» с положительным смыслом («инородный»), означающий их принадлежность к наследию первоначальной Чампы из Вьетнама, наглядно устранил бы пористость уничижительного экзонима и, следовательно, утвердил бы этническую идентичность чамов с языком «жат» или «цать».

В начале нашей эры Чампа - родина чамов Камбоджи располагалась на берегу Южно-китайского моря. Смертельно раненная Чампа войсками жалайрцев во главе с полководцем Кубилайхана (англ. Sagatu of the Jalair) в 1283 году [1, с. 171-191], затем «движения вьетов на юг». Эта страна в 1832 году была окончательно аннексирована Вьетнамом, а народ рассыпалась по всей ЮВА, в том числе по Камбодже. По словам Хубера Чампа ждет бесстрастных исследователей: «Чампа долго не имела говорящего и слушающего, которая 700 лет была загадочной, 1000 лет разрушалась и 300 лет была забытой» [2, с. 3].

В последнее время тема Чампы и чамского этноса в Камбодже является предметом исследования некоторых русских ученых наряду с западными, которыми первоначально были почти лишь французы. Мы хотим рассмотреть название одной части этой народности, как элемента её этнической идентичности.

Термины «чам-жат» (cham-jat [3, 4, с. 38]), cham-jahad [5, с. 64], cham-sot [6, с.225], cham-tcat [7, 8], относятся к одной этнической группе, предствителей которых мы встречаем в Китае и Индокитае. В Камбодже этот этнос расположен в провинциях Кампонгспеу, Кампонгчанг и Кампонгчам (в 37 деревнях), например, в деревне «О Россей», в 45 км от столицы Камбоджи, где чамский этнос, относящийся к «группе Имама Сана» [9, с. 54, 219,253, 257] и в труднодоступных местностях Аннамских гор (Стунгтрэнг, Кратье и Ратанакири) с колониальным экзонимом «Мой»: Жарай, Томпуонг, Пнонг, Креунг, Кавет и Брау (вьеты и китайцы называют их иначе). В научных кругах используется (экзоним) *джахад* или *жахат* [5,6], тогда как они позиционирует себя как чам-пак\cham-pak (чистокровные чамы), изучая которых М. Фон говорил: «Чамы, которые называют себя чам-жаат, чам-пак или чам – брахманист сильно не отличаются» [10, с.158].

Неоднозначность и уничижительный характер некоторых экзонимов по отношению к чамскому этносу, относящийся к «группе Имама Сана вызывает особое исследование с целью их устранения.

Входя в дискуссию с некоторыми западными учеными на предмет уничижительного экзонима «*cham-jahad*» [5, с. 64] и «*cham-sot*» [6, с. 225] чамского этноса в Камбодже, мы опираемся на теорию «Археология знания» М.Фуко [12], основываясь на которую Е. Саид в «Ориентализме, созданном западом» [13], критикует дискурсы ориенталистов. Подобно, колониальным дискурсам о людях «Желтого Востока», где говорится, что «обезьяны понимают, но не говорят, а кхмеры [чамы] говорят, но не понимают», «японцы убийцы, китайцы воры, а аннамцы [чамы] и те и другие» мы обнаруживаем уничижительные дискурсы и в Камбодже.

В методологию нашего исследования входят опрос представителей этноса, анкетирование их высказываний в различных ситуациях в процессе полевой практики в 2011 и 2014 годы и анализ дискурсов Ж. Баккот, Де Фео Агнес, W. Коллинс и других ученых о предмете эндонима (самоназвание) чамского этноса.

Для создания данной статьи за определение термина «дискурс» мы берем «*discursus*» (лат. - дискретное движение мысли «здесь» и «там»), который в философии может означать: «*движение мысли, идущего от одного рассуждения к другому, чтобы прийти к познанию*» [14] то есть, беря дискретные (разрозненные) дискурсы (слово, предложение, ..., книгу, ...высказывания компетентных лиц) «здесь» и «там», создаем новый дискурс на основе выбранного «корпуса» дискурсов.

В «поле» нашего исследования вписываются труды ранних (XIX века) ученых: А. Кабатон, Ж. Масперо (ссылающиеся на Эмонье) и современных: Ж. Баккот, Де Фео Агнес, W. Коллинс, Г. Тургуд, которые посвятили десятки статей, монографии и диссертации чамскому этносу Камбоджи, которого считают: «ни кхмер, ни буддист и не вьет, а мусульманин, но камбоджийский» («Ислам Кхмер»).

К вопросу этнической идентичности чамов: принадлежность к исчезнувшей Чампе, религия, язык, традиция (матрилинейность и магия), в русскоязычной литературе не уделяется внимания, хотя известны труды о ранней истории Чампы проф. А. Захарова (Москва), о литературном наследии чамов – проф. В. Атнашева (Сант Петербург), но не затрагивающие вопрос экзонима (как их называют в настоящее время).

Дискурс «жат» (перс. جَاط) является особой проблемой для западных исследователей-«ориенталистов» [5, 6], которые, не замечая наличие двух гласных звуков «а», один короткий, другой длинный, перед эмфатическим «Т», создающие эффект наличия придыхательного «h», транскрибируют этот термин как «*жахат*» или «*жахад*» иногда «*жахед*», также как «*Қан*» с эмфатическим «Қ», (пер. قان -Қан) транскрибируют как «*кахан*», хотя здесь нет звука «х».

Американский ученый В. Коллинс, который является первым, кто в 1990-х годах предложил использование термина "джахад" (или "джахед") , ошибочно транскрибированного от *жат* (перс. جَاط) более того ошибочно уточняет, что этот экзоним применяется ортодоксальными чамками (суннитами) по отношению к традиционалистам (шиитам). Он также подчеркивает, что «*эти традиционалисты, "последователи имама Сан", предпочитают эндоним чтобы отличиться от других [чамов]*» [5], и ищет смысл слова в арабском *Jahad* или в *Jahid*, которых нет в арабском языке. Имеется арабское слово *Jihad* جهاد (борец за религию), от которого, очевидно, он отказывается из-за несоответствия. К тому же, применяемый звук «х» в середине слова арабского корня «жхд», который мог бы так писаться, если бы был один из арабских букв ح, خ, ه или هـ.

которые на латынь транскрибируются через «х», но их, как известно, нет в словарях, то есть имеется лишь два согласных «жт» с гласным в середине.

Слово "Jahad\джахад" или "Jahed \джахед") применяемый сегодня в прессе и в исследованиях западных ученых, отсутствует в рукописях, написанных на чамском языке или в ранних исследованиях. В периоды своей полевой практики в Камбодже в 2011 и 2014 годы я обратила внимание на высказывания чиновников и туристов об уничижительном дискурсе, вызывающем конфликтную ситуацию, даже среди студенчества. Это было в столовой (cantine) «Технологического института», где мой отец Жунусов Абдулла работал (в 1965-69 годы) преподавателем черчения. На мой вопрос о народности «чам-сот» и нет ли среди них представителя этой нации «джахед», сидевшие за столом начали смеяться с возгласом: «О, ла-ла!». После этого я узнала о «смешных историях» уничижительного характера, приводящих молодых чамов до слез. Речь шла о том, что этнос «чам-сот» и «джахед», происходит от свиньи и собаки, о чём знает каждый школьник [16, 17] [анкетирование было 16 января 2011 года - У.Ж.].

Слово «цать» (tsat) или «утсат» существуют как язык хайнанских чамов (кит. «回-hui»), которые себя называют «уцулами». Они исповедуют ислам суннитского толка с вкраплением множества шиитских черт и считают, что были мусульманами всегда, однако исследования показывают, что их предки приняли ислам будучи в составе государства Чампы [15, 41-56]. Предполагается, что они являются потомками чамов и переселились на Хайнань в VI -IX веках из северной Чампы. Вопрос происхождения чамов: из Азии или из Австралии является предметом дискуссии европейских ученых.

Отметим, что на современной территории Киргизии, Южного Казахстана и Узбекистана живет народность с названием «дунганы», переселившиеся из Китая - потомки китайского этноса «回-hui», которых, чтобы избежать неблагозвучия в русском языке, называют «хуэй». Себя они называют (кит. 回民 хуэймин «народ хуэй») или (кит. huihui 回回 хуэйхуэй, или 回族-магометане).

Канадец Брунелль язык хайнанских чамов Хуэй (кит. 回回-мусульманин) транскрибировал [8] в термин «цать (tsat)», изучая которого языковед Грэм Тургуд, говорит: «они переселились в Китай, начиная с 986 года несколькими волнами с численностью по тысяч лиц» [7].

Этот термин «цать» в виде «сот» (франц. sot=глупый) «Cham sot» приводится у французского ученого Де Фео [6, заглавие]. Неудачный перевод слова «Жат-Чампа» (перс. جات چمپا) на французский и вьетнамский языки как «Champa-jahed» (чампа-расист) или «Cham sot» встречается больше из-за их самоотчуждения не только от буддистов-тхеравады в Камбодже, но и от мусульман-суннитов «Чвеа» или «Кхмер ислам» страны.

Термин «жат» встречается в Средней Азии со смыслом «инородный» или «посторонний» в период «династии монголов (моголов)». Так, В. Бартольд ссылается на Ж. Карши «Мулхакат ас-сурах» (сочинение закончено между 1302–1306 гг.) и утверждает, что Кашгар подвергся нашествию жатов. Рашид ад-Дин, историк династии «аль-Жалаирий» (Ильханы) в своей «Переписке» сообщает о монголах-жатах: это те, «которых в настоящее время называют моголами в отличие от тех, прозвание которых было монголы» [18, с.220-221].

Версия цивилизационного влияния Средней Азии через Китай на Чампу, откуда эмигрировали чамы-жат в Камбоджу, подтверждается фактом, когда Хубилайхан, завоевал Китай и Чампу-Вижаю (совр. город Куньён центрального Вьетнама) и где хубилаиды властвовали более полувека [1, с. 189], свидетельством которого является имеющийся исторический монумент генералу Дао, посвященный событиям XIII века: «Сей монумент посвящается воинам-освободителям, нашедшим в борьбе с джалайрскими захватчиками» (Музей скульптур в городе Куйнон). Другими свидетельствами являются сообщения западных ученых, как Дж. Ру, что «эти камбоджийские «традиционалисты» приближаются к суфийскому мистицизму [существовавшую в период Мункехана и Хулагухана в Центральной Азии- У.Ж.] [19, с. 18].

Французский ученый Де Фео во время своего собеседования с чамскими муфтиями Камбоджи Сос Камри: «... ислам прибыл в четырнадцатом веке в Чампу через Пакистан и Юг Китая. Чампа была второй исламизированной страной в Азии после Китая, раньше чем Малайзия» [16, с. 23].

Французский ученый Бленгсли сообщает почти похожую историю исламизации. Муфтий деревни Рокапо Прам рассказал ему: «Чамы были первыми, принявшими ислам в Юго-Восточной Азии. Первые пропагандисты ислама прибыли в Чампу из Узбекистана через территорию Китая» [4, с.282].

Французский ученый П. Лафонт сообщает, что: «По сведениям китайцев и арабов существовала связь между Чампой и мусульманскими торговцами из Южного Китая, где была семья Пу» [20]

В рассказах Ибна Баттути имеются интересные факты, подтверждающие связи Чампы со Средней Азией: «...Эта принцесса выражается по турецкий, пишет по-арабски и исламского вероисповедания...» [21, том 3]. При всей неточности (говорят, что он не был в тех местах-У. Ж.) это указывает на согласие ученых того времени на предмет взаимовлияния и цивилизационного отношения предков казахов и чамов.

Интересно отметить, что через 5 лет после создания казахского ханства (в 1471 году) Чампа перешла от индуизированной в китаизированную цивилизацию, как говорит Лафон: «1471 г. отмечается как конец индуизированной Чампы» [20, с. 18].

Таким образом, анализируя дискурсы cham-jat, cham-jahad, cham-sot и cham-tcat и отмечая уничижительный характер экзонимов cham-jahad, cham-sot, автор в своей дальнейшей работе считает необходимым изменить геометрию (форму) экзонима чамского этноса и применять термин Jat «чам-жат» с положительным смыслом («инородный»), означающий их принадлежность к наследию первоначальной Чампы из современного Вьетнама, которое наглядно устранило бы пористость уничижительного экзонима «чам-сот \ Sot (глупый)», «чам-жахат \ Jahed (расист)» и, следовательно, утвердил бы этническую идентичность чамов с языком «жат» или «цат». Отметим, что последний научный термин «цать» \ tcat внедрился во всей ЮВА, как язык чамов, близкий к языку народности Ачеха с 30 млн. населением (Индонезия) [8].

Заключение. Анализ дискурсов Agnes D. F., 2005 и Collins W., 1996 о чамском этническом меньшинстве в Камбодже с арабской письменностью, показывает, что в их трудах на ряду с познавательными исследованиями имеются дискурсы уничижительного характера, как-то: чам-сот (фр. Sot-глупый), чам-джахад (англ. Jihad, интерпретируемый как «расовая» или «расист») вместо персидского جَاهِد, о чём ранние французские исследователи, как Кабатон (в 1901 году), писали как «Jat», так же как среднеазиатские ученые «Жат». Дискурсивный анализ высказываний и других современных западных ученых показывает, что это происходит из-за ошибочного транскрибирования устных сообщений представителей этноса. В последнее время к этому слову прибавляют букву Х и пишут «Сотх», что не решает проблемы.

Изменение геометрии терминов Sot и Jihad в «Jat»\«Жат» с положительным смыслом («инородный»), означающий их принадлежность к наследию первоначальной Чампы из Вьетнама, наглядно устранил бы пористость уничижительного экзонима и, следовательно, утвердил бы этническую идентичность чамов с языком «жат». В последнее время к этому слову прибавляют букву Х и пишут Сотх, что не решает проблемы.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Maspero, G., *Le Royaume de Champa*, Paris et Brusselle, G. Van Oest. 1928, pp. 171-191 (Chapitre VIII).
- [2] Huber, J.-F. *L'Art du Champa*. P. 2005, pp. 3
- [3] Cabaton, A., *Les Chames*, Paris. 1904, pp. 4, примечание 2
- [4] Blengsli, *The Chams of Cambodia*. Paris, 2003, p.38.
- [5] Collins, W., *The Chams of Cambodia*, Pnom Penh. 1996, p. 64.
- [6] Agnes, D. F., *Les Chams Sot, dissidence de l'islam.*, Paris. 2005, p.225.
- [7] Thurgood, G., *From Ancient Cham to Modern Dialects*. 1999,
- [8] Brunelle, M. *Revisiting the expansion of the Chamic language family*. 2012,
- [9] Baccot Ж. «...O Russei», 1968 pp. 54,219,253,257.
- [10] Mak Phoeun, *Chroniques royales du Cambodge*. PEFEO. Paris, 1981, p.158
- [11] Жунусова У. Один месяц в Камбодже. Алматы, Газета «Казах». 2011
- [12] Foucault M., *L'Archéologie du savoir*. Paris. 1969
- [13] E. Said., *L' Orientalisme crée par l'Occident*. - Paris. 1978
- [14] Morfaux, L.-M., *Vocabulaire de la philosophie et ...* Paris. 2001
- [15] Brink Judy, 1997, *People's Republic of China*, Routledge, 1997, pp. 41-56
- [16] Agnes, D. F., *Les Chams, l'islam et la revend. identitaire*, Paris. 2004 .
- [17] Жунусова У. Дискурс о «жалаир-жат» в Казахстане// Қазақ хандығының құрылуының тарихи тамырлары: матер междунар. науч.-практич. конф. - Алматы, 30 ноября 2015 (в печати).
- [18] Рашид-ад дин, *Летопись ...*, 2011с.220-221
- [19] Roux, J.-P., *La religion des Turcs et des Mongols*. Paris. 1984,
- [20] Lafont, *Les grandes dates de l'histoire du Campa*, 1991, pp.18.
- [21] Ibn Battûta, *Voyages*, tome III, chapitre « L'Asie du Sud-Est et la Chine »

REFERENCES

- [1] Maspero, G., *Le Royaume de Champa*, Paris et Brusselle, G. Van Oest. 1928, pp. 171-191 (Chapitre VIII).
- [2] Huber, J.-F. *L'Art du Champa*. P. 2005, pp. 3
- [3] Cabaton, A., *Les Chames*, Paris. 1904, pp. 4, примечание 2
- [4] Blengsli, *The Chams of Cambodia*. Paris, 2003, p.38.

- [5] Collins, W. , *The Chams of Cambodia*, Pnom Penh. 1996, p. 64.
- [6] Agnes, D. F., *Les Chams Sot, dissidence de l'islam.*, Paris. 2005, p.225.
- [7] Thurgood, G., *From Ancient Cham to Modern Dialects*. 1999,
- [8] Brunelle, M. *Revisiting the expansion of the Chamic language family*. 2012,
- [9] Baccot Ж. «...O Russei» , 1968 pp. 54,219,253,257.
- [10] Mak Phoeun, *Chroniques royales du Cambodge*. PEFEO. Paris, 1981, p.158
- [11] Zhunusova U., *Odin mesjac v Kambodzhe*. Almaty, 2011, (in Russ.)
- [12] Foucault M., , *L'Archéologie du savoir*. Paris. 1969
- [13] E. Said., *L' Orientalisme crée par l'Occident*. - Paris. 1978
- [14] Morfaux, L-M., , *Vocabulaire de la philosophie et ...* Paris. 2001
- [15] Brink Judy, **1997**, *People's Republic of China*, Routledge, 1997, pp. 41-56
- [16] Agnes, D. F., , *Les Chams, l'islam et la revend. identitaire*, Paris. 2004 .
- [17] Zhunusova U., ... *Diskurs o «zhalair-zhat» v Kazahstane* // Mater. mezhdunarod. nauch.-praktich. konf., Almaty, 30 nojabrja 2015, (in Russ.)
- [18] Rashid-ad din, *Letopis ...*, 2011 p.220-221(in Russ.).
- [19] Roux, J.-P. , *La religion des Turcs et des Mongols*. Paris. 1984,
- [20] Lafont, *Les grandes dates de l'histoire du Campa*, 1991, pp.18.
- [21] Ibn Battûta, *Voyages*, tome III, chapitre « L'Asie du Sud-Est et la Chine »

КАМБОДЖАДАҒЫ «ЧАМ-ЖАТ» ЭКЗОНИМИ ТУРАЛЫ ДИСКУРС

У. А. Жунусова

Ресей Ғылым Академиясының Шығыстану институты, Мәскеу

Түйін сөздер: Камбоджа, чам-жат, чам-сот, чам-джахед.

Аннотация. Collins W. 1996 ж. пен Агнес D.F., 2005ж. ұсынған «*cham-sot*» \чам-сот (фр. Sot-ақымақ) және «*cham-jahad*» \чам-джахед (ағылшынша Jihad ұлтшыл деп түсіндіріледі) дискурстары араб әріптерін қолданатын камбоджалық чам этносына қатысты. 1901 жылы француз ғалымы Sabaton олардың тілдері мен ұлтын «Jat» десе, өздері парсыша جات «*жат*» деп жазады. Бұл сөз қазақ тіліне жат сөз емес. Мысалы, Шыңғысханның қолбасшысы Мұхалі жатжалаир еді. Ақсақ темірдің үлкен жауы «жаттар» болған. 1283 жылы Чампаны жаулап алған Sagatu of the Jalair мың басына «жаттардан көп қол басшыларды қойған» дейді.

Егер заманауи батыс ғалымдарын Э Саид сияқты дискурстық анализге салсақ, олардың шығыс елдерінің ұлттарын кемітіп сөйлеу әдісі және фонетикалық шатасулары көрінеді. Мысалы парсыша قان -қан сөзін «х» болмаса да «*кахан*» етсе, бұл жерде جات «жат» сөзін сөздіктерде жоқ «джахед» немесе «сот»-жынды етіп отыр. Ал бұл жағдай жастардың қарым қатынасына, чам ұлттының намысына әсер етуде. Кейінгі кездерде бұл сөзге «Х» қосып *Сотх* демекші.

Егер «Sot», «Jahad» сөздерін «Жат» (сыртан келген) мағыналы «Jat» сөзіне аударса, кеміту экзонимінің кеуектілігі жойылар еді де, олардың этникалық түпнұсқасы «Жат» тілді Champra дан (Вьетнам жері) екені көрінер еді.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 57 – 60

SOME ASPECTS OF CREATIVITY OF KYU-BO YI

U. A. Amirbekova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: umit_amirbekova@mail.ru

Key words: genre of historical poem, phesol, harmony of the world, creative experience, traditional poetic themes, master of neat words.

Abstract. The article is devoted to the disclosure of certain aspects of creativity central figure in the literature of Korea, which for the special gift of poetry in his youth Sindon called "divine lad," the master of fine words Kyu-bo Yi. The article discusses the role and place of Kyu-bo Yi in Korean literature, as a pioneer of the development of new genres, new themes, and as a kind of interpreter of traditional poetic themes.

ӘОЖ 327(519):82

ЛИ ГЮБО ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ
БІРҚАТАР АСПЕКТІЛЕРІ

У. А. Амирбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: тарихи поэма жанры, пхэсоль, әлем үйлесімділігі, шығармашылық әсерленушілік, дәстүрлі поэтикалық тақырыптама, көркемсөз шебері.

Аннотация. Мақала Корё әдебиетіндегі негізгі тұлға, поэтикалық дарыны үшін жас кезінде-ақ *синдом* «құдай берген бозбала» деген атқа ие болған, көркем тілмен нақышына келтіріп сөйлей білген, көркемсөз өнерінің хас шебері Ли Гюбо шығармашылығының бірқатар қырларын ашуға арналған. Ли Гюбоның корей әдебиетіндегі жаңа жанрларды, жаңа тақырыптарды игерген алғашқы ақын болғандығы, дәстүрлі поэтикалық тақырыптаманы өзіндік ерекшелігімен интерпретациялаған ақын екендігі мақалаға арқау болады.

Ли Гюбо XII-XIII ғғ. аралығында өмір сүрген әйгілі корей ақыны. Ол үш мәрте емтиханды сәтсіз тапсырғандықтан, шарапқа, еркін өмірге әуестеніп, өзінің негізгі кәсібі өлең жазу деп санаған. Осы кездері өзіне *Пэгун* «Ақша Бұлт» деген бүркеншік ат алады: ақын үшін, аспанда еркін қалқып бара жатқан бұлт, еркіндіктің белгісі болады. Мұндай көңіл-күй, әрине, Ли Гюбоны «Теңіздің шығысына қарай орналасқан елден шыққан жеті данышпан» тобының ақындарымен жақындатады. Сол замандағы белгілі ақын О Сечже (1133-1187), әкесімен құрдас болғандығына қарамастан, оның ең жақын досы болған. Әкесі қайтыс болып, қара жамылу рәсімін орындау үшін, *Пэгун коса* «Дәруіш Ақша Бұлт» бүркеншік атын алып, Чхонмасан (Кэсонның солтүстігінде орналасқан) тауларына кетеді. Осы жерде ол екі үлкен көлемді шығармасын – *Тонмён ван пхён* «Тонмён Билеуші» поэмасын, *Пэгун сосоль* «Ақша Бұлттың шағын сөз тіркестері» деген *пхэсоль* жинағы мен *Пэгун коса чон* «Дәруіш Ақша Бұлттың өмірнамасы» деген өзінің өмірбаянын жазады.

1196 ж. Ли Гюбо астанаға қайта оралады, бірақ лауазымға, әскери билеуші Чхве Чхунхонның назарына іліккеннен кейін ғана, 32 жасында ие болады. Оның есімі бұл уақытқа дейін ақын ретінде кең танымал болған. Сондықтан да болар оны басқа әдебиетшілермен бірге «анардың мың күлтелі гүлдерінің» қауыз жарып гүлдеуіне байланысты өлең шығару сайысына қатысу үшін Чхвенің үйіне шақырады. Осы поэтикалық сайыста Ли Гюбо өлеңдері ең үздік деп танылып, ол лауазымға ие болады. Мансап сатысымен жоғары көтерілген ақын, тіпті, ақыр соңында бірінші министр де болады. Жетпіс жасында қызметінен кетіп, 74 жасында дүниеден озған.

Ли Гюбоның өлеңмен де, прозамен де жазған шығармалары өте көп. Оларды ұлы Ли Хам жинақтап, 1241 ж. *Тангук Ли сангук чип* «Шығыс мемлекетінің бірінші министрі Ли шығармаларының жинағы» деген атаумен басып шығарады.

Ли Гюбо – Корё жазушыларының ішіндегі шығармаларының барлығы дерлік толық сақталған жалғыз жазушы. Оның даңқы қытай поэтикалық тәсілдерінің жүйесін жетік меңгергендігі үшін ғана өлең мен прозаның шебері ретінде тараған жоқ. Сондай-ақ, ол корей әдебиетіндегі жаңа жанрларды, жаңа тақырыптарды игерген алғашқы ақын, дәстүрлі поэтикалық тақырыптаманы өзіндік ерекшелігімен интерпретациялаған ақын. Ақынның тұлғалық ерекшелігінің шығармашылықта көрініс тапқандығы сөзсіз. Ли Гюбо шығармашылығының өзі ақын тұлғасының бірқатар мінездік ерекшеліктерін қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Өкінішке қарай, Ли Гюбо шығармаларының барлығында дерлік жазған уақыты қойылмаған, сондықтан шығармашылығының сол немесе басқа кезеңінде қандай тақырыпта жазғандығы немесе өлеңді қандай күйде жазу оның шығармашылығына тән болғандығын біз енді біле алмаймыз.

Ли Гюбоның шыққан тегі көптеген буындар бойы *мунсин* білімділер әулетіне жатқан, олардың қатарында елді басқарған мемлекеттік шен иелері де болған. Оның отбасы «әскерилердің» төңкерісінен кейін қуғынға ұшыраған жоқ, әкесі астанада қызметін жалғастыра береді. Алайда, білімді сословиеге тән «әскери» билікті қабылдамау, Ли Гюбода да болған сыңайлы. Оның жас кезінде «... жеті данышпан» тобының тақуақындарымен жақындасуы кездейсоқтық емес және ол тіпті өзіне «Үш құмарлықтың ұстазы» (*кым* ішекті аспабы, өлең мен шарап туралы айтылған) деген бүркеншік ат алады. Жас Ли Гюбо «әлеммен араз» күйде: өз сословиесіне «әскерилер» үкіметінің көрсеткен қорлығына қарсы, мемлекеттік емтихандармен белгіленген шығармаларға қойылатын ресми талаптарға қарсы (әкесінің талап етуімен емтихан тапсырып, үш мәрте одан құлауы да кездейсоқ емес). Оның келіспеушілігі, Қиыр Шығыста дәстүрлі болып саналатын, әлеумет қоғамынан теріс айналып, табиғатқа, шарап пен өлеңге бет бұру түрінде өрілді: өлеңдерінің бүкіл бір бөлігі оған рухани жағынан жақын қытай ақындары – Тао Юань-мин мен Ли Боға, сондай-ақ, шарап ішкенде пайда болатын қуаныш пен еркіндік сезіміне арналған. Ли Гюбо шынайы өмірдің қауіп-қатерінен қашқан, өзіне ешқандай міндеттеме жүктемейтін, аспандағы бұлттардай еркін ақын – «Дәруіш Ақша Бұлттың өмірнама-сында» осылай бейнеленген.

«Теңіздің шығысына қарай орналасқан елден шыққан жеті данышпан» қоғамындағы достарының соңын ала, Ли Гюбо ұрпақ жадынан мүлдем жойылып кетуі мүмкін бұрынғы корей ақындарының өлеңдерін жинайды. Оның *пхэсол* жинағының негізін осы өлеңдер, авторлар туралы мәліметтер мен сөз өнері туралы ой толғаулары құрады. Өлеңдерді жинау, өлеңдер туралы пайымдаулар – Ли Гюбо жинағының негізгі мазмұны. Өзінің аға буын замандастары, *пхэсол* авторлары Ли Инно мен Чхве Ча сияқты, Ли Гюбо да сөзді шебер меңгергендерді жеке дара бөліп көрсетеді. Оның пікірінше, хас әдебиетшілер ғана ұлт мақтанышы болып табылады, әрі мемлекеттің абыройы мен беделін асқақтата алады.

Ли Гюбоның *Тонмён ван пхён пёнсо* «Тонмён билеуші. Алғысөзі бар поэма» шығармасы ақын әкесінің қайтыс болуына байланысты үш жыл бойы қара жамылып, Чхонмасан тауларында саяқ өмір сүріп жүрген кездері, дәлірек айтқанда, 1195 жылы жазылған. Өмірінің осы кезеңінде өз елінің өткеніне қызығушылық танытып, қытайлардың әулеттік тарихын, соның ішінде, ежелгі корей мемлекеттері туралы мағлұматтар жазылған тарауларын, және Силлада құрастырылған, *Ку самгук саги* «Үш мемлекеттің ежелгі тарихы» деп аталатын корей тарихи шығармасын оқып зерделейді, сондай-ақ, ертедегі корей мемлекетінің негізін қалаушылары туралы халық ауыз әдебиетіндегі мәліметтерді жинайды. Ең алдымен ол Когурё патшалығының құрылуы және оның негізін қалаушы Тонмён тарихына қызығушылық танытады. «Тонмён билеуші» поэма-сының сол кездегі биліктің жүргізіп отырған саясатымен келіспеушілік ретінде, мемлекеттегі жағдайға тұлғаның реакциясы ретінде де пайда болуы мүмкін. Ли Гюбо сол қарсылықты дәстүрлі түрде – өткенге, корей тарихының «Алтын ғасырына» жүгіну арқылы білдірді.

«Алтын ғасыр» Когурё мемлекетінің негізін қалаушы Тонмённің билік еткен уақыты ретінде көрсетілген. Поэмада оның ерекше туылғандығы, оның жаңа мемлекетті құру ісінде жасаған ерліктері туралы айтылған. Тонмён оқиғасы, прозалық мәтінмен берілген түсіндірмесі қатар жүретін, бес буынды өлең өлшеммен жазылған. Түсіндірмені автор «Үш мемлекеттің ежелгі тарихынан» алып пайдаланған сыңайлы. Ол туралы автордың өзі поэманың алғысөзінде былай деп жазған:

«Әлемде Тонмён билеушінің ғажайып істері туралы көптеген әңгімелер жүр. Тіпті надан еркектер мен пысықай әйелдер де оның істері туралы айта алады. Бұрын мен, осындай әңгімелерді естігенде, ішімнен күлуші едім: біздің бірінші ұстазымыз Кун-цзыдың өзі таңғажайып күштер мен бейберекет рухтар туралы айтпаған ғой, ал мұнда бекер сандырақ сөздер мен болмайтын нәрселер көп! Бізге оларды қайталап мазмұндаудың қажеті жоқ деп ойлайтынмын. Енді, міне, мен «Вэй әулетінің тарихы» мен «Ұлы заңдар жинағын» оқып шықтым. Бұл шығармаларға да Тонмённің істері енгізілген. Бірақ олар қысқартылып алынған, сондықтан түсініксіз. Өзіңкі туралы – толығымен, бөтендікі туралы – қысқаша ғана. Істің мәні қайда жатыр! Содан кейін мен, *кечхук* жылының төртінші айында (1193 ж.) «Үш мемлекеттің ежелгі тарихын» іздеп тауып алдым. Еңбекте «Тонмён патша билігінің негізгі жазбалары» бар екен. Онда әртүрлі таңғажайып әңгімелер

әлемде айтылып жүргендерден әлдеқайда көп екен. Мен алғашында тағы да сене алмадым. Маңыздының барлығы осы таңғажайып оқиғалардың астарында жатыр екен ғой. Мазмұнын үш қайтара оқығаннан кейін барып, оның мәнісін аздап түсіне бастадым. Әңгіме таңғажайып өзгерістерге ұшырау туралы емес, шүбәсіз кемеңгерлік туралы екен!»

Тонмён билеушінің даңқты істерін паш еткен поэмада, прозалық түсіндірмеге тән, оқиғаларды мазмұндаудың эпикалық стилі сақталған. Поэмада да, түсіндірмеде де қытай бейнелеуіш сөздері мейлінше аз қолданылған. Ол кейіпкерлердің сыртқы келбетін сипаттауға да, олардың қылықтарын суреттеуге де қатысты. Ал сол кездері корей ақындарының жаппай қытай поэзиясының бейнелі сөз тіркестері жүйесін пайдаланғандығына назар аударған жөн. Ол туралы Ли Гюбоның өзі де өлеңдерінде жазған. Көркемдік тәсілдерді таңдау – шығарма тақырыбымен анықталғандығы шүбәсіз.

Поэманың басы (24 жол) аты аңызға айналған алғашқы қытай императорларының билік еткен кезеңдеріне арналған. Мұнда Ли Гюбо өлеңнің жаңа формасын ұсынған. Оның шеңберінде корей тарихындағы оқиғалар, қытай империясының іргетасын қалаған – даңқты патшалар Қытайда билік еткен кезеңде болып жатқан, оқиғаларға ұқсас етіп суреттелген. Мұндай тәсіл өз елін, үлгі тұтарлық мемлекет – Қытаймен тең дәрежелі ел ретінде көрсетуге мүмкіншілік берді.

Поэманың негізгі міндеті – өркениетті мемлекет ретіндегі өз елінің маңыздылығын көрсету, сондай-ақ, корей мемлекетінің де Қытай сияқты аспан тәңірінің еркімен пайда болғандығына назар аудару. Ли Гюбо поэмасын осындай оймен аяқтайды:

«Тонмён туралы жазбалар да дәл осындай. Олар сену мүмкін емес өзгерулер мен ғажайыптар арқылы адамдардың көздерін қарықтыру үшін келтірілмегендігі айдан анық емес пе? Ақиқатында, олар біздің мемлекетіміз құрылған кездердің қасиетті іздерін көрсетіп тұр. Ал егер енді мен мұның бәрін жазбасам, біздің ұрпағымыз ол туралы қалай біле алады? Сондықтан да мен Тонмён істерін өлеңмен суреттеп шықтым. Бүкіл аспан асты біздің еліміздің негізін де кемеңгер данышпан адамның қалағандығын білсін!»

Ли Гюбо корей әдебиетінде тұңғыш болып тарихи поэма жанрын ұсынды. Онда корей мемлекеттілігінің бастауы қытай тарихының ежелгі кезеңдерімен шамалас етіп көрсетілген. Тарихи поэма жанры мен Қытай тарихының өнегелі оқиғаларына жүгіну тәсілін кейінгі кезеңдегі ақындар, мысалы, Ли Сынхю *Чеван унги* «Патшалар мен императорлар туралы ұйқастырылған жазбалар» поэмасында пайдаланған.

«Тонмён патша» поэмасы көркемсөз өнерінің ескерткіші ғана емес. Ли Гюбо оны, ең алдымен, саяси маңызы бар шығарма ретінде ойластырған. «Әскерилердің» билік етуі гуманитарлық зиялы қауым – азаматтық шеңберін биліктен шеттетіп, қорлады. Сондықтан, өз отандастарын енжарлық сезімнен арылтып, белсенді іс-әрекетке жетелеу қажет болды. Поэма Аспан тәңірінің еркі бойынша ұлы бабалары – Тонмён негізін қалаған өз мемлекеттерінің маңыздылығын жадынан шығармауға үндеді. Ата-бабаларының істеген ерліктерін ұрпақтары мақтан тұтып, олардан мирас болып қалған дәстүрлерді сақтаулары керек. Тек осындай іс-әрекеттерді ғана ата-бабаларға көрсетілген құрмет деп санауға болады.

Ли Гюбо поэмасы бірқатар тарихи-саяси шығармалардың пайда болуына мұрындық болды. Мысалы, Ирённің *Самгук юсасы* мен Ли Сынхюдің *Чеван унги*. Олардың авторлары әдейі өз елін ұлықтауға, корей өркениетінің қайнар көзі қытай өркениеті сияқты тамырының тереңде жатқандығын көрсетуге, Аспан тәңірінің бұйрығымен мемлекеттерді құрған ел негізін құрушы-бабалары туралы баяндап беруге, сондай-ақ, корей тарихындағы көптеген кейіпкерлердің таңғажайып істері туралы жазбаларды ел жадынан шығармай, сақтап қалуға тырысты.

Ли Гюбо жас шағында мемлекеттік қызметтен – «нағыз ер-азаматтың» негізгі міндетінен бас тартып, «Пірәдәр Ақша бұлт» атанған болатын. Сөйтіп, өзінің ешқандай әлеуметтік міндеттемелермен шырмалмаған, еркін болғысы келетіндігін білдірген еді. Сөйте тұра, ол нақты белгіленген тақырыбы бар – мемлекет үшін құнды идеяларды ғибрат тұту және насихаттау деген жазба сөздің міндеті туралы конфуциандық көзқарас қалпындағы поэманы жазды. Ли Гюбо бойында енді ғана корейліктердің дәстүрлі келбеті айқындалғандай: бір жағынан, ол өзін үш досым – лютя, шарап және өлеңге ғана бауыр басып қалған, еркін әрі ерікті «Ақша Бұлтпын» деп жариялайды, ал екінші жағынан, өз санасында әрбір адамның әлемнің, мемлекеттің жай-күйіне қатыстылығы бар екендігі туралы ойды, – ұжымның әрбір мүшесінің дұрыс мінез-құлығы туралы конфуциандық іліммен рәсімделген, *хянгада* берілген ойды (адам ғарыштағы тәртіпті сақтауы тиіс) берік ұстанады.

Қорыта келе айтарымыз, өмірде болып жатқан әрбір құбылыс әлем құрылысының бір бөлшегі іспеттес. Олар бір-бірімен байланысып, астарласып бір бүтінді құрайды. Бүкіл әлемді бір тамшыда қарастыру – жазушы шығармашылығының өзіндік ерекшелігі.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Иелисеев Д.Д. Корейская средневековая литература пххесоль. – М., 1968.
- [2] Иелисеев Д.Д. Новелла корейского средневековья. – М., 1977.
- [3] Корейские предания и легенды. – М., 1980.

- [4] Курбанов С.О. Курс лекции по истории Кореи с древности до конца XX в. – СПб.: Изд. С.-Пб. университета, 2002.
- [5] Никитина М.И. Древняя корейская поэзия в связи с ритуалом и мифом. – М., 1982.
- [6] Никитина М.И., Тротсевиц А.Ф. Корейская литература // История всемирной литературы. – М., 1984. – Т. 2.
- [7] Никитина М.И., Тротсевиц А.Ф. Очерки истории корейской литературы до XIX в. – М., 1969.
- [8] Тихонов В.М. История Кореи с древнейших времен до 1876 года. Т. II. – М.: Муравей, 2003.
- [9] Тротсевиц А.Ф. Миф и сюжетная проза Кореи. – СПб., 1996.
- [10] Тротсевиц А.Ф. The history of Korean traditional literature (up to the twentieth century.). – Учебник. Издательство Университета С.-Пб. Петербург, 2004.

REFERENCES

- [1] Yeliseyev D.D. Koreyskaya srednevekovaya literatura pkheshol'. M., 1968 (in Russ.).
- [2] Yeliseyev D.D. Novella koreyskogo srednevekov'ya. M., 1977 (in Russ.).
- [3] Koreyskiye predaniya i legendy. M., 1980 (in Russ.).
- [4] Kurbanov S.O. Kurs lektsiy po istorii Korei s drevnosti do kontsa XX v. SPb.: Izd. S.-Pb. universiteta. 2002 (in Russ.).
- [5] Nikitina M.I. Drevnyaya koreyskaya poeziya v svyazi s ritualom i mifom. M., 1982 (in Russ.).
- [6] Nikitina M.I. , Trotsevich A.F. Koreyskaya literatura // Istoriya vseмирnoy literatury. M., 1984. T. 2 (in Russ.).
- [7] Nikitina M.I. , Trotsevich A.F. Ocherki istorii koreyskoy literatury do XIV v. M., 1969 (in Russ.).
- [8] Tikhonov V.M. Istoriya Korei S drevneyshikh vremen do 1876 goda. T. I. M.: Muravey, 2003 (in Russ.).
- [9] Trotsevich A.F. Mif i syuzhetnaya proza Korei. SPb., 1996 (in Russ.).
- [10] Trotsevich A.F. The history of Korean traditional literature (up to the twentieth century.). Textbook. Publisher University of St. Petersburg, 2004 (in Russ.).

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ТВОРЧЕСТВА ЛИ ГЮБО

У. А. Амирбекова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: жанр исторической поэмы, пхэсоль, гармония мира, творческое переживание, традиционная поэтическая тематика, мастер изящного слова.

Аннотация. Статья посвящена теме раскрытия некоторых аспектов творчества центральной фигуры в литературе Коре, которого за особый поэтический дар еще в юности прозвали *синдон* «божественным отроком», мастера изящного слова Ли Гюбо. В статье рассматривается место и роль Ли Гюбо в корейской литературе как пионера освоения новых жанров, новых тем и как своеобразного интерпретатора традиционной поэтической тематики.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 61 – 66

**UYGHUR COMMUNITY AND 'MASHRAB-OTTUZ-OGHUL':
ROLE AND SIGNIFICANCE OF ISLAM**

R. U. Karimova

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: risalat.karimova@mail.ru

Key words: Uyghur community, male gatherings, social life, traditions, Islam.

Abstract. Uyghurs traditionally are united in communities at various levels that regulated social life of people and resolved a lot of community problems. In the cities these are communities - zhut makhallya, and smaller communities within the makhallya, male gatherings - ottuz oghul or mashrab-ottuz oghul, in the villages - village communities and numerous otuz oghuls. The article attempts to reveal influence of Islam on social life of the Uyghurs, on formation and development of social institutes - community (zhut, zhama'at) and male gatherings (mashrab-ottuz-oghul).

УДК 39: 323.1 (574)

**УЙГУРСКАЯ ОБЩИНА И «МАШРАБ-ОТТУЗ ОГУЛ»:
РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ИСЛАМА**

Р. У. Каримова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: уйгурская община, мужские объединения, социальная жизнь, традиции, ислам.

Аннотация. Уйгуры традиционно объединены в общины разного уровня, регулировавшие социальную жизнь населения и решавшие множество общинных проблем. В городах это квартальные общины – *жут махалля* и, более мелкие в рамках махалля, мужские объединения – *оттуз огул* или *машраб-оттуз огул*, в селениях – сельская община и множество *оттуз огул*.

Задачей данной статьи является выявление влияния ислама на социальную жизнь уйгуров, на формирование и развитие их социальных институтов – общины (*жут, жэмаат*) и мужских объединений (*машраб-оттуз огул*).

Социальная жизнь уйгуров, в том числе история происхождения и развития такого социального института как мужские объединения или собрания – *машраб-оттуз огул* издавна привлекает внимание отечественных и зарубежных исследователей. Описание машраба имеется в трудах путешественников по Восточному Туркестану, востоковедов, в разное историческое время посетивших регион – Ч.Ч. Валиханова [1], Н.Е. Пржевальского [2-4], М.В. Певцова [5], В.И. Роборовского [6], Г.Е. Грумм-Гржимайло [7], А. фон Лекока [8], Г. Рэкета [9], С. Муканова [10]. Сведения о машрабе (*майлисе*), относящиеся к началу XX века, содержатся в трудах российского востоковеда Н.Н. Пантусова [11-12]. Специальный раздел в своей

монографии посвятила машрабу современный российский востоковед Л.А. Чвырь [13]. Исследованием социальных институтов уйгуров Казахстана занимались в последние десятилетия американские антропологи Ш. Робертс [14] и У. Кларк [15]. Казахстанские востоковеды А.К. Камалов [16, 17], Р.У. Каримова [18], Р.К. Юсупов, Х.В. Масимова [19] разрабатывают различные вопросы социальной жизни уйгуров в рамках научных проектов, в частности, проекта «Тюркоязычные этносы суверенного Казахстана в процессе формирования государственной идентичности».

Уйгуры традиционно объединены в общины разного уровня, регулирующие социальную жизнь населения. В городах это городская община – *жамаат* (*жамаа*), *жут*, квартальные общины – *жут махалля* и, более мелкие в рамках махалля, мужские объединения – *оттуз огул* или *машраб-оттуз огул*, в селениях – сельская община и множество *оттуз огул*. Уйгурские общины и специально выбранные для отправления общинных дел люди – *жигит-беши* занимаются решением таких проблем, как поддержание в порядке улиц и общественных мест в местах компактного проживания уйгуров, особенно в селах; проведение общинных мероприятий, связанных с обрядовой культурой (обрезание, свадебный, погребальный циклы и пр.); организацию помощи нуждающимся и т.д. *Жигит-беши* как официальные представители общины участвуют в разных социальных событиях общинного, межобщинного и более широкого охвата мероприятиях.

Влияние ислама на социальную жизнь уйгуров нагляднее всего иллюстрируется историей развития мужских объединений в рамках *оттуз огул* или *машраб-оттуз огул*. Поскольку в процессе исследования выявилось принципиально различное понимание сущности машраба (мероприятие мужского объединения, увеселительное мероприятие с участием мужчин и женщин), то мы считаем целесообразным использование тождественного *машраб* термина *оттуз огул*, смысловое содержание которого наиболее полно совпадает с назначением мужских объединений. Удобно также использование сдвоенного термина *машраб-оттуз огул*, поскольку наши полевые материалы, собранные в пределах города Алматы и в уйгурских селениях Алма-тинской области [20] показали, что современные уйгуры воспринимают эти термины как тождественные. Некоторые функции общины и *машраб-оттуз огул*, как мы увидим ниже совпадают, поэтому чтобы избежать повторов, в таких случаях мы рассматриваем влияние ислама на оба социальных института.

Происхождение мужских объединений уходит корнями в глубокую древность. Г.П. Снесарев отнес мужские объединения, известные не только у уйгуров, но и некоторых других народов Средней Азии, к реликтам «первобытнообщинного строя в стадии его разложения», основанным на принципах товарищества, военизированной дружины эпохи «военных демократий» [21, с. 1, 7]. Характерной особенностью таких объединений являются периодические собрания мужчин (селения или квартала). Общаясь за трапезой, мужчины решали общественные дела, обменивались советами по семейным и хозяйственным делам.

У уйгуров собрания устраивались поочередно в разных жилых домах, в специально приготовленной и оформленной комнате. Здесь мужчины проводили свободное от работы вечернее время осенью или зимой. Интерес представляют сведения о том, что огонь в комнате разжигался у северной стены и слева от него сидел почетный член машраба – *кадий* (*қазы*). Возглавлял стол *юзбаши*, все остальные располагались по желанию, произвольно, но поза была обязательной, на пятках, коленях, либо йэктиз (сидя на одной, подогнутой под себя ноге, а колено другой направлено вверх при прямой спине) [9, с. 15-16, 18; 22, с. 123].

Мужские объединения имели внутреннее самоуправление и органы для его функционирования. Наиболее почетную и важную роль в мужских объединениях играл руководитель, избираемый из числа наиболее зажиточных, уважаемых и опытных членов сообщества. В расчлененных по возрастам объединениях у руководителя имелся штат помощников. Для обозначения руководителя мужского объединения у уйгуров Восточного Туркестана, Казахстана и Средней Азии имелся специальный термин – *жигит-беши* («глава джигитов»). Помимо руководителя уйгурского *машраб-оттуз огул* избирались его помощник – *пашап-бег*, который был обладателем ритуального жезла *гул-тайак*, *коль бег*, ответственный за организацию отличавшейся сложностью трапезы и *қазы* – выборный судья [22, с. 122].

О развитости мужских объединений свидетельствует их градация соответственно возрастам, в частности наличие молодежных объединений. У уйгуров-таранчей (Кульджинский край) в нерасчлененных объединениях такая градация, как отмечал Н.Н. Пантусов, строго соблюдалась в рассаживании участников машраба строго по возрастам, т.е. отдельно старших и младших [23, с. 10-12].

Одна из важных функций мужских объединений – воспитательная. Механизм ее воздействия наиболее ярко прослеживается в объединениях со смешанным возрастным контингентом. В них молодежь под наблюдением и руководством старших членов сообщества постигает традиционные нормы поведения. По-видимому, для эффективности усвоения навыков, была разработана и в прошлом широко применялась система штрафов и наказаний. Наказания были достаточно строгими, они могли весьма ощутимо сказаться на финансовом состоянии нарушителя, если ему, например, вменялось дополнительное внеочередное угощение коллектива. Некоторые наказания становились серьезным испытанием мужественности и физической выносливости молодых людей и по своей сути они напоминают обряды инициаций или посвящения в союз мужчин, описанные у народов, находившихся в стадии развития, соответствующего первобытному обществу [21, с. 5].

Строгая дисциплина и наказания за ее нарушение, например, за опоздание или пропуск одного вечера, нарушение принятой позы, грубость, хамство и пр. также присущи уйгурским *машраб-оттуз огул*. Интересно упоминание штрафов в уйгурском *машрабе*, которые выплачивались яблоками, называвшимися в шутку «баранами». Вообще яблоки в уйгурском *машраб-оттуз огул* были особым атрибутом, использующимся не только в качестве платы за штраф, но и в играх, распределении очередности в проведении *машраб-оттуз огул*. Нарушения правил поведения в социуме также разбирались в рамках *машраб-оттуз огул* на основе поступившей жалобы и в этой процедуре, нередко проводимой в шуточной форме, принимал участие *кази*. Если провинившийся член *машраб-оттуз огул* мог убедительно, а главное остроумно оправдаться, его прощали, присудив незначительный штраф. Однако за более серьезные проступки наказание было достаточно чувствительным: помимо всеобщего осуждения назначалось унижительное наказание, например *сурети тамга*, когда виновного раздевали до пояса, ставили на айване (открытой террасе) лицом к стене с разведенными в стороны руками и каждый член *машраб-оттуз огул* должен был, набрав в рот воды, обрызгать его таким образом, чтобы общими усилиями на стене образовался крестообразный силуэт его фигуры. Если учесть, что время проведения *машрабов* приходилось в основном на осень и зиму, то это было довольно суровое наказание [23, с. 122–126].

В молодежных мужских объединениях обязанность следовать традиционным нормам поведения неукоснительно соблюдалась, а система штрафов и наказаний действовала даже более строго. Молодежные мужские состязания (конные, борьба, бег, кулачные бои и пр.) исследователи (21, с. 5-6) также относят к традиционной системе воспитания. Рассматривать мужские объединения и собрания во взаимосвязи с обрядами инициаций, т.е. переходом от детства или юношества к взрослому возрасту или же с вступлением в мужское объединение воспринимается нами как весьма оправданное, дающее возможность проследить генезис мужских объединений от самых ранних этапов развития. Эта взаимосвязь убедительно подтверждается примерами центральноазиатского эпоса и культурной антропологии. Достаточно вспомнить содержание героического огузского эпоса «Китаби Деде Коркут» XI–XV вв. («Книга моего деда Коркута»), где в одном из дастанов говорится о том, что юноша получал имя только после того как убьет своего первого врага [24, с. 207].

Развлекательная функция мужских собраний как одна из основных отмечается как в Средней Азии, так и у уйгуров Восточного Туркестана. Ей уделялось так много внимания, что мужские собрания со временем стали восприниматься как одна из форм проведения досуга. Совместная трапеза сопровождалась пением, танцами, играми, беседами, чтением религиозной литературы, классических художественных и музыкальных произведений, театрализованными сценками. В религиозно-культурных традициях уйгуров музыка занимала особо важное место, поэтому много внимания уделялось музыкальному оформлению *машраб-оттуз огул*: приглашались профессиональные музыканты, исполнители макамов. Молодежь не только слушала, но и заучивала мелодии и тексты произведений, училась играть на музыкальных инструментах [9, с. 123].

В XX в. собрания мужских объединений трансформировались настолько, что было забыто их первоначальное назначение, и сохранилась прежде всего их развлекательная функция. Однако некоторые из упомянутых характерных черт, присущих мужским объединениям, свидетельствуют об их несомненной связи с общими корнями, восходящими к ранним этапам развития социума и ставят под сомнение предположения об их сугубо развлекательном назначении. К упомянутым чертам можно отнести строгую изоляцию мужских собраний от женщин, наличие реальных органов самоуправления, разработанную систему штрафов и наказаний, которые приводят нас к известным параллелям [25, с. 311].

Некоторые исследователи (Ш. Робертс [14], У. Кларк [15]) прослеживают такую тесную взаимосвязь между общиной и *машраб-оттуз огул*, что появление уйгурских *жутов*, возглавляемых *жигит-беши*, они связывают с возрождением института *машраб* на территории постсоветской Центральной Азии.

На формирование уйгурского *машраб-оттуз огул* оказали влияние все религии, имевшие распространение в Восточном Туркестане – буддизм, зороастризм, манихейство, несторианское христианство, ислам. Однако влияние ислама на *машраб-оттуз огул* имело определяющее значение, поскольку утвердившаяся в древности форма мужского собрания в средневековый период наполнилась новым исламским содержанием, в свою очередь внесшим коррективы в существовавшую ранее форму. Даже самый распространенный термин для обозначения мужских собраний уйгуров – *машраб* имеет арабское происхождение и связан с распространением в Восточном Туркестане арабской исламской культуры. Таким образом, *машраб-оттуз огул* получил дальнейшее развитие и завершающее формирование в мусульманский период истории региона.

Ислам распространялся в Восточном Туркестане в течение длительного времени. Впервые он был принят на северо-западе региона в Караханидском государстве в середине X века. Первым караханидом, принявшим ислам, был Сатук Богра-хан, нареченный мусульманским именем Абд ал-Керим. В семнадцать лет Сатук Богра-хан при поддержке центральноазиатской мусульманской династии Саманидов стал ханом [26, с. 104-106; 27, с. 130-132]. Придя к власти Сатук Богра-хан, как и его потомки, стал ревностно распространять новую религию во всем государстве и за его пределами. Сын Сатук Богра-хана, Муса, воцарившийся на престоле в 955 г., объявил ислам государственной религией [28, с. 245-246].

Караханиды распространили ислам в сопредельном Хотанском ханстве. В результате длительной и ожесточенной войны, проходившей с переменным успехом между уйгурами-мусульманами и уйгурами-буддистами (бутпарастами) в начале XI в., Хотанское ханство было завоевано Караханидом Кадыр-хан Йусуф б. Харуном [27, с. 342-343].

В Уйгурском турфанском государстве ислам распространился значительно позже, начиная с 1369 г., когда оно было завоевано ханом Могулистана Хызр Ходжой. Хызр Ходжа-хан присоединил Уйгурское турфанское государство к территории своей страны и тем самым положил конец его полутысячелетнего самостоятельного существования и господству буддизма.

Религии, как известно, несут с собой новое мировоззрение и связанную с ним культуру культа. Ислам, не отличавшийся особой терпимостью к инакомыслию в вопросах веры, тем не менее, не отрицал местные культурные традиции, а как бы приспособлял эти достижения таким образом, что они способствовали быстрому усвоению новой религии. Со временем население региона стало воспринимать ислам как исконную религию отцов, исповедовавшуюся с незапамятных времен.

Суфийские корни уйгурского машраба обосновала Л.А. Чвырь [22]. Результаты нашего исследования социального института *машраб-оттуз огул* также свидетельствуют о его всесторонней связи с исламом. Как же проявляется связь *машраб-оттуз огул* с исламом:

– время проведения *оттуз огул* приурочено к вечернему и утреннему намазу, т.е. начиналось собрание после вечернего намаза (с наступлением сумерек) и завершалось к утреннему;

– на мужском собрании целенаправленно осуществлялось приобщение (образовательная функция) к более глубокому познанию основ ислама – совместное чтение молитв, громкое чтение религиозной мусульманской литературы, таких, к примеру, таких сочинений, как «Кисас ал-анбия» Рабгузи, «Тазкират ал-авлийа» Аттара, «Нафакат ал-унс» Джамии, «Рашахат» Кашифи Харави, «Шах-наме» Фирдоуси и др. Большим успехом пользовались также произведения суфия Ахмада Йасави, Сулеймана Бакыргани, Шайха Алла-Йара и др. Сочинение «Кисас ал-анбия» (Рассказы о пророках) тюркоязычного автора Насреддина Рабгузи (XIII–XIV вв.), включает 72 повествования о житии пророков, основанных на библейских и коранических сюжетах и носящих дидактический характер. Сочинение суфийского автора Фарид-ад-дина Аттара (119–1234) «Тазкират ал-авлийа» (Повествования о святых) содержит легенды о святых, сказки и проповеди, направленные на благовоспитанность и мораль. Сочинение «Нафакат ал-унс», написанное Абдурахманом Джамии в 1461–1462 гг. содержит более 600 жизнеописаний известных суфиев (подробнее о литературе см. в историческом очерке);

– на мужском собрании целенаправленно осуществлялось воспитание (воспитательная функция), усвоение норм поведения – *машрабханлык*, соблюдаемых в собраниях мужской части населения, в особенности молодежи – в местных традициях, ориентирующихся на строгие каноны исламской традиции;

– совместная трапеза на мужском собрании сопровождалась пением, танцами, играми, беседами, чтением классических художественных и прослушиванием музыкальных произведений, театрализованными сценками (развлекательная функция):

1) беседы часто затрагивали религиозную тематику;

2) классические художественные и музыкальные произведения, театрализованные сценки, игры отражали развитие традиционной культуры, сформировавшейся в целом в исламский период;

– в обсуждении насущных вопросов жизнедеятельности общины. Самые важные вопросы, находящиеся в ведении уйгурской общины, связаны с регулированием социальной жизни внутри общины и ее взаимодействия с внешним окружением (государственные, муниципальные учреждения, соседние общины и т.д.). Многие из решаемых вопросов связаны напрямую или опосредовано с исламом: 1) строительство общинной или межобщинной мечети; 2) благоустройство мусульманского кладбища и пр. проблемы погребения; 3) проведение традиционных обрядовых мероприятий (свадьба, сүннэт той, поминки);

Машраб-оттуз огул были настолько популярны среди уйгурского населения, охватывая практически все стороны его социальной жизни, что в Семиречье они стали представлять реальную конкуренцию советским органам и по этой причине были запрещены в 1920-е годы с формулировкой, акцентированной именно на религиозном мусульманском содержании машраба как религиозной вечеринки [29, с. 418-421].

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах // Собр. соч.: в 5 т. – Алма-Ата: Глав. ред. казах. совет. энциклопедии, 1985. – Т. 3. – 416 с.
- [2] Пржевальский Н.М. Из Зайсана через Хами в Тибет. – М.: Географгиз, 1948. – 406 с.
- [3] Пржевальский Н.М. От Кяхты на истоки Желтой реки. – М.: Географгиз, 1948. – 365 с.
- [4] Пржевальский Н.М. От Кульджи за Тянь-Шань и на Лоб-Нор. М.: ОГИЗ, Государственное издательство географической литературы, 1947. – 156 с.

- [5] Певцов М.В. Путешествие в Кашгарию и Кун-Лунь. – Изд. 2. – М.: Госиздат географ. лит., 1949. – 326 с.
- [6] Роборовский В.И. Путешествие в Восточный Тянь-Шань и в Нань-Шань – М.: Географгиз, 1949. – 491 с.
- [7] Грумм-Гржимайло Г.Е. Описание путешествия в Западный Китай. Изд. второе сокращенное. – М.: Географгиз, 1948. – 684 с.
- [8] Le Coq Albert von. Von Land und Lauten in Ostturkistan. Berichtet und Abenteuer der 4 Deutschen Turfanexpedition. Leipzig: Verlag der J.C.Hinkrichssohen Buchhandlung. Leipzig, 1926. – 183 с.
- [9] Jarring G. Gustaf Raquette and Qassim Akhun's Letters to Kamil Efendi. – Ethnological and Folkloristic Materials from Southern Sinkiang. Lund. 1975.
- [10] Муқанов С. Шаги великана. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1960. – 290 с.
- [11] Пантусов Н.Н. Материалы к изучению наречия таранчей Илийского округа. Казань, 1907, Вып. 9.
- [12] Пантусов Н.Н. Материалы к изучению наречия таранчей Илийского округа. – Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1907. – Вып. 8. – 21 с.
- [13] Чвырь Л.А. Обряды и верования уйгуров в XIX-XX вв. Москва: Изд-во “Восточная литература” РАН, 2006. – 288 с.
- [14] Roberts Sean. Uyghur Neighborhoods and Nationalism in the Former Sino-Soviet Borderland: An Historical Ethnography of Stateless Nation On the Marchins of Modernity. Ph.D. Dissertation. Los Angeles: University of Southern California. August, 2003.
- [15] Clark William. The role of zhigit beshi in the Uyghur community of Kazakhstan // Уйгуроведение в Казахстане: традиция и новация. Под ред. А.К.Камалова. Алматы: Наш мир, 2006. – С. 157-159.
- [16] Камалов А.К. Локальная история уйгуров Казахстана и казахстанская идентичность // Тюркоязычные этносы суверенного Казахстана в процессе формирования государственной идентичности: материалы круглого стола. – Алматы: Мир, 2015.
- [17] Камалов А.К. Диаспора и идентичность: дискурс «родины» и гражданская идентичность уйгуров Казахстана // Вестник тюркского мира. – Махачкала, 2015. – №1(8). – С. 45-50.
- [18] Каримова Р.У. К сравнительному исследованию уйгурского машраба // Материалы международной научно-практической конференции «Историко-культурные и экономические аспекты взаимоотношений Центральной Азии и Китая». – Алматы, 2015. – С. 9-12.
- [19] Масимова Х.В. Уйгурларниц ижтимаий институти – машрап ва унинг аит аталгулар // Тюркоязычные этносы суверенного Казахстана в процессе формирования государственной идентичности: материалы круглого стола. – Алматы: Мир, 2015.
- [20] Полевой материал, собранный автором в этнографических экспедициях в Казахстане в 2015 г.
- [21] Снесарев Г.П. О реликтах мужских союзов в истории народов Средней Азии // VII международный конгресс антропологических и этнографических наук. – М.: Наука, 1964
- [22] Чвырь Л.А. Обряды и верования уйгуров в XIX–XX вв. – М.: «Восточная литература» РАН, 2006
- [23] Пантусов Н.Н. Материалы к изучению наречия таранчей Илийского округа. Казань, 1907, Вып. 9
- [24] Валиханов Ч. Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах // Собр. соч.: в 5 т. – Алма-Ата: Глав. ред. казах. совет. энциклопедии, 1985. – Т. 3. – 416 с.
- [25] Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. – М.: Наука, 1948. Экскурс III. – С. 282-338.
- [26] Абу-л-Фадл ибн Мухаммад Джамал ад-Дин Карши. Мулхакат ас-Сурах // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. – Ташкент: Фан, 1988. – С. 100-131.
- [27] Бартольд В. В. Средняя Азия до XII в. // Сочинения: в 9 т. – М.: Наука, 1963. – Т. 1. – С. 238-285.
- [28] Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана // Сочинения: в 9 т. – М.: Наука, 1963. – Т. 2, ч. 1. – С. 169-433.
- [29] АОГА КазССР ф. 94 с/р оп. 1 д 42 св. 6 с. 418-421 (Материалы Камалова А.К.)

REFERENCES

- [1] Valihanov Ch.Ch. O sostojanii Altyshara ili shesti vostochnyh gorodov kitajskoj provincii Nan-Lu (Maloj Buharii) v 1858-1859 godah // Sobr. soch.: v 5 t. – Alma-Ata: Glav. red. kazah. sovet. jenciklopedii, 1985. – Т. 3. – 416 s.
- [2] Przheval'skij N.M. Iz Zajsana cherez Hami v Tibet. – М.: Geografiz, 1948. – 406 s.
- [3] Przheval'skij N.M. Ot Kjahty na istoki Zheltoj reki. – М.: Geografiz, 1948. – 365 s.
- [4] Przheval'skij N.M. Ot Kul'dzhi za Tjan'-Shan' i na Lob-Nor. М.: OGIZ, Gosudarstvennoe izdatel'stvo geograficheskoy literatury, 1947. – 156 s.
- [5] Pevcov M.V. Puteshestvie v Kashgariju i Kun-Lun'. – Изд. 2. – М.: Gosizdat geograf. lit., 1949. – 326 s.
- [6] Roborovskij V.I. Puteshestvie v Vostochnyj Tjan'-Shan' i v Nan'-Shan' – М.: Geografiz, 1949. – 491 s.
- [7] Grumm-Grzhimajlo G.E. Opisanie puteshestvija v Zapadnyj Kitaj. Izd. vtoroe sokrashhennoe. – М.: Geografiz, 1948. – 684 s.

- [8] Le Coq Albert von. Von Land und Lauten in Ostturkistan. Berichet und Abenteuer der 4 Deutschen Turfanexpedition. Leipzig: Verlag der J.C.Hinkrichsisohen Buchhandlung. Leipzig, 1926. – 183 c.
- [9] Jarring G. Gustaf Raquette and Qassim Akhun's Letters to Kamil Efendi. – Ethnological and Folkloristic Materials from Southern Sinkiang. Lund. 1975.
- [10] Mukanov S. Shagi velikana. – Alma-Ata: Kazgosizdat, 1960. – 290 s.
- [11] Pantusov N.N. Materialy k izucheniju narechija taranchej Ilijskogo okruga. Kazan', 1907, Vyp. 9.
- [12] Pantusov N.N. Materialy k izucheniju narechija taranchej Ilijskogo okruga. – Kazan': Tipo-litografija Imperatorskogo Universiteta, 1907. – Vyp. 8. – 21 s.
- [13] Chvyr' L.A. Obrjady i verovaniya ujugurov v XIX-XX vv. Moskva: Izd-vo "Vostochnaja literatura" RAN, 2006. – 288 s.
- [14] Roberts Sean. Uyghur Neighborhoods and Nationalism in the Former Sino-Soviet Borderland: An Historical Ethnography of Stateless Nation On the Marchins of Modernity. Ph.D. Dissertation. Los Angeles: University of Southern California. August, 2003.
- [15] Clark William. The role of zhigit beshi in the Uyghur community of Kazakhstan // Уйгуроведение в Казахстане: традиция и новация. Под ред. А.К.Камалова. Алматы: Наш мир, 2006. – С. 157-159.
- [16] Kamalov A.K. Lokal'naja istorija ujugurov Kazahstana i kazahstanskaja identichnost' // Tjurkojazychnye jetnosy suverennogo Kazahstana v processe formirovaniya gosudarstvennoj identichnosti: materialy kruglogo stola. – Almaty: Mir, 2015.
- [17] Kamalov A.K. Diaspora i identichnost': diskurs «rodiny» i grazhdanskaja identichnost' ujugurov Kazahstana // Vestnik tjurkskogo mira. – Mahachkala, 2015. – №1(8). – С. 45-50.
- [18] Karimova R.U. K sravnitel'nomu issledovaniju ujugurskogo mashraba // Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Istoriko-kul'turnye i jekonomicheskie aspekty vzaimootnoshenij Central'noj Azii i Kitaja». – Almaty, 2015. – С. 9-12.
- [19] Masimova H.V. Ujfurarlarniң izhtimaij instituti – męshręp vę uniңға ait atalғular // Tjurkojazychnye jetnosy suverennogo Kazahstana v processe formirovaniya gosudarstvennoj identichnosti: materialy kruglogo stola. – Almaty: Mir, 2015.
- [20] Polevoy material, sobrannyiy avtorom v etnograficheskikh ekspeditsiyah v Kazahstane v 2015 g.
- [21] Snesev G.P. O relikhtah mujskih soyuzov v istorii narodov Sredney Azii // VII mejdunarodnyiy kongress antropologicheskikh i etnograficheskikh nauk. – M.: Nauka, 1964
- [22] CHvyir L.A. Obryady i verovaniya ujugurov v XIX-XX vv. – M.: «Vostochnaya literatura» RAN, 2006
- [23] Pantusov N.N. Materialy k izucheniju narechija taranchej Iliyskogo okruga. Kazan, 1907, Vyip. 9
- [24] Valihanov CH. CH. O sostoyanii Altyishara ili shesti vostochnyih gorodov kitayskoy provintsii Nan-Lu (Maloy Buharii) v 1858-1859 godah // Sobr. soch.: v 5 t. – Alma-Ata: Glav. red. kazah. sovet. entsiklopedii, 1985. – T. 3. – 416 s.
- [25] Tolstov S.P. Drevniy Horezm. Opyit istoriko-arheologicheskogo issledovaniya. – M.: Nauka, 1948. Ekskurs III. – S. 282-338.
- [26] Abu-l-Fadl ibn Muhammad Djamal ad-Din Karshi. Mulhakat as-Surah // Materialy po istorii Sredney i Tsentralnoy Azii X-XIX vv. – Tashkent: Fan, 1988. – S. 100-131.
- [27] Bartold V. V. Srednyaya Aziya do XII v. // Sochineniya: v 9 t. – M.: Nauka, 1963. – T. 1. – S. 238-285.
- [28] Bartold V. V. Istoriya kulturnoy jizni Turkestana // Sochineniya: v 9 t. – M.: Nauka, 1963. – T. 2, ch. 1. – S. 169-433.
- [29] AOGA KazSSR f. 94 s/r op. 1 d 42 sv. 6 s. 418-421 (Materialy Kamalova A.K.).

ҰЙҒЫР ҚАУЫМДАСТЫҒЫ ЖӘНЕ «МАШРАБ-ОТТУЗ ОҒУЛ»: ИСЛАМНЫҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

Р. О. Кәрімова

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: ұйғыр қауымдастығы, еркектер бірлестігі, қоғамдық өмір, дәстүр, ислам.

Аннотация. Ұйғырлар халықтың әлеуметтік өмірін реттейтін және көптеген қоғамдық мәселелерді шешетін, әр түрлі деңгейдегі дәстүрлі қауымдастықтарға біріккен. Қалаларда бұл аймақтық қауымдастық – *жұт махалла* және, оданда кіші махалла шеңберінде, еркектер бірлестігі – *оттуз оғул* немесе *машираб-оттуз оғул*, ауылдарда – ауылдық қауымдастық және көптеген *оттуз оғул*.

Осы мақаланың мақсаты ұйғырлардың қоғамдық өміріне исламның ықпалы, және әлеуметтік институттардың – қауым (*жұт, жамаат*) және еркектер бірлестігінің (*машираб-оттуз оғул*) қалыптасуы және дамуын анықтау болып табылады.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 67 – 73

SOME UNDISCOVERED ANCIENT TURKIC WRITTEN MONUMENTS IN KAZAKHSTAN, MONGOLIA, RUSSIA AND CHINA

Napil Bazylkhan

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: napilbaz@gmail.com

Keywords: turkology, ancient Turkic writing, written records, textual, ancient Turkic archeology, memorial complexes, finds, Kazakhstan, Mongolia, Russia, China Abstract:

Abstract. The article deals with ancient Turkic writing monuments that have been found recently in Kazakhstan (areas of Urdzhar, Ertish, Ile, Tanbaly, Koytubek, Akterek, Kulzhabasy and Kotyr), Mongolia (Olon nuuryн hөndy, Zhargalant Khairkhan, Dongoyн shiree, Hoyer havchig uul, Daltyn Had, Zaamaryн shoroon Dov, Russia, Irkutsk region, the reservoir "Bratsk", in China, in the city of Xi'an 1985-2013 biennium. The author presents his own interpretation of some texts. Some sites require additional textual analysis. Found old Turkic inscriptions give us more information and other social position of the Turks. As well as evidence of the spread of these regions and the high literacy rate of ancient Turkic period from Hagan, the rulers and the Bolsheviks, as well as ordinary people are using ancient Turkic writing (Bitik). Of particular interest of researchers is a unique musical instrument from the found ancient texts.

УДК 94(574).951.959.

ҚАЗАҚСТАН, МОНҒОЛИЯ, РЕСЕЙ, ҚЫТАЙ АУМАҒЫНДА ЖАҢАДАН ТАБЫЛҒАН КӨНЕ ТҮРІК БІТІК МӘТІНДІ КЕЙБІР ЕСКЕРТКІШТЕР ТУРАЛЫ

Напил Базылхан

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: түріктану, түрік бітіктану, жазба ескерткіштер, мәтінтану, түрік археологиясы, түрік ғұрыптық кешендері, Қазақстан, Моңғолия, Ресей, Қытай.

Аннотация. Мақалада соңғы кездері (2008-2015жж.) Қазақстан, Моңғолия, Ресей, Қытайда жаңадан табылып анықталынған көне түрік бітік жазулы мәтіндері, олардың оқылымдары жайында автордың пікірлері баяндалған. Онда Қазақстанның Баянжүрек, Қаратөбе, Құлжабасы, Актерек, Кемер, Қотыр, Моңғолияның Олон нуурын хөндий, Жаргалант хайрхан, Донгойн ширээ, Хоер хавчиг уул, Далтын хад, Заамарын шороон дов сынды жерлерінен, Ресейдің Иркутск облысы "Братск" су қоймасынан, Қытайдың Сиань қаласынан табылып анықталған көне түрік дәуірінің жазба мәтіндері қамтылды. Аталмыш ескерткіштердің мәтіндік нұсқалары бізге тарихи жаңа фактілерді көрсетіп, сол замандар жайында тың ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік беріп отыр. Бұл ескерткіштер байырғы түріктер өз жазуын жақсы меңгергендігін, қаған, йабғұ, билік иелері сынды бектерінен бастап қарапайым қара халыққа дейін төлума түрік бітік жазуын жақсы білгендігін, олар заманында өте сауатты болғандығының тағы бір бұлтартпас дәлелдері болып саналады. Аталмыш ескерткіштердің ішінде көне түрік бітік мәтінді музыкалық аспапты айрықша атағанымыз дұрыс және бұл теңдесі жоқ бірегейі жәдігер зерттеушілердің назарын ерекше аударып келеді, ол туралы әлі де жан жақты зерттеулер қажет.

Орталық Азияда, 2008-2015 жылдары көне түрік дәуірінің бірсыпыра жазулары мен мәтіндері анықталынып, жаңадан табылды. Олардың ішінде қазіргі Моңғолия, Ресей, ҚХР жерлерінде табылған ескерткіштер туралы ерекше айтқанымыз абзал. Аталмыш ескерткіштері жайында біз өзіміздің пікірімізді ұсынып отырмыз.

"Олон нуурын хөндий" ғұрыптық кешені барықтағы көне түрік бітік мәтіні. Моңғолия ҒА Археология институтының ғылыми іссапары бойынша доктор, профессор Довдойн Баяр, ғылыми қызметкерлер Р.Мөнхтулга, С.Хүрэлсүх, «Эксплор Монголия» компаниясының қызметкері Ю.Батсуурь, 2008 жылы маусымның 12-16 күндері Баянхонгор аймағы Галуут сұмыны Ямаатын булаг, Галуут сұмыны Олон нуурын хөндий алқабының «Чандманийн тасархай» деген жерлерде аталмыш кешенде зерттеу жүргізді. «Олон нуурын хөндий» ғұрыптық кешені сандықтасы қапталындағы көне түрік мәтіні (Р. Мөнхтулганың оқуы бойынша): 1.Мәтінің транскрипциясы:

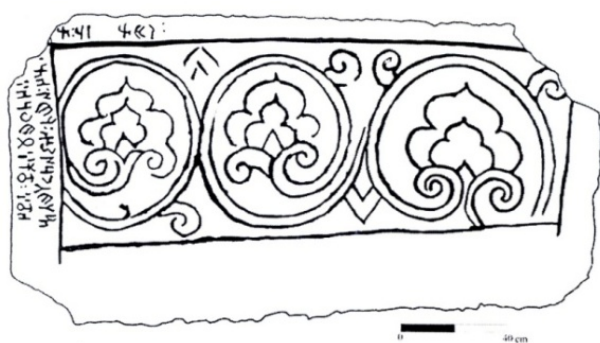
[1] **En Elig Ćur önĉin: kegü: qaz-[yanġim]** - Ен Елік Чүр өш кегін алдым

[2] **qatġy: tasġy: ebig barqġy toġıtdım** - «қатты»-сын (тізбек балбалын), тасын, үйін барығын жасадым

[3] **-umiz- // -sar: az -umiz- // -sar: az**

2. Мәтінің транскрипциясы:

...rkñĉ... - ...ерікті...[1].

Олон нуурын хөндий. Көне түрік ғұрыптық кешені барықтың қапталындағы мәтін.

Моңғолия, Баянхонгор аймағы, Галуут сұмыны
(Довдойн Баяр, Р.Мөнхтулга, С.Хүрэлсүх, 2008 ж.)

"Жаргалант хайрхан" музыкалық аспаптағы көне түрік мәтіні. Моңғолия, Ховд аймағы, Манхан сұмыны Жаргалант хайрхан тауының «Өмнөхийн аман» деген байырғы жартастағы жерлеу орнынан 2008 жылы табылған. Археологиялық зерттеулерін Ц.Төрбат жетекшілік еткен топ атқарған [2]. Көне түрік бітік мәтінді мұндай музыкалық аспап алғаш рет анықтанылып отыр. Моңғолия, Германия ғалымдары осы аспапты адырнаға ұқсас деп жаңғыртпасын жасаған еді. Мәтіндік зерттеулерін бірсыпыра ғалымдар жүргізді, оның ішінде 5-нші жолдың мәтінін Питер Циме : "yeriz ĉur ant etdimiz -Йеріз Чөр ант еттік", [3], Қ.Сартқожа : "župar küü ĉöge sebit idmis - Жұпар күй әуені бізді сүйіспеншілікке бөлейді" [4], Н.Базылхан: "yürinĉüre bitidim -сыйынып жаздым" [5. 164-171], Ц.Баттулга [6. 170-179] сынды ғалымдар жасаған. Осы орайда Германияда жүргізілген консервациядан кейін аспаптың толық мәтінін моңғол түркологы Ц.Баттулга жасаған болатын, оның мәтіндік зерттеуін беріп отырмыз: Мәтін жолдары:

1. **yaylġy-** әуенді

2. **qadġnĉ-** жырлау

3. **sü ergüši ineli-** сұсты ? күші атағы

4. **yay oyıl-** Йайа Огыл

5. **yip adar ĉüre bitidim** - жіп (ішекті) тартушы Чүре жаздым мен

6. **qad sebĉi ayu beriġ a! kep azġqsız ayu berti** - жырлаушы (жыршы) сөзбен айтып берін! Қалпын жоғалтпай айтып берді.

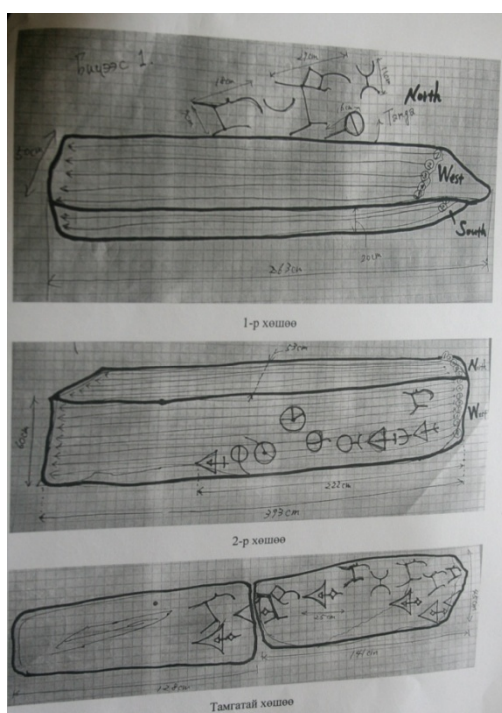
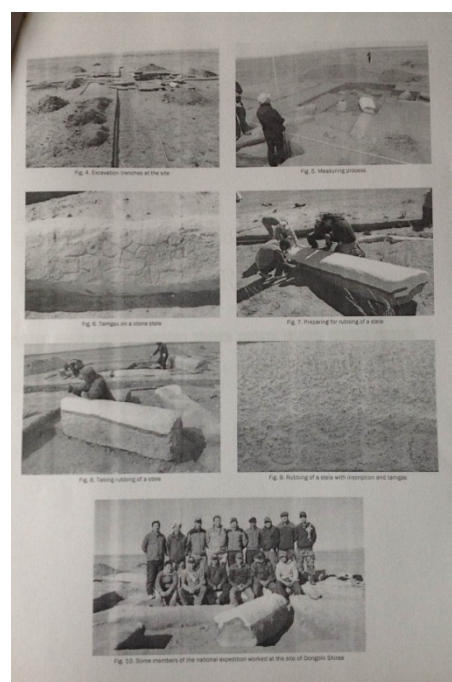
Бұл көне түріктердің таңғажайып мұраға байланысты әлі де ғылыми зерттеулер жасау қажеттілігін, тіпті бұл музыкалық қандай аспап түрі деген мәселеде шешілмеген. Ол жайында бірізді ұсыныстар әлі де жасалынбағандығын, көне түрік бітік мәтінді тағы да талдап оқу, сараптау керектігін ескертеміз.

"Донгойн ширээ" ғұрыптық кешені көне түрік мәтіні мен таңбалары. Моңғолияның Сүхбаатыр аймағы Түвшинширээ сұмыны, Дэлгэрхаан тауы "Донгойн ширээ" деген жерден көне түрік дәуірінің ғұрыптық кешені 2010 ж. Моңғолия мемлекеттік университетінің Археология антропология факультетінің ғалымдары тарапынан анықталынған [7], 2011 ж. Моңғолия ҰҒА-ның Археология институтының директоры Д.Цэвээндорж жетекшілік еткен экспедициясы қазба зерттеулерін жүргізген [8]. Онда 3 ұстын тасқа көне түрік бітік мәтінді 72 жол, 3857 таңба-әріп, 1193 сөз қашалған. Сонымен қатар 80-нен астам таңбалар қашалғанын, оның ішінде көне түріктердің қаған әулетінің «қасқыр ашина» таңбасы да бар. Мәтіндерінде: «ebim -үйім, begim-begim, jerim - жерім » деген сөздер көп рет қайталанған. Мәтіндердің толық зерттеуі әлі жарияланған жоқ.

Көне түрік дәуірінің музыкалық аспабы.

Шанағы мен мойын тұсында көне түрік бітік жазулы 6 жол мәтін бар.
(Törbat, Batsükh, Jan, Höllmann, Zieme, 2009ж; Төрбат, Батсүх, Батбаяр, Баярхүү, 2009ж.)

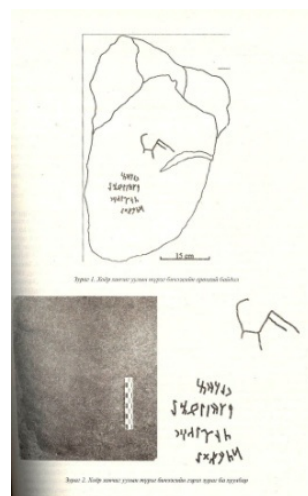

"Донгойн ширээ" ғұрыптық кешені көне түрік мәтіндіжәне таңбалы ұстынтастары.

Моңғолия Археология институтының экспедициясы. Моңғолия, 2011 ж.

(Р.Мөнхтулга бойынша)

"Хоер хавчиг уул" тауындағы көне түрік мәтіні. Моңғолия Архангай аймағы Их тамир сұмыны "Хоер хавчиг уул" тауынан Моңғолия Монако бірлескен экспедициясының 2008 ж. зерттеулері барысында анықталынып, мәтінін: Тегрі қаған ара Өтүкенде jelmiş ebiçe olurmiş - Тәңірі қаған ортаңғы Өтүкенде жайлауында отырыпты деп оқыған [9]. Бұл мәтіннің сызба суреті бойынша, біздің пікірімізше: **Ötükende Tegrî qaqan jelmiş ebiçe olurmaz** - "Өтүкенде Тәңірі қаған атпен шауып, үйінде отыра алмады" деген мәнді болу керек.

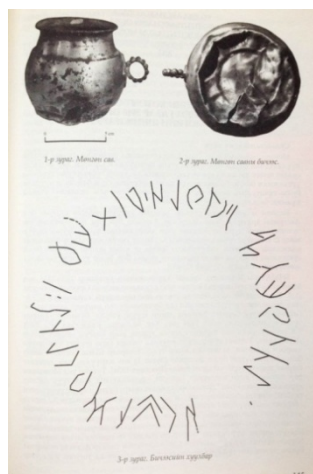

"Хоер хавчиг уул" тауындағы көне түрік мәтін (Ж. Гантулга, Ч. Ерөөл-эрдэнэ, Ж. Магайл, К. Салисис, 2008)

"Далтын хад" көне түрік мәтіні. Моңғолия, Баян хонгор аймағы, Бөмбөгөр сұмыны Далтын хад жартасында 2012 ж. моңғол ғалымдары М.Эрдэнэ, Ц.Баттулга тауып анықтаған. Мәтіні: **künčir** - Көнчір (есім атау) [10].

Зураг 6. Далтын ууланд олдсон руни бичээс

"Далтын хад" жартастағы көне түрік мәтін
(М.Эрдэнэ, Ц.Баттулга, 2012)

"Заамарын шороон дов" ғұрыптық кешені күміс тостағандағы көне түрік мәтіні. Өлшемі: 7,5x8 см
(Т.Осава, К. Сүзүки, Г.Лхүндэв, 2011)

"Заамарын шороон дов" ғұрыптық кешені күміс тостағандағы көне түрік мәтіні. Моңғолия Төв аймағы Заамар сұмыны "Шороон дов" деген ғұрыптық кешенінде 2009 ж Моңғолия, Ресей археологтары археологиялық қазбалар жүргізген. Қазба аумағы көмілген топырақтан жергілікті Б.Бандхүү деген азамат тауып алған күміс тостағандағы көне түрік мәтінін Моңғолия ҰҒА Археология институты, Жапония Осава және Васэда университетінің "Бичээс-3" жобасының ғалымдары 2010 ж. анықтаған болатын. Жапон ғалымы Такаши Осаваның зерттеуі бойынша көне түрік бітік жазулы мәтіні: «qutluγ boluγ a: Sebegdeš-ay : qibliγ enlig boluγ a- «Сізде құт болсын! Себигдеш-ау! Жаратушының жақсы көңілі мен сүйіспеншілігі болсын!» [11].

Біздің талдауымыз бойынша мәтін: **qutluγ bol aγa: sebegdeš ay : qibliγ enlig bol aγa** > «құтты бол! аңғар! сүйкімдес (Ай?), берекелі қарапайым бол, аңғар!» .

Қысқаша қорыта айтқанда, Моңғолияда 2008-2015 жылдары анықталынған көне түрік бітік жазулы бір-сыпыра мәтіндер бізге жаңа тарихи деректерді әкелеп отыр, сол замандар туралы тың тұжырымдар жасауға мүмкіндік беріп отыр. Жақын келешекте тағы көптеген мәтіндер, ескерткіштер табылатындығында күмәніміз жоқ, олар, байырғы түріктер өз жазуын жақсы меңгерген қаған, бектерден бастап қара халыққа дейін өте сауатты болғандығының тағы бір бұлтартпас дәлелі.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Базылхан Н. Древнетюркские письменные памятники Казахстана // «Түркология». - №5-6 (37-38), қыркүйек-желтоқсан. - Түркістан, 2008. - 117-122-66.
- [2] Bazykhan N. Kazakhstan'da yeniden bulunan gök türk yazitlari hakkında // *Türkolojiya. Beynəlxalq elmi jurnal*. -Baki, 2015.-№4. -5-13.
- [3] Базылхан Н. Орталық Азияда жаңадан табылған көне түрік бітік жазулы кейбір ескерткіштер туралы // "Түркі жазбалары мен мәдениеті күндері" шарасы аясында өткізілген "Қазақ хандығы мен түркілердің рухани мәдениеті: тіл және тарих" атты республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдар жинағы. - Тараз, 21 мамыр, 2015. -77-79.
- [4] Bazykhan N. Kazakhstan'da yeniden bulunan Göktürk yazitlari hakkında // VIII Uluslararası Turkoloji Kongresi, 30 Eylül-04 Ekim 2013 -Istanbul. Bildiri kitabı I. Yayına hazırlayanlar: Prof. Dr. Mustafa Ozkan, Doc.Dr. Enfel Dogan . -Istanbul Universitesi yayın No. : 5197 .Istanbul, 2014. - 195-205.
- [5] Базылхан Н. Древнетюркские надписи с территории Казахстана // *Российская тюркология*, 2014. т.№ 2.-С.95-105
- [6] Базылхан Н. Древнетюркские письменные памятники Казахстана (памятники обнаруженные в 1985-2013гг.) // «Әлемдік жаһанданудағы түркі өркениеті: мыңжылдықтар сабақтастығы»: халықар. Ғылыми-практикалық конференция материалдар жинағы.-«Тюркская цивилизация в эпоху глобализация: взаимосвязь тысячелетий»: сбор.мат.междунар. науч.-практ.конф. –Тараз, 16-17 мамыр, 2014ж. –Тараз, 16-17 мая, 2014г. -53-62.
- [7] Самашев З. Жетісу жартас суреттері. Баянжүрек. -Астана. Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы.- 2012.-240б.
- [8] Смагулов Е.А. Продолжение исследования стратиграфии древнего Саурана // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2008 жылғы Археологиялық зерттеулер жайлы есеп. –Алматы, 2009. Қазақ және орыс тілдерінде. -204-209 бб.
- [9] Рогожинский А.Е. Новые находки памятников древнетюркской эпиграфики и монументального искусства на юге и востоке Казахстана // Роль кочевников в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения Н.Э. Масанова: Сб.мат.-лов Межд. Науч. Конф.-Алматы:Print-S, 2010.- 333 с.
- [10] Кызласов И.Л. Прочтение рунической надписи урочища Актерек // Роль кочевников в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения Н.Э. Масанова: Сб.мат.-лов Межд. Науч. Конф.-Алматы:Print-S, 2010.- С.345-346.
- [11] Базылхан Н., Железняков Б.А., Хермани Л., Жамбулатов К. - Находка памятника древнетюркской письменности в горах Кульжабасы (предварительное чтение) // V халықаралық түркология конгресі: мәдени ықпалдастық және өркениеттер бірлігі» баяндамалар жинағы. -Түркістан,: Қ.А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, 2013.- 664-669.
- [12] Баяр Д., Мөнхтула Р., Хүрэлсүх С. Олон нуурын хөндийн дурсгал // Шинжлэх ухааны академийн мэдээ. – Улаанбаатар, 2008, № 2 , - 108-117 тал.
- [13] Төрбат Ц., Батсүх Д., Батбаяр Т., Баярхүү Н. Монгол Алтайгаас илэрсэн хадны оршуулгууд (урьдчилсан үр дүн) // Археологийн судлал. *Studia Archaeologica*. Tomus (VI) XXVI. Fasciculus.1-22. –Улаанбаатар, 2008.- 274-292.
- [14] Törbat Tsagaan, Batsükh Dunbüree, Jan Bemann, Höllmann Thomas O., Zieme Peter - A rock tomb of the ancient Turkic period in the Zhargalant Khairkhan mountains, Khovd aimag, with oldest preserved horse-head fiddle in Mongolia - A preliminary report // Current Archaeological research in Mongolia. Papres from the First International Conference on “Archaeological research in Mongolia” held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007. Edited by Jan Bemann, hermann Parzinger, Ernst Pohl, Damdinsüren Tseveendorzh. Vor-und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinsche Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn. Bonn Contrinutions to Asian Archaeology. 2009.Volume 4. – pp. 365-383.
- [15] Old.Abai.Kz. <http://old.abai.kz/content/karzhaubai-sartkozhauly-atadombyra>
- [16] Базылхан Н. Көне түрік дәуірінің музыкалық аспабындағы (қобызындағы) мәтін: тарихи-деректанулық алғашқы талдау // Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары. I (А-Й). Ш.Ыбраевтың редакциясымен. - Астана, 2011. -482 б.
- [17] Талын морьтон дайчдын өв соел. VII-XIV зууны Монголын хадны оршуулгын шилмэл хэрэглэгдэхүүн. Катоги. -Улаанбаатар, 2014.-304.
- [18] "Дорнод Монгол" төслийн хүрээнд гүйцэтгэсэн археологийн хээрийн судалаа(2010) // *MJAFA*.Vol.6, No.I (365).December, 2010.-Улаанбаатар, 176-216.
- [19] Мөнхтулга Р., Болорбат Ц., Энхтөр А., Буянхишиг А. Донгойн ширээн дурсгалын малтан судалсан нь. -Улаанбаатар, 2014.-32.
- [20] Гантулга Ж., Ерөөл-эрдэнэ Ч., Магайл Ж., Салисис К. Хоер хавчиг уулын түрэг бичээс // *Acta Historica Mongolica*.Tomus XI, Facs. 14. -Улаанбаатар, 2009.-110-112.
- [21] Эрдэнэ М., Баттулга Ц. Далтын хадны зураг, этний бичээс // *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*. Vol.7, №1 (378): -Улаанбаатар, 2012. -62-70.
- [22] Осава Т., Сүзүки К., Лхүндэв Г. Заамарын шороон довоос олдсон мөнгөн сав дээрх руни бичээс // *Studia Archaeologica*. Tomus XXX, Fasc. 1-14. -Улаанбаатар, 2011.- 139-145-т.
- [23] Kubarev Gleb V. A Runic Inscription on a Silver Vessel from the Bratsk Reservoir // *STUDIEN ZUR SPRACHE, GESCHICHTE UND KULTUR DER TÜRKVÖLKER*. Herausgegeben von Pál Fodor, György Hazai, Barbara Kellner-Heinkele, Simone-Christiane Raschman . Band 21 . Irina Nevskaya / Marcel Erdal (eds.). Interpreting the Turkic Runiform Sources and the Position of the Altai Corpus. 2015 by Klaus Schwarz Verlag GmbH First Edition Producer: J2P Berlin Printed in Hungary. - 55-63.
- [24] Alyılmaz C. Karı Cor Tegin yazıtı // *Teke. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* /Sayı: 2/2 2013. Türkiye. Erzurum.-s.1-61.
- [25] Ошан Ж. Қары чор тегін эпитафиялық ескерткіш мәтіні және оған қатысты тарихи мағлұматтар // Отан тарихы. 2013, №4(64) -50-57.

REFERENCES

- [1] Bazytkhan N. Drevnetiurkskie pismennye pamiatniki Kazakhstana. *Turkologiya*, №5-6 (37-38), kyrkyiek-zheltoksan.-Tyrkistan, **2008**, 117-122 (in Russ.).
- [2] Bazytkhan N. Kazakhstan'da yeniden bulunan gök türk yazitlari hakkında, *Türkologiya*. Beynəlxalq elmi jurnal. -Baki, №4, **2015**, 5-13 (in Turksh.).
- [3] Bazytkhan N. Ortalyk Aziiada zhanadan tabylgan kone turik bitik zhazuly keibir eskertkishter turaly. *Turki zhazbalary men mädenieti kynderi sharasy aiasynda ötkizilgen , Qazaq khandyzy men tyrkilerdiñ rukhani mädenieti: til zhəne tarikh atty respublikalyq ғылыми-praktikalyq konferentsiianyñ materialdar zhinazy.*- Taraz, 21 мамыр, **2015**, 77-79 (in Kaz.).
- [4] Bazytkhan N. Kazakhstan'da yeniden bulunan Göktürk yazitlari hakkında. *VIII Uluslararası Turkoloji Kongresi, 30 Eylül-04 Ekim 2013 -Istanbul. Bildiri kitabı I.* Yayina hazirlayanlar: Prof. Dr. Mustafa Ozkan, Doc.Dr. Enfel Dogan . -Istanbul Universitesi yayın No. : 5197 . Istanbul, **2014**, 195-205 (in Turksh.).
- [5] Bazytkhan N. Drevnetiurkskie nadpisi s territorii Kazakhstana. *Rossiiskaia tiurkologiya*, t.№ 2, **2014**, 95-105 (in Russ.).
- [6] Bazytkhan N., Zhelezniakov B.A., Khermani L., Zhambulatov K. Nakhodka pamiatniki drevnetiurkskoi pis'mennosti v 1985-2013gg.). *Әлемдік zhahandanudazy tyrki örkenieti: myñzhylдықtar sabaqstastyzy»: khalyqar. Ғылыми-praktikalyq konferentsiia materialdar zhinazy.*-Tiurkskaia tsivilizatsiia v epokhu globalizatsiia: vzaimosviaz' tysiacheletii: sbor.mat.mezhdunar. nauch.-prakt.konf. – Taraz, 16-17 мамыр, 2014zh. Taraz, 16-17 maia, **2014**, 53-62(in Russ.).
- [7] Samashev Z. *Zhetisu zhartas suretteri. Baianzhayrek.* -Astana. Ә.Кh.Марғылан atyndary Arkheologiya institutynyñ Astana qalasynyñ filialynyñ baspa toby, **2012**, 240 (in Kaz.).
- [8] Smagulov E.A. Prodlzhenie issledovaniia stratigrafii drevnego Saurana . *Memlekettik «Mädeni myra» bazdarlamasy boiynsha 2008 zhyley Arkheologialyq zertteuler zhaily esep.* –Almaty, . Kazak zhəne orys tilderinde, 2009, 204-209 (in Kaz., Russ.).
- [9] Rogozhinskii A.E. Novye nakhodki pamiatnikov drevnetiurkskoi epigrafiki i monumental'nogo iskusstva na iuge i vostokey Kazakhstana. *Rol' nomadov v formirovanii kul'turnogo nasldeii Kazakhstana. Nauchnye chteniia N.E. Masanova: Sb.mat-lov Mezhd. Nauch. Konf.-Almaty:Print-S, 2010. 333 (in Russ.).*
- [10] Kyzlasov I.L. Prochtenie runicheskoi nadpisi urochishcha Akterek. *Rol' nomadov v formirovanii kul'turnogo nasldeii Kazakhstana. Nauchnye chteniia N.E. Masanova: Sb.mat-lov Mezhd. Nauch. Konf.-Almaty:Print-S, 2010, 345-346 (in Russ.).*
- [11] Bazytkhan N., Zhelezniakov B.A., Khermani L., Zhambulatov K. Nakhodka pamiatnika drevnetiurkskoi pis'mennosti v gorakh Kul'zhaby (predvaritel'noe chtenie) . *V khalyqaralyq tyrkologiya kongresi: mädeni ykpaldastyq zhəne örkenietter birligi» baiandamalar zhinazy.* -Tyrkistan.; Қ.А. Iasaui atyndary khalyqaralyq kazak-tyrik universiteti, **2013**, 664-669 (in Russ.).
- [12] Baiar D., Mönkhtula R., Khyrelsykh S. Olon nuurnyñ khəndiin dursgal . *Shinzhekh ukhaany akademiin medee.* – Ulaanbaatar, № 2 , **2008**, 108-117 (in Mon.).
- [13] Törbat Ts., Batsykh D., Batbaier T., Baiarkhy N. Mongol Altaigaas ilersen khadny orshuulguud (ur'dchilsan yr dyn). *Arkheologiiin sudlal. Studia Archaeologica.* Tomus (VI) XXVI. Fasciculus.1-22. –Ulaanbaatar, **2008**, 274-292 (in Mon.).
- [14] Törbat Tsagaan, Batsykh Dunbüree, Jan Bemann, Höllmann Thomas O., Zieme Peter - A rock tomb of the ancient Turkic period in the Zhargalant Khairkhan mountains, Khovd aimag, with oldest preserved horse-head fiddle in Mongolia - A preliminary report // Current Archaeological research in Mongolia. Papres from the First International Conference on "Archaeological research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007. Edited by Jan Bemann, hermann Parzinger, Ernst Pohl, Damdinsüren Tseveendorzh. Vor-und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinsche Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn. Bonn Contrinutions to Asian Archaeology. Volume 4. **2009**, 365-383 (in Mon.).
- [15] <http://old.abai.kz/content/karzhaubai-sartkozhauly-atadomyra> (in Kaz.).
- [16] Bazytkhan N. Kəne tyrik dəuiriniñ muzykalyk aspabyndary (kobyzyndary) mätin: tarikhi-derektanulyk al'fashky taldau //Tyrki örkneieti zhəne təuelsiz Qazaqstan. Qazaqstan Respublikasy təuelsizdiginiñ 20 zhyldyryna arnalran khalyqaralyk konferentsiia materialdary. I (A-I). Sh.Ybraevtyñ redaktisiiasymen. - Astana, **2011**, 482 (in Kaz.).
- [17] *Talyñ mor'ton daichdyn öv soel.* VII-XIV zuuny Mongolyn khadny orshuulgyn shilmel khereglegdekhyyñ. Katalogi. - Ulaanbaatar, **2014**, 304 (in Mon.).
- [18] Dornod Mongol təsliin khyreend gyitsetgesen arkheologiiin kheeriin sudalaa (2010). *MJAAF*.Vol.6, No.I (365).December, Ulaanbaatar, **2010**, 176-216 (in Mon.).
- [19] Mönkhtulga R., Bolorbat Ts., Enkhtör A., Buiankhishig A. *Dongoin shireen dursgalyn maltan sudalsan n'.* - Ulaanbaatar, **2014**, 32 (in Mon.).
- [20] Gantulga Zh., Eröel-erdene Ch., Magail Zh., Salisis K. Khoer khavchig uulyn tyreg bichees. *Acta Historica Mongolici*.Tomus XI, Facs. 14. -Ulaanbaatar, **2009**, 110-112 (in Mon.).
- [21] Erdene M., Battulga Ts. Daltyn khadny zurag, etnii bichees. *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*.Vol.7, №1(378): Ulaanbaatar, **2012**, 62-70 (in Mon.).
- [22] Osava T., Syzyki K., Lkhyndev G. Zamaaryn shoroon dovoos oldson möngen sav deerkh runi bichees.*Studia Archaeologica*.Tom.XXX, Fasc. 1-14. Ulaanbaatar, **2011**, 139-145(in Mon.).
- [23] Kubarev Gleb V. A Runic Inscription on a Silver Vessel from the Bratsk Reservoir. *STUDIEN ZUR SPRACHE, GESCHICHTE UND KULTUR DER TÜRKVÖLKER*. Herausgegeben von Pál Fodor, György Hazai, Barbara Kellner-Heinkele, Simone-Christiane Raschmann . Band 21 . Irina Nevskaya / Marcel Erdal (eds.). Interpreting the Turkic Runiform Sources and the Position of the Altai Corpus. 2015 by Klaus Schwarz Verlag GmbH First Edition Producer: J2P Berlin Printed in Hungary, **2015**, 55-63 (in Eng.).
- [24] Alyılmaz C. Karı Cor Tegin yazıtı // Teke. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi /Sayı: 2/2 Türkiye. Erzurum. **2013**, 1-61 (in Turk.).
- [25] Oshan Zh. Kary chor tegin epitafialyq eskertkish mätini zhəne oran katysty tarikhi marlymattar // Otan tarikhy. №4(64), **2013**, 50-57 (in Kaz.).

НЕКОТОРЫЕ НОВОНАЙДЕННЫЕ ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ КАЗАХСТАНА, МОНГОЛИИ, РОССИИ И КИТАЯ

Напил Базылхан

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: тюркология, древнетюркская письменность, письменные памятники, текстология, древнетюркская археология, поминальные комплексы, находки, Казахстан, Монголия, Россия, Китай.

Аннотация. В статье рассматриваются древнетюркские письменные памятники, найденные за последнее время на территории Казахстана (местности Урджар, Ертиш, Илек, Танбалы, Койтубек, Актерек, Кулжабасы и Котыр), в Монголии Олон нуурын хөндий, Жаргалант хайрхан, Донгойн ширээ, Хоер хавчиг уул, Далтын хад, Заамарын шороон дов, в России, Иркутская область, в водохранилище "Братск", в Китае, в городе Сиань 1985–2013 гг. Автором представлено собственное прочтение некоторых текстов. Некоторые памятники требуют дополнительных текстологических анализов. Находки древнетюркских письменных памятников дают нам более подробные информации о социальных и других положениях тюрков. А также свидетельствуют о распространении в этих регионах и высокой грамотности населения древнетюркского периода, начиная с каганов, правителей и беков, а также простых людей, использовавшие здесь древнетюркские письменности (битика). Особый интерес у исследователей вызывает уникальный музыкальный инструмент с древнетюркскими текстами, найденными в Монголии.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 73 – 77

THE POETRY OF EASTERN TURKESTAN IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY: IDEOLOGICAL AND GENRE PECULIARITIES

R. K. Yussupov

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: rahm_yus@mail.ru

Key words: poetry, idea, image, tradition, genre.

Abstract. In the poetry of East Turkistan in the second half of the XIX century there are significant changes in regard to its ideologically-thematic and genre peculiarities. The poets of this period continued the best traditions not only of the national literature, but literature of the East in general. They wrote wonderful pieces that deserve special respect. Thanks to their rich content we have a presentation about the national liberation struggle of the peoples of this vast country against colonialism, slavery, injustice, aspirations and aspirations of ordinary people. Members of the poetry of this period, developing the traditional genres of Oriental poetry, have done a lot in terms of self-generated lyric-epic forms of poetry. They preserved the traditions and canons in the construction of plot, creation of the artistic image, but in terms of the subjects they have chosen a completely different direction. Moving away from the vicissitudes of romantic love and dignity, the poets went on the way of realistic portrayals of events referring to specific historical facts.

ПОЭЗИЯ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА: ИДЕЙНО-ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Р. К. Юсупов

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: поэзия, идея, образ, традиция, жанр.

Аннотация. В поэзии Восточного Туркестана второй половины XIX века происходят существенные изменения в отношении ее идейно-тематических и жанровых особенностей. Поэты этого периода продолжили лучшие традиции не только национальной литературы, но и литературы Востока в целом. Их перу принадлежат замечательные произведения, которые заслуживают особого уважения. Благодаря их богатому содержанию мы имеем представление о национально-освободительной борьбе народов этой огромной страны против колониализма, рабства, несправедливости, о стремлениях и чаяниях простого народа. Поэты, развивая традиционные жанры восточной поэзии, многое сделали в плане самостоятельного формирования лиро-эпической формы поэзии. Они сохранили традиции и каноны в построении сюжета, создании художественного образа, но в плане тематики избрали совершенно другое направление. Отойдя от любовной перипетии и романтической приподнятости, поэты пошли по пути реалистического изображения событий с привлечением конкретных исторических фактов.

Известно, что в судьбе уйгурского народа, составлявшего основную часть населения Восточного Туркестана, XIX век оказался переломным моментом. Тяжелое положение народа, политический и национальный гнет, высокие налоги и поборы как со стороны маньчжуро-китайских властей, так и со стороны местной феодальной верхушки привели к обострению внутренней и внешней обстановки страны, в результате чего по всему Восточному Туркестану вспыхнули очаги освободительной борьбы. Об этом в свое время писали известные уйгурские исследователи, такие как А. Идаятов [1], М. Кабиров [2], Д. Исиев [3] и другие. События, оставившие глубокий след в истории Восточного Туркестана, несомненно, повлияли и на развитие письменной литературы того периода. Писатели, многие из которых с оружием в руках участвовали в вооруженных восстаниях, стали обращаться к теме освободительной борьбы: реалистичному описанию героизма простого народа и их предводителей, продажной политики некоторой местной феодально-аристократической верхушки, внутренних противоречий, ожесточенной политики оккупантов, пытавшихся физическими средствами подавить свободолюбивый дух народа. Они, несмотря на сложность социально-политической обстановки своего времени, стремились к более реалистичному описанию всех подробностей освободительного движения народа, всех событий того незабываемого периода.

Вторая половина XIX века – время крутого подъема уйгурской классической литературы, на поприще которой усердно работали такие знаменитые и известные не только в истории национальной культуры, но и в истории литературы тюркоязычных народов, в целом, поэты как Билал Назим, Молла Шакир, Сеид Мухаммед Каши, Шамсиддин, Муса Сайрамы, Садр Палван, а также Молла Мухаммед Ниязи, Дилбар Дорга, Ашурахун Гариби, Асий, Молла Али бинни Молла Имин и многие другие, продолжавшие лучшие традиции национальной литературы, а также многовековые традиции литературы Востока. Их перу принадлежат замечательные произведения, которые заслуживают особого уважения. Благодаря их богатому содержанию мы имеем представление о национально-освободительной борьбе народов этой огромной страны против колониализма, рабства, несправедливости, о стремлениях и чаяниях простого народа.

Следует отметить, что прогрессивные поэты первой половины, обращаясь к романтически возвышенным образам, выражали идеалы, чаяния, стремления целого поколения народа, но, порой идеализируя действительность, отрывались в своих мечтах от суровой реальности. Такое сочетание романтических и реалистических элементов свойственно творчеству наиболее крупных ее представителей, таких как Абдурахим Низари, Норузахун Зияи и Турди Гариби. Они, описывая любовно-приключенческие судьбы своих героев, в то же время резко критиковали социальное неравенство, невежество, жадность, жестокость власть имущих, духовенства.

Жанровые и тематические изменения в еще большей степени претерпели в литературе второй половины XIX века. В поэзии этого периода происходят существенные изменения в отношении содержания и формы. Уйгурские поэты, развивая традиционные формы восточной поэзии, многое сделали в плане самостоятельного формирования лиро-эпической формы поэзии. Они сохранили традиции и каноны в построении сюжета, создании художественного образа, но в плане тематики избрали совершенно другое направление.

Отойдя от любовной перипетии и романтической приподнятости, поэты пошли по пути реалистического изображения событий с привлечением конкретных исторических фактов.

Отличительная черта поэзии второй половины XIX века состоит в том, что в ней дальнейшее распространение получили так называемые малые поэтические формы классической поэзии Востока [4]. Такие представители уйгурской классической поэзии недалекого прошлого, как Хиркати, Навбати, Залили, Низари, Зухури остались в истории уйгурской литературы как продолжатели лучших традиций в освоении малых поэтических жанров. Особо следует отметить, что среди малых жанров наиболее массовым и любимым для многих поэтов, и это бесспорно, остался газель. Ярким примером этому утверждению может служить творчество одного из ярких представителей уйгурской классической поэзии не только изучаемого периода, но и национальной литературы в целом, талантливого поэта Билала Назима, в творчестве которого жанр газель в уйгурской литературе достигла своего апогея развития. «Нет сомнения в том, - пишет знаток творчества Билала Назима С. Муллаудов, - что творческий путь поэта, судя по словам самого поэта, начинался с лирики, хотя сегодня трудно назвать стихотворения самого начального периода его творчества. Как бы там ни было, эти стихотворения поэта, собранные им в диван из более чем 2000 строк и составленный в возрасте 26-27 лет, был посвящен некой Жанар-Апак, возлюбленной поэта. Сборник опубликован нами впервые в 1961 г. Копия рукописи дивана приобретена автором у жителя г. Кульджи Мутали Хальфа (1868–1960) в 1958 году. Именно он и поведал нам со слов своего отца предание о посвящении дивана, названного впоследствии условно - «Газалият» [5, 212]. Основную часть дивана «Газалият» составляют газели. Билал Назим всегда оставался защитником обездоленных, изъясителем желаний, чаяний простых людей, беспощадно боровшихся против иноземных завоевателей и местной феодальной верхушки за свою свободу и права. Преобладающее место в газелях отведено любовной лирике – многовековой традиции классической поэзии ираноязычных и тюркоязычных народов. Вторую группу составляют философски – назидательные газели, в которых излагаются те или иные положения философско-религиозной концепции автора.

Сам жанр газели – лирический жанр поэзии. Поэтому в ней воспевается любовь, раскрываются ее тайны, описываются счастливые свидания и грусть разлуки, поэты словно бы соревнуются в достижении изощренности языка, стиля. Однако они не ограничиваются этим, стараясь осветить также социальные и моральные вопросы времени. Как было упомянуто выше, Билал Назим выступал как истинный народный певец, поэтому его произведения, и малой стихотворной формы, и крупной эпической, были встречены народом с восторгом. Сам Билал с детских лет испытал все тяготы жизни, жил и творил в тяжелых условиях.

В уйгурском литературоведении малые стихотворные формы (газели, рубаи, мухаммасы, месневы и т.д.) как вопросы их происхождения, так и вопросы об их главных особенностях, предметом специального изучения не являлись. Единственно здесь можно отметить теоретические работы Мурата Хамраева «Основы тюркского стихосложения», «Пламя жизни», а также отдельные труды синьцзянских и казахстанских ученых по истории уйгурской письменной литературы, где в определенной мере анализируются стихотворные жанры, их место в творчестве поэтов классического периода и современности.

Известно, что в зарождении и развитии почти всех письменных жанровых форм поэзии Востока в литературе некоторых тюркских народов неocenимую роль сыграла классическая персидско-таджикская поэзия – произведения Рудаки, Фирдоуси, Ибн Сины, Насыра Хосрова, Гургани, Омара Хайяма, Руми, Саади, Хафиза, Джами и других, живших и творивших на протяжении всего средневековья, чье творчество занимает достойное место в сокровищнице мировой литературы. Их традицию продолжили Лутфи, Саккаки, Атаи, Навои, Хусейн Байкара, Бабур, Увейси, Хиркати, Залили, Навбати, Низари, многие из которых осваивали опыт и учились у известных не только в сфере тюркской, но и мировой литературы авторов – Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуни, Ахмада Югнаки, Насыра Рабгузи, сочинявших также и на фарси. Ко всему этому следует добавить влияние ислама, начавшего распространяться и на тюркский мир, и вместе с ним, исламом, арабской культуры и литературы. Происхождение жанра «газель» вообще, и особенности его освоения в тюркской литературе в частности, его взаимосвязь с устным народным творчеством и совершенствование в письменной литературе как в персидско-таджикской, так и тюркской литературах живо интересовали известных исследователей разных времен и стран, таких, как Аман Ахмад Рази, Е.Э. Бертельс, И.С. Брагинский, Шамси Кайс, М.Л. Рейснер, А. Баузани и других. Среди множества теоретических проблем литературоведения более всего вызвали разноречивого суждения вопросы происхождения и развития газели, других малых форм, таких как мухаммас, мусаддас, кытъя, рубаи, а также споры о приоритете того или иного поэта в становлении этих жанров. Хотя и совершенно очевидно, что каждый из прославленных уже при жизни поэтов внес свое в развитие жанра, однако ученые считали необходимым отдать предпочтение тому или иному из них.

В уйгурской же литературе особого пика развития газель достигла при творчестве известного поэта XIX века Билала Назима. Достаточно здесь вспомнить диван поэта «Газалият» куда вошли многочисленные газели любовного, дидактического и социального содержания. Газель широко распространена в поэзии народов Ближнего и Среднего Востока, Юго-Восточной и Средней Азии. Следует особо подчеркнуть, что

сочинение газелей – «любимейшее «занятие» всех поэтов Востока и тюркоязычных поэтов-арузистов, ибо газель привлекательна тем, что она передает интимные чувства человека, преимущественно мотивы любви, она мелодична, поскольку исполняется как песня, она может вместить в себя и выразить больше, чем четырехстрочные рубаи» [6, 239]. И действительно, литературной основой известного на Востоке у некоторых народов Средней Азии вокально-инструментального цикла, именуемого по-разному произносимым у разных народов термином «макамы», «мугамы», «макаматы», являются именно газели. У уйгуров, например, этот цикл состоит из 12 мукамов и соответственно называется «Двенадцать мукамов», у узбеков – шесть /«Шаш-мукам»/. Исследователь уйгурских мукамов Б. Аршидинов пишет по этому поводу: «Музыка мукамов пишется исключительно на слова поэтов-классиков, создавших поэтическую систему аруз, куда относятся и газели. Это общее для мукамов всех народов непреложное правило» [7, 52]. В текстах данного музыкального памятника встречаются бессмертные газели выдающихся поэтов Востока, в числе которых и произведения Билала Назима.

В творчестве поэтов этого периода наиболее отчетливое художественное воплощение нашла тема национально-освободительного движения – справедливая борьба народа за свою свободу, переломные этапы этой борьбы. Они отражали в своих произведениях реальную жизнь страны, страстно и вдохновенно призывали народ покончить с произволом и гнетом, принимать активное участие в освобождении своей родной земли от порабощения, не жалеть в этом ни своих сил, ни своей жизни. Для описания этой борьбы в художественной литературе поэты выбрали широко распространенный в то время в литературе Востока эпический жанр дастана (поэмы), в частности, историческую поэму.

Историческая тематика была широко распространена в произведениях некоторых поэтов XVIII века. Они в последующем сыграли определенную роль в обогащении исследуемого нами жанра в его тематическом разнообразии и в немалой степени способствовали выработке идеи патриотизма и насыщению ими создаваемых творений. Тому пример - отображение событий, имевших место во второй половине XIX века в Восточном Туркестане. Обо всем этом мы узнаем из произведений, появившихся к этому моменту плеяды поэтов, которым, оказалось, по плечу показать реалии самой жизни, страницы той борьбы, участниками которой были они сами. Вот их имена: Билал Назим, Молла Шакир, Сеид Мухаммед Каши, Ашурахун Гариби. Они не только фиксировали происходящее, но и вникали в суть политических и социальных противостояний, рассказывали о цели и задачах, стоящих перед повстанцами, мотивах, двигавших массы, о достигнутых результатах и в то же время говорили о том негативном, что сопровождало весь ход событий. Все это обогатило идейно-художественное содержание жанра, повысило историческую значимость создаваемых поэм. Вместе с тем, это не говорило о том, что поэты не придерживаются устоявшихся канонов создания исторической поэмы. Напротив, уйгурские поэты строго соблюдали традиции своих предшественников.

Когда мы ведем разговор об интересующих нас в жанровом плане произведениях уйгурской литературы второй половины XIX века, то в первую очередь называем поэмы Билала Назима «Газат дар мулки Чин» («Священная война в Китайском государстве»), Моллы Шакира «Зафарнаме» («Поэма о победе»), Сеида Каши «Шархи шикаста» («Толкование сокрушенного»), Ашурахуна Гариби «Амир Алий». Разного уровня представители литературы описывали события с разных позиций. Так, в поле зрения Билала Назима были события 1864 года, что имело место в Илийском крае, Моллы Шакира заинтересовало вооруженное выступление кучарцев, Сеид Каши описал переселение илийских уйгуров в Семиречье, Ашурахун Гариби сосредоточил свое внимание на военные походы Якуббека, создавшего государство Йеттишар. Сюжетную канву всех этих произведений составляет борьба народа за свою независимость, освобождение от иностранного гнета. Не менее важной была и идея единства всех угнетенных, ибо под знаменем освободительной борьбы собрались все те, кому было нечего терять – настолько обездоленной и безысходной была их жизнь. Стоит отметить также, что в этой борьбе народ выдвинул из своей среды подлинных героев, и их ярким образам также нашлось место в поэмах.

Анализ вышеназванных произведений говорит о том, что вторая половина XIX века открыла новую страницу в истории уйгурской литературы, она поднялась на новую ступень в своем развитии. Их произведения – «прекрасная основа, помогающая объективно подойти к проблеме исследования демократических идей, социально-философских взглядов, этических воззрений, эстетических идеалов трудящихся уйгуров» [8, 21]. Все это не могло не отразиться как на форме, так и на содержании жанра исторической поэмы. Она обогатилась в идейно-художественном плане, расширила рамки своего тематического диапазона и во многих отношениях определила пути дальнейшего развития всей поэзии и литературы в целом. Реалистические искания, обусловленные существенными сдвигами в общественной и духовной жизни Восточного Туркестана, в этот период вступают в новую стадию. В это время заметно расширился тематический кругозор и обогащается жанровое многообразие литературы. Наивысшие достижения в направлении реалистического отображения действительности принадлежат тем поэтам, которые сумели насытить свои художественные обобщения глубоким социально-историческим смыслом. К числу таких авторов можно отнести в первую очередь известных поэтов и патриотов своего народа, авторов исторических произведений Билала Назима,

Моллы Шакира и Сеид Мухаммеда Каши, которые стремились убедить своих читателей, что их произведения не вымысел, а доподлинные, богатые историко-политическими описаниями событий тех лет повествования. Они при написании своих произведений опирались, с одной стороны, на свой писательский опыт, с другой стороны – на богатый материал устного народного творчества, также реалистично описавшего тяжелое положение народа.

Таким образом, поэты второй половины XIX века наряду с дальнейшим совершенствованием художественно-поэтических форм существенно способствовали идейно-тематическому обогащению уйгурской классической поэзии Восточного Туркестана.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Идаятов А. Национально-освободительное движение илийских уйгуров XIX в. – Алма-Ата, 1978.
- [2] Кабиrow М. Переселение илийских уйгуров в Семиречье. – Алма-Ата, 1951.
- [3] Исиев Д. Уйгурское государство Йеттишар. – Алма-Ата, 1990.
- [4] Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987.
- [5] Моллаудов С. Исследования о Билале Назиме. – Алматы, 2007.
- [6] Козмоян А.К. Рубай в классической поэзии на фарси. – Ереван, 1981.
- [7] Аршидинов Б. О двенадцати мукамах. – Алматы, 2002.
- [8] Нарынбаев А. Уйгурские мыслители. – Бишкек, 1995.

REFERENCES

- [1] Idayatow A. Nacionalno-oswoboditelnoé dwijénie iliyskix uygurow XIX w. Alma-Ata, 1978.
- [2] Kabirow M. Pérésélénie iliyskix uygurow w Sémiréché. Alma-Ata, 1951.
- [3] Isiéw D. Uyurskoé gosudarstwo Yéttishar. Alma-Ata, 1990.
- [4] Litératurniy énciklopédichéskiy slowar. M., 1987.
- [5] Mollaudow S. Isslédowaniya o Bilalé Nazimé. Aimaty, 2007.
- [6] Kozmoyan A.K. Rubai w klassichéskoy poézii na farsí. Éréwan, 1981.
- [7] Arshidinow B. O dwénadcati mukamax. Aimaty, 2002.
- [8] Narynbaéw A. Uygurskié mysliteli. Bishkéék, 1995.

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ТҮРКСТАН ПОЭЗИЯСЫ: ИДЕЯЛЫ-ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Р. Қ. Юсупов

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: поэзия, идея, бейне, дәстүр, жанр.

Аннотация. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Шығыс Түркстан поэзиясының идеялы-тақырыптық және жанрлық ерекшеліктерінде маңызды өзгерістер болды. Бұл дәуірдің ақындары өз халқы әдебиетінің ғана емес, бүкіл Шығыс әдебиетінің ең үздік дәстүрлерін одан әрі жалғастырды. Олардың қаламына жоғары деңгейде жазылған ғажайып шығармалар тиесілі. Бұл шығармалардың бай мазмұны осы ел халықтарының отаршылдыққа, құлдыққа, әділетсіздікке қарсы ұлт-азаттық күресі, қарапайым халықтың ұмтылысы және армандарымен танысуға мүмкіндік береді. Ақындар Шығыс поэзиясының дәстүрлі жанрларын жетілдіре отырып поэзияның лиро-эпостық формасын құрастыруда көптеген жұмыстар істеді. Олар сюжет құрастыруда, көркем бейне жасауда дәстүр және канондарды сақтады, бірақ тақырыптық мәселесіне келгенде мүлде басқа бағытты таңдады.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 78 – 82

**ECONOMIC ACTIVITY OF THE POPULATION
OF EASTERN TURKESTAN OF THE XIX – BEGINNING
OF THE XX CENTURIES FROM THE POINT
OF COMPARATIVE ANALYSIS WITH MODERNITY**

G. U. Khadzhiyeva

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: khajieva@mail.ru

Keywords: economic activities, irrigated farming, trade, migration, transformation of the traditional economy, Eastern Turkestan, Zhetysu, XUAR

Abstract. The article discusses the economic and cultural life of the population of Eastern Turkestan of the XIX – beginning of the XX centuries based on analysis of extracts from Eastern Turkestan sources. It draws attention to the scientific value of these sources as material of traditional farming methods, introduced by migrant Uyghurs from East Turkestan in the Semirechye (Zhetysu) area. The author also attempts to trace how, under the influence of urbanization and industrialization, technological modernisation and modern infrastructural development has gradually transformed the traditional economic activity of indigenous population of Eastern Turkestan (according to administrative and geographical terminology - the Xinjiang Uyghur Autonomous region of China).

УДК 330.341(575).07/.084.91

**ХОЗЯЙСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ
ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА XIX – НАЧАЛА XX вв.
В АСПЕКТЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА С СОВРЕМЕННОСТЬЮ**

Г. У. Хаджиева

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: хозяйственная деятельность, поливное земледелие, торговля, переселение, трансформация традиционного хозяйства, Восточный Туркестан, Семиречье, СУАР КНР.

Аннотация. В статье рассматривается хозяйственно-культурная жизнь населения Восточного Туркестана XIX – начала XX вв. на основе анализа извлечений из восточнотуркестанских источников. Обращается внимание на научную ценность рассматриваемых источников как материалов о традиционных методах хозяйствования, привнесенных переселенцами-уйгурами из Восточного Туркестана в Семиречье. Также автором предпринята попытка проследить, как под влиянием урбанизации и индустриализации, технической модернизации и современного инфраструктурного развития постепенно трансформировались традиционные сферы хозяйственной деятельности коренного населения Восточного Туркестана (по административно-географической терминологии – Синьцзян-Уйгурский автономный район КНР).

Прежде всего необходимо отметить, что, опираясь на историко-цивилизационный подход, мы рассматриваем Восточный Туркестан как субрегион Центральной Азии. Восточный Туркестан с древнейших времен развивался в едином этнокультурном пространстве Центральной Азии. Данная взаимосвязь прослеживается в трудах ряда исследователей дореволюционного и советского периодов и обосновывается общими истоками и составными элементами этногенеза, вхождением в состав одних и тех же государственных образований, тесными экономическими, культурными и этническими взаимоотношениями. В частности, российский

авторский коллектив сборника «Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи.» констатирует существование в древности и средневековье не только чрезвычайно тесных исторических, культурных и этнических связей между народами Восточного Туркестана и Средней Азии, но и единого этнокультурного и исторического региона, при наличии у каждой из его двух частей специфических традиций и особенностей [1, с.3, 14].

В рамках проекта «Восточно-туркестанские источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии (XVIII – начало XX вв.)» автором данной статьи проводилось исследование хозяйственно-культурной жизни населения Восточного Туркестана с XIX по начало XX вв. Анализ основывался на изучении извлечений из восточно-туркестанских источников [2-6], а также Историко-географического очерка «Кашгария» [7], написанного русским военачальником А.И. Куропаткиным, главой посольства к Якуб-беку кашгарскому в 1876 г.

Во всех изученных источниках указывается, что уйгуры Восточного Туркестана являются носителями оседло-земледельческого типа хозяйства. Основными земледельческими культурами были зерновые хлеба (пшеница, ячмень, кукуруза, просо, рис), а также хлопок и люцерна. Крайне засушливый климат, наличие огромных пространств пустынь в Восточном Туркестане и Кульджинском крае обусловили распространение поливного типа земледелия. Здесь была создана разветвленная сеть каналов и других ирригационных сооружений, что способствовало превращению орошаемого земледелия в важную сферу хозяйственной деятельности большинства сельского населения. На основе поливного земледелия успешно развивались садоводство, виноградарство и огородничество. Ирригационный способ земледелия, тщательная обработка земли, ее удобрение, позволял получать хорошие урожаи.

Из домашних животных разводили крупный рогатый скот, лошадей, овец, мулов, ослов. Причем кочевое население Восточного Туркестана, помимо скотоводства, занималось отчасти и земледелием.

Материалы изученных источников свидетельствуют о достаточно богатых природных ресурсах Восточного Туркестана, которые всегда привлекали китайцев. Так, из наиболее значительных запасов называются следующие: золото, добываемое в окрестностях Керии, медь – в Аксу, Сайрамы, Куче, железо, каменный уголь, сера, квасцы, нашатырь – в Куче, каменный уголь, свинец – в Кашгаре, нефрит – в Хотане, селитра – в окрестностях Бая.

Обрабатывающая промышленность, несмотря на ее преимущественно кустарный характер, была относительно развита. Первое место занимало производство маты (хлопчатобумажная ткань низкого сорта), предметов одежды и обуви, ковров и шелка. Далее следует обработка металлов, дерева для изготовления предметов домашнего обихода, земледельческих орудий производства и оружия, а также обработка кожи.

В восточно-туркестанских источниках описывается также еще одна немаловажная часть хозяйственной жизни населения – внешняя торговля [3]. Многовековое и разнообразное ремесленное производство, славившееся, прежде всего, хотанскими коврами и вышивкой по шелку, кашгарскими ювелирными и керамическими изделиями в сочетании с сельскохозяйственной продукцией, имевшей отнюдь не натуральный, а ярко выраженный товарный характер, служили основой для широкой по ассортименту и значительной по объему торговли как внутренней, так и внешней торговли. В частности, среди товаров вывоза из Восточного Туркестана называются: сырье – шелк, хлопок, опиум, квасцы, нашатырь, сера; готовые товары – мата, халаты, машруп (полushелковая, весьма прочная материя), ковры, обувь, выбойка (крашеная мата). Из всех перечисленных товаров главным экспортным товаром является мата, вывозимая в весьма значительных объемах (81 % всего вывоза). В целом вывоз товаров из Кашгарии в Россию и центральноазиатские уезды в четыре с лишним раза превышал ввоз товаров из них. Такой профицит внешнеторгового баланса был достигнут благодаря жесткой торговой политики Якуб-бека. Торговые операции Восточного Туркестана, деятельность купцов тщательно контролировались, за привозимый товар уплачивался зекет в размере 2,5 % от его стоимости. Причем товар, свезенный в заветный сарай, оценивался несколько дороже его действительной стоимости. Закет являлся наиболее крупным торговым расходом. Существовал также сайраманский сбор за пользование сараем, выплачиваемый его хозяину.

Импортные товары ввозились преимущественно из России, Казахстана и Средней Азии. Так, Россия поставляла в Восточный Туркестан ситцы, сукно, мишуру, железо и изделия из него, олово, чай, сахар, красильные вещества, спички, ремни, клей, фрукты, табак.

Большое внимание в восточно-туркестанских источниках уделялось налоговой системе государства [2, 221а п.]. В условиях политической нестабильности залогом обеспечения государственной безопасности была сильная армия. Для ее содержания и выполнения других важных функций государству требовалось наладить систему налогообложения, позволяющую своевременно пополнять казну.

По сведениям английского исследователя Демитриаса Боулджера в государстве Йеттишар взималось два основных вида налогов. Первый - налог, собираемый поголовно с каждого человека во время религиозных праздников. Второй - налог, который взимался с зарубежных торговцев за ввозимый товар [8, 164–167 pp.].

Первое место среди налогов в Восточном Туркестане занимал хераджный сбор, составлявший десятую часть урожая. Затем следует танапный сбор с садов, посевов хлопка, клевера и огородных овощей. И

наконец, упоминавшийся выше зекетный сбор со скота и товаров в размере 2,5 % от их стоимости. Херадж, танап и зекет относились к прямым налогам. Кроме этого, было большое количество побочных сборов, среди которых: саман-пул, кяфсен, тари-кара. К побочным налогам также относились сборы деньгами, продуктами и топливом для содержания иностранных и своих посольств, поставка перевозочных средств для войсковых тяжестей, бесплатная поставка топлива для отопления казарм, казённых и общественных зданий, бесплатная обработка земельных участков различных должностных лиц. [7, с.33-34]

Далее хотелось бы обратить внимание на научную ценность рассматриваемых восточно-туркестанских источников как материалов о традиционных методах хозяйствования, привнесенных переселенцами-уйгурами из Восточного Туркестана в Семиречье. Общеизвестно, что большая часть уйгуров в силу разных политических и экономических причин расселялась по территориям Центральной Азии. В частности, в результате заключения Санкт-Петербургского договора в 1881-1883 гг. в Юго-Восточный Казахстан из Восточного Туркестана переселяется значительная часть уйгурского населения. Переселившись в Семиречье плотной и компактной массой, уйгуры заняли своеобразную природно-ландшафтную зону предгорных речных долин.

Сравнительный анализ извлечений из восточнотуркестанских источников о хозяйственной жизни населения Восточного Туркестана, а также работ российских и отечественных ученых, посвященных хозяйственной деятельности уйгуров Семиречья на рубеже XIX-XX вв. показал следующее. Система жизнедеятельности переселенцев практически не подверглась какому-либо существенному изменению, поскольку являлась сложным адаптивным механизмом, своеобразной формой взаимодействия общества и природы. Уйгуры селились в таких районах Семиречья, которые по своим морфологическим признакам были наиболее приближены к условиям Восточного Туркестана, благоприятствующим занятию поливным земледельческим хозяйством. Результатом переселения массы уйгурского населения в Семиречье стало взаимодействие различных этносов как носителей разных типов хозяйственно-культурной деятельности. Поливное земледельческое хозяйство уйгуров в Семиречье сосуществовало с русским, достаточно продуктивным в данном регионе, и поливным земледельческим хозяйством казахского кочевого населения, имеющим спорадический характер. В итоге произошло укоренение поливного земледельческого хозяйства уйгуров в системе хозяйствования местного населения. [9, с.5; 10, с.109-110]

Согласно подсчетам, проведенным казахстанским историком Баратовой Г.С. на основе «Материалов по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреченской области», площадь всех поливных земель составляла 97,2 %, т.е. преобладающее большинство, что объяснялось невозможностью в природной зоне Юго-Восточного Казахстана занятие земледелием без орошения [11, с.213].

Уйгурское население в кратчайшие сроки создало сеть ирригационных сооружений, ставшей основой укоренения и развития традиционной системы поливного земледельческого хозяйства в осваиваемом крае. От магистральных каналов и речных систем, ключей, карасу отводились боковые каналы, отводившие воду в район локализации посевных участков. В свою очередь, от них отводились проводящие арыки на поля, усадьбы, земли, огороды и сады. [9, с.36]

Сравнительный анализ структуры хозяйственных занятий уйгуров Восточного Туркестана и уйгурского населения, переселившегося в Семиреченскую область показал, что система жизнедеятельности, наиболее приспособленная к соответствующим экологическим условиям и на данном уровне развития производительных сил практически не подверглась трансформации.

В исследуемых источниках имеются данные, отражающие структуру хозяйственных занятий уйгурского населения после адаптации в Семиреченском аграрном регионе. Земледельческое хозяйство уйгуров базировалось, прежде всего, на культивации зерновой культуры: пшеницы, ячменя, проса, риса и т.д. Отмечается также преобладание натурально-потребительского характера уйгурского земледелия. Из кормовых культур очень широко были распространены посевы люцерны, причем часть люцерны скормливалась скоту прямо на корню. Засевались также кунак, горчица, лен, горох, кукуруза, разнообразные масличные и кормовые культуры. В целом источники указывают на исключительную пестроту возделываемых полей, чересполосицу, большую насыщенность разнообразных культур (до 20 видов) на небольших участках земли. [9, с.58-61]

Значительное развитие получили и виноградарство, огородничество, садо-, бахче-, шелко-, табакководство и прочие виды аграрного производства. А. Виноградский, характеризуя хозяйство уйгуров, отмечал, что они «не имеют узкой специальности земледельцев, в равной степени преданы садоводству и огородничеству, достигая в этих отраслях поразительных результатов. В деле плодоводства они в Семиречье далеко опередили и превзошли русских крестьян» [12, с.50].

Источники также свидетельствуют, что помимо традиционных видов хозяйственной деятельности в среде уйгуров широкое развитие получило разведение скота. Из числа наличных хозяйств 83,5 % владели скотом и лишь 16,4 % не имели никакого скота. В среднем на одно хозяйство, имевшее скот, приходилось 10 голов мелкого, 3,4 крупного рогатого скота, 2,2 лошади и 0,3 осла. Во внутренней структуре стада преобладал дойный крупный рогатый скот, доля рабочего скота была незначительной. Часть населения, 50,56 %

наличных хозяйств, занималась промыслами. Это были по большей части горожане, кустари и ремесленники (кузнецы, сапожники, портные, штукатуры, плотники). [9, с.45]

Таким образом, переселение уйгуров Восточного Туркестана в Семиречье повлияло на хозяйственно-культурную жизнь данного региона. Взаимодействие и взаимовлияние различных этнических общностей в сфере материального производства обусловило органическое включение традиционного хозяйственно-культурного типа, носителями которого были уйгуры, в экономическую структуру данного территориально-хозяйственного региона, их синтез с типами хозяйств других этносов в единое целое.

Сегодня Восточный Туркестан - это территория современного Синьцзян-Уйгурского автономного района, который с 1 октября 1955 года был образован в составе Китайской народной республики. Синьцзян как «край с обширной территорией, малочисленным населением, несметными природными богатствами и, самое главное, как место с важным стратегическим значением» всегда привлекал внимание китайских властей [13, с. 97]. Однако на протяжении многих десятилетий СУАР оставался одним из самых остывших по уровню экономического и социального развития районов на западе Китая. С целью преодоления накопившихся региональных диспропорций и переноса центра национальной модернизации с востока на запад страны в 1999 году была принята «Стратегия масштабного освоения западных районов». Центральное место в этой стратегии было отведено СУАР.

В рамках государственной программы, рассчитанной до 2050 г. для СУАР разработана так называемая стратегия «красного, черного и белого». Данная стратегия строится на максимальном использовании преимуществ, предоставленных природно-географическими характеристиками Синьцзяна.

Первое - это развитие традиционного для Синьцзяна сельскохозяйственного производства, с перспективой превращения СУАР в крупнейшую базу по производству высококачественного хлопка, включая его переработку, транспортировку, текстильную промышленность и торговую сеть, что в совокупности сформирует так называемое «белое производство». Второе направление связано с кластерным методом системы производства, заключающимся в переработке, транспортировке и реализации продукции садоводства и бахчеводства, что формирует так называемое «красное производство». Третье направление связано с производством, переработкой и реализацией нефти, природного газа и продуктов их переработки, все вместе обозначенное как «черное производство». В качестве основных задач в этом направлении были выбраны первичные циклы технологического процесса, а именно проведение разведочных работ, поскольку три основных нефтяных района Синьцзяна были изучены всего на 10% (по прогнозам китайских ученых потенциальные запасы нефти в Синьцзяне превышают 20 млрд. тонн, газа – 10 трлн. куб. м) и значительное увеличение добычи нефти и газа. [14]

Конкретизируя общие стратегические установки, можно выделить первоочередную задачу улучшения структуры экономики, создания конкурентоспособной специфической экономики. Перестройку экономической структуры предполагается проводить по следующим направлениям:

- особое внимание уделять ускоренному развитию аграрной сферы. С учетом местных природно-климатических условий и потребностей рынка делать упор на выращивании приоритетных и специфических видов сельскохозяйственных культур (тонковолокнистый хлопок, сахарный тростник, томаты, сафлор красильный, виноград, дыня, персик, финик, гранат);
- развивать линии по переработке сельскохозяйственных культур, постепенно формируя на этой основе базу пищевой промышленности, основой которой было бы производство томатной пасты и виноградного вина;
- создать базу по производству первоклассного текстиля на основе технической модернизации текстильной промышленности и повышения качества товаров;
- ускорить создание производственной базы по добыче золота и глубокой переработке меди, сформировав тем самым производственную базу по добыче золота;
- развивать производство строительных материалов;
- особое внимание уделить развитию индустрии туризма.

В качестве отправных пунктов стратегии отмечаются реализуемые сегодня крупномасштабные инфраструктурные проекты по строительству новых ирригационных и гидротехнических сооружений, прокладке газопроводов, развитию сети авто- и железных дорог, авиационного сообщения с перспективой превращения СУАР КНР в транспортно-логистический хаб Центральной Азии.

Таким образом, структура современной экономики СУАР претерпела значительные изменения. Традиционные сферы хозяйственной деятельности коренного населения Восточного Туркестана трансформировались под влиянием урбанизации и индустриализации, осуществляются на основе технической модернизации и инфраструктурного развития. Сегодня СУАР – это динамично развивающийся регион, экономика которого переживает стремительный подъем. Он занимает уникальное место во взаимоотношении со странами Центральной Азии. Без учета фактора СУАР невозможно сконструировать целостную систему развития Центральноазиатского региона. Именно с Синьцзян-Уйгурским автономным районом у стран Центральной Азии и прежде всего Казахстана связаны многие вопросы безопасности, экологии, ирригации, нефтегазового сектора, экономического взаимодействия и другие.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи. – М.: 1984. – 240 с.
[2] Мұса Сайрамы. Тарих-и амнийи. – Үрүмчи: Милләтләр нәшрияты, 1989. – 434 б.
[3] Мұса Сайрамы. Тарих-и хамиди. – Үрүмші: Милләтләр нәшрияты, 1986. – 775 б.
[4] «Тарих-и Кашгар». Факсимеле рукописи; издание текста, введение и указатели О.Ф. Акимускина. – СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2001. – 296 с.
[5] Махмуд-бик, сын Мир Ахмада шайха Гариба. Тарих-нама-и Йакуб-хан // Рукопись Санкт-Петербургского филиала ИВ РАН. – В 772.
[6] Таарих-Эминие. История владетелей Кашгарии, сочинение Муллы Мусы, бен Мулла Айса, сайрамца, изданная Н.Н. Пантусовым. – Казань, 1905. – 320 с.
[7] Куропаткин А.Н. Кашгария. Историко-географический очерк страны. – СПб.: Издание Императорского РГО, 1879. – 435 с.
[8] Buolger D.C. The Life of Jakoob beg. – London: 1878. – 216 p.
[9] Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Том V. Таранчи. – С.-Петербург, 1914. Ч.1., переиздано с. Чунджа, 1996. – 238 с.
[10] Исхаков Г.М., Баратова Г.С. Структура хозяйственных занятий уйгурского населения Семиречья на рубеже XIX-XX вв. / Вопросы истории и культуры уйгуров. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 168 с.
[11] Баратова Г.С. Иригация в системе традиционного уйгурского хозяйства / Маловские чтения: (материалы конференции). – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 240 с.
[12] Виноградский А.В. Таранчи // Естествознание и география, 1907. – № 9
[13] Восточный Туркестан в цивилизационных процессах Центральной Азии: Мат. междунар. науч. конф., посвященной памяти К.Т. Талипова (г. Алматы, Казахстан, 23 ноября 2007 г.) / Отв. ред.: А.К. Муминов, Р.У. Каримова, А.К. Камалов. – Алматы: Мир. – 2010. – 456 с.
[14] Развитие Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР и его социально-экономические последствия для Казахстана. Агентство по исследованию рентабельности инвестиций. 20 февраля 2013 г. URL: http://www.airi.kz/Pdf_analisys

REFERENCES

- [1] Vostochnyj Turkestan i Srednyaya Aziya. Istoriya. Kultura. Svyazi. M.: 1984. 240 s.
[2] Мұса Сайрамы. Тарих-и амнийи. Үрүмчи: Милләтләр нәшрияты, 1989. 434 б.
[3] Мұса Сайрамы. Тарих-и хамиди. Үрүмші: Милләтләр нәшрияты, 1986. 775 б.
[4] «Тарих-и Кашгар». Faksimile rukopisi; izdanie teksta, vvedenie i ukazateli O.F. Akimushkina. SPb.: «Peterburgskoe Vostokovedenie», 2001. 296 s.
[5] Mahmud-bik, syn Mir Axmada shajha Gariba. Tarih-nama-i Jakub-xan // Rukopis Sankt-Peterburgskogo filiala IV RAN. B 772.
[6] Taarih-Eminie. Istoriya vladetelej Kashgarii, sochinenie Mulli Musy, ben Mulla Ajsa, sajramca, izdannaya N.N. Pantusovym. Kazan, 1905. 320 s.
[7] Kuropatkin A.N. Kashgariya. Istoriko-geograficheskij ocherk strany. SPb.: Izdanie Imperatorskogo RGO, 1879. 435 s.
[8] Buolger D.C. The Life of Jakoob beg. London: 1878. 216 p.
[9] Rumjancev P.P. Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhilcheskogo hozyajstva i zemlepolzovaniya v Semirechenskoj oblasti. Tom V. Taranchi. S.-Peterburg, 1914. Ch.1., pereizdano s. Chundzha, 1996. 238 s.
[10] Ishakov G.M., Baratova G.S. Struktura hozyajstvennyx zanyatij uigurskogo naseleniya Semirechya na rubezhe XIX-XX vv. / Voprosy istorii i kultury uigurov. Alma-Ata: Nauka, 1987. 168 s.
[11] Baratova G.S. Irrigaciya v sisteme tradicionnogo uigurskogo hozyajstva / Malovskie chteniya: (materialy konferencii). Alma-Ata: Fylym, 1990. 240 s.
[12] Vinogradskij A.V. Taranchi // Estestvoznaniye i geografiya, 1907. № 9
[13] Vostochnyj Turkestan v civilizacionnyh processah Centralnoj Azii: Mat. mezhdunar. nauch. konf., posvyashhennoj pamyati K.T. Talipova (g. Almaty, Kazakhstan, 23 noyabrya 2007 g.) / otv. red.: A.K. Muminov, R.U. Karimova, A.K. Kamalov. Almaty: Mir. 2010. 456 s.
[14] Razvitie Sinczyan-Ujgurskogo avtonomnogo rajona KNR i ego socialno-ekonomicheskie posledstviya dlya Kazakhstana. Agentstvo po issledovaniyu rentabelnosti investicij. 20 fevralya 2013 g. URL: http://www.airi.kz/pdf_analisys

XIX–XX БАСЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Г. У. Хаджиева

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: шаруашылық, суармалы жер өңдеу, сауда-саттық, көші-қон, дәстүрлі шаруашылықтың өзгеруі, Шығыс Түркістан, Жетісу, ШҰАА ҚХР.

Аннотация. Мақалада автор шығыс түркістандық дереккөздердің мәліметтерін талдау арқылы XIX–XX ғғ. Басындағы Шығыс Түркістан халықтарының шаруашылық-мәдени өмірін тексереді. Бұл дереккөздер материалдары Шығыс Түркістаннан Жетісуға қоныс аударған ұйғырлардың шаруашылығының дәстүрлі әдістері туралы құнды деректер келтіретініне аса назар аударылған. Сонымен қатар, автор кенттену және индустриализация, техникалық жаңалану мен заманауи инфрақұрылымның дамуы нәтижесінде Шығыс Түркістандағы жергілікті халықтың шаруашылығының дәстүрлі салаларына өзгерістердің енгізілуі туралы баяндайды (ШҰАА ҚХР – әкімшілік-географиялық терминология бойынша).

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 83 – 87

**THE SYSTEM OF VOWEL SOUNDS
IN MAMLUK-KIPCHAK LANGUAGE****B. D. Dusenov**

Middle and Near East department,
Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: bagdat75@inbox.ru

Keywords: Mamluk-Kipchak language, an old Kipchak writing monuments, manuscript, dictionary, vowel sounds, vowel, drawing, spelling, phonetics, archaeography.

Abstract. In this article, the author considers the particularities of the vowels system of an old Kipchak written monument named “Kitab al-Durra”. This monument was written in the XIII–XIV centuries in the Mamluks state who ruled in Egypt and Syria. It was studied graphic, phonetic and orthographic particularities of the archeographic Arab-Kipchak dictionary and estimated from the perspective of modern linguistics of Kazakh language. As a result of research we found similarity in pronunciation, spelling and vocalism between Kazakh and Kipchak languages. It means that even in the XIII–XIV centuries Kipchaks had a developed written culture. As a result of research, we came to the decision that, exploring the rich vocabulary of an old Kipchak language we can hold a plurality of source research in the field of history, etymology, phonetics, spelling, archaeography, graphics, etc. of modern Kazakh language.

УДК 811.512.1.09

**МӘМЛҮК ҚЫПШАҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ
ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАР ЖҮЙЕСІ****Б. Д. Дюсенов**

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: мәмлүк қыпшақтарының тілі, ескі қыпшақ жазба ескерткіштері, қолжазба, сөздік, дауысты дыбыстар, вокализм, графика, орфография, фонетика, археография.

Аннотация. Мақалада автор XIII–XIV ғғ. Мысыр мен Шамда билік құрған Мәмлүктер мемлекетінде жазылған ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінің бірі «Китаб ад-Дурра...» сөздігінің тіліндегі дауысты дыбыстар жүйесінің ерекшеліктеріне зерттеу жүргізеді. Арабша-қыпшақша түзілген сөздіктің графикалық, орфографиялық, фонетикалық, археографиялық ерекшеліктері қарастырылып, қазіргі қазақ тіл білімі тұрғысынан баға беріледі. Соның нәтижесінде қыпшақтар тіліндегі дауысты дыбыстардың айтылуы, жазылуы, дыбысталуы қазіргі қазақ тілімен үлкен үндестік табатындығын байқауға болады. Қыпшақтардың сол кездің өзінде жетілген жазба мәдениетінің болғандығын көруге болады.

Түркітану ғылымында көне және орта түркі ескерткіштерін зерттеу қажеттілігі ешқандай күмән тудырмайды. Жазба ескерткіштер тілін меңгеру – жалпы халықтық және әдеби тілдің даму тарихының өзекті проблемаларын зерделеу үшін өте қажет [1,5]. Бұл мақалада XIII–XIV ғасырларда Мысыр (Египет) мен Шамда (Сирия) түзілген Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштеріндегі дауысты дыбыстар жүйесі қарастырылады. Соның ішінде түркітануға «Китаб ад-дурра әл-мудаййа фил-луғати-т-туркийя ‘ала-т-тамам уа-л-камалу» «کتاب الذرة المضیة فی اللغة التزکیة علی التمام والکمال» «Түрік тілінің жарқыраған інжу-маржаны, әрі толық жазылып біткен кітап» деген атпен танымал болған, XIV ғасырда Мысыр (қазіргі Египет) елінде Мәмлүк қыпшақтары тілі туралы түзілген арабша-қыпшақша сөздігінің қорында қолданылатын дауысты дыбыстардың қазіргі қазақ тіліне туыстық, жақындық деңгейлері зерттеледі.

Мәмлүк қыпшақтары тілінде 8 дауысты дыбыс қолданылған. Бұл тілді арнайы зерттеп мақала жазған О. Притцак оларды былай деп көрсетеді: **а** мен **ä**, **о** мен **у**, **ө** мен **ү**, **ы** мен **і** [2, 78]. Осы автор қыпшақ тілдес армяндардың тілінде де 8 дауысты дыбыс бар деп көрсетеді: **а, е, о, ө, у, ү, ы, і** [2,82]. Бұл пікірді академик К. Мұсаев та қолдайды: «На базе сравнительного анализа как средневековых кыпчакских памятников, так и современных тюркских языков можно реконструировать 8 гласных фонем в мамлюкско-кыпчакском языке» - деп жазады [3, 48]. Н.А. Кононов VII-IX ғасырлардағы ежелгі түркі ескерткіштерінде жіңішке, ашық **ә** фонемасының болғандығын айтады [4, 60]. Проф. Н.В.Юшманов, Е.Ф. Поливанов және т.б. ғалымдардың пікірі бойынша **ә** фонемасы шығыс тілдерінің әсерінен пайда болды дейді. Сол түркі жазба дәстүріне көп әсер еткен шығыс тілдерінің бірі – араб тілінде **ә** фонемасы жоқ. **Ә** фонемасының орта ғасыр ескерткіштерінің тілінде жиі қолданылуы оның түркілік төл дыбыс екенін, ежелгі түркі тіліндегі **а** дыбысының аллафоны бола жүріп, орта ғасырларда жеке фонема болып қалыптасқанын дәлелдейді, - деп жазады [5, 76]. Академик И.К. Кеңесбаев та «**ә** дауысты дыбысы қазақ тілінде кейін пайда болған, ол шығыс тілдері әсерінен енген» дейді [6, 21]. Фонетика саласының ірі маманы Ж. Аралбаев былай дейді: «Мүмкін, **ә** әуелі **а**-ның жіңішке фонетикалық варианты есебінде жүрген болуы керек» [7, 33]. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасын зерттеуші ғалым С. Мырзабеков «қазақ тілінде сирек кездеседі» деу де жазуға негізделген біржақты пікір. Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде көген (реестр) көрген 67 мың сөз бар десек, соның 19 пайызы дауыстылардан басталады. Соның ішінде **ә** әрпінен басталатын сөздердің саны – 870. Бұл жағынан **а** (4440 сөз) **е** (2249) болмаса, қалған дауыстылар бір-біріне қарайлас (18, 21). Орфографияға сәйкес **ә** әрпі барлығы 2,5 мыңдай сөздің бірінші буынында кездеседі. Осының өзі-ақ оның кірме еместігін байқатады» дейді [8, 23]. Тілші ғалым Ж.А. Аралбаев «түркі вокализмінің дамуын үш кезеңге бөледі. Олар: көне түркілік, орта түркілік, жаңа түркілік кезеңдер. Көне түркі кезеңінде тек үш ғана дауысты фонемалар болды: **а, у, ы**. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» 2 томдығында 50 пайыздан астам сөз осы дауыстылардың барлық үш сатысы бойынша құралған. Орта түркі кезең **ү, е, і** дауыстыларының пайда болуымен ерекшеленеді. Қазақ тілінің сөздігінде **ү, е, і** дауыстылары 30 пайызды қамтиды. Осылайша, орта түркі кезеңінде түркі дауыстыларының классикалық «сегіздігі» пайда болады: **а – е, ы – і, ү – ү, о – ө**. **Ә** дауыстысы қазақ тілі дамыған тұста пайда болды (әдет, әдебиет, мәдениет, әсем, әскер, дәурен және т.б.). Бұл сөздер негізінен араб-иран тілдерінен енген» деген пікір айтқан болатын [9, 221-224]. «Ал, қыпшақтанушы ғалым М. Сабыр «**ә** фонемасы көне түркі тіліндегі дауысты дыбыстармен салыстырғанда көзге оқшау көрінеді. Орта ғасырлардың алғашқы кезеңіндегі жазбаларда мұндай фонема ұшырамағанмен XIV ғасырда жиі қолданыла бастаған. Түркітануда **ә** фонемасы түркі тілдерінің бірсыпырасында шығыс тілдерінің әсерінен қалыптасты дейтін пікір орныққан. [...] Қазақ тілінде **ә** дыбысы барлық позицияда қолданылады» деген ой айтады [10, 11]. С. Боранбаев «әдетте, оны біз шығыс тілдерінен ауысқан элемент деп есептейміз» деп ескертеді [11, 21]. Араб әліпбиінде **а, ә, е**, дыбыстары бір ғана таңбамен берілгендіктен «Жарқыраған інжу-маржан» жазба ескерткіші тіліндегі түркі сөздерінде **ә** дыбысының айтылып, айтылмағандығын кесіп айту қиын. Алайда тоғызыншы **ә** дыбысы араб сөздері құрамында айтылған деп есептейміз.

Ескі қыпшақ жәдігерліктерінде дауыссыз дыбыстардан тұратын сөз түбірінің үстіне және астына «харакат»¹ белгілерінің қойылуы арқылы және «алиф», «иаи» әріптерінің көмегімен **а, е, (й), ы, і, о, ө, у, ү** сияқты дауысты дыбыстардың мағынасы берілген. Мұның ішінде ашық дауысты **а, е** – «фатха», қысқа дауысты дыбыстар **ы, і (й)** – «кара», ал ерін дауысты **о, ө, у, ү** дыбыстары «дамма» «харакаттарымен» белгіленген. Араб әліпбиіндегі үш әріп «алиф», «иаи», «һа» ескі қыпшақ тіліндегі **а, е, (й), ы, і** дауысты дыбыстарының графикалық белгілері ретінде қолданылған.

А тіл арты, жуан дауысты дыбысының графикалық берілу ерекшелігі мен емлесі және түбір сөз құрамында жұмсалуды «Жарқыраған інжу-маржан» жазба ескерткіші тілінде бірнеше амалдармен берілген. Оларды жинақтай көрсетсек мынадай жүйе барлығы байқалады:

1) араб әліпбиіндегі диакритикалық таңба «фатха» арқылы: *bile* بِلْهُ -мен; бірге (3b,10), *camqa* جَمَقَا шатыр қазығы (9a,2) және т.б;

2) араб әліпбиінде созылық дауысты **а** дыбысын белгілеу үшін қолданылатын «алиф» әрпінің таңбасы мен «фатха» таңбасының қатар қолданылуы арқылы (Араб тілі фонетикасында «алиф» пен «фатха»-ның қатар қолданылуы созылық **ä** дыбысының көрсеткіші болып табылады, ал екінші буыннан ары қарай екпін көрсеткіші қызметін қоса атқарады): *boğaz* بُغَاZ бұғаз, кеңірдек (13a,8), *buğday* بُغْدَاي бидай (6a,9) және т.б;

3) араб әліпбиіндегі «хамза»² таңбасы қойылған «алиф» арқылы: *ağaş čapaq* أَغَاشْ چَاق ағаш шанақ (10b,8) және т.б;

4) «фатхалы хамзаның» «тилдалы алифтің» алдына қойылуы арқылы: *ači su* أَجِي صِيْ سү; тұзды су (4b,2), *alma* أَلْمَا алма (5a,12) және т.б.

¹ Араб тіліндегі қысқа дауыстыларды таңбалайтын белгі.

² Хамза – сөз басында екі дауыссыз дыбыс қатар келгенде олардың жеңіл айтылуына жағдай жасайтын көмекші буын (дыбыстық белгі).

«Алифтің» немесе «алиф мақсұраның»¹ үстіне қойылатын «тилда» диакритикалық таңбасы араб грамматикасында «тилда» қойылатын буындағы дауысты дыбыстың ашық, әуезді дыбысталатынын білдіреді.

5) бірнеше диакритикалық таңбалардың қатар қолданылуы арқылы, мысалы: *alın* اَلْاَلْنُ маңдай (13a,4) – бұл лексеманың орфограммасына «фатха» қойылған» «уаслалы² хамза» пайдаланылған. Бұл жағдайға қарағанда ашық буындағы **а** дыбысының айтылуында қандай да бір ерекшелік болса керек, мысалы **а** дыбысының көтеріңкі немесе әуезді айтылуы және т.б. Жазба ескерткіш тілінде кездесетін мынадай орфограммаларды да осы қатарға жатқызамыз: *alursen* اَلْاَلْسْا аларсың (20a,15), *alāḥa* اَلَاْا ала, ала шұбар (9a,7).

Жалпы араб жазуында орындалған ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінде **а** дыбысының мынадай орфограммалық жазылу үлгілері кездесетіні белгілі: 1) «алиф» арқылы: *biraz* بِرَاз “біраз” /23,4/, *alsin* اَلْسْا “алсын” /5,2/.

2) «фатха» арқылы: *qar qaḡa* قَا قَا “қап-қара” /5,9/; 3) «алиф» пен «фатха» қатар қолданылуы арқылы: *barṣa* بَرْشَا “барша, барлығы” /40,6/; 4) «фатха» мен “ha” әрпінің қатар қолданылуы арқылы: *olturma* اَلْاَلْطُرْمَا “отырма” /13,1/; 5) “ha” әрпі арқылы: *qurma* قُرْمَا “құрма” /63,9/ [12, 27].

Жалпы алғанда жоғарыда көрсетілген кейбір орфограммалық ерекшеліктер болмаса, жазба ескерткіште **а** дыбысының ескі қыпшақ немесе түркі тілдеріндегі негізгі фонетикалық сапасынан ажыратарлықтай ерекшеліктер байқалмайды.

Е тіл арты жіңішке дауысты дыбысының графикалық берілу ерекшелігі мен емлесі және түбір сөз құрамында жұмсалуды қолжазба тілінде бірнеше амалдармен берілген.

Е дауысты дыбысын көне түркі жазба ескерткіштерін оқып, зерттеушілер кейбір тұстарда **ә** деп оқыған. Проф. Н.В. Юшманов Н.А. Кононовтың еңбегіндегі **ә** харпін **ә** деп оқиды [13, 60], оны К. Мұсаев **е** деп таныған [3, 53]. Бар мәселе - осында (оны **е** деп оқу керек сияқты) академик К. Мұсаев айтады: «...появление фонемы **ә** объясняется как результат контактов тюркских языков с другими, в частности с иранскими. [...] в языках памятников рунической письменности, а также в пратюркском и пракыпчакском можно констатировать существовать восьми классических гласных фонем в стройной системе тюркского вокализма: **а, е, о, ö, у, і, ы, ü**. Девятая фонема **ә** появилась не раньше II века нашей эры. Поэтому всё, что до сих пор транскрибировалось в рунических памятниках буквой **ә** следует передавать буквой **е**» [3, 53]. «Языки мира» кітабының авторлары да « В половецком **ә** не отмечено» деп жазған болатын [14, III]. Қазіргі түркология әлеміндегі осы соңғы автордың жаңадан айтқан пікірін біз де қолдауға тиістіміз ғой деп ойлаймыз. «Ал, **е** фонемасының алдынан әнтек **й** айтылады. Ә. Жүнісбеков **е**-нің **й** және **і** дыбыстарының қосындысынан (**йі**) тұратынын (**й** – 40, **і** – 60 пайыз болатынын) экспериментті жолмен анықтаған» [8, 27].

Жазба ескерткіш туралы алғашқы болып зерттеу жұмысын жүргізген А. Зайончковский **а** және **е** дыбыстарын **а** (**ä**), **ä** таңбалары арқылы транскрипциялаған [15, 48]. Мұндағы **ä** таңбасы арқылы берілген дыбысты, біз **е** графемасы арқылы бердік, қараңыз: *bädänä||bedene* بَدَنَةُ бөдене (12a,8) және т.б [15, 56;59].

Қолжазба тіліндегі **е** дыбысына қатысты ерекшеліктердің бірі – «ташдид» және «тилда» белгілерінің қолданылуы болып табылады: *sen* سَن сен (20a,6), *sen* سَن сен (20b,4; 21b,2,6), *seni* سَنِي сені (19b,8).

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде қолданылған **а** және **е** фонемалары туралы қалыптасқан пікір:

«**А** және **е** дыбыстары сөздің барлық позициясында келе береді: ат (ат), ана (ана), хан (хан), чечек (шешек, гүл шешегі), ерте (ерте)» [16, 122].

Тіл арты **Ы** (**И**) және тіл алды **І** (**И**) дыбыстарының графикасы, емлесі жөнінде сөз етсек. «Қазіргі қазақ тіліндегі **Ы** тарихи жағынан бірде **а** дыбысының тарихи баламасы болса (мысалы: тырт – тарт, ындығ – андағ), бірде делябилизация (еріндіктің езулікке айналуы) процесінің нәтижесі болып шығады. Мысалы, турна – тұрна – тырна т.б.» дейді М. Сабыр [10, 12]. Сондай-ақ, «қысаң **ы, і** фонемалары көп буынды сөздерде кейде көмескі естіледі. Орфоэпиялық сөздіктерде олар тіпті түсіріліп (шартты белгімен) жазылады: дәр'гер, қат'нас, тәж'рибе, аң'зак, ад'раңдау және т.б. [...] Жалғанатын қосымша дауысты болса, немесе дауыстыдан басталса, кейбір сөздердің екінші буынындағы **ы, і** мүлде (айтуда да, жазуда да) түсіп қалады: халық – халқы, қарын – қарны және т.б.» [8, 27]. Бұл **ы** және **і** дыбыстарына қатысты қазіргі қазақ тіліндегі тұжырымдар.

Қолжазба тілінде жуан **ы** және жіңішке **і** дыбыстары «фатха» таңбасы арқылы белгіленген. Бұл қолжазбаның өзіндік ерекшелігі болып табылады.

Біз қарастырып отырған «Жарқыраған інжу-маржан» жазба ескерткішінде **ы** және **і** дыбыстары былай берілген: *şegi* شَرِي «әскер» (11a,15), *šiš* شَيْش «айналдырма» (вертел) (11a,4), *süŋgi* سُنْگِي «сүңгі» (11a,11), *taşlu* طَاشْلُوا «тасты жер» (3a,8) және т.б.

¹ Сөз аяғында *ти* түрінде жазылып, созылыққа **а** болып оқылатын бұрмаланған алиф.

² Уасла – дауыссыз дыбысқа аяқталған сөз өзінен кейінгі сөзбен қосылып айтылғанда алиф тірек әрпінің үстіне жазылатын белгі.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде қолданылған **ы** және **і** фонемасы туралы қалыптасқан пікір: «**Ы** дыбысы сөздің басында: ынан (илан), ысыр (отты үрле) ; сөздің ортасында: қыз (қыз), тырнақ (тырнақ); сөздің соңында: ыссы (ыссы), сары (сары), түрінде келе береді.

І дыбысы да сөздің барлық позициясын қамтиды: ілкі (ілкі, әдепкі), кіші (кісі), чіпчік (шымшық), кенді (өзі)» [16, 122].

О (О), ө(ө), у (ū - ұ), ү (ü) ерін дауысты дыбыстарының графикасы және емлесінің қолжазбадағы көрінісі негізінен басқа ескерткіштердегілермен көп жерінде бірдей болып келеді.

Ашық, жуан дауысты **о, у** және жіңішке дауысты **ө, ү** дыбыстары қолжазба мәтінінде араб әліпбиіндегі «дамма» диакритикалық белгісі арқылы берілген; аталмыш дыбыстардың араб графикасы арқылы берілуінде бірқатар позициялық айырмашылықтар байқалады.

Ашық, жуан **О** дыбысы сөз басында: ot **اوت** «жердің оты, жайылым шөбі; шөп» (5a,9), otuz taquz **اُتُوز طَقُوز** «отыз тоғыз» (15b,2), ośaq **اُوجاق** «ошақ» (11a,2) және т.б. түрлерде берілген. Ашық, жуан дауысты **о** дыбысының сөз басындағы орфограммасы «хамза», «дамма», «алиф», «уау» және «сукун» таңбаларының орфограммалық жиынтығы арқылы берілген. Мұндағы «хамза», «алиф», «уау» және «сукун» таңбалары оқылмайды.

О дауысты дыбысы мәтінде берілуінің екінші бір түрі «дамма» диакритикалық белгісі арқылы орындалған: boldı **بُلْدِي** «болды, болу» (4b,16), ħogoz **حُوز** «қораз» (12a,2). Мұндай жағдайда өзгедей қыпшақ жазба ескерткіштерінде **о** дауысты дыбысының түбір (жай, шартты таңбалық) орфограммасы болып табылатын «уау» әрпі оқылмайды, транскрипцияланбайды.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде қолданылған **о** фонемасы туралы қалыптасқан пікір: «**О** дыбысы тек басқы буында ғана қолданылады: оймақ (оймақ), от (от), оңал (оңал), орта (орта), орман (орман), қой (қой). Келесі буындарда **о** басқа дауысты дыбыстармен алмасып отырады: o//a: оқаш (ұқсас), оғлақ (лақ), отачы (оташы); o//y – оғул (ұл), оғру (ұры), орун (орын), олтур (отыр); o//ы – оғры (ұры)» [16, 122].

У (У) – қысаң, жуан, еріндік дыбысы сөз басында және ортасында: turna **تُورِنَا** «тырна» (11b,11), tuzaq **تُزاق** «тұзақ» (12a,14) және т.б. түрлерде кездеседі. Жазба ескерткіш тілінде **у** дыбысының **طُوز** **tuz** орфограммасындағы «уау» әрпі оқылмайды, транскрипцияланбайды.

Бұл қатарда келтірілген лексемалар орфограммаларының құрамындағы «дамма» (‘) диакритикалық белгісін, оның «уау» (э) әрпі таңбасымен қосыла берілуін қазақ тіліндегі жуан, еріндік, қысаң **ұ** дауысты дыбысы деп тануға болады. Жазба ескерткіш материалдарында кездесетін мынадай лексемалық тұлғалар осы қатарға жатқызылады: bbū **بُؤا** бұ(л) (3b,6), ünütma **اُنُوطْمَا** ұмытпа! (22a,4), ūsta **اُوصْطَا** ұста (17b,13), ūzūn **اُوزُون** ұзын (5a,2).

Ұ дауысты дыбысына, оның айтылымына қатысты қазақ тіліндегі ерекшеліктер жазба ескерткіш тілінен келтіріліп отырған жоғарыдағы мысалдардан айқын көрінеді. Бұл **ұ** дыбысының кейінгі орта ғасырларда алдымен ескі қыпшақ тілі фонологиясы құрамында, сонымен шамалас дәуірдегі ескі қазақ тілі фонологиясында өз алдына жеке дыбыс ретінде дифференциаланып, у дифтонгоиды құрамынан өз алдына ажырай бастағандығын көрсетеді.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде қолданылған **у** фонемасы туралы қалыптасқан пікір: «**У** дыбысы сөздің басқы буынынан гөрі кейінгі буындарында жиірек айтылады: унут (ұмыт), услу (ақылды), узун (ұзын). **У** дыбысы, демек, сөздің басында да, ортасында да және соңында да келе береді» [16, 122].

Қысаң, жіңішке, еріндік **Ү** дауысты дыбысы жазба ескерткіш тілінде буын жүйесінде мынадай орындарда қолданылады: ūč **اُوج** үш (14b,11), sū + rük **سُرُوك** сәктіян жайма (10b,12), šū + rük **شُرُك** шірік; жарамсыз (4b,8), būg + rük **بُگُرُوك** бүйрек (13b,2), bi + le + zük **بِلَزُك** білезік (12b,6), bi + le + gū **بِلْگُوا** білегі (10a,6) және т.б.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде қолданылған **ү** фонемасы туралы қалыптасқан пікір: «**Ү** дыбысы туралы да осыны айтуға болады: үр (үр), үлүш (үлес), үгү (үкі), үксүн (еске түсір)» [16, 122].

Жоғарыдағы **о, ө, у (ұ), ү** дауысты дыбыстары жазба ескерткіште 1) «дамма», 2) «дамма» және «уау» арқылы берілген.

Қорыта келгенде, қыпшақ тілінде 8 толық дауысты, 2 жартылай дауысты дыбыс бар. Толық дауысты дыбыстар айтылу ерекшелігі жағынан “созылыңқы дауысты дыбыстар” және “жалаң дауысты дыбыстар” болып екіге бөлінеді. Созылыңқы дауысты дыбыстар сөздің фонетикалық құрамына әсер еткенмен, оның лексикалық мағынасын өзгерте алмайды. Дифтонгоид дыбыстар да солай. Ылғи жұптаса жүріп кейбір дауыстылар “қос дыбыс” құрайды. Бірақ олардың да сөз мағынасын өзгертуге қабілеті жетпейді. Олардың тіркесі – тек қана механикалық тіркес. Дауысты дыбыстар бірі мен бірі алмасып та отырады. Оның өзі екі түрлі себепке негізделген. Бірі – тарихи себеп те, екіншісі үндестік заңымен байланысты.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Курышжанов А.К. Исследование по лексике «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата, 1970.
- [2] O.Pritsak. Das Kiptschakische. Philologiae Turcicae Fundamenta. – Wiesbaden, 1959.
- [3] Мусаев К. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. – М., 1964.

- [4] Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических письменных памятников VII–IX вв. – М.–Л., 1980.
- [5] Юшманов Н.В. Грамматика литературного арабского языка. – М., 1969.
- [6] Кенесбаев С.К. Современный казахский язык. – Алма-Ата, 1962.
- [7] Аралбаев Ж.А. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алма-Ата, 1973.
- [8] Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы, 1993.
- [9] Аралбаев Ж.А. О фонологии казахского вокализма. Сб.: Исследования по тюркологии. – Алма-Ата, 1969.
- [10] Сабыр М. Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасы және оның тілі. – Алматы, 2003.
- [11] Боранбаев С.Е. Эски кыпчак тили менен казак тилинин генетикалык катыштыгы: Филол. ғыл. докт. диссер. автореф. – Бишкек, 2008.
- [12] Дүйсен С., Яван К. «Түркі тілінің толық жүйеленген ерелер жинағы» жазба ескерткіші (XIII–XIV ғ.). – Түркістан, 2004.
- [13] Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Словарь тюркских языков». Сб.: «Филология и история стран зарубежной Азии и Африки». – Л.: ЛГУ, 1965.
- [14] Языки мира. Тюркские языки. – Бишкек, 1997.
- [15] ZAJĄCZKOWSKI A. Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak “ad-Durrat al-mudī’a fī-l-luġat at-turkīa” (I). Rosnik Orientalistyczny, XXIX, z. 1. – Warszawa, 1965. – S. 40-83.
- [16] Құрышжанұлы Ә., Көмеков Б. Е., Дүйсен С. Ж. Ескі қыпшақ тілі. – Алматы: Қазақ Қыздар педагогтік институты баспасы, 2007.

REFERENCES

- [1] Kurishzhanov A.K. Yssledovanie po leksike “Tyurksko-arabskogo slovary”. A., 1970.
- [2] O.Pritsak. Das Kiptschakische. Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden, 1959, 74 б.
- [3] Musaev K. Grammatika karaimskogo yazika. Fonetika i morfologiya. M., 1964.
- [4] Kononov A.N. Grammatika yazika tyurkskih runicheskikh pismennih pamyatnikov VII-IX v.v. M.–L., 1980, S. 286.
- [5] Yushmanov N.V. Grammatika literaturnogo arabskogo yazika. M., 1969.
- [6] Kenesbaev S.K. Sovremenniy kazakhskiy yazik. A.-A., 1962.
- [7] Aralbaev Zh.A. Qazaq fonetikasi boyinsha etyudter. A., 1973.
- [8] Mirzabekov C. Qazaq tilining fonetikasi. A., 1993.
- [9] Aralbaev Zh.A. O fonologiyi kazakhskogo vokalizma. Sb.: Yssledovanie po tyurkologiyi. A.-A., 1969, S. 215-225.
- [10] Sabir M. Qutipting “Husrau men Shirin” poemasi zhane oning tili. A., 2003.
- [11] Boranbaev S.E. Eski kipchak tili menen qazaq tilinin genetikalik katishtigi. Filol. gil. dokt. disser. avtoref. Bishkek, 2008.
- [12] Dyussen S., Yavan K. «Turki tilining toliq zhuielengen erezheleer zhinagi» zhazba eskertkishi (XIII- XIV g.). Turkistan, 2004.
- [13] Kononov A.N. Mahmud Kashgarskiy i ego «Slovar tyurkskih yazikov». Sb.: «Filologiya i istoriya stran zarubezhnoi Azii i Afriki». LGU., L., 1965.
- [14] Yaziki mira. Tyurkskie yaziki. Bishkek, 1997.
- [15] ZAJĄCZKOWSKI A. Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak “ad-Durrat al-mudī’a fī-l-luġat at-turkīa” (I). Rosnik Orientalistyczny, XXIX, z. 1. Warszawa, 1965, S. 40-83.
- [16] Qurishzhanuli A., Komekov B. E., Dyussen S. Zh. Eski qipshaq tili, «Qazaq Qizdar pedagogtik instituti baspasi», A., 2007.

СИСТЕМА ГЛАСНЫХ ЗВУКОВ В МАМЛЮКСКО-КЫПЧАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Б. Д. Дюсенов

Отдел стран Ближнего и Среднего востока,
Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: мамлюкско-кыпчакский язык, старокыпчакские письменные памятники, рукопись, словарь, гласные звуки, вокализм, графика, орфография, фонетика, археография.

Аннотация. В этой статье автор рассматривает особенности системы гласных звуков одного из старокыпчакского письменного памятника «Китаб ад-Дурра...». Данный памятник написан в XIII–XIV веках в государстве Мамлюков которые правила в Египте и Сирии. В ходе исследования изучены графические, фонетические, археографические и орфографические особенности арабско-кыпчакского словаря и даны оценки с точки зрения современного языкознания казахского языка. В результате исследования нами было обнаружено сходство в произношении, орфографии и вокализме между казахскими и кыпчакскими языками. Это означает, что еще в XIII–XIV вв. у кыпчаков была развитая письменная культура. В результате исследования мы пришли к такому решению, что, исследуя богатую лексику старокыпчакского языка, мы можем провести множество источниковедческих исследований в области истории, этимологии, фонетики, орфографии, археографии, графики и т.д. современного казахского языка.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 88 – 92

GRAMMATICAL FEATURES OF WORD-FORMATION AFFIXES

Kh. V. Masimova

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: Khalminam@mail.ru

Key words: writing monument, grammatical category, Uyghur language, affixe.

Abstract. The language of written sources has become a link between medieval Turki and modern Turkic languages. Research of certain morphological features of the written monuments is of great significance for determination of historical interactions, formation and development of medieval and modern Turkic languages. When comparing language of the Chingiz-nama (XVI) and «Tawarih-i musiqiyun» (XIX c.) with medieval and modern Turkish languages, including textual morphological particularities of the monuments, one can reveal continuity between an Old Uyghur written literary language and modern Turkish languages. The article also examines grammatical especiallyty of the word-formation affixes. Research on the morphological features in «Tawarikh-i mussiqiyun» shows that starting from the second half of the XIX century, there occurs a transformation from literary traditions of Old Uyghur language to the norms of the modern Uyghur language.

УДК 811.512.122'369.60

СӨЗ ТУДЫРУШЫ ФОРМАНТТАРДЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Х. В. Масимова

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: жазба ескерткіш, грамматикалық категория, ұйғыр тілі, қосымша.

Аннотация. Жазба ескерткіштер тілі орта ғасырлардағы жазба тіл мен қазіргі түркі тілдерін байланыстыратын маңызды саты болып табылады. Жазба ескерткіштердің нақты морфологиялық ерекшеліктерін зерттеу ескі түркі тілдері мен жаңа түркі тілдерінің тарихи байланысын анықтауда, сондай-ақ қазіргі ұйғыр әдеби тілінің қалыптасу, даму деңгейін айқындауда маңызы зор. Шағатай тіліне тән грамматикалық формалар «Шыңғыс-наме» (XVI ғ.) және «Тәварих-и мусикиун» (XIX ғ.) трактатында көп кездескенімен, ескерткіштер тілі негізінен жалпыхалықтық тілге негізделген. Жазба ескерткіштердің тілі, жалпы алғанда, шағатай дәуірінің және одан кейінгі классикалық жазба әдеби тілдің морфологиялық ерекшеліктерін сақтаған. Мақалада «Шыңғыс-наме» (XVI ғ.) және «Тәварих-и мусикиун» (XIX ғ.) жазба ескерткіштеріндегі сөз жасаушы жұрнақтардың грамматикалық ерекшеліктері қарастырылады. Бұл жалпыхалықтық тіл XIX ғасырдың соңы және XX ғасырдың бас кезінде ескі ұйғыр әдеби мұралар тілінің дәстүрінен біртіндеп қол үзіп, қазіргі сөйлеу тіліне бет алғанын ескерткіштер тілінен анық көруге болады.

Түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдері арасындағы жалғастық генеологиялық, типологиялық, ареалдық, функционалдық аспектілерде, жекелеген тілдердің, тілдік топтардың материалдары негізінде XIX ғ. бастап зерттеліп келеді.

Түпнұсқада сақталып бүгінгі күнге жеткен тарихи жазба мұраларымыз сирек те болса кездеседі. Солардың ішінде ортағасыр жазба әдеби тілінің ескерткіштері – XVI ғасыр мұрасы «Шыңғыс-наме» және XIX ғасыр мұрасы «Тәварих-и мусикиун» трактаты болып есептеледі. «Шыңғыс-наме» ескерткішін зерттеуде Қазақстан ғалымдарынан шығыстанушы В.П. Юдиндың еңбегі ерекше. В.П. Юдиндың еткен еңбегі негізінде

Ю.Г. Баранова және М.Х. Әбусейітова қолжазбаның факсимиле, аударма және транскрипциясын алғаш рет 1992-жылы жариялады [1].

2004-2006 жж. арналған «Мәдени мұра» атты мемлекеттік бағдарлама аясында Шығыстану институты Ұйғыртану орталығының лингвист-мамандары тарапынан «Шыңғыс-наме» ескерткішінің алғаш рет көрсеткіш-сөздігі түзіліп баспадан шықты [2].

«Шыңғыс-наме» ескерткіші тарихші-ғалымдар зерттеулерінде біраз зерттелген болса тілші мамандар тарапынан әлі зерттеу нысаны болмаған. Проза жанрында жазылған шығармалар мәтіні поэзия жанрында жазылған шығармалар мәтінінен тіл ерекшеліктері бойынша ерекшеленеді. Сондықтан «Шыңғыс-наме» ескерткіші XVI ғасыр түркі тілінің, «Тәварих-и мусикиун» трактаты XIX ғасыр ұйғыр тілінің проза жанырында жазылған шығарма ретінде тіл білімінде жан-жақты зерттеуді талап етеді. Осы махсатқа орай төменде «Шыңғыс-наме» және «Тәварих-и мусикиун» ескерткіштерінің тіліндегі сөз тудырушы жұрнақтардың грамматикалық ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Бұл ескерткіштер тілі орта ғасырлардағы жазба тіл мен қазіргі түркі тілдерін байланыстыратын маңызды саты болып табылады. Ескерткіштердегі жұрнақтарды есім сөз жасаушы жұрнақтар және етістік жасаушы жұрнақтар деп бөлуге болады.

Ескерткіштердегі есім сөз жасаушы жұрнақтар. Ескерткіштер тілінде зат есімдер негізінен морфологиялық және синтаксистік тәсілдер арқылы жасалады. Зат есімдердің негізгі бөлігін морфологиялық тәсіл арқылы, яғни түбір немесе негізге сөз тудырушы жұрнақтардың жалғануы арқылы жасалған зат есімдер құрайды. Ескі ұйғыр тілінде жазылған «Тәварих-и мусикиун» трактатында кездесетін зат есім тудырушы жұрнақтар қазіргі ұйғыр тіліндегі зат есім тудырушы жұрнақтардан айтарлықтай ерекшеленбейді.

Сөз тудырушы жұрнақтар арқылы жасалған сөздердің мағынасы түбір сөздің мағынасы негізінде құрылады. Ескерткіштер тіліндегі *зат есім жасаушы жұрнақтарды*: а) есімдерден зат есім жасаушы; ә) етістіктен зат есім жасаушы; б) араб-парсы тілдерінен енген сөздермен бірге кіріп, қазіргі түркі тілдеріне бейімделген зат есім жасаушы кірме жұрнақтар деп бөлуге болады.

А) есімдерден зат есім тудырушы жұрнақтар. *-лиқ, -лик, -луқ* – ең өнімді зат есім тудырушы жұрнақтардың бірі. Бұл жұрнақ «Тәварих-и мусикиунда» зат есім мен сын есімдерге жалғанып, кәсіпті (*хәтматлиқ, алимлиқ, мүдәрислиқ, сәяхәтчилик, шаирлиқ, һәкимлиқ, мугәннилик*); дерексіз мағыналы зат есімдерді (*достлуқ, тәбиәтлик, улуглиқ, йеқинлиқ*); мекен-жайды білдіретін сөздерді (*хотәнлик*); қандай да бір құбылысқа, затқа қатысты атауларды (*тилсизлиқ, илимсизлиқ, ярлиқ*) жасайды. Трактатта бұл жұрнақтың *-лик, -лиқ* және *-луқ* варианттары қолданылады. Жұрнақтың *-луқ* варианты мүлде кездеспейді. Бұл жұрнақ XIV ғасыр жазба ескерткіштерде кездеседі [3, 6–8 б.]. «Шыңғыс-наме» ескерткіші тілінде бұл жұрнақтың *-лық, -луқ, -ліг, лік* варианттары кездеседі. Мысалы, әлеуметтік мән аркалған сөздер (*ханлық, құллуқ, падишалық нәвкәрлік*), нақты мақсатқа арналған сөздер (*ярлық, аталық*) т.б. [2, 56 б.]. «Сенің ханлығыңға мән чыдармән. Әммә менің ханлығымға сән чыдымассән», – теді. Нәр нә бабамыз *йарлығы* болса аның бірлә болалы.

-чи жұрнағы. *-чи* жұрнағының семантикалық мүмкіндігі кеңейе беруінің нәтижесінде алғашқы қарапайым қатынас біртіндеп күрделене түседі [4, 215]. «Тәварих-и мусикиунда» мамандық, кәсіп иесін (*отунчи*), іс-әрекетті атқарушы адамға қатысты (*йолучи, қонучи*) сөздер кездеседі. «Шыңғыс-наме» ескерткіші тілінде *-чи* жұрнағының көмегімен жасалған сөздер сирек те болса кездеседі: *ундәкчи, әлчи, атғучу, қарақчы* т.б. Йәнә бірсі алб, *атғучу*, баһадүр әрді. Бұл жұрнақтардың туынды етістік негіздерге жалғанып, *атғучу* сияқты кәсіп түрін білдіретін зат есім жасайтынын жоғарыдағы мысалдардан байқауға болады.

Көне түркі және шағатай дәуірлеріндегі жазба ескерткіштер тілінде сөздер құрамындағы *-даш* жұрнағы «біргелікті, бір нәрсеге қатыстылықты» білдіреді. «Құтадғу білікте» бұл жұрнақ *адаш, қолдаш, қарындаш* деген үш сөздің құрамында, ал «Шыңғыс-наме» ескерткіші тілінде тек *қарындаш* сөзінің құрамында кездеседі. Мысалы: *Қарындашымыз* ханны нәчүк көрдүң вә нә түрлүк кіші туруп? Бұл жұрнақтың шығу төркіні туралы түркітануда бірыңғай пікір жоқ. Ғалымдардың көбі оның *-да* септік жалғауынан және етіс жасаушы *-и* жұрнағынан шыққандығын айтса, кейбіреулер оны парсы тілінен енген деп біледі [4, 147]. «Тәварих-и мусикиунда» бұл жұрнақпен жасалған зат есімдер кездеспейді.

Ә) етістіктерден зат есім тудырушы жұрнақтар. *-уш, -үш, ыш*: *көрүнүш, уруш, йүрүш, йүгүрүш, йарыш*. Ол *көрүнүшдә* сіздің саламәтлігіңізні сорды. Нәчә йыллар кабаб *уруш* салдылар, ала білмәділәр. *-ақ*: *қышлақ, тузлақ*. *-гә*: білгә: Бу жәһәтдін каһінлар бірлә *білгәләріні* бақтурдылар. Жоғарыдағы етістіктерден зат есім тудырушы жұрнақтар «Шыңғыс-наме» ескерткіші тілінде келеді. Төмендегі келесі жұрнақтар XIX ғасыр жазба мұрасы «Тәварих-и мусикиун» трактатында кездеседі. *-з, -з, -қ, -к, -уз, -үз, -уқ, -үк* жұрнақтары етістік түбіріне жалғанып, әрекет нәтижесі, құрал мағынасын білдіретін зат есімдерді жасайды. Трактатта бұл жұрнақтың *-(у)з/-үк* варианттары кездеседі (*уруз, буйруз, пүтүк, өлүк* т.б.). *-м/-ум/-үт* жұрнағы етістік түбіріне жалғанып, әрекет нәтижесін білдіретін зат есім жасайды. М.: *тузут*. Трактат тілінде оның варианттары кездеспейді. *-м, -им, -ум, -үм* жұрнағы арқылы іс-әрекет нәтижесінде пайда болған нақты нәрсені білдіретін *куйим* және дерексіз мағынадағы *житим, өлүм* сөздері жасалған. *-зу* жұрнағымен саз-аспаптардың

жалпы атауын білдіретін *чалғу* сөзі жасалған. Бұлардан басқа да трактатта *-ән (тикән); -қа (уйқа)* сияқты жұрнақтар да кездеседі.

Б) парсы тілінен кірген зат есім жасаушы жұрнақтар.

Араб-парсы тілдерінен көптеген сөздер және олардың құрамындағы кейбір қосымшалар тіліміздің лексика-грамматикалық қорын белгілі дәрежеде байытты. Ескерткіштер тілінде араб-парсы тілдерінен енген сөз тудырушы жұрнақтар негізге жалғанып, жаңа сөз жасауда кең қолданылған. Оларды сөз соңы (суффикс) және сөз алды (префикс) деп бөлуге болады.

Сөз соңындағы қосымшалар: *-кар*. Бұл жұрнақ парсыша *кардан* (қылмақ, етпек) етістігінен пайда болған [5, 668 б.]: *ядкар*. *-кәш*. *-кәш* жұрнағы парсыша *кашидан* (тартпақ, көтермек, қоспақ) етістігінен келіп шыққан [5, 401 б.]. Бұл жұрнақ жақтың белгілі бір белгі қасиетке ие екендігін көрсетеді: *дилкәш*. *-дар*. Бұл жұрнақ *даштан* (ие болмақ, иелемек) етістігінен қысқарған [5, 668 б.]. *-дар* жұрнағы тәуелдікті немесе белгілі бір міндетті атқарушы қасиетке ие болған жақты білдіреді: *әмәлдар*. *-мәнд*. Бұл жұрнақ адамның нәрсеге немесе сапаға ие екенін білдіреді: *бәһримәнд*. *-гаһ*. Бұл жұрнақ заттың (іс-әрекет, құбылыстың) нақты орнын білдіреді: *баргаһ*, *дәргаһ*, *ләшкәргаһ*. *-стан* жұрнағы нақты төл мекенді білдіреді: *шабстан*, *Моғулстан*, *Фәраңстан*, *Һиндустан*, *гүлстан*. *-ман* жұрнағы дерексіз ұғым атауын білдіреді: *шадман*.

Бұл жұрнақтар қазіргі ұйғыр тілінде де қолданылады [6]. Парсы тілінен кірген сөз алды қосымшасының қолданылуы ескі ұйғыр тілінде көп кездеспейді. «Тәварих-и мусикиун» трактатында бұл тәсілмен жасалған зат есім және сын есім сөздер аз: *һәм*- сөз алды қосымшасы арқылы бірлікті білдіретін *һәмсәһбәт* сөзі жасалған. «Тәварих-и мусикиун» трактатында қазіргі ұйғыр тілінде қолданылмайтын, алайда ескі ұйғыр тілінде өнімді жұмсалған парсы тілінен енген төмендегідей жұрнақтар кездеседі: 1) *-әнгиз*: *ишрәтәнгиз* (қуаныш тудыратын); 2) *-гуй*: *хушгуй* (жақсы сөйлеуші); 3) *-пәзир*: *дилпәзир* (жанға ұнайтын); 4) *-сөз*: *дилсөз* (сезімді күйдіретін); 5) *-вар*: *бұлбулвар* (бұлбұл сияқты, бұлбұлға ұқсайтын). Бұл жұрнақтар парсы тілінде өз алдына айрықша мағына білдіретін алломорфтар болып табылады.

«Шыңғыс-наме» ескерткіші тілінде өте жиі кездесетін оғул сөзіне *-ан* жұрнағының жалғануынан *оғлан* сөзі жасалады. Егер *оғул* сөзі «ұл, бозбала» мағынасын білдіретін болса, *оғлан* «жауынгер, мұрагер, ұл» деген мағынада қолданылады: Әммә Йожы-хан барча *оғланларынын* ұлуғрак әрді.

Сын есім тудырушы жұрнақтар. «Шыңғыс-наме» ескерткішінде *-лық* қосымшасымен қатар оның *-лы* толық емес тұлғасы да қолданылады: *атлы*, *тонлы*, *чақлы*, *отлағлы*, *сулағлы*. Үн іштілүр *чақлы* йәрдә өркүннің йанында алыб йүрүсүнләр. Көкәдәй-Йисбуға тегән йахшы *отлағлы-сулағлы* йәрдәр болур, ол йәргә бардылар. Бұл жұрнақ көне түркі, ортағасырлық және қазіргі түркі тілдерінде өнімді қосымша болып саналады. «*-лық* аффиксы бір нәрсені иемденуді білдіреді және заттың немесе жақтың белгілі бір орынға тәуелділігін білдіру мақсатында қолданылады» [4, 217]. «Шыңғыс-наме» тілінде оның қатысуымен жасалған туынды сөздердің әртүрлі қатарлары орын алады:

1. дерексіз ұғымды білдіретін сөздер: *біліклік*, *көрлүк*;

2. қалып-күйді білдіретін сөздер: *хәстәлық*, *мәзбүтлық*;

«Түркі тілдерінде қатыстық сын есім тудыратын арнайы морфологиялық көрсеткіштердің тарихи қалыптасқаны белгілі. Оларға тән мағынаны тілдік басқа құралдар да бере алады: атрибуттық қызметтегі (изафет) зат есімдер, меншіктенуді білдіретін *-лу* тұлғасы, ...нақты мақсатқа арналғандықты білдіретін тұлғалар» [4, 219]. *-лы* жұрнағы зат есім сөздерге жалғанып, «бірдененің бар екенін, бір нәрсенің біреуге тән екенін» білдіретін мағынадағы сын есімдерді тудырады: *отағлы* – өрістің барлығын (өрісті, отты), *сулағлы* – судың барлығын (сулы), *атлы* – аты бар (атты), *тонлы* – тоны бар (тонды), (йалаң) *йүзлі* – (сақалсыз) жүзді, *йосақлы* (сөз) – заңды (жасақта көрсетілген сөз). Ескерткіш тілінде «сөз негізі көрсететін нәрсенің жоқ екенін» білдіретін *-сыз* жұрнағының қатысуымен *һесабысыз*, *йақасыз*, *уйқусыз*, *қылычысыз* сөздері жасалған.

«Шыңғыс-наме» ескерткішінде парсы тілінен енген *-бі* сөз алды қосымшасы да түркілік *-сыз* жұрнағы сияқты «бір нәрсенің жоқтығын» білдіреді: *біәдәббіг*, *біһесаб*, *біділлік*, *біәқл*, *біһөрмәтлік*, *бітақәт*, *бімүлаһизә*. *-бі* кірме сөз алды қосымшасы кірме *-на* сөз алды қосымшасымен қатар жұмсалады: *наһәққ*. Мысалы. Әгәр буларның діні *наһәққ* болса.

-Лик – зат есім мен сын есім жасайтын ұйғыр тіліндегі ең өнімді жұрнақтардың бірі. Ғалымдар *-лиқ* жұрнағының түркі тілдері тарихында өзінің мағынасы және фонетикалық құрамы жағынан көп өзгерістерге ұшырағанын сөз етеді. Башқұрт, өзбек, қырғыз, қазақ, т.б. тілдерде осы жұрнақтың толық тұлғасы *-лиқ* негізінен зат есім тудырушы жұрнақ, *-ли* тұлғасы – тек сын есім тудырушы жұрнақ [7, 101 б.]. Көне жазба ескерткіштерде бұл жұрнақ *-лиқ*, *-лик*, *-луқ*, *-лүк* варианттарымен қатар *-лығ*, *-лиг*, *-луг*, *-лүг* түрінде кездеседі. Мысалы: *Билүглүг бәг әрди*, *уқушлүг одуг* [8, 241 б.]. Түркі тілдерінің кейінгі дамуында *-лиг* қосымшасының соңындағы [ғ] дыбысы ұйғыр тілінде [к] дыбысына ауысса, башқұрт, өзбек, қырғыз, қазақ, т.б. тілдерде бұл қосымшаның соңғы [ғ] дыбысы түсіп қалған. Ұйғыр тілінде бұл қосымша өзінің бастапқы тұлғасын сақтап, зат есім мен сын есім жасауда жиі қолданылады. «Тәварих-и мусикиун» трактатының тілінде *-лиг* жұрнағының *-лиқ* жұрнағымен бірігу кезеңі байқалады. Яғни *-лиқ* қосымшасы да, *-лиг* қосымшасы да сын есім тудырған, тіпті кейбір сөздер осы екі тұлғада да келеді. Бұл жұрнақпен төмендегідей сөздер жасалады.

Мысалы: *чирайлық, намлық (намлиғ), атлиғ, қуввәтлик, түрлүк, чағлиқ, кишилиқ, йосунлуг, яшлиқ (25 яшлиқ бала).*

-Сиз жұрнағы қандай да бір заттың, нәрсенің (құбылыстың) жоқтығын білдіреді: *мәслиһәтисиз. -қи* жұрнағы үстеуге жалғанып, уақытқа қатысын білдіретін сын есімдер жасалған. «Тәварих-и мусикиунда» бұл жұрнақ *ахирқи* сөзінде кездеседі.

Етістіктерден сын есім жасаушы жұрнақтар:

Трактатта -қ, -ғ, -уқ, -үк жұрнағы етістік түбіріне жалғанып, нәрсенің әрекетке қатысты белгісін білдіретін сын есім жасалған: *артуқ, бүйүк, қаттиғ. -ун* жұрнағы етістіктің негізіне жалғанып, белгіні білдіретін сын есім жасайды (*толун (mah)*). Мұнан өзге -а (*тола*), -қа (*қисқа*) жұрнақтары жұмсалады.

Трактатта парсы тілінен енген сөз алды қосымшалары қолданылады. Мысалы: *бәр- бәрқамал (жетілу, толығу, балиғатқа толған); бә- бәтәмам; би- битәмам, бидмағ, биштияр, бибәдәл (үздік, теңдессіз), биһәд (шексіз), бичарә (шарасыз), биһуш (ношсіз), биғайәт (шексіз, санақсыз), биқияс (сан-санақсіз), биқарар (қарарсыз), биъәвн (көмексіз, мәдәтсіз), биғәдәд, биннәһайәт, бинәва. на- намәлум.*

«Шыңғыс-наме» ескерткіші тілінде тек сөз соңында келетін жұрнақтар кездеседі. Парсы тілінен енген өнімсіз сөзжасам жұрнақтары қатарына -дар, -вар жұрнағы жатады: үмідвар, диндар меймандар т.б.

Зат есімнен сын есім тудыратын бұл жұрнақтардың орнына кейде -лік жұрнағы жүреді: үмідвар – үмідлік.

Үстеу жасаушы жұрнақтар. Трактатта төмендегідей үстеу тудырушы жұрнақтар кездеседі: -чә жұрнағымен жасалған үстеулер іс-әрекеттің сын-қимылын (дәрижә-миқдарини) немесе сол белгінің басқа бір белгіге ұқсастығын білдіреді. Мысалы: *әрәбчә, түркчә, диһқанчә, рәвишларичә, барчә, мунчә. -қәри:* Бұл – -қа және -ру қосымшаларынан құралған құранды жұрнақ [8, 45 б.]. Бұл жұрнақ арқылы іс-әрекеттің орнын білдіретін *таишқәри* сөзі жасалады. -үн: *үстүн* үстеуінің құрамында орын алады.

«Тәварих-и мусикиунда» парсы тілінен енген үстеу тудырушы -анә және -ән жұрнақтары да қолданылады. -анә жұрнағы арқылы жасалған *герибанә, шаһанә* сөздері кездеседі. Бұл үстеулер мағынасы жағынан қазіргі ұйғыр тілінде -ларчә жұрнағы арқылы жасалған үстеулерге жақын. Мысалы: *герибанә* - қаз. ұй. т. *герибанарчә, шаһанә* - қаз. ұй. т. *шаһларчә. -ән* жұрнағы араб тілінде табыс септік жалғауы ретінде қолданылса [9, 288 б.], ұйғыр тілінде сөз тудырушы қосымша ретінде қызмет атқарады [7, 159 б.]. Бұл жұрнақ арқылы *хусусән* сөзі жасалған. Мысалы: Бәләғәт һәккидә, *хусусән* Құранның фәсаһәт, бәләғәти һәккидә ижад килди. -дүз: *күндүз* үстеуінің құрамында орын алады. -ә жұрнағымен *кечә* үстеуі жасалады.

Етістік жасаушы жұрнақтар.

«Тәварих-и мусикиунда» мынадай есім сөздерден етістік тудырушы жұрнақтар кездеседі: -ла жұрнағы – ең өнімді етістік тудырушы жұрнақтардың бірі. Бұл жұрнақ түбір мағынасына байланысты әрекетті білдіреді. Мысалы: *башла, аңла, бағла, йүклә, нахунла, сөзлә, ташла, тишла (чишлә), растла, йиғла, әйлә, һозурла, бойла, ядла.* Ол қазақ және түркі тілдерінде де көп қолданылады [10, 8 б.]. -лән – *йүзлән (маңмақ), атлан, һозурлан. -а – ата, тила, сора. -т – тарт, әйт, өз-рә-т* трактатта бұл сөз метатезденіп, *өргәт* тұрпатында кездеседі. -ра – *сайра, учра, алдира. -ға – илға* [11].

Сонымен, жазба ескерткіштердегі сөз тудырушы жұрнақтар қолданысын тексере келе мынадай қорытындыға келуге болады. Ескерткіштер тілінде сөз тудырушы жұрнақтар қазіргі түркі тілдеріндегі (қазақ, ұйғыр тілдері) сөз тудырушы жұрнақтардан айтарлықтай ерекшеленбейді. Тек «Тәварих-и мусикиун» трактатында қазіргі ұйғыр тілінде қолданылмайтын, ескі ұйғыр тілінде жиі кездесетін, парсы тілінен енген -*әнгиз, -пәзир, -сөз, -вар* сияқты жұрнақтары бар. Олар парсы тілінде өз алдына айрықша мағына беретін алломорфтар болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Утемиш-хаджи. Чингиз-наме (Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П. Юдина. Подготовила к изданию Ю.Г. Баранова. Комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой. – Алма-Ата, 1992.

[2] Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. III том. Өтеміс Қажының «Шыңғыс-намесі» тілінің көрсеткіш-сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 304 б.

[3] Керимов Ә. Словообразовательные аффиксы в языке памятников тюркоязычной литературы XIV века (на материалах «Хусрау и Ширин» Кутба, «Гулистан бит-турки» Сейфа Сарая, «Мухаббат-наме» Хорезми). АКД. – Алматы, 1979. – 28 с.

[4] Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М., 1988

[5] Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. – Москва, 1953. – 668 с.

[6] Насыров Х. Таджикско-персидские заимствования в уйгурском языке (на материале языка советских уйгуров). АКД. – Ташкент, 1972. – 34 с.

[7] Һазирки заман уйғур тили. II қисим. Морфология вэ синтаксис. – Алмута, 1966. – 455 б.

[8] Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Текст и исследование. – М.-Л., 1951. – 452 с.

[9] Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л., 1960. – 446 с.

[10] Манкеева Ж.А. Реконструкция «мертвых» корней в структуре глагольных основ казахского языка: Автореф. канд. дисс. – Алма-Ата, 1987. – 20 с.

[11] Масимова Х.В. Жазба ескерткіштердегі сөз жасаушы жұрнақтардың грамматикалық ерекшеліктері // II Халықаралық түркі әлемі зерттеулері симпозиумы материалдары. – Алматы, 2015. – 114-117 б.

REFERENCES

[1] Utemish-khadji. Chingiz-name (Faksimile, perevod, transkripsiya tekstologicheskie primechaniya, issledovanie V.P. Yugina. Podgotovila k izdaniyu Yu.G. Baranova. Koomentarii I ukazateli M.Kh. Abuseitovoy. Alma-Ata, 1992.

[2] Kazakstan tarikhı turalı turki derektmeleri. III tom. Otemis Qajining «Shingis-namesi» tilining korsetkish-sozdigi. Almati: Dayk-Press, 2006. 304 b.

[3] Kerimov A. Slovoobrazovatelnie affiksi v yazike pamyatnikov tyurkoyazichnoy literaturi XIV veka (na materialakh «Khusrau i Shirin» Kutba, «Gulistan bit-turki» Seyfa Sarai, «Mukhabbat-name» Khorezmi). AKD. Almati, 1979. 28 s.

[4] Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazikov. M., 1988

[5] Miller B.V. Persidsko-russkiy slovar. Moskva, 1953. 668 s.

[6] Nasirov Kh. Tadjiksko-persidskie zaimstvovaniya v uygurskom yazike (na materiale yazika sovetskikh uygurov). AKD. – Tashkent, 1972. 34 s.

[7] Khazirqi zaman uygur tili. II qisim. Morfologiya va sintaksis. Almuta, 1966. 455 b.

[8] Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Tekst i issledovanie. M.-L., 1951. 452 s.

[9] Kononov A.N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika. –M.-L., 1960. 446 s.

[10] Mankeeva Zh.A. Rekonstruktsiya «mertvikh» korney v strukture glagolnikh osnov kazakhskogo yazika. ADK. Alma-Ata, 1987. 20 s.

[11] Masimova Kh.V. Jazba eskertkishterdegi soz jasaushi jurnaqtarting grammatikaliq erekshelekteri // II Khaliqaraliq turki elemi zertteuleri simpoziumi materialdari. Almati, 2015. 114-117 b.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВООБРАЗУЮЩИХ ФОРМАНТОВ

Х. В. Масимова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Аннотация. Язык письменных памятников стал связующим звеном между языками средневековья и современным тюркским языком. Исследование конкретных морфологических особенностей памятников имеет большое значение в определении исторической взаимосвязи, формирования и процесса развития среднетюркского и современного тюркского языков. При сравнении языка памятника «Чингиз-наме» (XVI) и «Таварих-и мусикиун» (XIX в.) с письменным средневековым и современным уйгурским языками, включая морфологические особенности текстов памятников, выявляется преемственность между староуйгурским письменным литературным и современным уйгурским литературным языками. В статье также рассматриваются грамматические особенности словообразовательных аффиксов. При рассмотрении грамматические особенности словообразующих формантов в письменных памятниках определяется, что начиная со второй половины XIX века, уйгурский язык, окончательно отрываясь от литературных традиций староуйгурского языка, переходит к сближению с современным разговорным уйгурским языком.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 93 – 97

**CENTRAL ASIAN ETHNIC GROUPS
IN THE COMPOSITION OF "TARIKH-I RASHIDI"****B. N. Tolimbetova**

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: botagoz.nurmahanbet@gmail.com

Keywords: Turks-Mongols, Kazakhstan, Central Asian ethnic groups, Persian sources, history.

Abstract. The article tells about the pedigree of the Central Asian ethnic groups inhabiting the territory of Maurennahr, as well as their struggle for power. It tells the story of the reasons which caused the formation of a Kazakh state Kerey and Zhanibek numerous Turko - Mongol tribes. It describes the events by which some Mongol tribes lost their identity were assimilated with other tribes. Despite the presence of numerous translations and works of scientific work "Tarikh-i Rashidi", the topic is not on today's completely investigated and is still relevant.

ӨОК 94:325.1 (574/575)

**«ТАРИХ-И РАШИДИ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ
ОРТААЗИЯЛЫҚ ЭТНОСТАР****Б. Н. Төлімбетова**

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: түркі-моңғолдар, Қазақстан, ортаазиялық этностар, парсы тіліндегі дереккөздер, тарих.

Аннотация. Мақалада Мәуаранахр жерінде мекендеген ортаазиялық этностардың шежіресі мен бірімен билікке таласуы баяндалады. Көптеген түркі-моңғол тайпаларының Керей мен Жәнібек құрған Қазақ мемлекетінің құруға сеп болғандығы айтылады. Бірнеше моңғол тайпаларының тегін жоғалтып, өзге тайпа құрамына еніп кеткендігі жазылады. «Тарих-и Рашиди» шығармасының көптеген аудармалары мен бірнеше зерттеу жұмыстары бола тұра, бүгінгі күнге дейін толық зерттелмегендігі қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Кіріспе. XIII-XVI ғасырларға жататын тарихи жазба дереккөздерде Қазақстан мен Орталық Азияға қатысты маңызды да құнды мәліметтер көп. Парсы жазба деректерінің танымдық, мағлұматтық мәні жоғары болғандықтан парсы тілді жазба ескерткіштері отан тарихы үшін бағалы дерек көздері болып табылады. Сондай дереккөздердің бірі де бірегейі Мырза Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» (تاریخ رشیدی) шығармасы. Шығарма екі тараудан тұрады. Екіншісі біріншісінен бұрын жазылған, яғни 1541-1542 жылдары, ал біріншісі 1546 жылы 3 наурызда. Шығарманы автор Кашмирде жүріп жазады [1]. Бұл шығарма ортағасырлардың өзінде-ақ түрік тіліне бірнеше рет аударылып үлгерген.

Алғаш рет тарихи маңызы орасан зор бұл еңбекті зерттеуді ағылшын ғалымдары қолға алады. Ағылшын тіліндегі аудармасы 1895-жылы жарық көрген [2]. Ал орыс тіліне алғаш рет отандық ғалымдар аударып 1969-жылы жарыққа бірнеше парсы және түрік тілдеріндегі дереккөздердің үзінді аудармаларымен бірге жарыққа шығарған [3]. Бірақ бұл шығарманың толық аудармасы емес. Аталмыш үзінді аударма Қазақстан мен Орталық Азия билеушілеріне, әсіресе, Қазақ хандығына қатысты бөлімдерінен үзінді аудармасы болып табылады [3,185-231]. «Тарих-и Рашиди» шығармасының толық аудармасын өзбекстандық ғалымдар 1996-жылы жарыққа шығарады [4]. «Тарих-и Рашиди» шығармасын еліміз тәуелсіздік алған соң отандық зерттеушілер қазақ тіліне аударуды қолға алды. Алғаш рет И.Жеменей парсы тілінен қазақ тіліне 2003-жылы аударды [5]. Бұл аудармадан кейін де отандық ғалымдар «Тарих-и Рашиди» шығармасын қазақ оқырмандарына жаңа редакциясымен таныстыру жұмысын жалғастырады. Нәтижеде, екінші рет М.Қазыбек пен

Ә.Нұралиевтің аудармасы 2015-жылы жарық көреді [6]. Алайда бірнеше аудармалары мен көптеген зерттеу жұмыстары бола тұра «Тарих-и Рашиди» шығармасы толықтай зерттелді деп айта алмаймыз.

«Тарих-и Рашиди» шығармасын зерттеудің маңыздылығын бірнеше себептермен түсіндіруге болады. Біріншіден, шығармада бірнеше елдің, ұлыстың, этностардың, оның ішінде қазақ халқының тарихы туралы құнды деректер кездеседі. Екіншіден, Орталық Азияны мекендеген көптеген түрік-моңғол тайпаларының шежіресі мен салт-дәстүрі қамтылған. Үшіншіден, Мәуараннахрды мекендеген ұлттардың билікке таласу арқылы әрқайсысының жеке-дара мемлекет болуға талпынысы баяндалады. Шығарманың алғы сөзінде атауы неге «Тарих-и Рашиди» аталуының үш себебін келтіреді: 1. Тоғылық Темірді исламға бұрған Аршад ад-Диннің құрметіне; 2. Тоғылық Темір халқын әкелген тура жолдың құрметіне; 3. Қашғарда билік еткен Әбул Мұзаффар Әбд ар-Рашид ханның құрметіне [3,18]. Шығарма XVI ғасырдың екінші жартысында-ақ тарихшы ғалымдардың назарына іліге бастаған. Атақты ғұламаның еңбегін дерек көзі ретінде түрлі ел тарихшылары, шығыстанушылар, географтар, филологтар пайдаланып келеді. Бұл еңбекке ғалымдардың бірнеше буыны назар аударып, өз еңбектерінде дерек көзі ретінде пайдаланғандарымен, осы уақытқа дейін ол жүйелі және жан-жақты, толық әрі тыңғылықты да терең зерттелген жоқ. «Тарих-и Рашиди» еңбегінің Орталық Азия, соның ішінде Қазақстан тарихы мен мәдениетін зерттеуге қосқан үлесі мол.

Зерттеу әдісі. Зерттеу жұмысында шығарманың түпнұсқасымен және оның аудармаларын салыстыра отырып зерттеу әдісін қолдандық. «Тарих-и Рашиди» шығармасының авторының толық аты-жөні Мырза Мұхаммед Хайдар бин Мұхаммед Хүсейін бин Мұхаммед Хайдар. Кейбір деректерде Мырза Мұхаммед Хайдар бин Мұхаммед Хусайн куран дулат (میرزا محمد حیدر بن محمد حسین کوره كان دوغانلار) [7, 2a]. Ол өзін қысқаша Мырза Хайдар десе, Бабыр оны Хайдар мырза деп атаған. Сонымен қатар, Аяз (ایاز) деген әдеби лақап аты болған [8, 89]. Мұхаммед Хайдар Дулати 1499 жылы Ұратөбеде дүниеге келген. Мұхаммед Хайдардың ата-бабалары моғолдың дулат тайпасының әмірлері және Қашғарияның мұрагер билеушілері мен басшылары болған [9,5].

«Тарих-и Рашиди» шығармасын жазуда ең алғашқы дереккөздер, ол әрине, моғолдар арасында ауыздан ауызға тараған аңыз-әңгімелер болған. Алайда, Мырза Хайдар шығармасын жазғанда бірнеше авторлардың еңбектерін пайдаланған. Олар: Мир Гийас ад-Дин Мансұрдың «Жам-и ғити-нұмай», Йәкуттың «Му'жам ал-булдан», Жамал ад-Дин Каршидың «Мулхакат ас-сурах», Йәкуттың сөздігіне ұқсас «Тариф-и булдан», Фазлаллах Рашид ад-Диннің «Мажма' ат-тауарих» («Жами' ат-тауарих»), «Сувар-и ақалим», Хамдаллах Мұстауфи Қазвинидің «Тарих-и гузида», Әбд ар-Раззак Самарқандтың «Тарих-и манзум, Ұлықбектің «Улус арба'а», Хәзрат Мәулана Мұхаммад Қазидың «Силсилат ал-арифин», Захир ад-Дин Мұхаммед Бабурдың мемуарлары мен «Мубайин» шығармасы және т.б. «Тарих-и Рашиди» шығармасында Ата Мәлік Жувайнидің «Тарих-и жаһангушай» мен Шараф ад-Дин Әли Йаздидің «Зафар-намесі» кеңінен пайдаланылады [3, 190-191]. Аты аталған авторлардың еңбектерін автор Орталық Азия елдері мен оны мекен еткен түрлі ру-тайпа, ұлыстардың тарихын баяндағанда жазба дерек ретінде жүйелі түрде пайдаланған. Оған дәлел ретінде «Тарих-и Рашиди» шығармасындағы Орталық Азия жерін мекендеген ру-тайпаларға қатысты деректердің молынан кездесуі.

Орталық Азия аймағын мекен еткен түрік-моңғол тайпаларының саны жетерлік. Олардың кейбірі уақыт өте келе өз тегін жоғалтып немесе басқа бір рудың құрамына еніп кеткен. Мәселен арканут, барқы, барлас, бахрин (барин), бекжак (бекчик), бұлғашы, бұлдай, духтуй, итаршы (итаржы), калучи, курлакут, сулдуз, макрит (меркіт), тангут, ұрдубегі, шорас, маңғұт, құнжы, чагирак, шігіл, т.б. [10, 85]. «Тарих-и Рашиди» шығармасында XV – XVI ғасырларда орын алған шайқастарда әмірлерден бөлек, моғол тайпаларының әр қауымдарының ішінде ақыл-кеңесін тыңдап ден қоятын адамдардың аз еместігін атап көрсетеді [6, 414].

Зерттеу нәтижелері. Дохтуй (دوختوی) тайпасы жөнінде: «Бұл рудың басшысы әмір Дайым Әлі болатын. Ол духтуй әмірлерінің ішінде батыры да абыройлысы саналатын, бұдан былай әр жерде оның аты аталып отыратын болады» деп, бұл ру мен барлас тайпасы арасында үнемі билік үшін талас тартыстың болып тұратындығын жазған [6, 416]. Белгілі шығыстанушы ғалым В.П.Юдин бұл жөнінде былай дейді: «Между дохтуями и барласами шли споры относительно первенства на войне и охоте. Спор был решен Эмир Джаб-бар – Берди доглатом в пользу духтуев». Духтуйларды Моғолстан мен Моңғолиядағы негізгі тайпалардың бірі дей келе, Тоғылық Темірге дейін моңғолдар тайпасының құрамында болған деп жазады [10, 79]. Сонымен қатар бұл тайпа Сұлтан Сайид ханның Қашғарияға жасаған жорығы кезінде әскер құрамында болған. **Шорас** тайпасы (چراس): «Олардың басшысы Мөңке бек болатын. Батырлық көрсетуде туыстары арасында теңдісі жоқ еді. Оның жүзден астам адамы бар еді. Оның бауыры Баба Сарық мырзаның тобы Мөңке бектен азырақ болатын. Оның бауыры Шаһбаз мырза істерді жүргізуде ағасынан кем түспейтін» [6, 417]. Бұл тайпаның әмірлері Тоғылық Темірмен исламды қабылдау жөнінде келісе алмаған. Уәйіс хан дүние салған соң, Есен Бұғаны мойындамай, ойраттарға Амасаншы тайшыға кетіп қалады. Кейіннен Сұлтан Ахмед (Алаша хан) хан билікке келгеннен кейін ғана моғолстан хандарының билігін мойындаған [10, 75]. Шорас тайпасының атауы парсы дереккөздерінде *жорас* деп беріледі [11, 440]. Себебі, парсы тілінде тілдік ассимиляцияға түсіп, *ч* әрпі, *ж* болып айтылады. **Қалучи** (Қалучи/Қалушы/Калужи)тайпасы (قالوچی) : «Басшысы,

сол кездегі ең беделді әскер басылардың бірі Тұман баһадүр.» деп қысқаша мәлімет бере отырып, қарлұқ (قارلوق) тайпасының басшысы Мәлік Әлі баһадүрдің ержүректілігін, мақрит (меркіт) (مکريت) тайпасының басшысы Кулика (قولکه)[Qulke] және сұңқаршы тайпасының басшысы Омар шейх екендігін атап өтеді [6, 419]. Бұл жерде сұңқаршы деген тайпаны парсы тіліндегі түпнұсқада «سولقارچی» [sulqarchi] деп жазылған [11, 442]. Бұл тайпа Моғолстандағы сан жағынан ең көп тайпалардың бірі болған. Уәйіс хан қайтыс болған соң, Есен Бұғадан кетіп, Әбілқайыр ханға, яғни Түркістанға барады [6, 78]. Олардың қайтып оралғандығы жөнінде ешбір дерек жоқ. Бірақ, Сұлтан Ахмед хан билік құрған алғашқы кездерде оған қарсы қастандыққа қатысып, кейіннен ойраттарға қашуға мәжбүр болады. Сұлтан Ахмед хан бұл тайпаны толықтай жойып жібергенше екі жылдай олардың соңына түсіп алғандығы баяндалады. Алайда, бүкіл тайпа жойылуы мүмкін емес секілді, ханға қарсы шыққан әмірлер мен олардың туыстары жойылғаны болуы мүмкін. Калучи тайпасы да Сұлтан Сайид ханның әскерінің құрамында болған. **Қурлағут** тайпасы (کرلکوت) Тоғылық Темір тұсында болған. Бұл тайпаны В.П. Юдин Дешті Қыпшақ жеріндегі белгілі курлаут (کورلاوت) тайпасымен бір деп санауға болатынын, қазақтар құрамындағы қыпшақ руынан және күрлеут-қыпшақ Торғай даласында мекендегенін жазған [10, 76]. Ал «Тарихи-и Рашиди» шығармасында курлагут тайпасының әмірі жөнінде мағлұмат берген: «Жете әмірлерінің ішінде курлагут (кулкут) руынан шыққан әмір Хамид ақыл парасаты мол, абыройы да ерекше бір адам еді» дейді [6, 74]. Бұл жерде курлагут тайпасын жете руы құрамына жатқызған. Ал жете руы туралы қазақтың белгілі ғалымы Шоқан Уәлиханов өз еңбегінде былай деп атап өтеді: «Моғулы называли джагатайцев Кара – улус, а джагатайцы их – Чете (چته)» [12, 440]. Ал, белгілі шығыстанушы В.В. Бартольд былай дейді: «Моғолы с презрением называли чагатаев людьми смешанного происхождения, метисами (караунас); с другой стороны, чагатаи, как представители традиций среднеазиатской монгольской государственности, называли моголов разбойниками (джете)» [13, 170]. Байқап отырғанымыздай, Ш. Уәлиханов шағатайлықтарды **қара ұлыс** деп атаған болса, В.Бартольд оларды **қараунас** деп жазады. Бет терілерінің түсіне байланысты айтылуы да мүмкін. В.П. Юдин Бинаидың «Шайбани намесіне» сүйеніп, курлагут тайпасын қазақ құрамындағы қыпшақпен бір десе, ал Шоқан Уәлиханов моңғол тайпаларының қатарына жатқызған.

XIV-XV ғасырларда Құнжы-сағрычи, итаршы-барақ, ақбарақ, қосшы көкілташ моңғол тайпаларының атаулары өзгеріске түсе бастайды. Мұның себебі қазақ немесе басқа да ұлттардың құрамына кіруінен болуы мүмкін. **Барлас** (بارلاس) тайпасын Мұхаммед Хайдар Дулати моңғол тайпаларының қатарына жатқызады. Бұл тайпаның басшысы Әлі Мирак деген данагөй қарт болғандығы айтылады [6, 416]. Ал, В.П. Юдин оларды Мәуареннахрдың шағатай тайпаларының қатарына жатқызады (10, 79). Бұл тайпа да Сұлтан Сайид ханның әскер құрамында болған. Барлас тайпасының кейбір өкілдері Моғолстан мен Моңғолияның саяси өмірінде белсенділік танытқан. Бартольд Темір өзі шыққан барлас тайпасымен жақын байланыста болғанын айтады. Бұл тайпаның жеке өкілдері Темірдің «бауырлары» деп аталатын болған. Әмір Темірге жақын әмірлер тек барлас руынан ғана емес, өзге де тайпа өкілдерінен болған. Солардың бірі найман руынан шыққан Ақбұға. Арлат және жалайыр тайпаларының әмірлерімен тақ үшін Темір ұзақ соғысады. Тіпті Шағатай мемлекетінің басшы болып сайланған кейін де бұл күрес тоқтамады. 1376 жылы жалайыр ұлысын жоқ деп санап, оның қалдықтары басқа әмірлердің топтарына таратқан [13, 172]. **Қыпшақ** (قپچاق) тайпасы жөнінде «Тарих-и Рашиди» бүй дейді: «Әлемнің жаны және шайқастың жүрегі болған хазірет Сахибқыран сол қанатта жеңімпаз туының жарты ай секілденген ұшын жерге қарай үш рет иді де, әмір Сары – Бұғаға өзінің қыпшақ тобымен осы белгіленген жерде тұруын бұйырды» яғни, бұл «Балшық соғысы» Жете мен Сахибқыран арасындағы соғыс жайында болған әңгімеде айтылады [6, 92]. Сондай ақ, Сахибқыранның Моғолстанға, яғни Жетеге жіберген қыпшақ пен жалайыр әмірлері Сарыбұға мен Әділшахтың Сахибқыранды жарты жолда сатып кететіні туралы да баяндаған [6, 111]. Ал, Я.В. Пилипчуктың «Монгольское завоевание кочевий восточных кипчаков» атты мақаласында моңғол шапқыншылығы тұсында көптеген қыпшақтар моңғолдардың қызметінде болғаны және 1224 жылы Сүбедей Шығыс Еуропадан оралған соң, ержүрек тайпалардан, яғни меркіт, найман, керейт, қаңлы және қыпшақтардан әскер құрғанын жазады [14, 271]. Алайда, кейіннен қыпшақтардың бір бөлігі жаулары чжурчжендердің қатарына барып қосылады [14, 273]. Сонымен қатар аталмыш мақалада автор Тизенгаузеннің еңбегіне сілтеме бере отырып, мұнымен моңғолдардың қыпшақтарға қарсы шабуылы бітпегенін айта кетеді: «Джувеини и Вассаф указывали, что Субэдэй и Джэбэ присоединились к Джучи, ставка которого находилась в восточной части Дешт- и Кипчак» [14, 273]. Белгілі тарихшы ғалымдар С.Г. Кляшторный мен Т.И. Сұлтановтың та пікірлері осыған саяды: «В результате нашествия монголов какая-то часть кипчаков погибла, какая-то часть – бежала на запад, а какая-то часть – была пленена и продана в рабство. Но в массе своей кипчаки остались кочевать в своих степях и составляли главную часть кочевых тюркских подданных потомков Джучи» [15, 218]. «Тарих-и Рашидида» **өзбек** (اوزبك) ұлысы Әбілқайыр хан дүние салған соң, бір бірімен қырық пышақ боп, араларында үлкен араздық болғанын, жұрттың көпшілігі Керей хан мен Жәнібек ханның жанына кетіп қалғанын, сонымен қатар олардың саны екі жүз мыңнан асатынын, оларды өзбек-қазақ деп сол кезден бастап атай бастағанын айтады [6, 145]. Сондай ақ, өзбектер мен моғолдар арасында көптеген шайқастар болғанын, сол шайқастарда өзбектер жеңіске жетіп жүргенін тілге тиек етеді: «Осы кезеңде моғолдар ешқашан өзбектерді жеңген емес. Тек Рашид хан ғана

өзбектерді жеңді, ал бұл Рашид ханның ең үлкен табысы еді» [6, 219]. Осы өзбек сөзі туралы С.Г. Кляшторный мен Т.И. Сұлтанов былай дейді: «Со второй половины XIVв. кочевое население Улуса Джучи известно нам под общим собирательным словом узбеки. Происхождения название «узбек» окончательно не выяснено. Как имя собственное это слово встречается и для периода ранее XIV в.» [10, 224] дей келе, Жошы ұлысындағы көшпенді тайпалардың атауы «өзбек» деп аталуы алғаш рет парсы тарихшысы, географы XIV ғасырдағы Хамдаллах Мұстауфи Қазвинидың шығармаларында кездеседі деп жазады. Яғни, Өзбек ханның әскерін «өзбектер», ал Жошы ұрпағының мемлекетін «Өзбектер мемлекеті» деп жазғанын атап өтеді. Мырза Ұлықбектің «Тарих-и арба-улус» атты шығармасында Саййид ата Өзбек ханмен келген адамдарды «кімдер?» деп сұрағанда, олардың жетекшісі және патшасы Өзбек хан болғаннан соң, сол кезден бастап, онымен бірге келген адамдарды «өзбектер» деп атай бастағандығы жайлы айтады [16, 99]. Бұл жерде жоғарыда айтып өткендей, жалпы Жошы ұлысындағы көшпелі тайпалардың ортақ атауы болып тұр. Кейіннен XV ғасырдың басында Өзбек ұлысынан қазақтар кетіп қалады. Оларды кейде өзбек – қазақтар деп де атаған. ол жөнінде С.Г. Кляшторный мен Т.И. Сұлтанов былайша түсіндіреді: «Так как Гирей, Джанибек и их приверженцы были людьми, ушедшими от своих и скитавшимися по окраинам государства кочевых узбеков, к которому они принадлежали и с которыми находились в состоянии войны, то их прозвали *узбеками* – *казаками*, т.е. узбекскими казаками, или просто казаками. Имя это за ними закрепилось» [15, 226].

Әбілқайыр хан Жошы әулеті сұлтандарына шабуыл жасағанда, Жәнібек пен Керей хан оның қысымына шыдамай, Моғолстанға кетіп қалады. Есенбұға оларды жылы қабылдап, Моғолстанның батыс бөлігіндегі Шу өзені маңайындағы Қозыбасы жерін қоныстануға береді. Кейіннен Әбілқайыр хан қайтыс болған соң, айтып өткеніміздей, өзбек ұлысы бір бірімен қырқысып, араздасады. Халықтың көпшілігі Керей мен Жәнібектің қасына кетіп, өзбек-қазақ деп аталу сол кезден басталғандығын айтып өттік. Хайдар Дулати сондай ақ, былай деп жазады: «Әбілқайыр хан уақиғасынан (өлімінен) кейін, өзбектердің ұлысында алауыздық туды. Содан әркім мүмкіндігінше, қауіпсіз де бейбіт өмір сүруі үшін Керей хан Жәнібек ханды паналап жатты, олар осылай күшін нығайта түсті. Басында жұрттан қашып, олардан бөлініп шығып, біраз уақыт бытырап шашылып, сергелденде болғандықтан оларды «қазақ» деп атады. Бұл лақап ат оларға осылайша таңылды» [6, 383]. Қазақ тарихына қатысты деректер «Тарих-и Рашидида» көптеп кездеседі. Соның бірі Қазақ мемлекеті сұлтандарының билік жүргізуінің басы осы шығармада 1465-1466 жылдары деп береді [6, 145]. Қазақтың көптеген ғалымдары осы дерекке жүгінеді. Қазақтар бөлек шығып, жеке мемлекет құрғаннан кейін жан жақтан шабуылдайтындар көбейді. Автор Шаһибек ханның қазақтарға жасаған шабуылын былайша сипаттайды: «Ол 915 жылдың (1509-1510) қысында қазақтарға шабуыл жасады. Сол кезде қазақтардың ханы Бұрындық болғанымен, алайда мемлекет билігі Қасым ханның қолында болатын. Шаһибек ханның айбыны зор бола тұра оған қарсы тұрар күші жоқ еді» [6, 341]. Қасым ханнан қорыққан Шаһибек сарбаздарын жинап, Самарқанд арқылы Хорасанға кетіп қалады. Сыртқы жаудан бөлек, қазақтардың ішінде де билік үшін талас – тартыстар болған. Қасым хан 924/1518) өлгеннен соң, қазақ сұлтандарының арасында тартыс басталған. Қасым ханнан кейін, оның ұлы Мамаш хан болды. Ол тұншықпадан шайқас кезінде қайтыс болады да, орнына Әдік сұлтанның ұлы Таһир сұлтан таққа отырады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, төмендегідей нәтижеге келеміз. Біріншіден, Жоғарыда аты аталған тайпалардан бөлек «Тарих-и Рашиди» шығармасында бірнеше моңғол тайпалары туралы деректер кездеседі. Олар: байрин, булгачи, арлат, арканут, сулдуз, мекрит, нарин, долан, балыкчи, татар, ұйғыр, қоңырат, ойрат, маңғыт, таңгут, шункарлы (сұңқарлы) және т.б. [6] Екіншіден, «Тарих-и Рашиди» шығармасында кездесетін көптеген ортаазиялық этностардың кейбірі бұл күндері жойылып кеткен. Мысалы: сиджиут, кингит, қарлұқ, байрин, булгачи, ширин, буркут, хушин, журкин, т.б. Үшіншіден, тегін жоғалтып алса да, кейбірі саны көп өзге бір тайпаның құрамына еніп кеткен. Олар: меркіт тайпасы *абақ* атауымен қазақтың Орта жүз құрамына еніп кеткен [15, 221]. Бекжак тайпасы да кейіннен *қаңлы* аталып кеткен. Булгачи мен қалучи тайпалары XV ғасырда моғол тайпаларының құрамында болғанымен, екі тайпа бірігіп Моғолстаннан Дешті-Қыпшаққа Әбілқайыр ханға кетіп қалады. Кейіннен олар қырғыз тайпаларының құрамына кіреді [10, 87].

Төртіншіден, қазақтың ел болып қалыптасуында моңғол тайпалары маңызды рөл атқарған. Дулат және қаңлы – бекчик тайпалары қазақтың Ұлы жүз құрамына дулат және қаңлы атауымен енеді. Сондай – ақ, Орта жүздің құрылуында да моңғолдар ерекше рөл атқарған. Моңғолдардың құрамындағы керейттер қазақтың құрамындағы керейлер екеніне еш шүбә жоқ. Себебі керейлер мекен еткен Жетісу жерінде кезінде моңғолдардың керейттері де өмір сүргендігі белгілі. Осылайша, басқа да тайпалардың қазақ құрамына енуінің нәтижесінде Керей мен Жәнібек құрған Қазақ мемлекеттігінің негізі қаланды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Стори С.А. Persian literature. A bio-bibliographical survey. Перевел с английского и переработал, дополнил Ю.Э.Брегель. Т. I. – М: Главная редакция «Восточная литература», 1972, 273-274 б.

[2] The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlat. A history of the moghuls of Central Asia/ N. Elias, E. Denison Ross/ London, 1895

- [3] Ибрагимов С.К., Мингулов Н.Н., Пищулина К.А., Юдин В.П. Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков (МИКХ). Изд.-во «Наука» Казахской ССР, Алма – Ата, 1969.
- [4] Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой. Приложения и указатели Р.П.Джалиловой. Фан, Ташкент, 1996.
- [5] Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. М.Х.Дулати қоғамдық қоры, Алматы, 2003.
- [6] Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарих-и Рашиди» (Мұхтар Қазыбек, Әбсаттар Нұралиев). «Мирас» баспасы, Алматы, 2015.
- [7] Mirza Muhammad Haidar Doglati. Tarikh-i Rashid. Salar Jung museum and Library, acc: 84, 2 a.
- [8] Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII – XVIII вв. Дайк-Пресс, Алматы, 2001.
- [9] Дербісәлиев Ә.Б. Мұхаммед Хайдар Дулати. Өмірбаяндық-библиографиялық анықтамалық. М.Х.Дулати қоғамдық қоры, Алматы, 1999.
- [10] Юдин В.П. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. Дайк-Пресс, Алматы, 2001.
- [11] 2004 میرزا محمد حیدر دوغلات. تاریخ رشیدی. – تهران: میراث مکتوب.
- [12] Валиханов Ч.Ч.. Собрание сочинений в 5-ти томах: Том.1.: Издательство АН Казахской ССР, Алма-Ата, 1961.
- [13] Бартольд В.В. Сочинения. Т.5: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Издат. восточ. лит.-ры, Москва, 1968.
- [14] Тюркологический сборник. 2009-2010: Тюркские народы Евразии в древности и средневековье / ред.кол. Кляшторный, С.Г., Султанов, Т.И., Трепавлов В.В. Статья: Пилипчук, Я.В. Монгольское завоевание кочевий восточных кипчаков. Восточная литература, Москва, 2011.
- [15] Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. Петербургское Востоковедение, СПб, 2004.
- [16] История Казахстана в персидских источниках. Т. 4.: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Дайк-Пресс, Алматы, 2006.

REFERENCES

- [1] Story S.A. *Persian literature. A bio-bibliographical survey*. Perevel s angliskogo i pererabotal, dopolnil Y.E. Bregel. T. I. Glavnaya redaktsiya “Vostochnaya literature”, Moscow, 1972, 273-274 p.
- [2] *The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlat. A history of the moghuls of Central Asia* / N. Elias, E. Denison Ross/ London, 1895.
- [3] Ibragimov S.K., Mingulov N.N., Pishulina K.A., Yudin V.P. *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV-XVIII vekov (MIKHH)*. «Nauka» Kazakhskoi SSR, Alma – Ata, 1969.
- [4] Mirza Muhammed Khaidar. *Tarikhi Rashidi*. Perevod s persidskogo A.Urunbaeva, R.P. Djalilovoi, L.M.Epifanovoi. Fan, Tashkent, 1996.
- [5] Mukhammed Khaidar Dulati. *Tarikh-i Rashidi*. M.Kh.Dulati qogamdyq qory, Almaty, 2003.
- [6] *Mukhammed Khaidar Dulati*. (M. Qazybek, A. Nuraliev). «Miras», Almaty, 2015.
- [7] Mirza Muhammad Haidar Doglati. *Tarikh-i Rashidi*. Salar Jung museum and Library, acc: 84, 2 a.
- [8] Abuseitova M.Kh., Baranova J.G. *Written sources on history and culture of Kazakhstan and Central Asia in XIIIth-XVIIIth centuries*. Daik - Press, Almaty, 2001.
- [9] Derbisaliev A.B. *Muhammed Haidar Dulati: Biography - bibliography reference book*. The public fond M.H. Dulati, Almaty, 1999.
- [10] Yudin V.P. *Tsentrlnaya Aziya v XIV-XVIII vekakh glazami vostokoveda*. Daik-Press, Almaty, 2001.
- [11] 2004 تهران، مکتوب میراث رشیدی تاریخ
- [12] Valikhanov Ch.C. *Sobranie sochinenii v 5-ti tomakh: Tom 1*. Izdatelstvo AN Kazakhskoi SSR, Alma – Ata, 1961.
- [13] Bartold V.V. *Sochineniya. T.5. :Raboty po istorii i filologii turkskikh i mongolskikh narodov*. Izdatelstvo vostochnii literatury, Moscow, 1968.
- [14] *Turkologicheskii sbornik. 2009-2010: Turkskie narody Evrazii v drevnosti i srednevekov'e*. Klyashtorniy, S.G., Sultanov, T.I., Trepavlov V.V. Statiya: Pilipchuk, Ya.V. Mongolskoe zavoevanie kochevii vostochnikh kipchakov. Vostochnaya literature, Moscow, 2011.
- [15] Klyashtorniy, S.G., Sultanov, T.I. *Gosudarstva i narody Evraziiskikh stepei. Drevnost' i srednevekov'e*. Peterburgskoe Vostokovedenie, St.Petersburg, 2004.
- [16] *Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikah. T.4.: Sbornik materialov, otnosiyashisya k istorii Zolotoi Ord*. Daik-Press, Almaty, 2006.

СРЕДНЕАЗИАТСКИЕ ЭТНОСЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ТАРИХ-И РАШИДИ»

Б. Н. Толимбетова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: тюрко-монголы, Казахстан, среднеазиатские этносы, персидские источники, история

Аннотация. В статье рассказывается о родословной среднеазиатских этносов, населявших территорию Мавре-нахра, а также о их борьбе за власть. Повествуется о причинах, повлекших за собой образование казахского государства Керей и Жанибека многочисленными тюрко – монгольскими племенами. Описаны события, посредством которых некоторые монгольские племена, утратив свою идентичность, ассимилировались с другими племенами. Несмотря на наличие многочисленных переводов и научных работ произведения «Тарих-и Рашиди», данная тема не является на сегодняшний день полностью раскрытой и до сих пор остается актуальной.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 98 – 104

**WORLD-COSMIC MYTHOLOGICAL PERCEPTION
IN TENGRIANISM-SHAMANISM AND HINDUISM:
COMPARATIVE PERSPECTIVE**

L. G. Yerekesheva

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: laurayerek@mail.ru

Key words: Tengrianism, Shamanism, Hinduism, Mythologocial Perception, World Structure

Abstract. The article examines the comparative analysis of the so called internal factors of evolution of Tengrianism-Shamanism on one side and Hinduism on the other. As one of the most representatives there is used the world-cosmic mythological thinking and perception of the world and its basic constructs as developed by these major religious systems of the ancient past. It is argued that there exists their typological similarity.

УДК 21; 21/25; 233; 2:316; 94(574)

**МИР-КОСМИЧЕСКОЕ МИФОЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ
В ТЕНГРИАНСТВЕ-ШАМАНИЗМЕ И ИНДУИЗМЕ:
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ**

Л. Г. Ерекешева

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: тенгрианство, шаманизм, индуизм, мифологическое мышление, мироустройство.

Аннотация. В статье проводится сравнительный анализ внутренних факторов развития тенгрианства-шаманизма и индуизма на примере изучения мир-космического мифологического понимания мира и его основных конструкций-понятий, выработанных в данных религиозных системах древности. Показывается их структурная типологическая схожесть.

Исторические особенности формирования и развития регионов Центральной и Южной Азии, такие как выгодное географическое расположение на перекрестке древних торговых путей (так называемых шелкового, чайного, серебряного путей, а также пути пряностей), зарождение мировых и локальных религий (буддизма, зороастризма, индуизма, шаманизма), особенности развития кочевых империй, в полной мере реализовывавших функцию коммуникативного взаимодействия в рамках целого континента, и многое другое – все это приводило к исключительно интенсивному и широкому взаимодействию религий, идеологий, философских концепций и духовных устремлений. Итогом данного взаимодействия стало межрелигиозное многообразие, усвоение элементов одних религий в других, появление новых религиозных концепций, в том числе синкретического характера. Наряду с существовавшим многообразием происходило и сохранение, «шлифовка» исконно присущих данным регионам религиозных концепций – шаманизма-тенгрианизма и индуизма.

ма, являвшихся своего рода родовым «примордиальным» знаком, определявшим самобытность и культурную специфику Центральной и Южной Азии.

Вместе с тем, значительное разнообразие религиозных воззрений, даже тех из них, которые не взаимодействовали напрямую друг с другом, в частности, шаманизм и индуизм, показывает типологические закономерности, как внутренние, условно «доктринальные», так и внешние. В шаманизме и индуизме – ярких примерах так называемого языческого объяснения мира – можно увидеть определенные схожие элементы ритуального поклонения, высокой роли природного фактора, своеобразный «космизм», мифологическое мышление и т.д. В области внешней, также как, впрочем, и в других религиозных «исконных» системах, относящихся к различным социокультурным пространствам, обе традиции (шаманизм и индуизм) выступали в качестве своеобразного фундамента и ключевого фактора, значительно повлиявшего на иные религиозные концепции в ходе их распространения и адаптации к местной среде.

В данной статье будет предпринята попытка проведения сравнительного анализа внутренних факторов развития шаманизма и индуизма, в частности, на примере изучения мир-космического мифологического понимания мира данными религиями.

* * *

В отличие от индуизма, уже имеющего более чем вековую историю широкого научного изучения, центральноазиатскому шаманизму¹ «повезло» в меньшей степени. Попутно заметим, что термины «шаманизм» и «индуизм» в работе используются в общем устоявшемся прочтении, хотя в соответствующих частях исследования данные термины детализируются в зависимости от исторических периодов и происходивших процессов религиозного взаимодействия (например, тенгрианство-шаманизм, ведизм-брахманизм).

Идеологические атеистические клише советского периода, а также устоявшееся научное мнение о шаманизме как домусульманском веровании и пережитке анимизма, как правило, приводили к исследованию этой религиозной системы преимущественно в культурно-антропологическом контексте его влияния на жизнь и быт народов Центральной Азии².

В контексте собственно религиоведческого анализа компаративизм указанных традиций все еще недостаточно исследован. Исключение, пожалуй, составляют работы М. Элиде, осуществившего общую постановку вопроса, а также изучение проблем, имеющих отношение к так называемому внутреннему фактору – т.е. к вопросам ритуала, сакрализации пространства, времени, мифологии и т.д. [2].

Мир-космическое мифологическое мышление может рассматриваться как один из ярких внутренних присущих факторов, существующих в обеих религиозных традициях. В этом смысле следует отметить, что данные «примордиальные» религиозные системы оказали большое влияние на древние социокультурные пространства обоих регионов.

Тенгрианство. Тенгрианство как система верований тесно связано с ранними формами мифа и ритуала с элементами тотемизма, анимизма и магии и может поэтому рассматриваться как одна из ранних форм религий. В этой связи сам термин достаточно условен и ни в коей мере не должен сводиться лишь к своей внешней форме – почитанию Тенгри (что, кстати, даже дало повод некоторым исследователям заявить, что «тенгрианство ... объективно уже имело многие черты развитых религий: монотеизм, отход на периферию тотемных и фетишных основ...» [3, с. 52]). Монотеизма в современном понимании этого термина в тенгрианстве не было и быть не могло, поскольку алгоритм мышления людей древности (в том числе и древних тюрков) был совершенно иным. Единое, нерасчлененно-цельное понимание мира и космоса, выделение некоего абстрактного высшего начала (Тенгри) – это еще не монотеизм в его классическом понимании, а изначально культ Неба – это не культ Бога Неба.

Как известно, мифологическое мышление людей древности проявлялось в особом, цельном, холистском миропонимании, при котором человек не выделялся из окружающего его пространства, являлся его составной и неразрывной частью. Понятие природы при этом носило расширенный характер, распространялось на космос и всю вселенную, причем, все окружающее пространство как минимум одушевлялось или же наделялось человеческими атрибутами. Таким образом, развитие мифического сознания и ритуала приводило к формированию особого рода религиозных представлений, в которых обосновывалась и получала свою легитимацию концепция происхождения мира, природы, человека. В этом смысле тенгрианство ничуть не отличается от древнейших мифически-религиозных представлений, распространенных в других регионах планеты, касается ли это вопросов трехчастного деления мира, идеи абстрактного верховного божества, мирового полюса (*axis mundi*) или же мирового дерева (*arbor mundi*). Здесь мы не будем детально останавливаться на сравнительном анализе данных общих моментов, тем более что они достаточно плодотворно изучены М. Элиаде [2].

¹ Как известно, родиной шаманизма принято считать Центральную Азию и Сибирь.

² Более подробно об историографических аспектах проблемы см.: [1].

Среди ключевых концептов тенгрианства можно отметить почитание природных сил и явлений – Неба, Солнца, Луны, звезд, скал, рек, гор и т.д. Неразрывность с природой и космосом, равно как и кочевой образ жизни, при котором человек полностью зависел от сил природы, приводили к обожествлению основных значимых природных сил и явлений, в частности, к формированию солярного культа, Неба и Земли в обыденной и религиозной практике. Архаическое мышление способствовало формированию принципа бинарных оппозиций, изначально выражаемых в парных категориях обыденной социальной жизни (правое-левое, верх-низ¹ и т.д.) и носивших также религиозное измерение, что нашло отражение, в частности, в бинарности понятий Небо-Земля, впоследствии расширенной.

Если Небо (Тенгри) рассматривалось как абстрактное, наивысшее начало и божество, дарующее людям и природе жизнь и силу, то Земля-Вода или *Йер-Суб*, *Жер-Су* (или Срединный мир) в системе иерархии стоял ступенькой ниже и потому – был полностью зависим от Тенгри. Бинарность понятий проявляется в том, что Тенгри рассматривается в качестве вертикального, мужского, а *Йер-Суб* (*Жер-Су*) – горизонтального, женского начала. Причем, оба они мыслятся как парная и неразрывно связанная между собой категория.

В своей мироустроительной функции Срединный мир, являвшийся обителью всего живого, существующего на земле и в воде, выступал в качестве плодоносящего, живого, материального начала, тесно связанного с Верхним миром и Тенгри. Неразрывность отношений между двумя мирами проявлялась и в существовании такого специфического мифологического элемента как мировое дерево, рассматривавшегося в качестве связующей их пуповины или нити, а также центра мироздания.

Необходимо отметить, что миф о мировом дереве присутствует у различных народов и в этом отношении является не исключительным, а закономерным элементом мифологии древности. Данный миф в сжатом и доступном для понимания виде отражает общую идею круговой цикличности бытия или, как отмечает М. Элиаде, «мистерию неистощимого появления жизни, связанную с ритмичным возрождением космоса. Именно поэтому космос представляется в виде гигантского дерева» [2, с. 148].

Показательна в этом смысле роль мирового дерева как одного из важных факторов происхождения народа, в данном случае, *тюрк-тугу*, 10 родов которых первоначально вышли из Алтайского нагорья, где и произрастал, по поверьям, Золотой или Священный тополь – *Байтерек*.

В данном контексте на примере Байтерека (как частного символа концепта «мирового дерева») представляется интересным проследить отголоски или своеобразное эхо мифологического мышления в современной жизни, что может свидетельствовать о значительной роли, которую играет религия в культурной системе, а также о значимости самой культурной системы в целом. Несмотря на то, что данные религиозные и культурные «фрагменты» представлены в латентной или рудиментарной форме, они, тем не менее, все равно закреплены в коллективном бессознательном той или иной социальной группы.

В частности, само по себе знаменательным является введение данного мифологического элемента – мирового дерева – в систему современной жизни Казахстана не только в качестве обращения к своей истории и ее воссоздания и нового прочтения, но и в качестве своеобразного мироустроительного символа. Возведение мемориального комплекса «Байтерек» в центре новой столицы Казахстана, Астаны, думается, несет именно эту смысловую нагрузку – утверждение новой столицы, а вместе с ней и нового государства в качестве нового центра «мира», т.е. всей страны или региона. Популяризация «Байтерека» как символа новой столицы и одновременно как современная интерпретация «мирового дерева» с использованием наиболее видимых механизмов повседневной жизни – денежных банкнот – думается, выполняет также задачу укоренения и фиксации данного символа.

Также как и в других мифологических системах, определявших социокультурные системы древности, в частности, в античной Греции, древнем Китае или древней Индии, существует представление об упорядоченной структуре мира, разделенной на определенные части и наделенной соответствующими функциями. Сюда можно отнести, например, идентичное тенгрианству представление древних греков о многочастном делении космоса как яйца, на одном полюсе которого верхнее небо, на другом – глубины тартара, посередине – тонкий диск земли, где живут люди [4, с.82, 85]. Своеобразной аналогией связующего звена между тремя мирами можно считать и наличие в Дельфах центра земли – камня, фетиша, который считали «Пупом младенца Зевса» [4, с.82].

Таково, например, и принятие некоего единого основополагающего принципа, Абсолюта, пронизывающего собой все пространство мир-космоса. Данное положение мы находим и в древнем Китае (понятие о Небе), и в древней Индии (абстрактное первоначало, творящее все сущее, которое в Ведах называлось по-разному – безличный космический принцип *Брахман*, абстрактный символ первоначальной субстанции

¹ Вопрос о социальном происхождении универсальных категорий времени и пространства изучал Э. Дюркгейм. Более подробно см.: [Durkheim 2001, 12-13].

Пуруша) [5, с.22-33]. В древнегреческой доклассической мифологии это, прежде всего, Земля-Гея, которая, хотя и зародилась одновременно вместе с другими тремя главными силами – Хаосом, Эросом и Тартаром, - тем не менее, в греческой мифологии занимает совершенно особое место. Именно Земля в раннегреческой мифологии порождает все остальное, включая даже само звездное Небо (Уран), а в классический период к тому же и направляет извне, из глубин мироздания в необходимую ей сторону мощь самого Зевса [4, с.26-27; 146-147].

Наличие пантеона божеств при одновременном существовании некоего единого созидательного начала, которому подчиняются даже боги, восходит к архаике и отражает сакральный характер всего космоса бытия древнего человека. По мнению М. Элиаде, «после создания космоса, жизни, человека ... они (отдаленные боги-созидательные начала - Л.Е.), как бы исчерпав свои ресурсы, возвращаются на небо, оставляя вместо себя сына или демиурга заканчивать или улучшать Создание. Со временем их место занимают другие божественные фигуры – мифические предки, божество-мать, боги плодородия и т.д. ... Однако, в период исключительно критической ситуации, когда само существование сообщества находится под угрозой, те божества, которые поддерживают жизнь в обычное, обыденное время, отвергаются в пользу наивысшего бога» [2, с.122, 127]. Если в условиях древнего Китая данную функцию не прекращало играть Небо, то в условиях древней Греции это была Земля (впоследствии соединенная с Судьбой).

Аналогичные процессы можно обнаружить и в эволюции тенгрианства. Трансформация бинарности в дальнейшем произошла в сторону трехчастного деления мира - Верхнего, Среднего, Нижнего, - из которых особое значение продолжало иметь Небо (Тенгри), отождествлявшееся уже с Верхним миром. Таким образом, из изначально цельного неразрывно связанного со всем и вся в мире и космосе мифически-ритуального понимания действительности происходила постепенная и весьма условная детализация в сторону большего расчленения некогда единого символа на отдельные части.

Однако, на этом процесс не был закончен, продолжалась его «заземленность» и подчеркивание свойств, относящихся к практике, реальной жизни. Так, со временем абстрактное женское плодородное начало Йер-Суб, Жер-Су уступило место более персонифицированному, антропоморфному и «практическому» божеству Умай, ставшей покровительницей очага, семьи, детей. Со временем Умай стала представляться молодой красивой женщиной с серебристыми волосами [6, с.23], прежде всего оберегавшей и воспитывавшей детей, а далее и вовсе претерпела трансформацию, потеряв значение имени собственного [7; 8, с. 23], что и нашло отражение в лексике самого понятия («умай» - детское место, утроба, пуповина). Умай рассматривалась также и как покровительница искусств и эстетического восприятия древних тюрков.

Одновременно с трехчастным делением мира, в тенгрианстве присутствует и такой неизбежный компонент мифологического сознания как духи-*арухи*, причем, как хорошие (сары-ане), например, духи предков (арухтар), так и злые (албасть, джинны-бесы). Для отпугивания хороших духов от простых существовали различные практики, приближающиеся как к шаманским, так и к магическим, в частности, кружение вокруг больного человека (*айналайын*), ношение и использование оберегов *тумар*, особенно детьми, очищение огнем [8, с. 226-229; 9, с. 41-51; 6, с. 19-22; 10, с. 94-110; 11, с. 182-195; 12, с. 110-138 и др.].

Показательно в этом смысле отношение к богине Умай как стоящей уже между духами (чистыми духами) и божеством [13, с. 281-282]. Почитание живого и растительного мира в тенгрианстве приводило к обожествлению не только ключевых понятий таких как Тенгри и Йер-Суб, а позднее и Умай, но и животных, гор, лесов, рек и т.д. В этом смысле является закономерным обращение к ним в качестве оберегающих и защитных начал, может быть, не таких всепоглощающих и абсолютных как Тенгри, но не менее действенных. Именно поэтому, например, перья или голова сов и филинов, как считалось, предохраняли от злых духов, а очищение огнем, как и в зороастризме, стало обязательным компонентом социальной жизни древних тюрков.

Одним из проявлений религиозного измерения социокультурной системы являлись основные вехи в жизни человека и коллектива – рождение, женитьба, построение жилища, посев, земледельческие работы и т.д. Неразрывная связь с окружающей природой и, соответственно, следование ее календарным ритмам проявлялись в тщательно разработанной и детализированной процедуре праздника Навруз (Наурыз, Нооруз), почитания Деда-Земледеца, первой вспашки поля, всегда имевшей сакральный характер [подр. см.: 14]. Например, сумевшие сохранить архаические черты данного обряда припамирские таджики проводили его исключительно в строгой последовательности и обязательно с учетом положения солнца и звезд: «Почитание звезд ... восходит к анимистическим представлениям. Доказательством древности культа светил является клятва именем Солнца» [15, с. 71-75, 72, 91].

В цикле казахской свадебной обрядности доисламского происхождения, например, значительное внимание отводится магическим верованиям, культам плодородия и предков [9, с.36-39]. Так, во время обряда первого посещения невестой семейства жениха в действие приводится значительный спектр верований – обращение к духам предков, почитание огня. У Ч. Валиханова мы находим, что: «Невеста, поступая в новое семейство, должна войти в юрту отца (мужа), принести в жертву огню ложку масла, делает салем (преклонение колена) и бьет головой (падает навзничь), приговаривая: «Аруах разы болсын» - «Аруах (дух предков), будь доволен!» Во время горения жертвы мать или кто-нибудь из женщин, нагревая ладонь на огне, водит по лицу новобрачной, и новобрачная отдает в честь огня халат, который берет хозяин (отец мужа) юрты как владелец очага, и заставляет ее сесть на баранью шкуру, говоря при этом: будь мягка, как кожа» [8, с.226; 9, с. 29-30; 6, с.21-22].

Данный обычай распространен был также у узбеков, каракалпаков и в том или ином варианте у многих народов мира [9, с. 29]. Магические обряды и обереги как в свадебной традиции или же связанные с рожде-

нием и ростом детей, в свою очередь, подразделялись на отгоняющие, скрывающие, обманывающие, избегающие; причем, по сравнению с женскими оберегами, магические защитные функции детских оберегов украшений (*тумаров*) сохранялись значительно дольше и четче [9, с. 36-37; 11, с. 182].

Аналогичные обряды, связанные с религиозно-мифологической системой верований, проходят практически непрерывной красной нитью в ходе жизни человека и социума, с одной стороны, а также в ходе развития отдельных племен, прото- и этногрупп, с другой. Кочевники проводили обряд очищения огнем перед откочевкой, когда все представители племени должны были пройти между двумя кострами: «По убеждениям степняков, при этом сгорали плохие помыслы и оставались только чистые. Злые духи после обряда оставались на старом месте» [6, с.21-22].

С учетом вышеотмеченного особый сакральный смысл приобретает и само жилище древних кочевников – юрта. Символика деталей юрты и сама ее конструкция показывают архаические отголоски цельного мировосприятия, трехчастное деление, воспроизводящее структуру космоса, мировое дерево. Это прослеживается в трехчастном строении каркаса юрты (основа-*кереге*, срединные жерди-*уыки*, верхний круг-*шанырак*), в шесте-*бакане*, остающемся в центре юрты, как символе мирового дерева, а также в том, что юрта вообще являла собой малый космос: «...Сначала длинный шест, используемый для установки юрты, потом целое звено шейных костей, несколько позднее дым, струящийся из очага в центре юрты и идущий прямо в небо (вспомним пожелание прямого выхода дыма из юрты) – все это мировое древо в разных ипостасях. Эту же символику, возможно, имели и «*желбау*» – два орнаментированных тесемных полотна, спускающихся с *шанырака*» [9, с. 151-168, 165].

Таким образом, тенгрианство как наиболее архаичный пласт в религиозных воззрениях древних тюрков, отражавший общую неразделенность человека и окружающего его пространства, полностью определяло религиозные верования и регулировало их различные проявления. Более того, оно безраздельно присутствовало и в обыденной, повседневной жизни людей именно в силу общей неразделенности понятий «сакральный-профанный». Происходило это, прежде всего, в результате взаимосвязанности и взаимовлияния различных аспектов жизнедеятельности, при которой, как уже отмечалось выше, мир представал единым живым организмом, а мифологическое сознание полностью доминировало в обыденной практике (по сути, носящей все тот же самый сакральный характер). Это находило свое выражение, в частности, в том, что обыденное (оно же сакральное) сознание вобрало в себя ключевые моменты мифологического мышления, такие как культ абстрактного высшего начала (Тенгри), предков, природы, а также трехчастное деление мира, мировое дерево, вера в духов. Данному архаичному цельному мировосприятию еще предстояло пройти путь вычленения его отдельных элементов в самостоятельные системы и верования. Одним из этапов на этом пути стал шаманизм.

Индуизм. Подобно тенгрианству-шаманизму в Центральной Азии, в Южной Азии индуизм (ведизм и брахманизм) стал ключевым элементом религиозной, социальной и политической жизни. Более того, с течением времени индуизм стал ярким символом индийской культуры в целом, если считать религию знаменателем культуры. На заре своего развития индуизм, также как и любая иная мифологическая система представлений, например, древнекитайская, древнегреческая, древнетюркская и др., сочетала в себе космогонические представления, мифологию, ритуал, объединяя их в едином принципе включенности и холизма. Относительно идеи происхождения космоса и мира, в частности, в индуизме можно обнаружить космогонические идеи изначального единства космоса и вселенной, его дальнейшую детализацию и деление на различные и вместе с тем гармоничные составные части.

Аналогичные представления можно обнаружить, например, как в тенгрианстве (см. выше), так и в мифологии древних греков о происхождении космоса как своеобразного яйца, на одном полюсе которого находится небо, на противоположном – ад, а в середине – земля, где живут люди [4, с. 82, 85].

Ведизм и брахманизм, однако, можно считать наиболее разработанной и детализированной традицией мифологического мышления, основанного на изначальном космогоническом представлении о единстве и неразделенности вселенной. В базовых постулатах о причинах происхождения всего сущего можно обнаружить тщательно разработанное понятие Абсолюта, абстрактной космической причины, называемой в Ведах по-разному – безличный космический принцип Брахман, или же абстрактный символ первичной субстанции Пуруша [5, с. 22-33].

В вопросе о создании жизни важно отметить преобладание в данной концепции ключевого принципа космоса (или упорядоченности), т.е. Неба и Земли, над хаосом. Ведическая концепция о космических перво-родителях – Неба (Дьяус) и Земли (Притхви) в основе своей схожа с идеей парной небесной дуальности Тенгри-Умай, развитой в тенгрианстве. Однако, в отличие от тенгрианства, данная дуальность в дальнейшем «в ведической мифологии, начиная с определенного времени, перестала развиваться» [16, с. 140, 147-8]. Вместо этого, центральное место в древнейшей космогонической картине мира стала занимать идея космического закона – *рита* – и его защитника асуры Варуна. Тем не менее, в древневедических гимнах можно еще проследить наличие концепции «мирового дерева», проявляющееся в том, что Варуна при выполнении своей роли защитника космического закона *риты* соединял два мира, «связывая верхушку дерева (вероятно, неба) с пространством, в котором не было основания» [16, с. 141].

Можно упомянуть в ведизме и другой элемент, который являлся общим для ранних мифологических традиций, распространенных в различных культурах мира. Наряду с понятием «мирового дерева» получила развитие идея вертикального разделения пространства на три мира, идентичная представлениям, развитым в тенгрианстве-шаманизме. В целом, основной алгоритм процесса создания может быть представлен в следую-

шем виде: от абстрактного начала к дуальному, а затем трехчленному делению космоса. Необходимо отметить, что в ведизме понимание и определение вселенной и ее холизма было разработано посредством использования дуальной категории Дьяус-Притхви. Несмотря на то, что идея Дьяус-Притхви не получила в дальнейшем в ведической космологии своего продолжения, тем не менее, она пережила определенную эволюцию. Как Умай в тенгрианстве, которая претерпела трансформацию от абстрактного начала к практическому божеству, охраняющему детей, женщин и т.д., аналогичным образом, концепт Притхви в ведических гимнах также претерпел своеобразное развитие. Притхви стала описываться более в практическом смысле как мать, объединяющая всех людей различных религиозных убеждений, нежели как сугубо абстрактный символ и божество [16, с. 151-153].

Дальнейшее различие между Дьяус и Притхви означало создание другого мира (*лок*), т.е. *антарикиши* или пространства, которое на уровне мифологического мышления стало приписываться богу Индре. В данном процессе эволюции мифологического и религиозного мышления, более детализированная разработка основных религиозных концепций привела к дальнейшему развитию ритуала, а, следовательно, к более выраженной роли брахманов как носителей сакрального знания и посредников между богами и людьми. Данная функциональная роль брахманов была аналогична роли шаманов, которые также являлись важными посредниками и продолжателями (наследователями) этого уникального дара в своих семейных традициях.

С развитием ведизма, позднее в брахманизме можно обнаружить уже более практическую, «заземленную» адаптацию предыдущих ведических идей. Можно отметить, что их дальнейшие толкования отвечали новым, тщательно разработанным и усложненным ритуальным требованиям. В связи с этим произошла эволюция концепции трех миров (*локов*) в сторону их увеличения, до четырех миров. При этом введение новых ритуалов, связанных с функциями охранителей четырех миров, богов-*локапалов*, стало спецификой религиозного мышления и ритуалов в брахманизме; а затем и в пост-ведизме [17, с. 25-35; 18, с. 5-20].

С точки зрения социологии религии, необходимо подчеркнуть скорее типологические, чем просто формальные или внешние сходства, обнаруженные в обеих религиозных традициях Центральной и Южной Азии. Наряду с одинаковыми космогоническими представлениями и «внутренней» структурой обеих традиций, можно выделить и схожесть пространственно-временных координат. С одной стороны, мы видим одинаковые представления о сакральной вертикальной оси, состоящей из трех, а в более поздних версиях, из четырех миров (как в брахманизме и пост-ведизме). С другой стороны, время воспринимается как циклическое, а не линейное. Идеологические концепции *кармы-сансары-мокиши* в индуизме и циклического повторяющегося потока времени в кочевой и оседлой культурах являются яркими образцами данного подхода.

Обе традиции, тенгрианство-шаманизм и ведизм-брахманизм-индуизм, отличались развитыми концепциями, например, такими, как единство вселенной. Холизм, соответствие с природой и ее почитание стали одними из важнейших моментов, которые позднее способствовали разработке символизма животного мира и его высокой роли в мирской и религиозной жизни народов древности. Таковы, например, принцип почитания коровы в индуизме и высокой роли лошади в тенгрианстве-шаманизме. Оба традиции также испытывали интенсивные взаимосвязи с другими религиозными системами.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ерекешева Л.Г. Советская, российская и казахстанская историография проблемы доисламских верований в Центральной Азии // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2007. – № 4 (47). – С. 3-9.
- [2] Eliade M. The Sacred and the Profane. The Nature of Religion / Transl. from the French by Willard R. Trask. – San Diego, New York, London: A Harvest Book, Harcourt, 1987. – 256 p.
- [3] Жумаганбетов Т.С. Отдельные итоги изучения проблем государственности и права у орхонских тюрок // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2007. – № 3 (259). – С. 46-53.
- [4] Тахо-Годи А.А. Греческая мифология. – М.: Искусство, 1989. – 304 с.
- [5] Бонгард-Левин, Г.М. Древнеиндийская цивилизация. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, Восточная литература, 1993. – 320 с.
- [6] Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 240 с.
- [7] Турсунов Е.Д. Древнетюркский фольклор: истоки и становление. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 172 с.
- [8] Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. – М.: Наука, ГРВЛ, 1986. – 414 с.
- [9] Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX вв.). – Алмата: Гылым, 1991. – 214 с.
- [10] Басилов В.Н. Пережитки шаманства у туркмен-гекленов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки / Отв. ред. В.Н. Басилов. – М.: Наука, 1986. – С. 94-110.
- [11] Васильева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки / Отв. ред. В.Н. Басилов. – М.: Наука, 1986. – С. 182-195.
- [12] Тайжанов К., Исмаилов Х. Особенности доисламских верований у узбеков-карамуртов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки / Отв. ред. В.Н. Басилов. – М.: Наука, 1986. – С. 110-138.
- [13] Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. – Л.: Ленинградское отделение, Наука, 1991. – 320 с.
- [14] Магия Навруза. Сб. статей / Ред., сост. и исследование С. Абдулло. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 312 с.
- [15] Мухиддинов И. Обряды и обычаи припамирских народностей, связанные с циклом сельскохозяйственных работ // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки / Отв. ред. В.Н. Басилов. – М.: Наука, 1986. – С. 70-93.

- [16] Дандекар Р.Н. От вед к индуизму: Эволюционирующая мифология. Сост., вступ. ст., коммент. Я.В. Васильков; Отв. ред. Г.М. Бонгард-Левин; Пер. с англ. К.П. Лукьяненко. – М.: Восточная литература, 2002. – 286 с.
[17] Лидова Н.Р. К вопросу о трансформации древнеиндийского ритуала // Восток. 1999. - № 3. - с. 25-35.
[18] Лидова Н.Р. Ритуальные истоки концепции четырех локапалов // Восток. 2001. - № 5. - с. 5-20.

REFERENCES

- [1] Yerekesheva L.G. Sovetskaya, rossiiskaya, kazakhstanskaya istoriografiya problem doislamskikh verovanii v Tsentral'noi Azii [Soviet, Russian and Kazakhstani Historiography of the Problem of Pre-Islamic Beliefs of Ancient Turks]. In Vestnik KazNU [Vestnik of Kazakh National University]. Historical Series. – 2007. - № 4 (47). - p. 3-9.
[2] Eliade M. The Sacred and the Profane. The Nature of Religion / Transl. from the French by Willard R. Trask. San Diego, New York, London: A Harvest Book, Harcourt, 1987. - 256 p.
[3] Zhumaganbetov T.C. Otdelnye Itogi izucheniya problem gosudarstvennosti u orhonskikh tuyrok // Izvestiya NAN RK. Seriya obschestvennykh nauk. – 2007. – № 3 (259). – С. 46-53.
[4] Taho-Godi A.A. Grecheskaya mifologiya [Greek Mythology]. Moscow: Iskusstvo, 1989. 304 p.
[5] Bongard-Levin G.M. Drevneindiiskaya civilizatsiya [Ancient Indian Civilization]. 2nd ed., revised. Moscow: Nauka, Vostochnaya literature, 1993. - 320 p.
[6] Orynbekov M.S. Genezis religioznosti v Kazakstane [Genesis of Religiosity in Kazakhstan]. Almaty: Daik-Press, 2005. - 240 p.
[7] Tursunov E.D. Drevnetyurkskiy folklore: istoki i stanovlenie [Ancient Turkic Folklore: Origins and Formation]. Almaty: Daik-Press, 2001. - 172 p.
[8] Valikhanov Ch.Ch. Izbrannye proizvedeniya [Selected Works]. Moscow: Nauka, Oriental Literature, 1986. - 414 p.
[9] Toleubayev A.T. Relikty doislamskikh verovanii v semeinoi obryadnosti kazakhov (XIX-nachalo XX vekov) [Relicts of Pre-Islamic Beliefs in the Family Traditions of the Kazakhs (XIX-beginning XX centuries)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. - 214 p.
[10] Basilov V.N. Perezhitki shamanstva u Turkmen-goklenov [Vestiges of Shamanism of the Turkmen-Goklens]. In Drevniye obryady, verovaniya i kul'ty narodov Srednei Azii [Ancient Rites, Beliefs and Cults of the People of Middle Asia]. Moscow: Nauka, 1986. - P. 94-110.
[11] Vasilieva G.P. Magicheskie funktsii detskikh ukrashenii u Turkmen [Magical Functions of Children's Decoration of the Turkmens]. In Drevniye obryady, verovaniya i kul'ty narodov Srednei Azii [Ancient Rites, Beliefs and Cults of the People of Middle Asia]. Moscow: Nauka, 1986. - P. 182-195.
[12] Taizhanov K., Kh. Ismailov. Osobennosti doislamskikh verovanii u uzbekov-karamurtov [Specificity of Pre-Islamic Beliefs of the Uzbek-Karamurts]. In Drevniye obryady, verovaniya i kul'ty narodov Srednei Azii [Ancient Rites, Beliefs and Cults of the People of Middle Asia]. Moscow: Nauka, 1986. - P. 110-138.
[13] Potapov L.P. Altaiskii shamanizm [Altai Shamanism]. Leningrad: Leningradskoye otdeleniye, Nauka, 1991. - 320 p.
[14] Magiya Navruza [Magic of Navruz]. Ed. S. Abdullo. Almaty: Daik-Press, 2006. - 312 p.
[15] Muhiddinov I. Obryady i obychai priyamirskikh narodnostei svyazannye s tsiklom sl'skhozoyaistvennykh rabot [Rites and Traditions of Pre-Pamir People Relating to the Cycle of Agricultural Works]. In Drevniye obryady, verovaniya i kul'ty narodov Srednei Azii [Ancient Rites, Beliefs and Cults of the People of Middle Asia]. Moscow: Nauka, 1986. - P. 70-93.
[16] Danekar. Ot ved k induizmu: evolyutsioniruyushchaya mifologiya [From Vedism to Hinduism: Evolutionizing Mythology]. Transl. from English. Moscow: Vostochnaya literature, 2002. - 286 p.
[17] Lidova N.R. K voprosu o transformatsii drevneindiiskogo rituala [Towards the Issue of Transformation of Ancient Indian Ritual]. In Vostok. – 1999. - № 3. - P. 25-35.
[18] Lidova N.R. Ritual'nye istoki kontseptsii chetyreh lokapalov [Ritual Origins of the Conception of Four Lokapals]. In Vostok. – 2001. № 5. - P. 5-20.

ТӘҢІРЛІК-ШАМАНДЫҚ ЖӘНЕ ИНДУИЗМ ДІНДЕРІНДЕГІ АСПАН ӘЛЕМІНІҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ТАНЫМЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Л. Г. Ерекешева

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: тәңіршілдік, шаманизм, индуизм, мифологиялық таным, ғалам құрылымы.

Аннотация. Атаулы мақалада тәңірлік-шамандық және индуизм діндеріндегі аспан әлемі туралы мифологиялық танымның дамуы мен оның көне дәуірде қалыптасқан негізгі құрылымдық түсініктеріне салыстырмалы талдау жасалады. Мұнда қарастырылып отырған діндердің аспан әлеміне қатысты өзара құрылымдық және типологиялық ұқсастықтары салыстырылады.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 105 – 111

THE ROLE OF THE SHIITE CLERGY IN SOCIAL AND POLITICAL TRANSFORMATION OF IRAN IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

Z. G. Jalilov

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: zaur1952@mail.ru

Key words: religion, shiite Clergy, islam, umma, Iran, people, political transformation modernization.

Abstract. This paper analyses the foundation of the methodology developed, allows to reveal features of development of shiite clergy in the conditions of the historical transformation of political systems in Iran. In particular, development of Shiite clergy in Iran in the 1940–1960s when there has been made the tendency of religion politicization. This fact explains that the socio-economic and socio-political developments were in fall for that periods in country, including religious character. In the independent Kazakhstan it was generated the other model of mutual relation between Religion and the State. Islam, first of all, considered as the important part of culture and spirituality of people, as one of the cores factors of confessional and cultural identification. The goal of this article is in the giving attention to the role of Shiite clergy interaction and to the Iran sociopolitical systems after the revolution in 1979 year. On the basis of rather-historical analysis it was made the attempt to reveal as the general and special lines of Islam development in the considered countries through the prism of transformation of political life.

УДК 94 + 297] (5)

РОЛЬ ШИИТСКОГО ДУХОВЕНСТВА В ОБЩЕСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЯХ ИРАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

З. Г. Джалилов

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: религия, ислам, шиитское духовенство, умма, Иран, политическая трансформация.

Аннотация. Статья посвящена исследованию истории влияния исламского духовенства на социально-политическую систему в Исламской Республике Иран. На основе компаративистики и исторического анализа была сделана попытка выявить роль шиитского духовенства в Иране через призму трансформации общественно-политической жизни страны. Анализ общественно-политических преобразований, особенно в странах мусульманского Востока и Центральной Азии, будет неполным без учета исламского фактора. С другой стороны, само развитие ислама невозможно изучать без учета происходящих в стране общественно-политических процессов. Исследование религии и общества, конкретных форм их взаимодействия в переходный период необходимо вести в их единстве и взаимосвязи. Поэтому в статье исследуется влияние духовенства на трансформацию общественно-политической жизни Ирана во второй половине XX века. Рассмотрение данного вопроса в современных реалиях становится актуальным и необходимым, так как за годы независимости в Казахстане произошли существенные изменения, внесшие свои коррективы в основные тенденции развития ислама, межэтнические и межконфессиональные взаимоотношения. Иран входит в число мусульманских стран, где можно наблюдать сильное влияние ислама на общественно-политическую жизнь. Все это делает Иран весьма ценным для проведения сравнительного анализа. Для Ирана 1960-1970 гг. – переломный период в его истории. Изучение опыта Исламской Республики Иран позволяет в более широком плане выявить особенности влияния «исламского фактора» на общественно-политические процессы в странах Востока.

Всесторонняя оценка исторического прошлого и настоящего ислама, анализ его типологии, соотношения религиозного и политического – веление времени. Исторический опыт развития ислама в странах Востока представляет весьма значительный теоретический и практический интерес для понимания его современных тенденций и направлений в Казахстане и других государствах Центральной Азии. Отсутствие исторического отношения к исламскому духовенству лишает нас возможности правильно интерпретировать сущность фактов, раскрывающих общие и специфические черты его проявления в тех или иных общественно-политических системах [1, с.23-24].

Становление и развитие молодых государств, появившихся в результате распада колониальной системы, зависит от решения многих социально-экономических и политических проблем. К таким проблемам относится и религиозный вопрос. Пестрота этнического и религиозного состава, различие уровня социально-экономического и общественно-политического развития, населяющих эти страны народы, а также религиозная неоднородность, порождают трудности и особенности формирования условий для модернизации общества.

Осмысление теоретических проблем истории развития ислама в странах Востока позволяет не только глубже изучать фактологическую историю, но и осознавать закономерности истории вообще, взаимосвязь и взаимообусловленность социально-экономических и политических событий и явлений. Прошлое во многом решающим образом влияет и на современную обстановку в молодых независимых странах. Это особенно отчетливо прослеживается при выяснении специфики развития ислама в такой стране как Иран, который сталкивался в своем историческом развитии с наиболее острыми проблемами общественно-политического характера [2, с.4].

Анализ процесса особенностей реализации политической роли шиитского духовенства в рассматриваемый период в Иране позволяет в определенной степени прийти к следующему положению. Экономическая отсталость страны, большой удельный вес докапиталистических укладов и производственных отношений предопределили нечеткую структуру дореволюционного иранского общества, основную массу которого составляли классы и слои докапиталистического и переходного типа. Как отмечал А. Джаббари, «политическая стабильность не может сосуществовать с экономической отсталостью и нищетой населения. Это и подтвердили события в Иране» [3 с. 170]. Экономическая стратегия шахского режима привела к развалу сельское хозяйство, инфляции и неравенству доходов. В качестве характерных черт экономики шахского Ирана следует отметить неполную занятость и одновременно нехватку квалифицированных кадров. Несмотря на значительные расходы на образование, система образования была несовершенной: был высок отсев в начальной и средней школе. В 1975 г. местное производство обеспечивало менее 1% общих закупок строительного оборудования, 7% оборудования для пищевой промышленности. В аграрном секторе годовые темпы роста в 1963-1967 гг. составили 2,5%, а в 1968-1972 гг. – 4%. В то же время быстрый рост населения, урбанизация, рост личных доходов увеличивали спрос на сельскохозяйственную продукцию на 12% в год [4, с. 150].

Это предопределило, в свою очередь, своеобразие положения духовных лидеров в Иране, связанное с тем, что вопрос о роли религии решился здесь до завоевания лидирующего положения в обществе религиозного руководства, поэтому вопрос о доминировании в обществе исламских ценностей решался уже после революции, по мере углубления общественно-политических противоречий, в ходе которого утверждались принципы построения исламской республики [5, с.284].

Это, на наш взгляд, предопределило и то, что после революции речь могла идти только об условиях для создания предпосылок для последующей реализации исламской религией своей политической роли в обществе.

Духовенство Ирана после прихода к власти не создало монолитной единой партии, наподобие КПСС, которая стала бы играть доминирующую роль в общественно-политической жизни Ирана [6, с.7]. Единственная легальная религиозно-политическая партия в Иране была создана 19 февраля 1979 г. – Партия исламской республики (ПИР). Ее возникновение стало возможным благодаря инициативам верхнего эшелона шиитского духовенства, в частности, аятолла М. Бехешти, которому пришлось потратить много сил и энергии, чтобы получить согласие аятоллы Хомейни на создание этой партии. Она играла важную роль в политической жизни Ирана, когда ее возглавлял М. Бехешти. Однако, и в то время, эта партия находилась под контролем духовенства. Нельзя не согласиться с мнением Е. Дорошенко о том, что ПИР является моделью мусульманско-религиозной партии интегристского типа, которая на одном из этапов развития Ирана должна была руководить шиитской общиной, занимаясь при этом решением, как религиозных вопросов, так и политических проблем [7, с.124].

Одна из отличительных черт Партии исламской республики заключалась в том, что если, например, мусульманские партии Индонезии после захвата власти ослабевали и уходили на вторые роли, то ПИР в Иране после антимонархической революции продолжал играть важную роль в обеспечении широкой пропаганды исламских ценностей и принципов в практической деятельности шиитского руководства [8, с.151]. В принципе, эта партия и мыслилась как политическая сила в первую очередь шиитских религиозных

деятели, как политическая фракция духовенства. Не случайно в основе идеологической платформы ПИР были заложены идеи имама Хомейни, труды и выступления аятоллы Бехешти, других видных теологов. Идеологическими направлениями деятельности ПИР были:

- следование законам, основанных на Коране и шариате;
- признание религиозно-правового института «велайат-е факих» (правление мусульманского богослова);
- участие шиитских теологов в управлении государством;
- исламизация Ирана во всех сферах социально-политической и культурной жизни;
- проявление нетерпимости к другим формам государственного правления;
- соблюдение принципа джихада, т.е. борьба против нарушений законов ислама и шариата. Задачи партии в экономической области заключались в следующем:
- удовлетворение нужд бедных и сокращение до минимума разрыва в доходах между «обездоленными и богатыми»;
- ликвидация иностранного господства в экономической сфере;
- подъем промышленности и сельского хозяйства в интересах населения страны;
- рациональное использование природных ресурсов и рабочей силы [7, с.128].

Почему же политическая система Исламской Республики Иран не сформировалась как партийная? Видимо, здесь имелось несколько причин. Основными из них можно считать: наличие многочисленных фракционных группировок, разнообразных политических и богословских школ в рядах самого шиитского духовенства страны, соперничество которых нельзя было преодолеть даже в рамках единой организации; негативное отношение руководства Ирана в лице Хомейни к самому институту партийного отношения, причины которого, видимо, следует искать в заботе об укреплении устоев ислама; сохранение шиитской религиозно-политической традиции управлять мусульманским государством.

«Не создав сильной правящей партии, – отмечает К. Шувалов, – духовенство Ирана сосредоточило усилия на перестройке государственного аппарата, стремясь к тому, чтобы сама система его органов позволяла религиозно-политическому руководству страны как можно дольше контролировать положение и не допускать такого развития ситуации в Иране, когда господство духовенства оказалось бы под угрозой» [8, с. 24].

С точки зрения того же Дж. Реннера, стремление религиозных лидеров занять ведущее положение в системе политического движения вызвало появление оппозиции исламскому режиму [5, с. 284]. В этой оппозиции основную роль играла интеллигенция, которая ставила целью использовать религиозное движение, прежде всего в своих целях. Кстати сказать, после революции она была отстранена от власти правыми ортодоксами. Оппозицию исламскому движению составили также левые силы и национальные меньшинства: арабы, курды, азербайджанцы. Борьба между оппозиционными группировками шла в основном по двум направлениям: между религиозно-светской коалицией и противостоящей ей силами, а также внутри самой коалиции. Главное идейное содержание этой борьбы заключалось в интерпретации революционного движения, т.е. борьбы между его исламской интерпретацией и либерально-прогрессивной. Шла жесткая борьба за идейную душу революции, в которой приняли участие и те оппозиционные движения, которые располагались за границей [9, с. 263]. Если для сторонников первой интерпретации была характерна нетерпимость к немусульманским ценностям или институтам, то для вторых, представленных в основном либеральной буржуазией, были важны политико-социальные аспекты революции.

Одной из важнейших основ, повлиявших на ход народной антимонархической и антиимпериалистической революции, были: противоречия социально-экономического характера; разрыв между социально-политическими устремлениями и существующим общественно-экономическим укладом; разнонаправленность действий современных и традиционных установок. Характер решаемых задач и социально-политические установки, вырабатываемые у народных масс в процессе революционных преобразований, подкреплялись тем, что все участники данного процесса опирались на один и тот же общенациональный лозунг – возрождение величия Ирана. То, что каждая политическая сила вкладывала при этом свой, особый смысл в этот общенациональный лозунг, оставалось поначалу скрытым вследствие всеобщей волны революционного энтузиазма. Это различие подлинных социально-политических устремлений проявилось на поверхности политической борьбы лишь в конце 1970-х гг. Это противоречие и составляло скрытую от широких народных масс сущность различного рода кампаний, проводимых в Иране в 1979-1980 гг. Большинство политических актов проводилось в форме необходимых социально-экономических и политических мероприятий, а исход и значимость их для противостоящих друг другу политических группировок и судеб развития страны зависели от того, какие силы руководили тем или иным движением, какая группировка в высшем эшелоне власти одерживала победу [10, с.7]. После революции разногласия между этими двумя направлениями происходили как внутри правительства, так и между религиозными лидерами. Раздробленность политического характера внутри религиозно-светской коалиции, ускоренный рост государственного аппарата, повлекли за собой неспособность административной структуры исполнять свои функции управленческого характера. Процессу роста государственной машины способствовала, прежде всего, национализация частных банков, страховых компаний и крупных промышленных предприятий.

Как известно, частный сектор в Иране был ограничен сферой деятельности, и возможностями найма рабочей силы, тогда как государственный сектор занимал первое место по занятости. В начале XX в. Частный сектор начал расти и расширяться, достигнув своего пика в 1960-1970-х годах. В результате постепенно стала падать популярность государственного сектора. После революции положение изменилось: многие частные фирмы стали закрываться, а деятельность большинства оставшихся резко упала. С января по ноябрь 1979 г. было национализировано и присоединено к государственному сектору 27 частных банков, 12 частных страховых компаний и все (51) крупные промышленные предприятия страны. Все это привело к увеличению числа государственных служащих на 10% [11, с. 221]. Это породило множество центров принятия решений. Как отмечал Г.Х. Рази, «источником конфликтов в Иране служат разделение власти между тремя основными центрами: аятолла Хомейни и его Революционный Совет, премьер-министр и его окружение, и революционные комитеты. Дестабилизация усиливается дезорганизацией каналов осуществления власти» [12, с. 69]. Действительно, судя по материалам, правительство и Исламский революционный комитет зачастую дублировали друг друга. Революционные комитеты не подчинялись правительству, слабо осуществляли координационную деятельность с Исламским революционным советом, нередко конфликтовали друг с другом. Автономно от Исламского революционного совета действовали революционные трибуналы. По своему статусу они должны были бы подчиняться Министерству юстиции, однако это министерство не имело над ними никакой власти. Самостоятельно действовали и стражи исламской революции, взявшие на себя функции полиции, жандармерии и армии [13, с. 286]. В послереволюционный период в Иране возникла острая проблема: как контролировать силы, которые были использованы для устранения старого режима, но которые не хотят терять власть над обществом.

Армия потеряла значительную часть кадров в ходе постоянных чисток. Появилась новая сила – Революционная гвардия «Паздари-и энгелаб», состоящая в основном из молодежи, зачастую тяготеющая к различным экстремистским направлениям и плохо поддающаяся централизованному управлению. Разброд наблюдался и во внешнеэкономической и внешнеполитической деятельности [14, с. 11]. По существу в Иране наступил политический хаос, выход из которого многие видели в авторитете Хомейни, который один мог рассчитывать на полную поддержку со стороны народа. Видимо только благодаря ключевой фигуре Хомейни революционные силы сохраняли относительную сплоченность. Модели хаоса Г.Х. Рази противопоставлял возможность установления диктатуры. По его мнению, теократические традиции в Иране, основанные на веляят-и факих настолько сильны, что могут служить законодательной основой государства. На верхней ступени диктатуры должны стоять Меджлис-и Шура-йи мелли (Национальная консультативная Ассамблея) и Совет стражей, состоящий из 5 религиозных лидеров и 6 теологов-схоластов. Эта власть издает законы, которые корректируют все акты в стране [15, с. 150].

Начиная с 11 февраля 1979 г. и до принятия 2-3 декабря 1979 г. Конституции Исламской Республики Иран возникли временные революционные органы власти. Они формировались не стихийно и не по принципу представительства, а по указанию имама. Исламский революционный совет (ИРС) являлся важнейшим законодательным органом религиозно-политического руководства и нередко брал на себя выполнение функций правительства возглавляемого Базарганом. В его состав входили в основном «сторонники линии имама», будущие президенты Банисадр и Хаменеи, председатели верховного суда М.Бехешти и Мусави-Ардебиле, премьер-министры Бахонар и Махдави-Кяни, председатель меджлиса Хашеми-Рафсанджани, министр иностранных дел Готбзаде [16, с. 28]. Среди других временных исламских органов можно назвать исламские революционные трибуналы и прокуратуры, «Корпус стражей исламской революции» (КСИР).

Другим структурным подразделением власти, созданным шиитским духовенством Ирана были исламские революционные комитеты, которые занимались вопросами безопасности и борьбы с противостоящими духовенству организациями. Их деятельность всегда вызывала разногласия среди исламского руководства. В состав некоторых из них входили и представители левых групп и партий – Народной партии Ирана, Организации моджахедов иранского народа, Организации федаев иранского народа. Впоследствии комитеты растворились в структуре министерства внутренних дел, а затем и в системе министерства безопасности и информации [17, с. 14].

Очередным этапом переустройства государственной власти было формирование конституционных органов власти, интеграция временных революционных структур в унаследованную от монархии систему. Этот этап длился с 1980 г., когда был избран президент ИРИ и до 1983 г., когда начало действовать «Собрание экспертов», специально созданное для обеспечения преемственности власти верховного правящего богослова. За все это время в Иране накалялась внутривнутриполитическая борьба, кризисной была ситуация и в международных отношениях, что, естественно, не могло не сказаться на формировании системы государственной власти в стране. В конце 1970-х гг. в государственной структуре Исламской Республики Иран произошло дробление функций главы государства. Важнейшие полномочия получил религиозно-политический руководитель («Раис-е джомхури-йе эслами-йе Иран»). Произошло ослабление структуры официальных органов власти. К оппозиции старому режиму присоединились разнообразные политические группировки от

крайне правых до левых. После революции они стали заявлять о фундаментальных идеологических различиях между собой и стремились самоутвердиться в системе новой власти. Это не могло не вызвать жесткую борьбу за власть, которая самым непосредственным образом повлияла на распыление принятия решений по многочисленным комитетам.

Несмотря на то, что значительно была сужена деятельность оппозиционных сил, в самой правящей коалиции продолжалось соперничество двух политических течений. Конец этому соперничеству положили события, происшедшие в ноябре 1979 г. М. Базарган и И. Язди встретились в Алжире с З.Бжезинским, с целью прозондировать возможность возобновления ирано-американского сотрудничества. 3 ноября Хомейни выступил с речью, в которой подверг резкой критике политику США. 4 ноября студенты захватили посольство США в Тегеране. Антиимпериалистические настроения дали возможность Хомейни отправить в отставку М. Базаргана и полностью реорганизовать правительство, удалив из него представителей либерально-буржуазного направления. Последние лишились власти, которую они делили в прошлом с представителями исламского течения. Это еще раз подтвердило общетеоретический вывод о том, что в большинстве стран Востока особое значение приобретают субъективные факторы, т.е. идеология и ценностные ориентации тех социальных сил, которые завоевали лидирующие позиции в обществе и находятся на высших управленческих ступенях политической лестницы, а также идейные взгляды лиц, возглавляющих «пирамиду власти» [18, с.14].

В последующем основная борьба разгорелась между правым крылом духовенства, которое возглавлял аятолла Бехешти, генеральным секретарем Партии исламской республики, и умеренным крылом, исламского течения, лидером которого был А. Банисадр – первый президент Ирана. Победа А. Банисадра на президентских выборах могла усилить позиции Хомейни и в определенной мере помочь преодолеть кризисную ситуацию в стране. Кандидат Исламской республиканской партии на президентских выборах получил всего 5% голосов избирателей. Это было предупреждением духовенству, что, несмотря на его ключевую роль в революции, оно должно больше заниматься духовными делами, а не заниматься политикой. Однако правое духовенство стремилось закрепить свои позиции на политической арене Ирана и не собиралось сдавать своих позиций. В первом раунде выборов в парламент, состоявшихся 14 марта 1980 г., большинство голосов получили кандидаты Исламской республиканской партии.

С конца 1970-х гг. постепенно стала преобладать тенденция ухода духовенства с политической сцены и возвращения их в мечети. Этой линии придерживались молодые религиозные лидеры. В целом все духовные лидеры считали, что президенту не следует мешать в создании жизнеспособного правительства, тем более, что в этом был заинтересован сам Хомейни. Сам же А. Банисадр стремился реорганизовать систему административной власти с целью сосредоточения власти в руках центральной администрации и устранить общенациональные и местные параллельные власти. В этом, в какой-то мере, проявились непримиримые противоречия между умеренной либерально-буржуазной и радикально-религиозной группировками, стремившихся к власти. В результате последние, не без помощи Партии исламской республики одержали победу. Она же обеспечила улемам проведение двух референдумов в 1979 г. и выбор названных улемами президентов. Это говорит о том, что ПИР играла важную роль в проведении политического курса нового режима. Под ее влиянием находился госаппарат и меджлис, и от нее зависело назначение кандидатов в руководящий состав государственных органов. Под сильным влиянием «веляят-е факих», ПИР находился и сам президент, что не способствовало его активности к секуляризации общества. Последний фактор тем более важен, так как речь идет о стране, где традиции преклонения перед верховным руководством, обожествление личности первого руководителя заслоняют собой авторитет органов, избираемых и функционирующих на основе закона. Недостатки деятельности правящей власти, в силу занимаемой ею роли в обществе, неверная политика ее лидеров, в силу традиционно сильного влияния верховного руководства и непоколебимости его авторитета, оказали незамедлительное воздействие на эффективность деятельности всей политической системы.

После смерти М. Бехешти в ПИР произошел резкий раскол между группировками «Мактаби» и «Ходжатаие». Первая представляла сторонников радикальных фундаменталистов, выступавших за проведение некоторых социальных реформ, вторая выражала интересы крупной буржуазии, ратовавшей за свободу предпринимательства. Конфликтом между этими группировками воспользовалась шиитская община «Хезболла» («Партия Аллаха»). «Эти волонтеры «ислама и смерти» – писал Е. Дорошенко, – занимаются посредничеством между Хомейни и шиитской общиной в целом, минуя руководство ПИР, беря на подозрение всех, кого они сочтут «неблагонадежными» и расправлялись с ними без суда и следствия» [7, с.]. К концу 1983 г. ПИР стала утрачивать свое влияние на общественно-политическую жизнь Ирана. Однако в 1984 г. партия вновь стала востребованной исламскими властями в связи с выборами в меджлис.

Таковы в общей форме особенности реализации политической роли ислама Иране, в условиях трансформации общественно-политической жизни. В целом они характерны и для других стран, однако национальная специфика каждой отдельной страны, особенности протекания социально-экономических и политических процессов в них, господствующие в обществе идеологические концепции вносят определенные

корректировки в эти общие положения, уточняя и конкретизируя их [19, с.235]. Поэтому, на наш взгляд, для определения особенностей реализации политической роли исламской религией в той или иной стране на определенном историческом этапе ее развития необходим конкретный анализ совокупности социально-экономических, политических и идеологических процессов, происходящих в ней. Существенный фактор в этом анализе – становление религиозной идеологии и ее эволюция в борьбе за завоевание политической власти, а также особенности религиозных традиций той страны, которая заявила о своем стремлении к переходу к новой политической системе. Кстати сказать, в Иране уже на ранних этапах развития общества были заложены религиозно-мировоззренческие основы, определившие последующее развитие революционного процесса, принципы создания государственности и роли ислама в новой политической структуре общества. В свое время видный иранский ученый Мохаммадали Ислами Надушан сделал обобщающий вывод: «Если какая-либо страна хочет получить хотя бы относительную уверенность в будущем, она должна добиться гармоничного сочетания экономики, общества, культуры, образования, управления и контроля над населением. Если что-то из них будет отставать, настанет ухудшение общего положения страны» [20, с. 105].

Исламское движение в Иране в рассматриваемый нами период, как видим, было сложным и многоплановым, составные части и элементы которого неодинаково высвечены в различных источниках и материалах. Вероятно, не все штрихи этого явления удалось выписать с достаточной отчетливостью и убедительностью. Однако имеющийся материал свидетельствует о том, что, хотя в ряде моментов исламское движение носило черты специфичности и неповторимости, в целом по своему содержанию и внутренней сущности оно было типичным для определенной стадии развития общества. Вопрос только в том, в чем действительное своеобразие этого движения, где корень его типичности?

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Абусейтова М.Х. К проблеме изучения истории ислама в Казахстане. Ислам и современность // Материалы Международной научной конференции. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 168 с.
- [2] Миланян М.Д. Государственный строй Ирана. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1973. – 180 с.
- [3] Jabbari A. Economic Factors in Iran's Revolution: Some Experiences Bench Marks // Iran: Essays on a Revolution in the Making / Ed. by Jabbari A., Olson R. – Lexington: Mazda, 1981. – P. 163-207.
- [4] Williams A. Revolutionary Struggle over Economy // Iran: Essays on a Revolution in the Making / Ed. by Jabbari A., Olson R. – Lexington: Mazda, 1981. – P. 143-162.
- [5] Renner J. The Bitter Aftermath of Iran's National Revolution // Round Table. – London, 1979. – № 276. – P. 284-290.
- [6] Mortimer E. Iran: The Greatest Revolution since 1917 // Spectator. – London, 1979. – Vol. 242, № 7858. – P. 7-8.
- [7] Дорошенко Е. Особенности становления партии исламской республики (1979-1983 гг.). Исламская Республика Иран (1979-1984 гг.). – 1986. – № 3(242). – С. 124-136.
- [8] Шувалов К. Шиитская догматика и политика духовенства в ИРИ, Исламская Республика Иран (1979-1984 гг.). – 1986. – № 3 (242). – 202 с.
- [9] Исламская революция в Иране // Иран – Наме. Научный востоковедный журнал. – 2008. – № 4(8). – С. 261-265.
- [10] Dermejian R. The Anatomy of Islamic Revival: Legitimacy Crisis, Ethnic Conflict and the Search for Islamic Alternatives // The Middle East Journal. – Washington. – 1980. – Vol. 34, № 1. – P. 1-12.
- [11] Kuklan H. The Administrative System in the Islamic Republic of Iran: New Trends and Directions // Revue international des sciences administratives. – Bruxelles. – 1981. – Vol. 47, № 3. – P. 218-223.
- [12] Razi G.H. Development of Political Institutions in Iran and Scenarios for the Future // Iran: Essays on a Revolution in the Making / Ed. by Jabbari A., Olson R. Lexington: Mazda, 1981. – P. 55-76.
- [13] Renner J. The Bitter Aftermath of Iran's National Revolution // Round Table. – London, 1979. – № 276. – P. 284-290.
- [14] Кузнецова Н. К вопросу о типологии исламского республиканского режима в Иране // Исламская Республика Иран (1979-1984 гг.). – 1986. – №3 (242). – С. 7- 41.
- [15] Arjomand S.A. The State and Khomeini's Islamic Order // Iranian Studies. – 1980. – Vol. XIII, Nos. 1-4. – P. 147-164.
- [16] Шувалов К. Перестройка государственной системы Ирана // Восток и современность. – 1985. – № 1(35). – С. 23-37.
- [17] Abrahamian E. The Guerrilla Movement in Iran. 1963-1977 // Merip Reports. – Washington, 1980. – № 86. – P. 3-21.
- [18] Пиотровский М.Б. Исторические судьбы мусульманского представления о власти. Социально-политические представления о власти. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1987. – С. 8-14.
- [19] Батунский М.А. О некоторых тенденциях в современном западном исламоведении. Религия и общественная мысль народов Востока. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1971. – С. 207-240.
- [20] Мохаммадали Ислами Надушан. Ирану есть, что сказать миру! – Алматы: Альхуда, 2007. – 250 с.

REFERENCES

- [1] Abuseitova M.H. K probleme izuchenija istorii islama v Kazahstane. Islam i sovremennost':materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, Almaty: Dajk-Press, 2001. 168 s.
- [2] Milanjan M.D. Gosudarstvennyj stroj Irana, M.: Glavnaja redakcija vostochnoj literatury izdatel'stva «Nauka», 1973. 180 s.

- [3] Jabbari A. Economic Factors in Iran's Revolution: Some Experiences Bench Marks // Iran: Essays on a Revolution in the Making / Ed. by Jabbari A., Olson R. – Lexington: Mazda, 1981. – P. 163-207.
- [4] Williams A. Revolutionary Struggle over Economy // Iran: Essays on a Revolution in the Making / Ed. by Jabbari A., Olson R. – Lexington: Mazda, 1981. – P. 143-162.
- [5] Renner J. The Bitter Aftermath of Iran's National Revolution // Round Table. – London, 1979. – # 276. – P. 284-290.
- [6] Mortimer E. Iran: The Greatest Revolution since 1917 // Spectator. – London, 1979. – Vol. 242, # 7858. – P. 7-8.
- [7] Doroshenko E. Osobennosti stanovleniya partii islamskoj respubliki (1979-1983 gg.). Islamskaja Respublika Iran (1979-1984 gg.). 1986, #3 (242). S. 124-136.
- [8] Shuvalov K. Shiitskaja dogmatika i politika duhovenstva v IRI, Islamskaja Respublika Iran (1979-1984 gg.). 1986. – № 3 (242). – 202 s.
- [9] Islamskaja revoliucija v Irane, Iran – Name. Nauchnyj vostokovednyj zhurnal, 2008, # 4 (8), S. 261-265.
- [10] Dermejian R. The Anatomy of Islamic Revival: Legitimacy Crisis, Ethnic Conflict and the Search for Islamic Alternatives // The Middle East Journal. – Washington. – 1980. – Vol. 34. – # 1. – R. 1-12.
- [11] Kuklan H. The Administrative System in the Islamic Republic of Iran: New Trends and Directions // Revue international des sciences administratives. – Bruxelles. – 1981. – Vol. 47. – # 3. – R. 218-223.
- [12] Razi G.H. Development of Political Institutions in Iran and Scenarios for the Future // Iran: Essays on a Revolution in the Making / Ed. by Jabbari A., Olson R. Lexington: Mazda, 1981. – P. 55-76.
- [13] Renner J. The Bitter Aftermath of Iran's National Revolution // Round Table. – London. – 1979. – # 276. – P. 284-290.
- [14] Kuznecova N. K voprosu o tipologii islamskogo respublikanskogo rezhima v Irane // Islamskaja Respublika Iran (1979-1984 gg.), 1986, #3 (242), S. 7-41.
- [15] Arjomand S.A. The State and Khomeini's Islamic Order // Iranian Studies. – 1980. – Vol. XIII. – Nos. 1-4. – P. 147-164.
- [16] Shuvalov K. Perestrojka gosudarstvennoj sistemy Irana. Vostok i sovremennost', 1985, # 1(35), S. 23-37.
- [17] Abrahamian E. The Guerrilla Movement in Iran. 1963–1977 // Merip Reports. – Washington. – 1980. – # 86. – R. 3-21.
- [18] Piotrovskij M.B. Istoricheskie sud'by musul'manskogo predstavlenija o vlasti. Social'no-politicheskie predstavlenija o vlasti, M.: Glavnaja redakcija vostochnoj literatury izdatel'stva «Nauka», 1987. S. 8-14.
- [19] Batunskij M.A. O nekotoryh tendencijah v sovremennom zapadnom islamovedenii. Religija i obshhestvennaja mysl' narodov Vostoka, M.: Glavnaja redakcija vostochnoj literatury izdatel'stva «Nauka», 1971. S. 207-240.
- [20] Mohammadali Islami Nadushan. Iranu est', chto skazat' miru! Almaty: Al'huda, 2007. 250 s.

XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДА ИРАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ САЯСИ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ШИИТ ДІНБАСЫЛАРЫНЫҢ РӨЛІ

З. Г. Джалилов

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: дін, ислам, шейіт, умма, Иран, саяси трансформация.

Аннотация. Мақаланың зерттелу нысаны ретінде ислам діні, оның идеологиясы; Иран елдері мен өзіне тән ерекшеліктері бар қоғамдық-саяси жүйелер мен діннің өзара әсер етуі қарастырылады. Салыстырмалы-тарихи зерделеу негізінде, қарастырылып отырған елдердегі қоғамдық-саяси өмірдің өзгерістері арқылы исламның дамуының ортақ және ерекше белгілерін анықтауға талаптанған. Жетілдірілген әдістер негізінде жүргізілген анализдер аталмыш елдердің қоғамдық-саяси жүйесіндегі тарихи өзгерістер жағдайындағы исламның даму ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, 1960-1970 жылдарда Ирандағы ислам дінінің дамуы, діннің саясиленуінің күшеюімен ерекшеленсе, тәуелсіз Қазақстанда дін мен мемлекет арасында арақатынастардың басқаша түрі қалыптасты. Мұнда Ислам, алдымен, халықтың мәдениеті мен руханиятының маңызды бір құрамдас бөлігі, діни-мәдени танымының негізгі факторының бірі ретінде қарастырылады. Мақалада Иран 1979 жыл кейін, әлеуметтік-саяси жүйелерінде болып жатқан ислам дінінің орны мен ролі, олардың арақатынасы тарихы мен қазіргі жағдайын, «ислам факторының» қалыптасуы мен қоғамдық-саяси жүйелерге әсерін зерттеуге арналған.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 112 – 119

ABAY AND JADIDISM: UNITY OF KNOWLEDGE AND BELIEF IN SPIRITUAL HERITAGE OF CENTRAL ASIA THINKERS

E. U. Baydarov

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan,
Eurasian Research Institute of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Almaty.
E-mail: erkin_u.68@mail.ru

Key words: Jadidism, Kazakhstan, Central Asia, education, Islam, Abay, religion.

Abstract. The article discusses the role and place of Jadidism in spreading the ideas of education in the Kazakh steppe. In particular, the analysis of the spiritual heritage of the great Kazakh thinker Abay is made, who sought to involve his people to the best achievements of Western civilization through modernization of education and training, and whose ideas were largely in tune with the Jadidism ideology. It is difficult to overestimate Abay's contribution to national awakening of Kazakh people, to the development of his socio-political, philosophical and ethical thought, all that, which is in the language of science is denoted by the term «social consciousness». The main focus of the work is done on the disclosure of the unity of knowledge and belief in the philosophical heritage of Abai, which is also reflected in the spiritual heritage of outstanding representatives of Jadidism. Both did not lose their relevance in the modern period of the development of the Central Asian states.

УДК 94 (574.1)

АБАЙ ЖӘНЕ ДЖАДИДИЗМ: ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ОЙШЫЛДАРЫ МҰРАСЫНДАҒЫ БІЛІМ МЕН СЕНІМ БІРЛІГІ

Е. Ұ. Байдаров

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан,
Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті жанындағы Еуразия ғылыми-зерттеу
институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: джадидизм, Қазақстан, Орталық Азия, ағарту, ислам, Абай, дін, білім.

Аннотация. Мақалада қазақ даласында ағарту идеяларын таратуда джадидизмнің орны мен рөлі қарастырылады. Нақты айтқанда, білім беру және тәрбие жүйесін жаңғырту арқылы өз халқын батыс өркениетінің үздік жетістіктеріне жеткізуге тырысқан, джадидизм идеологиясымен үндес болып келген ұлы қазақ ойшылы Абай Құнанбаевтың рухани мұрасына талдау жасалады. Абайдың қазақтардың ұлттық оянуына, әлеуметтік-саяси және философиялық-этикалық ойларының дамуына, ғылым тілінде «ұлттық сана» ұғымымен түсіндірілетіннің барлығына қосқан үлесі шексіз. Жұмыста Абайдың философиялық мұрасындағы және Орталық Азия мемлекеттерінің қазіргі даму кезеңінде де өзінің өзектілігін жоймаған джадидизмнің көрнекті өкілдерінің рухани мұраларында көрініс тапқан білім мен сенімнің бірлігін ашу мәселесіне баса көңіл аударылады.

*«Абай әлемі бізді жеті түнде адастырмас Темірқазық іспетті.
Соган қарап тірлігіміздің дұрыс бұрысын сараптай аламыз» [1].*

Кіріспе. Бүгінде татар ағартушылары түрлендірген жәдитшілдік қозғалысы етек жайған XIX-XX ғасырлар аралығындағы Қазақстандағы реформашылық идеялардың енуі мен оның дамуы жеткіліксіз зерттелген. Осыған байланысты, қазақ даласында ағарту идеяларын жайған жәдитшілдіктің рөлі мен оның алатын орны

туралы осы жарияланым Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың интеллектуалды ұлт туралы идеяларымен белгілі дәрежеде үндесетін, әлеуметтік және ғылыми тұрғыдан айрықша өзектілікке ие болып отыр.

Зерттеудің мақсаты және міндеттері. *Зерттеу мақсаты* – әл-Фарабиден бастап Абайға дейінгі қазақ халқының рухани әлемінің дүниетанымдық, этномәдени негіздеріне жүйелі де біртұтас ғылыми талдау жасау.

Осы мақала контекстіндегі *басты міндет* – Абайдың діни-философиялық көзқарастары мен жәдитшілдіктің ағартушылық-реформаторлық идеяларын, білім және діннің бірлігі мәселесіндегі олардың өзара байланысын, сонымен қатар, орталық азиялық өңір халықтарының рухани дамуындағы жәдитшілдіктің рөлі мен оның алатын орнын қарастыру болды.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында, ең алдымен, гуманитарлық білімнің көптеген салаларымен әрекеттесетін тарихи-философиялық проблематикасын қарастыруға мүмкіндік беретін нақты-біртұтастылық әдісі қолданылды. Осы зерттеудің әдіснамалық негізін жүйелі талдау әдісі, аксиологиялық әдіс, тарихи реконструкция әдісі және басқа да әдістер құрайды.

Зерделену дәрежесі. Әлеуметтік құбылыс ретінде жәдитшілдікті зерделеу XX ғасырдың 20-30 жылдарында басталды, Г. Ибрагимов [2], Дж. Валидов [3], Ф. Ходжаев [4], С. Асфендияров [5] және басқаларының еңбектерінде жәдитшілдікті еуропалық мәдениетпен жақындасу, заман талабына сәйкес қоғамды қайта құруға бағытталған «*ақыл-ойдың оянуы*» ретінде қарастырған.

С. Асфендияровтың «*Қазақстан тарихы (көне заманнан бері)*» еңбегінде осы тақырып әжептәуір зерттелген Қазақстандағы бірінші еңбек болды. Қазақстандағы жәдитшілдіктің рөліне баға бере отырып, автор «оның батыс және солтүстік бөлігінде әсері біршама, және оңтүстік бөлігінде әлсіздеу» болатын қозғалыстың әлеуметтік бағыттылығын атап өтеді. Дегенмен, білім беру реформасы қоғамның болмашы бөлігіне ғана, негізінен «ұшар басты, бұқаралық сипат алған жоқ, ... кірме, өзіндік емес болған» [5, 265 б.] татардың сауда капиталымен байланысты татар буржуазиясы мен қазақтың байларына қатысы болды.

Француз исламтанушысы А. Беннигсен де уақыт талабына сәйкес қоғамды қайта құру идеясымен жәдитшілдікті байланыстырып, жәдитшілдік қозғалысын «тілдерді жаңғырту мен оқыту және тәрбиелеу реформасын бастап, дәстүрлі мұсылман мәдениетін радикалды өзгерту талпынысы» [6] деп есептеген.

Алайда, кейіннен, XX ғасырдың 50-жылдарындағы ұлттық кеңестік тарих оқулықтарында жәдитшілдікке «*буржуазиялық-ұлттық қозғалыс*» ретінде, ал оның жақтаушыларын «*ұлттық контрреволюция*» өкілдері, Ресейден татарларды (түркілерді) айырып, түрік сұлтандарының империясына бағындыруға тырысқан ағым [7, 14-15 бб.] деп бағаланды.

Жәдитшілдікті түсіндіру саласындағы жағдай XXғ. 70-жылдардың аяғы – 80-ж. басында өзгере бастады. Осылайша, мәселен, қазіргі татар зерттеушісі Я.Г. Абдуллиннің тұжырымдамасы ішіне ағарту, діни-реформаторлық, қоғамдық-саяси бағыт кірген Қазақстандағы (сонымен қатар, Кеңестер Одағының басқа да орта-азиялық республикаларындағы) жәдитшілдікке тереңірек талдау жасауға түрткі болды. Я.Г. Абдуллин жәдитшілдікті ағарту кезеңі ретінде [8; 97, 104 бб.] қарастыруды ұсынып, кейіннен ағарту мен жәдитшілдік арасындағы екі маңызды айырмашылығын ерекшеледі: 1) жәдитшілдік – практикалық бағытты қозғалыс; 2) жәдитшілдік қозғалысына қатысушылардың кең шеңбері тартылған (озық дін басылары, кәсіпкерлердің алдыңғы қатары және т.б.) [9; 23, 29, 33-34 бб.].

80-ж. аяғы – 90-ж. басында қалай болғанда да жәдитшілдікпен байланысты Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Ғұмар Қараш, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов және басқалары тәрізді қазақ ойшылдарының еңбектерін шығарып, өмірі мен қызметінің әртүрлі аспектілерін қалпына келтірді, осылайша жәдитшілдікті және Қазақстанның қоғамдық ойындағы оның рөлін объективті жариялау үдерісіне жол ашты. Мәселен, 1985 жылы қазақ даласындағы жәдитшілдіктің айрықша формасының көрінуіне, атап айтқанда, «*Kazakh on Russians before 1917: A. Bukeykhanov, M. Dulatov, A. Baytursun, T. Ryskulov*» атты жинақ Оксфордта басылып шықты.

Бүгінде, мұсылман мектебіне реформа жасау, қазақ халқы мен Орталық Азияның басқа да байырғы халықтарының ұлттық білім беру идеологиясын қалыптастыру, жәдитшілдік қозғалысының әртүрлі аспектілері туралы мәселелер отандық және шетелдік гуманитарийлерінің зерттеу объектілері болды. Мәселен, Д.А. Алимова [10], Е.У. Байдаров [11], И. Бальдауф [12], Р.Н.У. Гафаров [13], Н. Нуртазина [14], Р.С. Хакимов [15], А. Халид [16], А.М. Худайкулов [17] және басқаларының зерттеулері өңір аумағында жәдитшілдіктің жайылуының саяси алғышарттарын зерделеуге арналған.

Басында, татар ағартушылары тәрізді Орталық Азияның жәдиттері де алдына халықтың жағдайын жақсарту үшін оған білім беріп, білімді ұлттар дәрежесіне жету міндетін қойған. Бірақ, әрі қарай синкретті дами отырып, атап айтқанда, діни-ағарту құрамдасы мен қоғамдық-саяси бағыттылығымен жәдитшілдік Ресей империясының мұсылман халықтарының ұлттық сана-сезіміне зор ықпал етіп, еуропалық мәдениеттің жетістіктерін қолдана отырып, тарихи дамудың жаңа формаларын анықтап берді.

Орталық азиялық жәдитшілдіктің қайнар көзі және оның идеялық негіздері. XIX ғасырдың бірінші жартысында орталық азиялық жәдитшілдіктің негізін татар ағартушылары бұхаралық медреседе

сбақ беру кезінде қалаған. Осылайша, бұқаралық және самарқандық медреселердегі схоластикалық білім берудің реформашылары ретінде *Габденнасыр Курсави* (1776-1812) және *Шигабутдин Марджани* (1818-1889) тәрізді көрнекті татар ағартушылары болды. Марджаниді тіпті өлім жазасына кескенде, ол Бұқарадан туған жеріне қашып құтылған. Ш. Марджанидің шығармалары осы кезге дейін шетелдік Шығыс елдерінде басып шығарылуда. *И. Халфин* (1773-1823), *Х. Фазеханов* (1821-1866)¹, *И. Гаспринский* (1851-1914) тәрізді басқа да ағартушылар Ресей империясының түркі-мұсылман халықтарына білім беру жобаларын жасады [11, 161 б].

Атап айтқанда, И. Гаспринский сыңаржақты түсіндірілетін ислам догматикасы болған қараңғы қорған қақпасын аша алатын жалғыз кілтті тапты. Ол қиян-кескі айтыста Құранда бүкіл мұсылманға, оның ішінде, әйелдерге де білім алуға рұқсат беріліп қана қоймай, оқу мен білімдерді игеруді ұйғарған пайымдауының бар екендігіне көздерін жеткізді. Ол шарифаттың қағидаттарына қайшы келмейтін «*Туғаннан өлгенге дейін оқу!*» деген ұран тастады. Бұл мұсылман ойындағы төңкеріс болды!

Гаспринскийдің еңбегі – өз мақсатына жетуде дұрыс та қысқа жол табуында. Өзінің «*Орыс мұсылмандығы: ойлар, жазбалар, бақылаулар*» атты мақаласында: «Орыс мұсылмандығы бүкіл адамзаттан ажырап, өзінің ескі түсініктері мен соқыр сенімінің тар және тымырсық аясында күнелтуде және күнделікті кесек нанынан, қарнын тойдырудан басқа мұраты мен басқа уайымы жоқ...» [18, 107 б.] деп жазды. Ғылым мен білім – бүкіл тізбекті алып шығатын ең маңызды түйінді қармап, ол ұстап алды.

Білім берудің схоластикалық жүйесінен бас тартып, дүнияуи ғылымдар оқытылатын жаңа әдісті мектептер ашады: оқулықтарды өзі жазды; арабша жазуының әліпбиін жеңілдетеді; Константин Ушинскийге (1823-1871) ілесіп, оқытудың жеделдетілген әдісін әзірлейді, кейіннен, ол Гаспринский әдісі немесе «*дыбыстық әдіс*» деп аталып кетеді. Осының бәрін сірескен патша бюрократтары мен мұсылман фанатиктері – фарисейлердің кескілесіп көрсеткен қарсылығына төтеп беріп, жүзеге асырды.

Өз пікірін насихаттаудағы қажетті мінбе ретінде, 1883 жылы Гаспринский Ресейдегі ең алғаш түркі тіліндегі «*Терджиман*» («Тәржімашы») атты апталық газетті Бақшасарайда шығара бастайды және отыз жыл бойы, қайтқанға дейін оның ауыспайтын редакторы болады. Газета Бақшасарай, Қазан, Уфа, Орынбор, Ташкент, Баку қалаларының мұсылман мәдениетінің беделді орталықтарына айналуына себепші болады. Оны Ресейден тыс жерлер – Түркия, Үндістан, Қытайда оқыды. «Терджиман» – дүние жүзінің түркі халықтарының барлығын біріктіріп, олардың үміттері мен ұмтылыстарын көрсететін тартылыс орталығы бола бастайды².

Діни көзқарастарды схоластикадан арылта отырып, жәдиттер исламға Батыстың мәдени мұрасынан көрген жалпы адамгершілік құндылықты қайтаруға тырысты. Ойлауды осылайша жаһандастыру түркістандық жәдитшілдіктің белсендірек бөлігіне сипатты болды. Олардың пікірінше, мұсылман әлемінің бөлігі болатын орталық азиялық аймақ дүниежүзілік тарихта дербес те бірегей құбылыс болып, күрделі және қайшылықты болашақта өзіне лайықты орын табуы міндетті болды.

Қызметтерінің бірінші кезеңінде жәдиттер өзінің негізгі назарын діни-реформаторлық және ағартушылық идеяларды іске асыруға жұмылдырды. Осындай үдерістердің бірі – XIX ғасырдың аяғына таман басталған мұсылмандық қоғамдық ойдың діни қағидаттардан босатылуы болды. *Нахда* (Үстірт жер) деп аталған үдерісте ауғандық *Джемаль ад-Дин аль-Афгани* (1839-1897), мысырлық *Мухаммад Абдо* (1849-1905) және үнділік *Мухаммад Икбал* (1873 немесе 1877-1938) тәрізді мұсылман идеологиясы, шарифат заңы мен сот ісінің реформашылары маңызды рөл атқарды. Олардың ғылыми және қоғамдық-саяси қызметінің ортақ ерекшеліктері – батыс және шығыс өркениеттердің жетістіктерін біріктіріп, ислам әлемінің бұрынғы құдіретін жандандырып, араб-мұсылман философиясы, ғылымы мен мәдениетіне бұрынғы даңқын қайтаруға талпынды [20, 241-242 бб].

Орталық азиялық жәдиттер ислам реформашыларының идеяларын қалайша іске асырмақ еді? Егер таза дін мәселелерінде орталықазиялық жәдиттер сабырлылық пен сақтық көрсетсе, қоғамдық өмірдің басқа салаларында өз қызметін мұсылман мектептерін реформалауға талаптанудан бастап, жинақылық пен жігерлілік көрсетті. Көкірегінің көзі бар және оқымысты ақыл-ойлы жәдиттер сол кезде халықтары келіп

¹ «Ислах мадарис» («Медресе реформасы»), «Рисала» («Жолдау») және басқаларында жан-жақты және мазмұндалған, негізделген Х. Фазехановтың жобалары Россия империясы мұсылман халықтарының исламдық білім берудің кейінгі барлық реформашылары үшін бағдар болды. Олар тек дидактика мен қазіргі ғылыми білімге (жаратылыстану, география, тарих), сондай-ақ, орыс тілін үйрету әдістерін пайдалануға ғана емес, жалпыресейлік білім беру жүйесіне мұсылмандық мектептерді біріктіруге мүмкіндік беруге бағытталды. Ең алдымен, медреселердің оқу жоспарын мемлекеттік орта және жоғары мектептерінің бағдарламаларымен түйістіруде. Өз жобаларымен Х. Фазеханов Ш. Марджани мен Ш. Уәлихановқа (1835-1865) жазған хаттарында бөліскен [19].

² «Газета («Терджиман» – Е.Б.) кейбірін өз білімін шыңдауға, енді бірін қоғамдық жұмысқа, басқасын әдеби, тағы бірін педагогикалық қызметке шақыруға түрткі болса, он жыл өтпей жатып, Гаспринский ұлы ұстазының идеяларын дамытып, таратқан жүздеген жақтаушыларын тапты» [3, 52-53 бб].

тірелген тұйықты көріп отырды. Империя мен жергілікті озбырлықтың қосарлы езгісінің астында қалған саңылаусыз қайыршылық пен бұқараның надандығы, схоластикалық ағымның дағдарысы, ойдың тоқырауы, мәдениеттің кері кетуі, «мұсылмандардың қоғамдық және ақыл-ойдың оқшаулануы, надандық тұңғығы, олардың іс-әрекетінің барлық салаларындағы жансыз қимылсыздық» [18, 106 б.) адам төзгісіз бола бастады. Мұсылман интеллигенциясы тірелген тұйықтан шығудың жолы – халыққа білім беру деп санады. Америкалық социолог Адиб Халид атап өткендей, жәдитшілдік индустриалдық қоғам құру жағдайында мұсылман элитасының әлеуметтік тіршілігі үшін сайысуға түрткі болды [16].

Абай және жәдитшілдік. XIX-XX ғасырлар арасында Қазақстанда да, тұтас өңірде де, қоғамның тіршілік қам-қарекетінің әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени салаларында әжептәуір өзгерістер болып жатты. Капиталистік қатынастар, демократиялық ойдың дамуы, ғылым, білімнің рөлі мен олардың маңызының артуы сартап құндылықтарды қайта қарау және қоғам дамуының жаңа бағдарларын іздеу үдерісінің басталуына себепші болды. Осы ізденістер үдерісінде Қазақстанға кейіннен «жәдитшілдік» деп аталған әлеуметтік қозғалыс еніп, дамиды.

XX ғ. басында түркі-мұсылман халқы өмірінің ішкі және сыртқы мәселелерін қамтып көрсеткен «Дала Уалаяты газеті» (1888-1902), «Қазақ», «Айқап» және басқа газеттердің материалдарында XIX ғ. қазақ халқын толғандырған мәселелердің бірі – білім беру мәселесі болғандығын сенерліктей көрсетеді. Тек 1895 ж. осы тақырыпта оннан астам мақала жарияланған, атап айтқанда: «Далалық өлкеге қандай мектептер пайдалырақ»; «Қырғыздардың білімі туралы мәселе бойынша»; «Даладағы мектеп мекемелері туралы мәселеге орай»; «Қырғыз халқына білім беру туралы мәселеге орай» және басқалары.

Жәдитшілдік идеологиясы контекстінде қазақ халқының ағырту мәселелерін тұжырымдық тұрғыда анықтаған интеллигенттер мен ағартушылардың генерациясы туралы әңгіме қозғасақ, осы жерде ұлы ағартушы және философ *Абай Құнанбаевты* (1845-1904) атаған жөн.

Алпыс жылдай дерлік өміріндегі Абай жүріп өткен рухани жолы жетістіктерге де, ашындыратын шығындарға да толы болды. Ол Саади, Хафиз Ширази, Жәми, Физули, Бабұр, Нодир және басқалардың поэзиясымен тәрбиеленіп, Әлішер Науаиды ұстаз тұтқан. Абайдың Семейдегі Ахмет Ризаның татар медресесінде алған білімі үнемі ұстануға тырысқан өмірлік тұғырын белгілеп, өмір бойғы қажетіне асты.

Ағартушы либералдық ислам негізінде орыс және еуропалық мәдениетпен жақындасуда мәдениет реформашысы бола отырып, Абай өз шығармаларында шығыс философиясының – адамды сүю және құрметтеу, достық, ағартушылық идеялары, мейірімділік пен әділдік тәрізді адамгершілік негіздерін уағыздады. Абайдың пікірінше, адамның рухани тәрбиесі тек ағартушылықпен байланысты болуы мүмкін. Сондықтан, «қазақ өркениетінің айнасы» (А. Сарым) ретіндегі Абайды теңеуі әділ.

Абай өз шығармашылығымен туған халқын әлем өркениетінің байлықтарына тартып, сонымен қатар, оған қазақ этносының ең жақсы рухани құндылықтарын енгізді. Ол ойшыл ретінде қазақтардың ұлттық сезімінің оянуына, ғылым тіліндегі «*қоғамдық сана*» түсінігімен белгіленген олардың әлеуметтік-саяси және философиялық-этикалық ойының дамуына қосқан үлесіне аса құнды.

Абай осы түсініктің ең асқақ мазмұнында өз халқының ағартушысы болды. Ойшылдың гуманизмі мен ағартушылығы, олардың қазақ қоғамы өміріндегі барлық салаға әсері, халық үмітін нәзік те терең сезінуі және оларды жүзеге асыруда риясыз да батыл қызмет атқаруы – ұлы қазақ ойшысының тұлғасына деген шынайы құрмет сезімін тудырады. Абай не туралы жазса да, өзін үнемі ойшыл ақын ретінде, ағартушы-гуманист ретінде, өз халқын жақсы көріп, оған сенетін адам ретінде көрсеткен.

Абайдың көзқарастарында зайырлы және діни білімдердің гармониялық үйлесімі идеясы көрінеді. Оның идеялық мұрасында нақты екі бағыт білінеді. Біріншісі – ағартушылық арқылы жаңғыруға үндеу, қазақтардың замануи білім алуы және ғылымын дамыту. Екіншісі – осымен қатар, ислам дінінің барлық негізгі ережелерін тізбекті түрде уағыздау. Он жылдай өмірін арнап, оның шығармашылығының шыңар биігі болған, «*Қара сөздерін*» оқудың өзі жеткілікті. Немесе, оның «*Алланың өзі де рас, сөзі де рас...*» атты өлеңін алсақ та болады. Басқа шығармаларында да діни сарын көрінеді. Кеңес заманында белгілі себептермен дәріптелген жоқ, соған қарамастан, ойшылдың осы туындылары ойдағыдай басылып, қайта басып шығарылып жатты.

Абайдың «Қара сөздерінің» терең философиялық сипаты бар. Ол құбылыстарды, табиғат пен қоғамның, қоршаған әлемнің құпияларын тереңінен тану қажеттігі туралы жазған. Бірқатар «Қара сөздері» өмір заңдарын танып білген ғұламаның ғақлиясы түрінде жазылған. Ойшыл ғылым, білім, мәдениет туралы, ана тілі туралы көптеп және ынтамен жазған. Ең басында, *бірінші сөзінде* (1890) былай деп жазған:

«... Жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын. <...> Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен кара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» [21].

Абай халқының өз тағдырын өз қолына қалайша алуын көрсете алмаса да, оның болашағына, берекелі, келешектегі өзгерістерге сенді. Абайдың шығармашылық қызметіндегі басты бағыты – қоғамның материалдық, рухани құндылықтарына қол жеткізе отырып, адамдарды «парасат, сана, еркіндік» асқақтататын прогрессивті дамыған қоғамға талпыну болды. Ағартушының халық бұқарасының шығармашылық күшіне, қоғамдық дамуға деген сенімі қоғамның өндіріс күштерін ынталандыратын егіншілік, қолөнер және сауда тәрізді экономика салаларының дамуымен байланысты болды.

Тап XX ғасырдың алдында, адам мен оның өмір салтының тағдыры туралы ой толғай отырып, Абай адамның болашақ алдында жауапты деп есептеп, парасатты Құдайдың берген артықшылығы деп қарастырған. Ұлы ойшылдың пікірлерінде мұсылман ағайынның надандығына ашынуы, оның жақсылығына мақтанышы да бар, қазақ қоғамының күнделікті өмірі мен тұрмысына адамгершілік ғақлият та, оны сынға алу да бар, өңірдің барлық халқын бір-бірін құрметтеуге, білім алуға талпынуға үндеу де бар.

Абайдың айтуынша, кемеліндегі адамның «парасаты, ғылымы, еркіндігі» тұлғаның үйлесімді даму бірлігінде. Өзі үшін ашылмаған, Ғаламның көзге көрінетін және ғайып құпияларын өзіне түсіндірмеген адам – адам болмайды. Осындай адамның жан болмысы басқа мақұлықтың болмысынан ешқандай айырмашылығы жоқ. Құдай о бастан адамға жан беріп, хайуаннан ажыратқан. Есейіп, ақыл толған кезде, балалық шақта ішкен асымызды жерге қойған құмарлығымызға неге қанағат таппаймыз, білім іздегендердің жолын неге қумаймыз? Абайдың осы сауалдары XX ғ. басындағы Орталық Азия аумағындағы болашақ қазақ және басқа түркістандық реформашылардың ағартушылық қызметінің негізін қалады.

Абайдың философиялық көзқарастарын дүниетанымдық негіздер тұрғысынан сипаттай отырып, қазіргі қазақ философы, ҚР ҰҒА академигі Әбдімәлік Нысанбаев «әртүрлі авторлар оларға әрқилы баға береді: пантеизм, теизм, деизм, ал, болмаса – материализм де. Соңғы көзқараста кеңестік тоталитарлық кезеңде үстем болған таптық тәсілдің қондырғысы көрінді» [22, 148 б.]. Шынында да, әсіресе, Абайдың «Алланың бар екендігіне ең орынды дәлелдеме болып табылатыны – көптеген мыңжылдықтар бойы адамдар сан түрлі тілдерде бір ғана нәрсені: ұлық та күнәсыз құдай туралы айтуда. Қанша дін болса да, барлығы құдайға әділеттілік пен сүйіспеншілік тән деп сендіруде.

Әлемді құрған адам емес – олар тек Алланың жасаған әлемін енді танып жатыр. Адамдар айрықша әділдік пен сүйіспеншілікке талпынады және Алланың ұлылығына сеніп, ұғынған адам ғана дана бола алады. Бірақ, өзін осыған сендіруге мәжбүрлеген емес, тек қана Алланың ұлылығына сеніп, ұғынғаны ғана» [23, 129 б.]¹ деген жолдарын оқысаңыз, оның материализмі туралы айту қиынға соғады.

Басқа да түркістандық жәдитшілер тәрізді, Абай білім мен дін бірлігі мәселелеріне айрықша көңіл бөлген. Осылайша, Алланы мойындап, оның құдіретіне, шапағатына, сүйіспеншілігі мен күшіне сене отырып, оның діни-философиялық тұжырымдамасының өзегі мен түйіні болатын *отыз сегізінші сөзінде*, Жаратушы мен жаратылғанның бірлігі қағидатын жүйелі түрде келтіреді: «Алла – тыңдап, көріп, ден қояды, бірақ, оның бірде-бір туындысы, оның ішінде адам да бар, оны аңғара алмайды. Ол сөзбен айтады, бірақ, оның адамға ұқсас мүшелері жоқ. Ол сөзді тудырған жоқ, ол оны айтты және оның сөзі адам құлағына жетті. Алла адам сияқты емес, тіпті басқаша көріп, естиді. «Оның білмейтіні жоқ». Ол рақымшыл және адамдарды оған еліктеуіне қол жеткіздіреді. Осы жерде – адам парасатының шектілігі мен Алланың шексіздігі туралы қалай еске алмасқа? <...> Құранда жазылған: «Алла жалғыз... <...> Ол теңдесі жоқ жалғыз өзі ғана, оның ештеңесі жоқ, ол кеңістіктен тыс және барлығын өз күшімен жасаған...» [23, 87-88 бб.]².

Өзіміз көріп отырғандай, Абайдың прозалық ғақлиялары мен уағыздарының басты тақырыптарының бірі – дінге байланысты мәселелер болып табылады. Өзінің философиялық көзқарастары идеалистік болғандықтан, Абай өзінің ғақлияттарында «кейде исламның рухани догмаларына сілтеме жасайды. Соған қарамастан, ислам апологетикасын идеалистік мораль тұрғысынан пайымдайды» (М. Әуезов). Ислам қызметшілері – молда, қазірет, ишан және т.б. деген қатысы әрқашан да өте-мөте сыни болатын. Осы жағынан шіркеу мен дін басыларына аса сыни қарап, христиандықтың негізін өзінше ұғынуға тырысқан Л.Н. Толстойға өте жақын.

«Абайдың тұжырымдамасында Жаратқанға жақындау мен оның қызмет етуде екі қиықты, қабатты анық және айқын бөліп-жару қажет: біріншісі – парасат күшіне сүйене отырып, дін не үшін болуы және оның қағидаттарын қорғай отырып, нақты ұғынып, исламды қабылдағанда және екіншісі – соқыр сенімге сүйенгенде. Бұл, заманауи тілмен айтсақ, діннің әлемге қатынасы мен оның сыртқы көрінісінің ішкі мазмұнының, діндарлық пен діни тәжірибенің мазмұндық және формальды қырларының проблемалары» [22, 149 б.].

«Парасат тұжырымдамасы» «Қара сөздердің» басты постулаттарының бірі бола отырып, өзін қазақ халқының надандығын еңсеруде қамқорлық жасауға болысқан Абайға ұлы қазақтың ойшыл-ағартушысы даңқын үстей түседі. Абайдың көзқарастарында тек сана ғана адамның сезімін, эмоциясын, еркін бақылай

¹ Орыс тілінен аударған – автор.

² Орыс тілінен аударған – автор.

алады деген пайымдау сипатты болатын. Адам өз «табиғатының» құрсауында қала алмайды және онда қалмауы қажет, ол оның шегінен асып, өз табиғатынан жоғарылауы қажет. Осылайша, Абайдың ағартушылық тұжырымдамасының торапты қондырғысы тек тәрбие, мәдениет, біліммен байытылудың арқасында ғана адам Алла Тағала оған берген табиғи нышандарын жетілдіре алады және міндетті дегенге келіп саяды.

Сонан соң, «XX ғасырдың басындағы ағартушылар өздерінің мәдениетінің басқаша ұйғарылған өзіндік әрі барабар түсіндіруі әртүрлі мәдениеттердің рухани мұрасының құндылығын өз еңбектерінен көруді үйренуде оның шығармашылығынан шабыт көзін тауып, көп мәрте жүгінген» [25].

Қазақ халқын ағарту туралы, сондай-ақ, білім мен діннің бірлігі контекстінде оны заманауи өркениеттің жетістіктеріне тарту туралы ойлары – «ортаазиялық жәдитшілдіктің атасы» деп атап кеткен орталықазиялық жәдитшілдіктің көрнекті өкілі – Махмұтқожа Бехбудиге (1874-1919) жақындатады.

М. Бехбуди өз бойына ғылым мен техниканың ең соңғы жетістіктерін дарытпаған ұлттарды әлемдік өркениет елемей, олар бос күнелтеді деп пайымдаған. Техника Батыста дамығандықтан, жәдитшілдердің назары сонда ауды. Олардың «батысшылдануы» Еуропаның ғылыми, технологиялық және мәдени жетістіктерімен түсіндірілді.

Исламның озық рөлі арқылы білім, экономика, мәдениет және жалпы қоғам өмірінің барлық саласын реформалау қажеттігін түсіндіруге талпынған жәдитшілдер қызметінің басты міндеті – исламды беделі, білімі, өмірлік қағидаттары құман тудыратын қайраткерлерден тазарту проблемасы болды. Бехбудидің пайымдары тақыр жерде пайда болған жоқ: Құранды керемет білгір, исламның тарих пәніне қаншалықты зор мән беретіндігін аяттар және хадистермен дәлелдеп бере алатын. Ол ислам тарихына «Мухтасари тарихи ислом» («Исламның қысқаша тарихы») атты арнайы еңбегін арнайды. Бехбуди Құранды білгір мен түсіндірушіге, түсінік беруші мен хадистерді жинаушыға бұрыннан бірқатар талап қойылатын, оның бірі – тарих ғылымын білу, өйткені, Құранның ширегін дерлік тарих пен ақпарат құрайтынын атап өтеді.

Бехбуди жазғандай, білім алуда ештеңе бөгет болмауы қажет, адамдар той жасау үшін мүлкін сатқан кезде, ол атам заманғы ортодоксалды, оның пікірінше, қажеті жоқ дәстүрлерді ысырып тастауға, қажет болған жағдайда, мүлкін сатып, ұлдарын Еуропаға оқуға жіберуге шақырды. С. Айнидің айтуынша, ол аса діндар адам болғандықтан, дін адамның біліміне қызмет жасауы қажет деп санаған. Бұқарадағы Бахоуддин Накшбанди (1318-1389) шайхы қабірінің айналасындағы көптеген мешітті көріп, Бехбуди «намаз оқу үшін – бір мешіт пен бір сопы жеткілікті, ұзын санды мешіт салғанша, осы қаражатқа жарлылардың балаларының сауатын ашса жөн болар еді және қоғамның түкке жарамсыз адамдардан гөрі, өздерін жеткілікті қамтамасыз ететін белсенді мүшелері арта түсер еді» деген.

Мақалаларының бірінде Бехбуди: «Сендерге айтар өсиетім: Түркістанның балалары надан болып қалмасын... Бәріне де Бостандыққа жол көрсетіндер!» деп жазған. Бехбудидің пікірінше, осылайша әртүрлі тілдерді игеруге болады. Егер М. Абдо: «Егерде кімде-кім бір еуропалық тілді білмесе, біздің заманымызда ол ешқашан ғалым бола алмайды» десе, Бехбудидің ұстанымы: «Бізге бір-екі емес, төрт тіл қажет» болған. Оның пікірінше, зандар мен қазіргі заманнан хабардар болу үшін, түркі, фарси және еуропалық тілдерді білген қажет.

Сонымен, өзінің белгілі «Икки эмас, тұрт тил лозим» («Бізге екі емес, төрт тіл қажет») атты мақаласында М. Бехбуди былай деп жазған: «Кезінде араб мәдениеті гректер – Сократ, Гиппократ, Платонның еңбектерімен байытылды. Бүгінде қазіргі мәдениет Толстой, Жюль Верн, Кеплер, Коперник, Ньютонның еңбектерін қолданады. Біз оны мойындап отырмыз. Біз мұсылман ретінде прогресте дамуымыз керек. Осы уақытта я сауда, не өндіріс, болмаса мемлекеттік қызмет, тіпті Ислам діні мен өз ұлтымыздың қызметтерінің білімсіз күні жоқ. <...> Бүгінде бізге төрт тілде жазып, сөз сөйлейтін адамдар керек. Араб, орыс, түркі, фарси тілдерінде. Дін тұтуда араб тілі қандай керек болса, орыс тілі – өмір сүру және молшылық үшін қажет. Араб тілін білмесек – дінімізден айрыламыз, орысша білмесек, өміршендігімізді жоғалтып, дүниенің қыр соңында қаламыз. Түркі мен фарсидің қажеттігі туралы айтып та керегі жоқ (ол – даусыз)» [26].

Осы тәрізді Абай да *Жиырма бесінші сөзінде* (1894) сол туралы былай деп жазған: «Балаларды оқытқан да жақсы, бірақ құлшылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқыса болады (қазір – қазақ тіліне – *Е.Б.*). <...> Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да - бәрі орыста тұр. <...> Оның себебі олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсең, көкірек көзің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі (қазір – ағылшын, француз, неміс, қытай және басқалары – *Е.Б.*) оныменен бірдейлік дағуасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды» [21]. Біз көріп отырғандай, Абай мен Бехбудидің ойлары, Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың *тілдердің үшбірлігі* туралы заманауи тұжырымдамаға сәйкес.

Осылайша, Абай мен жәдитшілдер Орталық Азия халықтарының тарихи тәжірибесіне негізделіп, ғылым, әсіресе, тарих ғылымы саласындағы әдіснамалық танымдардың көмегімен, жаһандық әлемдегі олардың заманауи жағдайын зерделей отырып, аймақтың болашақ жайластыруының кескінін жасаған.

Осы міндеттерді іске асыруда исламды жаңғырту, оны схоластикадан арылту, ғылым мен маңдайалды технологиялардың жетістіктерін игеру тәрізді маңызды талаптар қойылды. Бұл бүкіл ілімді қайта жазуға талпыныс дегенді білдірген жоқ. Олар Құран және жалпы бүкіл ілімге дұрыс түсінік беруге тырысты. Өзде-

рінің еңбектерінде өз мүдделерін көздеп, исламның болмысын бұрмалаған дін басыларын өткір сынға алды және дінді пайдаланған саяси іс-шаралардың қандай ауыр зардаптарға әкеліп соғатынын көрсетті.

Қорытынды. Абай мен жәдиттердің ұлттық құндылықтарға деген көзқарасы, сонымен бірге, жалпы адамзаттық өркениеттік жетістіктерін ұғынуы тұрғысынан тарихи ғибрат бола алады. Жәдиттер ешқашан да ұлттық аямен шектелмеген. Олардың батыс өркениеті алдында бас июін түсінуге болады. Сол кезде Батыс технологиялар мен өндіріс дәрежесі жағынан алысқа озып кеткен-ді.

Сонымен бірге, жәдиттер Орталық Азия халықтарының болашақтағы мемлекеттік құрылымын барлық ұлттардың бірігуіне, орталықазиялық аймақтың барлық халықтары бейбіт қатар өмір сүру қағидаттарына негізделеді деп білген. Қазақстандық қоғамның мәдени-өркениеттік болмысы кеңістігі – республиканың болашақтағы тұрақты дамуының негізі де, кепілі де. Тек осы қағидаттарға ілесе отырып ғана, қазақстандық қоғамның, ең алдымен, өзіне деген сенімін арттыратын «бір халық – бір ел – бір тағдыр» (Н.Ә. Назарбаев) деген қағидаты И. Гаспринскийдің – «бірлік – мілде, дінде, істе» деген тезисіне сәйкес келеді.

Қаржыландыру көзі: Осы зерттеу Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев бастамашылық еткен «Халық тарих толқынында» бағдарламасы шеңберінде іске асырылатын «Қазақтардың рухани әлемі: әл-Фарабиден Абайға дейін» (2014-2016) атты ғылыми-зерттеу жобасы бойынша жүргізілді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Назарбаев Н. Абай туралы сөз=Слово об Абайе=Word on Abay. – Алматы: Рауан, 1995. – 6-58 б.
- [2] Ибрагимов Г. Татары в революции 1905 года. – Казань, 1926. 243 с.
- [3] Валидов Дж. Очерки истории образованности и литературы татар (до революции 1917 г.). – М., 1923. – 123 с.
- [4] Ходжаев Ф. Избранные труды. В 3-х тт. – Т. 1. – Ташкент, 1970. – 450 с.
- [5] Асфендияров С. История Казахстана (с древнейших времен). – Алматы, 1998. – 304 с.
- [6] Bennigsen A., Lemerrier-Quelquejay C. La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920. – Paris, 1964. – 386 p.
- [7] Фасеев К.Ф. Из истории татарской передовой общественной мысли. – Казань, 1955. – 278 с.
- [8] Абдуллин Я.Г. Джадидизм, его социальная природа и эволюция // В кн.: Из истории татарской общественной мысли. – Казань, 1979. – С. 91-117.
- [9] Абдуллин Я.Г. Джадидизм среди татар: возникновение, развитие и историческое место. – Казань, 1998. – 41 с.
- [10] Алимова Д.А. История как история, история как наука. – Т. II. Феномен джадидизма. – Ташкент, 2009. – 184 с.
- [11] Байдаров Е.У. Джадидизм и его отражение в социально-философских взглядах казахской интеллигенции в начале XX века. Сб. статей международной научно-практической конференции «Алаш и независимый Казахстан: преемственность идей и позиций». – Алматы, 2008. – С. 160-167.
- [12] Baldauf I. Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World Die Welt des Islams. – 2000. – № 1(41). – P. 72-88.
- [13] Гафаров Н.У. Роль и место джадидизма в развитии просвещения и духовной культуры народов Средней Азии. – Душанбе, 2013. – 248 с.
- [14] Нуртазина Н.Д. Народы Туркестана: проблемы ислама, интеграции, модернизации и деколонизации на рубеже XIX-XX вв. – Алматы, 2008. – 166 с.
- [15] Хакимов Р.С. Джадидизм (реформированный ислам). – Казань, 2010. – 208 с.
- [16] Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia, Berkeley – Los Angeles – London, 1998. – 336 p.
- [17] Худайкулов А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX – начало XX вв.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1995. – 24 с.
- [18] Гаспринский И. Русское мусульманство: мысли, заметки и наблюдения // Звезда Востока. – 1990. – № 4. – С. 105-119.
- [19] Гаффаров А.Г. Российские мусульмане в контексте общеисламской модернизации (XIX – начало XX вв.). – Казань: Изд-во Казанского университета, 2014. – 564 с.
- [20] Еремеев Д.Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. – Москва, 1990. – 288 с.
- [21] Құнанбайұлы, Абай. Шығармалар. – Алматы, 1994. – 415 б.
- [22] Нысанбаев А.Н. Философия взаимопонимания. – Алматы, 2001. – 544 с.
- [23] Абай. Слова назидания. – Алматы: Онер, 2005. – 136 с.
- [24] Ауэзова З-А. Это был гениальный прорыв (к юбилею второго Общеказахского съезда в Оренбурге). Фаизхановские чтения. Материалы Пятой ежегодной научно-практической конференции «Российские мусульмане на пути к религиозному и образовательному единству». – М.: Нижний Новгород: Издательский дом «Медина», 2009. / http://www.idmedina.ru/books/materials/faizhanov/5/hist_auezova.htm
- [25] Бехбудий М. Икки эмас, тўрт тил лозим // Ойна. – 1913. – № 1 (на узбек. яз.).

REFERENCES

- [1] Nazarbaev N. Abaj turaly söz=Слово об Абайе=Word on Abay. Almaty: Rauan, 1995. S.6-58.
- [2] Ibragimov G. Tatory v revolyucii 1905 goda. Kazan', 1926. 243s.
- [3] Validov Dzh. Oчерki istorii obrazovannosti i literatury tatar (do revolyucii 1917 g.). Moskva, 1923. 123s.

- [4] Hodzhaev F. Izbrannye trudy. V 3-h tt. T.1. Tashkent, 1970. 450s.
- [5] Asfendijarov S. Istorija Kazahstana (s drevnejshih vremen). Almaty, 1998. 304s.
- [6] Bennigsen A., Lemerrier-Quelquejay C. La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920. Paris, 1964. 386p.
- [7] Faseev K.F. Iz istorii tatarskoj peredovoj obshhestvennoj mysli. Kazan', 1955. 278s.
- [8] Abdullin Ja.G. Dzhadidizm, ego social'naja priroda i jevoljucija. *Iz istorii tatarskoj obshhestvennoj mysli*. Kazan', 1979. S. 91-117.
- [9] Abdullin, Ja.G. Dzhadidizm sredi tatar: vzniknovenie, razvitie i istoricheskoe mesto. Kazan', 1998. 41s.
- [10] Alimova D.A. Istorija kak istorija, istorija kak nauka. T.II. Fenomen dzhadidizma. Tashkent, 2009. 184s.
- [11] Bajdarov E.U. Dzhadidizm i ego otrazhenie v social'no-filosofskih vzgljadah kazahskoj intelligencii v nachale XX veka. Sb. statej mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Alash i nezavisimyj Kazahstan: preemstvennost' idej i pozicij». Almaty, 2008. S.160-167.
- [12] Baldauf, I. Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World *Die Welt des Islams*. 2000. №1(41). – P.72-88.
- [13] Gafarov N.U. Rol' i mesto dzhadidizma v razvitii prosveshhenija i duhovnoj kul'tury narodov Srednej Azii. Dushanbe, 2013. 248s.
- [14] Nurtazina N.D. Narody Turkestana: problemy islama, integracii, modernizacii i dekolonizacii na rubezhe XIX-XX vv. Almaty, 2008. 166s.
- [15] Hakimov R.S. Dzhadidizm (reformirovannyj islam). Kazan', 2010. 208s.
- [16] Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia, Berkeley – Los Angeles – London, 1998. 336p.
- [17] Hudajkulov A.M. Prosvetitel'skaja dejatel'nost' dzhadidov Turkestana (koniec XIX-nachalo XX vv.). Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Tashkent, 1995. 24s.
- [18] Gasprinskij I. Russkoe musul'manstvo: mysli, zametki i nabljudenija. *Zvezda Vostoka*. 1990. №4. S.105-119.
- [19] Gaffarov A.G. Rossijskie musul'mane v kontekste obshheislamskoj modernizacii (XIX – nachalo XX vv.). Kazan': Izd-vo Kazanskogo universiteta, 2014. 564s.
- [20] Eremeev D.E. Islam: obraz zhizni i stil' myshlenija. Moskva, 1990. 288s.
- [21] Kynanbajly, Abaj. Shyfarmalar. Almaty: «Mør» MShK, 1994.415b.
- [22] Nysanbaev A.N. Filosofija vzaimoponimaniya. Almaty, 2001.544s.
- [23] Abaj. Slova nazidaniya. Almaty: Oner, 2005. 136s.
- [24] Auezova Z-A. Jeto byl genial'nyj proryv (k jubileju vtorogo Obshhekazahskogo s#ezda v Orenburge). Faizhanovskie chtenija. Materialy Pjatoj ezhegodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Rossijskie musul'mane na puti k religioznomu i obrazovatel'nomu edinstvu». M. - Nizhnij Novgorod: Izdatel'skij dom «Medina», 2009. / http://www.idmedina.ru/books/materials/faizhanov/5/hist_auezova.htm
- [25] Behbudij M. Ikki jemas, tÿrt til lozim. *Ojna*. 1913. №1 (na uzbek. jaz.)

АБАЙ И ДЖАДИДИЗМ: ЕДИНСТВО ЗНАНИЯ И ВЕРЫ В ДУХОВНОМ НАСЛЕДИИ МЫСЛИТЕЛЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Е. У. Байдаров

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан,
Евразийский НИИ при МКТУ им. А. Ясави, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: джадидизм; Казахстан; Центральная Азия; просвещение; ислам; Абай; религия; образование.

Аннотация. В статье рассматривается роль и место джадидизма в распространении идей просвещения в казахской степи. В частности, проводится анализ духовного наследия великого казахского мыслителя Абая Кунанбаева, который во многом был созвучен идеологии джадидизма, стремившегося приобщить свои народы к лучшим достижениям западной цивилизации путем модернизации системы образования и воспитания. Бесценным является вклад Абая в национальное пробуждение казахов, в развитие его социально-политической и философско-этической мысли, всего того, что на языке науки обозначается понятием «общественное сознание». Основной упор в работе сделан на раскрытие вопросов единства знания и веры в философском наследии Абая, которое также нашло свое отражение в духовном наследии выдающихся представителей джадидизма, не потерявших своей актуальности и в современный период развития государств Центральной Азии.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 120 – 125

**THE POTENTIAL OF TOURISM DEVELOPMENT
ON THE NEW SILK ROAD AND KAZAKHSTAN**

G. M. Duisen

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: galyimzhan@inbox.ru

Key words: Silk Road, recreation, tourism, Central Asia, travel.

Abstract. The article examines study of the New Silk Road as an important highway linking Asia with Europe. Emphasis is placed on the potential of the New Silk Road tourism as a key factor in the development of the Central Asian economy. The Silk Road countries in arrivals of tourists were ranked. The level of competitiveness of the tourism of the Silk Road countries was determined in comparison with the main generators of tourism flows. The article also touches upon the experience of formation of the New Silk Road in Kazakhstan with a glance at international transit corridors. There is attempt to identify the place of Central Asia and Kazakhstan in the global tourist market as well as elaboration of tourism and travels development tools.

УДК 338.246.8; 330.3 (1-67)

**ПОТЕНЦИАЛ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА
НА НОВОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ И КАЗАХСТАН**

Г.М. Дуйсен

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Шелковый путь, рекреационная сфера, туризм, Центральная Азия, путешествия.

Аннотация. Статья посвящена изучению Нового Шелкового пути как важной магистрали, связующей Азию с Европой. Сделан акцент на потенциале Нового Шелкового пути в сфере туризма как ключевого фактора развития экономики Центральной Азии. Проведено ранжирование стран-участниц Шелкового пути по прибытиям туристов. Определен уровень конкурентоспособности туризма стран Шелкового пути в сравнении с главными генераторами туристских потоков. Отражается опыт формирования Нового Шелкового пути в Казахстане с учетом международных транзитных коридоров. Представлена попытка определения места Центральной Азии и Казахстана в глобальном туристическом рынке и разработки инструментов развития туризма и путешествий.

Шелковый путь – это система караванных торговых путей протяженностью более 7 тыс. км, которая до XVI столетия пересекала Азию и Европу в торговых, паломнических и миссионерских целях, начиная с Китая и заканчивая Средиземным морем. Исторические документы и источники говорят о том важном факте, что наименование «Шелковый путь» не упоминается ни в одном из важных исторических и географических текстов исламской литературы, например в «Худуд Аль-Алям» (Пределы мира) или «Матлаа эль-Шамс»

(Место восхода солнца), но так или иначе сегодня об этой дороге в большинстве странах мира упоминается как «Шелковый путь».

Название «Шелковый путь» впервые было использовано немецким географом Ф. Рихтгофеном в XIX в. По-видимому, причина такого названия связана с торговлей шелком в качестве самого известного и дорогого товара на протяжении нескольких столетий. В прошлом эта дорога именовалась, как «Пряный путь» и «Шахский путь».

По мнению американского востоковеда Г. Харта, для экономики Европы открытие морского пути из Европы в Азию было важнее, чем открытие Америки. Если вложения в освоение Америки окупались через поколения, то «открытие морского пути из Европы в Азию привело западные народы к контакту с высокой цивилизацией, причем капиталовложения в короткие сроки принесли сказочные доходы» [1].

Если рассматривать коридоры или так называемые караванные пути Шелкового пути, пролежавшие через Центральную Азию, то можно отметить, что они были наиболее насыщенными и разветвленными. Этот факт свидетельствует о достаточно высоком развитии торгово-экономических связей в регионе. Их развитие явилось индикатором дальнейшего культурного и этнического взаимодействия в Центральной Азии. Регион располагает своими особенными – национальными – характеристиками и факторами.

В современных условиях важным фактором развития интеграционных процессов в странах Шелкового пути является международный туризм. Он выступает драйвером культурного и социально-экономического развития стран, по территории которых проходит Шелковый путь.

Вместе с тем на долю 24 государств, официально участвующих в Программе Шелковый путь ЮНВТО, приходится 30% международных туристских прибытий в мире и 20% поступлений от международного туризма. В число этих стран в настоящее время входят: Азербайджан, Армения, Греция, Грузия, Египет, Израиль, Иран, Италия, Казахстан, Китай, Кыргызстан, Монголия, Народно-Демократическая Республика Корея, Пакистан, Республика Корея, Российская Федерация, Саудовская Аравия, Сирийская Арабская Республика, Таджикистан, Туркменистан, Турция, Узбекистан, Украина и Япония.

В статистике вызывают определенные трудности расчеты, связанные с определением доли туризма в национальной экономике. Необходимо наличие базовых показателей, к сожалению, в странах Центральной Азии нет к ним единого подхода. Это связано с отсутствием точных данных об объемах визитов в страну, экспорта-импорта туристских услуг, загрузке всех гостиниц, численности занятых (прямо и косвенно), поступлениях в бюджет от туристской деятельности. Если говорить о последнем факторе, то здесь существует несколько причин: во-первых, предприятия питания, торговли, досуга, автотранспорта не делают различий между национальными и иностранными туристами и в связи с этим не дифференцируют доход от продаж товаров, услуг; во-вторых, часть визитеров меняет валюту неофициально, что не позволяет определить полный объем валютных поступлений в страну (часть поступлений можно определить по таможенным декларациям); в-третьих, если известно количество работающих в гостиницах, турбазах, курортной системе, турфирмах, то сложнее определить тех, кто косвенно обслуживает туризм – ремесленники, повара, музыканты, таксисты, парикмахеры и другие. И самое важное, туризм, как и любая другая сфера экономики, имеет теневые отношения, иное дело, что рамки (размеры) этих отношений зависят от общей экономической ситуации в стране. Чем прозрачнее финансовые потоки и эффективнее государственный менеджмент, тем меньше коррупции и «тени» в туризме.

Страны Шелкового пути в экономическом плане представляются разными как по структуре экономик, так и в социокультурном развитии. Вместе с тем проведение общей оценки места стран в международном туризме и уровня конкурентоспособности туризма, характеристики деятельности туристско-рекреационных предприятий, использования рекреационных ресурсов, представляется интересным. Это в свою очередь требует комплексного исследования всех факторов, индикаторов, определяющих развитие рекреационной сферы. Имеющийся набор базовой части показателей целесообразно дополнить как экономическими, социальными, так и экологическими, культурными и другими индикаторами, что позволит системно и более достоверно определять вклад рекреации и туризма в экономическое развитие рассматриваемых стран.

Анализ стран Шелкового пути в туризме свидетельствует об укреплении их позиций на международном рынке туризма. Целесообразным представляется рассмотрение всех стран Шелкового пути, где присутствуют сильные конкурентные игроки. Это такие страны, как Китай, Италия, Турция, Россия, Индия, которые в настоящее время генерируют основной поток туристов, что в определенной степени влияет на благоприятное развитие туризма. Ранее бывшие аутсайдерами или закрытыми для большого количества туристов в настоящее время показывают стабильные темпы развития туризма (таблица 1). Мир обретает облик непредсказуемого развития, что оказывает различное влияние на предпочтения новых туристов.

Динамика развития туристских прибытий в странах Шелкового пути показывает абсолютное доминирование Китая, Италии, Турции и России. Так, только на их долю приходится более 59,7% от группы указанных стран. Это подтверждает мысль об огромных туристско-рекреационных возможностях и сохранении традиционных направлений в предпочтениях туристов.

Таблица 1 – Ранжирование стран Шелкового пути по прибытиям туристов (2006–2014 гг.)¹

Страны	Количество посетителей туристов, тыс. чел.						Темпы роста посетителей, 2014 г. в % к 2006 г.
	2006	2007	2008	2009	2012	2014	
1. Китай	49,913	54,720	53,049	50,875	57,725	55,622	111,4
2. Италия	41,058	43,654	42,734	43,239	46,360	48,576	118,3
3. Турция	18,916	22,248	24,994	25,506	35,698	39,811	210,5
4. Российская Федерация	20,149	20,605	21,566	19,420	25,727	29,848	148,1
5. Греция	16,039	17,518	15,939	14,915	15,518	22,033	137,4
6. Саудовская Аравия	8,620	11,531	14,757	10,896	14,276	15,098	175,1
7. Республика Корея	6,155	6,448	6,891	7,818	11,140	14,202	230,7
8. Япония	7,334	8,347	8,351	6,790	8,358	13,413	182,9
9. Украина	18,936	23,122	25,449	20,798	23,013	12,712	67,1
10. Египет	8,646	10,610	12,296	11,914	11,196	9,628	111,3
11. Индия	4,447	5,082	5,283	5,168	6,578	7,703	173,2
12. Иран	2,735	2,172	2,034		3,834		–
13. Сирия	4,231	4,158	5,430	6,092			–
14. Казахстан	3,468	3,876	3,447	3,118	4,438	4,560	131,5
15. Израиль			2,572	2,321	2,886	2,927	113,8 ²
16. Кыргызстан			2,435	2,147	2,406	2,849	117,0 ²
17. Грузия			1,290	1,500	1,790	2,218	171,9 ²
18. Азербайджан			1,409	1,430	1,986	2,160	153,3 ²
19. Узбекистан				1,215		1,969 ³	
20. Армения				575	843	1,204	–
21. Пакистан	898	840	823	855	966		–
22. Монголия			446	433	476	393	88,1 ²
23. Туркменистан							
24. Таджикистан							
25. КНДР							

Примечания:
¹Рассчитано автором по источникам: Tourism Highlights. 2008 Edition / www.unwto.org, UNWTO Tourism Highlights. 2011 Edition / www.unwto.org, UNWTO Tourism Highlights. 2014 Edition / www.unwto.org, UNWTO Tourism Highlights. 2015 Edition / www.unwto.org [2–5].
²2014 г. к 2008 г.;
³Данные за 2013 г.;
⁴..... – нет данных.

В качестве примера можно использовать официальную статистику туризма в Казахстане, которая находится в стадии формирования, отдельные показатели не могут полностью отразить действительную картину сферы туризма и рекреации.

Согласно данным Агентства Республики Казахстан по статистике «Туризм Казахстана 2008-2012. – Астана, 2013 в Казахстане выделяются 59 основных индикаторов, характеризующих деятельность в области туризма, рекреации, особо охраняемых территорий, культуры, предпринимательства. Однако в странах с развитым туризмом таких показателей гораздо больше, и они охватывают все уровни рекреационной деятельности и совершенствуются по мере вовлечения новых форм и видов туризма.

Статистические исследования туризма должны основываться на достоверных источниках информации, получаемых специальным анкетным путем, а также с привлечением методов социологического анализа.

На наш взгляд, сравнительная оценка показателей развития туризма может варьироваться от сугубо статистических показателей до экспертных оценок. Для общего представления уровня конкурентоспособности туризма Казахстана и стран Шелкового пути следует обратиться к анализу статистических данных международных институтов, проводящих сбор и мониторинг информации по туризму стран мира.

Оценкой и анализом развития туризма и рекреации в мировом масштабе занимаются Всемирная туристская организация Объединенных Наций (World Tourism Organization (UNWTO)), а также Совет по мировым путешествиям и туризму (The World Travel & Tourism Council (WTTC)). Они, как самостоятельные институты, исследуют развитие и распространение мирового туризма, формируют и издают годовые рейтинги туризма. В частности, ЮНВТО обобщает и подводит итоги развития туризма по 215 странам и территориям мира. Основными показателями являются количество посетителей, доход государства от туризма, доля туризма в экспорте страны и другие. Помимо ЮНВТО, Всемирный экономический Форум (ВЭФ, Швейцария, Женева) ежегодно публикует Индекс конкурентоспособности туризма и путешествий (Travel & Tourism Competitiveness Index), который охватывает 140 стран мира. Он состоит из трех основных компонентов, которые, в свою очередь, подразделяются еще на 14 подиндексов. Таким образом, в мировом масштабе достаточно четко ведется мониторинг туризма и рекреационной деятельности. С целью определения места Казахстана в глобальном туристическом рынке и уточнения критериев и индексов туризма и путешествий более подробно остановимся на этих моментах [6, 7].

Как отмечалось, Индекс конкурентоспособности туризма и путешествий рассчитывается на основе трех компонентов:

- а) подиндекс регулятивной структуры путешествий и туризма (T&T Regulatory framework);
- б) подиндекс инфраструктуры и деловой среды путешествий и туризма (T&T Business environment and infrastructure);
- в) подиндекс человеческих, культурных и природных ресурсов (T&T Human, cultural and natural resources).

Анализ индекса конкурентоспособности туризма и путешествий показывает, что первое место в рейтинге занимает Швейцария со значением 5,66, следом располагаются Германия (5,39), Австрия (5,39), Испания (5,38), Великобритания (5,38). Франция в рейтинге ВЭФ занимает 7 место со значением 5,31, но несмотря на это является абсолютным мировым лидером по числу туристов ее посетивших. К примеру Италия, входящая в пятерку мировых лидеров по прибытиям туристов, в рейтинге ВЭФ занимает 26 позицию со значением 4,90. Вместе с тем Италия славится своими туристскими достопримечательностями, имеет развитую инфраструктуру. Выше Италии по этому индексу оказалась Япония (14 место), хотя она менее популярна и туризм развивается у нее другими темпами (таблица 2).

Казахстан как полноправный член ЮНВТО имеет большой потенциал для туризма и рекреации. В индексе конкурентоспособности туризма и путешествий по итогам 2013 года Казахстан находится на 88 позиции со значением 3,82, в 2011 году он был на 93 месте, что является с одной стороны продвижением, с другой достаточно низким показателем.

Рассматривая индекс конкурентоспособности по его компонентам, можно отметить следующее. Компонент регулятивной структуры путешествий и туризма, включающий подиндексы политические правила и регулирование, экологическое регулирование, безопасность и охрана, здоровье и гигиена, приоритетность туризма и путешествий является важным в оценке туристской деятельности. Вместе с тем, он основывается на статистических данных и обследованиях, что может быть достаточно субъективным. США, являясь одним из главных генераторов туристских потоков и высокоразвитой страной, в рассматриваемом индексе занимает 44 место с 4,95 баллами. Менее развитые в туристском плане Сингапур по этому индексу занимает 6 место, Грузия (30), Израиль (36), Греция (39). Вызывает сомнение тот факт, что в Индии или Израиле такие параметры как экологическое регулирование, безопасность и охрана имеют высокие рейтинги.

По компоненту регулятивной структуры путешествий и туризма Индия заняла 110 позицию со значением 3,92, Казахстан – 62 место (4,66), Таджикистан – 90 (4,28), Кыргызстан – 93 (4,23).

Компонент инфраструктуры и деловой среды путешествий и туризма также имеет свои позитивные и отрицательные стороны. Так, согласно подиндексу «инфраструктура туризма» Казахстан занимает 87-е место со значением 3,12. Казахстан по компоненту «инфраструктура и деловая среда путешествий» находится в одном ряду с такими странами, как Молдова (65), Турция (64), Украина (60), что является не лучшим показателем для стремления войти в клуб развитых государств. В этом компоненте согласно подиндексу «инфраструктура интернета и телекоммуникаций» Япония занимает 7 место со значением 5,50, Люксембург (5 место), Республика Корея (1), Гонконг (2), Швейцария (6), Дания (4). Казахстан в этом параметре находится на 48 месте (в 2008 г. 77 место), что указывает на совершенствование и улучшение работы в данном направлении.

Компонент человеческих, культурных и природных ресурсов, как и другие индексы, рассчитывался с учетом количественных и качественных характеристик. По этому компоненту первое место занимает США со значением 5,65, второе Швейцария (5,63), третье Великобритания (5,57), Казахстан занимает 119 место со значением 3,30. Этот показатель не совсем точно отражает действительную характеристику природных ресурсов.

Таблица 2 – Позиции стран Шелкового пути среди основных стран-реципиентов туристов по Индексу конкурентоспособности путешествий и туризма в 2013 году

Страна / Экономика	Общий индекс		Подиндекс регулятивной структуры путешествий и туризма		Подиндекс инфраструктуры и деловой среды путешествий и туризма		Подиндекс человеческих, культурных и природных ресурсов	
	место	значение	место	значение	место	значение	место	значение
Швейцария	1	5.66	1	5.94	1	5.42	2	5.63
Германия	2	5.39	8	5.57	6	5.29	7	5.31
Австрия	3	5.39	2	5.80	11	5.11	9	5.24
Испания	4	5.38	14	5.48	5	5.30	6	5.36
Великобритания	5	5.38	17	5.44	10	5.13	3	5.57
США	6	5.32	44	4.95	2	5.36	1	5.65
Франция	7	5.31	9	5.56	7	5.18	11	5.20
Канада	8	5.28	27	5.27	8	5.17	5	5.39
Швеция	9	5.24	12	5.54	23	4.89	8	5.30
Сингапур	10	5.23	6	5.74	4	5.31	25	4.64
Австралия	11	5.17	23	5.32	25	4.81	4	5.39
Новая Зеландия	12	5.17	4	5.75	12	5.06	22	4.69
Нидерланды	13	5.14	16	5.45	15	5.01	16	4.97
Япония	14	5.13	24	5.31	24	4.86	10	5.22
Гонконг	15	5.11	19	5.43	3	5.32	29	4.59
Исландия	16	5.10	3	5.77	13	5.06	36	4.47
Финляндия	17	5.10	5	5.74	22	4.89	24	4.65
Бельгия	18	5.04	18	5.43	26	4.78	18	4.90
Ирландия	19	5.01	7	5.68	19	4.96	40	4.41
Португалия	20	5.01	20	5.42	27	4.78	19	4.84
Италия	26	4.90	50	4.90	29	4.76	14	5.05
Греция	32	4.75	39	5.02	33	4.65	30	4.58
Китай	45	4.45	71	4.50	63	3.77	13	5.09
Турция	46	4.44	64	4.62	52	4.08	27	4.63
Израиль	53	4.34	36	5.07	51	4.08	71	3.86
Саудовская Аравия	62	4.17	87	4.32	38	4.43	80	3.76
Индия	65	4.11	110	3.92	67	3.69	21	4.72
Иран	98	3.64	112	3.90	96	3.18	74	3.85
Монголия	99	3.63	91	4.25	107	2.96	90	3.69
Пакистан	122	3.25	131	3.38	104	2.99	116	3.38
Страны СНГ:								
Россия	63	4.16	92	4.24	46	4.22	58	4.02
Грузия	66	4.10	30	5.18	80	3.46	91	3.67
Украина	76	3.98	60	4.73	71	3.62	99	3.59
Азербайджан	78	3.97	46	4.94	87	3.34	96	3.63
Армения	79	3.96	51	4.88	88	3.34	94	3.65
Казахстан	88	3.82	62	4.66	79	3.48	119	3.30
Молдова	102	3.60	65	4.61	97	3.16	133	3.04
Кыргызстан	111	3.45	93	4.23	131	2.61	103	3.51
Таджикистан	114	3.41	90	4.28	123	2.69	122	3.26

Примечание: Составлено автором по «The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013». С. 18, 20, 22, 24 [8]. Курсивом отмечены страны Шелкового пути. В связи с изменением методологии расчетов в статистике WEF, за основу взяты показатели 2013 г.

Среди стран Шелкового пути Республика Казахстан в 2013 г. находилась среди аутсайдеров, оставив позади только Молдову и Таджикистан. Впереди нас находятся государства с менее развитым экономическим потенциалом, такие как Монголия, Грузия, Армения, Азербайджан. Такое положение отчетливо показывает низкие позиции туризма Казахстана по конкурентоспособности.

На наш взгляд, значительный потенциал развития различных направлений сотрудничества между государствами Шелкового пути и Центральной Азии может быть реализован посредством участия в такой сфере как туризм. Если рассматривать перспективные направления сотрудничества в этой области, то можно выделить следующее:

- создание благоприятных условий для привлечения иностранных и отечественных инвестиций в туризм;
- создание благоприятной правовой среды для пребывания туристов в странах, предусматривающей упрощение процедуры получения виз, уменьшение ее стоимости, сокращение времени на прохождение пограничного и таможенного контроля, обеспечение безопасности туристов, находящихся на территории страны;
- осуществление широкомасштабной рекламной кампании для формирования и укрепления туристского имиджа Центральной Азии как региона с благоприятными политическими и экономическими условиями; усиление работы по распространению информации о Центральной Азии через дипломатические каналы, средства массовой информации других стран Шелкового пути в целях увеличения потока туристов-нерезидентов и соответственно притока валюты в республику;
- государственная поддержка ежегодного участия туристских компаний Центральной Азии в международных туристских ярмарках, форумах, проводимых в странах Шелкового пути.

Для дальнейшего проактивного развития туризма как в Центрально-Азиатском регионе, так в странах Шелкового пути необходима ориентация на расширение услуг в традиционных сферах (рекреационный и культурный туризм) и развитие альтернативного туризма, предоставление услуг новых видов (экологический, элитарный, этнический, религиозный, экстремальный, горно-приключенческий, деловой, конгресс-туризм и др.). Это станет визитной карточкой любой из рассматриваемых нами стран.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Харт Г. Венецианец Марко Поло. – М.: Издательство иностранной литературы, 1956. – 323 с.
- [2] Tourism Highlights. – 2008. – Edition / www.unwto.org
- [3] UNWTO Tourism Highlights. – 2011. – Edition // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.unwto.org
- [4] UNWTO Tourism Highlights. – 2014. – Edition // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.unwto.org
- [5] UNWTO Tourism Highlights. – 2015. – Edition // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.unwto.org
- [6] The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013. World Economic Forum // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.weforum.org pp. 15-16.
- [7] Дуйсен Г.М. Рекреационное освоение регионов Казахстана в условиях вхождения в мировой туризм: теория, стратегия и практика. Монография. – Алматы, ТОО «Signet Print», 2010. – 256 с.
- [8] The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013. World Economic Forum // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.weforum.org pp. 18-24.

REFERENCES

- [1] Hart G. Venecianec Marko Polo. M.: Izdatel'stvo inostrannoj literatury, 1956. 323 s.
- [2] Tourism Highlights. 2008 Edition / www.unwto.org
- [3] UNWTO Tourism Highlights. 2011 Edition // [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: www.unwto.org
- [4] UNWTO Tourism Highlights. 2014 Edition // [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: www.unwto.org
- [5] UNWTO Tourism Highlights. 2015 Edition // [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: www.unwto.org
- [6] The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013. World Economic Forum // [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: www.weforum.org pp. 15-16.
- [7] Duisen G.M. Rekreacionnoe osvoenie regionov Kazahstana v uslovijah vhozhenija v mirovoj turizm: teorija, strategija i praktika. Monografija. Almaty, TOO «Signet Print», 2010. 256 s.
- [8] The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013. World Economic Forum // [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: www.weforum.org pp. 18-24.

ЖАҢА ЖІБЕК ЖОЛЫНДАҒЫ ТУРИЗМ ДАМУЫНЫҢ ӘЛЕУЕТІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН

Г. М. Дүйсен

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Жібек жолы, рекреациялық сфера, туризм, Орталық Азия, саяхат.

Аннотация. Мақала Азия мен Европаны жалғайтын маңызды торабы Жаңа Жібек жолын зерделеуге арналған. Орталық Азия экономикасы дамуының негізгі факторы ретінде туризм саласының Жаңа Жібек жолы әлеуетіне баса назар бөлінген. Туристердің келуі бойынша Жібек жолына қатысушы елдерге саралау жүргізілген. Туристік ағымдары басым елдері мен Жібек жолы елдері арасында салыстырмалы түрде туризмнің бәсекеге қабілеттілік деңгейі анықталған. Халықаралық транзитті коридорларды ескере отырып Қазақстанда Жаңа Жібек жолын құрастыру тәжірибесіне мән берілген. Орталық Азия мен Қазақстанның жаһандық туристік нарықтағы орнын анықтау және туризм мен саяхаттың құралдарын әзірлеу талпынысы жасалған.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 126 – 132

A RETROSPECTIVE REVIEW OF “EXTERNAL” PRECONDITIONS OF SOUTH ASIAN SOCIAL AND ECONOMIC MODERNIZATION

Ye. I. Rudenko

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

Keywords: South Asia, colonialism, «tradition-modernization» correlation, social and economic modernization.

Abstract. The paper discusses the issue of drivers of South Asian socio-economic modernization of external character, that is, these being adapted, introduced or/and imposed from outside. The comparative analysis of works by various authors proves that most researchers recognize peculiarity and even uniqueness of Indian model of socio-economic development, which starting from the colonial period has been taking shape within the frameworks of interaction with the Western world, and yet has always included immutable elements of South Asian tradition per se. Undoubtedly, the extent, scope, intensity and, above all, significance of adoption of elements of “modernization” into the Indian traditional system were different at different stages of South Asian interaction with representatives of the West – lesser initially and more subsequently. However, during the colonial period as well, the relevance of “tradition” was quite enough that, even having been modified, it continued to define the specifics of “modernization” and the features of overall socio-economic development of states in the region.

УДК 94(54).029/03: 316.422 (338.2)

РЕТРОСПЕКТИВА «ВНЕШНИХ» ПРЕДПОСЫЛОК ЮЖНОАЗИАТСКОЙ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Е. И. Руденко

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Южная Азия, колониализм, соотношение «традиция-модернизация», социально-экономическая модернизация.

Аннотация. Большинство исследователей признается особенность и даже уникальность индийской модели социально-экономического развития, которая, начиная с колониального периода, формировалась в рамках взаимодействия с западным миром и вместе с тем всегда включала в себя неизменные элементы собственной южноазиатской традиции. Если на начальном этапе европейцы не предлагали здесь практически ничего соответствующего феномену «модернизации», то впоследствии под влиянием привносимых Великобританией элементов «модернизации» последняя приобрела в Южной Азии необратимый характер, и многие традиционные особенности отступали и даже разрушались под ее напором. Однако и в колониальный период проявление «традиции» было достаточным для того, чтобы даже модифицировавшись, она продолжала определять специфику «модернизации» и в целом социально-экономического развития государств региона.

К середине XX века в рамках мировой экономической и политической парадигм сложилось мнение, согласно которому модернизация и всеобъемлющий прогресс государств Востока должны были считаться лишь вопросом времени; их вхождение в общемировую орбиту модернизации и политико-экономического влияния государств Запада представлялось залогом их неизбежного продвижения по западному же пути развития. Прогнозы, касающиеся Востока, «обычно сводились к тому, что с помощью извне развивающиеся страны сравнительно быстро преодолеют отставание и станут практически равными развитым государствам,

разве что сохранив при этом некоторую национальную специфику» [1, с. 23]. Реальность, однако, показала, что эта самая «национальная специфика», которая в данном случае может быть соотнесена с восточной «традицией», оказалась сильнее и даже рациональнее в глазах ее носителей, чем феномен «модернизации» по западному образцу. При этом потенциал «традиции» подкреплялся различными факторами: исторически обусловленной непоколебимостью и живучестью элементов «традиции», неблагоприятным колониальным опытом, неудачами на пути внедрения западных моделей социально-экономической модернизации в традиционные восточные общества и т.п. В результате на Востоке сформировались группы государств, объединенные на основе той или иной степени внедрения и адаптации элементов модернизации в ее западном варианте. Одновременно с этим сложились и новые варианты развития стран Востока, основанные на взаимовлиянии и синтезе компонентов восточной «традиции» и западной «модернизации». Ярким примером такого синтеза являются государства Южной Азии, в особенности, Индия; в связи с этим опыт данных государств (как положительный, так и отрицательный) представляет особый интерес.

Известно, что в ходе изучения европейскими исследователями феномена «Востока» государственные образования Индийского субконтинента выступили в качестве одного из основных, наиболее репрезентативных источников информации относительно духовной и материальной составляющих восточной «традиции». На рубеже XVII-XVIII вв. Ф. Бернье, описывая свое восприятие жизни индийского общества, отметил преобладание государственной и отсутствие частной собственности в Индии времен Великих Моголов, что впоследствии было признано характерным для восточных государств в целом. Индийская экономическая структура явилась одной из тех, что позволили К. Марксу говорить об «азиатском способе производства», в рамках которого государство представляет собой власть, основанную на собственности этой же власти (феномен «власти-собственности»). Индусско-буддийская локальная цивилизация с ее уникальным социально-экономическим компонентом была выделена и А. Тойнби. Таким образом, на самом раннем этапе особенности социально-экономического развития Южной Азии стали объектом и предметом изучения для западных исследователей.

В то же время до сих пор роль и значение колониального периода в истории поступательной социально-экономической модернизации государств Южной Азии оценивается неоднозначно; при этом преобладают положительные или отрицательные (либо смешанные) оценки этого периода, хотя однозначно позитивных либо негативных мнений по данному вопросу в современной науке уже не выдвигается. Однако представляется целесообразным оценивать не столько характер колониального господства Великобритании на Индийском субконтиненте, сколько вклад британской социально-экономической модели в трансформацию аналогичной модели в Южной Азии. Здесь опять же существуют различные точки зрения. В то время как одни исследователи склонны говорить о решающей и абсолютной роли метрополий в деле социально-экономической модернизации своих восточных колоний в принципе, другие настаивают на исторической необязательности и даже нежелательности «вмешательства Запада в дела Востока», утверждая, что привычная «традиция» сама подсказала бы восточным государствам и обществам оптимальные варианты, путь, скорость, степень и масштабы социально-экономических преобразований. Подобная дискуссия приобретает особую остроту применительно к Южной Азии, в частности, Индии. В то время как политико-административные изменения, вызванные здесь британским влиянием, обычно признаются и рассматриваются как не всегда полностью положительные, но все же весьма целесообразные, роль Великобритании в социально-экономической модернизации Индии нередко ставится под сомнение. Здесь приводятся объективные положения о том, что до прихода в Индию европейцев ее экономика являлась второй по величине экономикой мира, лишь немногим уступая китайской, но характеризуюсь при этом более благоприятной структурой и относительно высоким (по масштабам всего мира) уровнем развития производительных сил. В связи с этим объективно недоказуемым, но в то же время гипотетически справедливым может считаться предположение о том, что без колониального подчинения, но при равноправных взаимовыгодных контактах с западным миром Индия, как и другие государства Южной Азии, могла бы достичь больших успехов на пути социально-экономической модернизации, заплатив за это меньшую цену (вопрос о самой возможности таких контактов с Западом, учитывая специфику индийской «традиции», должен рассматриваться отдельно).

Считается, что нормальное поступательное экономическое развитие может осуществляться только снизу, из недр общества. Однако в случае с колониальными странами, в том числе Индией, экономическое развитие было в значительной степени обусловлено процессами, происходящими сверху, из метрополии, носившими весьма противоречивый характер. Само «присоединение Индии к Британии было не столько актом политическим, результатом войны либо серии войн, сколько следствием сложных экономических и социальных процессов во всем мире, суть которых сводилась к образованию мирового капиталистического рынка и к насильственному вовлечению в мировые рыночные связи колонизируемых стран» [2, с. 26]. Превращая Индию в сельскохозяйственный придаток своей экономики, Великобритания в то же время прямо (путем ввоза машин и оборудования) и косвенно знакомила ее с достижениями промышленной, а затем и машинно-технической революций; модернизируя южноазиатский социум, британцы разрушали основы его саморегулирования и т.п. Вследствие этого исследователи, как уже упоминалось, по-разному оценивают вклад колониального господства Великобритании в Южной Азии в социально-экономическую «модернизацию» традиционного общества последней. Так, В.К. Ломакин без каких-либо оговорок указывает на то, что «почти

полуторавековое колониальное господство затормозило хозяйственное развитие страны, надолго законсервировав архаичные экономические и социальные структуры. Была сформирована специфическая колониальная экономика с ее низкопродуктивным сельским хозяйством и слабо развитой промышленностью. Страна была превращена в сельскохозяйственный придаток Британии» [3, с. 630]. Таким образом, автор косвенно указывает на то, что при отсутствии колониальной зависимости от Великобритании социально-экономическое развитие Южной Азии на основе собственного внутреннего потенциала могло бы быть более быстрым, эффективным и равномерно-устойчивым. А.Л. Сафронова также в целом негативно оценивает колониальный период в истории Южной Азии: «экономическое развитие Британской Индии было подчинено интересам метрополии, превратившей страну в источник сырья и рынок сбыта британских товаров, а с начала XX в. и в сферу приложения британского капитала... Неэквивалентный обмен в торговых отношениях колоний и метрополии обусловил вывоз из страны огромных материальных ценностей по ценам значительно более низким, чем их себестоимость» [4, с. 157-158]. Схожего мнения придерживается и Г.В. Сдасюк: «в колониальный период отраслевая и территориальная структуры хозяйства Индии складывались не столько на основе имманентных законов развития и внутреннего географического разделения труда, сколько в процессе неравноправного международного разделения труда, определявшегося интересами метрополии. Колониальный тип хозяйства, сложившийся в Индии, характеризовался незавершенностью развития народнохозяйственного цикла воспроизводства: практически полным отсутствием тяжелой индустрии, а также многих отраслей промышленности, производящих предметы потребления...Административно-территориальная раздробленность, которая поддерживалась и усиливалась финансово-экономическими рычагами, служила одним из действенных средств британского правления в колониях» [5, с. 70-71]. Л.С. Васильев же, наоборот, утверждает, что благодаря колониальному воздействию Великобритании «Индия активно включалась в мировой рынок, втягивалась в международные торговые связи. Англичане строили здесь железные дороги, налаживали регулярную почтовую связь, возводили промышленные предприятия...этот болезненный процесс активно способствовал развитию страны, знакомил ее с новыми формами связей и отношений, с производством машинного типа, с основами науки и техники...[Поэтому – Е.Р.] в конечном счете истоком всех современных проблем [государств Южной Азии – Е.Р.] следует считать не что иное, как недавнее и более отдаленное прошлое, причем более свое прошлое, чем привнесенное колонизаторами» [1, с. 44, 337]. Даже называя данный процесс «болезненным», исследователь дает ему и его субъекту явно положительную оценку. (Ничуть не умаляя ценность данного высказывания, все же представляется целесообразным заметить, что положение о втягивании Индии Великобританией «в международные торговые связи» должно рассматриваться как относительное. Международная торговля на различных направлениях на протяжении всей истории велась Индией в весьма значительных масштабах, и британцы даже использовали налаженные представителями Южной Азии торговые пути, в частности, в Центральную Азию для продвижения туда своих собственных товаров. С организационно-правовой же точки зрения сама Великобритания в условиях господства в мире колониальной системы вряд ли могла предложить Индии «модернистский» вариант международных торгово-экономических отношений). Промежуточного подхода придерживаются Ю.В. Ганковский и прочие авторы «Энциклопедии Пакистана»: «английское завоевание привело к постепенному превращению захваченных территорий в аграрно-сырьевой придаток метрополии; оно стимулировало производство экспортных сельскохозяйственных культур и создание некоторых материальных предпосылок капиталистического производства. По мере разложения феодальных отношений это создавало объективные возможности развития капитализма, но колониальный гнет деформировал развитие этих процессов, задерживал его на промежуточных этапах, консервировал феодальные пережитки» [6, с. 152].

Как видно из приведенных высказываний, оценки колониального взаимодействия Великобритании и Индии являются едва ли не противоположными у различных авторов. В этой связи представляется более верным давать не оценочную характеристику такого взаимодействия, а проанализировать последнее с точки зрения особенностей, степени, интенсивности и значимости (эффективности) влияния привнесенной Великобританией «модернизации» на южноазиатскую «традицию».

Здесь следует, прежде всего, отметить, что при выявлении различий между «восточным/южным» и «западным/северным» вариантами формационного развития принято считать, что прогресс по второму варианту практически во всех сферах опережает развитие по первому. Как следствие, считается, что капиталистическая модернизация на Западе/Севере опережала и превосходила подобную модернизацию на Востоке/Юге, проявлялась более ярко и в результате даже обусловила последующий более или менее успешный переход восточных/южных государств и обществ к капиталистическому способу производства и связанным с ним социальным отношениям. Однако в действительности данное положение может считаться справедливым лишь при отождествлении капитализма с индустриальной фазой развития человечества. Кроме того, ряд государств Востока/Юга, в том числе и Индия, не могут быть введены в рамки данной схемы. Поэтому обстоятельства социально-экономической модернизации Индии рассматриваются не с точки зрения интенсификации экономического прогресса (что, как уже было сказано, является весьма спорным), а с точки зрения объективной роли европейского внедрения в южноазиатский регион.

Поскольку изначально британцы (как, впрочем, и другие европейцы) сосредоточились в Южной Азии именно на экономическом аспекте взаимодействия с местным населением, то именно этот аспект жизни

региона начал в первую очередь претерпевать изменения, повлекшие впоследствии перемены и в социально-политической сфере. Изначально возникли и те особенности взаимодействия «традиционной» Индии с курсом и методами европейской «модернизации», которые определили характер восприятия последней представителями Южной Азии.

Во-первых, с самого начала европейцы пытались переложить финансовую ответственность за содержание собственного управленческого аппарата сначала в факториях, а затем и в колониальной администрации на местное население. Впоследствии это было сделано британцами с большим успехом, однако при этом такие попытки европейцев косвенно демонстрировали их собственную финансовую несостоятельность и не способствовали росту авторитета западной экономики в целом. Еще в меньшей степени этому способствовало прямое ограбление индийцев представителями Запада. Исторически подобное поведение самих индийских правителей всегда осуждалось в рамках традиции, однако частично оправдывалось признанием их варно-кастового превосходства; в случае же с европейцами в индийской традиции не находилось никаких механизмов, способных оправдать подобную деятельность.

Во-вторых, экономическая эксплуатация колониальными властями местного индийского населения (особенно на начальном этапе), не вполне вписываясь в характеристику «традиции», в то же время не содержала в себе никаких элементов «модернизации», за исключением насильственно, но все же юридически оформленных и переданных населению законодательных актов, касающихся экономического взаимодействия метрополии и колонии.

В-третьих, британские методы торговли с соседними для Южной Азии государствами и территориями (Тибет, Бирма, Афганистан) также были скорее традиционными, нежели соответствовавшими феномену «модернизации». В некоторых случаях британцы были попросту вынуждены принимать исторически сложившиеся традиционные правила и методы ведения торговли (как в случае торговли Южной Азии с Центральной), и о привнесении компонента «модернизации», таким образом, не шло речи.

В-четвертых, британцы никогда целенаправленно не знакомили индийское население с европейски модернизированной системой экономических отношений и экономического администрирования в ее полном объеме (за исключением представителей Южной Азии, получавших соответствующее образование в самой Великобритании). В колонию приносились лишь те элементы социально-экономической модернизации, которые были необходимы здесь самым британцам, в то время как иные элементы, в меньшей степени отвечавшие интересам метрополии, так и оставались неизвестными местному населению. Главным итогом этого было искаженное восприятие индийцами самой сути социально-экономической модернизации, последующее «додумывание» и, как следствие, дальнейшая модификация феномена «модернизации» в условиях Южной Азии, с включением сюда специфичных для последней традиционных компонентов.

Таким образом, в течение довольно длительного времени деятельность британцев в Южной Азии имела весьма низкую степень, интенсивность и эффективность внедрения элементов экономической «модернизации» в местное общество.

По классической модели складывание и дальнейшее развитие экономики нового уровня влечет за собой изменения в социальных отношениях. В условиях же колониальной Индии начавшиеся изменения в обществе были, с одной стороны, резко остановлены условиями, наложенными Британской метрополией на свою колонию, а с другой – вся индийская традиционная экономика и, как следствие, традиционные отношения были серьезнейшим образом трансформированы и даже искажены. Однако традиционный характер социально-политических и социально-экономических отношений не был уничтожен полностью – он лишь претерпел ряд как позитивных, так и негативных изменений.

Под британским воздействием модернизировались, а, значит, попросту разрушались основы феномена «власти-собственности» в Южной Азии: теперь для обладания собственностью и для сохранения своего статуса собственника уже можно было не иметь никакой привязки к системе власти, как это было на протяжении всего предшествующего периода, что должно оцениваться, в целом, положительно. Впрочем, по исторической памяти на протяжении еще очень долгого времени (в том числе и после обретения южно-азиатскими государствами независимости) крупные собственники все же стремились добиться той или иной степени причастности к власти.

Большое внимание в литературе уделяется вопросу модификации британцами социально-экономических основ существования индийской сельской общины. Наделение общинной верхушки больше экономическими, нежели социальными функциями, а также сокращение, вплоть до ликвидации, экономического значения несельскохозяйственных производителей (ремесленников) разрушило традиционную для общины систему реципрокного обмена (систему джаджмани). Это отразилось практически на всем индийском социуме, организованном преимущественно на общинной основе. Кроме того, если ранее частная собственность на землю в рамках общины была хотя и реальным, но в то же время редким, неофициальным и вообще нежелательным явлением, то теперь, с приходом феномена «модернизации», частное землевладение становилось все более распространенным и естественным, что также отражалось на самом смысле существования индийской сельской общины. В целом «вмешательство администрации [Ост-Индской – Е.Р.] компании во внутренние дела страны и прежде всего в веками складывавшиеся аграрные отношения (английские администраторы явно не разобрались в реальных и весьма непростых взаимоотношениях владельческих и невла-

дельческих слоев в Индии) привело к болезненным конфликтам в стране» [2, с. 27]. Вместе с тем британцы, чей колониальный аппарат существовал в значительной мере за счет выплат со стороны сельскохозяйственного населения, стремились законодательными мерами ограничить традиционную эксплуатацию индийского крестьянства местными же субъектами, в частности, арендодателями и заминдарами так, как этого никогда не делалось ранее (хотя в то же время сами колониальные власти в годы массового голода не освобождали крестьян от налогов, как это было принято в традиционной Индии).

Британцами была трансформирована и городская система корпоративной взаимопомощи. Традиционно «в условиях отсутствия гражданского общества для подавляющего большинства населения корпорация была определенной гарантией от произвола, защитой нормального существования. Без нее же, вне ее индивид превращался в социальный ноль» [1, с. 225]. Однако в колониальных условиях разоряясь и попадая в новые условия экономической зависимости от колониальных властей, целые корпорации (шрени) ремесленников прекращали свое существование. Исчезала и наследственная система подготовки лиц умственного труда – ныне все больше требовались не сформировавшиеся за поколения навыки, а европейское образование. Изменился и социальный статус представителей некоторых профессий (в частности, возросло социальное положение врачей), что также оказало влияние на всю социальную систему в целом. Сама же традиционная корпорация, становясь все более слабой, все в меньшей степени выполняла свои социально-экономические функции «относительной защиты и гарантий для всех». Одновременно росли внекорпоративные экономические заслуги отдельных личностей, что способствовало повышению их статуса не на основе «кармически обусловленного» происхождения в той или иной социальной прослойке, а на основе их текущей экономической активности. Таким образом, если ранее в Южной Азии не было «системы гарантий, которая позволяла бы любому считать себя социальной единицей и тем более беспрепятственно, без страха за будущее заниматься предпринимательской деятельностью» [1, с. 225], то по мере социально-экономической и политической модернизации индийского общества такая система начала формироваться. Одновременно с этим в южноазиатских городах возникал и рабочий класс, объединявший в своих рамках представителей различных варн и конфессий.

Следует отметить и еще одну социальную особенность становления капитализма в Южной Азии. В деятельности индийцев за пределами Индии связанная с модернизацией капиталистическая модель начала проявляться довольно рано (что выражалось, к примеру, во внешней торговле и финансовых услугах). В самой же Индии капитализм стал складываться позднее. Здесь проявилось объективное неравенство не только между желавшими и не желавшими приобщаться к капитализму, но и между имевшими и не имевшими возможности делать это.

С британским колониальным господством связано и оформление проблемы коммунализма в Южной Азии, имевшей свое социально-экономическое проявление. Эта проблема, помимо прочего, выразилась в диспропорции между слабым в экономическом, но значимым в социально-политическом плане статусом мусульман. Вообще конфессиональные разногласия, существовавшие в феодальной обстановке в Индии, обострились при переходе от феодальных к буржуазным отношениям (разорение мусульман и приспособление к новым условиям части индусов), а также в капиталистической обстановке (более быстрое приспособление индусов к капитализму по сравнению с мусульманами и ограничение возможностей последних найти себе нишу на уже заполненном англичанами и местными немусульманами внутреннем рынке). В этой связи можно привести слова Дж. Неру о том, что «подавляющее большинство представителей новой буржуазии были индусами. Это объясняется их несколько более высоким экономическим уровнем в сравнении с мусульманами, а также распространением среди них образования на английском языке, которое открывало двери для поступления на государственную службу и приобретения профессиональной квалификации. Мусульмане в целом были беднее. Большинство ткачей, разорившихся вследствие разрушения англичанами индийской промышленности, были мусульманами. В Бенгалии мусульмане были бедными арендаторами или мелкими землевладельцами, земельным собственником обычно был индус; индусом также был деревенский “бания” – ростовщик. Об этом факте не следует забывать, так как в нем кроется коренная причина напряженных отношений между индусами и мусульманами» [7, с. 233]. Таким образом, индуисты и представители иных автохтонных индийских религий быстрее приспосабливались к модернизации и лучше совмещали ее элементы с элементами последней, нежели это удавалось мусульманам. С другой стороны, в социально-политическом плане британцы все в большей степени опирались на мусульман, как боясь их плохо контролируемого недовольства, так и стремясь противопоставить их индуистам и представителям иных индийских религий. Все это, помимо прочего, подрывало сами основы традиционной социальной толерантности в Южной Азии.

Со второй половины XIX в. британские капиталовложения охватывали уже не только объекты сельского хозяйства, но и транспортную инфраструктуру (как известно, созданные в колониальные период транспортно-экономические магистрали – «линии проникновения» – во многом определили особенности конфигурации современной транспортной сети Индии), а также предприятия горнодобывающей и фабрично-заводской промышленности; с инвестиционной деятельностью было связано и появление колониальных банков. Впоследствии к подобной деятельности подключились и представители местного населения, сочетавшие традиционные и модернистские методы формирования и приложения торгово-ростовщического, а затем и промышленного капитала. В то же время с самого начала в Южной Азии стали возникать эпицентры пре-

образовательной капиталистической деятельности британцев (в которых впоследствии сосредотачивали свою деятельность и местные предприниматели), резко противопоставлявшиеся обширным территориям, на которых господствовали традиционные докапиталистические формы экономических отношений. Финансовые поступления в колониальный бюджет с этих территорий осуществлялись не за счет модернистской интенсификации производства, а на основе усиления все той же традиционной эксплуатации производителей с помощью внеэкономических методов принуждения. Таким образом, изначально возникли региональные перекосы в экономическом (капиталистическом) развитии субконтинента, и «на рубеже XIX-XX вв. Британская Индия представляла собой аграрно-сырьевой придаток метрополии с многоукладной и диспропорциональной экономикой, в рамках которой сосуществовали и переплетались между собой традиционные архаичные социально-экономические институты и современные типы организации производства, связанные с разными этапами становления капитализма» [4, с. 159]; «сосуществование слабо связанных между собой производственно-территориальных сфер, присущих разным укладам, обуславливало конгломератный характер территориальной структуры хозяйства» [5, с. 71].

С другой стороны, в силу различных обстоятельств британское господство в Индии привело к усилению политической интеграции отдельных регионов (здесь не идет речь о тех религиозно-политических моментах, на основе которых Британская Индия впоследствии была разделена на два отдельных государства); в частности, «проложенные англичанами железные дороги и телеграфные линии значительно сократили расстояния и несравненно увеличили мобильность населения... развитие капиталистического рынка разрывало региональную замкнутость» [8, с. 34]. В свою очередь, политическая интеграция повлекла за собой региональную экономическую интеграцию, причем в весьма значительных масштабах. Сочетание же экономических интеграционных тенденций со складывающимися в условиях капитализма общегосударственным рынком, расширением сферы межрегионального разделения труда и общим изменением характера экономических отношений привело к появлению новой для Индии и всей Южной Азии макроэкономической структуры. Одновременно с этим британцы заложили, а впоследствии представители местного населения трансформировали и продолжили создание присущих данной структуре социально-экономических и административно-политических институтов, соответствовавших в большей степени именно феномену «модернизации».

В то же время, несмотря на все перечисленные выше обстоятельства, местное население не столько изменялось под их влиянием, сколько приспособлялось к ним. «Традиционная “азиатская” структура Индии... будучи вынужденной приспособляться к меняющимся обстоятельствам, вырабатывала все новые и новые формы сопротивления чуждому ей колониальному капитализму со всеми свойственными ему западными идеями, идеалами... и принципами жизни» [2, с. 33]. Наиболее наглядно это проявлялось в том, что широкие массы индийского общества и даже получившие европейское образование представители интеллигенции боролись с британским социально-экономическим господством скорее «традиционными» методами (сатьяграха, свадеши и пр.). Здесь и сыграла свою роль способность Южной Азии к адаптации чужого – мирясь, соглашаясь и все более соответствуя новым «модернистским» элементам, индийское общество не отказывалось (да и не могло полностью отказаться) от «традиции».

Иными словами, на более поздних этапах (особенно с конца XIX в.) «модернизирующее» влияние Британской метрополии на Индийскую колонию, имевшее как негативные, так и позитивные черты, стало более ощутимым и значимым; в то же время сопротивление этому «традиции» в социально-экономическом плане не столько слабело, сколько модифицировалось. Поэтому, с одной стороны, «модернизации» удалось сломить «традицию» в том смысле, что обратное развитие оказалось уже невозможным, но с другой стороны, «традиция» настолько тесно опутала «модернизацию» и срослась с ней, что дальнейшее социально-экономическое движение государств Южной Азии к чисто западному варианту «модернизации» стало невозможным – это и определило специфику южноазиатских моделей социально-экономического развития.

Впоследствии, хотя британцы, уходя из Южной Азии, оставили здесь смесь традиции с элементами модернизации (более в социальном, нежели в экономическом плане) на западный капиталистический манер, однако в первые же годы независимости такое положение отчасти сохранялось, пожалуй, лишь в Шри-Ланке. Хотя и там на самом раннем этапе после обретения независимости была попытка сделать акцент на развитие государственного сектора, однако в итоге правительство Шри-Ланки «оказалось прозападно ориентированным и, в отличие от Индии, проводившей “курс Неру”, делало упор на экономической политике, связанной с развитием свободной рыночной экономики, не подлежащей контролю со стороны государства». Индия же стала частично в политическом и в значительной степени в социально-экономическом плане уделять внимание социалистическому варианту модернизации: «становление современного буржуазного общества происходило... на фоне преобразований, осуществлявшихся в странах социализма, и общедемократическое радикальное движение по пути реформ ассоциировалось с понятием социалистического переустройства общества» [4, с. 299-230]. Пакистан, Непал и Бутан стали возвращаться соответственно к мусульманским и индуистско-буддийским традиционным элементам, в том числе и в том, что касалось экономического аспекта. При этом Пакистан, как и Индия, но в меньших масштабах, ориентировался и на капиталистическую (больше в Восточном Пакистане), и отчасти на социалистическую модели социально-экономической модернизации. Одновременно с экономической модернизацией по западному и в меньшей степени советскому образцам в Пакистане происходило ее сочетание с традицией. Это, однако, не всегда

носило негативный характер, о чем свидетельствуют поздние тенденции развития мировой экономики. Так, в современную эпоху первое финансовое учреждение, основанное на исламских принципах, было создано в конце 1950-х годов именно в Пакистане; правда, оно просуществовало недолго, однако примечателен сам факт участия Пакистана в закладывании основ исламского банкинга.

Таким образом, степень, масштабы, интенсивность и, главное, значимость внедрения элементов «модернизации» в индийскую традиционную систему были различными на разных этапах взаимодействия Южной Азии с представителями западного мира. На начальном этапе европейцы вообще не приносили в Индию практически ничего соответствующего феномену «модернизации», предпочитая во взаимоотношениях с местным населением опираться на ту же традицию. Впоследствии под влиянием привносимых Великобританией элементов «модернизации» последняя приобрела в Южной Азии необратимый характер: многие традиционные особенности не просто отступали, но разрушались под ее напором. Однако и в колониальный период проявление «традиции» было достаточным для того, чтобы даже модифицировавшись, она продолжила определять специфику «модернизации» и в целом социально-экономического развития государств региона.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Васильев Л.С. История Востока. В 2 т. – Т. 1. – М.: Высшая школа, 1998. – 495 с.
- [2] Васильев Л.С. История Востока. В 2 т. – Т. 2. – М.: Высшая школа, 2001. – 559 с.
- [3] Ломакин В.К. Мировая экономика. – М.: Юнити-Дана, 2001. – 735 с.
- [4] Сафронова А.Л. Южная Азия // Новейшая история стран Азии и Африки, XX век. В 2 ч. – Ч. 1.: 1900-1945. – М.: Владос, 2001. – С. 157-201.
- [5] Сдасюк Г.В. Общеиндийская экономика и региональные факторы ее развития // Индия: страна и ее регионы. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 69-92.
- [6] Энциклопедия Пакистана / Отв. ред. Ю.В. Ганковский. – М.: Фундаментал Пресс, 1998. – 640 с.
- [7] Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. В 3 т. – Т. 2. – М.: Наука, 1977. – 504 с.
- [8] Ванина Е.Ю. Исторический обзор // Индия: страна и ее регионы. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 12-38.

REFERENCES

- [1] Vasilyev L.S. History of Orient. In 2 volumes. Vol. 1. M.: Vysshaya shkola, 1998. 495 p.
- [2] Vasilyev L.S. History of Orient. In 2 volumes. Vol. 2. M.: Vysshaya shkola, 2001. 559 p.
- [3] Lomakin V.K. World Economy. M.: Uniti-Dana, 2001. 735 p.
- [4] Safronova A.L. South Asia. In Contemporary History of Asia and Africa, XX Century. In 2 parts. P. 1.: 1900-1945. M., 2001. PP. 157-201.
- [5] Sdasyuk G.V. All-Indian Economy and Regional Factors of Its Development. In India: the Country and Its Regions. M.: Editorial URSS, 2000. PP. 69-92.
- [6] Encyclopedia of Pakistan. Ex.ed. Yu.V. Gankovskiy. M.: Fundamenta Press, 1998. 640 p.
- [7] Nehru J. Glimpses of World History. In 3 volumes. Vol. 2. M.: Nauka, 1977 (Russ.). 504 p.
- [8] Vanina Ye.Yu. Historical Review. In India: the Country and Its Regions. M.: Editorial URSS, 2000. PP. 12-38.

ОҢТҮСТІК АЗИЯЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҢҒЫРУЫНЫҢ «СЫРТҚЫ» АЛҒЫШАРТТАРЫНЫҢ ӨТКЕНІН ШОЛУ

Е. И. Руденко

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Оңтүстік Азия, отаршылдық, «дәстүр-жаңғырту» арақатынасы, әлеуметтік-экономикалық жаңғырту.

Аннотация. Отаршылық кезеңнен бастап, батыс әлемімен әрекеттесу аясында қалыптасқан, сонымен қатар, оңтүстік-азиялық дәстүрдің өзіндік бұлжымас элементтері бар әлеуметтік-экономикалық дамудың үнділік моделінің ерекшелігі мен бірегейлігін зерттеушілердің басым көпшілігі мойындауда. Әлбетте, үнділік дәстүрлер жүйесіне «жаңғырту» элементтерін енгізудің дәрежесі, ауқымы және, ең бастысы, оның маңыздылығы Оңтүстік Азияның Батыс өкілдерімен әрекеттестігінің әртүрлі кезеңдерінде де сан қилы болған. Отаршылық кезеңде де, «дәстүр» түрлене отырып көрінсе де, «жаңғырудың» ерекшелігі мен өңірдегі мемлекеттерге ортақ болатын әлеуметтік-экономикалық даму бағытын белгілеуді жалғастырды.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 133 – 140

**COLLECTIVE MEMORY ON POLITICAL EVENTS
IN NORTHEAST ASIA (ON THE EXAMPLE OF SCHOOL TEXTBOOKS)**

N. M. Ospanov, A. S. Arbuz, S. P. Zhumahanova

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan,

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: osp_nurlan@mail.ru

Keywords: school textbooks, collective memory, collective/national memory trauma, China, Japan, South Korea.

Abstract. In the first half of the XX century in Northeast Asia historical events took place which affected China, the Korean Peninsula and Japan. Within a short period of time, Japan became a great power. Equipped with good weapons and ruled by military elite, Japan launched war against its neighbors: twice with China (1894-95, 1931-45) and Russia (1904-1905), moreover, it turned the Korean Peninsula into its colony in 1910. During the mentioned period, Japan committed many war crimes against China and Korea. War crimes of Japan are a colonial enslavement of the Korean people, forced immigration of Koreans to Japan to work in mines and quarries, the use of Chinese, Korean and Philippine women against their will into military brothels in the Japanese army during Second World War and the Nanjing massacre.

War crimes are the topic of discussion not only among the scientific historical community, but also for policy makers and general public. On the same historical events that occurred in the period of 1910-1945 China, South Korea and Japan look differently. Special attention is drawn to the connotation of the above mentioned events in history textbooks.

**КОЛЛЕКТИВНАЯ ПАМЯТЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ
В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ
(НА ПРИМЕРЕ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКОВ)**

Н. М. Оспанов, А. С. Арбуз, С. П. Жумаханова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан,

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: учебники по истории, коллективная память, коллективная/национальная травма, Китай, Южная Корея, Япония.

Аннотация. В первой половине XX века в Северо-Восточной Азии произошли исторические события, затронувшие Китай, Корейский полуостров и Японию. За короткий период времени Япония превратилась в мощную державу. Обладающее хорошим вооружением и управляемое военной элитой государство вело войны против своих соседей - дважды с Китаем (1894-95 гг., 1931-45 гг.) и Россией (1904-1905 гг.), помимо этого, она превратила Корейский полуостров в колонию в 1910 году. За этот период Япония совершила ряд военных преступлений против Китая и Кореи. К военным преступлениям Японии относятся колониальное закабаление корейского народа, насильственная иммиграция корейцев в Японию с целью работы в рудниках

и шахтах, использование китайянок, кореянок и филиппинок против их воли в военных борделях¹ японской армии во время Второй мировой войны и массовая резня китайцев в городе Нанкин².

Совершенные военные преступления являются предметом для дискуссий не только среди научных исторических кругов, но и для политиков и широкой общественности. На одни и те же исторические события, которые произошли в период с 1910 по 1945 гг. Китай, Южная Корея и Япония смотрят по-разному. Особое пристальное внимание привлекает изложение вышеуказанных событий в школьных учебниках по истории.

Теоретико-методологические аспекты коллективной памяти. Трактовка событий прошлого разными сторонами имеет важное значение в понимании проводимой политики большинства государств как внутри страны, так и за её пределами. Государственные деятели и общественные лица, а также ученые, выделяя по их мнению значимые исторические моменты, имеют возможность влиять на процессы нациестроительства, укрепляя общую идентичность, акцентируя внимание на национальных ценностях, а во внешней политике события прошлого могут стать ориентиром для представителей той или иной страны или этнической группы в понимании того, какое государство является для них другом или врагом. Ряд положений коллективной памяти чрезвычайно удобны в интерпретации происходящих политических процессов.

В методологическом плане большой вклад в изучение определенных аспектов коллективной памяти политических событий внес Дж. Пеннебейкер. Он развивает тезис о том, что важные исторические события формируют устойчивые коллективные воспоминания [1, с. 6]. Большой интерес представляет тезис Дж. Пеннебейкера, подчеркивающий влияние реальных или вымышленных воспоминаний на зарождение конфликтов, предубеждений, национализма и культурных идентификаций [1, с. VII]. Этническая, национальная или религиозная идентификации, считает А. Смит, построены на исторических мифах, которые определяют, кто является членом группы, что значит быть членом группы, и, обычно, кто является врагами группы [2, с. 151-152]. Наряду с этим, А. Смит сделал вывод о том, что «без памяти, без идентичности, нет нации» [3, с. 785].

Важную роль в прививании чувства принадлежности к коллективу как государству, так и этнической или религиозной группе играет культурная травма. Культурная травма может быть вызвана катастрофическими событиями, такими как бедствия или массовая травма, которые приводят к человеческим потерям, физическому или психологическому ущербу и боли, влияющим на всю группу и её членов. Подобные события создают эмоциональные и психологические раны, которые становятся ключевыми в повествовании группы, наборе убеждений и идентичности, а также отдельных лиц, входящих в группу. Всё это передается из поколения в поколение. События, которые приводят к коллективной или национальной травме, могут иметь влияние на участников группы и последующие поколения, даже если члены группы справляются с физическим и психологическим ущербом [4, с. 97-98].

Особую актуальность проблема коллективной травмы приобрела в Китае. Жэнг Ванг отмечает, что этноцентричные взгляды, мифы, стереотипы и предубеждения часто пронизывают школьные учебники по истории. Он указывает на то, что выборочные исторические моменты или вымышленные факты об истории народа направлены на формирование моделей поведения, предопределяющих формат мышления представителей данного государства и их отношения к «другому». Жэнг Ванг приходит к выводу, что «школьные учебники могут пропагандировать ненависть между двумя народами» [3, с. 787].

Как известно, историю обязательно изучают во всех школах всех стран мира, но методики написания школьных учебников истории, педагогические допущения и отбор материалов могут различаться значительно. На создание учебника влияют такие факторы, как стремление правительства и образовательной системы конкретной страны показать, каким образом страна была вовлечена в ключевые события прошлого, каково господствующее направление педагогической политики у этой страны, и насколько учебники направлены на прививание чувства патриотизма и общей идентичности. При этом условно можно разделить страны на те, в которых учителю предоставляется возможность самому по своему усмотрению выбирать учебники из списка рекомендованной министерством образования литературы и на те страны, в которых утвержден только один учебник. Такой выбор объясняется тем, что учебники содержат официально утвержденный взгляд на прошлое [5, с. 41].

Опираясь на исследование Г. Мэхлингера, Жэнг Ванг подчеркивает, что система государственного обучения - главный инструмент социализации молодых людей и их отношения к общественным ценностям. Цель школьных учебников - успешное достижение этой задачи в превращении молодых людей в верных

¹ Такие «станции утешения» или военные бордели действовали в японской армии в период с 1932 по 1945 годы. По разным оценкам количество молодых китайянок, кореянок и филиппинок, прошедших через сексуальное рабство, варьируется от 50 000 до 300 000 человек.

² Во время второй японо-китайской войны в декабре 1937 года японские солдаты произвели массовую резню в отношении мирных жителей города Нанкин. Согласно международным оценкам количество гражданских жертв превышает 200 000 человек.

граждан страны и прививании общей идентичности. Школьные учебники передают молодым то, что взрослые думают, что молодежи следует знать о собственной культуре, как надлежит поступать и на какие примеры следует равняться по мнению взрослых [1, с. 785].

Однако это не означает, что оценки исторических событий, данные в текстах учебников, могут удовлетворять все слои общества и политические партии. В качестве примера можно привести доводы малазийского исследователя Х. Тинг, которая считает, что разногласия по поводу учебников по истории часто являются процессом политической борьбы за формирование исторической памяти будущих поколений нации. Она оговаривает то, что для большинства молодых граждан это может быть только возможностью изучения истории. Х. Тинг указывает на то, что фактическая передача во многом зависит от методов и видов обучения, принимаемых учителями в классах, а также той степени, в которой студенты получают и удерживают знания. Дополнительные занятия по истории и наставления предположительно имеют самый широкий охват и возможное влияние на молодое поколение по сравнению с другими историческими книгами [5, с. 41].

В этом отношении, интересным, на наш взгляд, является определение американского издания «Рутледж» по преподаванию и изучению истории:

Учебники по истории выполняют функцию проводника памяти из одного поколения в другое. Они направлены на формирование гордости и уважения к своим традициям, восхваление своего происхождения, стремление к присоединению и идентификации себя с социальной группой и возможностью сделать полезный вклад в общественные дела. С общественной точки зрения школьные учебники передают правдивые и действительные знания. Тем не менее, авторы учебников стремятся к тому, чтобы в учебниках не освещались спорные точки зрения, потому что они могут вызвать разногласия у обучаемых и не будут способствовать единению группы. Информация, содержащаяся в учебниках, выполняет важную коммуникативную роль в передаче общественно значимых событий обучаемым. Несмотря на появление альтернативных источников информации, школьные учебники остаются главными инструментами в создании коллективной памяти [6, с. 270-271].

Опираясь на изложенные выше аспекты коллективной памяти, а также влияния учебников на формирование ценностей у молодого поколения, можно предположить, что ключевые исторические события будут ещё долгое время обсуждаться не только в академической среде, но и в общественном поле. С одной стороны, коллективная память и учебники могут способствовать единению внутри страны и созданию однородного общества. Такая форма имеет свой потенциал в моноэтничной и моноязычной среде, потому что конструкторы памяти могут вылепить тот образ и оценку событий, которые наиболее соответствуют их планам. В качестве примера можно привести такие моноэтничные страны, как Армения, Северная Корея и Япония. Так, в Армении внутри страны у граждан не существует разногласий по поводу геноцида армян¹. На наш взгляд, такая конструкция может просуществовать без изменений до тех пор пока она не столкнется с иными подходами, а также общепризнанными международными исследованиями.

С другой стороны, политики и общественные деятели, применяя коллективную память, могут взять и зачастую берут на своё вооружение популистские лозунги, которые впоследствии приведут к разъединению нации и взаимным подозрениям внутри государства. Благоприятной средой для такой политики является полиэтничное и многоязычное общество. Более того, негативные события прошлого и недалёковидная политика могут стать помехами в сотрудничестве соседних государств.

Борьба в Северо-Восточной Азии за достоверное освещение политических событий первой половины XX века в школьных учебниках. В послевоенный период японские школьные учебники по истории были составлены с учетом японских военных преступлений в отношении корейского и китайского народов. Такая трактовка удовлетворяла как корейцев, так и китайцев. Однако в консервативной части японского общества постепенно назревало недовольство в отношении освещения исторических событий, которые показывали японцев с негативной стороны. К тому же, у многих японцев выросло целое поколение в духе самоосуждения.

Такая политика самоосуждения, по мнению консервативной части японского общества, сказалась на снижении патриотизма у японцев. Для восстановления патриотизма и национализма у молодежи с 1982 года были предприняты попытки издания школьных учебников, в которых отрицались военные преступления или частично искажались исторические события в отношении других народов во время Второй мировой войны.

До поражения Японии во Второй мировой войне, милитаризм прививался через школьное образование, и поэтому люди верили, что умереть за государство на поле битвы является высшей добродетелью. СМИ, журналы и книги были полны новостей об историях, в которых превозносили военные ценности и романтизировали войну.

¹ Изначально армянская диаспора в Соединенных Штатах и Европе добилась того, чтобы геноцид армян в Турции в 1915 году почти во всех западных странах и таких авторитетных организациях, как Организация Объединенных Наций и Европейский Союз.

Поражение во Второй мировой войне превратило Японию в «мирное государство». Во время оккупации США расформировали императорскую армию и военно-морской флот, к тому же США разработали 9 статью Конституции 1946 года, по которой Япония отказывалась от войны и армии. Система образования также была изменена для превращения её в мирную страну без имперских амбиций. В учебной программе был взят курс на переобучение студентов с целью построения «мирного государства и общества». В послевоенный период США провели реформы по демилитаризации и демократизации Японии.

Тем не менее, массовое сознание не было полностью трансформировано, потому что ни прекращение военных действий, ни Конституция не были волеизлиянием самого японского народа. Проект Конституции, подготовленный по японской инициативе, был отвергнут, вместо этого по настоянию Главнокомандующего союзными оккупационными войсками была включена статья 9, нацеленная на предотвращение возрождения японской агрессии [7, с. 116].

Первая попытка правительства Японии исказить исторические события в школьных учебниках по колонизации Корейского полуострова и интервенции в Китай была совершена в 1982 году. Китай и Корея узнав о том, что Министерство образования Японии сделало поправки в школьных учебниках по истории и социальным предметам, в которых было заменено слово «интервенция» на «продвижение» по отношению к японскому военному наступлению на Азиатский континент в течение Второй мировой войны, подвергли министерство образования резкой критике. У Китая и Южной Кореи были все основания для протеста, поскольку Япония этим самым искажала исторические факты [8, с. 316].

В сентябре 1984 года во время визита президента Республики Корея Чон Ду Хвана в Токио император Хирохито в своей речи выразил своё сожаление о роли Японии в качестве колониального правителя Кореи в период с 1910 по 1945 годы [9, с. 558].

В 1986 году учебники были переписаны заново и разногласия по ним стали более сложными. Министерство Китая и Южной Кореи отправили ноты протеста с требованием заменить искаженные исторические события [8, с. 316]. Министра образования Масаюки Фуджио, оказывавшего поддержку ревизионистским школьным учебникам по истории, в результате китайских и корейских протестов вынудили покинуть свой пост. Премьер-министр Я. Накаоне публично принес извинения за инцидент [9, с. 558].

Требования Китая и Южной Кореи по исправлению нескольких отрывков в учебниках по истории были одобрены Министерством образования Японии. Между авторами школьных учебников и Министерством образования Японии разгорелся спор. В конечном счете, правительство решило сделать поправки в соответствии с китайскими требованиями, которое они передали через Министерство образования и Министерство иностранных дел. Даже у тех, кто воспринял китайскую критику как пострадавшей страны, вызвало сомнение об уместности иностранной критики по внутренним делам государства [8, с. 316].

В ответ на иностранную критику в 1989 году была создана совместная корейско-японская исследовательская группа по анализу учебников истории. По результатам совместного исследования японских и корейских ученых были предложены новые перспективы по спорным историческим событиям, имеющим отношение к Японии и Кореи, но они не смогли достичь консенсуса в написании учебника по истории [10, с. 150].

В декабре 1996 года было создано «Японское сообщество по реформированию школьных учебников» (Цукуру Кай). Цукуру Кай не устраивала подача материалов по преступлениям Японии во Второй мировой войне в школьных учебниках по истории, которые вызывали у школьников уничтожительное отношение к самим себе. Целью общества было заменить образовательную систему, в которой культивировался дух самосудии. Большое число зарубежных научных работ подвергли критике идеологию общества и их школьные учебники. В общем, эти исследовательские работы утверждали, что Цукуру Кай пытается переписать и «обелить» историю Японии через свою пропагандистскую деятельность и издания школьных учебников. Например, упоминание о «станциях утешения» начали исчезать и нарратив по другим историческим событиям стал меньше в учебниках, которые были опубликованы в 2001 году. В 2001 году пересмотренная консервативная книга, изданная Цукуру Кай, прошла официальный отбор. Это изменение в нарративе было отмечено многими зарубежными учеными.

Если упоминание о «станциях утешения» исчезло из страниц учебников, то про Нанкинскую резню описывается во всех учебниках коротко и неоднозначно. Хотя в текстах отмечается большое число жертв, в них всех подчеркивается невинность японского народа, который не знал о «зверствах», совершенных их армией.

Однако, несмотря на исключение или неоднозначность относительно спорных событий, нарратив рассказывает об испытанных страданиях других азиатских народов. Тем не менее, это всё не освобождает японцев от полной ответственности, как это часто предполагается [11, с. 683].

Обвинения относительно стремления Японии колонизировать и расширить границы империи отвергаются обществом Цукуру Кай. Для оправдания японской интервенции в другие страны Цукуру Кай приводит следующие доводы:

«В силу ограниченных природных ресурсов Японии и ограниченного пространства, не было другого выбора как наступать на соседние страны. Более того, это было сделано с благородной целью защитить

соседние страны от западного колониализма. Помимо этого, новые учебники полагают, что оккупированная территория Кореи и Маньчжурии в конце получили пользу от оккупации» [12, с. 224].

В 2005 году в связи с новым изданием учебника по истории Японии в Северо-Восточной Азии возобновились протесты. Южнокорейцы пришли в ярость от японского намерения обелить свои военные преступления в период Второй мировой войны. Премьер-министр Дз. Коидзуми повторно посетил храм Ясукуни¹, а также объявил японские претензии на острова Докдо/Такэсима². Данные действия привели к обострению политических и экономических отношений с Южной Кореей. 1 марта 2005 года президент Южной Кореи Но Му Хён призвал Японию принести искренние извинения и возместить убытки за свои прошлые проступки. 23 марта он объявил виртуальную дипломатическую войну: «Сейчас у южнокорейского правительства нет выбора, кроме того, как занять жесткую позицию к японским попыткам оправдать свою захватническую историю с целью возрождения регионального господства» [13, с. 778].

После обострения двусторонних отношений ученые возобновили усилия по созданию общего учебника. Например, корейские и японские организации по женским правам опубликовали совместный учебник по истории женщин в Японии и в Корее для борьбы против искажения японского официального школьного учебника по истории [10, с. 150].

Следует отметить, что в международных отчетах по «станциям утешения» избегали слова «сексуальное рабство» и вместо них использовали слова «принудительная проституция в военное время». Под давлением международного сообщества в отношении «станций утешения» Япония, чтобы частично загладить свою вину учредила в июле 1995 года Фонд азиатских женщин (ФАЖ), который с июля 1996 по 2002 год выплачивал по 2 миллиона иен (в виде компенсации) каждой женщине, находившейся в сексуальном рабстве. В общей сложности было выделено около 270 млн иен. До 2003 года из ФАЖ была выплачена компенсация 234 женщинам. Помимо этого, от имени премьер-министра Японии и японского народа каждой женщине было направлено письмо с извинениями [14, с. 38].

В корейских учебниках для средних классов дана информация по японской интервенции, её колониальному правлению, а также освободительному движению против колониального режима. В корейских школьных учебниках японскому колониальному режиму посвящена 1/5 часть учебника. Более того, колониационный период описывается подробно, и поэтому в учебниках отведено большое место этому историческому событию. В свою очередь, в японских учебниках по истории по вопросу колонизации и вторжению в чужие страны отводится 1/10 часть учебника. Корейские и китайские ученые считают, что история вторжения в соседние страны и колониальное правление является важной частью современной истории Японии, но при этом ко многим историческим событиям относятся не с полной серьёзностью.

Корейская сторона заявляет, что искажение школьных учебников, а также посещения храма Ясакуни японскими премьер-министрами совершенно неприемлемы для корейского народа. Ранее корейское правительство отвечало относительно спокойно, но после прихода к власти Ким Дэ Чжуна, политические круги с учетом публичного мнения корейского народа взяло более жесткую позицию по этому вопросу.

Учебники и посещения Храма Ясукуни рассматривается как отсутствие искренности со стороны Японии к соседним странам, и отсутствие объективного исторического восприятия. Пересмотр японской Конституции, а также усиление Сил национальной самообороны и создание японской системы обороны и безопасности может повлечь за собой гонку вооружений, которая приведет к взаимному недоверию среди государств в регионе. Поэтому, споры о данных вопросах должны происходить открыто и с учетом мнений соседних стран [15, с. 45].

С приходом к власти Либерально-демократической партии Японии во главе с премьер-министром Синдзэ Абэ в декабре 2012 года начался новый виток противостояния по школьным учебникам по истории. Южнокорейский ученый Ин Хэ Ан отмечает, что в число основных целей премьер-министра Синдзэ Абэ входило восстановление военной силы и национальной гордости японцев. Для этого премьер-министр намеревался мобилизовать патриотизм и национализм. Ин Хэ Ан в качестве доказательства приводит в пример отрывок из книги премьер-министра Синдзэ Абэ «К прекрасной стране»:

Япония должна стать полноценной суверенной страной и не должна быть униженной зарубежными странами. Для защиты своей чести, своей территории, и своей собственности Япония должна усилить Силы самообороны [15, с. 45].

¹ Храм основан в 1869 году правительством Мейдзи, находился на обеспечение у Министерства армии и флота до 1946 года. В этом храме поклоняются душам воинов, погибших за Японию и императора. К числу святых также относятся японские военные преступники Второй мировой войны класса «А».

² Острова Лианкур, также известные как Докдо (корейское название) или Такэсима (японское название) располагаются в западной части Японского/Восточного моря. Суверенитет над островами оспаривается между Японией и Южной Кореей. После окончания Второй мировой войны острова находятся в управлении Южной Кореи

Администрация Синдзо Абэ долгое время отрицала преступления Японии во времена Второй мировой войны. К тому же, до сих пор не урегулирован статус острова Докдо/Такэсима в международно-правовой системе. Де-факто острова Докдо/Такэсима принадлежат Южной Корее. Тем не менее, Японию не устраивает данное положение вещей.

В 2013 году вопрос о школьных учебниках разгорелся с новой силой. Нерешенные территориальные проблемы между Японией и Южной Кореей по островам Докдо/Такэсима привели к тому, что в школьных учебниках о жестокостях японских военных на территории Корейского полуострова не была дана информация. К тому же на страницах учебников острова Докдо/Такэсима были объявлены «исконно японскими территориями» [16, с. 46].

Нерешенный вопрос по статусу насильственно вовлеченных в сексуальное рабство женщин привел к охлаждению отношений между Южной Кореей и Японией. Пак Гын Хе, став в конце 2012 года первой женщиной-президентом Южной Кореи, почти два года избегала двусторонних встреч с японским премьер-министром Синдзо Абэ из-за нежелания японской стороны разрешить вопрос по «станциям утешения». Относительная нормализация двухсторонних отношений наступила после выступления главного секретаря Кабинета министров Японии Ёсихидэ Суга от лица Премьер-министра Синдзо Абэ и японского народа 28 декабря 2015 года со словами извинения и обещания выплатить компенсации в размере одного миллиарда йен оставшимся живым 47 корейкам, возраст большинства из которых достиг 90 лет [17]. Но при этом вопрос о выплате компенсаций жертвам сексуального рабства женщинам Китая, Филиппин, Тайваня и других стран не обсуждался.

Достижение данного соглашения российский ученый-японец Владимир Терехов объясняет тем, что США стремятся разрешить разногласия между своими основными региональными союзниками в СВА – Японией и Южной Кореей с целью создания «полноценного тройственного союза «США - Япония - РК» антикитайской направленности» [18].

В Южной Корее в школьных учебниках по истории дается детальное описание японского колониального гнета и «домам утешения». В южнокорейском обществе широко развиты антияпонские настроения, и поэтому на любые попытки исказить события недалекого прошлого южнокорейские националисты будут бурно протестовать. Причиной этого является опасение того, что Япония может возродить свой военный потенциал и стать региональным гегемоном.

Следует отметить, что рост национализма в Китае, Южной Корее и Японии будет расти, а тема военных преступлений Японии ещё долгое время периодически всплывать и создавать напряжение в СВА. Ученые считают, что единственным способом разрешить данную проблему можно, следуя примеру послевоенного опыта Германии, в которой учебники по истории были составлены с учетом интересов пострадавших стран и полное его признание своей вины. Такая позиция Токио устроила бы и Китай, и Южную Корею.

Но при этом следует учитывать, что геополитическая конфигурация сил в мире претерпевает изменения. Распад Советского Союза и возвышение Китая не только в Северо-Восточной Азии, но и во всем мире заставляет японских государственных деятелей и интеллигенцию пересмотреть существующую идеологию самоосуждения среди молодежи с целью повышения патриотизма и национализма. К тому же Китай оспаривает у Японии острова Сэнкаку/Дяоюйдао, а Япония оспаривает у Южной Кореи остров Докдо/Такэсима.

Таким образом, можно предположить, что Япония хочет вырастить поколение, у которого не будет чувства вины перед соседними странами. Для искоренения чувства вины в обществе среди молодого поколения используются школьные учебники, которые являются одними из самых эффективных способов передачи идеологии. Если японскому правительству удастся искоренить чувство вины среди своего общества, то в будущем есть большая вероятность того, что японцы захотят отстаивать свои интересы с оружием в руках.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives/edited by James W.Pennebaker, Dario Paez, Bernard Rime, New Jersey: Lawrence Elbaum Associates, 1997, 303 p.
- [2] Nationalism/edited by John Hutchinson and Anthony D. Smith, New York: Oxford University Press, 1994, 378 p.
- [3] Zheng Wang. National Humiliation, History Education, and the Politics of Historical Memory: Patriotic Education Campaign in China//International Studies Quarterly, Vol. 52, No.4 (Dec., 2008), pp.783-806.
- [4] Contested Pasts: The politics of memory/ edited by Katharine Hodgkin and Susannah Radstone, New York:Routledge, 2003, 264 p.
- [5] Raising Standards in History Education/ edited by Alaric Dickinson, Peter Gordon and peter Lee, London: Woburn Press, 2001, 243 p.
- [6] The Guided reader to Teaching and Learning History/edited by Richard Harris, Katharine Burn and Mary Woolley, New York: Routledge, 2014, 316 p.
- [7] Saburo Ienago. The Glorification of War in Japanese Education// International Security, Vol.18, No.3 (winter, 1993-1994), pp.113-133

- [8] Michio Muramatsu. In Search of National Identity: The Politics and Policies of the Nakasone Administration//Journal of Japanese Studies, Vol.13, No.2, Special Issue: A Forum on the Trade Crisis (Summer, 1987), pp.307-342.
- [9] Barry Buzan. Japan's Future: Old History versus New Roles// International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol.64, No.4 (Autumn, 1988), pp.557-573.
- [10] Kim Bok Young. Japanese War Crimes Represented in History Textbooks Used in Korea, China and Japan//The Journal of Korean Educational Forum, 2007, Vol.6, Np.2 pp141-157.
- [11] Alexander Bukh. Japan's History Textbooks Debate: National Identity in Narratives of Victimhood and Victimization//Asian Survey, Vol. 47, No.5 (September/October 2007), pp.683-704.
- [12] Heiko Ital. Coping with the past in Germany and Japan-or why Japan is downplaying its war crimes in history textbooks in contrast to Germany, 224 p.
- [13] Gilbert Rozman and Shin-wha Lee. Unraveling the Japan-South Korea "Virtual Alliance": Populism and Historical Revisionism in the Face of Conflicting Regional Strategies//Asian Survey, Vol. 46, No.5 (September/October 2006), pp.761-784.
- [14] Consideration of reports submitted by States parties under article 18 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Fifth periodic report of states parties. Japan. 12 September 2002 /CEDAW/C/JPN/5. New York: United Nations Press, 2002, p 177
<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/600/19/IMG/N0260019.pdf?OpenElement>
- [15] Yin Hay Ahn, "Challenges in the new Northeast Asian Security Environment: Issues of MD and Japanese History"//International Journal of Korea Unification Studies, Vol. 11, No.1, 2002, pp. 33-53.
- [16] София Пале. Китай-Вьетнам-Япония-Южная Корея: война школьных учебников//Новое восточное обозрение: <http://ru.journal-neo.org/2014/03/31/rus-kitaj-v-etnam-yaponiya-yuzhnaya-koreya-vojna-shkol-ny-h-uchebnikov/>
- [17] Пак и Абе провели переговоры//Рускор: <http://www.ruskorinfo.ru/data/politics/18317/>
- [18] Владимир Терехов. Япония и Южная Корея сближаются// Новое восточное обозрение: <http://ru.journal-neo.org/2016/01/03/yaponiya-i-yuzhnaya-koreya-sblizhayutsya/>

REFERENCES

- [1] Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives/edited by James W.Pennebaker, Dario Paez, Bernard Rime, New Jersey: Lawrence Elbaum Associates, 1997, 303 p. (in Eng.).
- [2] Nationalism/edited by John Hutchinson and Anthony D. Smith, New York: Oxford University Press, 1994, 378 p. (in Eng.).
- [3] Zheng Wang. National Humiliation, History Education, and the Politics of Historical Memory: Patriotic Education Campaign in China//International Studies Quarterly, Vol. 52, No.4 (Dec., 2008), pp.783-806 (in Eng.).
- [4] Contested Pasts: The politics of memory/ edited by Katharine Hodgkin and Susannah Radstone, New York:Routledge, 2003, 264 p. (in Eng.).
- [5] Raising Standards in History Education/ edited by Alaric Dickinson, Peter Gordon and peter Lee, London: Woburn Press, 2001, 243 p. (in Eng.).
- [6] The Guided reader to Teaching and Learning History/edited by Richard Harris, Katharine Burn and Mary Woolley, New York: Routledge, 2014, 316 p. (in Eng.).
- [7] Saburo Ienago. The Glorification of War in Japanese Education// International Security, Vol.18, No.3 (winter, 1993-1994), pp.113-133 (in Eng.).
- [8] Michio Muramatsu. In Search of National Identity: The Politics and Policies of the Nakasone Administration//Journal of Japanese Studies, Vol.13, No.2, Special Issue: A Forum on the Trade Crisis (Summer, 1987), pp.307-342 (in Eng.).
- [9] Barry Buzan. Japan's Future: Old History versus New Roles// International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol.64, No.4 (Autumn, 1988), pp.557-573 (in Eng.).
- [10] Kim Bok Young. Japanese War Crimes Represented in History Textbooks Used in Korea, China and Japan//The Journal of Korean Educational Forum, 2007, Vol.6, Np.2 pp141-157 (in Eng.).
- [11] Alexander Bukh. Japan's History Textbooks Debate: National Identity in Narratives of Victimhood and Victimization//Asian Survey, Vol. 47, No.5 (September/October 2007), pp.683-704 (in Eng.).
- [12] Heiko Ital. Coping with the past in Germany and Japan-or why Japan is downplaying its war crimes in history textbooks in contrast to Germany, 224 p. (in Eng.).
- [13] Gilbert Rozman and Shin-wha Lee. Unraveling the Japan-South Korea "Virtual Alliance": Populism and Historical Revisionism in the Face of Conflicting Regional Strategies//Asian Survey, Vol. 46, No.5 (September/October 2006), pp.761-784 (in Eng.).
- [14] Consideration of reports submitted by States parties under article 18 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Fifth periodic report of states parties. Japan. 12 September 2002 /CEDAW/C/JPN/5. New York: United Nations Press, 2002, p 177
<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/600/19/IMG/N0260019.pdf?OpenElement> (in Eng.).
- [15] Yin Hay Ahn, "Challenges in the new Northeast Asian Security Environment: Issues of MD and Japanese History"//International Journal of Korea Unification Studies, Vol. 11, No.1, 2002, pp. 33-53 (in Eng.).
- [16] Sofia Pale. China – Vietnam – Japan – South Korea: War of school Textbooks//New Eastern Outlook: <http://ru.journal-neo.org/2014/03/31/rus-kitaj-v-etnam-yaponiya-yuzhnaya-koreya-vojna-shkol-ny-h-uchebnikov/> (in Rus.).
- [17] Park and Abe held negotiations//Рускор: <http://www.ruskorinfo.ru/data/politics/18317/> (in Rus.).
- [18] Vladimir Terehov. Japan and South Korea are getting closer// Япония и Южная Корея сближаются// New Eastern Outlook: <http://ru.journal-neo.org/2016/01/03/yaponiya-i-yuzhnaya-koreya-sblizhayutsya/> (in Rus.).

**СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС АЗИЯДАҒЫ САЯСИ ЖАҒДАЙЛАР
ЖАЙЛЫ ҰЖЫМДЫҚ ЕСТЕЛІКТЕР
(МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАР ҮЛГІСІНДЕ)**

Н. М. Оспанов, А. С. Арбуз, С. П. Жумаханова

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: тарих оқулықтары, ұжымдық естелік, ұжымдық/ұлттық қасірет, Қытай, Оңтүстік Корея, Жапония.

Аннотация. XX ғасырдың бірінші жартысында Солтүстік-Шығыс Азиядағы Қытай, Корея түбегі және Жапонияға қатысы бар тарихи оқиғалар орын алды. Аз уақыт ішінде Жапония қуатты державаға айналды. Әскери элита басқарып, қарумен жарақталуы жақсы болғандықтан, мемлекет өзімен іргелес көршілерімен соғысты: Қытаймен екі мәрте (1894-95 жж., 1931-45 жж.) және Ресеймен (1904-1905 жж.), онан басқа, 1910 жылы ол Корея түбегін отарлап алды. Осы уақыт ішінде, Жапония Қытай мен Кореяға қарсы бірқатар әскери қылмыс жасады. Жапонияның әскери қылмыстарына: кәріс халқын отарлық қанауы, кеніштер мен шахталарда жұмыс істету мақсатында кәрістерді зорлап көшіруі, Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде қытай, кәріс және филиппин әйелдерін еркінен тыс жапон армиясының әскери бордельдерінде пайдалануы және Нанкин қаласында қытайларды жаппай қыруы жатады.

Осы әскери қылмыстар туралы пікірсайыстар тек ғылыми тарих аясында ғана емес, сондай-ақ, саясаткерлер мен көпшілік бұқараның талқы тақырыбына айналды. 1910 жыл мен 1945 жылдар арасында болған тарихи оқиғаларға Қытай, Оңтүстік Корея мен Жапония – әрқайсысы өздерінше пайымдайды. Жоғарыда аталған оқиғалардың мектептің тарих оқулықтарында баяндалуы айрықша назар аударуды қажет етеді.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 141 – 145

**CULTURE AND WORLDVIEW OF THE THE SCYTHIANS:
A PROTO-TURKIC SHARED COMMONALITY**

A. Aubakir

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: adyrna@bk.ru

Key words: the Scythians, worldview, archaeology, ethnography, ethnic culture, ethno genetics

Abstract. The article highlights the ethnogenesis of the Scythians. There are academic debates regarding the following issues: 1) What language – Turkic or Indo-Iranian - they had; 2) What were their ethnic-genetic roots – Turkic or Indo-Iranian.

The recent discoveries of archaeological artifacts and new academic results support the idea that the Scythians were of Turkic origin and speaking Turkic language. The archaeological and ethnographic materials on the worldview and the way of life of the Scythians fully match the materials relating to the Huns and ancient Turks. The same shared worldview features could be traced among the ancient Scythians and contemporary Turkic people. This could clearly mean that the Scythians were the ancestors of the Turkic people.

САҚТАРДЫҢ МӘДЕНИЕТІ МЕН ДҮНИЕТАНЫМЫ: ПРОТОТҮРКІЛІК БОЛМЫСЫ

А. Әубәкір

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: сақтар, дүниетаным, археология, этнография, этномәдениет, этногенетика.

Аннотация. Атаулы мақала сақтардың этногенетикалық мәселесіне арналған. Шетелдік және отандық ғалымдар арасында Еуразия даласының ең бір шұрайлы алқаптарын мекендеген сақтардың шығу тегі мен тілі туралы ирантекті немесе ирантілді деген түсінік қалыптасқан. Кейінгі кездері табылып жатқан археологиялық артефактілер, жаңа деректер сақтардың түріктекті, түріктілді екендігінен хабар береді. Сақтардың дүниетанымын, тұрмыс-тіршілігін білдіретін археологиялық және этнографиялық материалдар ғұн, көне түрік дәуірлері деректерімен сәйкес келеді. Мұндай дүниетанымдық ортақ белгілер сақтар мен бүгінгі түрік халықтарында да қатар кездеседі. Мұның бәрі де сақтардың түрік халықтарының ата-бабасы екендігін анық көрсетіп отыр.

Кіріспе. Б.э.д. II-I мыңжылдықтарда Еуразияның ұланғайыр даласында, нақтырақ айтсақ, Қаратөңіз жағалауынан Саян-Алтай тауларына (қазіргі Мажарстан мен Шығыс Түркістан аралығы) дейінгі алқапты алып жатқан аймақта сақтар мәдениеті қалыптасты. Оларды гректер скифтер десе, парсылар сақтар деп атады. Ғалымдар арасында олар өздерін турлар, тұрандықтар деп атаған болуы мүмкін деген де болажамдар бар. Дегенмен, сақтарды зерттеген зерттеушілердің кейбірі оларды парсы тілді болған десе, ал кейбір зерттеушілер тіпті сақтардың шыққан тегін үнді ирандықтармен байланыстырады. Мұның бәрі де еуроцентрлік көзқарас пен Кеңес үкіметінің саяси ұстанымдарының салқыны екені түсінікті. Көшпелілердің өзіндік мәдениеті болмағандығы туралы бір жақты көзқарас, әсіресе ерте дәуір зерттеушілерінде кеңінен орын алды.

Сақтардың парсытектілігінің мәселесі бастапқыда болжам ретінде ғана айтылып, кейін жаппай қолдау тауып, шындық ретінде қарастырылғаны аңғарылады. «Родственность киммерийско-скифских племен выражается в их значительной этно-культурной общности (так что разделить их сколько-нибудь определенно можно лишь во времени, а не в пространстве) и в том, что аристократическая верхушка и тех и других племен, судя по сохранившимся именам собственным, была ираноязычной» [1, 4 б.] дейді Л.А. Ельницкий. Атаулы ғалым бұл жерде билеуші топ есімдерінің парсытекті екендігіне назар аударып, соның негізінде сақтар тілі туралы пікір білдіреді. Мұндай көзқарас парсы жазбаларындағы адам аттарынан қалыптасса керек. Өйткені, қытай жазбаларында көшпелі бабаларымыздың есімі қытайша, грек жазбаларында грекше, парсы жазбаларында парсыша кездесетіндігі белгілі. Демек, бұндай негізсіз деректер белгілі бір қоғамның қарым-қатынас тілінің көрсеткіші бола алмайды.

Бұл мәселе бойынша жүйелі зерттеу жасаған қазақ ғалымдарының ішінде Алтай Аманжоловтың орны бөлек. «Алғашқы көшпелілердің (сақтардың) тілдеріне байланысты ағат пікірлерге қоса, қола заманындағы Оңтүстік Сібір және Қазақстан тұрғындарын үнді-иран немесе иран тілдерінде сөйлеткісі келетіндер бар. Ақиқатын айтсақ, Алтай мен Жетісудың ежелгі тұрғындарының тек қана үнді-иран («арийлік») тілдес халықтарға тарихи жақындығы (ортақтығы) туралы пікірге сын көзбен қарауымыз жөн. Неге десеңіз, бұл аймақта ірге тепкен ежелгі тұрғындар (автохондар) үнді-иран тілінде сөйлепті-мыс деген тұжырымды айқындарлық көңіл тұщытарлық тілдік айғақ, дәлелге медеу боларлық тілдік фактінің жоқ екені белгілі. Қайта, ондай жорамалдардың үнін өшіріп, адымын аттатпайтын деректер сыры сақ қорғандарында атой салып жатқандығын бүркеудің өзі қиын. Өйткені, сақ қорғанынан табылған жазулар көне түркі руникалық алфавитімен төркіндес, онымен негіздес екені айқындала бастағаны көпке аян. Етіс, Іле бойларынан табылған ең көне түркі жазулары жөнінде тиісті ғылыми баспаларда дер кезінде талдау жасап, пікір айтқанымыз жұртқа белгілі. Өзгені былай қойғанда, әлі күнге сақ атауының шығу тегі айқындалған жоқ. Бұл сөз көне парсы сына жазуларында сака, ал қытай жылнамаларында сак-сә түрінде келеді. Атақты иранист ғалым Г.Бэйлидің соңғы кезде мойындағанындай, сақ тайпалық атауының өзі үнді-иран тілдеріне қатысты деген болжамдардың сәтсіз екені және ол жорамалдардың ешбір сын көтермейтіндігі айқын болып отыр» [2, 42-43 бб.] деп өз ұстанымын білдіреді профессор А. Аманжолов. Расында қазақ ғалымы айтқандай сақтардың ирантекті немесе ирантілді екендігін сөзсіз дәлелдейтін нақты дереккөзі жоқ. Әрмен қарай А.Аманжолов сақ дәуіріне тән көне түрік графикалық жазуына ұқсас жазуларға жіті көңіл бөліп, оларды көне түрік жазуының бастапқы нұсқасы ретінде дәлелдеуге тырысады.

Күміс тостағандағы мәтін

Нәпіл Базылханның сызбасы, 2000 ж. [13, 10 б.]

«1970 жылы Іле өңірінің тау бөктеріндегі Есік қаласы іргесінен сақ дәуірінде (біздің заманымызға дейінгі V-IV ғасырда) салынған үлкен қорым қазылды. Қазу жұмысына жетекшілік еткен – К.А.Ақышев. Мазардың ішінен алтынға бөленген жауынгердің мәйіті, дулығасы, алтын сапты қанжары мен семсері, түрлі ыдыс-аяқ және руна тәріздес жұмбақ жазуы бар күміс тостағанша табылды. Күміс тостағаншаның сыртқы жағына ойылған руна тәріздес 26 таңба екі жолға жазылған. Күміс тостағаншадағы осы таңбалар, біріншіден, көне түркі руникалық таңбаларына ұқсас, екіншіден Жерорта теңізі төңірегіндегі көне алфавиттік таңбаларға (әсіресе, көне грек пен арамей әріптеріне) үйлеседі. Сөйтіп, бұл жазуды көне түркі тілінде оңнан солға қарай былай оқыдық: Аға, саңа очук! Без чөк! Букун ічре (р?) азуқ і. Мұның аудармасы: «Аға, саған (бұл) ошақ! Бөтен (жат ел адамы), тізенді бүк! Халықта азық-түлік (мол болғай!)!». Сақ дәуіріндегі бұл көне түркі жазуы, біріншіден, адам о дүниеге барғанда өмір сүреді, азық-түлік керек етеді дегенді білдірсе, екіншіден, халықтың сыртқы дұшпандарын жеңуге бел байлағанын көрсетеді, үшіншіден, халықтың қағанағы қарық, сағанағы сарық болуға ұмтлған тілегін білдіреді. Бұл жазудың аса бір құндылығы – ертедегі Қазақстан жерін мекендеген сақ тайпаларының тілі көне түркі тілі болғандығын тағы да нақты дәлелдей түседі. Сондай-ақ, Қазақстан жеріндегі алғашқы көшпелілерде жазу-сызу болмады-мыс деген дәстүрлі пікірдің ешбір негізсіз екенін айқындап, бұдан 2 500 жыл бұрын түркі тілдес тайпалардың алфавиттік жазуды білгендігін және оны кең түрде пайдаланғандығын куәландырады.

Қорыта келгенде, көне түркі руникалық жазуы арғы ата-бабаларымыздың 1 500 жыл бойы қолданған төл жазуы екендігі ешқандай күмән туғызбайды. Бұл алфавит соншалық өмір сүргендігін (біздің жыл санауымызға дейін 1 мың жылдықтың ортасынан біздің заманымыздың 1 мың жылдықтың аяқ кезіне дейін) қазіргі біздің қолымыздағы деректер айқындап, көзімізді толық жеткізе алады. Сонымен, көне түркі алфавиті Оңтүстік Сібір мен Жетісу жерінде ерте дәуірде, яғни біздің жыл санауымызға дейінгі 1 мың жылдықтың орта кезінде қалыптасты деген тоқтамға ден қоямыз. Мұны археологиялық жаңа деректерді ескермегеннің өзінде палеографиялық талдаудың нәтижелері де дәлелдейді» [2, 42-43 бб.] деп жазады А.Аманжолов. Есік қорғанындағы жазуды Алтай Аманжоловтың оқыған нұсқасы ғалымдар тарапынан толықтай мойындалған жоқ. Дегенмен, бұл жазудан көне түрік графикасының ерекшелігі анық аңғарылатындығын басым көпшілік мойындайды.

Түріктанушы А.Н. Бернштам былай дейді: «Этническая проблема скифов не вышла за пределы гипотез. Спор о тюркизме или иранизме скифов столь же древен, как и сама ориенталистика. Решение этих проблем содержится в археологических материалах» [2, 148 б.] дейді. Олай болса, сақтардың түрік текті екендігін айғақтайтын археологиялық деректер жеткілікті. Есік қорғанынан табылған тостағаншадағы жазу сондай айғақтардың бірі саналады. Сонымен қатар, сақ қорғандарының ерекшеліктері кейінгі ғұн, көне түрік дәуірі жерлеу, еске алу кешендерімен құрылымдық және семантикалық тұрғыдан толық сәйкес келеді. Мәселен, сақ қорғандарынан кездесетін жартылай сынған және бүтін ыдыс-аяқтар, қару-жарақ, сауыт-саймандар, жылқы, ат-әбзелдері ғұн, көне түрік дәуірі жерлеу кешендерінде де орын алады. Көне түрік дәуірінде кең тараған бәдіз тастар мен балбал тастар алғаш сақ, сармат дәуірінде кездесе бастайды. Оған қоса, қорғандық сипаттағы жерлеу үлгісі басталатын қола дәуірінен бастап, сақ, ғұн, көне түрік дәуірлеріне дейінгі аралықта белгілі бір жерді қасиетті пантеон ретінде таңдап, әлгі орынға мыңжылдықтар бойына өмірден озған ата-бабаларын жерлеу дәстүрі қалыптасқанын көреміз. Мысалы, Берель (Бергіел) қорғанында сақ дәуірі мен көне түрік қорымдары қатар кездеседі [9, 100 б.]. Киіз үйге ұқсас сақ қорғандарының сыртқы пішіні де бізге түркілік мәдениеттің негізін сездіреді.

Байырғы көшпелілер табиғаттың тамырын тап басып, аспан денелерінің қозғалысы мен ауа-райының құбылысын жете зерттеп, өз тұрмыс-тіршіліктеріне орайымен пайдалана білген. Аспан денелерінің ішінде күннің орны ерекше болған. Сол себепті киіз үй есігі күншығысқа қаратылып, ал төсек басы батысқа бағытталатын еді. Осылайша, әрдайым күншығысқа көз тігіп жатады. Есіктен табылған Алтын адамның басының батысқа қаратылуы да ежелгі дүниетанымның бастауларынан хабар береді [4, 3 б.]. Сақ көсемдерінің күндей жарқыратып алтынмен жерлеуінің быр сыры осында жатса керек. Геродот жазбаларында алтынның құндылығы туралы да жазылады. «Священные золотые предметы скифские цари тщательно охраняли и с благоговением почитали их, принося ежегодно богатые жертвы» [5, 11 б.] дейді Геродот. Алтын ғана емес, Күн тәрізді жылу беретін от та көшпелілер дүниетанымда символдық мәнге ие болған. Академик М. Ғылманов «...сегодняшняя казахская невеста, пришедшая в дом жениха, должна налить из чашечки масло в огонь очага и приговаривать при этом: «От-ана, май-ана, жарылқа», что означает «Мать огня, мать масло благослови». Хозяйку дома казахи наивают «от-иеси», что означает «хозяйка огня (очага)», а мужа называют «от-ағасы» (брат огня). Это говорит о очень важной роли женщины в поддержании очага. Со времен скифов и саков у казахского народа очень сильны обряды и обычаи, в основе которых лежит почитания огня и очага. Например, нельзя наступать на золу, плевать в огонь, очаг является священным, и много-много других подобных обычей и традиций, сохранившихся у казахов и осетин» [6, 55-58 бб.] деп отты кие тұту дәстүрін сөз етеді.

Ертедегі көшпелілерде, әсіресе, сақтарда әруақтарды құрметтеу дәстүрі айрықша сипатқа ие екендігі деректерде жиі кездеседі. Баласы әкесіне, ата-бабасына арнап құрбандық шалып, ас беретіндігін Геродот былайша сипаттайды:

«...Этому кумиру ежегодно приносит обильные жертвы. Жертвоприношения совершает сын в честь отца, подобно тому, как это происходит на поминальном празднике эллинов. Этих людей также считают праведными, а женщины у них совершенно равноправны с мужчинами» [6, 24 б.].

Өмірден озған ата-баба рухын құрметтеу жосынына сай соңғы сапарға шығарып салу, қырық күндігін, жылдығын өткізу барлық көшпелі империялар мен мемлекеттерге мыңжылдықтар бойы әбден орныққан ортақ дүниетаным еді. Оның айқын көрінісі – қорғандық кешендерді үй тәрізді етіп салып, марқұммен бірге жылқысын, тірісінде қажетті болған жабдықтарын қоса жерлеуі. Сонымен бірге, сақтарда өмірден озған адам неғұрлым текті әрі әлеуетті болған сайын оның соңғы сапарға шығарып салу, ас беру рәсімі барынша сән-салтанатты өткен [7, 7 б.]. Мысалы, қаған қайтыс болғанда оны өз құзырындағы аймақты 40 күн ішінде аралатып шығады. Қағанның әлгіндей соңғы сапарына ең жақын адамдары қатысқан. «Как рассказывает Геродот, после смерти царя шествие по стране длилось в течение сорока дней. За это время тело его успевали обвезти по землям всех подвластных племен, которые устраивали пир для провожающих и совершали жертвоприношения в честь покойного. Эти племена затем присоединялись к процессии и приходили к месту погребения. Колесница останавливалась около свежeverытой могилы. Это было сложные подземные сооружение, состоящее из нескольких соединенных между собой камер» [7, 19-21 бб.] деп қырық күндік туралы дерек береді Л.К. Галанина, И.П. Засецкая есімді ғалымдар өздерінің «Скифы» атты бірлесіп жазылған еңбектерінде. Сібір түріктерінде әлі күнге дейін осыған ұқсас наным бар екендігі қайран қалдырады. Олар өмірден қайтқан адам рухы қырық күн ішінде өзі тірісінде болған, көрген жерлерінің бәрін аралап өз үйіне қайтып келеді деп сеніп, жұрт таңға дейін ұйықтамай, сырттан айрықша белгі беретін желдің дыбысына құлақ түріп күтеді. Өмірінде көп жерді көрген адамның рухы 40-ші күні таңға жуық кешігіп ерең өз үйіне жетеді деп есептеледі. «Оңтүстік Сібірдегі түріктердің дәстүрлі дүниетанымы» атты ұжымдық еңбекте бұл туралы былай делінеді: «В поминальной обрядности тюркоязычных народов Южной Сибири существует очень интересный эпизод. В сороковины родственники всю ночь не спят и ждут покойного (вернее, его тень), возвращающегося из дальнего пути. За сорок дней он должен обойти все места, где бывал при жизни. При этом информаторы подчеркивают, что если челоовек много путешествовал, был на войне, то его тень успевает «возвратиться» только к утру» [8, 74]. Марқұмның қырық күндігін атап өту рәсімі Сібір түріктері ғана емес, барлық Орталық Азия түріктерінде жақсы сақталған. Ата-баба рухының культі түрік халықтарында артындағы ұрпағына жан-жануарлар бейнесінде әсер етеді, аян береді, желеп-жебейді [8, 89-90 бб.]. Оның қазақ дүниетанымындағы көріністерін Абылай ханның Ақ бұрасы, Балуан Шолақтың Ақ қошқары, Жамбылдың Қызыл жолбарысы, Кемпірбайдың Көк ала үйрегі және тағы басқа образды сөз оралымдары айғақтайды. Бұл культтік дүниетанымды сақ қорғандарындағы аң стилінің негізін қалаушы фактор ретінде қарастырамыз. Бұғы, арһар, жылқы тәрізді зооморфты бейнелермен қатар, көшпелілер санасында қасиеттіге балапатын әулие ағашы (өмір ағашы), қасиетті тау көріністері сақтардың қару-жарақтары мен сауыт-саймандарынан, қола айналарынан және тағы басқа қолөнер бұйымдарынан кеңінен орын алған [10, 55 б.].

Енді бір қызық дерек: ежелгі сақтардың қымыз өндіру әдісі біздікіне өте ұқсас болған. Мәселен, біреуі биенің бір үрпіне түтікше арқылы жел үрлеп тұрса, келесі адам екінші емшегінен сауып жатады. Физиканың заңдылығына сүйеніп бір желінді бір жағынан ауаға толтыру арқылы екінші жағынан іштегі сүттің қысымымен итеріліп сыртқа шығуы қамтамасыз етіледі. Одан кейін үлкен ыдысқа құйып (бәлкім, күбінің бір түрі болса керек), әбден араластырылып шайқалады. Бұл туралы Геродот былай дейді: «Добывают же молоко

скифы так: берут костяные трубки вроде свирелей и вставляют их во влагища кобылиц, а затем вдвуют ртом туда воздух. При этом один дует, а другой выдаивает кобылиц. Скифы поступают так, по их словам, вот почему: при наполнении жил воздухом вымя у кобылиц опускается. После доения молоко выливают в полные деревянные чаны. Затем, расставив вокруг чанов слепых рабов, скифы велят им взбалтывать молоко» [5, 7-8 бб.].

Қазақстан жерінде ең алғаш жылқы қолға үйретіліп, қымыз өндіргені жаһандық тарихшыларды мойындатып отыр. Қымыз сусыны тек көшпелі түріктерде ғана кездесетіндігін ескерсек, сақтардың өз ата-бабаларымыз екендігіне тағы да көз жеткізе түсеміз. Грек жазба деректерінде, әсіресе, Геродот еңбектерінде сақтардың тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі туралы ақпараттар молынан ұшырасады. Ондағы сақтар туралы деректер түрік халықтарының этномәдени ерекшеліктерімен толығымен үйлесіп, қабысып тұрғандығы қырағы көзге айқын көрінеді.

Л.А. Ельницкий сақтар дәстүрінің кейінгі түріктерде сақталғанын былайша баяндайды: «Скифами продолжали называть тюрко-монгольские орды, наводнявшие волго-донские пространства в эпоху Киевской и Московской Руси. Это было не только перенесением древнего названия на более поздние обстоятельства; тюрко-монголы и в действительности многое унаследовали от алано-сармат и гуннов, впитавших в себя скифскую культуру и распространивших ее вишь и вглубь по указанной территории – в кочевнической среде и среди оседлого населения» [1, 3 б.]. Расында да ертедегі орыс тарихшысы Андрей Лызовтың Алтын Орда түріктері туралы кітабы «Сақтар тарихы» («Скифская история») деп аталады.

Сақтарды парсытекті, парсытілді деп есептеушілердің негізгі сүйенер салыстырмалы еңбектері – «Авеста» және «Ригведа». Бұған дейін, будда діні далалық дүниетанымның өзгеріске ұшыраған нұсқасы болуы мүмкін деген болжамымызды мақала ретінде жазған едік [11, 225-228 бб.]. Бұл дінді апарған алғашқы адамның есімінің Шакья болуы, оның басқа емес, дәл осы сақтар мекендеген Орталық Азияда туылуы, пұт құдайларының көне түріктердің әруақтарға арналған бәдіз тастарға ұқсауы бекерден бекер емес шығар. Л.А. Ельницкий сақтар дәуіріндегі көшпелілердің Еуразияға ықпалын әділ парықтай білген. Ол: «Проникновение хеттов в Малую Азию, касситов в Месопотамию и гиксосов в Египет, как и поздние киммерийско-скифское вторжение в Малую Азию и Сирию, было связано с общим передвижением евразийских кочевых племен. Это же явление имело огромное общекультурное значение и оказало влияние на образование позднейшей гидро- и топонимики. Лингвистическая карта древней Евразии, карта гидро-топо-этнонимов, во многом определяется передвижениями и деятельностью тех племен, которые в широком смысле можно назвать киммерийско-скифскими. Отсюда ясно, о какой степени вопросы происхождения скифской культуры, распространения и перемещения скифских племен важны для исторической географии нашего материка. Скифские и родственные им по культуре племена в древности в некоторой мере определили культурно-географический облик Северного Китая, Северной Индии, восточно- и североиранских стран, Сирии, Малой Азии, северной части Балканского полуострова и Придунавья вплоть до Рейна» [1, 4-5 бб.] деп жазады. Осындай ұланғайыр аумаққа мәдени ықпал жасалған сақтардың өз төл дүниетанымы мен тілі болмады деу мүлде қисынсыз. Бұл тұрғыдан алғанда, Шакьяның тегі сақ болмағанның өзінде мәдени алмасулар кезінде «Авеста» мен «Ригведада» түркілік элементтердің жүруі қалыпты жағдайға айналады. Белгілі ғалым сақтардың мәдени ықпалын «Карта современной Евразии (особенно наименования ее гор, морей, рек, многих культурных областей и отдельных центров) сложилась под влиянием скифской военно-политической активности и совершавшегося для скифских нужд широкого хозяйственного и культурного общения» деп жоғары бағалайды. Әрмен қарай Л.А. Ельницкий өз ойын былай сабақтай түседі: «Целые периоды в истории Евразии определяются в свете взаимосвязи кочевнического и оседлого быта. Тек, на прогресс ремесел, и в частности техники обработки металла, сильно повлияли потребности воинственных кочевнических сообществ. Номады все решительнее заявляли свой требования носителям оседлых культур потому, что из кочевнической среды возникали многие правящие династии: III династия Ура в Месопотамии, касситская династия в Вавилоне, владыки Ассирии, хеттские цари, цари мидии, Ахмениды, парфянские и кушанские владетели, скифская династия в Северной Индии. Влияние кочевников сказывается на культуре и языке древней Италии, а в Адриатике этим вызвано, возможно, возникновение загадочной культуры этрусков» [1, 5 б.]. Жаһандық тарихта айрықша орын алған әулеттер мен мәдениеттердің әртүрлі деңгейде көшпелілер мәдениетімен тамырласып жатқандығын аңғаруға болады. Л.А. Ельницкий тілге тиек еткен этрусктердің негізінде ұлы грек мәдениеті өсіп шығады. Түркияға барған сапарымызда Ыстамбыл археологиялық музейінен гректердің ескерткішіндегі көптеген көшпелілерге тән белгілерді анықтаған едік [12, 6 б.].

Қорыта келгенде, сақтардың парсытекті, парсытілді болғаны, парсылық мәдениеті туралы бұрынғы көзқарасты толығымен жоққа шығаратын кез жетті. Өкінішке орай, әлі күнге дейін мұндай қате пікірді өз ғылыми еңбектеріне негізге алып жүрген отандық ғалымдар жеткілікті. Ұлттық және түркілік мәдениетіміздің қайнар бұлағы сақ дәуірінен басталады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ельницкий Л.А. Скифия Евразийских степей. – Новосибирск: Наука, 1977.
- [2] Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы, 1996.

- [3] Бернштам А.Н. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии. – М.-Л.: Советская этнография, VI-VII, 1947.
- [4] Акишев А. Искусство и мифология саков. – Алматы: «Наука» Казахской ССР, 1984.
- [5] Геродот. «Мельпомена». Страна скифов. – Алматы: Кочевники, 2003.
- [6] Гильманов М. Скифские корни или семиология казахского орнамента // – Мысль. – 2014. – № 6.
- [7] Галанин Л.К., Засецкая И.П. Скифы. – Л. Аврора, 1970.
- [8] Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир / Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалиев А.М., Усманова М.С. – Новосибирск: Наука. Сиб. Отд-ние, 1988.
- [9] Самашев З., Ермолаева А., Куш Г. Казак Алтайының көне қазыналары. – Алматы: Өнер, 2008. – 199 б.
- [10] Археология Казахстана / Байпаков К. Самашев З. Төлеубаев А. – Алматы: Өнер, 2006. – 256 с.
- [11] Әубәкір А. Тәңірлік дүниетанымының сарқыншақтары // «Әлемдік жаһанданудағы түркі өркениеті» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – 16-17 мамыр, 2014.
- [12] Әубәкір А. Тарих тұңған түрік елі // «Түркістан» халықаралық газеті. – 2 қазан, 2014.
- [13] Базылхан Н. Көне түрік этномәдени-тарихи деректері (VI-IX ғғ.). – Алматы: Дайк-пресс, 2014. – 278 б.

REFERENCES

- [1] Yelnitskiy L.A. Scythia of the Eurasian steppes. Novosibirsk: Nauka, 1977 (in Russ.).
- [2] Amanzholov A.S. Turki filologiyasy zhane zhazu tarihy. Almaty, 1996 (in Kaz.).
- [3] Bernshtam A.N. The ancient Turkic elements in the ethnogenesis of Central Asia. M.-L.: Soviet Ethnography, VI-VII, 1947 (in Russ.).
- [4] Akishev A. Saks Art and Mythology. Alma-Ata: "Science" of the Kazakh SSR, 1984 (in Russ.).
- [5] Herodotus. "Melpomene". The country of the Scythians. Almaty: Nomads, 2003 (in Russ.).
- [6] Gilmanov M. Scythian roots or symptomatology of Kazakh ornament // Mysal. 2014. № 6 (in Russ.).
- [7] L.K. Galanin, I.P. Zasetzkaya. Scythians. - L. "Aurora", 1970. (in Russ.).
- [8] The traditional worldview of the Turks of southern Siberia. Space and time. The proprietary world / E. L. Lviv, October I.V., Sagalov A.M., Usmanov M.S. Novosibirsk: Nauka. Sib. Div, 1988. (in Russ.).
- [9] Samashev Z., Ermolaeva A., Kusch G. Kazakh Altaynyng kone qazynalary. Almaty: Oner, 2008. 199 b. (in Kaz.).
- [10] Kazakhstan Archaeology / Baipakov K. Samashev Z. Toleubaev A. - Almaty: Oner, 2006. 256 p. (in Russ.).
- [11] Abakir A. Tanirlik dunietyanymnyng sarqynshaqtary // "Alemdik zhahandanudagy Turki orkenieti" Conference Materialdary. 16-17 Mamyr 2014. (in Kaz.).
- [12] Aubakir A. Tariq tungan turik Eli // "Turkistan". 2 october 2014. (in Kaz.).
- [13] Bazyllhan N. Kone turik etnomadeni-Tariqi derekteri (VI-IX ғғ.). Almaty, Dyke-Press, 2014. 278 b. (in Kaz.).

КУЛЬТУРА И МИРОВОЗЗРЕНИЕ СКИФОВ:
ПРОТОТЮРКСКАЯ ОБЩНОСТЬ

А. Аубакир

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Ключевые слова: скифы, мировоззрение, археология, этнография, этнокультура, этногенетика.**Аннотация.** Данная статья посвящена этногенетике скифов. По вопросу скифов ведется спор между учеными а именно:

1. Каким был язык: тюркский или индоиранский?
2. Какими были этногенетические корни: тюркские или индоиранские?

Последние находки археологических артефактов, новые научные сведения подтверждают, что скифы были тюркской принадлежности и тюркоязычными. Археологические и этнографические материалы, показывающие мировоззрение и хозяйство скифов, полностью совпадают с материалами эпохи гуннов и древних тюрков. Точно такие же общие черты мировоззренческого характера встречаются у древних скифов и современных тюркских народов. И все это явно показывает, что скифы предки тюркских народов.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 146 – 152

**THE SINO-INDIAN BORDER ISSUE:
EMERGENCE OF THE BORDER DISPUTE
AND SETTLEMENT MECHANISMS**

Albina Muratbekova

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: albina.muratbek@gmail.com

Key words: the Sino-Indian border issue, Line of Actual Control, boundary dispute, Arunachal Pradesh, Aksai Chin.

Abstract. In the recent years, the role of Sino-Indian relations – bilateral, as well as regional and global had been rapidly changed. An emerging economic, political and social capital of China and India allows to change politic and geostrategic course of Asian giants. Despite the work done to settle the boundary dispute between China and India, border still remains unsettled. This article describes key points in the development of Sino-Indian relations regarding border issue, focusing on the development of border dispute settlement mechanisms, as well as maintaining peace and tranquility along the Line of Actual Control. Historical overview of the emergence of territorial disputes and ways to resolve it helps to understand challenges while resolving the dispute. Given the current positions of Asian giants, strengthening of bilateral political dialogue and strategic communication, development of economic and trade relations, cultural exchange and strengthening of regional powers we can assume that the border dispute can be settled if economics will have the prerogative afore politics.

**КИТАЙСКО-ИНДИЙСКИЙ ПОГРАНИЧНЫЙ ВОПРОС:
ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ СПОРА
И МЕХАНИЗМЫ ЕЕ УРЕГУЛИРОВАНИЯ**

А. Муратбекова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: китайско-индийский пограничный вопрос, Линия Фактического Контроля, пограничный спор, Аруначал Прадеш, Аксай Чин.

Аннотация. За последние годы меняется роль китайско-индийских отношений как на двустороннем, так и на региональном и глобальном уровнях. Динамично развивающийся экономический, политический и социальный капитал Китая и Индии позволяет изменить политический и геостратегический курс азиатских гигантов. Несмотря на позитивный тренд в развитии китайско-индийских отношений, пограничный - территориальный спор до сих пор не решен, это прямо и косвенно влияет на полноценное развитие двусторонних отношений. Данная статья описывает основные моменты в развитии китайско-индийских отношений по пограничному вопросу, уделяя внимание разработке механизмов урегулирования спора, а также достигнутых результатов по установлению мира и спокойствия на границе. Исторический обзор возникновения территориального спора и путей ее урегулирования позволяет понять суть конфликта, а также продолжительность дискуссий по разрешению спора. Учитывая нынешнее положение азиатских держав, на фоне усиления двустороннего политического диалога и стратегической коммуникации, развития торгово-экономических отношений, развития сотрудничества в области культуры, а также укрепление позиции в регионе, можно предположить, что одним из вариантов решения приграничного спора может быть выбор экономических прерогатив перед политическим.

Со времен провозглашения независимости Китая и Индии пограничный вопрос остается одним из самых актуальных вопросов, определяющий политический курс двухсторонних отношений. Граница между Китаем и Индией протекает по высоким горным хребтам Гималайских гор, протяженностью более 125 000 кв.км, большинство из территории которого из-за географического положения является необитаемым. Спор берет свое начало со времен Британской колониальной эры, когда Тибет в рамках политики «Большой игры» являлся буферной зоной между Китаем и Британской Индией. Критическим моментом в развитии двусторонних отношений была война 1962 года, в результате которой двусторонние отношения прекратились на долгие годы. Только в 1976 году Китай и Индия восстановили дипломатические отношения, тогда как реальные экономические и политические взаимоотношения начались после 1980-х годов. На сегодняшний день заключено четыре основных соглашения по урегулированию пограничного спора, а также установлены механизмы по мерам доверия и безопасности на пограничной территории.

Целью данной статьи является проведение исторического анализа по пограничному вопросу на основе официальных договоров, правительственных документов, а также работ известных специалистов в области изучения данного вопроса. Описана хронология развития конфликта, определены факторы для улучшения двусторонних отношений, которая прослеживается в тенденции урегулирования пограничного спора.

Китайско-индийский пограничный спор интерпретируется разными подходами: китайская сторона заявляет, что линия МакМагона являлась продуктом британского империализма, поэтому никогда не была принята китайским правительством. Индийская сторона заявляет, что исторические и географические границы между Индией и Китаем были тысячелетиями, пограничный вопрос является стратегическим вопросом для Индии, подвергая сомнению целостность территории Республики Индия. Ссылаясь на это, первый премьер-министр Индии Дж.Неру использовал односторонний подход, не желая проводить переговоры по пограничному вопросу, что привело к военному конфликту в 1962 году. Данная работа описывает оба подхода, используя описательный метод с элементами исторического и контент анализа.

Библиографическая база исследования основана на первоисточниках, а также на работах китайских, индийских и других международных авторов. Особое внимание уделено изучению результатов совместных встреч и совместных соглашений по территориальному вопросу.

Возникновение пограничного вопроса. Пограничный вопрос возник после получения независимости Республики Индия в 1947 году и Китайской Народной Республики в 1949 году. Индия после обретения независимости определила свои границы согласно линии МакМагона, и утверждала, что договор Симлской конференции 1914 года - единственный официальный документ, согласно которому границы были определены.

В целом, границы между Китаем и Индией традиционно разделены на три сектора: восточный, западный и средний сектора. Западный сектор территория Аксай Чин, более 38 000 кв.км спорной территории, оккупирован Китаем в результате войны 1962 года. Китайская сторона претендует на него как часть Ладакха, тогда как Индия оспаривает территорию как часть штатов Джамму и Кашмир.

Восточный сектор – Агентство Северо-Восточной границы, которому в 1986 году правительство Индии присвоил статус штата и переименовал в штат Аруначал Прадеш, занимает территорию около 90 000 кв. км и является спорной территорией. Китай называет эту территорию «Южным Тибетом», включая монастырский город Таванг, родину шестого Далай Ламы.

Средний сектор включает пересечение границ Тибета-Кашмира-Пенджаба с одной стороны и Непала-Тибета-Утар-Прадеш с другой. Данный участок был спорным как часть линии МакМагона, в 2000-2001 годах в результате встреч специальных представительств, а также обмена картами данный сектор был урегулирован мирным путем.

Начало двухсторонних отношений. Первые годы независимости характеризуется периодом становления двух государств, Китай и Индия были заняты установлением дипломатических отношений и определением внутренней и внешней политики. Данный период отношений между Китаем и Индией описывают как «период эйфории» после провозглашения независимости. На первых порах территориальный вопрос не поднимался лидерами двух стран. Индия определила свои границы по линии МакМагона, Китай после «мирной оккупации» Тибета в 1951 году не поднимал вопрос о границах. Важным событием данного периода является подписание в 1954 году Пяти принципов мирного сосуществования «Панча Шила», первым пунктом которого является признание целостности территории, а также суверенитет государств.

В 1954 году в учебнике по истории Китая была опубликована карта с границей Китая на 30 км дальше линии МакМагона. Президент Индии Дж.Неру при встрече с Чжоу Эньлаем во время Бангдунской конференции в 1955 году упомянул, что в китайских учебниках указаны не точные границы, на что получил ответ от Чжоу Эньлая, что опубликованы старые карты, которые еще не подвергались экспертизе и тщательному изучению. Индия опубликовала свою «точную и определенную» карту в 1954 году со всеми международными законными границами.

Между тем, правительство Китая в это время строило и в 1957 году завершило строительство автомагистрали Тибет-Синьань, которая соединяет Лхасу, Тибет с Синьцзянь-Уйгурским Автономным районом. С.Хоффман описывает как правительство Индии, во главе с Дж. Неру делали вид, что не знают о строительстве автомагистрали, но после публикации в China Daily о завершении строительства, Дж. Неру публично признал, что Китай построил дорогу на индийской территории [1; 63]. Это были первые претензии по пограничному вопросу.

Позиция Китая была определена во время Бангдунской конференции, представлена и реализована Чжоу Энлаем. Было определено: идентифицировать и декларировать спорные сектора с соседними государствами, совместно установить статус-кво, провести переговоры для взаимного определения границ, организовать совместные комиссии для урегулирования пограничного вопроса, подписать договор об установлении новых границ [3; 67].

Индийский подход в установлении границ был characterized Сингом как «Индийский идеализм», оформленный в форме Индийской передовой внешней политики [4; 112]. Правительство Индии, а именно Дж. Неру придерживался позиции, что границы были определены обычаями, традициями и практикой, соответственно, индийская сторона отказывается проводить какие-либо переговоры по Индийской территории.

Тайны вокруг линии МакМагона. После раздела Россией Монголии на внутреннюю и внешнюю Монголию и создания буферной зоны между Китаем и Россией Британско-Индийское правительство мечтало сделать похожее в Тибете, поделив Тибет на внутренний и внешний, чтобы сделать внешний Тибет буферной зоной между Британской Индией и Китаем. Для достижения данной цели была организована конференция в Симле в 1914 году, с представителем со стороны Британии Генри МакМагона, со стороны Китая Ивэн Чена и Лончан Шатра представителя Тибета. Конференция на самом деле делилась на две параллельные секции: открытая трехсторонняя конференция о разделении Тибета и вторая секретная часть по переговорам об Индийско-Тибетской границе, которая проводилась без участия Ивэна Чэна, представителя Китая. В начале 1914 года Лончан Шатра тайно провел переговоры о разделении Тибета и его границах между Тибетом и Ассамом. Соглашение было достигнуто путем секретных переписок между Тибетом и Британской Индией 24-25 марта 1914 года. Это пограничная линия, позже известная как линия МакМагона, была показана на двух листах.

Так как не было достигнуто соглашения по основному вопросу, Симлская конференция была признана неудавшейся и канула в лету до 1935 года. Первый официальный отчет о Симлской конференции появился в Сборнике соглашений Айчисона, том XIV, изданной в 1929 году. Там нет ссылок на линию МакМагона, но есть обсуждение Китайско-Тибетской границы. Было указано, что трехстороннее Соглашение было разработано и инициировано в 1914 году, но Китайское правительство отказалось его подписывать, тем самым Соглашение не было заключено.

В 1935 году заместитель секретаря иностранного и политического отдела Британско-индийского правительства Олаф Каро, обнаружив секретные документы Симлской конференции, осознал, что северо-восточные границы в будущем могут привести к спору, поэтому предложил правительству изменить официальные записи Симлской конференции в сборнике соглашений Айчисона и указать линию МакМагона на официальных картах. Британское правительство приняло предложение. Оригинальное издание сборника соглашений Айчисона от 1929 года было изъято и заменено новым, напечатанным в 1938 году, но с указанием даты печати 1929 года. Только три копии оригинальной версии печати от 1929 года сохранились: один в библиотеке Пекина, один в библиотеке Гарвардского университета и один в Индийском офисе Британской библиотеки. В новой версии указывалось, что результатом Симлской конференции было подписание соглашения по статусу Тибета и границы Тибета с Индией и Китаем. Так появилась официальная карта с линией МакМагона, которая определяет фактические границы на 60 миль южнее прежнего.

Аксай чин. Западный сектор Китайско-индийской границы находится на пересечении границ Пакистана – Синьцзян – Тибета – Кашмира. Район Аксай Чин. Аксай Чин из-за своего географического расположения является землей без обитания, но является стратегически важным районом Китая, так как автомагистраль соединяющая Тибет с Синьцзяном находится на данной территории. Для Индии данный участок не представляет ни исторического, ни стратегического значения. Британское правительство во время перехода власти в 1947 году оставило Аксай Чин "неопределенной" территорией.

Война 1962 года и ее последствия. Учитывая, что границы между Китаем и Индией не были ранее определены и имеются претензии с обеих сторон, было необходимо вести переговоры для устранения конфликта. К сожалению, руководство Индии, ссылаясь на историческое и географическое деление границы, отказывалась сесть за стол переговоров для решения вопроса определения границ. Основные причины войны 1962 года были:

1. Предоставление убежища духовному лидеру Тибета Далай Ламе и его последователям. Вопрос Тибета был уязвимым вопросом для Китая, поэтому предоставление убежища Далай Ламе послужило толчком для поднятия территориального вопроса с Индией.

2. Односторонний подход правительства Индии в решении пограничного вопроса, отсутствие стратегической политики и последствия передовой внешней политики Индии. Правительство Индии отказывалась вести какие-либо переговоры по пограничному вопросу, ссылаясь на отсутствие территориального спора.

3. Отказ от пакетной сделки Индии - обменять Аруначал Прадеш на Аксай Чин. Власти Китая изначально предлагали пакетное предложение, но Индийское руководство отказывалось от переговоров.

4. Уверенность Дж. Неру в том, что Китай внутренне слабый, тем более учитывая позиции Китая на международной арене не станет начинать войну. В то время позиция Китая была сложной, Чан Кай-Шек угрожал захватить Китай из Тайваня, Советский Союз становился враждебной, американцы воевали во Вьетнаме, в Тибете сохранялось враждебное и мятежное настроение. Эти факты убеждали Дж. Неру, что Китай не начнет военную агрессию против Индии.

После глубокого анализа действия правительства Индии, а также личностного влияния Дж.Неру на пограничный вопрос, американский исследователь Хоффман написал: "Китай был высокомерным, с чувством превосходства, революционная сила с агрессивным настроем, исторический привыкший завоевывать, когда внутренне сильное государство, фундаментальные атрибуты, влияющие на политику Индии, были китайский центризм и национализм, которые укрепились во время изоляции Запада. По отношению к Индии Китай был параноиком и обладал односторонним мнением, не был заинтересован в решении пограничного вопроса" [1;55]. Исследователь Максвелл описывает позицию Китая: "Индия создала пограничный конфликт, отказывалось проводить переговоры по нему, и позже приложили усилия, чтобы показать хорошие намерения через военную силу. Реакция Китая на использование силы была оправданной, стратегический и политический, так как политика Индии не оставила других альтернатив мирного решения пограничного вопроса" [3;92].

В период с сентября 1959 по март 1960 года около 30 заметок, 8 писем и 6 меморандумов было обменено между Индией и Китаем по пограничному вопросу [8;89]. Военная агрессия началась в октябре 1959 года, когда китайский солдат убил индийского полицейского, патрулировавший границу на территории Индии. В это время обе стороны укрепили свое военное присутствие на приграничной территории. Сам конфликт имеет две фазы: предвоенный период с сентября по 21 октября 1962 года, период освобождения поста Дхола и устранения китайских солдат с хребта Тагла и период войны с 20 октября по 21 ноября 1962 года во время военных действий в Агентстве Северо-восточной границы и Ладакхе.

Результатом войны стал вывод войск Китая 1 декабря 1962 года. Китайская сторона отступила на 20 км от Линии Фактического Контроля (ЛФК). В период войны правительство КНР два раза объявляло о прекращении огня при условии, что индийское руководство примет предложение КНР. Индия отвергла оба предложения, Китая объявил о выводе войск после захвата всех претендовавших территории. Для решения результатов военного конфликта была назначена конференция в Коломбо 10-12 декабря 1962 года. На конференции китайская сторона предложила об отступлении на 20 км от ЛФК, но индийская сторона отвергла предложение. На восточном секторе ЛФК послужила для обеих сторон линией прекращения огня, вопрос в среднем секторе будет решен мирным путем. Индийская сторона отвергла предложение Коломбо.

После окончания войны обе стороны отзывали свои дипломатические миссии и прекратили отношения более чем на пятнадцать лет. Война изменила представление о пограничном вопросе, возникло представление об угрозе с китайской стороны, а еще больше изменило политику Индии по вопросам управления и планирования войсками, также в определении внешней политики.

Возобновление двухсторонних отношений и поиск новых механизмов урегулирования пограничного вопроса. В 1976 году правительство Китая и Индии возобновили свои дипломатические отношения, а в 1979 году Премьер-Министр Индии А.Б.Ваджпайи посетил Пекин первый раз после эскалации конфликта.

С 1980-х годов пограничный вопрос между Китаем и Индией развивался поэтапно, можно выделить три основных периода развития отношений: первый период начинается с 1980 годов до визита Р.Ганди в декабре 1988 года. В это время проходили восемь раундов встреч по пограничному вопросу. Второй период начинается с 1990-х годов и до ядерных испытаний Индии в 1998 году. В этот период были подписаны два соглашения по обеспечению мира и спокойствия на границе, а также велись переговоры в рамках совместных рабочих групп. Третий период начинается с 2000-х годов, после небольшой паузы во время ядерных испытаний Индии взаимоотношения между Китаем и Индией улучшились, это дало скачок для развития сотрудничества по многим направлениям, а также подписанию нескольких соглашений по установлению мер доверия в приграничных районах.

В период с 1981 по 1988 года было восемь раундов встреч по приграничным вопросам, которые, не привели к результатам. Началом новой эры развития индо-китайских отношений принято считать приезд Раджива Ганди в Пекин в 1988 году, это были последние годы холодной войны и период изменения конъюнктуры мировой политики, Индия и Китай понимали, что необходимо переориентировать свою внешнюю политику в контексте изменения структуры мирового господства.

В 1991 году во время визита Премьер-Министра КНР в Индию было подписано китайско-индийское совместное коммюнике от 16 декабря 1991 года, в котором обе стороны подтвердили независимую внешнюю политику и пять принципов мирного сосуществования.

Индия на переговорах настаивала на отдельном изучении каждого сектора с учетом всех нюансов, поэтому отказывалась принимать пакетное предложение Китая. Китайское руководство предлагало пакетное соглашение, в восточном секторе Китай примет линию МакМагона в обмен на установление статуса кво в западном секторе. Пакетное предложение Китая до сих пор является основным предложением Китая для разрешения приграничного конфликта.

Из-за отказа каждой из сторон принимать предложение другого, единственным достижением восьми раундов встреч было установление мира и спокойствия на границе. Во время визита было решено, что для решения приграничного вопроса встречи должны проходить на более высоком уровне. В связи с этим было принято решение о создании совместных рабочих групп (СРГ), а также группы экспертов по дипломатическим и военным вопросам. С 1989 года было проведено 15 встреч совместной рабочей группы. Результатом совместных встреч рабочих групп стало подписание двух соглашений: Соглашение о поддержании мира и спокойствия в пограничных районах вдоль линии фактического контроля от 7 сентября 1993 года и Соглашение о создании мер доверия в военной области на линии фактического контроля в районах китайско-индийской границы от 29 ноября 1996 года.

В 1997 году Китай и Индия согласились ежегодно проводить консультации на уровне министров иностранных дел. Еще одним значимым результатом совместных встреч является инициатива о проведении регулярных встреч между местными командирами, два раза год проводятся встречи с военнослужащими на постах в Бум Ла, Нату Ла и Дичу в восточном секторе, Липулех в среднем секторе и Спангур возле Чушул в западном секторе.

Несмотря на улучшение двухсторонних отношений, а также наличие видимых результатов по решению пограничного спора возникали несколько инцидентов, отталкивающие назад процесс нормализации и бросали серьезные вызовы дальнейшему развитию двусторонних отношений. Первый инцидент - это провозглашение спорной территории Агентства Северо-Восточной границы штатом Аруначал Прадеш в декабре 1986 года. Это вызвало волну протеста со стороны руководства Пекина, ссылаясь на то, что Индия «серьезно нарушает» территориальное единство и суверенитет Китая [9;357]. Вторым инцидентом произошел в 1986-87 годах в восточном секторе, в Сумдаронг Чу, когда была объявлена мобилизация сил и обе стороны были на грани конфликта. Не менее значимым инцидентом являются ядерные испытания Индии в мае 1998 года, из-за которого произошла пауза в двусторонних отношениях. Председатель КПК Китая вынужденно отменил запланированный визит в Индию в ноябре 1998 года. Тем не менее, в январе 1999 года двусторонние отношения Индии и Китая вернулись к прежнему руслу.

Встречи Китайско-индийских совместных рабочих групп способствовали установлению механизмов для создания мер доверия вдоль спорной территории Китайско-индийской границы. Однако руководители обеих стран понимали, что пограничный вопрос необходимо решать не историческим, техническим или юридическим путем, а именно политическим. Поэтому Премьер-Министр Индии Ваджпай во время визита в Китай 22-27 июня 2003 года предложил создать новые механизмы урегулирования пограничного спора. Стороны договорились о назначении высших государственных служащих в качестве специального представителя по пограничному вопросу. Со стороны Индии был назначен советник национальной безопасности, а со стороны Китая вице-министр иностранных дел назначен специальным представителем по приграничному вопросу. Первая встреча специальных представителей прошла 23-24 октября 2003 года. После пяти раундов переговоров было подписано Соглашение о политических параметрах и основных принципах для решения Китайско-индийского приграничного вопроса.

Встречи специальных представительств, также как и совместная рабочая группа по китайско-индийскому пограничному вопросу разработали ряд документов, способствующая определению китайско-индийской границы. Несмотря на это, восточный и западный сектора остаются неурегулированными. В таблице указаны соглашения по китайско-индийскому пограничному вопросу, на основе которого поддерживается контроль границы.

Основные соглашения по урегулированию пограничного спора

№	Дата	Наименование
1	Сентябрь 7, 1993	Соглашение о поддержании мира и спокойствия в пограничных районах вдоль линии фактического контроля
2	Ноябрь 29, 1996	Соглашение о создании мер доверия в военной области на линии фактического контроля в районах китайско-индийской границы
3	Апрель 11, 2005	Протокол об условиях реализации мер по укреплению взаимодействия в военной области вдоль Линии Фактического китайско-индийской границы
4	Январь 17, 2012	Соглашение о создании рабочих механизмов для консультации и координации по вопросам китайско-индийской границы
5	Октябрь 23, 2013	Соглашение о сотрудничестве по защите границы
Источник: Автор.		

Заключение. Индия и Китай являются динамично развивающимися азиатскими гигантами с очень высокими темпами роста. Как две азиатские державы с огромным экономическим и человеческим потенциалом развитие двухсторонних экономических и политических отношений имеет влияние не только на Азиатско-Тихоокеанский регион, но и на мировое сообщество. Приграничный вопрос между Китаем и Индией является камнем преткновения почти с момента установления дипломатических отношений как независимых государств. Урегулирование и решение пограничного вопроса является одним из ключевых вопросов на повестке для полной реализации возможностей китайско-индийского сотрудничества. Нерешенный пограничный вопрос, кроме препятствий по использованию полного потенциала развития двухсторонних отношений, является большой нагрузкой для каждой из стран. Для поддержания контроля на границе необходимо обеспечивать военной техникой и людскими ресурсами всю территорию границы.

Позиции Китая по вопросу урегулирования приграничного спора отражены в словах Дэн Сяопина, что «пограничный вопрос не является срочным вопросом, если стороны не смогут достичь консенсуса выгодной Китаю, то вопрос можно оставить на более поздний срок, что время покажет, и возможно другие поколения смогут прийти к решению» [8;107]. Здесь нужно отметить, что для Китая Индия не представляет угрозы с приграничных районов. Индия, наоборот, в целях обеспечения безопасности и исключения угрозы со стороны Китая заинтересована в быстром решении пограничного вопроса. Китайская сторона усовершенствовала всю военную технику, без перехода границы Китай может достичь любой точки приграничного сектора, включая основные города как Нью-Дели, Калькутта. Индийская сторона не обладает такими условиями, поэтому на повестке дня Индийского руководства урегулирование вопроса является приоритетным.

Изучая практику решения пограничного спора между Китаем и Индией, можно прийти к заключению, что преобладание инициатив в области развития экономики и торговли, а также обороны смогут повлиять на скорейшее развитие вопроса. Прагматичное руководство Китая заинтересовано в развитии сотрудничества во многих областях, использование потенциала обеих держав для взаимовыгодного сотрудничества. Индийская сторона, несмотря на большие сдвиги в развитии отношений, помнит агрессию Китая и имеют элементы недоверия и подозрения.

В заключении хотелось бы отметить, что есть прямая связь между внутренним развитием, как экономический подъем, улучшение жизнедеятельности, улучшения показателей во многих областях, таких как развитие инфраструктуры, динамичный рост экспорта, также как и внешние показатели как позиции на региональном и международном уровне на прямую влияют на урегулирование приграничного вопроса. Для Индии Китай является импортером номер один, а для Китая Индия - в числе первой десятки по объему импорта товаров. Поэтому обе страны заинтересованы в раскрытии полного потенциала двустороннего сотрудничества, который со временем приведет к разрешению территориального спора.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Hoffmann, Steven A. India and the China Crisis.- University of California Press, 1991. –324 с.
- [2] Selected works of Jawaharlal Nehru. Second series. – Vol. 45. November-31 December 1959 – New Delhi, 2012. – 910 с.
- [3] Maxwell, Neville. China's borders. Settlements and conflicts. – Cambridge scholars publishing, 2014. – 289 с
- [4] Singh, Sudhir Kumar. Sino-Indian relations. Challenges and Opportunities for 21st century. – Pentagon Press, New Delhi, 2011. – 438 с.
- [5] Xuecheng, Liu. Look Beyond the Sino-Indian Border Dispute // CHINA REPORT. – Т. 47, № 2. – С. 147–158.
- [6] Aitchison C.U. A Collection of Treaties, Engagements and Sanads relating to India and neighboring Countries. – Vol. XII. – Calcutta, 1931. 283 с.
- [7] Mohan Malik. China and India: Great Power Rivals. – First Forum Press, 2012. – 467 с.

- [8] Tien-sze Fang. Asymmetrical Treat Perceptions in India – China relations. – Oxford University Press, 2014. 247 с.
- [9] Waheguru Pal Singh Sidhu, Jing-dong Yuan. Resolving the Sino-Indian border dispute. Building confidence through cooperative monitoring // Asian Survey. – 2001. – Т. 41, № 2. – С. 351-376.
- [10] John Garver. The Unresolved Sino-Indian Border Dispute: An Interpretation // China Report. – 2011 – Т. 47, № 2. – С. 99-113.
- [11] Jonathan Holslag. China and India prospects for peace. – Columbia University Press, New York, 2010. – 233 с.
- [12] Essays in Frontier History. India, China and the disputed border. Oxford University Press, 2007. – 306 с.

REFERENCES

- [1] Hoffmann, Steven A. India and the China Crisis.- University of California Press, 1991.- с.324.
- [2] Selected works of Jawaharlal Nehru. Second series. Volume 45. November-31 December 1959 – New Delhi, 2012 с.910.
- [3] Maxwell, Neville. China's borders. Settlements and conflicts.- Cambridge scholars publishing, 2014. -с.289.
- [4] Singh, Sudhir Kumar. Sino-Indian relations. Challenges and Opportunities for 21st century.- Pentagon Press, New Delhi, 2011.- с.438.
- [5] Xuecheng, Liu. Look Beyond the Sino-Indian Border Dispute // CHINA REPORT - Т. 47, № 2 – с. 147–158.
- [6] Aitchison, C.U. A Collection of Treaties, Engagements and Sanads relating to India and neighboring Countries. Vol. XII – Calcutta, 1931.- с. 283.
- [7] Mohan Malik. China and India: Great Power Rivals.- First Forum Press, 2012.- с.467.
- [8] Tien-sze Fang. Asymmetrical Treat Perceptions in India – China relations.- Oxford University Press, 2014.- с. 247.
- [9] Waheguru Pal Singh Sidhu, Jing-dong Yuan. Resolving the Sino-Indian border dispute. Building confidence through cooperative monitoring //Asian Survey – 2001 – Т.41, №2 – с. 351-376.
- [10] John Garver. The Unresolved Sino-Indian Border Dispute: An Interpretation // China Report - 2011 – Т. 47, № 2 – с. 99–113.
- [11] Jonathan Holslag. China and India prospects for peace.- Columbia University Press, New York, 2010.- с.233.
- [12] Essays in Frontier History. India, China and the disputed border. Oxford University Press, 2007. с.306.

ҚЫТАЙ-ҮНДІСТАН ШЕКАРА МӘСЕЛЕСІ: ДАУДЫҢ ШЫҒУ СЕБЕПТЕРІ МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Альбина Муратбекова

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Қытай-Үндістан шекара мәселесі, нақты бақылау сызығы, шекаралық дау, Аруначал Прадеш, Аксай Чин.

Аннотация. Соңғы жылдары Қытай мен Үндістанның екі жақты қарым-қатынасының, аймақтық және әлемдік қарым-қатынасының рөлі мүлдем өзгерді. Қытай мен Үндістанның экономикалық, саяси және әлеуметтік капиталы бойынша қарқынды дамуы екі азиялық алыптың саяси және геостратегиялық рөлін өзгертуге жол ашады. Шекараны реттеу бойынша жасалған көптеген талаптарға қарамастан, Қытай-Үндістан шекарасы әлі күнге дейін бекітілмеген. Бұл мақала Қытай мен Үндістан арасындағы шекара мәселесі бойынша қарым-қатынасты зерттеп, оның шешу жолдары мен шекарада тыныштық пен бейбітшілік сақтау әрекеттерін сипаттайды. Шекаралық даудың шығу себептеріне тарихи шолу барысында даудың пайда болу себептері мен ұзақ уақыт бойы шешім таппау себептері айқындалады.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 153 – 159

NEW VECTORS OF TRADE-ECONOMIC RELATIONS OF CENTRAL ASIAN STATES AND THE ROLE OF TRANSPORT IN ENTERING THE GLOBAL ECONOMICS

Adilet R. Konirbay

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan,

Kazakh national university named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: kongyrbay@yandex.ru

Key words: Central Asia, containers, intermodality, transport routes, decreasing the transport costs, regional integration, China.

Abstract. The improvement of the existing roads and railways from east to west and from north to south, for the satisfaction of the demand for transport services in Central Asian region is presented. The adequate policy in servicing and financing: the detailed analysis of needs and requirements of technical service in the future on the state level, the accepting of instruments of planning and governments' financial obligations are regarded. New vectors of trade-economic relations of Central Asian states and the role of transport in entering the global economics are showed. To recreate the transboundary roads and railways of the regional significance. The compliance of the interests of transit potential's development includes the elements of competition, because each country prefers more transit across its territory. Although the diversity of transport routes in seeking the ways to decrease the transport costs is the natural process, it led to the environment, which often neglects the roads and railways of the regional significance (link in Fergan Valley).

НОВЫЕ ВЕКТОРЫ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ СТРАН ЦА И РОЛЬ ТРАНСПОРТА ВО ВХОЖДЕНИИ В МИРОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

А. Р. Кобырбай

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан,

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Центральная Азия, контейнеры, интермодальность, транспортные маршруты, снижение транспортных расходов, региональная интеграция, Китай.

Аннотация. В статье изложена идея использования транспортного контейнера в мультимодальных перевозках. Статистический анализ, при котором были использованы материалы базы данных по логистике для стран Центральной Азии, позволил выявить приоритетные направления в области упрощения процедур торговли на Новом Шелковом пути. Регион Шелкового пути покрывает обширную территорию приблизительно в 5,9 миллионов квадратных километров и имеет население приблизительно в 145 миллионов людей. Он представляет комбинированную экономику приблизительно в 312,3 миллиарда долларов США, с ВВП на душу населения в 2 151 долларов США. Принимая во внимание то, что эти цифры не поражают в плане потенциала развития рынка, то что действительно привлечет инвесторов, это то, что регион Шелкового пути может предложить остальному миру. Географическая изолированность Центральной Азии и Западного Китая представляются главной преградой в развитии новых рынков и привлечении иностранных инвестиций. Однако это на первый взгляд непривлекательное положение может быть превращено в выгодное, если страны Шелкового пути будут работать вместе для снижения барьеров и расходов по перевозкам товаров и людей через регион с помощью официальных программ сотрудничества.

Введение. В 2006 году исполнилось 50 лет тому как начали использоваться первые современные контейнерные перевозки. Использование этого метода транспортировки товаров постепенно развивалось и сегодня контейнерами транспортируется около 60% товаров, перевозимых по морю.

Идея использования современного транспортного контейнера не была совершенно нова. Боксы, похожие на контейнеры использовались для комбинированных, железнодорожных и конных перевозок в Англии. Правительство США использовало контейнеры стандартного размера во время Второй мировой войны. Они оказались очень удобными средствами быстрой и эффективной разгрузки и распределения провизий.

В 1955 году Малкольм П. Маклин предприниматель из Северной Каролины (США), купил пароходную компанию для транспортировки целых прицепов грузовиков с грузом. Он понял, что это было бы гораздо проще и быстрее, если контейнера будут перемещаться прямо с транспортного средства на корабль без предварительной выгрузки его содержимого.

Его идеи были основаны на теории, что эффективность перевозок может быть значительно улучшена с помощью системы «интермодальности», в которой тот же контейнер, с тем же грузом может транспортироваться с минимальными остановками различными видами транспорта во время всей перевозки. Контейнеры могут легко перевозиться кораблями, грузовиками и поездами. Это позволило упростить весь процесс транспортировки, приведшую к революции в международной торговле и грузоперевозках в течение следующих пятидесяти лет [1-3].

На сегодняшний день, несмотря на принимаемые усилия по контейнеризации перевозок, ее уровень остается низким не только в Казахстане, но и в ЕАЭС. В Европе примерно 70% всех перевозок грузов приходится именно на контейнерные, в Казахстане это соотношение составляет не более 7%. То есть в десятки раз меньше, а значит это направление требует большой работы. Большинство железнодорожного транзита, проходящего через границы Казахстана с Китаем или Россией, завершается внутри Казахстана или обслуживает другие страны Центральной Азии. Доля транзитных перевозок Китай-Россия-Европа – очень небольшая часть от общего грузового потока по региону [4-7].

Методы исследования. Проблемы железнодорожных перевозок. Во-первых, это отсутствие непрерывного отслеживания железнодорожного транзита, между Китаем и Таможенным союзом. Во-вторых, неспособность грузоотправителей проследить за перевезенными грузами и контейнерами от места их отправки, остановки и доставки до границы. В-третьих, отсутствие надежных графиков движения контейнерных и грузовых вагонов. Это усугубляется фрагментацией мелких терминальных мощностей [8-11].

В этой связи, необходимо, развивать сотрудничество с международными экспедиторами железных дорог в Европе, России, Китае, для оказания консолидированных услуг, по железной дороге и предоставление контейнерных блоковых вагонов через Центральную Азию. Для консолидации запланированных поездов на меньших терминалах, необходимо согласовывать с железнодорожными компаниями и владельцами частных терминалов, оптимальное перераспределение поездов в Центральной Азии. В будущем будут построены терминалы с мощностью 100 000 TEU и более. Необходимо разработать и внедрить информационную систему постоянного отслеживания движения транзитных грузов. Использовать информационные и коммуникационные технологий (ИКТ) для управления операциями и контроля трафика в пунктах пограничного контроля. Должны быть созданы улучшенные протокола по обмену информацией по транзиту грузов, на границах Таможенного союза, между операторами и торговыми компаниями, таможенными брокерами и международными экспедиторами [12-14].

Увеличение доли частного сектора в логистических услугах. Логистика в Центральной Азии не очень хорошо развита и не интегрирована в глобальную логистику. Экспедиторы, логистические провайдеры, таможенные брокеры, по существу местные компании без международных эксклюзивных связей и с ограниченным диапазоном предоставляемых услуг. Экспедиторы обычно работают по договорам с железными дорогами, с которыми они не действуют как агенты. Плохое состояние логистической отрасли является основным препятствием для развития транспортных коридоров, является основной причиной фрагментации линий поставок, идущих через регионы Китая, Казахстана и России. Не выполняются предварительные условия для увеличения грузоперевозок: внутренние грузоперевозки не разделены на коммерческие и частные (перевозки физических лиц). Такое разделение существует в большинстве стран мира. В Центральной Азии есть только небольшой сегмент международных дорожных перевозок (МДП), где очень хорошо определены отраслевые стандарты [15-18].

Основные нормативы включают в себя следующее:

- Установление профессиональных стандартов для отечественных перевозчиков в соответствии с международными стандартами и отдельной коммерческой деятельностью физических лиц. Это может быть сделано путем предоставления технической помощи, для преобразования деятельности операторов согласно этих стандартов.

- Определение роли экспедиторов в соответствии с международными стандартами; должен быть уточнен статус транспортного посредника в некоторых странах (например в Таджикистане).

- Регулирование деятельности таможенных брокеров в соответствии с лучшей международной практикой.

- Инициативы по расширению торговли и транзита, упрощению процедур торговли все еще находятся на переходной стадии.

- Определить роль транзита, так как большинство импортных товаров для потребления не остаются на границе, а полностью идут на внутренние направления, в экономические центры.

Пять направлений в области упрощения процедур торговли должны быть определены в качестве приоритетных:

- Переход к безбумажной таможенной декларации, что позволит трейдерам подавать свои таможенные декларации на сайте онлайн, без вовлечения таможенных брокеров.

- Содействие развитию уполномоченных экономических операторов и трейдеров. Это трудно осуществить в виде торгового режима на региональном уровне, но это должно быть выполнено на уровне государства, по крайней мере, в крупных экономиках.

- Существующие требования могут быть упорядочены без фискального риска (например, право собственности объектов, сроки представления и аудиторские процедуры).

- Улучшение транзитного режима Таможенного союза в России и Казахстане, предложение решений для сбалансирования внутреннего механизма Таможенного Союза в рамках реализации общего транзита с ЕС.

- Содействие транзиту и трансграничной торговле через взаимосвязи информационных систем в странах региона. Страны региона должны владеть компьютеризированными торговыми системами. Протоколы обмена информацией будут способствовать транзиту и управлению трансграничной торговлей. Например, для импортирующих стран возможность доступа к информации стран экспортеров позволит соблюдать правила и бороться с мошенничеством и контрабандой.

- Устранение препятствий для транзитных грузовых автомобилей, в том числе список с ограничением для продуктов, позволяющий транзит не МДП грузовикам. Это предполагает консолидацию существующих двусторонних соглашений по выдаче разрешений Китаю, чтобы грузовики, едущие по Центральной Азии могли забрать товар на границе и выполнять транзит через третьи страны.

Страны Шелкового пути: торговые и инфраструктурные сети. «Во время неолита взаимодействие и обмен осуществлялись по Степному пути. Позднее существенную роль играли торговые связи и наибольшее значение имел Великий шелковый путь – сеть караванных маршрутов, соединявших Китай и Европу, а также Индию. По этому пути, начиная с античности, шел интенсивный межконтинентальный обмен, распространялись технологии и мировые религии. На всем пространстве ойкумены существенным индикатором взаимодействий и миграций служат распространение и связи языков мира...» [19].

Шелковый путь и роль Центральной Азии в качестве сухопутного моста между Европой и Китаем была одной из фундаментальных идей во всей истории мировой экономики. Сегодня существуют экономические и политические предпосылки воссоздать транзитную торговлю по этому историческому маршруту.

Цель данного проекта – формирование надежных линий поставок, которые позволят странам Центральной Азии интегрироваться с рынками товаров и капитала на Западе (Европа) и на Востоке (Китай). Для этого требуется не только инвестиции в транспортную инфраструктуру, но и меры по сокращению торговых издержек и фрагментации поставок через границы стран-участниц. Евроазиатская интеграция станет предпосылкой повышения транзитного потенциала ЦА на современном Шелковом пути.

Оглядываясь назад на Великий Шелковый путь, сто лет назад, сэр Хэлфорд Макиндер, основатель дисциплины «Геополитика», описал регион Центральной Азии как «географический центр истории», охарактеризовав ее роль не только как связующий мост, но также как объект влияющий на судьбы Европы и Восточной Азии. Действительно, Евразийский путь через Центральную Азию, известный как Шелковый путь представляет собой самый старый трансконтинентальный торговый поток. Этот путь описывали от Страбона и Плиния старшего до Марко Поло. Торговля между Европой и Восточной Азией, особенно Китаем, была активной с конца периода Римской империи и состояла в основном из импорта шелка, в котором у Китая было сильное сравнительное преимущество. Наземный маршрут проходил через Малую Азию, Персию и Бактрию (в настоящее время Узбекистан), а после уходил в Сиань в Китае [20, 21].

Во-первых, как заметил Плиний, торговля была очень несбалансированной в пользу Китая, драгоценные металлы уходили с запада на восток. Что вызывало озабоченность императорских властей, которые, порой, ограничивали импорт. Во-вторых, этот сухопутный транспортный маршрут в течение длительного времени конкурировал с морским маршрутом, был «маршрутом с мультимодальными перевозками». После того, как римляне начали контролировать Египет, были открыты надежные морские сообщения в Индию, для транзита китайского шелка по короткому маршруту, через долины рек Инд и Ганг, что привело к снижению затрат и увеличению объемов. Достоинства северного сухопутного пути по сравнению с южным морским маршрутом зависели от торговой политики транзитной страны. Парфяне, а затем арабы и тюрки воспользовались

длительными периодами господства в первые 15 веков н.э., когда они могли контролировать и в конечном итоге остановить коммерческий доступ европейских стран в Китай. С шестнадцатого века быстрое развитие прямой морской торговли между Европой и Восточной Азией сделали сухопутный путь незначимым.

Результаты исследования. Евразийская интеграция в настоящее время. Торговые и транспортные связи являются необходимыми для поддержания региональной экономики, формирования местной добавленной стоимости и создания межстрановых торговых обменов, также как это было в древние времена в Центральной Азии.

В Центральной Азии на дальние дистанции перевозится энергетическое топливо и природные ресурсы. В регионе имеется несколько заводов по сборке автомобилей, таких как General Motors в Узбекистане, основанный в 2008 году, завод по производству трубопроводов Арселор Миттал в Казахстане, начавший работу в 2004 году.

Интеграция линий поставок – отличие Нового Шелкового пути от старого, который зависел от фрагментированной караванной торговли. При старом Шелковом пути не было никаких прямых деловых связей между покупателями и продавцами, и торговля проходила долго и была дорогой, проводилась серия сделок в знаменитых торговых городах вдоль маршрута. Сегодня, фрагментация все еще существует, это снижает эффективность линий поставок.

Правительства стран ЦА инвестировали в транспортную инфраструктуру при поддержке международных финансовых организаций. Инвестиции для модернизации шести коридоров Центрально-Азиатского регионального экономического сотрудничества (ЦАРЭС), к примеру, только 2010 году составили 1,27 миллиардов долларов США.

Для Казахстана приоритетом является дальнейшее развитие маршрутов от китайской границы по осям восток-запад и север-юг через Туркменистан с продолжением в Исламскую Республику Иран, обновление транспортной инфраструктуры дорожного полотна в транспортном коридоре «Западная Европа - Западный Китай» (8 445 км), развитие транснациональной ветки север-юг железной дороги вдоль восточного берега Каспийского моря от Узена (Западный Казахстан) по маршруту Гызылгая-Берекет-Этрек (Туркменистан) (900 км), заканчивается в Горгоне (Исламская Республика Иран). Кроме реконструкции автомобильной и железнодорожной инфраструктуры, Казахстан для привлечения транзитных интермодальных грузовых перевозок строит международный логистический центр - Хоргос, на границе с Китаем.

Из-за сильной зависимости от дорожного транспорта Кыргызская Республика в основном ориентируется на развитии шести стратегических дорожных коридоров вдоль осей север-юг и востока-запад, реконструкции второй линии ветки север-юг, альтернативы дороге Бишкек-Ош. В Кыргызской Республике – короткая железнодорожная сеть (450 км), состоит из конечных тупиковых линий.

В Таджикистане определены цели содействия международному транзиту грузов, у нее сильная зависимость от Кыргызской Республики и Узбекистана по транзитным перевозкам. Разрабатываются дополнительные транспортные маршруты для восстановления автотранспортных связей в Афганистан, Китай и Кыргызскую Республику через пункты, связывающие территорию Таджикистана с Афганистаном и Туркменистаном.

В Туркменистане намерены удвоить усилия по интеграции 22 000 км автодорог и 2440 км железнодорожных линий с континентальными маршрутами восток-запад до Исламской Республики Иран и начать модернизацию железнодорожного сообщения в Афганистан.

Узбекистан сконцентрировался на развитии международных транспортных маршрутов с инвестиционным планом более чем на 6,9 миллиардов долларов США, в основном вдоль оси север-юг для развития железнодорожной линии соединяющей с Афганистаном. А также, автомагистрали А380, соединяющей Узбекистан с Афганистаном, Казахстаном, Кыргызской Республикой, Таджикистаном и Туркменистаном. Строительство новой железнодорожной ветви Ангрен для подключения Ферганской долины к железнодорожной сети остальных стран началось в конце 2013 года.

Объемы транзита стали намного ниже чем в советское время. Казахстан продолжает занимать центральное положение в качестве транзитной страны в регионе. Дисбаланс в структуре торговли между экономиками имеет последствия для товаропотоков по транспортному коридору. Эффективность логистических услуг зависит от инфраструктуры, традиции, политики, государственного регулирования экономики, приграничного сотрудничества по сбалансированию правил логистики и содействия международным линиям поставок.

Чем отличаются новые линии поставок? Новые линии поставок, в отличие старых, основываются на предоставлении современных логистических услуг в соответствии с рыночными принципами. Страны Центральной Азии сталкиваются с высокими издержками в торговле и сравнительно низкой эффективностью логистики, низкую надежность региональных линий поставок и неизбежные высокие расходы на пограничные и транзитные задержки. Качество логистических услуг ухудшено из-за эксплуатационных ограничений и фрагментированности местных рынков.

Общий рынок – основной этап интеграции стран-участников: торговые и инфраструктурные сети. Центральнo-азиатские страны в основном торгуют с Западной Европой, Китаем, Российской Федерацией. Их экспорт сосредоточен на сырье и энергии. Региональная торговля остается маломасштабной, следовательно, страны Центральной Азии очень сильно зависят от линий поставок импорта на поездах и грузовиках на очень большие расстояния из Европы и Азии. Линии поставок соединяют пять стран со странами других регионов вдоль Нового Шелкового пути в Европу и Китай, через Турцию, Россию. В основном это линии поставок служат импорту спроса стран Шелкового Пути, все чаще они также поддерживают небольшую, но растущую Евро-Азиатскую (трансконтинентальную) транзитную торговлю.

Обсуждение результатов. Структура торговли на Новом Шелковом пути. Торговля в регионе Центральной Азии очень асимметрична. В экспорте преобладает доля сырьевых товаров, при этом Казахстан является основным экспортером (более 85 процентов). Модель импорта более сбалансирована между странами, потому что корзина импорта более диверсифицирована. Импорт товаров из Китая, главный торговый партнер Центральной Азии. Темпы роста торговли между Центральной Азией и Китаем в два раза быстрее, по сравнению с остальным миром (40 процентов в год в период 2001-2010 годы по сравнению с 20 процентами с остальными).

Основу экспорта из южной части региона составляют минеральные ресурсы, сталь, хлопок. Региональная торговля слабая, но она очень важна для Кыргызской Республики и Узбекистана. Казахстан продает нефть соседям, а в обмен покупает продукты питания (фрукты и овощи, особенно из Кыргызской Республики). Близость китайской промышленности делает развитие трудоемких производств неприбыльным. В автомобильной промышленности, существуют некоторые преимущества, близость к потребительским рынкам. Завод General Motors в Узбекистане, филиалы Toyota в Казахстане используя географическое расположение, привозят комплектующие для сборки автомобилей. Несмотря на это, объемы региональной торговли в Центральной Азии незначительны по сравнению с другими развивающимися регионами, потому что у них нет собственного производства (как в случае с Ассоциацией стран Юго-Восточной Азии).

Автомобильный сектор в Узбекистане производит пассажирские транспортные средства, легковые коммерческие автомобили и тяжелые грузовики. Здесь присутствуют три производителя: General Motors (GM) Узбекистан, СамАвто и MAN Auto. Продукция автомобильной промышленности реализуется на внутреннем рынке и экспортируется в соседние страны. Основным импортом являются комплектующие, используемые для производства автомобилей.

Запущенное в 1996 году 50/50 совместное предприятие Узбекистана и компании Daewoo Motor (Республики Корея) обанкротилось в начале 2000-х годов, было модернизировано завод в Асаке и GM стал партнером. Была создана новая компания GM Uzbekistan. GM держит 25% доли и остальное в распоряжении у ОАО UzAutoProm. Основными видами деятельности завода являются штамповка, сборка и покраска. Объем экспорта в 2009 году упал до 50 000 автомобилей, в настоящее время составляет около 90 000. Осенью 2012 года компания начала производить Chevrolet Cobalt, с ожидаемым годовым производством до 85 000 штук в год. Более 60 процентов производства предназначено для экспорта. GM Uzbekistan продолжает импортировать комплектующие, разработанные Daewoo, импорт из Республики Корея составляет около 30 000 TEU в год. Почти все товары поставляются из Пусана, выгружаются в порту Ляньюньган, а затем транспортируются на поездах в Ангрен, которые курсируют два раза в неделю в соответствии с соглашением с Китайскими железными дорогами. В 2012 году GM Uzbekistan установила альтернативную еженедельную перевозку через Транссибирскую магистраль из Находки, хотя этот маршрут на 2 000 км длиннее. Поставки были организованы международными экспедиторами, но движение внутри Узбекистана обслуживаются Ангренским логистическим центром и DHL. Время в пути из морского порта до выгрузки в Ташкенте около 15 дней. Комплектующие из Канады, Индии, Мексики, Тайланда и Соединенных Штатов будут перегружаться через Пусан, в то время как бразильский и европейский импорт будет осуществляться через Бремен и Гамбург, а после отправляться по железной дороге через Россию. Комплектующие будут доставляться по железной дороге в логистический хаб в Ангрене, а оттуда транспортироваться по дороге в Ферганской долину.

Неспособность выйти за рамки сравнительно небольшой доли местного содержания связана с ограниченным масштабом производства, который отбивает желание поставщиков инвестировать в местные производственные мощности. Глобальные поставщики стандартизированных комплектующих производства концентрируются на больших кластерах, перевозят комплектующие оттуда в меньшие кластеры.

Для сравнения, в странах Центральной Америки торговля между собой составляет 18 процентов, это примерно в три раза больше чем в Центральной Азии. Страны франкоязычного валютного союза (ЗАЭВС) в Западной Африке также торгуют между собой на том же уровне, хотя все они беднее, чем страны Центральной Азии. Отсутствие диверсификации экспорта к главным партнерам не допускает повышения объема торговли местными товарами, такими как продукты питания, строительные материалы, продукция легкой промышленности [22-24].

Страны Центральной Америки, Африки в течение последних нескольких десятилетий были вовлечены в региональную интеграцию, образовались свободные торговые зоны и экономические союзы, которые до сих пор не появились в Центральной Азии. Интенсивность торговли между странами уменьшилась из-за многих факторов: высокие торговые издержки, дальние расстояния приводят к меньшим двусторонним торговым потокам.

Выводы. Улучшение существующих автодорог и железнодорожных путей с востока на запад и с севера на юг, для удовлетворения спроса на транспортные услуги в регионе ЦА. Адекватная политика в обслуживании и финансировании: подробный анализ потребностей и требований технического обслуживания в будущем на государственном уровне, внедрение инструментов планирования и финансовые обязательства правительств. Воссоздать трансграничные автомобильные и железные дороги регионального значения. Соблюдение интересов развития транзитного потенциала включает в себя элементы конкуренции, так как каждая страна предпочла бы больший транзит через ее территорию. Хотя диверсификация транспортных маршрутов в поисках средств для снижения транспортных расходов - это естественный процесс, она привела к среде, которая часто пренебрегает дорожными и железнодорожными сообщениями региональной значимости (сообщение в Ферганской долине).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ставиский Б.Я. Великий Шелковый путь – первая в истории человечества трансконтинентальная трасса обмена товарами и культурными достижениями // Формирование и развитие трасс Великого Шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. – Ташкент, 1990. С. 18-23.
- [2] Радкевич В.А. Великий Шелковый путь. – М., 1990; Ахметшин Н.Х. Тайны Шелкового пути. – М., 2002.
- [3] Ртвеладзе Э. Великий Шелковый путь. Энциклопедический справочник: Древность и раннее средневековье. – Ташкент, 1999.
- [4] Петров А.М. Великий Шелковый путь: О самом простом, но мало известном. – М., 1995.
- [5] Christian D. Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History // Journal of World History. – 2000. – Vol. 11, № 1.
- [6] Boulnois L. Silk Road: Monks, Warriors & Merchants. – Hong Kong: Odyssey Books, 2005. – 4.
- [7] Негматов Н.Н. Концепция истории и реалии «Великого шелкового пути» // Центрально-Азиатские гуманитарные исследования. – 1998. – № 2. – С. 97-114.
- [8] Мамлева Л.А. Становление Великого шелкового пути в системе трансквиализационного взаимодействия народов Евразии // Vita Antiqua. – 1999. – № 2.
- [9] Кузьмина Е.Г. Предыстория Великого Шелкового пути. Диалог культур Европа-Азия. – М., 2010.
- [10] Curtin P.D. Cross-Cultural Trade in World History. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 90-91.
- [11] Ауэзов М.М. Перспективы региональной интеграции в Центральной Азии // Жаңа дәуір – Новая эпоха. Международные журналы общественных исследований. – 2006. – № 4. – С. 80-84.
- [12] Байдаров Е.У. Глобализация и Шелковый путь // Диалог культур в условиях глобализации. Материалы Бакинского форума, посвященного памяти Гейдара Алиева / Под общ. ред. Мамедова Н. М., Чумакова А. Н. Отв. ред. Гезалов А. А., Мамед-заде И. Р. – М.: «Канон+»; РООИ «Реабилитация», 2012. – С. 161-168.
- [13] Быков А.И. Экономическое сотрудничество в рамках ШОС: основные направления и перспективы развития. – ФЛИНТА, 2011.
- [14] Трассы Великого Шелкового пути на территории Казахстана. Развитие торговли: урок-путешествие / С. А. Николаенко // История Казахстана: преподавание в школе. – 2010. – №7. – С. 12-15.
- [15] Савинов Д.Г. Взаимодействие кочевых обществ и оседлых цивилизаций в эпоху раннего средневековья // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата, 1989. – С. 307-313.
- [16] Швецов М.Л. Трассы Великого шелкового пути во взаимосвязи Востока и Запада // Формирование и развитие трасс Великого Шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. Ташкент, 1990. – С. 77-80.
- [17] Китай создает Новый Шелковый путь – Дмитрий Верхотуров // Эксперт Казахстан. – 2007, 4 июня. – № 21(123).
- [18] Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв. – Т. 1. – М., 1986.
- [19] Капица С.П. Модель развития человечества и проблемы экономики // Вопросы экономики. – 2000. – № 12.
- [20] Михеев В. В. Роль Китая в глобализующемся мире // Отечественные записки. – 2008. – № 3.
- [21] Сергеев Д.В. Глобализация и регионализация мировой экономики: основные тенденции и перспективы: дис. ... к.ю.н. – М., 2003.
- [22] Ся Гуаньюань. Экономическая интеграция России и Китая в Шанхайской организации сотрудничества: дис. ... к.э.н. – Екатеринбург, 2009.
- [23] Титаренко М. Л. Россия и ее азиатские партнеры в глобализирующемся мире. Стратегическое сотрудничество: проблемы и перспективы. – М.: ИД «ФОРУМ», 2012. – 544 с.
- [24] Худалова М.М. Регионализация как фактор развития мирового хозяйства: дис. ... к.ю.н. – М., 2007.

REFERENCES

- [1] Staviskij, B. Ja. (1990) Velikij Shelkovyj put' – pervaja v istorii chelovechestva transkontinental'naja trassa obmena tovarami i kul'turnymi dostizhenijami // Formirovanie i razvitie trass Velikogo Shelkovogo puti v Central'noj Azii v drevnosti i srednevekov'e. Tashkent. S. 18-23.

- [2] Radkevich V.A. Velikij Shelkovyj put'. M., 1990; Ahmetshin N.H. Tajny Shelkovogo puti. M., 2002.
- [3] Rtveldze Je. Velikij Shelkovyj put'. Jenciklopedicheskiy spravochnik: Drevnost' i rannee srednevekov'e. Tashkent, 1999.
- [4] Petrov A.M. Velikij Shelkovyj put': O samom prostom, no malo izvestnom. M., 1995.
- [5] Christian D. Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History // Journal of World History. 2000. Vol. 11. № 1.
- [6] Boulnois L. Silk Road: Monks, Warriors & Merchants. Hong Kong: Odyssey Books, 2005. 4.
- [7] Negmatov N.N. Konceptsiya istorii i realii «Velikogo shelkovogo puti» // Central'no-Aziatskie gumanitarnye issledovaniya. 1998. № 2. S. 97–114;
- [8] Mamleva L.A. Stanovlenie Velikogo shelkovogo puti v sisteme transcivilizacionnogo vzaimodejstviya narodov Evrazii // Vita Antiqua. 1999. № 2.
- [9] Kuz'mina E.G. Predistoriya Velikogo Shelkovogo puti. Dialog kul'tur Evropa-Azija. M., 2010.
- [10] Curtin P.D. Cross-Cultural Trade in World History. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 90–91.
- [11] Auejzov, M. M. (2006) Perspektivy regional'noj integracii v Central'noj Azii // Zhana Dəuir — Novaja jepoha. Mezhdunarodnyj zhurnal obshchestvennyh issledovanij. №4. S. 80–84.
- [12] Bajdarov, E. U. (2012) Globalizacija i Shelkovyj put' // Dialog kul'tur v uslovijah globalizacii. Materialy Bakinskogo foruma, posvjashhennogo pamjati Gejdara Alieva / Pod obshh. red. Mamedova N. M., Chumakova A. N. Otv. red. Gezalov A. A., Mamed-zade I. R. M.: «Kanon+»; ROOI «Reabilitacija». S.161–168.
- [13] Bykov A.I. Jekonomicheskoe sotrudnichestvo v ramkah ShOS: osnovnye napravleniya i perspektivy razvitiya. FLINTA, 2011.
- [14] Trassy Velikogo Shelkovogo puti na territorii Kazahstana. Razvitie torgovli: urok-puteshestvie / S. A. Nikolaenko // Istorija Kazahstana: prepodavanie v shkole. - 2010. - №7. - S. 12-15.
- [15] Savinov, D. G. (1989) Vzaimodejstvie kochevyh obshhestv i osedlyh civilizacij v jepohu rannego srednevekov'ja // Vzaimodejstvie kochevyh kul'tur i drevnih civilizacij. Alma-Ata. S. 307–313.
- [16] Shvecov, M. L. (1990) Trassy Velikogo shelkovogo puti vo vzaimosvjazi Vostoka i Zapada // Formirovanie i razvitie trass Velikogo Shelkovogo puti v Central'noj Azii v drevnosti i srednevekov'e. Tashkent. S. 77–80.
- [17] Kitaj sozdaet Novyj Shelkovyj put' — Dmitrij Verhoturov // Jekspert Kazahstan. — 2007. — 4 ijunja. — № 21 (123).
- [18] Brodel' F. Material'naja civilizacija, jekonomika i kapitalizm. XV—XVIII vv. T.1. M., 1986.
- [19] Kapica S.P. Model' razvitiya chelovechestva i problemy jekonomiki // Voprosy jekonomiki. 2000. No 12.
- [20] Miheev V. V. Rol' Kitaja v globalizujushhemsja mire. // «Otechestvennye zapiski», №3, 2008.
- [21] Sergeev D. V. Globalizacija i regionalizacija mirovoj jekonomiki: osnovnye tendencii i perspektivy. diss. k.ju.n. Moskva, 2003.
- [22] Sja Guan#juan'. Jekonomicheskaja integracija Rossii i Kitaja v Shanhajskoj organizacii sotrudnichestva. diss. k.je.n., Ekaterinburg, 2009.
- [23] Titarenko M. L. Rossija i ee aziatskie partnery v globalizirujushhemsja mire. Strategicheskoe sotrudnichestvo: problemy i perspektivy. M.: ID «FORUM», 2012. 544 s.
- [24] Hudalova M. M. Regionalizacija kak faktor razvitiya mirovogo hozjajstva. diss. k.ju.n. Moskva, 2007.

ОРТА АЗИЯЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ЖАҢА ВЕКТОРЛАРЫ ЖӘНЕ ДЕ ӘЛЕМДІК ШАРУАШЫЛЫҒЫНА КІРУ КЕЗІНДЕ КӨЛІКТІҢ РӨЛІ

Ә. Р. Қоңырбай

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Орталық Азия, контейнерлар, интермодалдық, көлік бағыттар, көлік шығындарының азаюы, аймақтық бірлесу, Қытай.

Аннотация. Соңғы онжылдықтың ішінде Орта Америка және Африка мемлекеттері аймақтық бірігуге ат салысты, нәтижесінде әлі де Орта Азияда көрініс таппаған еркін сауда аймақтар мен экономикалық одақтар пайда болды. Мемлекеттердің арасында сауданың қарқының азаюы көптеген факторлардың кесірінен болды: үлкен сауда шығындар, үлкен арағашықтық екі тарапты сауда айналымының азаюына әкеледі.

Орта Азия аймағында көлік қызметтеріне сұранысты қанағаттыру үшін шығыстан батысқа және солтүстіктен оңтүстікке бағытталған автокөлік және теміржолдардың нығайтуы. Қаржыландырумен қызмет көрсету саласында адекваттық саясат: болашақта мемлекеттік деңгейде техникалық қызмет көрсету талаптарымен қажеттерімен толық талдауы, үкіметтің қаржы міндеттемелері мен жоспарлауының құралдарын енгізуі. Аймақтық маңызы бар шекаралақ автокөлік және теміржолдарын жаңартумен іске қосу. Транзиттік әлеуеттің дамуының мүдделерінің сақталуында бәсекелестіктің элементтері бар, өйткені әрбір мемлекет өз аймағы арқылы көп транзит өткенін қалайды. Көлік шығындарын азайту амалдарын іздеуде көлік бағыттарының жан-жақты болуы табиғи үрдіс, оның бәрі аймақтық маңызы бар автокөлік және теміржолдардың мойындамайтын ортаға әкелді (Ферғана жазығында темір жол).

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 160 – 163

**THE GREAT SILK ROAD:
THE CULTURAL BRIDGE BETWEEN EAST AND WEST**

E. M. Yespolova

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: westside27@mail.ru

Key words: The Great Silk Road, Kazakhstan, history and culture, economy.

Abstract. The Great Silk Road was the enormous trading route which connected East and West and influenced on the formation of political, economic, cultural organization of countries, which it passed through. There were trade cities, towns and colonies aboard all the way. There were occurring important ethnical processes, active interaction of cultures, great commercial transactions, diplomatic agreements and military alliances. As a result of the existence of the Silk Road there was a tendency of the approach of cultures in the process of intensive and regular international economic relations. In our days we can consider the history of The Great Silk Road as a relevant experience of fair trade and peaceful cultural communication between different countries and nations.

УДК 94(5):008

**ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ:
КУЛЬТУРНЫЙ МОСТ МЕЖДУ ВОСТОКОМ И ЗАПАДОМ**

Э. М. Есполова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, Казахстан, история и культура, экономика.

Аннотация. Великий Шелковый путь – грандиозный торговый маршрут, соединивший Восток и Запад и оказавший огромное влияние на формирование политического, экономического, культурного устройства стран, через которые он проходил. Вдоль всех его маршрутов возникали крупные и малые торговые города и поселения. Здесь происходили важнейшие этнические процессы, активное взаимодействие культур, осуществлялись масштабные торговые операции, заключались дипломатические договоры и военные союзы.

Географические открытия в раннее средневековье обычно были попутным результатом завоевательных походов, торговых или дипломатических поездок, религиозных паломничеств. Люди не ставили перед собой цель исследовать мир. Такие открытия носили “местный” характер, не становясь достоянием других стран и народов [1].

Интерес европейцев к дальним странам и народам усиливался по мере роста городов и развития международной торговли. Его подстегнули крестовые походы, когда тысячи людей собственными глазами увидели Византию, Константинополь, Иерусалим, познакомились с верованиями и обычаями мусульманских народов. После крестовых походов сложились устойчивые торговые связи европейских стран с Востоком, откуда поступали товары несравненно более высокого качества, чем производили на Западе: бархат, атлас, золотая и серебряная парча, шелк, ювелирные изделия из золота и серебра тончайшей работы, жемчуг, драгоценные камни – рубины, изумруды, алмазы [2].

Товары по Великому Шелковому пути шли в основном с востока на запад. И, как это следует из названия, главным товаром в этом списке был шелк. Благодаря своей легкости, компактности, большому спросу и дороговизне он являлся идеальным предметом торговли для перевозки на дальние расстояния.

В научный оборот термин «Великий шелковый путь» в 1877 году ввел немецкий исследователь Фердинанд Рихтгофен в своем фундаментальном труде «Китай» [3].

Первыми европейцами, увидевшими роскошные шелка наяву, были воины Александра Македонского. При Александре Македонском шелк приобрел известность в Риме, где за него платили чистым золотом.

В течение многих веков шелк считался роскошью, самым драгоценным товаром — он выполнял роль денег, им платили дань, рассчитывались при торговых сделках.

В Византии, например, шелк ценился наравне с золотом и драгоценными камнями.

В Согдиане цена коня приравнялась к стоимости десяти отрезков шелка. Шелком платили за выполненную работу, за содержание наемников, шелком можно было откупиться от наказания за преступление. Гражданским и военным чиновникам, послам иностранных держав часто платили зарплату рулонами шелка. За шелк можно было получить и союзников, и наемников, и любые товары, и рабов. На подарки, подкупы, наем воинов требовалось огромное количество шелка. Он был важным аргументом в дипломатии: чудоматерией задабривали правителей других стран. Из-за него разгорались войны и благодаря ему же прекращались. Шелк стал символом могущества и богатства[4]. Китай активно продавал драгоценную материю по всему миру посредством Великого Шелкового Пути. В этих условиях китайцы оберегали тайну производства шелка как зеницу ока. Другие же страны прилагали огромные усилия, чтобы узнать эту тайну.

В V в. шелкоткацкие мастерские появились в Александрии (Египет). Производство шелковых тканей в Персии началось еще раньше при сасанидском шахе Шапуре II (309-379 гг.), привлекавшем для этого искушенных мастеров-ткачей из Месопотамии и Сирии.

Начало развития шелководства на западе Центральной Азии обычно относят к V-VI вв. Однако, судя по находкам шелковых тканей местного производства на Кампыр-тепа (Северная Бактрия), датируемых второй половиной II в. - началом III в., не исключено, что здесь оно появилось гораздо раньше. В VI в. сложился один из самых больших центров шелководства на Востоке - согдийский. В Закавказье шелководство проникло в VII в.

В средние века после IV крестового похода (1203–1204 гг.) яйца шелкопряда попали из Константинополя в Венецию. С тех пор шелковое производство успешно развивается в Италии, став одной из главных отраслей промышленности в Венеции (XIII в.), Генуе и Флоренции (XIV в.), Милане (XV в.) и т.д. В XIV в. шелководством начали заниматься на юге Франции [5]. А в 1596 году шелковичных червей впервые начали разводить в России.

В XVIII в. в Западной Европе, особенно в Италии и Франции, имеется уже развитая шелковая промышленность.

Однако и после того как европейцы научились разводить шелкопряда, большую часть шелка продолжали доставлять из Китая. Надо сказать, что в XVI веке в искусстве шелкоткачества Китай все же уступил пальму первенства Франции. В XIX веке на первое место по экспорту шелка-сырца вышла Япония. Но Китай все же возвратил себе лидерство. Сейчас на его долю приходится более половины мирового объема выращивания шелкопряда.

Огромную роль в истории сыграли перец и пряности: корица, гвоздика, мускатный орех, имбирь, ладан.

В ходе крестовых походов европейцы познакомились с восточными пряностями и пристрастились к ним. Острые приправы придавали особый вкус тяжелой и пресной пище. Мода на пряности, несмотря на то, что их сложно было доставлять в Европу, и они стоили дорого, скоро стала всеобщей [6].

Перец и гвоздику собирали на далеких Островах Пряностей (ныне Зондский архипелаг) в Тихом океане. Оттуда везли в Малакку (Сингапур), где пряности скупали индийские купцы. Доставив свой товар в Индию, они продавали его арабам, а те везли через Индийский океан в Египет. Там пряности покупали венецианцы и торговали ими в Средиземноморье и по всей Европе. Этот маршрут называли Путем ароматов. Всякий раз при передаче товара из рук в руки его цена возрастала. И прежде, чем щепотка перца попадала на обеденный стол в Париже или Лондоне, она дорожала в сотни раз. Мешок перца стоил целое состояние, поэтому неудивительно, что пряности могли служить эквивалентом золота при расчетах [7].

Из Центральной Азии и Восточного Средиземноморья в Китай поступали разнообразные шерстяные изделия — ковры, занавесы, покрывала, паласы. Они произвели огромное впечатление на китайцев, незнакомых с техниками обработки шерсти, льна, ковровым производством и паласным плетением. Высоко ценились в Древнем Китае парфянские гобеленовые ткани и ковры.

Из Центральной Азии вывозились верблюды, весьма ценные в Китае, военное снаряжение, золото и серебро, полудрагоценные камни и изделия из стекла. Особенно ценилось своим высоким качеством самаркандское стекло. Оно рассматривалось раньше как предмет роскоши. А также кожа и шерсть, хлопчатобумажные ткани, золототканые ткани, экзотические фрукты — арбузы, дыни и персики, курдючные овцы и охотничьи собаки, леопарды и львы [8].

Из Китая же караваны везли на Запад знаменитую китайскую фарфоровую посуду - вазы, чаши, бокалы, блюда, снежной белизны с изящными рисунками. Только в Китае владели секретом изготовления тончайшего

и звонкого фарфора, поэтому он очень дорого стоил на рынках Европы. Вывозились также бронзовые украшения и другие изделия из этого металла, бронзовые зеркала с разнообразным орнаментом, зонты, изделия из знаменитого китайского лака, лекарства, парфюмерия. Высоко ценилась и китайская бумага – одно из замечательных изобретений китайского технического гения. Предметами вывоза были золото, кожи и многое другое. Купцы везли также чай и рис, шерстяные ткани и лен, коралл, янтарь, асбест [9]. В дорожных мешках купцов можно было найти слоновые бивни, носорожьи рога, черепаховые панцири, пряности, изделия из керамики и железа, глазурь и корицу, имбирь, оружие из бронзы и зеркала.

Из Индии доставлялись ткани, пряности и самоцветы, красители, слоновая кость. Из Ирана серебряные изделия. В Рим везли пряности, благовония, драгоценные камни, слоновую кость, сахар. Оттуда европейские картины и предметы роскоши.

В Восточную Европу из Центральной Азии поставлялись рис, хлопчатобумажные, шерстяные и шелковые ткани. Из Восточной Европы в Хорезм привозилось большое количество кож, меха, пушных зверей, кору для дубления кож, скот и рабы. Из Северной Европы, помимо мехов и кож, везли мед и невольников.

По Великому Шелковому Пути двигались не только торговые караваны, по нему распространялись культурные достижения народов, духовные ценности, религиозные идеи.

К примеру, буддизм, как одна из религий Кушанского царства распространился до Китая. Вместе с купеческими караванами буддийские монахи шли из Индии в Центральную Азию и в Китай, распространяя новую религию. Буддийские памятники обнаружены в ряде городов на трасе Великого Шелкового Пути.

В первые века нашей эры с Ближнего Востока в Центральную Азию и далее до Китая распространилось манихейство (возникло в III веке в Иране и представляло в целом синтез зороастризма и христианства) и христианство. Первая волна распространения христианства связана с деятельностью несториан. В XIII веке по Шелковому пути прошла новая волна распространения христианского учения, связанная с деятельностью католических миссий. Суровые воины Арабского халифата в VII веке принесли учение ислама. Если первоначально он насаждался силой армий Арабского халифата, то его распространение по Шелковому Пути шло, главным образом, мирным путем [10].

По Шелковому пути распространялись не только сами товары, но и информация об их производстве, то есть технологии. В частности, способы изготовления шелка, цветного стекла, бумаги, книгопечатания, пороха и пушек.

Шелководство и шелкоткачество, которые долгое время были монополией Китая, в V-VI вв. продвинулись вначале в Хотан, затем в Центральную Азию, Иран и Византию. И, наоборот, техника изготовления стекла, поступавшего из стран Средиземноморья, проникла в Иран и Среднюю Азию, а в V в н.э. его освоили в Китае.

Под влиянием Китая в Центральной Азии стало развиваться шелководство и бумажное производство. Ее производство за пределами Поднебесной впервые было налажено в VIII в. китайскими ремесленниками в Самарканде. Оттуда она распространилась на запад и вытеснила прежний писчий материал – пергамент и папирус.

Огромное влияние международное общение по этим дорогам оказало на архитектуру и градостроительство. Достаточно одного примера Центральной Азии: великолепных сооружений Тимура в Самарканде, дворца Ак-Сарай в Шахризабсе, усыпальницы Тимуридов Гур-Эмир, мечети Ходжи Ахмада Яссави в городе Яссе (Туркестан).

Здесь сочетаются архитектурные стили, формы, строительные приемы множества стран. Создавали все это не только среднеазиатские зодчие, но и мастера из Ирана, Азербайджана, Армении, Грузии, Ирака, Сирии, Малой Азии, Индии.

По караванным дорогам на протяжении столетий путешествовали ученые, исследователи.

Наряду с распространением товаров, культурных образцов в прикладном искусстве, архитектуре, настенной живописи по странам Востока и Запада распространялись искусство музыки и танца, зрелищные представления.

Известно, что наиболее популярной в Китае была музыка Восточного Туркестана и Средней Азии. Музыкальные традиции Кучи, Кашгара, Бухары и Самарканда, Индии под официальным покровительством слились с музыкальной китайской традицией.

Иранские, согдийские и тюркские актеры много внесли и в хореографическую культуру Китая. Например, в Константинополе часто гастролировали артисты с Востока.

В разных местах при раскопках памятников на Шелковом пути найдены многочисленные материальные подтверждения развития и взаимообогащения культуры: коллекция терракот танского времени, изображающая танцоров и танцовщиц, актеров в масках, музыкальные ансамбли, уместившиеся на верблюжьих горбах. Лица многих из этих артистов принадлежат представителям народов Центральной Азии. На степных росписях, сохранившихся в парадных залах Пенджикента, Варахши, Топрак-Калы и в городах Восточного Туркестана, изображены музыканты, актеры.

Таким образом, в результате функционирования Великого Шелкового пути проявилась тенденция к сближению культур в процессе интенсивных и регулярных мирохозяйственных связей. И в наши дни историю Великого Шелкового пути можно рассматривать как актуальный опыт взаимовыгодной торговли и мирного культурного общения разных стран и народов.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Петров А.М. Великий Шелковый путь. – М.: Наука, 2010. – 365 с.
- [2] Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана // Сочинения. – Т. VII. – М.: Наука, 2010. – 198 с.
- [3] Эльбаум Б. Шелковый путь вчера и сегодня // Туркменская искра. – 2010, 14, 28 августа, 4, 11 сентября. – 15 с.
- [4] Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л., 1950-1953. – В 3-х томах.
- [5] История народов Восточной и Центральной Азии с древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1986. – 582 с.
- [6] Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Соч. – Т. 2, ч. 1. – М., 11463. – С. 241-242.
- [7] Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Соч. – Т. 2, ч. 1. – М., 11463. – 243 с.
- [8] Бартольд В.В. Туркестан в эпоху Монгольского нашествия. – Соч. – Т. 1. – М., 11463. – 116 с.
- [9] Бартольд В.В. Туркестан в эпоху Монгольского нашествия. – Соч. – Т. 1. – М., 11463. – 130 с.
- [10] Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. – Соч. – Т. 2, ч. 1. – М., 11463. – С. 37-38.

REFERENCES

- [1] Petrov A.M. The Great Silk Road. M.: Nauka, 2010. 365 s. (in Russ.).
- [2] Barthold V. Historical and geographical overview of Iran. Works. T. VII. M.: Science, 2010. 198 s. (in Russ.).
- [3] Elbaum B. Silk Road yesterday and today. Turkmen spark, 2010, 14, 28 August, 4 September 11. 15 s. (in Russ.).
- [4] Bichurin N.Y. Collection of information on peoples in Central Asia in ancient times. Leningrad, 1950-1953. The 3 volumes. (in Russ.).
- [5] The history of the peoples of East and Central Asia from ancient times to the present day. M.: Science, 1986. 582 p. (in Russ.).
- [6] Bartold V.V. The history of the cultural life of Turkestan. Cit., Vol. 2, ch. 1, Moscow, 11463, p. 241-242 (in Russ.).
- [7] Bartold V.V. The history of the cultural life of Turkestan. Cit., Vol. 2, ch. 1, Moscow, 11463, p. 243 (in Russ.).
- [8] Bartold V.V. Turkestan in the era of the Mongol invasion. Cit., Vol. 1, Moscow, 11463, p. 116 (in Russ.).
- [9] Bartold V.V. Turkestan in the era of the Mongol invasion. Cit., Vol. 1, Moscow, 11463, p. 130 (in Russ.).
- [10] Bartold V.V. Essay on the history of Semirechye. Cit., Vol. 2, ch. 1, Moscow, 11463, s. 37-38 (in Russ.).

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ: БАТЫС ПЕН ШЫҒЫС АРАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ КӨПІР

Э. М. Есполова

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Ұлы жібек жолы, Қазақстан, тарих және мәдениет, экономика.

Аннотация. Ұлы Жібек жолы – ұланғайыр жерді алып жатқан сауда бағыты, ол Шығыс пен Батысты байланыстырып, саяси, экономикалық, мәдени қарым-қатынастардың өзара алмасуына ықпал етті. Оның барлық бағыттары бойынша шағын және ірі қалалар мен тұрақтар қалыптасады. Мұнда өте маңызды этникалық үдерістер, белсенді мәдени байланыстар, ауқымды сауда қарым-қатынастары, дипломатиялық келісім-шарттар мен әскери одақтар өмірге келді. Ұлы Жібек жолының қызметінің нәтижесінде тұрақты жаһандық шаруашылық байланыстар мен мәдени үдерістердің алмасулары артты. Бүгінде Ұлы Жібек жолының тарихын зерделеу арқылы түрлі мемлекеттер мен халықтардың өзара тиімді сауда-саттық пен мәдени қарым-қатынастарының тәжірибесінің пайдасын танып-білуге мүмкіндік аламыз.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 164 – 168

CULTURAL ASPECT IN THE STUDY OF CENTRAL ASIA IN WESTERN SOURCES OF XVIII–XIX CENTURIES

M. B. Berlibayeva

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan

Key words: Central Asia, Kazakhstan, western sources, travelers.

Abstract. The article provides a comprehensive analysis and revealed the value of works of German and French researches on Kazakhstan culture in the XVIII-XIX centuries. Western European written records are valuable sources that require an integrated interdisciplinary approach.

The majority of German and French travelers express sincere sympathy to representatives of Kazakh people, their kindness, honor and hospitality. They have attempted to highlight many aspects of the history and ethnography of Kazakh people in the XVIII-XIX centuries. In spite of the diversity of opinions in regard to the Kazakhs, who are differ from the Europeans, their way of life, traditions and customs, the research of German and French travelers has considerable interest because it gives the opportunity to see a huge Kazakh steppe and its inhabitants through different sides.

УДК 930.85(=512.122):930[430+44]

ЗНАЧЕНИЕ ТРУДОВ НЕМЕЦКИХ И ФРАНЦУЗСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ В ИЗУЧЕНИИ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСТАНА XVIII–XIX вв.

М. Б. Берлибаева

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Центральная Азия, Казахстан, западноевропейские источники, путешественники.

Аннотация. В статье проведен комплексный анализ и выявлено значение трудов немецких и французских исследователей по культуре Казахстана XVIII-XIX вв. Западноевропейские письменные памятники являются ценными источниками, к изучению которых необходим комплексный междисциплинарный подход.

Абсолютное большинство немецких и французских путешественников выражают искреннюю симпатию представителям казахского народа, их доброте, чести и гостеприимству. Они предприняли попытку осветить многие аспекты истории и этнографии казахского народа в XVIII–XIX вв. Несмотря на богатую палитру оценок отношений к казахам, отличающихся от европейцев своим образом жизни, обычаями и нравами, исследование немецких и французских путешественников представляет значительный интерес, так как дает возможность увидеть огромную казахскую степь и ее жителей глазами современников с разных сторон.

В исследованиях казахских земель заметный след оставили немецкие и французские ученые и путешественники. Источники на западноевропейских языках, описывающие историю и культуру Казахстана, свидетельствуют о заинтересованности исследования данного региона.

С приобретением независимости появились реальные возможности объективно осветить историю и культуру Казахстана на основе новых материалов из фондов зарубежных архивов, музеев и библиотек. Как отметил Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев: «Перед нами стоит историческая по значимости задача восстановления самоуважения, написания объективной истории с ее положительными и отрицательными сторонами» [1].

Для восстановления исторической картины прошлого необходимо привлечение многочисленных, часто противоречивых и разноплановых сообщений, фактов и данных, которые мы получаем из различных источников прошлого, дошедших до нас в виде сотен тысяч рукописных копий [2].

В первой половине XIX века большая часть территории Казахстана вошла в состав Российской империи. Понимая стратегическую важность положения казахской степи, царское правительство приняло меры для изучения этого региона в естественнонаучном и этнографическом значении. Поэтому в 30-40-х годах XIX века на территорию Казахстана и Центральной Азии начали отправляться дипломатические миссии, военно-научные экспедиции, целью которых было подробное составление описания географических особенностей, административного деления, материально-культурного быта, традиционного уклада и многого другого.

Вместе с тем общность судеб Центральной Азии и Казахстана, прослеживаемая на протяжении тысячелетий, была обусловлена не только территориальной близостью и взаимовлиянием, но и сходными природно-климатическими условиями и тем, что весь регион периодически подпадал под влияние общих культурно-исторических процессов. Центральная Азия и Казахстан представляли собой обширный внутриконтинентальный плацдарм для миграций кочевников с территории Монголии и Джунгарии, которые в течение тысячелетий волнами прокатывались через степи и пустыни региона. За историческое время экспансии кочевников произошла кардинальная трансформация этнической и лингвистической карты всего региона [3].

Наиболее важный вклад в изучение географии и этнографии Казахстана внесли такие ученые, как Г.Ф. Генс, Г.П. Хельмерсен, Т.Ф. Базинер, А.И. Шренк, О. Финш, А. Брем, Р. Карутца и многие другие, которые приняли участие в составе дипломатических миссий.

Теодор Фридрих Базинер во время своего путешествия в Хиву в составе миссии Г.И. Данилевского в 1842 г. посвятил специальную работу, где изучил и описал растительность, геологию Казахстана, Хивы и Устюрта. Кроме характеристик почвы и минералогии, ученый зафиксировал в своем труде интересные сведения об экономических и политических взаимоотношениях казахов с узбеками, о пребывании казахских султанов на хивинском престоле.

В исследованиях директора Ташкентской астрономической и метеорологической обсерватории Франца Шварца можно проследить историю и этнографию не только казахов, но и других среднеазиатских народов. Рассматривая политические и социальные отношения в Казахской степи, он отмечает, что «кроме султанов и батыров, у киргиз-кайсаков пользуются особым уважением и почетом еще и все старые мужчины, невзирая на их происхождение. При всех празднествах им отводятся почетные места, и на народных собраниях они играют выдающуюся роль. Для более молодого киргиза считается высокой наградой, если на званом обеде седобородый возьмет горсть мяса или каши из общего блюда и своей рукой положит ее тому в рот. Почитание, которое молодые люди оказывают более старшим, у киргизов заходит так далеко, что младший брат не осмеливается садиться в присутствии старшего брата, если тот специально ему это не предложит» [4, с.180].

Исследователь не обошел стороной и правовые отношения киргиз-кайсаков, где отмечает, что их правовые воззрения явно отличаются от немецких, но имеют явное сходство с правовыми представлениями древних германцев. Франц Шварц выражает полное удивление правового регулирования среди казахов: «своеобразие у киргиз-кайсаков проявляется в том, что за совершенное преступление ответственность несет не только сам преступник, но и его родственники, а в крайнем случае его сородичи. Если киргиз, осужденный за совершенное убийство или воровство и т.п., не может уплатить назначенный ему штраф, то он уплачивается его родственниками, а если и те неплатежеспособны, то он взимается со всего аула, даже всего рода» [4, с. 188].

Изучение опыта зарубежных путешественников, побывавших в Средней Азии, получило развитие в трудах немецких ученых А.Ф. Этцеля и Г.Вагнера. Повышенный интерес к культуре Средней Азии доктор Г. Шварц объяснял тем, что этот регион и его население оказали большое влияние на последующее поколение и что для более детального изучения этого региона необходимо ознакомиться с ее народами.

Вторая половина XIX – начала XX вв. стали плодотворными для изучения Казахстана немецкими путешественниками. Немецкие авторы собрали разнообразный материал по этнологии казахского народа. Работы О. Финша, А. Брема и Р. Карутца занимают особое место в изучении Средней Азии и Казахстана. В исследованиях этих авторов представлена детализированная этнографическая картина, к примеру, немецкие ученые придавали огромное значение характеристике физического облика казахов. При описании первой встречи с казахами О. Финш и А. Брем указывали на монгольское происхождение, отразившееся на их внешнем облике.

Немецких путешественников в основном интересовало изучение материальной и духовной культуры казахского народа. Среди множества элементов культуры, отражающих различия стран и народов, следует выделить основные: элементы материальной культуры - орудия труда, жилище, одежда, пища. Если орудия труда по мере сдвигов в способах производства изменялись особенно быстро, то жилище, одежда и пища в наибольшей степени отражали этническую специфику.

О. Финшу и А. Брему удалось оценить достоинства юрты, которая не только защищает от погодных катаклизмов, но и представляет собой весьма удобное и практичное сооружение. Р. Карутц также отмечает, что конструкция кибитки идеально приспособлена к жизниномада.

Одним из существенных элементов материальной культуры являлась одежда. Кроме своей основной функции - защиты тела от внешних воздействий - одежда выполняла еще важнейшую "опознавательную" функцию. Одежда - социальный знак, метка, обозначающая данного индивидуума в общественной системе.

Изучение духовной культуры народа всегда представляло для путешественников большую трудность. Это объяснялось такими факторами как: специфика жилища, одежды, пищи, орудий труда. Путешественник замечает в первые дни своего пребывания в какой-либо стране, но он может прожить в ней несколько месяцев и так и не узнать всего своеобразия танцев, свадебных обычаев, особенностей этикета ее народа, не говоря уже о поэзии или мифологии, для понимания которых необходимо владение местным языком.

Изучение многих сторон жизни казахов начиналось у путешественников со знакомства с ораторским искусством. Находясь всю жизнь в седле, изучая движение звезд и по ним определяя время, вглядываясь в беспредельную даль степи и восхищаясь природой, кочевник выработал свою культуру, частью которой было слово [5].

Рихад Карутц стремился собрать фольклорный материал, чтобы потом использовать его для сравнительного изучения. Исследователь приводит народные пословицы, поговорки, загадки на казахском языке и в переводе, а также поясняет их значение, сообщает аналогичные немецкие пословицы и поговорки. Р. Карутц высказывает мысль о том, что окружающая живописная природа не может не вызывать в сердцах обитателей степ чувства радости, отчего рождаются задушевные мелодии и песни, которые приводят слушателя в умиление [6, с. 76].

Значительная роль музыки связана, в первую очередь, с особенностями номадической цивилизации, к которой принадлежал казахский этнос, а также с теми мировоззренческими основаниями, которые и определили ее статус. Так, конно-кочевая цивилизация, в силу своей подвижности и соответствующих условий жизнедеятельности, не могла развить те жанры искусства, которые требуют стационарных условий и городского быта, такие как живопись (хотя существуют наскальные росписи), монументальная архитектура и скульптура, жанры театрального искусства и пр. Эта же причина послужила основанием развития устного художественного творчества. Именно поэтому вся духовно-культурная энергетика номадической цивилизации была сосредоточена в музыке, слове и орнаменте [7].

Говоря о религиозных верованиях казахов, немецкие путешественники указывают на то, что киргизы не относились к религии ревностно, объясняя это кочевым образом, не создающим им условий для постоянного посещения мечетей. Однако, как отмечают исследователи, киргизы соблюдают специальные обряды, такие как обрезание и соблюдают большие праздники (например, Байрам, Курбан-Байрам и др.).

Таким образом, в оценке деятельности путешественников по изучению культуры казахов следует отметить особую симпатию и внимание при описании жизни и быта населения, попытку исследователей дать немецким читателям возможность в максимальной степени понять характер, обычаи и жизнь столь чуждого европейцам народа. Немецкие путешественники критически относятся к представлениям о казахах, которые сложились у предшествующих авторов, побывавших в этом крае. В отличие от известного английского путешественника Т. Аткинсона, который описал в полной мере грабеж, убийство и разорение О. Финш и А. Брем отмечают гостеприимность во время их визита и находят характеристику Т. Аткинсона весьма несправедливой.

Французской экспедицией на Памир в 1887 г. Руководил Г. Капю. Одна из заслуг исследователя в том, что он подробно описал французском читателю быт, традиции, обычаи алайских киргизов. "На протяжении столетий алайские киргизы кочуют со своими семьями в верхние долины, проходя труднодоступные места, чтобы вернуться на зимние кочевки, используя ту же дорогу... Кара-киргизы с многочисленными стадами кочуют с летней кочевки на зимнюю и обратно".

Изучая их отношения с русскими, автор описал историю их подчинения и переподчинения то хану Коканда, то правителю Кашгарии Якуббеку, то русским: "Киргизы сами не знают, кому они принадлежат по праву, не принадлежа самим себе". Попутно отмечал сложные взаимоотношения жителей Тибета и китайцев.

Среди недостатков туркестанцев он выделил "национальный эгоизм, если так можно выразиться, и лень", одновременно восхищаясь гостеприимством и выносливостью киргизов. Одежда киргизов, состоящая из шапки и коровьей кожи, качества которых их не интересует, но "смерть лошади их интересует больше, чем компас или очки", вызвала интерес в научных кругах востоковедов. Он высоко оценил домбру: "Киргизский инструмент, расщепленный из тонкого камышитового ствола, воспроизводит примитивные, но полные смысла звуки" [8, с. 80].

Вот характеристика киргизской женщины, данная французским путешественником: "Женщина у мусульман Центральной Азии мало почитаема, она редко принимает участие в политической и социальной жизни, мать мало руководит сыновьями, жена мало привязана к мужу, но ее качества заслуживают уважения

и преданности людей племени, ее народа. Когда она поднимает глаза, они сияют, и это заставляет уважать еще больше этот дикий народ, который сначала выслушивает военные добродетели, только затем мудрость из уст интеллигентной женщины" [8, с. 81].

К концу XIX века Франция накопила многообразный этнографический материал о казахах и традиционном казахском обществе. Французский путешественник Ф. де Рокка, посетивший центрально-азиатский регион в конце XIX века, выделил положительные черты влияния русской колонизации на религиозное местное население.

Путешественника поразила мужественность и самоотверженность казахских женщин. Эти качества, как указывает Ф. де Рокка, еще в XVIII в. заметили европейские путешественники. "Женщина всегда играла большую роль у казахов, все делает по дому, у нее на все есть силы, отсюда независимость и одновременно закрытость ее характера. Она никогда не закрывает лицо, как таджикские женщины. В своем роду ее мнение играет роль. Она отличается от турецкой женщины в гареме, хотя это одна и та же мусульманка-азиатка... В случае войны они готовы защищать свои кибитки... Однако наличие калыма, различающегося для богатых и бедных, - признак зависимости женщины, мужа нежно называют своих жен "карлыгаш, сарыкыз, жибек" [8, с. 82].

Исследователь высоко оценил родоплеменную организацию киргизов, ее большое значение. Его поразило многоженство местных мужчин и раннее замужество.

Изучив структуру трех жузов и "белой кости", он приходит к заключению, что у Младшего жуза, расположенного ближе к российским границам, более всего заметно влияние России, проявляющееся в национальном характере казахов, их ментальности. В Омске, Акмолинске, Семипалатинске, Перовске, Казалинске, Аулие-Ата открывались школы, издавались газеты, выходившие на 2 языках: казахском и русском. Многие киргизы, получившие образование, становились военными, чиновниками, директорами школ и состояли на службе в русской армии или администрации.

В системе питания и распределения продуктов французские путешественники и исследователи видели последствия монгольского завоевания и влияния обычаев из Китая, особенно при распределении частей барана во время больших торжеств. Исследователи описывают кара-киргизов как ленивых, не любящих работать, охотясь или сопровождая европейских путешественников. Путешественник высоко оценил достоинства жилища кочевников.

Подробное описание юрт дал исследователь Ф. Анжинер, кавалер ордена Почетного легиона, который также охарактеризовал номадов казахской степи как очень активных людей, среди которых чувствуешь себя в полной безопасности. Он также отмечал, что как у большинства мусульманских номадов, женщины не закрывают лицо и не стесняются в мужской среде, даже среди иностранцев.

Таким образом, изучение истории и культуры Казахстана и Центральной Азии XVIII-XIX вв. неразрывно связано с творческим освоением того обширного материала, который оставлен нам в наследство исследователями прошлого.

Следует отметить, что многие авторы сочинений являлись непосредственными свидетелями и участниками тех событий, о которых они писали. Это говорит о неподдельном интересе авторов к событиям, отраженным в их сочинениях. Работы немецких и французских ученых и путешественников освещают особенности кочевой экономики, правовых отношений, культуры и быта казахов, политику царской администрации, проводившейся в Казахстане. Западноевропейские исследователи очень серьезно отнеслись к изучению вышеупомянутых вопросов. Они собрали уникальные сведения о социально-культурной жизни кочевников, в которых представлена реальная картина эпохи тех времен.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы, 1999. – 296 с.
- [2] Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв.: вопросы этнической и социальной истории. – М., 1982. – 133 с.
- [3] История Казахстана и Центральной Азии: Учеб. пособие / Абусейтова М.Х. и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 616 с.
- [4] Немецкие исследователи в Казахстане. Ч. 1. / Пер. с нем. Л. А. Захаровой / Сост. И. В. Ерофеева – Алматы: Санат, 2006. – 408 с.
- [5] Сарсекеев Б.С. Кочевники Степи. – Акмола, 1997. – 47 с.
- [6] Сатпаева Ш.К. Казахско-европейские литературные связи XIX в. и первой половины XX в. – Алма-Ата, 1972. – 76 с.
- [7] Аязбекова С.Ш. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов. – Алматы, 1999. – 174 с.
- [8] Шайморданова З. Д. Французская историография истории XIX – начала XXI вв.: Дис. ... д.и.н. – Алматы, 2010. – 277 с.

REFERENCES

- [1] Nazarbaev N.A. V potoke istorii. Almaty, 1999. 296 s. (in Russ.).
[2] Sultanov T.I. Kochevye plemena Priaralya v XV–XVII vv.: voprosy etnicheskoj i socialnoj istorii. M., 1982. 133 s. (in Russ.).
[3] Istoriya Kazaxstana i Centralnoj Azii: ucheb. posobie / Abuseitova M.X. i dr. Almaty: Dajk-Press, 2001. 616 s. (in Russ.).
[4] Nemeckie Issledovateli v Kazaxstane. chast 1. / per. s nem. I.a. Zaxarovoj / sost. I.V. Erofeeva. Almaty: Sanat, 2006. 408 s. (in Russ.).
[5] Sarsekeev B.S. Kochevniki stepi. Akmola, 1997. 47 s. (in Russ.).
[6] Satpaeva Sh.K. Kazaxsko-Evropejskie literaturnye svyazi XIX v. i pervoj poloviny XX v. Alma-Ata, 1972. 76 s. (in Russ.).
[7] Ayazbekova S.Sh. kartina mira etnosa: Korkut-ata i filosofiya muzyki kazaxov. Almaty, 1999. 174 s. (in Russ.).
[8] Shajmordanova Z. D. Francuzskaya istoriografiya istorii XIX – nachala XXI vv.: dis. d.i.n. Almaty, 2010. 277 s. (in Russ.).

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫ ХVІІІ-ХІХ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ БАТЫС ЕУРОПАЛЫҚ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТТЕУДІҢ МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ

М. Б. Берлібаева

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Орталық Азия, Қазақстан, батыс еуропалық деректер, саяхатшылар.

Аннотация. Мақалада ХVІІІ-ХІХ ғғ. Қазақстанның мәдениетіне байланысты неміс және француз деректерінің маңыздылығы ашылып, жан-жақты сараптама жасалынған. Батыс еуропалық жазбаша ескерткіштер мәселені ауқымды жағынан қарастырып, зерттеуде құнды дереккөздер болып табылады.

Неміс және француз саяхатшыларының негізгі дені қазақ халқының кең пейілдігі мен адалдығына және қонақжайлылығына шынайылық сезіммен қарайды. Олар ХVІІІ-ХІХ ғғ. қазақ халқының тарихы мен этнографиясының сан-алуан қырларын ашуға барынша әрекеттенді. Қазақтар жөнінде бұрын әсіресе олардың өмір сүру ерекшеліктері мен салт-дәстүрлерінің еуропалықтардан айырмашылықтары жөнінде әртүрлі бағалардың берілгеніне қарамастан, неміс және француз саяхатшыларының аса үлкен қазақ даласы мен оның халқы туралы зерттеулері басқаларға қарағанда анағұрлым қызығушылық туғызады.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 168 – 174

TOPONYMS OF KAZAKHSTAN AND CENTRAL ASIA IN «JAMI AT-TAWARIKH»

A. E. Khakim

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: khakimaigerim@mail.ru

Key words: Toponyms, Kazakhstan, Central Asia, Persian sources, geography, analyze.

Abstract. This work is devoted to the toponyms of Kazakhstan and Central Asia in "Jami ut-Tawarikh". "Jami ut-Tawarikh" was written in the XIII century by Persian author Rashid ad-Din. Historian describes the conquest of Genghis Khan and his sons to the territory of Kazakhstan and Central Asia. Rashid ad-Din wrote in "Jami ut-tawarikh" besides of wars and attacks describes the most popular cities, rivers, and the mountains of Central Asia and Kazakhstan. For example, we can find much important information about width of the Altai Mountains, the length of the river Irtysh, extensive of Zhetysu, cities and fortresses of trade, culture, science as Otrar, Zhent, Barhalykent, Khujand, Benakent, Sygnak, Uzgend, Zernuk on the banks of the Syrdarya river.

«ЖАМИ АТ-ТАУАРИХ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯҒА ҚАТЫСТЫ ЖЕР-СУ АТТАРЫ

А. Е. Хакім

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: жер-су аттары, Қазақстан, Орталық Азия, парсы дереккөздері, география, анализ.

Аннотация. XIII ғасырда Қазақстан мен Орталық Азия аумағына Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары бастаған әскер кіріп, сол халықтарды шауып, елін жаулап алғаны туралы тарихтан белгілі. Осындай оқиғаны тарихшы Рашид ад-Дин «Жами ат-тауарих» шығармасында жазады. Бұл еңбекте Моңғолдар жаулап алған қалалар, таулар мен өзендер айтылады.

«Жами ат-тауарих» шығармасында қазіргі Қазақстан аумағындағы Алтай тауының кеңдігі, Ертіс өзенінің ұзындығы, Жетісу жерінің байтақтығы, Сырдария өзені бойындағы шаруашылықтың барлық түрі мен сауда-саттықтың дамыған, ғылым-білім мен қала мәдениетінің көргейген Отырар, Жент, Бархалыкент, Ходжент, Бенакент, Сығанақ, Үзгенд, Зернук секілді қалалар мен бекіністері жіпке тізілген моншақтай сипатталады. Сонымен қатар, Орталық Азиядағы Хорезм шах патшалығының орталықтары Бұхара, Самарқанд, Хорезм елдері мен оның әлеуметтік-саяси жағдайы жазылады. Мақалада «Жами ат-тауарих» шығармасында кездесетін Қазақстан мен Орталық Азияға қатысты жер-су аттарының ортағасырдағы сипаты баяндалады.

Кіріспе. Қазақстан мен Орталық Азияға қатысты жер-су аттары туралы жазылған еңбектер көп. Мұндай еңбектердің негізгі бөлігі ортағасырларда жазылған. Гильом Рубрук, Плано Карпини, Марко Поло секілді батыс және ибн Хаукаль, әл-Истахри, ибн Баттута, ибн Хордадбех, әл-Идриси, Кудама ибн Жафар, Тамим Бахр секілді араб саяхатшылары ортағасырларда миссионерлік немесе ел аралау мақсатында батыстан шығысқа саяхаттап, көргендерін кітап ретінде жазып қалдырған. Бұл саяхатшылар шығысқа барар жолда Қазақстан мен Орталық Азия елдерін кесіп өтіп, сол кездегі елдер мен қалаларды көздерімен көріп, нақты сипаттап жазған. Ортағасырларда парсы тілінде көптеген тарихи-географиялық мәні орасан зор еңбектер жазылған. Олардың көбісі хроникалық, шежірелік және тарихи-географиялық шығармалар болып келеді. Осындай шығармаларда Қазақстан мен Орталық Азияға қатысты жер-су атаулары көптеп кездеседі.

Парсы тілінде жазылған дереккөздердің ең ауқымдылары XIII-XIV ғасырларға тиесілі. Әрине, бұл ғасырларға дейін де парсы тілінде көптеген тарихи шығармалар жазылған. Бірақ Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің географиялық орналасуы мен жер-су атауларына қатысты дереккөздер XIII ғасырдан бастап жазылған шығармаларда көптеп ұшырасады. Мұндай шығармалардың жазылуына себеп болған жайлардың бірі Шыңғыс ханның жорығына қатысты екендігін атап көрсету қажет. XIII ғасырдың ортасында Амур мен Сары теңізден бастап батысынан Дунай мен Евфратқа дейін созылып жатқан жерде Шыңғыс хан бастаған күдіретті Моңғол империясы құрылды [1, 19.]. Шыңғыс хан бастаған қол қазіргі Моңғолия жерінен бастап, қазақ жерімен қоса Орталық Азия жерлерін жаулап, Үндістан мен Европа жерлеріне дейінгі елдерді өздеріне бағындырып билік еткен. Осындай деректерді мұра етіп қалдырған авторлардың бірі Хулагу ұрпақтарының қызметінде болған Рашид ад-Дин. Рашид ад-дин басқарған бір топ ғалымдар бірнеше тілде (араб, парсы, түрік, қытай, моңғол, иврит, латын және т.б.) жазылған дереккөздерді жинап «Жами ат-тауарих» атты үлкен шығарманы жазып шығады. Алғашқы екі тарауы мен бастан-аяқ редакциялаған Рашид ад-диннің өзі болғандықтан бұл тарихи шығарманың бірегей авторы Рашид ад-дин болып табылады.

«Жами ат-тауарих» немесе «Жылнамалар жинағы» - ортағасырлық шежірелер жинағы. Авторы Рашид ад-Дин Фазаллах ибн-и Абу-л-Хайр Али Хамадани (1247-1318) Хулагу ханның (1295-1304) тапсырысы бойынша 1304-1316 жылдар аралығында жазған [2, 18.]. Жинақ үш бөлімнен тұрады. Алғашқы бөлімінде түркі халықтарының пайда болуы, олардың тайпаларға бөлініп, қай жерлерде көшіп-қонып, мекен еткендері, мәдениеті жайлы айта келіп, ұлы Моңғол империясының ханы Шыңғыс ханның ата-бабалары мен ұрпақтары жайлы айтылады. Екінші бөлімде барлық Пайғамбарлар, халифтар, басшылар туралы және Үлжейіт ханның ерліктері, жаулап алған халық пен жерлерін айтады. Үшінші бөлім әлем елдерінің географиясына арналған. Бірақ үшінші томы әлі күнге дейін табылмаған [3].

«Жами ат-тауарих» шығармасын зерттеуге батыс ғалымдары бірінші болып қызығушылық танытқан. Француз ғалымы Картмер «Жами ат-тауарих» шығармасының Хулагу ханға қатысты бөлімінің парсы тіліндегі мәтінін, француз тіліндегі аудармасы мен түсініктерімен бірге 1836-жылы жариялайды. Орыс ғалымы И.Березин «Моңғол тарихы» мен «Шыңғыс хан тарихын» (1858-1888) орыс тіліне аударып, ғылыми түсініктерімен бірге жариялаған. Э.Блоше 1911-жылы «Жами ат-тауарих» шығармасының Шыңғыс хан ұрпақтарына қатысты бөлімін аударды [4]. Кеңес ғалымдары «Жами ат-тауарих» шығармасының толық аудармасын

жасауды қолға алады. Бірақ соғыс кедергі болып 1952-1960 жылдары Л. А. Хетагуров, О. И. Смирнов, Ю. П. Верховский, А. К. Арендс атты аудармашылар мен А. А. Семенов, И. П. Петрушевский, А. А. Ромаскевич, Е. Э. Бертельс, А. Ю. Якубовский және Ә.Әлизаде секілді редакторлардың күш салуымен 3 томдық «Жами ат-тауарих» орыс тілінде басылып шыққан. [5]

«Жами ат-тауарих» шығармасы тарихи, этнографиялық, әдеби, лингвистикалық дереккөз ретінде жоғары бағаланып ішіндегі мәліметтері жан-жақты қарастырылған. Көптеген ғалымдар «Жами ат-тауарих» шығармасын зерттеген. Олардың ішінде, В.В.Бартольд, И.П. Петрушевский, А.З. Велиди, Ж.А. Бойле, Е. Копрулу, А.С. Ахинжанов, Б. Карими, В. Такстон, И. Ван және т.б. ғалымдар бар.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, Рашид ад-Дин бұл шығарманы жазу үшін бірнеше тілдегі дереккөздерді жинайды. Олардың ішінде еврейлердің Торасы, араб географтарының саяхатнамалары мен Ата Малик Джувайнидің «Тарих-е жахангушаи» еңбегі және Махмуд Қашғаридың «Түрік сөздігі» де бар [5]. Бұл еңбектің ең басты ерекшелігі әлем елдері тарихымен бірге бірінші рет түрік-моңғол тайпаларының енгізілуі болатын. Атап айтқанда түріктердің шығу тегі, Оғыз хан мен одан тарайтын ұрпақтар алғаш рет Рашид ад-диннің атсалысуымен хатталып, жазбаша дерек күйінді бүгінгі күнге жеткен. Сондықтан түріктер мен моңғолдарға қатысты айтылған жерді олардың мекендеген жерлері, қалалары, таулары мен өзендері туралы жазған тұстарының бәрі де Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің географиялық жер-су аттарын зерттеуде таптырмайтын дереккөз. Соның ішінде «Жами ат-тауарих» шығармасының үштен бір бөлігі Қазақстан мен Орталық Азияның жер-су аттары туралы мағлұмат береді. Бұл кітапта түрік тайпаларының, оның ішінде қазақтар, моңғолдар, парсылар, қырғыздар, өзбектер, түрікмендер, тәжіктердің ата-бабаларының географиялық тарихы нақты сипатталған. Сонымен қатар, кітап Моңғол империясына арналғандықтан, Шыңғыс ханның жорықтары мен жаулаған елді-мекендері де сипатталады.

Зерттеу әдісі. Зерттеу жұмысты орындауда тікелей парсы тіліндегі дереккөздерге сүйеніп, оларды қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларымен, зерттеу жұмыстарымен салыстыра отырып қарастыру әдісі қолданылды. Бұл мақаланың негізгі мақсаты «Жами ат-тауарих» шығармасында кездесетін Қазақстан мен Орталық Азияға қатысты жер-су атауларын қарастыру. Біз осы шығармадағы жер-су аттарын түрік-моңғол тайпаларының шығу тарихы мен Шыңғыс ханның батысқа жорығы орын алған тарих бойынша қарастырғанды жөн санадық.

Зерттеу нәтижелері. Шыңғыс хан жорығын шығыстан батысқа қарай бағыттайды. Алдымен ол Қазақстан мен Орталық Азия елдерін жаулап алуды көздейді. Осындай кең жерлерді алу үшін Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары көп күш жұмсайды. Қаншама қала, бекіністер қиратылып, көп шығын болады. Басқа елдер өз еріктерімен беріліп аман қалып жатады. Сол себепті, кейбір елді-мекендер қазіргі күнде сақталса, кейбіреуі сол қирағаннан, қайта қалпына келмеген.

Шыңғыс ханның алғашқы жорығы бүгінгі Қазақстан жерінің солтүстік-шығыс бөлігінен басталады. Алдымен ол наймандарды ығыстырып бүгінгі Қазақстанның орталық аймағына қашуға мәжбүр етеді. Ол туралы «Жами ат-тауарих» шығармасында Шыңғыс наймандардың ханы Таян ханды жеңгенде ол үлкен той жасап, осы жеңісін атап өтеді. Шыңғысқа тура осы жерде «Шыңғыс хан» деген атты береді. Күшлік және оның бауыры моңғолдардан қашып Ертіс өзенінің бойына жетеді. Сондай-ақ 1218-жылы Шыңғыс ханның Ертіс өзені бойына келгендігі жазылған [5, 12]. Ғалымдардың пікірінше Онон өзені жақта өмір сүрген найман тайпасы осылайша Ертіс өзенінің бойына келіп қоныстанған. Наймандардың моңғолдардан қашқан жері Шығыс Қарқаралы таулы аймақтарын Найман-қашқан деп атап кеткен [6, 36]. Бұл күндері Шыңғыстау тау сілемдерін Шыңғыс ханның жорығына дейін Найман тағ (тау) деп атағандығын Өлкен Марғұлан атап көрсеткен. Ал, Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресінде» Найман куһ деп жазылған [6]. Яғни, моңғол шапқыншылығынан кейін біршама жер-су атауларының өзгергендігін және көптеген жер-су атауларының Шыңғыс ханның атымен байланыстырылғанына куә боламыз. Шыңғыс хан мен оның ұлдары бастаған қол Ертіс өзені бойындағы жерлерді алып, Қазақстанның оңтүстік жағына жолға шығады.

Моңғол әскерінің келесі келген өлкесі Жетісу аймағы болатын. Жетісу аймағындағы әсем, сауда мен шаруашылықтың дамыған қаласы Алмалық болатын. Ол кезде Жетісу жері қарақытайлықтардың қолында еді. Бірақ моңғолдар үшін ол кедергі болмады, аз уақыттың ішінде Жетісу аймағын өздеріне қаратты.

Шыңғыс ханның жоспары бойынша Хорезм қаласына бару үшін, жолда кездесетін Сейхун өзені бойындағы қалаларды тазарту керек еді. Сейхун өзені қазіргі күнде Сырдария деп атайды. Сырдария өзені Қазақстан мен Орталық Азияның ірі өзендерінің бірі. Ежелгі грек жазбаларында Сырдарияның Яксарт десе, ортағасырлық араб-парсы еңбектерінде Сейхун деп атайды [7, 557]. Сырдария деп бертін келе, халық аңызындағыдай*: Сыр-құпия, дария-өзен деп аталып кеткен деседі.

Сырдария өзені бойындағы халық қолөнер, егін шаруашылығы, мал өсірумен қатар сауда-саттықпен, дипломатиялық байланыстармен де айналысқан. Сыр өзені бойында ортағасырда Шаш, Арсыбаникет, Отырар, Сүткент, Яссы, Сауран, Үзгенд, Созақ, Сығанак, Ашынас, Баршынлыкент, Жұбара, Янгикент секілді мәдениеті, ғылым-білімі дамыған, сауда-саттығы көркейген, қала архитектурасы салынған әсем қалалар

болатын. Қазіргі күнде бұл қалалардың көбісі әртүрлі жорықтардың кесірінен қиранды төбе ретінде сақталып қалды.

Шыңғыс хан Отырар қаласына жеткенде, қамалдың сыртына шатыр тігіп, әскерді ондық, жүздік деп түменге бөліп, әр ұлына тапсырма берген. Шағатай мен Үгедейге Отырар қаласын, Жошыға Жент пен Бархалыкентті (Баршынылыкентті), кейбір бектерді әскермен Хоженд пен Бенакентті жаулап алуға бұйырып, өзі Төлемен Бұхараға жолға шығады.

X ғасырда ислам дінінің Орталық Азияға таралу себебінен Отырар арабша Фараб қаласы деп аталған. X ғасырда Фараб қаласынан көптеген ғалымдар шыққан. Фарабтық ғалымдардың ең атақтысы энциклопедист-ғалым Әбу наср әл-Фараби еді. Бүгінгі күнге дейін қазақтың арабтанушы ғалымы Әбсаттар қажы Дербісәлі Фараб қаласынан шыққан 30 шақты ғалымды тапты. Атақты ортағасырлық араб саяхатшысы Әл-Макдиси Фараб қаласы туралы: «Ол - өте үлкен шаһар. Жетпіс мыңға жуық әскер жинай алады, шаһристанында күмбезді мешіт бар, базары қала іргесінде орналасқан» - деп жазған [8, 8]. Бұл дегеніміз, Фараб, яғни Отырар қаласы ортағасырларда ғылымның, сауданың және мәдениеттің орталығы болғандығының белгісі.

1219 жылы Отырар қаласын алуға моңғол әскерін бастап Шағатай мен Үгедей келеді. Ал қаланы қорғауға Қайыр-хан мен көмекке 10 000 атты әскерімен Қаража-хан келеді. Қамалы берік бекіністі алу үшін моңғолдарға бес ай кетеді. Ең соңында Отырар халқы қайғылы жағдайды басынан кешіреді. Моңғолдармен Қайыр-хан 20 000 әскерімен қамалда тағы бір ай соғысып, жеңіліс тауып, қайтыс болады. Моңғолдар қаланың барлық сәулетті қамалдары мен мешіт-медреселерін қиратып, өртеп, халықты тонап, қалғаның құлдыққа алып кетеді [9, 43].

Осындай соққыдан кейін Отырар қаласы біраз уақытқа бой көтере алмай қалады. Кейін бір ғасырдан соң, Отырар қайтадан соғылып, көркейе бастайды. Бірақ XIV-XV ғғ. Отырар қаласын Темір бастаған қол жойып кетеді.

Келесі жорық Жошы бастаған бірнеше түмен Жент пен Бархалыкентке бағытталды. Жент қаласы да Отырар қаласы секілді өнер, ғылым, сауда, мәдениеті көркейген, гүлденіп тұрған қала болатын. Жент қаласы Сырдария мен Амудария өзендері арасында орналасқан. Арал теңізі Жент қаласына жақын болғандықтан, кейбір деректерде, Аралды «Жент» теңізі деп жазған. XIII ғасырдың II жартысында қалаға атақты ғалым Жамал Қарши келген. Ол Моңғол шапқыншылығынан кейін, бұрынғы гүлденген құрылыс үйлері мен мешіттері көп үлкен қаланың орнынан шағын қыстақты көргенін айтады [10].

Жошыға Жент қаласын алуға Чинтимур көмектеседі [9, 46]. Қала халқы үлкен әскерді көріп қақпаны жапса да, моңғол әскеріндей қол көрмеген Женттіктер тез беріледі. Жент қаласының тұрғындары өз еріктерімен қақпаны ашпағандықтан, моңғолдар қаланы өртеп, қиратып, тонап кетеді. Ал халықты құлдыққа жібереді.

Шыңғыс ханның стратегиясы бойынша, алдымен келген қалаға елші жібереді, егер өз еріктерімен қақпаны ашып берілмесе, онда халықты баласымен қоса өлтіріп, қаланы шауып, қиратып, тонап, өртейді. Ал керісінше қақпаны ашса, халық тек салық төлеп қаланы аман сақтап қалады. Осындай жағдай барлық жауланған қаланың басынан өтеді. Сондай қалалардың бірі Сығанақ қаласы. Сығанақ қаласына жіберген елшіні қала халқы өлтіргендіктен, Жошы қаланы жермен жексен етіп қиратып кетеді [9, 44.]. Сығанақ қаласы моңғол жорығына дейін сауда орталықтарының бірі болған. Бұл қала Мұхаммед Хорезм шахтың жері болатын, бірақ Жошы бұл қаланы мықты әскермен өз иелігіне қосты.

Жошы жойқын күшпен жолда кезіккен Үзгенд және Бархалыкентті бағындырады. Үзгенд Жент қаласынан төмен, Сырдария өзенінің төменгі ағысында болған қала. Үзгенд қаласы сол қирағаннан жоғалып кетті [5, 170]. Үзгенд, Бархалыкент қалалары ортағасырдағы Сырдария бойындағы мәдениеті дамыған қалалардың бірі болған. Қала тұрғындары егін шаруашылығы, мал шаруашылығымен айналысып күн көретін. Бірақ моңғолдардың қаталдығынан бүкіл жиған-тергендерінен айырылады. Бұл жерлер де Хорезм шахтың ұлысындағы қалалар болатын.

Жошы Жент, Сығанақ қалалары үшін күресіп жатқанда, екінші жақтан, Бенакент қаласы үшін Алак-Нойон, Сукту және Тоғай бектер соғысады. Араб саяхатшысы Ибн Хордадбек: "Илак (Ангрен) өзені Бенакенттің тұсында Шашка (Сырдарияға) барып құяды" деп жазып, Бенакент қаласының орнын көрсеткен [11]. Бенакент қаласының тұрғындары моңғолдармен төрт күн күрескен. Ақыры қала халқы жеңіледі. Моңғолдар Бенакентті бағындырып, ары қарай Сейхунның ортасында, өзен екі ағысқа бөлінетін жерде биік қамал салынған Хожент қаласына бет бұрады. Моңғолдардың темір машиналарынан атылған оқтар мен тастар қамалға жетпейді. Сол себепті олар тасты үш фарсах*** жердегі таудан жаяу тасып, Сейхунға лақтырады [9, 48]. Бұл дегеніміз Бенакент қаласының маңында тау жоқ екенін көрсетеді. Соған қарағанда Бенакент қаласы Сырдария өзені бойындағы жазық, жасыл ағаштары жайқалған далада салынған болуы мүмкін. Негізінде Сыр өлкесінде тау кезікпейді.

Ортағасырда Орталық Азия жер-су атауларының кейбіреуі араб тілінде аталса, көбісі түрік тілінде аталған. Бірақ елді-мекендердің атын сол жерде мекендеген тайпа өз тілінде атаса, кейін жаулап алған халық өздерінің тілінде басқаша атаған. Моңғолдар жаулап алған жер-сулардың атауларына аса ықпал етпесе де

бір-екі жердің атауларын өзгерткен. Мысалы: Құтлұқбалық бекінісі [9, 52]. Бұл бекіністің моңғолдар келмей тұрғандағы атауы Зернук болатын. Шыңғыс ханның бұйрығымен Төле Зернук қамалын тез арада басып алып, халқын сыртқа қуып, ерлерді ханның артынан әскерге Бұхараға жібереді. Төле Зернук бекінісін басып алған соң, оған Құтлықбалық деп ат қояды.

Орталық Азия жерінде әсем қалалармен қатар, бекіністер, керуен сарайлар, пошта орталықтары, базарлар, мешіттер, медреселер жиі салынған еді. Алайда, бұл әсемдіктің шырқын бұзған моңғол әскерлері екені тарихтан белгілі. Моңғолдар қалаларды қиратып, өртеп, жермен жексен еткен. Ал бұл сол мекендегі халықтың әлеуметтік жағдайына, шаруашылығына, мәдениетіне үлкен зардабын тигізді. Осындай соққыны көрген тағы бір үлкен қала Бұхара болатын.

Бұхара Орталық Азиядағы ежелгі және ортағасырлық үлкен қала. Бұл қалада он бір қорғаныс қақпасы бар рабадтар, үлкен базар, мешіттер мен қамалдар болған. [12, 117] Бұхара қаласына баратын жолда Нұра (Нұр) қаласы болатын. Шыңғыс хан осы қаланы еш қарусыз, салық төлеттіріп алады. Содан кейін Бұхараға келеді. «Моңғолдар қалаға келгенде, қала әскерінің саны 20, 000 болатын. Ал халық саны екі жүз сексен мың, екі жүзі бұхаралық болса, қалғаны сырттан келгендер еді», - деп жазады Рашид ад-Дин. Бұхара қаласы қақпаны соғыс болдыртпай ашып береді. Қалаға кірген моңғолдар, орталықта тұрған әдемі мешітке кіріп, оны ат қораға айналдырады [9, 54].

Қала халқы өз еркімен берілсе де Шыңғыс хан қаланы өртеп, тонап, барлығын қиратады. Моңғолдар Бұхараны қиратып, бұзып, өртегенде кірпіштен жасалған жами мен бірнеше сарайлардан басқасы өртеніп кетеді [9, 55]. Бірақ бұл сарайларды да таспен атқылап өртеп кетеді. Бұхара қаласының ішінде бірнеше сарайдың, үлкен мешіттің, жамилердің болғаны қала аумағының кең болғандығын білдіреді. Моңғолдар үшін Бұхара қаласын жоюға бірден-бір себеп, Самарқанд қаласын алуға оңай болу үшін еді. Себебі, Самарқанд Орталық Азияда сол замандағы бекінісі мықты, үлкен пілдер мен мықты әскермен қорғалған қала болатын.

VII ғасырда соғды астанасы болған Самарқанд қаласы ортағасырда гүлденген елдің бірі болды [12, 112]. Қараханидтер заманында қаланың орталығында мешіт салынып, әртүрлі өрнектер салынған сарайлар тұрғызылған болатын. Бірақ 1220 жылы Самарқанд қаласын Шыңғыс хан бастаған үлкен қол талқандап кетті. Жүз он мың адам, оның алпыс мыңы түрікмендер және елу мың тәжіктер, жиырма құбыжық пілдер қорғап тұрған бекіністі және оны алуға бір жыл кетенін естісе де, Шыңғыс ханға қала имамдарының көмектесуімен бірнеше күннің ішінде қаланы өзіне қаратты. [9, 56-57].

«Жами ат-тауарих» шығармасында соғыстан кейінгі қаланы былай сипаттайды: «қала мен қамал қирап, көптеген бектер мен әскерлер өледі. Олардан отыз мың шеберлері, ұлдары, әйелдері мен бектері тірі қалады. Қалғандары өз өмірлерін 200,000 динар беріп сақтайды. Кейбіреуін ол өзімен Хорезмге алып кетеді. Содан кейін ол ел қайта қалпына келмеді. Сол жаз бен күзді Шыңғыс хан Самарқанд маңайында өткізді» - деп айтылады [9, 59].

Самарқанд қаласының табиғаты тамаша қала. Бұл жерде әр түрлі дәмді өсімдік, жеміс-жидектер өседі. Бұл қаланың жазы мен күзінің ауа-райы керемет. Сол себепті, Шыңғыс хан осы қала маңында демалған болуы мүмкін. Хан демалып жатқан кезінде Жошы, Шағатай және Үгедейді Хорезмге жібереді. Хорезм Мұхаммед Хорезм шахтың ең маңызды қалаларының бірі болатын. Бұл қалада Хорезм шах билеушілері билік еткен.

Хорезм еліне Шыңғыс хан ұрпақтары келгенде, Сұлтанның әкесі қайтыс болып, ол Хорасанға кеткен болатын. Ал қалған әмірлер де оның артынан кетеді. Басшысы жоқ Хорезмді алу оңай болса да, Жошы мен Шағатай арасындағы келіспеушіліктер, біраз қиындықтар әкеледі. Сол себепті Хорезмдіктер моңғолдың көп әскерлерін өлтіріп, олардың сүйегінен төбелер жасаған. Қазіргі күнде ескі Хорезм қаласының айналасында ол төбелер әлі бар екен [9, 71].

Моңғолдар қаланы жеті ай жеті күн дегенде алады. Қаланы басып алған соң, моңғолдар өз әдеттеріне басып, қаланы тонап, қиратып, өртеп, халқын құлдыққа алып Шығысқа жібереді. Хорезм ортағасырда Үргенч деген астанасы бар үлкен ел болатын. Моңғолдар Хорезммен қоса, оның айналасындағы қалаларды жаулап, өз иеліктеріне қосқан.

XIII ғасырда білім беретін ең үлкен орталық Бағдад қаласы болатын. Қазақ жерінен шыққан Фарабилер, Жендилер, Түркістанилер секілді ғалымдар алғашқы білімін өз қаласында алса да, негізгі білімді Бағдад қаласынан алған еді. Бағдад қаласы Хорезм мен Самарқандтан қашық емес, сондықтан да моңғолдар Бағдад қаласы туралы естіген еді.

Қорытынды. «Жами ат-тауарих» еңбегінде жазылған түріктер мен моңғол тайпаларының мекендеген жерлері, қалалары, таулары мен өзендері туралы жазған тұстарының бәрі де Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің географиялық жер-су аттарын зерттеуде маңызды дереккөз екендігіне көз жеткіздік. «Жами ат-тауарих» шығармасында Қазақстанға қатысты Алтай тауы, Ертіс өзені, Сырдария өзені жағасындағы Отырар, Сығанақ, Жент, Үзгенд, Бархалыкент, қалалары мен Орталық Азия аумағындағы Хорезм елі мен астанасы Үргенч, Ходжент, Бенакент, Бұхара, Самарқанд қалалары туралы мәліметтер кездесетініне көз жеткіздік. Шығармада Отырар өлкесінде биік сарайлар, мешіттер, білім ордалары медреселер мен кітап-

ханалардың болғандығы баяндалса, моңғол шапқыншылығынан кейін Отырар қаласы қирап, жермен жексен болады. Алайда бір ғасырдан кейін Әмір Темірдің бұйрығымен әсем қалалардың бірі болып қайта қалпына келтіріледі. Отырар өлкесі одан кейінде бірнеше апатты бастан кешіп, қазіргі күнде бес қабырғалы төбе болып, орны қалған. Отырар қаласы тек ортағасырлық сауда, білім, мәдениет орталығы ретінде тарихта сақталып қалды. Отырар өлкесі секілді шығармада Жент қаласының аты аталады. Жент қаласы туралы тек кейбір парсы дереккөздерінде ғана кездеседі. Ал, «Жами ат-тауарих» еңбегі Жент қаласы жайлы қызықты мәліметтерді қамтыған құнды шығармада. Бұл еңбекте Жент қаласында мешіттер, сарайлар мен қатар базарлардың, яғни сауда орталықтарының болғандығын көрсетеді. Бұл қала да моңғолдардан кейін қирап, өртенген қабырғалары қалып, қазіргі күнде төбе болып тұр. Сырдария бойындағы тағы сауда орталықтың бірі Сығанақ қаласы. Сығанақ қаласы да моңғол шапқыншылығынан кейін қирап, кейін қайта құрылып, жоңғарлардың күшімен жойылып, тек қираған орны қалды. Бірақ Орталық Азия аумағындағы ортағасырда моңғолдардан жорығында қираған Бұхара мен Самарқанд қалалары қазіргі күнде де гүлденген қалалар қатарына жатады. Қорыта келе айтарымыз, «Жами ат-тауарих» шығармасында кездесетін Қазақстан жерінде орналасқан Отырар, Жент, Сығанақ, Үзгенд, Бархалыкент қалалары шығарма жазылған кездегі әсемдігі мен қала ретіндегі салтанатын сақтамаған. Бірақ, түгелімен жойылып та кетпеген. Яғни, бұл күндері қирандылары сақталған, шағын ауылдар мен елді-мекендерге айналған. Ал, шығармада бірнеше жерде аты аталатын Самарқанд, Бұхара, Үргеніш, Ходжент қалалары болса, әлі күнге дейін қала ретінде келбетін жоймағандығын байқаймыз. Жалғыз ғана Орталық Азия жерінде орналасқан Бенакент қаласы (шамамен Ташкент пен Ходжент қалаларының ортасында орналасқан) бұл күнде өзінің үлкен шаһар ретінде келбетін жойған. Сондықтан «Жами ат-тауарих» шығармасында Қазақстан мен Орталық Азияға қатысты жер-су атауларын зерттей отырып, сол кездегі қалалар мен бүгінгі ахуалын саралауға мүмкіндік таптық. Сонымен қатар, үлкен жорықтар мен тарихи оқиғалардың жер-су атауларына үлкен әсерін тигізетініне көз жеткіздік.

*Топонимика («орын» және «аты») географиялық атауларды (топонимдер), оның пайда болу заңдылығы, дамуы мен қызметін зерттейтін ономастиканың бөлігі.

**Бір өзен жағасында патшайым өз сырын тұтқындарға айтып қойып, артында бұл сыр болып қалсын депті. Сол себепті өзен Сырдария деп аталған.

***3 фарсах – 18 км.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XIII–XIX вв. – Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2006. – 19 б.
- [2] Қамбарбекова Ғ.Ә. Парсы тіліндегі кітаптардың каталогы. – Алматы: «ЖШС «Полиграфкомбинат»», 2011. – 18 б.
- [3] Rashiduddin Fazlullah's Jami' u't-tawarikh: Compendium of chronicles. Part one. English Translation and Annotation by W.M. Thachston. – Harvard University, Department of Eastern Languages and Civilizations, 1998. – P. x.
- [4] Egar Blochet. Djami el-Tévarikh /Histoire générale du monde: Tarikh-i moubarek-i ghazani/Histoire des Mongols. – Leiden: Brill, 1911.
- [5] Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. I–III. – Москва-Ленинград: Издательства Академии Наук СССР, 1952; 1957; 1960.
- [6] Маргулан А. Х. Мир казаха. – Алматы: Институт развития Казахстана, Международный фонд им. Академика Альфреда Маргулана, 1997. – 36 б.
- [7] Жерінің аты-Елінің хаты. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2006. – 557 б.
- [8] Дербісалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – Алматы: Рауан, 1995. – 8 б.
- [9] Березин И.Н. История Монголов сочинения Рашид-Эддина. История Чингиз-Хана: от восшествия его на престол до кончины. – СПб.: «Типография Императорской Академии наук», 1888. – 43; 46 б.
- [10] <http://e-islam.kz/qazaqstandagy-islam/ishki-kategoriyalar/aza-standa-y-islam-tarikh/item/323-eislam>
- [11] <http://kk.sciencegraph.net/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D1%82>
- [12] Байпаков К. Древние города Казахстана. – Алматы: Аруна, 2006. – 117 б.

REFERENCES

- [1] Tulibaeva Zh.M. Persian sources on the history of the Kazakhs and Kazakhstan XIII–XIX centuries. Astana: ENU after L. N. Gumilev, 2006, 19 p (in Russ.).
- [2] Kambarbekova G.A. Catalogs of the Persian-language books. Almaty: Polygraphcombinat LLP., 2011, 18 p (in Kaz.).
- [3] Rashiduddin Fazlullah's Jami' u't-tawarikh: Compendium of chronicles. Part one. English Translation and Annotation by W.M. Thachston. – Harvard University, Department of Eastern Languages and Civilizations, 1998, P. x. (in Eng.).
- [4] Egar Blochet. Djami el-Tévarikh. Histoire générale du monde: Tarikh-i moubarek-i ghazani. Histoire des Mongols. – Leiden: Brill, 1911. (in French).
- [5] Rashid ad-Din "Collection of annals". Part I-III. Moscow-Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1952; 1957; 1960. (in Russ.).

- [6] Margulan A.H. World of Kazakh. Almaty: Kazakhstan Development Institute, International Foundation after Academician Alkei Margulan, **1997**, 57 p (in Russ.).
- [7] People letter of the name of the land. Encyclopedic Reference. Almaty: Aruna Ltd. LLP., **2006**, **808 p** (in Kaz.).
- [8] Derbisaliev A. Stars of the Kazakh steppe. Almaty: Rauan, **1995**, **239 p** (in Kaz.).
- [9] Berezin I.N. History of the Mongols, Rashid-Eddin works. History of Genghis Khan from his accession to the throne before his death. St. Petersburg: Printing of the Imperial Academy of Sciences, **1888**, **263 p** (in Russ.).
- [10] <http://e-islam.kz/qazaqstandagy-islam/ishki-kategoriyalar/aza-standa-y-islam-tarikhy/item/323-eislam>
- [11] <http://kk.sciencegraph.net/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D1%82>
- [12] Baipakov K. Ancient city of Kazakhstan. Almaty: Aruna, **2006**, 316 p (in Russ.).

ТОПОНИМЫ КАЗАХСТАНА И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В «ЖАМИ АТ-ТАУАРИХ»

А. Е. Хакім

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: топонимы, Казахстан, Центральная Азия, персидские источники, география, анализ.

Аннотация. В статье рассматриваются топонимы Казахстана и Центральной Азии в персидском источнике «Джами ат-тауарих». Источник написан в XIII веке. Автор статьи рассказывает о походе Чингис-хана и походах его сыновей на территорию Казахстана и Центральной Азии. Рашид ад-дин в «Джами ат-Тауарих» описывает такие города, как Отрар, Жент, Бархалыкент, Ходжент, Бенакент, Сыгнак, Узгенд, крепость Зернук, Бухара, Самарканд и Хорезм. А также есть сведения о реке Иртыш и Сырдарье.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 174 – 178

PROSPECTS FOR IMPROVING KAZAKHSTAN TELECOMMUNICATION SECTOR IN THE CONTEXT OF STUDYING THE EXPERIENCE OF EUROPE COUNTRIES

A. N. Sakhova

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: aiman.92@bk.ru

Keywords: Kazakhstan, Europe countries, telecommunication, experience, developing countries, stability, services.

Abstract. With globalization, the increasing flow of information in the form of telephone calls, facsimile, e-mail, data files, broadcasting, etc. evidence of increasing dependence of modern humanity by means of telecommunication, as an integrating link between industry, services and consumers, stimulating factor of social cohesion and cultural enrichment countries. The growing need for information services should be provided with effective organization of access to global information resources, increasing the intensity of information exchange between the subjects of telecommunication relations - communications operators, suppliers of Internet services, content providers, and users.

ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КАЗАХСТАНСКОЙ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННОЙ СФЕРЫ В КОНТЕКСТЕ ИЗУЧЕНИЯ ОПЫТА СТРАН ЕВРОПЫ

А. Н. Сахова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Казахстан, страны Европы, телекоммуникация, опыт, международная телекоммуникация, развивающиеся страны, стабильность, услуги.

Аннотация. В условиях глобализации нарастающие потоки информации в форме телефонных разговоров, факсимильной информации, электронной почты, массивные данные телевизионного вещания и т.п. свидетельствуют о возрастающей зависимости современного человечества от средств электросвязи, являясь интегрирующим звеном между промышленностью, сферой услуг и потребителями, стимулирующим фактором социального сплочения и культурного обогащения стран. Растущие потребности в информационных услугах должны обеспечиваться эффективной организацией доступа к мировым информационным ресурсам, ростом интенсивности информационного обмена между субъектами телекоммуникационных отношений - операторами связи, поставщиками услуг в сети Интернет, поставщиками информации, пользователями.

Введение. Для того, чтобы ответить на вопрос, что может дать казахстанской телекоммуникационной сфере опыт стран Европы в телекоммуникационной сфере, нужно в первую очередь изучить телекоммуникационную сферу и развитие телекоммуникации в странах Европы. Данная статья состоит из нескольких разделов: анализ телекоммуникационной сферы в Европе; сравнительный анализ телекоммуникационных сфер стран Европы и Казахстана; перспектива Казахстана при использовании опыта стран Европы в телекоммуникационной сфере.

Телекоммуникации – один из важнейших секторов экономики, который обеспечивает стратегическое развитие и функционирование других отраслей хозяйства страны [1].

По данным Евростата на 2014 год объём рынка телекоммуникаций в странах Европы достиг размера в 1,4 трлн. евро., что составляет около 3% ВВП всего региона. Наиболее динамично развивающимися являются два направления: сегмент широкополосного доступа в интернет и сегмент сотовой связи. Эти два сектора занимают более половины всего рынка, причем 44% – рынок сотовой связи. Далее остановимся на принципах формирования телекоммуникационных отношений в области предоставления информационных услуг в различных странах, в том числе в Казахстане [2-6].

В мировой практике существует несколько моделей развития телекоммуникационной сферы. В британской модели компании, предоставляющие услуги на основе маркетинговых исследований, сами определяют те суммы, которые должны быть покрыты за счет их тарифной политики, а также за счет бюджетных поступлений. Задачи управления отраслью решаются независимой организацией OFTEL. Британская модель обеспечивает условия, когда к общему государственному финансированию подключается частный бизнес, что приводит к совместному государственно-частному определению тарифов. Британская модель позволила увеличить за два года количество пользователей Интернет-услуг в 4 раза, количество пользователей спутникового вещания - в 9 раз, а мобильных телесистем - в 6 раз. Британская модель при разработке тарифной политики предполагает взаимосвязь частного и государственного секторов [7].

В Германии рынок телекоммуникаций был полностью либерализован с первого января 1998 года немецкий регуляторный орган был создан в качестве национального органа на базе федерального Министерства экономики и технологий; функции регуляторного органа описаны в Законе «О телекоммуникациях»; целью регулирования телекоммуникаций является стимулирование справедливой конкуренции и гарантирование потребителям возможности получать высококачественные услуги связи. На рынке изначально сосуществовали четыре основные компании - «Дойче-телеком», «Бертельсманн», «Бурда» и «Компьюсерв» (европейское отделение американской компании). В 1998 г. была начата «либерализация телекоммуникационного сектора Европы, причем Германия в области либерализации телекоммуникаций занимает ведущее положение, поскольку еще в 1996 г. была начата приватизация «Дойче-телеком», который сейчас является объектом строгого регуляторного контроля со стороны Немецкого регуляторного органа.

Немецкая модель может быть представлена следующим образом. Монополист разделяет свои экономические полномочия с рядом других компаний, а сосредоточение какой-то одной телекоммуникационной операции в руках одной компании моментально пресекается государством в целях либерализации телеком-

муникационного рынка. На телекоммуникационном рынке существует конкуренция между ограниченным кругом практически равноправных в экономическом развитии "телекоммуникационных гигантов", деятельность которых контролируется государством. Непосредственное участие государственных органов власти в сфере естественных монополий реализуется путем покупки соответствующей доли. Немецкая модель, во многом схожая с американской с точки зрения влияния государства на развитие телекоммуникационного сектора, существенно дополнена рычагами непосредственного экономического контроля. Для применения немецкой модели необходимо длительное развитие телекоммуникационной сферы с привлечением иностранных инвесторов [8].

Во Франции открытие отрасли для конкуренции в 1998 г. «Франстелеком», изначально имевший статус монополиста с долей государственного участия в 27%, на сегодняшний день имеет право рекомендовать участникам рынка телекоммуникаций нормы и правила, которые не носят нормативно-правового характера, не являются обязательными и только принимаются государственными органами во внимание при принятии нормативных решений в области телекоммуникационного регулирования. По заявлению французского правительства, развитие телекоммуникационного рынка, должно осуществляться в сфере взаимодействия сектора частного капитала с государственными структурами, а «Франстелеком» является «переходным звеном», обеспечивающим это взаимодействие. Франция сегодня обладает значительным опытом развития конкуренции в телекоммуникациях. В Европе французский рынок телекоммуникаций имеет существенный вес. Без сомнения, процесс либерализации принес свои плоды - снижение цен для всех потребителей и развитие новых услуг. Однако остаются проблемы в сфере местной связи, где действующий оператор сохраняет за собой более 90% рынка.

В Норвегии на рынке действует один естественный монополист государственная компания «ТелеНорд», услуги которой охватывают все население страны. Планируется разделение «ТелеНорд» на три независимые компании. В Законе о телекоммуникациях Норвегии выделены следующие цели развития телекоммуникационной сферы: -создание сетей для органов власти на различных уровнях, открытие их для широкого круга граждан, развитие сети "инфокиосков", которые предоставляют гражданам необходимую информацию, по сути приближая сетевые телекоммуникационные услуги к универсальным; -создание и поддержание тематических баз данных со сведениями о компаниях, работающих на телекоммуникационном рынке, привлечение заинтересованных предприятий к финансированию государственных проектов, поддержка национальных телекоммуникационных индустрий, обеспечение благоприятных условий реализации частным бизнесом государственных программ – то есть создание условий для участия всех сфер бизнеса в переходе к информационной структуре общества; - создание электронных каталогов библиотек, обеспечение преимущественного доступа к телекоммуникационным ресурсам отдельных социальных категорий (инвалиды, школьники, женщины), внедрение новых технологий в деятельность общественных телекоммуникационных компаний, то есть дальнейшее повышение уровня социального развития телекоммуникационной сферы.

В Бельгии действует система выделения в каждом из ключевых секторов рынка телекоммуникаций по одному монополисту. По подсчетам работников телекоммуникационной сферы процент охвата телекоммуникационными услугами населения Бельгии в 2013 г. составлял 78%, причем 30% от этого числа были обеспечены услугами по льготным тарифам с учетом социального статуса. Естественные монополии в данном случае являлись одним из инструментов достижения указанной цели [9].

Проанализировав телекоммуникационные сферы в странах Европы, можно сказать, что Казахстан наряду с вхождением в глобальное мировое информационное сообщество должен соответствовать созданию полноценной и отвечающей всем современным мировым требованиям телекоммуникационной отрасли на базе складывающегося демократического общества. Государственная политика, обеспечивающая телекоммуникационное развитие Казахстана, должна предусматривать реализацию двух основных направлений, способствующих скорейшему переходу к информационному обществу:

- *социально-политическое направление* – социальная, правовая, психологическая подготовка граждан к условиям жизни в информационном обществе: домашняя компьютеризация, развитие средств массовой информации, информационная безопасность, международное информационное сотрудничество, становление телекоммуникационного права;

- *экономическое направление* – рынок информационных средств, товаров и услуг.

Безусловно, общие тенденции развития телекоммуникационной отрасли в мире и Казахстане одинаковы, однако, существуют и специфические различия, обусловленные некоторыми страновыми особенностями, географическим расположением, политическими условиями и т.п. Следует также отметить, что отечественный телекоммуникационный рынок характеризуется неравномерностью развития различных сегментов, недостаточным объемом инвестиций для ведения полномасштабной телекоммуникационной деятельности. При большой потребности телекоммуникационных вложений, их окупаемость в Казахстане низкая, из-за масштабной малозаселенной территории страны. Наблюдается преобладающее участие государства почти в каждой категории отрасли телекоммуникаций, в которой при этом остро стоит проблема нехватки квалифи-

цированных кадров. В этом плане можно отметить, что Казахстан с использованием вышесказанного опыта Германии и Франции может подготовить кадров и государственный сектор может помочь частному в осуществлении данного плана.

В данный момент на территории страны работают крупные телекоммуникационные компании Европы - это «ВимпелКом» и «Теле2». Данные компании работают в режиме мировых стандартов, но с казахской спецификой, что позволяет государственному сектору и народу осуществлять все действия для обмена информацией и установлением новых тарифов. Проекты, осуществляемые данными компаниями уже позволяют использовать Европейский опыт, модернизировать его и применять в ближайшем времени. Применяя опыт Европы, учитывается важный фактор Казахстана – это уровень урбанизации, так как большое количество населения живет в сельской местности, и соотношение с городской не соответствует мировым стандартам. Но в данный момент, ведется подсчет и поиск «золотой середины» распространения сети по всей территории страны. Ожидается рост казахстанского сегмента спутникового телевидения за счет 50% сельского населения, находящегося пока без доступа к кабельному ТВ. Начинается экспансия национальных ТВ-игроков рынка в регионы страны путем объединения с местными операторами. Повышается спрос на мобильный Интернет за счет все более частого использования населением мобильного устройства вместо ПК. При этом рынок фиксированной передачи данных по-прежнему актуален в бизнес-среде [10].

И заключая, можно сказать, что с осуществлением многих проектов с помощью использования телекоммуникационных моделей других стран, Казахстан в скором времени разработает свою модель. Целью создания модели является совершенствование условий и механизмов, направленных на дальнейшее развитие отрасли телекоммуникаций Республики Казахстан, как одного из основных условий дальнейшего формирования конкурентной экономики Казахстана, позволяющих стране создать базу для вхождения в число 30-ти наиболее развитых стран мира. И к тому времени модель Казахстана может представлять из себя следующую структуру:

- присоединения операторов связи;
- развития фиксированной и сотовой связи;
- предоставления универсальных услуг телекоммуникаций для населения;
- распределение телекоммуникационного ресурса нумерации;
- совершенствование распределения радиочастотного спектра;
- развитие национальной спутниковой связи;
- совершенствование отраслевой системы стандартизации и сертификации;
- организация системы подготовки и переподготовки кадров в отрасли телекоммуникаций;
- обеспечения проведения оперативно-розыскных мероприятий на сетях телекоммуникаций.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Герасимова С.А. Культурология и теория телекоммуникации. Учебное пособие для вузов. – М., Гардарики. – 2007. – 211 с.
- [2] Шарков Ф.И., Бузин В.Н. Интегрированные коммуникации: Массовые коммуникации и медиа планирование, Учебник. – М.: Дашков и К., 2012. – 486 с.
- [3] Бителева А. Телекоммуникации в Казахстане – состояние и перспективы // Теле-Спутник. – Сентябрь, 2001. – № 8(70).
- [4] Обзор отрасли телекоммуникации Казахстана – АО «Рейтинговое агентство Регионального финансового центра города Алматы».
- [5] Соболева И. Рынок телекоммуникаций: динамика развития». 30 сентября 2006. Рубрики: Рынок, Связь.
- [6] Транспорт и связь в Республике Казахстан, 2010-2011 гг., статистический сборник. – Астана, 2011.
- [7] Батурин Ю. Стратегия правового регулирования телекоммуникаций в странах Европы. Центр "Право и средства массовой информатизации" // Серия "Журналистика и право". – 2000. – Вып. 26.
- [8] Разроев Э. Инфокоммуникационный бизнес: управление, технологии, маркетинг. – СПб.: Профессия, 2003. – 352 с.
- [9] Резникова Н.П. Маркетинг в телекоммуникациях. – М.: Эко-Трендз, 2002. – 336 с.
- [10] Довгий С. Современные телекоммуникации. Технологии и экономика. – М.: Эко-Трендз, 2003. – 73 с.

REFERENCES

- [1] Gerasimov S.A., Cultural Theory and telecommunications Elementary Course: Textbook for universities, Gardariki, 2007, 211 p.
- [2] Sharkov F.I., Buzin V.N., Integrated communications: Mass communication and media planning: Textbook, Dashkov K, 2012, 486 p.
- [3] Biteleva A., Telecommunications in Kazakhstan - the state and prospects, Tele-Satellite-8(70) September, 2001.
- [4] Review of the telecommunications sector in Kazakhstan - JSC "Rating Agency of the Regional Financial Center of Almaty".

[5] Sobolev I.V., Telecommunications market: the dynamics of development. "Categories September 30, 2006, Market Communication.

[6] Transport and Communications of the Republic of Kazakhstan., 2010-2011., Statistical collection, Astana-2011.

[7] Baturin Y., Strategy of legal regulation of telecommunications in Europe. Center "The right of information and the media." A series of "Journalism and the law", 2000, 26 p.

[8] Razroev E., Info communication business: management, technology, and marketing. – SPb, Profession, 2003, 352 p.

[9] Reznikov N.P., marketing in telecommunications. - М.:Eko-Trendz, 2002, 336 p.

[10] Dovgy S., Modern telecommunications. Technology and the economy, Eko-Trendz, 2003, 73 p.

ЕУРОПА ЕЛДЕРІ ТӘЖІРИБЕСІН ЗЕРТТЕУ АЯСЫНДА ҚАЗАҚСТАН ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ САЛАСЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖЕТІСТІКТЕРІ

А. Н. Сахова

ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Қазақстан, Еуропа елдері, телекоммуникация, тәжірибе, халықаралық телекоммуникация, дамушы елдер, тұрақтылық, қызмет көрсету.

Аннотация. Жаһандану заманында телефон қоңыраулары, факсимильды ақпарат, электронды пошта, ауқымды мағлұмат, теледидарлық ақпарат тарату және т.б. ақпарат ағымдары адамзат қауымының қазіргі кезде электр байланысы әдісіне тәуелді екенін, және де осы байланыстың өндіріс, қызмет көрсету және тұтыну салаларында интегралды буын екенін, әлеуметтік бірлік пен елдің мәдени баюының алғышарты екенін көрсетеді. Ақпараттық қызмет көрсетудегі тұтынушылықтың күннен күнге өсуі бүкіләлемдік ақпарат ресурстарына деген қолжетілімдікті ұйымдастырудың эффектілігін анықтайды, сондай ақ, телекоммуникациялық қарым қатынас субъектілері, яғни, байланыс операторлары, Интернет желісіндегі қызмет көрсетуді жеткізуші, ақпарат жеткізуші, тұтынушы арасындағы қарқынды ақпаратпен алмасуды қамтамасыз етеді.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 179 – 185

**ABOUT THE HISTORY OF THE CONTRACT OF DONATION
IN CIVIL LAW****M. A. Abdrakhmanov**

Institute of Justice in Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Key words: Roman law, property right, donation registration mechanism, notarial transaction, civil law, new civil code, improvement of the property relations, institute of property, donation cancellation basis, property status.

Abstract. The contract of donation provides that the donator has the right to cancel donation in case he endures the donee. Without direct instruction in the contract, especially in cases of oral donation, application of this basis of cancellation of donation became impossible. Refusals of performance of the contract of donation or its cancellation are impossible if the cost of gift doesn't exceed the size of ten monthly settlement indicators. The donor can't cancel a donation, except the cases of deterioration in his property status or health, change of the marital status, leading to essential decrease in standard of living. This basis of cancellation extends to contracts of donation in the future. If the property right certified by the security acts as the subject of donation, the donation is carried out by the transfer to bearer, by the commission of the endorsement and actual transfer the security order. Without documents security donation will be made by commission of the corresponding record about legal accessory to the donee in the specialized register. In that case, so far as concerns value, the donator is obliged to observe all requirements imposed to the concession requirements.

УДК 347.4

**ОБ ИСТОРИИ ДОГОВОРА ДАРЕНИЯ
В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ****М. А. Абдрахманов**

Академия правосудия при Верховном Суде РК, Астана, Казахстан

Ключевые слова: римское право, право собственности, механизм оформления дарения, нотариальная сделка, гражданское право, новый гражданский кодекс, совершенствование имущественных отношений, институт собственности, основания отмены дарения, имущественное положение.

Аннотация. Договор дарения предусматривает, что даритель вправе отменить дарение в случае, если он переживает одаряемого. Без непосредственного указания в договоре, особенно когда совершается устное дарение, применение данного основания отмены дарения становится невозможным. Отказ от исполнения договора дарения или его отмена невозможны, если стоимость дара не превышает размера десяти месячных расчетных показателей. Жертвователю не может отменить пожертвование за исключением случаев ухудшения его имущественного положения или здоровья, изменения семейного положения, ведущего к существенному снижению уровня жизни. Данное основание отмены распространяется на договоры дарения (пожертвования) в будущем. Если предметом дарения выступает имущественное право, удостоверяемое ценной бумагой, то дарение осуществляется путем ее передачи, если эта ценная бумага на предъявителя, путем совершения индоссамента и фактической ее передачи, если ценная бумага ордерная. Бездокументарной ценной бумаги дарение будет производиться путем совершения соответствующей записи о принадлежности права одаряемому в специализированном реестре. В том случае, когда речь идет о ценности, то даритель обязан соблюдать все требования, предъявляемые к уступке требования.

Дарение является одним из старейших договоров гражданского права. Уже в римском праве периода республики (V–I в.в. до н.э.) дарение признавалось одним из оснований возникновения права собственности. Обещание подарить, если оно совершалось в форме стипуляции, также имело юридическую силу. Позже в законодательстве империи получил исковую защиту особый вид неформального соглашения о дарении – *actum donacionis*. Его важнейшие положения, касающиеся предмета договора, ответственности дарителя, оснований отмены дарения, были в значительной степени заимствованы дореволюционным российским правом. В римском классическом праве дарение не было самостоятельной сделкой, представляя собой сделку с реальным или с обязательственным эффектом [1]. Существенным элементом дарения *prudentes* считали *animus donandi* (намерение одарить), при котором требовалось соучастие со стороны одаряемого лица. *Animus donandi* – это волеизъявление, направленное на окончательное и безвозмездное отчуждение собственности или требование или отказ (прощение) долга. Принципиальная необратимость дарения определила реакцию юриспруденции на законодательное регулирование безвозмездных отчуждений. В 204 г. до н.э. *lex cincia* (плебосцид, принятый по инициативе трибуна Цинция Алимента) установил максимум допустимых дарений (предлагается, что 1000 ассов), сделав исключение только для родственников внутри шестой степени родства, определённых свойственников (*affini*), патрона и либерта, жениха и невесты (*sponsi*), опекуна. Закон Цинция был *lex imperfecta* и не предусматривал ничтожности дарения на сумму выше установленного максимума (*ultra modum*). Его значение проявилось в плане *ius honorarium*, когда претор ввел *exceptio legis Cinciae*, посредством которой чрезмерно щедрый даритель, впоследствии передумав, мог опровергнуть иск выгодополучателя, например *actio ex stipulati* (если было дано обещание о дарении – *stipulatio donationis causa*) или *rei vindicatio* (если бы была осуществлена манципация – *donationis causa*, но владение оставалось у дарителя). Если подаренная *res mancipi* была отчуждена посредством *traditio*, *replicatio legis Cinciae* позволяло опровергнуть исковое возражение, что вещь была подарена и передана (*exceptio rei donatae et traditae*), выставленная выгодополучателем против виндикационного иска дарителя. Если дарение заключалось в соглашении о непредъявлении требования (*actum de non patendo*) по какому-либо обязательству, *replicatio legis Cinciae* могла быть успешно противопоставлена исковому возражению ответчика (*exceptio pactio conventi*) на иск дарителя по данному делу.

Те дарения, которые были неопровержимы в соответствии с *lex Cincia*, юристы называли *donationes perfectae*. В конце классической эпохи *interpretatio iuris* установило правило, согласно которому дарение становилось *perfecta* со смертью дарителя, раз в течение жизни он не изменил свою волю (*perseveranta voluntis*): «*Cincia morte removetur*» («Со смертью дарителя действие законов Цинция отменяется»). Этот режим сближает *donatio perfecta* с *donatio mortis*, когда дарение делалось в ситуации особой опасности в ожидании близкой смерти (*cogitatione mortis*), так что даритель сохранял возможность истребовать предоставленное обратно, если он не умирал сам или его выгодополучатель умирал раньше его самого. Считалось, что даритель предпочитает себя самого одаряемому, а одаряемого – своим наследником. Если *donatio mortis causa* с реальным эффектом осуществляется в форме *traditio*, акт рассматривается, как совершенный, под отлагаемым условием.

Такая инструкция сближала *donatio mortis causa* с отказом по завещанию. Для *prudentes* обе сделки входили в категорию *mortis causa capere* (приобретать по случаю смерти). Наряду с *aditio hereditatis datio condictionis implendae causa* (когда наследник или легатарий производил отчуждение в исполнение условия, поставленного завещателем), *dos recedicia* (приданым, в отношении которого муж заключил стипуляцию на случай смерти супруги – *in mortem mulieris*), а также платой, полученный за отказ от наследства или легата. *Donatio mortis causa* возможна только между лицами, располагающими *testamenti factio* в отношении друг друга, и подчиняется режиму *quarta Falcidia*; одаряемый *mortis causa* может быть обременён фидеикомиссом.

Юстиниан объявляет, что *donatio mortis causa* совершается по аналогии по завещанию, и эти фигуры уподобляются по форме: *donatio* должна совершаться в письменной форме или устно в присутствии пяти свидетелей.

Дарение между мужем и женой не имело силы в Древнем Риме. Принято же это для того, что в силу взаимной любви супруги не отнимали путём дарения имущество друг друга, не соблюдая меры и действия с легкомысленной расточительности в отношении себя [2]. Секст Цецилий присоединил и другую причину: часто происходило, что браки расторгались, если тот, кто имел

возможность, не совершал дарения, и в силу этого случалось, что браки являлись продажными. Это основание приводится и в обращении к сенату императора Антонина Августа: ибо император сказал так: «Наши предки запретили дарение между мужем и женой; они оценивали достойное уважение и любовь лишь на основании душевного настроения и заботились о репутации супругов, дабы супружеское согласие не имело вид приобретённого посредством цены и дабы лучший не впал в бедность, а худший не обогатился». Дарение не имело силы, если брак был установлен на основании обычаев и законов. Но если имело место какое-либо препятствие, так что вообще нет брака, то дарение имеет силу. Поэтому, если дочь сенатора вышла замуж за вольноотпущенного в нарушении сенатусконсульта, или женщина является жительницей какой-либо провинции, вышла замуж вопреки мандату за того, кто управляет провинцией и там служит, то дарение является действительным, так как нет брака. Лицам, находящимся во власти одного лица, запрещалось делать друг другу дарение, например, брат мужа, который находится во власти свёкра жены, то есть жена не должна получать дарение от брата её мужа. Муж, жена и прочие лица не могли совершать дарение не только непосредственно, но и через подставное лицо. Не имело никакой юридической силы обещание должника мужа оплатить жене деньги, если муж приказывал это сделать. Если жена в целях совершения дарения дала обещание кредитору мужа оплатить долг, лежащий на муже, и представила поручителя, то, по словам Юлиана, не муж не является свободным от обязательства, не жена или поручитель не являются обязанными и дело рассматривается таким образом, как если бы она ничего не обещала. Разрешалось дарение в целях погребения, это устанавливается в силу того, что только те дарения являются запрещёнными, которые делают дарителя более бедным, а получившего дарение более богатым; и здесь не видно, что имеет место обогащение в силу полученной той вещи, которая посвящена религии. Это понималось таким образом, что если муж подарил жене участок в целях погребения, то считалось, что участок только тогда принадлежал женщине, когда погребено тело; до тех пор, пока участок не станет религиозным, он остаётся принадлежать дарящему. Если муж, будучи назначенным наследником по завещанию какого-либо третьего лица, откажется от наследства в целях совершения дарения, то дарение имеет силу: ибо становится более бедным не тот, кто приобретает, а тот, который выдал что-либо из своего имущества: отказ мужа идёт в пользу жены, если она является назначенным наследником по закону. Итак, когда ничего не израсходовано из имущества, то считается, что дарение имеет силу. В случае совершения запрещённых гражданским правом дарений оно истребуется обратно от той или иной стороны, в чью пользу было совершено дарение, следующим образом: если вещь еще имеется в наличности, то она виндицируется, если же вещь потреблена, то предъявляется кондикция в объёме обогащения одного из них (супругов) [2]. Дарение между мужем и женой на случай смерти имеет силу, так как результат дарения попадает на то время, когда они уже перестали быть мужем и женой. Однако вещи не принадлежат моментально тому, кому они подарены, а лишь после его смерти. Поэтому в промежуточное время собственность остаётся у того, кто совершил дарение. Но действительность дарений на случай смерти между мужем и женой является правильной в том смысле, что те дарения, которые делаются с намерением, чтобы вещь сделалась принадлежащей жене или мужу, когда наступит смерть.

Если здания, принадлежащие жене, уничтожены пожаром и муж дал жене деньги на восстановление строений, то дарение является действительным в той сумме, которая требуется для постройки здания. Из тех денег, которые муж даёт жене на ведение хозяйства на год или на месяц, может быть истребовано излишнее в том случае, если эти выдачи чрезмерны, то есть выходят за пределы приданого, а если она из данных ей денег извлекла проценты, то это идет в её пользу. Между лицами, намеревающимися вступить в брак, дарение, совершённое до брака, соответствует праву, хотя бы брак последовал в тот же день.

Если рабы мужа выполнили какую-либо работу для жены или наоборот, то более правильно признать, что этому не уделяется внимание; и конечно, право, устанавливающее воспреещение дарения, не должно быть применяемо строго, и не так, как если бы речь шла о взаимоотношениях враждебных лиц, связанных с великой любовью и боящихся лишь бедности. Если же жена на подаренные ей десять купила себе раба и стоимость составляет его пять, то можно истребовать пять, а если раб умер, ничего не может быть истребовано; если же раб стоит пятнадцать, то может быть истребовано не более чем десять, так как на эту сумму обеднел даритель.

Если же муж подарил жене шерсть, и жена сделала себе из этой шерсти одежду, то одежда принадлежит жене, однако мужу принадлежит *actio utilis*. Но если муж сделал из принадлежащей ему шерсти одежду для жены, то хотя бы эта одежда была сделана для жены и жена заботилась об её изготовлении, однако одежда принадлежит мужу и не является препятствием для мужа и то, что жена в этом деле выступила в качестве как бы хозяйкой ткачих и заботилась о делах мужа; если жена сделала женскую одежду для себя из принадлежащей ей шерсти, но использовала труд рабынь мужа, то одежда принадлежит жене, и она ничего не должна предоставить мужу за труд рабынь, но если сделана мужская одежда для мужа, то одежда принадлежит мужу с тем, что он предоставляет жене цену шерсти. Если муж дал жене чрезмерный подарок в мартовские календы [4] или в день рождения, то это является дарением; не будет дарения, если муж возместил расходы, которые жена сделала для того, чтобы более прилично содержать себя. Женщина не рассматривается как обогатившаяся, если она израсходовала подаренные ей деньги на съестные припасы, или на мази, или на пищу для рабов. Не может быть истребовано и то, что муж дал жене для питания рабов и животных, которые находятся в совместном пользовании.

Подтверждение дарения относится не только к тому, что приобретено мужем для жены, но и ко всем дарениям, совершенным между мужем и женой, так что со смертью дарителя вещи становятся в силу самого права принадлежащими тому, кому они подарены, и имеется гражданское обстоятельство, и в надлежащих случаях следует рассмотреть вопрос о Фальцидиевой четверти; это как если бы завещанием было подтверждено то, что подарено. Является пристойным, что тот, кто подарил, может в этом раскаяться; но было бы проявлением жестокости и жадности, если бы подаренное было отнято наследниками, может быть, вопреки последней воле совершившего дарение. Если муж совершил дарение в пользу жены и покончил свою жизнь вследствие того, что на совести лежало злодеяние, то после смерти мужа память будет его проклята, а дарение истребуется обратно; хотя совершенные им в пользу других дарения имеют силу, если он совершил дарение на случай смерти. Если после совершения дарения произошел развод или принявший дар умер раньше дарителя, то остаётся прежнее право, то есть муж желает, чтобы данное им было подарено жене, то дарение имеет силу; если же не желает, то дарение уничтожается, ибо одни расходятся с хорошими чувствами, другие - с душевным гневом и оскорбленными [1].

Если же женщина и мужчина длительное время жили раздельно, но взаимно воздавали честь, связанную с браком, что иногда случается и с лицам консульского достоинства, то дарение не имеет силы, как если бы длился брак; ибо не совокупление совершает брак, но супружеская любовь; если, однако, даритель умрет первым, то дарение будет иметь силу.

То, что предоставлено было женой мужу для получения им почетной должности, являлось действительным постольку, поскольку это необходимо для расходов по должности. Ибо жена могла подарить мужу для его продвижения. Между мужем и женой может быть совершаемо дарение по причине изгнания. Когда происходил спор, откуда поступило что-либо к женщине, то при отсутствии указания на источник, из которого это поступило к ней от мужа или от того, кто был во власти мужа, чтобы избежать подозрения в совершении женой позорного приобретения.

Если муж в целях дарения сдал жене в наём вещь за слишком низкую цену, то наём является ничтожным; если же между теми же лицами заключён договор хранения и сданная на хранение вещь оценена в целях совершения дарения слишком низко, то имеется договор хранения. Это различие обуславливается тем, что наём не может быть заключён без определения наёмной платы, а сдача на хранение может быть произведена без оценки.

Дарение, совершенное тестем или свекром на случай своей смерти в пользу зятя или невестки, является недействительным, так как в силу смерти тестя (или свекра) брак не прекращается; и не имеет значения, лишил ли отец своего сына или дочь наследства; в силу тех же оснований иное решение получает вопрос о действительности дарения на случай развода. Дарение между мужем и женой на случай развода было разрешено, ибо часто случалось, что вследствие принятия мужем жреческого сана, или же бесплодия жены, или же старости или болезни, или военной службы брак не мог быть надлежащим образом сохранен, и в силу этого брак расторгался мирным путем. По совершении развода муж подарил нечто женщине, чтобы она вернулась; женщина возвращалась и затем вновь совершала развод. В этом случае, если развод был настоящим, то дарение получало силу; если развод был притворным, то нет.

Права и обязанности дарителя. Реальный договор дарения, как правило, не порождает никаких обязательственных отношений. Единственным исключением из этого правила является обстоятельство, возникающее в результате дарения имущественного права в отношении самого дарителя. Содержание самого этого обязательства не специфично для дарения, поскольку оно определяется не самим фактом дарения, а характером подаренного права. Поэтому имеет смысл говорить лишь об обязательстве, возникшем из консенсуального договора дарения, основные условия которого мы и рассмотрим.

Главной обязанностью дарителя является передача дара [3]. Если предметом договора является вещь, то её передача одаряемому может осуществляться посредством вручения, символической передачи (например, вручение ключей) либо вручение правоустанавливающих документов (абз.2 п.1 ст.508 ГК). Передача дара в виде имущественного права в отношении третьего лица обычно производится путем вручения документов, фиксирующих основания возникновения этого права (например, уступка прав по предъявительской ценной бумаге). Единственным основанием возникновения права в отношении самого дарителя является договор дарения. В этом случае переход права на одаряемого обычно происходит автоматически в силу истечения согласованного сторонами срока или по наступлении согласованного отлагательного условия. Передача дара в виде освобождения от обязанности требует от дарителя совершения определенных действий, например, получение согласия кредитора одаряемого на период долга или исполнение обязанности за одаряемого (в случае возложения исполнения).

Обязанности одаряемого по консенсуальному договору дарения переходят к его правопреемникам, если иное не предусмотрено договором (п.2 ст.515 ГК). В отношении пожертвования это правило не действует (п.6 ст.516 ГК).

Право отказа от исполнения консенсуального договора дарения – одно из важнейших прав дарителя, закрепленное ст.511 ГК. Даритель может воспользоваться этим правом в двух случаях:

1) если заключение договора имущественное, семейное положение либо состояние изменилось настолько, что исполнение договора в новых условиях приведет к существенному снижению уровня его жизни;

2) если одаряемый совершил покушение на жизнь дарителя, члена его семьи или близкого родственника, либо умышленно причинил дарителю телесные повреждения [4]. Отказ дарителя от исполнения договора дарения невозможен применительно к обычным подаркам небольшой стоимости (ст.513 ГК). За этим единственным исключением отказ дарителя от исполнения договора по вышеуказанным основаниям является действием правомерным, а потому не дает одаряемому права на возмещение убытков (п.3 ст.511 ГК).

Права и обязанности одаряемого. *Права на получение дара* логически вытекают из самого предмета договора дарения. Его содержание определяется содержанием соответствующей обязанности дарителя. Если предметом дарения является индивидуально-определенная вещь, то в случае неисполнения обязательства дарителем одаряемый приобретает право требовать отобрания этой вещи у дарителя (с соблюдением правил ст.355 ГК). Если же предмет дарения – вещь, определяемая родовыми признаками, то право на получение дара может сузиться до права на возмещение убытков (п.2 ст.354 ГК). Отсюда можно сделать вывод о том, что принятие дара не является обязанностью одаряемого лица. Но какое же значение имеет тогда согласие одаряемого на принятие дара? Договорное условие о принятии дара устанавливает не обязанность одаряемого, а, скорее всего, характеризует обязанность дарителя по передаче дара, которая не может быть выполнена, пока дар одаряемым не принят. В этом смысле принятие дара – обязательное условие состоявшейся передачи дара.

Права одаряемого в обычном консенсуальном договоре дарения, по общему правилу, не переходят к его правопреемникам (если иное не предусмотрено договором п.1 ст.515 ГК). Напротив, в договорах пожертвований, как правило, имеет место правопреемство (п.6 ст.516 ГК).

Существование обязанностей на стороне одаряемого лица – явление довольно редкое для обычного дарения. Практически оно ограничивается немногими случаями дарения, связанного с обременением передаваемого имущества в пользу самого дарителя. Но в договорах пожертвования *обязанность одаряемого по использованию имущества в общепольных целях* присутствует всегда.

В договоре пожертвования гражданину эта обязанность трансформируется в *обязанность использования дара по конкретному назначению*, указанному дарителем.

Аналогичная обязанность может возлагаться и на одаряемое юридическое лицо. В этом случае оно должно вести обособленный учет всех операций по использованию пожертвованного имущества (абз.2 п.3 ст.516 ГК), что обеспечивает возможность финансового контроля за его использованием. Если условие о конкретном направлении использования дара в договоре пожертвования отсутствует, одаряемое юридическое лицо обязано самостоятельно определить способы использования дара в общепользовательных целях, не противоречащие назначению имущества.

Установление обязанности по использованию имущества в общепользовательных целях серьезно ограничивает права одаряемого в отношении этого имущества. Так, отчуждение имущества, обремененного обязанностью его использования в общепользовательных целях, возможно только при условии, что его приобретатель примет исполнение соответствующих обязанностей [5]. Пользование таким имуществом в собственных интересах одаряемого возможно лишь только в той мере, в какой это препятствует его использованию в общепользовательных целях.

Ответственность по договору дарения. Ответственность за неисполнение или ненадлежащее исполнение обязательства по договору дарения строится на общих основаниях, урегулированных главой 20 ГК РК.

Однако, учитывая безвозмездный характер этого договора, закон предусмотрел из общих правил ряд изъятий, ограничивающих ответственность сторон договора. Так, *ответственность за убытки*, причиненные дарителем отказом от принятия дара, ограничена возмещением реального ущерба, если к тому же соответствующий договор дарения был заключен в письменной форме (п.3 ст.507 ГК).

Вред причиненной жизни, здоровью или имуществу одаряемого гражданина вследствие недостатков подаренной вещи подлежит возмещению дарителем в соответствии с нормами главы 47 ГК. Общие основания ответственности в данном случае конкретизируются на то, что даритель отвечает за недостатки вещи, если они возникли до передачи вещи одаряемому, не относятся к числу явных и если даритель знал о них, но не предупредил одаряемого (ст.514 ГК). Таким образом, ответственность строится на началах вины.

Недостатки вещи по смыслу ст.514 ГК охватывают наряду с собственно-физическими недостатками (конструктивными и прочими) и юридические дефекты вещей, например, неизвестные ранее обременения вещи правами третьих лиц или ущербность титула. И хотя юридические дефекты вещи обычно не могут причинить вреда жизни или здоровью одаряемого, их негативное влияние на имущественную сферу может быть ощутимо.

Прекращение договора дарения. Реальный договор дарения обычно не порождает обязательства, выступая лишь как основание возникновения прав на стороне одаряемого. В отличие от него консенсуальный договор дарения в своем развитии проходит как минимум два этапа: сначала он порождает соответствующее обязательство, а затем исполнение этого обязательства приводит к возникновению у одаряемого вещных или иных прав в отношении дара. На первом (обязательственном) этапе дарение может быть прекращено так же, как и любой другой договор гражданского права, т.е. на общих основаниях, предусмотренных главой 21 ГК и ст. 401 ГК, а также по основаниям, свойственным лишь дарителю, - п.1 ст. 507 ГК и п.2 ст. 511 ГК. Но, после того, как обязательство исполнено, прекратить его невозможно, поскольку договор сыграл свою роль. Однако в ряде случаев закон допускает отмену уже исполненного договора дарения, т.е. фактически аннулирует договор, как факт, повлекший юридические последствия. Перечень таких оснований установлен ст.572 и ст.516 ГК, и является исчерпывающим.

Даритель вправе отменить или потребовать через суд отмены дарения (за исключением пожертвований - п.6 ст.516 ГК и обычных подарков небольшой стоимости - ст.513 ГК) в следующих случаях:

- 1) если одаряемый совершил покушение на жизнь дарителя, кого-либо из членов его семьи или близких родственников, либо умышленно причинил дарителю телесные повреждения;
- 2) если одаряемый обращается с подаренной вещью (предоставляющей для дарителя большую имущественную ценность) надлежащим образом, что создаёт угрозу её утраты;

3) если даритель пережил одаряемого, при условии, что такое основание отмены дарения было предусмотрено договором.

Заинтересованное лицо может требовать судебной отмены договора дарения (кроме пожертвований и дарения обычных подарков небольшой стоимости), совершенных индивидуальным предпринимателем или юридическим лицом, объявленным банкротом, в течение шести месяцев, предшествовавших объявлению о банкротстве, если такое дарение производилось за счет средств, связанных с предпринимательской деятельностью дарителя, и нарушало положение закона о несостоятельности.

В заключение отметим, что в случае отмены дарения одаряемый обязан возвратить подаренную вещь, если она к моменту отмены сохранилась в натуральном виде. Аналогичным образом следует поступить с имущественным правом, когда оно было предметом дарения договора. Если одаряемый произвел отчуждение вещи или права с целью избежать их возврата, либо преднамеренно совершил иные действия, делающие возврат невозможным (например, уничтожил дар), к нему может быть предъявлено требование о возмещении вреда.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Гай. Институции / Под ред. Л. А. Кафанова, С. И. Савельева. – 1999. – 651 с.
- [2] Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – М., 2000. – 492 с.
- [3] Гражданский кодекс Республики Казахстан // Параграф. 01.01.2012. online.zakon.kz/Document/doc_id=1006061.
- [4] Комментарий к ГК РК. – Ч. 2 / Под ред. М. К. Сулейменова. – М., 2006. – 717 с.
- [5] Римское частное право / Под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. – М., 2010. – 514 с.

REFERENCES

- [1] Gai. Institutions / Edited by Kafanov L.A., Savelieva S.I. 2009. 651 p. (in Russ.).
- [2] Shershenevich G.F. Textbook on Russian civil law. M., 2000. 492 p. (in Russ.).
- [3] Civil Code of the Republic of Kazakhstan // Paragraph. 01.01.2012. online.zakon.kz/Document/doc_id=1006061 (in Russ.).
- [4] Comment to the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, chapter 2 / Edited by M. K. Suleimenov. Almaty, 2006. 717 p. (in Russ.).
- [5] Rome private law / Edited by I. B. Novitskiy, I. S. Pereterskiy. M., 2010. 514 p.

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ СЫЙҒА БЕРУ КЕЛІСІМШАРТЫНЫҢ ТАРИХЫ ЖАЙЛЫ

М. А. Абдрахманов

Академия правосудия при Верховном Суде РК, Астана, Қазақстан

Түйін сөздер: рим құқығы, меншік құқығы, сыйға беруді рәсімдеу механизмдері, нотариалдық іс-қимыл, азаматтық құқық, жаңа азаматтық кодекс, меншіктік қатынастарды жетілдіру, меншік институты, сыйға беруді тоқтау негіздері, меншіктік жағдай.

Аннотация. Сыйға беру келісім шарты бойынша сыйға беруші, сыйын егерде сыйға беретін адам дүниеден озса тоқтатуға құқықты. Егер де сыйға беру туралы келісім шартта жазбаша түрінде емес, ауызша болса, онда сыйды қайтып алу мүмкін емес. Сыйға беруден бас тарту немесе оны жүзеге асырмау, егер де сыйға берілетін зат бағасы 20 айлық көрсеткіштен аз болса оны жүзеге асыру мүмкін емес. Сыйға беруші өзінің өмір жағдайы нашарласа, немесе семья жағдайы өзгерсе де сыйға беруден бас тарта алады. Осы жағдайлар мен негіздер болашақта сыйға беру келісімшартын тоқтатуға себеп бола алады. Егер де сыйға беру зат ретінде меншіктік құқық болса, немесе құнды қағаздар болса онда сыйға беру құжат жүзінде жүзеге асырылады. Құжат толтырусыз жасалған сыйға беру тек қана арнайы реестрларға жазу арқылы ғана заңды күшке ие болады. Егер де бағалы заттар туралы сөз қозғалғанда, сыйға беруші барлық заңды талаптарды мүлтіксіз орындауы қажет. Осы жағдайлардың барлығы соңғы азаматтық кодексті қабылдағанда мұқият қарастырылып оған толықтырулар енгізілген.

Поступила 19.02.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 186 – 189

UDC 73.1.02:372.8

NONVERBAL METHOD OF TEACHING ENGLISH

Bakhytkul Akshalova, Zaure Zhanadilova, Gulnur Almayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty Kazakhstan.

E-mail: bakhyt.nadir@mail.ru, zzhanadilova@mail.ru, gulnur_agb@mail.ru

Keywords: nonverbal communication, communicative messages, body language, a method, a technique.

Abstract. As we know nonverbal method plays an important role in second language communicative competence, yet little attention has been given to practical teaching techniques that will help English language teachers incorporate this essential element into their classrooms. This article begins by examining the indispensable role of nonverbal communication in the overall communicative process.

Teachers can use their body movements, eye contact, facial expressions; smile; anger; frown, pitch of voice, and spatial distance for better understanding of the concepts of students.

Messages can be communicated through gestures and touch, by body language or posture, by facial expression and eye contact, which are all considered types of nonverbal communication.

Nonverbal method of teaching English. As we know nonverbal communication plays an important role in second language communicative competence, yet little attention has been given to practical teaching techniques that will help English language teachers incorporate this essential element into their classrooms. This article begins by examining the indispensable role of nonverbal communication in the overall communicative process.

Human society largely depends on communication to share its feelings, needs, demands and interaction; hence communication operates an essential role in our daily life. Communication does not solely rely on sounds and speech but also on non-verbal transmission of information. The use of nonverbal cues in communication is as much as 70-90 percent of the whole.

The technique of non-verbal communication definitely enhances the standard of teaching and ultimately results in the attainment of students' learning outcomes. The awareness of this technique among the teachers is very imperative, as they can utilize this technology, purposefully, in the best interest of students and to improve the standard of teaching.

Teachers can use their body movements, eye contact, facial expressions; smile; anger; frown, pitch of voice, and spatial distance for better understanding of the concepts of students.

The interplay of body language, particularly gesture, facial expression and gaze behavior, among interlocutors gives special consideration to the second language learner. Our aspiration as teachers of foreign or second languages is to challenge our learners to go beyond the grammaticality of being able to put the subject, verb, and object in the correct syntactic order. Communicative competence is the ability to communicate successfully in a wide variety of circumstances. With the emphasis of language instruction moving from grammatical accuracy and phonological correctness to making oneself understood, we need to take a closer look at all of the resources at our disposal that enhance mutual intelligibility.

Thus, we depend heavily on nonverbal communication in our daily lives. Regardless of the exact numbers concerning how much communication can be attributed to either the verbal or nonverbal channels, few would argue against the notion that nonverbal communication is necessary to effective communication.

Messages can be communicated through gestures and touch, by body language or posture, by facial expression and eye contact, which are all considered types of nonverbal communication. Speech contains

nonverbal elements known as paralanguage, including voice quality, rate, pitch, volume, and speaking style, as well prosodic features such as rhythm, intonation, and stress. For example, if a language learner extends his arm above his head in a stretching motion to relieve himself of a muscle cramp, this behavior was not intended as communication; however, if this same motion is done to signal his desire to answer a question in class, the movement symbolizes his willingness to volunteer, and would thus be considered nonverbal communication. That is to say, not all behavior leads to communication.

P. A. Andersen identifies two ways in which nonverbals are involved in language encoding: 1) to mark units in which utterances are produced, and 2) to help the speaker activate and recall words, thoughts, images, and ideas that become part of the utterance [1].

People rely on nonverbals not only to encode language but also to decode or comprehend messages. Nonverbals contribute to the comprehension of messages in three ways: 1) heightening attention, 2) providing additional context, and 3) facilitating recall. Comprehension can occur in either a bottom-up or a top-down fashion. In a bottom-up approach attention is focused on the message itself in an attempt to extract and identify individual features into a pattern. Gestures may contribute in at least three ways to a bottom-up approach in the early stages of information processing by: 1) providing movement, 2) making the message more vivid, and 3) providing imagery value. There is some indication in the literature on foreign language education that nonverbals contribute to greater attention. Green and Saitz suggest that presenting dialogues with appropriate foreign culture gestures heightens students' attention. Nonverbals enhance comprehension by providing additional contextual information.

Nonverbals in the EL classroom can facilitate comprehension by activating concepts already stored as mental representations in the students' memories. Methodologists suggest using gestures to convey the meanings of specific words such as descriptive adjectives, prepositions of place, and action verbs. For example, when students hear large and see the teacher using an accompanying gesture which illustrates the adjective, the gesture may activate the concept of big and students can infer from the gesture that large means very big.

Therefore, language learning is facilitated when students are provided with nonverbals and maintains that teachers should use whatever works-pictures, demonstrations, gestures, enactment, pantomime, or chalkboard drawings-to assist their students to infer what the teacher is saying.

There are four types of gestures important for effective communication: illustrators, regulators, emblems, and affect displays [2]. Those behaviors that complement or accentuate the verbal message are called illustrators. For most individuals, these are the natural hand and body gestures that accompany speech, such as gesturing, smiling, frowning, or pointing to illustrate a point. For an English language learner, these greatly aid in understanding a speaker's message as they supply extra context clues for determining the meaning of an utterance. When asking for directions to a particular location, the speakers will most likely point in the appropriate direction as the verbal message is communicated. Body language cues that serve to control turn-taking and other procedural aspects of interpersonal communication are called regulators.

Finally, *affect displays* are another type of body language necessary for language learners to process. These are behaviors that express emotion. Most commonly, these displays are communicated through facial expression, like smiling, laughing or crying. Posture is also a conduit through which emotion can be communicated. The norms for expressing emotion differ among cultures. For instance, Russian students studying in the U. S. often complain that their professors smile too much, and professors teaching Russian students sometimes believe that their Russian students do not enjoy their classes! Miscommunication of emotional states can result when affect displays are not understood in cross-cultural interactions.

Facial expressions are also a form of kinesics used to nonverbally transmit messages. According to R. L. Birdwhistell, the face is rich in communicative potential [3]. It is the primary site for communication of emotional states, it reflects interpersonal attitudes; it provides nonverbal feedback on the comments of others; and some scholars say it is the primary source of information next to human speech. For these reasons, and because of the face's visibility, we pay a great deal of attention to the messages we receive from the faces of others.

Through facial expression, we can open and close channels of communication. For example, in turn-taking, interlocutors will open their mouths in anticipation of their words, signaling readiness. Smiles and flashes of the brow are used in greetings, and although the smile is usually perceived in the communi-

cation of happiness, it is also associated with signaling attentiveness and involvement in the conversation, similar to the head nod, facilitating and encouraging the interlocutor to continue.

“Eyes are the window to the soul.” This may be one of the reasons why interlocutors focus so much of their attention on the eyes during interaction. Another reason may lie in the highly expressive nature of the eyes, which send and receive a plethora of message during a face to face conversation. Eye behavior has a higher probability of being noticed than any other bodily movements. Eye contact is a tool of teaching, which a teacher can use very efficiently and effectively for the enhancement and achievement of students’ learning outcomes.

Eye contact can have a very significant influence when you are interacting with them.

- It can play a key role in helping to establishing rapport and failing to make eye contact in many cultures is associated with being dishonest or having something to hide.

- Eye contact also plays an important role in turn taking during conversation. Among a group of people, a speaker will often make eye contact with the person he or she wants a response from. Someone who wants to enter or interject in a conversation will catch the eye of the person speaking to indicate that they want to interrupt, and equally someone who no longer wants to listen will avoid eye contact.

- People who know each other well can communicate mutual understanding with a single look.

- Eye contact is also a way of communicating attraction.

So how can we deal with body language and help our students to interpret it. For me one of the most useful mediums for this has been video and particularly video without the sound. Using video clips in class with students you should play them through at least once without the sound on first. There are a number of different tasks that we can use depending on the type of clip being shown.

It's often interesting to play the clip through and get students to speculate about the relationships of the people in the scene.

Who is emotionally closest or involved with which other characters?

What's the relationship between characters?

Who is feeling angry?

What is each person feeling or thinking?

You can also try to get students to predict what they think characters are talking about or even what they are saying. If their level is low then they can predict what kinds of things they would be saying in their mother tongue.

If you have access to, or can transcribe the script for the clips you use, you can get your students to try to act out the scene using the script before they hear it. Just let them watch first and think about what the character they have to play is likely to be thinking or feeling. This gets the students attempting to interpret their body language and express it through the way they read the script

It is interesting to do cultural comparisons using a scene from the target culture with a similar scene on a video from their own culture. Just choose something fairly straightforward, like a group of friends in a café or restaurant and ask students to look for differences in the way they interact.

Do they touch when they meet?

How close do they sit when they talk?

Do they touch whilst talking?

Do they make eye contact?

Do they openly express any emotions?

If you can't find parallel clips, then you could just watch a clip from the target culture and ask your students to think about how the scene would be different if it were in their country.

Getting students to view silently before they listen to a scene or video clip can also help them to look for 'subtext'. It is often the case that things are being implied which aren't stated in words. Getting students to focus on these factors can help to raise their awareness of the non-verbal communication, which is happening.

If you can't get access to video from the target culture then you can still use clips from the students' mother culture. Things like politicians speaking or televised debates where there are a number of people round a table discussing something can be really useful. You can pause and get students to predict who will be speaking next, or who is making a point.

I believe that whatever kind of silent viewing you do and whatever you choose to focus on will ultimately help your students to understand when it comes to listening. They will at least have developed a conceptual framework for what they need to understand and will have built up some expectations of what they will hear [4].

Conclusion. While only a few of many teaching ideas stimulating nonverbal awareness were presented here, the purpose was to spark the creativity of other language teachers to create and incorporate activities that do not artificially segregate the auditory and visual channels of the communicative process. By using methods and techniques that raise learners' consciousness about the integral role of body language in speaking and listening in a second or foreign language, we have taken the first step in helping students to become bilingual.

REFERENCES

- [1] Andersen P.A. Nonverbal communication: Forms and functions. – Mountain View, CA: Mayfield, 2000. – P. 22-24.
- [2] Butler-Pascoe, E., Wiburg, K.M. Technology and teaching English language learners. – Boston, 2003. – P. 77-79.
- [3] Birdwhistell R.L. Kinesics and context. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. – 1990. – P. 110-112
- [4] Perspectives on nonverbal communication. – Hecht, M.L., & DeVito, J.A., 2002. – P. 130-134.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ВЕРБАЛЬДЫ ЕМЕС ӘДІС

Бакыткүл Ақшалава, Зауре Жанадилова, Гүлнүр Алмабаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: вербальды емес қарым-қатынас, коммуникативті хабар, ым-ишара, әдіс, техника.

Аннотация. Коммуникативтік құзыретте вербальды емес әдіс маңызды рөл атқаратынын біз білеміз, бірақ оны практикалық түрде қолдануға аз назар аударылды, алайда бұл маңызды элементті ағылшын тілінің оқытушылары оқыту процесінде, сабақта қолдануға болады. Мақала вербальды емес қарым-қатынастың жалпы коммуникативтік процестегі таптырмайтын рөлін қарастырудан басталады.

Оқытушылар студенттердің ұғымды дұрыс түсінуі үшін дене қимылын, күлкі, ашу-ыза т.б. им, ишара қолдануына болады.

Хабарлар қимылмен және жанасу, тіл ымы, мимика сияқты вербальды емес коммуникация түрлерімен берілуі мүмкін.

НЕВЕРБАЛЬНЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Бакыткуль Ақшалава, Зауре Жанадилова, Гүлнур Алмабаева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: невербальное общение, коммуникативное сообщение, язык жестов, методика, техника.

Аннотация. Как известно, невербальный метод играет важную роль в коммуникативной компетенции, но в то же время недостаточно внимания уделяется практическим методам обучения, которые преподаватели английского языка могли бы использовать в своей практике. В статье рассматривается роль невербальной коммуникации в процессе общения.

Язык жестов, зрительный контакт, мимика, улыбка, гнев, хмурый взгляд, тон голоса используются для взаимопонимания между преподавателем и студентами.

Сообщения, переданные таким образом, являются видами невербальной коммуникации.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 190 – 194

UDC 373 048:811.111

CATEGORIES OF PLURALITY AND QUANTITY

L. M. Aliyarova, L. M. Makhazhanova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail.ru: aliyarova.laura@mail.ru, makhazhanova.leila@mail.ru

Keywords: indefinite plurality, collective numerals, quantitative, functional-semantic field, word formation, category.

Abstract. The article deals with the field of functional – semantic indefinite plurality, its semantic structure, which is grouped into three categories: substantive, qualitative and active quantity.

Functional-semantic field consists of inner content and transmitting them to the unity of language means. Internal contents - is one of the semantic categories.

A unit of language means - a lexical and grammatical means for transmitting these categories. Functional-semantic field of indefinite multiplicity covers not only the value of the quantitative and the value of indefinite plurality, but it is also a large-scale linguistic categories expressing the objective, high-quality value and uncertainty.

In the expression of functional semantic microfield of subject indefinite plurality apart numerals are involved and other parts of speech, the various linguistic units.

Among them multiple morphological form is actively involved in the expression of the uncertainty of the plurality.

Also, it is investigated linguistic characteristics in the form of comparative, non-comparative sub-categories of action indefinite plurality. However, this work is determined by the special place of phraseological units, which expresses combining the degree of comparison of uncertain plurality with objective, subjective modus, expressive, emotional intension of the speaker in the meaning of motivation and by origin.. Methods of expressing the concept of indefinite plurality by lexical receptions or internal semantics of words, in spite of some of the features are a common property of the three comparative languages. This property is formed after performing the function categories of indefinite plurality. Consequently, the qualitative and quantitative determinants of indefinite plurality are grammar-semantic categories of nouns.

In one of the basic concepts of knowledge of languages, an image of the world includes content of indefinite multiplicity. The basis of the relationship of indefinite plurality may include homogeneous parts to be compared or their combination. Functional-semantic field is reversible integrity formed by lexical, lexical-grammatical and word-building elements and grammatical means belonging to the same semantic group of a particular language.

The modern theory of the language nomination does not consider the content of language units in terms of their internal system communication.

For this onomology as a part of meaning generates interest in relation to the objective facts of particular languages. For an accurate picture of the functional semantic field requires different types of nomination.

The onomasiological point of view in the language: theory of V. Gumboldt requires a comprehensive study revealing the need to address in the language of the creativity of the speaker, his relationship with the collective and personal activities in the real and potential, common usage, occasional sentence. It is known that the characteristic of an intensive language in its original form is not transmitted component analysis and semes. [6.139].

The specificity of the field of an indefinite multiplicity in the centre of the field in the first place, is not grammatical category, and vocabulary. In the centre of the field, there are two components of the

discharge; determines their functional-semantic field, concentrating special degree-quality and large functional load.

An indefinite multiplicity, is primarily a structural core of the center **kop- viel (e) many or much** hyperonyms and for a plurality constituents and the general field center. Many basic words **viel** is versatile: it is in grammatical literature, different definitions of indefinite pronouns, numerals in indefinite; some values are passed as an adverb. In conjunction with the noun it is used in the short or inflected form. Here, first of all, there is the distinction between semantic concepts of weight. "Viel" have a common collective meaning that expresses plurality of common objects, and "viele" with some of an indefinite multiplicity of forms detailed quantitative importance in determining the degree of quality [7, 89], [8, 394]. "Viel Apfel essen, Herr Lohkamp! "Eat a lot of apples, Mr. Lohkamp" (E.M.Remarque). In the substantive use "viel" exists in the short or inflected form. This is related to the concept of weight and discrete multiplicity."Viel" is combined with the verb expresses many results or actions in long and short aspects. (For example: viel lachen- laugh much, viel arbeiten- work much, viel wissen- know much). Thus, the general pattern is determined by: a combination of the words **viel** with specific semantic noun, a verb has a quantitative value, and when combined with abstract semantic words portable quantitative and qualitative meaning. Periphery of the field encompasses elements of different levels: word formation, syntax, lexical and phraseological. They can all be considered as equivalent to [9,12].

Methods of analysis of the expression of uncertainty with the concept of multiplicity from the concept of structural field of linguistic phenomena cited in the German language by E. V. Gulyga and E. I. Shendels and the materials of the Russian language A. V. Bondarko. This is due to the possibilities of research interaction effects of different levels.

Methods of expressing an indefinite multiplicity, can be regarded as a portion of the plurality of the field, described in the writings by E. V. Gulyga and E. I. Shendels "grammar-lexical field." [7, 45]. According to the authors, "Quantitative plural forms of nouns are the superiority of the field. Lexical components of the field function in order to clarify: quantitative and indefinite pronouns with the nouns clarify multiplicity as a pure collectivity as definite and indefinite multiplicity. Adverb expresses spatial multiplicity in conjunction with numerals.

Names with collective numerals as collective plurality specify the qualitative indefinite plural forms. An indefinite multiplicity is transmitted in implicit form; its implicit transfer is located in the periphery of the field. In content-based micro field is lying a relevant concept: a collective term for the collective plural field, estimated to approximate the notion of multiple fields, and others. The expression of each microfield different methods: morphological (plural quantitative form of a noun acting as a general and quantities of microscopic field), lexical (numerals, indefinite pronouns, adverbs, and other methods), word formation, such as suffixes with a collective meaning -schaft, -heit (Bauernschaft - peasantry, Menschheit - mankind), by a syntactic predicate expresses separately combines of collectiveness. For example: **Es war eine Menge Bucher, -There were a lot of books.** The Meaning of numerals can be transferred by content numerals and quantitative nouns. (compare: **drei -three, der dritte- the third, drei Viertel - three quarters, zwolf- twelve, ein Dutzend - a dozen**). Other numerals semes transferred to adjectives, adverbs, verbs, derivatives numerals and noun. Specific quantitative field in the literal sense are the names of numbers, quantitative nouns and their derivatives. Some of them have an indefinite amount expressed in figurative meaning.

The possibility of a specific definition of the parameters of the objects and phenomena is carried out by means of a specific quantitative field (numeralives) at the intersection of its parameter field value. Such definitions are expressed in the use of units of measurement, defined as the names of measurement and weight, numerals and quantitative nouns. A system of measuring instruments (mezuratives) - result of the combination of physics, engineering, economics and other metal languages with a natural language. For the measurement of non-discrete values they express conditional standards [10, 22], [11, 174] and others. These measurements of weights are length, volume, speed, temperature, time, and other names. They also include the name of monetary units. **For example: drei kilo wiegen - weigh 3 kilos; funf Meter breit- five meters wide; mit 80 Kilometren je Stunde fahren- drive 80 miles per hour; 30 Grad Warme- 30 degrees of heat.** Older mezuratives show national characteristics, while new International has characteristic. In a figurative sense, some mezuratives can express an indefinite number. The means of the unit (singular) option is particularly the microscopic of the second degree, which refer to specific quantitative

field. The singularity meaning is a number (one) and quantitative seme [12, 70]. A separate form of nouns in this sense is the center of the field. They just joined the meanings of the unit of the article. The singularity of personal pronouns are also expressed, names of numerals, of particles, demonstrative and possessive pronouns, verbs. The numeral with the meaning of numbers is a field that is moving closer to number field. The single seme is introduced in some phraseological content in derivative morphemes **ein-, mono-, uni- difficult words**.

In the above mentioned microfields of the second degree there is a functional, accurate, semantic characteristic. Along with morphological means vocabulary and morphemes are transmitted. Thus, specific numerical meaning and large amounts of tenths of full numbers are transmitted along with morphemes. As in the Kazakh language, as well as in German and in English **ein-one, zwei-two, doppel-double, drei-three**, and other typical morpheme and their international Greco-Latin equivalents **uni-, mono-, bi-, di-, tri-**, and other forms of parallel use of national-specific morpheme, the latter are used only in terminology. The next **einfarbig-one-coloured = monochromatisch-monochromatic, zweifarbig-double-coloured = dichromatisch - dichromatic, doppelhornig-doublehorned**.

In general, the estimated number of special phenomenon associated with a specific number of the field of digital scale; according to the logic connection with presumably to the uncertainty is less.

In English, the structure of the field in indefinite number is much more complicated. In general, it is a quantitative field of micro field of the first degree. It turns out that the number of microscopic field is of low degree. Initially it is divided into a wide field of multiplicity and indefinite field of the number estimates (the microfield of the second degree). Centre of the field of plurality (pluralism) make multiple forms of a noun expressing the basic meaning. Meaningfully of pluralism include unlimited indefinite semes. According to Katznelson, here is based on not natural series of numbers, and discrete, and combined statements of potential plurality [5, 28].

As I. I. Revzin said: "The importance of shape in the Slavonic language types of plurality is indefinite for a single species - definitions formed on the basis of the opposition" [4, 155]. Consequently, in German and in English linguistics *individueller Plural* - Individual plural and *Einheitsplural* - unity plural: *die Apfel* - an apple, *die Schritte* - the steps) and *die Zahne* - the teeth.

Category of number and quantity in the German and English languages is inherent in the noun. The difference of a single and plural meaning- properties inherent but not all nouns, but only nouns that can only be called by one or more similar items. The Nouns and the singular form in the English language, as in the other languages have plural, collective, group meaning. In this regard, some nouns are used in a plural or singular form. A noun used in the singular form is called **singular tantum- singular cardinal**. This group includes proper names, nouns with integrity-subject, collective, group of meaning: **das Gold, der Regen, das Schone, das Uben, der Sportler and others**.

In German, there are also nouns used in the plural form. Some names of holidays, seasons, etc.: *die Karpaten, die Eltern, die Ferien*. Due to the similar meaning for collective nouns with plural form of the type they are inherent semes of plural form. These words are in a single form, express indefinite plurality [13,322]. O.Esperson explains their weight names. Typical specific substance **Wasser- water, Gold -gold and Musik-music, Bewegung - movement, Gerechtigkeit- justice** are phenomena that can not be counted [2, 229].

Collective meaning in the semantics of words on the properties and nature of objects associated with a logical and fully mature category in our abstract thought. In this regard, the semantics of words expressing the one object is different. If some items have a specific collective meaning - **halyk- people, kys-bird, mal- animals**, some are recognized by properties: **su -water, kan- blood, syt-milk...**, some of these words is absolutely impossible to consider one. They include words like **biday - corn, shash-hair, kirpik-eyelashes, zhun - wool...** From this we can conclude that the value of the indefinite plural in the language is associated with the different properties of the object and is recognized by the collective meaning in the semantics of many words and indefinite plural meaning in the semantics of some words. 1 Such words according to semantics can be grouped as follows: the word-treatment generalizing meaning in many cases by collective meanings in the semantics gives an indefinite plural meaning. Their singular and plural meanings differ meaningfully in context. For example: 1. *Budan bylai Inzhudyn tomengi zhagyndagy kalyn zhurt-kypshak pen konyrat ruyna sen yesyn* (D.Doszhan). In the first sentence of the words **zhurt-people, kypshak-Kypshaks and kongyrat- Konyrats** and expressed not only through their collective

values, but also through the determinant «public - *duyim*, people - *halyk*." And in the last sentence, we see that the word *konyrat*, *kypshak* refer to the semantics of the word "ru", that is, by the proper use of stylistic method of substitution in all these examples is expressed specifically denotative meaning of the seme. Specific names of objects that are considered part of a word with a generalized meaning, in turn, expresses the notion of indefinite of plurality, by expressing the collective concept. a) forms the concept of indefinite multiplicity by semantic meaning. For example: 1. Tytini budaktap, **koy-kozysyn shubyrtyp-stock** of mixed animals, bykyp zhatyr (M. Auezov). In this case, the word *siyr*, *tuye*, *koy*, *kozy* does not mean that we are talking about only one type and *koy* indicates plurality of this group of animals.

In these words, the meaning of indefinite plurality is transmitted not by one specific form also the inner meaning of the word.

T. Kovalsky spoke about it as follows: "In Turkic languages, between the singular and the collective there is no formal distinction" [15, 35].

According to I. A. Andreeva, "The way in which possessed the ancient Turkic language to express a lot of individual objects, was not grammatical by lexical way only" [16, 5].

As mentioned above, in Kazakh and in German and in English, the transfer of expression category of indefinite plurality of lexical method is recognized only through a collective meaning. When looking at the separate semantics of any word in these languages can be seen that many of them have generalized meaning. In general, it is known that the word in the language nominative have a generalized meaning. This is typical for all. However, nominative subjects in its meaning, it gives a collective meaning to semantics .1. Shapkan tay lezde **nu ormandy- thick forest** aynalyp, kozden gayyp boldy (S. Mukanov). The word **orman -forest** shows not only one tree, but also covers all the animals, trees and plants. Here denotative meaning seme is transmitted as an explicit.

V. I. Degtyarov gives the following definition of collective meaning "collectiveness- is a cumulative set of homogeneous objects it is a qualitative plurality regardless of the plurality of its quantitative content" [17, 22].

In German and in English the indefinite plurality of the the microfield operate not only all categories of collective nouns, but also quantitative determinants with nouns of plural types. One of the main features of collective nouns of plural indefinite meaning s associated with the absence of independent nominative meanings. They express no substance, and its signs, and the sign, due to the dependence of the substance is used in conjunction with a collective noun, quantifiable sign and usually a noun. Therefore, it is the substantive and structural point of view is not independent, and sinsemantic words [1, 63].

In conclusion, we can say that the functional-semantic field indeterminate plurality refers to polycentric functional-semantic field, as this field is, on the one hand, based on quantitative morphological category, on the other hand, the numerals, adjectival and adverbial indicators of quantitative relationships together are expressed by predicates. Consequently, there is a set of linguistic resources.

REFERENCES

- [1] Lomtev T.P. Qvantative of modern Russian language. – WCS: Memory of Academician Viktor Vladimirovich VinogradovaSbornik articles. M., 1971. P. 106-116.
- [2] Esperson O. Philosophy of grammar. Trans. from English. M.: Publishing House of the foreign. Lit., 1958. 404 p.
- [3] Vinogradov V.V Russian language. Grammatical doctrine of the word. M.-A Uchpedgiz, 1986. Social-639.
- [4] Revzin I.I. Modern structural linguistika. Problems and methods. Moscow: Nauka, 1977. 120 p.
- [5] Guzeev V.G, Violence D.M By Interpretation category of nouns in Turkic languages // VJa Moscow: Nauka, 1975.
- [6] Stepanova M.D. Methods for simultaneous analysis of vocabulary (on the material of modern German language). M.: Higher School, 1968. 200 p.
- [7] Shendels E.I. The grammar of the German language. M.: Publishing House of the literary. Foreign language. 1964. 368 p.
- [8] Moskalskaya O.I. The grammar of the German language. Theoretical course. M.: Publishing House of the literary. Foreign. lang., 1956. 394 p.
- [9] Arnold I.V. Equivalence as a linguistic concept // Inostr. languages at school. 1976. N 1. 189 p.
- [10] Shvachko S.A. Evolution and function words-meters in the English language (based on the weight of the words and actions): Avtoref. dis. ... kand. philologist. sciences. Kiev, 1971. 122 p.
- [11] Romanov G.Y. Naimenovanie measures of length in the Russian language. M.: Nauka, 1975. 175 p.
- [12] Yarnatovskaya V.E. Noun. Gorky: Gorky State. Ped. Foreign institution. lang., 1981. 76 p.
- [13] Paul G. Principles of the history of language. Trans. with it. M.: Publishing House of the foreign. lit., 1966. 500 p.
- [14] Eselevich I.E. From the history of the category of collectivity in Russian language. Kazan, 1979. 207 p.; Kowalski T. Zur semantischen Function Plural Suffixes -lar/-ler in den Turkischen Sprachen. Krakow, 1936. 234 p.

- [15] Andreev I.A. Origin of plural form of names in the light of dialectal data // "Materials on the Chuvash diaktelologii". Vol. 3. Cheboksary, 1969. 207 p.
- [16] Degtyarov V.I. The development of lexical and grammatical classes of collective and real names of noun's in Russ. Language of XI–XVII centuries: Author's abstract dis. ... candidate. philology. sciences. Rostov-on-Don, 1964. 122 p.
- [17] Chirkinyan N.S. The Field of quantitatives // Based on Russian and Armenian languages: Abstract of diss ... candidate. philology. sciences. Yerevan, 1980. 135 p.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ломтев Т.Р. Количественные современного русского языка. – WCS: Память Статей академик Виктор Владимирович Виноградов. Сборник. – М., 1971. – С. 106-116.
- [2] Esperson О. Философия грамматики / Пер. с англ. – М.: Издательство иностранных лит., 1958. – 404 с.
- [3] Виноградов V.V. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.-А.: Учпедгиз, 1986. – 639 Социальный.
- [4] Ревзин И.И. Структура современной лингвистики. Проблемы и методы. М.: Наука, 1977. – 120 с.
- [5] Гузев В. Насилие ДМ По интерпретации категории существительных в тюркских языках. VJA Москва: Наука, 1975.
- [6] Степанова М.Д. Методы одновременного анализа лексики (на материале современного немецкого языка). – М.: Высшая школа, 1968. – 200 с.
- [7] Сандалии И.Н. Грамматика немецкого языка. – М.: Изд-во литература. Иностранный язык, 1964. – 368 с.
- [8] Московская О.Ф. Грамматика немецкого языка. Теоретический курс. – М.: Издательство Иностранный яз., 1956. – 394 с.
- [9] Арнольд И.В. Эквивалентность как языковой концепции // Иностранные языки в школе. – 1976. – № 1. – 189 с.
- [10] Швачко С.А. Эволюция и служебных слов-м в английском языке (в расчете на массу слов и действий): Автореферат канд. дис. филолог. наук. – Киев, 1971. – 122 с.
- [11] Романов Г.У. Наименования меры длины в русском языке. – М.: Наука, 1975. – 175 с.
- [12] Ярнатовская В.Е. Имя существительное. – Горький: Горьковский государственный. пед. иностранные учреждения. яз., 1981. – 76 с.
- [13] Павел Г. Принципы истории языка. Сделка с этим. – М.: Издательство иностранных лит., 1966.
- [14] Еселевич И.Е. Из истории категории коллективности в русском языке. – Казань, 1979. – 207 с.; Ковальский Т. Семантическая функция суффиксов -лар/-лер множественного числа в тюркских языках. – Краков, 1936. – 234 с.
- [15] Андреев, И.А. Происхождение форма множественного числа имен в свете диалектных данных. – "Материалы по Чувашской Diabetologia". – Т. 3. – Чебоксары, 1969. – 207 с.
- [16] Дегтярев В.И. Развитие лексических и грамматических классов колхозов и реальных имен существительного в Руси. Язык XI–XVII веков: Автореферат дис. ... кандидат филол. наук. – Ростов-на-Дону, 1964. – 122 с.
- [17] Чиркин Н.С. Поле количественности на материале русского и армянского языков: Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – Ереван, 1980. – 135 с.

ЖИЫНТЫҚ ЖӘНЕ САНДЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Л. М. Алиярова, Л. М. Махажанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: белгісіз жиынтық, ұжымдық сандар, функционалды-семантикалық өріс, сөзжасам, категория.

Аннотация. Мақалада белгісіз жиынтықтың функционалды-семантикалық өрісі, оның 3 топқа бөлінетін семантикалық құрылысы: заттық, сапалық және белсенділік құны қарастырылады. Белгісіз жиынтықтың функционалды-семантикалық өрісі тек қана сандық мағынаны ғана емес, белгісіз жиынтық заттық, сапалық және белгісіз мағынадағы ауқымды тілдік категорияны қамтиды. Сондай-ақ салыстырмалы, салыстырмалы емес түрдегі субкатегориялары, белгісіз жиынтықтың іс-қимыл категория дәрежесіндегі лингвистикалық сипаттамалары зерттеледі. Сонымен қатар, мақалада, белгісіз жиынтықтың салыстырмалы түрін объективті, субъективті модуспен байланыстыра отырып, шығу тегіне және мотивациялық мағынадағы сөйлеушінің экспрессивті, эмоционалды ниетін білдіретін, фразеологиялық бірліктің ерекшелігі анықталады.

КАТЕГОРИИ МНОЖЕСТВА И КОЛИЧЕСТВА

Л. М. Алиярова, Л. М. Махажанова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: неопределенное множество, собирательные числительные, количественные, функционально-семантическое поле, словообразование, категория.

Аннотация. В статье рассматривается функционально-семантическое поле неопределенной множественности, его семантическая структура которая группируется на три группы: предметная, качественная и деятельная величина. Функционально-семантическое поле неопределенной множественности охватывает не только значение количественности, значение неопределенной множественности, но и является масштабной языковой категорией, выражающей предметное, качественное значение и значение неопределенности. Также исследуется языковая характеристика в форме сопоставительной, несопоставительной субкатегории, степени действия категории неопределенной множественности. Вместе с тем в данной работе определяется особое место фразеологических единиц, которое выражает, сочетая степень сравнения неопределенной множественности с объективным, субъективным модусам, экспрессивной, эмоциональной интенцией говорящего. значению, мотивированности и по происхождению.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 195 – 199

**ORATORY SKILLS
(problems internal genre sections)****R. T. Almuhanova**

Kazakh National University of Art, Astana, Kazakhstan.

E-mail: riza_almuhanova@mail.ru

Key words: oratory, literary, genre, folklore, story.

Abstract. This article deals with the problems of separation of rhetorical devices. In the book "History of Kazakh literature (2008), the author of this article considered from a new point of view the way of formation of rhetorical devices. Provision of study is the official continuation of the study "History of Kazakh literature". At the same time genre classification relating to the oratory in the other books, require new studies.

The novelty of the present article is providing the classification of oratory skills as the folk and authorial, further we can classify folk oratory according to the differences of the plot as original and artistic. In other words, this article proposes to classify original rhetorical devices relating to international plots, common to many nations as archaic, and the other group – artistic rhetorical devices with use of proverbs, riddles, gestures and experimental methods that are intended to have creative and imaginative effect on its audience and add a literary quality.

УДК 398.1(574)

**ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР
(жанрішілік жіктеулер проблемалары)****Р. Т. Алмуханова**

Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан

Түйін сөздер: шешендік, әдебиет, жанр, фольклор, сюжет.

Аннотация. Мақала шешендік сөздердің жанрішілік түрлерге бөліну проблемаларына арналған. «Қазақ әдебиетінің тарихы» (2008) кітабында осы мақаланың авторы шешендік сөздердің жасалу жолдары бойынша жаңа тұрғыда қарастырған. Ал шешендік сөздерге қатысты жанрішілік жіктеулер жаңа зерделеуді қажет етеді. Ұсынылып отырған бұл мақаланың жаңалығы: жалпы шешендік сөздерді оңтайлы жіктеу үшін оларды фольклорлық және авторлық деп қарастырып, сосын сюжеттердің ерекшелігіне қарай байырғы және көркемделген шешендік сөздер деп топтауды ұсынады. Халықаралық сюжеттер көрсеткішіне енген және бұл көрсеткішке енгізілмесе де, көп халыққа ортақ сюжеттер байырғы шешендік сөздер деп, ал көркемделген шешендік сөздер тобына мақал, жұмбақ, ым-ишара, экспериментті тәсілдерді қосу арқылы даулардың шешілуі көрсетілген сюжетті мәтіндерді бөлек топтастыруды ұсынады. Сонымен бірге шешендік арнау, шешендік нақыл деген жіктеулердің орынсыз екендігі дәлелденеді.

Зерттеудің нәтижесі ретінде шешендік сөздердің жанрішілік түрлерге жіктелуі дауларды шешуде фольклорлық жанрлардың синкреттелу жағдайларымен сабақтастығы ескерілуі тиіс. Сондықтан жіктеулердің даулы оқиғаларды шешу барысында қолданылған әдіс-тәсілдері, яғни жасалу жолдарына да мән берілгені дұрыс.

Кіріспе. Қазақ руханиятында шешендік сөздердің алатын орны, маңызы сөзсіз. Ол – қазақ менталитетінің және халықтық логика қуаттылығының айнасы. Шешендік сөздерге арналған біраз жинақ жарық көрді, осы кітаптардағы енген шығармаларды топтау мақсатында жіктеулер де

жасалды. Дегенмен қазақ фольклортану ғылымында жаңа пайымдауларды басшылыққа алып, жаңа зерттеулерге жол ашу қажет.

Зерттеу әдістемесі. Фольклортану ғылымында қалыптасқан салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи әдістері арқылы қарастырылды.

Зерттеу нәтижесінде шешендік сөздердегі сюжеттердің пайда болу, таралу ерекшеліктеріне қарай байырғы, ал өзге жанрлармен сабақтас синкреттелген шешендік сөздерді көркемделген шешендік сөздер деп жіктеу ұсынылды. Сондай-ақ осы кезге дейінгі еңбектерде жазылып келген шешендік арнау, шешендік нақыл, т.б. түрлер туралы жаңа көзқарастағы пікірлер қосылды.

Зерттеу нәтижелерін қолдану аясы кең, ғылыми еңбектерге, жоғары оқу орындарындағы студенттерге, қалың жұртшылықтың рухани сұранысын қанағаттандыру мақсатында пайдаланылу мүмкіндігі мол.

Нәтиже: қазақ шешендік сөздері фольклорлық және авторлық деп, үлкен екі топқа бөліп, фольклорлық нұсқаларды байырғы және көркемделген шешендік сөздер деп жіктеу жанрішілік жанрлардың ерекшеліктері табуға оңтайлы болады.

Би дегенде шешендік те қатар айтылатыны анық. Халықтың алдындағы абырой, беделінің күштілігінен сол тарихи тұлғалардың атынан айтылған шешендік сөздердің авторлығына айтушы күмән келтірмеген. Сондықтан әркім өзінің көңіліне, санасына жақын адамдардың «Ол айтты» деген сөздеріне сенеді. Дегенмен ғылым талабы бойынша авторлық шешендік сөздер мен фольклорлық нұсқалардың арасында айырым қатаң сақталуы тиіс. Әрине, нақты ешкімнің аты аталмай, жалпы түрде, бір жігіт не бір қыз, не тапқыр келін айтты делінетін «Жауап тапқан жігіт», «Тауып айтқан келін», «Баланың тапқырлығы», «Бай мен жалшы», «Кеден кеден болды» деген тақырыптармен берілгендердің фольклор екені сөзсіз.

2008 ж. жарық көрген «Қазақ әдебиетінің тарихында» алдыңғы зерттеулер ескеріле отырып, шешендік сөздердің жасалу жолдарына қатысты жаңа зерделеу ұсынылды [1]. Дегенмен жанрішілік жіктеулер тұрғысынан әлі де ойланар тұстар жоқ емес.

Ең алдымен, айтыстың фольклорлық және авторлық түрлерге бөлінетіні сияқты шешендік сөздерге де осындай үлкен жіктеу қажеттігі сөзсіз. Бұған қоса толғау жанрына да қатысты жаңа ізденістер болуы керек. Өйткені, ғылымда тоқырау жоқ, бұрын қазақ әдебиеті тек фольклор және авторлы жазба әдебиеті деп бөлінген, ал бүгінде жаңа ойларға орын берілуде. Атап айтқанда, филология ғылымдарының кандидаты М.Дүйсеновтің авторы белгісіз шығармалар мен нақты бір жырауға ғана телініп айтылатын толғауларды бір сипатта қабылдамау керектігін жазған ойтүрткісі кейінгі жылдары оң шешімін тауып, қазіргі ғылымда қазақтың ұлттық сөз өнері үш түрге: фольклор, авторлы ауыз әдебиеті және жазба әдебиеті деп жіктелді [2, 3-б.; 1, 6–8-бб.].

Ал шығармаларды дәуірлерге бөлгенде, әдетте, ғылыми зерттеулерде, жинақтарды құрастыруда хронологиялық жіктеу басшылыққа алынады. Бірақ шешендік сөздерді айтушы тұлғалардың заманын болжалды түрде шамаласақ та, оларға қатысты сарындар мен сюжеттерді түгелімен ғасырларға бөліп, жіктеу мүмкін емес, бірақ сюжеттердің пайда болуы мен таралу ерекшеліктерін ескеріп, қазақ руханиятындағы шешендік сөздерді, негізінен, жалпы екі үлкен топқа бөлуге болады. Ең алдымен, әрине, «Байырғы биліктер» көзге түсетіні сөзсіз. Бұл атау архаикалық деген ұғым үшін емес, ол сюжеттер әлемдік фольклор бойынша таралған, солайша оның пайда болуын тарихи дәлелдеу қиын екендігі ескеріледі. Бұл бөлімдегі сюжеттер «Айғырын кісінетпесін» (АТ 875 Е), «Екі әйелдің бір балаға таласуы» (АТ 926), т.б. халықаралық сюжеттер көрсеткішінен орын алған және түркі, басқа да халықтарға ортақ «Бота дауы», «Ақсақ ешкі», «Ет сасыса, не себейін?», «Ешкі егіз табады», «Төрт тентек», «Жоқ іздеу», т.т. сарындары болуымен ерекше.

Едіге, Асан қайғы, Жиренше есімдерімен, яғни нақты біреудің атына телініп айтылғанымен, олардың фольклор екендігі көпнұсқалық сипаты арқылы байқалып тұрады. Әрі Едігеге қатысты сюжеттің халықаралық екенін кезінде Г. Н. Потанин жазған. Ол Едіге бидің бота мен інген туралы билігі Библиядағы Соломон екі әйелдің бір балаға таласын шешкен мысалмен бірдей екенін анықтап, Едіге туралы көшпелі түркілер арасында ежелден, исламға дейін, яғни Библияға еш тәуелсіз және тарихи Едігеден көп заман бұрын пайда болған деп қорытқан [3, 262-б.]. 2008 ж. «Қазақ әдебиетінің тарихында» халықаралық сюжеттер көрсеткіші бойынша біраз сарын анықталды.

Көңіл қалағанымен, шындығында, Асан қайғы мен Жиреншенің де нақты тарихи тұлға екенін куаттауға деректі құжат жоқ, сонымен бірге оның тарихилығын жоққа шығару да мүмкін емес. Әрі

бір ғана қазаққа емес, түркі халықтарына ортақтығы және бар. Сондықтан бұл жағдайда шешендік сөздердегі халықаралық сюжеттер мен сарындарға мән бере отырып, оларды фольклорлық сюжеттер тобына қосу керектігі айқын.

Асан қайғының қалмақтың ханы Еженге баруы немесе Жиреншенің әз Жәнібекпен замандас болғанын айтуда тарихтың ізі бар дегенмен, оларға қатысты сюжеттер мен сарындар орта ғасырларды меңзейді, бірақ, бәрібір, бұларда қолданылған ақылды жауаптардың пайда болу кезеңін нақты кесіп айту қиын. Мәселен, ақсақ ешкі туралы сюжет, оны орта ғасырда пайда болған деп айтуға дәлел жоқ.

Ал «Көркемделген шешендік сөздер» тобындағы шешендік сөздер аңыз жанрының табиғатына сай мақал мен жұмбақтаудың, т.т. түрлерді қолдану арқылы дамыған. Мақал да, дәстүрлі жұмбақта – фольклорлық жеке жанрлар, фольклорға жанрлық синкреттілік тән болғандықтан, шешендік сөздер де одан тыс қала алмайды.

С. Қасқабасов Б. Адамбаевтың: «Аңыз жанрының бір бөлшегі – шешендік сөздер. Халық өзінің шығармаларында белгілі адамның бейнесін ғана өзгертіп қоймайды, оның, ең алдымен, ісін, сөзін қалауынша ел тілегіне бейімдеп өңдеп, өзгертіп жібереді» [2, 130–131-бб.], – деген сөзін қолдай отырып, шешендік сөздерде көркемдік жинақтаудың орын алатынын жазып, нақты тұжырымдаған. Осылайша С.Қасқабасовтың бұл пікірі тағы бір жанршілік түрге мән беруге жетелейді. Мәселен, билер мен шешендер дауларды ым-ишара арқылы шешті деу қисынсыз. Әділдік іздеп келген адамның алдында біресе қолын көтеріп, біресе ернін көтеріп, өзі төрде жатуы мүмкін емес. Сондықтан билер мен шешендерге қатысты ым-ишаралардың қолданысы таза фольклорлық сана арқылы жасалған, яғни бұл да жұмбақтаудың бір түрі, ал оны түсінетін, ұғатын ақылды адам ғана, сондықтан аңыздың жанрлық табиғаты бойынша ақылман адам – мықты шешен ғана ұғып, шеше алады.

Ең бастысы, жанр ретінде танылып, даралануы үшін, алдымен, сюжет болуы шарт. Ал сюжеттің өзін жалпы аңыздардан бөлектейтін тағы бір айырым-белгісі: мұнда міндетті түрде даулы оқиға, ол оқиғаның шешімі болуы тиіс. Шынында да, жанрлық талап тұрғысынан шешендік сөздерді іріктеп, зер салғанда, олардың өзегіндегі ақылды жауаптар сарыны айқындалады.

Ш. Уәлиханов «шешен» сөзі көне монғол тілінде ақылман деген ұғымды беретінін байқаған [4, 119-б.], оның бұл пікірінің дұрыстығы шешендік сөздерді зерттеу барысында қуатталады. Және ол «Ежелгі халықтық үлгідегі билер соты» туралы жазбасында [5] атағандай, мировой судьялардан бөлек, қазақтың өз дәстүріне сай билік қылу орныққан, яғни шешен типінің пайда болу, қалыптасу тарихы тереңде екені сөзсіз.

М. Әуезовтің билер айтысы деген жіктеуі ғылымда орнықпады, мұны ескеру қажет. Ал Халел Досмұхамедұлының «Қазақ халық әдебиеті» атты зерттеуіндегі кестеде «билік сөз» жеке жанр ретінде орын алғаны рас, бірақ Ахмет Байтұрсынұлы шешендік сөзді бес түрге бөліп, «Шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау я қаралау мақсатпен сөйлеп, сот билігіне әсер ету үшін айтқан сөздері билік шешен сөзі деп аталады» [6, 258-б.], – деген, яғни шешендік сөздің бір түрі есебінде атаған.

Кеңестік дәуірде, 1945 жылы «Қазақ билерінің шешендік сөздері және оның әдебиеттегі тарихи орны» атты кандидаттық диссертация жазған Әмина Мәметованың «ұлы билер» деген сөз қолданысы үстем идеологияның саясатына қайшы келгендіктен, сынға алынды. Шындығында, «ұлы», «дана» деген эпитеттерді қолданудың критерийлерін ғылыми тұрғыда талап етушілік пайда болары түсінікті. Әйтсе де, ұлы билер деген қолданыстың халық үшін рухани қажеттілігі сөзсіз. Оның үстіне, Ә.Мәметованың диссертациясын оқыған адам оның «ұлы билер» дегенді орнымен айтатынын көреді. Мәселен, ол диссертацияның 66-бетінде ру, ата, ақсақалдыққа бөлінген кезде әділ билік болмайтынын, 101-бетінде ірі мәселені ұлы билердің өздері шешіп, уақ мәселені балаларына жібергенін, 102-бетінде өмір тәжірибелерінен туған терең пікір ұлы билердің жұмбақтарында ғана болатынын, ал, соңғы кезде оның әдіс-айла құралына айналып кеткенін боямасыз, бүкпесіз жазған.

Халел Досмұхамедұлының «билік сөз» дегені Ә.Мәметоваға тікелей әсер еткен-етпегенін бүгінде айту қиын, бірақ ой салатын екі жағдай бар: бір анық – шешендік сөздер және билік сөздер тең дәрежеде синоним бола алмайды, өйткені, шешендік сөздердің бәрін бір ғана сөзбен «Билік сөз» деу тарлық жасайды, яғни билік сөз өз алдына жеке жанр емес.

Билік сөз деген қолданыс Б. Адамбаевтың еңбектерінде де бой көрсетіп қалады, бірақ ол жанр атауы ретінде қолданбаған.

Ал шешендік дауды мазмұнына қарай жер дауы, жесір дауы, мал дауы деп бөлу қиын емес, бірақ шешендік сөздерге кең ауқыммен түгел зер салғанда, бұл жіктеуге сыймай, сырт қалатындары да бар. Оның бірі – шешендік арнау. Б. Адамбаевтың жинақтарында осы атаумен топтастырылған шығармалардың арнауға еш қатысы жоқ. Мәселен, «Ақтайлақ пен Қанай шешен», «Ақтайлақ шешен Қанай шешеннен»:

– Ер басында бақыт нешеу?

Кемдік нешеу?

Құлазу нешеу? – деп сұрады. Сонда Қарауыл Қанай шешен былай деп жауап береді...» ... [7, 74-б.], міне, бір қарағанда, бір адамға бағытталған арнау сияқты көрінеді, бірақ жауап бір ғана Қанайдың авторлығына байлануы мүмкін емес. Мұндай сұрақ пен жауаптасудың үлгісі, нұсқасы өте көп.

Осы пайыммен шешендік арнау деп ұсынылған «Жидебай мен Қараменде сөздері» атты мәтінді де түсінуге болады. Мәтін бойынша: «Әлтеке Жидебай батыр әрі шешен болған екен...

Бертін қартайған кезінде жастық шағының жолдасы Қараменде би есіне түсіп, өткен жастық уағындағы істерін, қартайып, қажығандағы өзгерістерін айтып, пікір алыспақшы болуды ойланады. Ол кезде ел арасындағы қатынас тек атпен ғана болғандықтан, өзі бара алмайды да, ел танып, сөз мәнісін білетін бір жас жігітті шақыртып:

– Шырағым, Тобықтыда Қараменде деген досым бар еді. Көрмегелі көп жылдар болды, сағындым. Өзім іздеп баруға шамам жоқ, о да қартайды, іздеп келе алмайды. Соған айтатын біл сәлемдерім бар еді, соны жеткізіп келші, – дейді» [7, 43–45-бб.], – делінген.

Ал, шындығында, халықтық мұралардың ішінде осындай жұмбақты сөздер мен олардың шешімдері бірнеше нұсқада кездеседі. Яғни мұндай сөздердің нақты біреуге арнау сияқты көрінуі сырт көзге ғана, оның маңызы, ұйытқысы – жұмбақты сөздер, ал оның басқа адамдарға да арналуы мүмкін.

Сонымен бірге шешендік нақыл дегенді де ойлану керек, өйткені, фольклорда да, жалпы, әдебиетте афоризм – жеке жанр. Бір қарағанда, ол шешендік сөздің аясына қосылатын сияқты, бірақ бұларда даулы оқиға және оның шешімі көрінбейді. Сондықтан нақыл сөздер қандай да бір даулы оқиғаны шешуге бағытталмаса, басқа жанрдың еншісі екені айқын болады.

Мәтіндерде айтылған әр қимылға ғылыми түсінік беру мүмкін емес, ым-ишаралар бұқараның қатысуымен енгендіктен, бұлардағы еркіндіктің болуы заңды. Әр ым-ишараның мәнін әркім өз пайымынша қабылдай алады. Шешендік сөздердегі жұмбақ өзгеше, оның да өз ерекшеліктері кездеседі. Сол себепті ым-ишаралар қатыстырылған мәтіндер жұмбақты сөздермен бір аяда қарастырылуы жөн. Оның үстіне Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының: «...Бұрынғы заманның жақсылары бүркітше саңқылдап, айдай ғаламның көзінше сөйлесуші еді» деп жазғаны [8, 93–94-бб.] ой салады, яғни ым-ишаралардың да, эксперименттік тәсілдердің де фольклорлық тәсілмен жасалғанын түсінуге көмек береді.

«Қазақ әдебиетінің тарихында» [1, 493-б.] бір балаға таласты шешу үшін «жалған үкім» жасалып, анық шеше анықталғанына мән берілген. Бірақ «жалған үкім» деп қана бағалаудың аясына сыймайтын тосын сынақтар да кездеседі. Әсіресе, қыз бен жігіттің араларындағы даулы мәселелерде бірінің қолына – қылыш, екіншісінің қолына қынап беруі немесе осыған ұқсас нәрселерді қолдану бар. Бұлар осы кезге дейін сөз-мәтіндік шешімдермен бір ауқымда берілген.

Жіктеулерге қатысты ойланғанда, «Сырымның Мөңке биді жеңуі» деген мәтіндегі «қара билік» деген қолданыс назар аудартады, бірақ жанрішілік атау ретінде мұны қолданудың реті келмейді. Сондықтан «Экспериментті шешімдер» деген қолданыс енгізуге болады. Сондай-ақ кінәлі адамды табуға жасалған әрекет кейде ертегілік сипатты да аңғартады. Мәселен, «Бабалар сөзіндегі» «Едігенің төресі» атты мәтіндегі [9, 276–278-бб.], дегенмен дәл бұл мәтіннің кумулятивті ертегіге ұқсас (тізбек) жасалуы шешендік сөзге қостырмайды.

«Толғау сөздердің бір түрі – шешендік жұмбақ» деген Б.Адамбаевтың танымы [7, 13-б.] да бұл жанрішілік түрге назар аударуды талап етеді. Жырау атымен сақталса, ол анық болады, ал шешендер айтты деген толғаулардың авторсыз болуы ойландыруы керек. Өйткені, авторсыз болғандықтан, ол толғаудың иесі сақталмай қалған жырауға да тиесілі болуы мүмкін. Бұл арнайы мәселе ретінде көңіл бөлуді қажет етеді.

Шешендік сөздер бойынша жарық көрген жинақтарды зерделегенде, шешендік толғаулардың құрылымы терменің ерекшелігін еске түсіреді. Мәселен, «Арғымақ жабы көрінер», «Жігіт жасы – жиырма бес».

Қорыта айтқанда, зерттеудің нәтижесі ретінде шешендік сөздердің жанрішілік түрлерге жіктелуі дауларды шешуде фольклорлық жанрлардың синкреттелу жағдайларымен сабақтастығы ескерілуі тиіс. Сондықтан жіктеулердің даулы оқиғаларды шешу барысында қолданылған әдіс-тәсілдері, яғни жасалу жолдарына да мән берілгені дұрыс.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 812 б.
- [2] Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
- [3] Қазақ фольклористикасының тарихы: революцияға дейінгі кезең. – Алматы: Ғылым, 1988. – 432 б.
- [4] Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
- [5] Уәлиханов Ш. Алтышаһарға сапар. – Алматы: Атамұра, 2006. – 304 б.
- [6] Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Т. 1. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 382 б.
- [7] Шешендік сөздер. Құрастырып, алғы сөзін жазған Б. Адамбаев. – Алматы: Отау, 1992. – 189 б.
- [8] Көпейұлы М. Шығармалары. – Т. 6. – Алматы: Алаш, 2006. – 296 б.
- [9] Бабалар сөзі. Жүзтомдық. – Т. 85. – Алматы: Фолиант, 2012. – 412 б.

REFERENCES

- [1] Qazaq a'debi'etinin tari'xy'. On tomdy'q. 1-tom. Almaty': QazAqparat, 2008. 812 b.
- [2] Qasqabasov S. Zhanazy'q. Astana: Awdarma, 2002. 584 b.
- [3] Qazaq fol'klori'sti'kasy'ny'nh tari'xy': revolyuci'yagha dejingi kezenh. Almaty': Ghy'ly'm, 1988. 432 b.
- [4] Wa'li'xanov Sh. Tanhdamaly'. Almaty': Zhazwshy', 1985. 560 b.
- [5] Wa'li'xanov Sh. Alty'shahargha sapor. Almaty': Atamura, 2006. 304 b.
- [6] Bajtursynuly' A. Alty' tomdy'q shy'gharmalar zhi'naghy'. T. 1. Almaty': El-shezhire, 2013. 382 b.
- [7] Sheshendik so'zder. Qurasty'ry'p, alghy' so'zin zhazghan B. Adambaev. Almaty': Otaw, 1992. 189 b.
- [8] Ko'pejuly' M. Shy'gharmalary'. T.6. Almaty': Alash, 2006. 296 b.
- [9] Babalar so'zi. Zhu'ztomdy'q. T. 85. Almaty': Foli'ant, 2012. 412 b.

ОРАТОРСКИЕ СЛОВА (проблемы классификации жанров)

Р. Т. Алмуханова

Казахский национальный университет искусств, Астана, Казахстан

Түйін сөздер: ораторство, литература, жанр, фольклор, сюжет.

Аннотация. Статья посвящена проблемам изучения традиционного ораторского искусства – шешендік сөздер. В статье рассматриваются внутрижанровые подразделения, также ряд важных аспектов.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 200 – 207

**FINANCING OF HIGHER EDUCATION
AS A BASIS FOR HUMAN CAPITAL FUNDING**

N. A. Amankeldi

Caspian Social University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: namankeldy@mail.ru

Keywords: human capital, financing, funding, state budget, gross domestic product (GDP), endowment, fundraising, high school.

Abstract. The article highlights the problems of higher education financing as the basis of human capital funding. The role of human capital in the socio-economic development of the country. The article also presents analytical data on the dynamics of Kazakhstan's state budget expenditures on education during 2008-2014. An important way in financing higher education system there was suggested the development of alternative financial sources such as endowment and fundraising. In the end the author comes to conclusion that financing higher education system problem solving is not possible without governmental support, but the expansion of extrabudgetary funding is a key objective of any university. In the research process scientific and private methods of cognition (descriptive and comparative analysis, also analyses of reasons and consequences), historical, system approaches, analysis of pedagogical and sociological literature, normative documents, analysis and generalization of activity practice of higher education national system were used.

УДК 336.1; 336.22

**ФИНАНСИРОВАНИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ОСНОВА
ДЛЯ ФОНДИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА**

Н. А. Аманкелді

Каспийский общественный университет, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: человеческий капитал, финансирование, государственный бюджет (ГБ), валовой внутренний продукт (ВВП), эндаумент, фандрайзинг, вуз.

Аннотация. В статье освещается проблемы финансирования высшего образования как основы фондирования человеческого капитала. Роль человеческого капитала в социально-экономическом развитии страны. Также в статье представлены аналитические материалы о динамике расходов государственного бюджета Республики Казахстан на образование за период 2008-2014 годы. Важным направлением в финансировании системы высшего образования предложено развитие альтернативных источников финансирования, таких как эндаумент и фандрайзинг. В заключении автор статьи приходит к выводу, что проблемы финансирования высшего образования невозможны без государственной поддержки, но расширение внебюджетных источников финансирования является ключевой задачей развития любого вуза. В процессе исследования использовались общенаучные и частные методы познания (описательный и сравнительный анализ, анализ причин и последствий); исторический, системный подходы, анализ педагогической, социологической литературы, нормативных документов, анализ и обобщение практики деятельности национальной системы высшего образования.

Повышение конкурентоспособности образования и науки, развитие человеческого капитала для устойчивого роста экономики и ускоренной индустриализации страны, в настоящее время

является основной целью Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы.

В свете данной программы одной из методологических основ экономических преобразований и формирования нового менталитета, образа мышления и поведения субъектов бизнеса в условиях трансформирующейся экономики, на наш взгляд, должна служить теория человеческого капитала, которая в достаточной мере учитывает реалии современной рыночной экономики, определяет ведущую роль в ней науки и образования, интеллектуальной сферы в целом, дает прочную теоретическую базу для формирования социального партнерства широких слоев населения, оптимального взаимодействия бизнеса и государства. Несомненно, в постиндустриальном обществе появился мощный фактор, который необходимо принимать во внимание. Этот фактор - огромное и все возрастающее материальное могущество самого человека. На сегодня, человек, его знания, умения и навыки становятся реальной производительной силой, определяющей ход производства, его эффективность, качество и темпы роста. Не человек для экономики, а экономика для человека [1].

По мнению большинства ученых-аналитиков человеческий капитал имеет определяющую роль в развитии общества, являясь одним из самых больших факторов экономического роста. В связи с этим необходимо обратить пристальное внимание на развитие и накопление человеческого капитала как одного из важнейших видов капитала с высокой стоимостью.

Одной из важнейших характеристик является то, что человеческий капитал включает в себя: квалифицированную рабочую силу (работники, обладающие необходимыми знаниями, умениями и навыками для выполнения работ высокой степени сложности); набор знаний (база знаний, касающаяся определенной предметной области), квалификации (уровень подготовленности, степень годности к какому-нибудь виду труда), практических навыков (практический опыт), способностей к инновациям (способность человека адаптироваться к нововведениям в различных сферах жизни), система ценностей (совокупность сложившихся у людей мнений о значении в их жизни вещей и явлений), культуры и философии бизнеса (системы взглядов, раскрывающих своеобразие бизнеса как вида человеческой деятельности), которые не могут быть скопированы и воспроизведены в других организациях. Обесценение человеческого капитала в одних странах, регионах и компаниях приводит к значительной миграции трудовых ресурсов, потери устойчивости корпоративного управления и ухудшению социальной стабильности в обществе. Всё это мы наблюдаем сегодня в странах ЕС.

Одним из способов накопления человеческого капитала является инвестирование в здравоохранение и образование.

Качество и уровень полученных знаний определяются как врожденными способностями, так и внешними факторами, такими как: уровень образовательного учреждения, где было получено образование, трудолюбие, финансовые возможности семьи, национальной политики в сфере образования, государственной финансовой поддержки системы образования и др.

Мотивация для обучения в течение жизни зависит от многих факторов: уровня образования, норм и ценностей, поддерживаемых государством и обществом, спрос на квалифицированных специалистов, профессиональных навыков и личных качеств преподавателя, используемые образовательные технологии, общая организационная культура учебного заведения, и понимание связи между профессиональной карьерой и приобретенных знаний.

Индустриально-инновационное развитие любого государства представляет высокие качественные требования к трудовым ресурсам. Конечно, чем выше качественные характеристики специалиста, тем выше вероятность хорошего трудоустройства и высокой заработной платы. Анализ рынка труда показывает, что в стране на данный момент уровень профессионализма работников далеко не соответствует современным научным и техническим требованиям. К примеру, машиностроение, металлообработка и другие отрасли, в процессе начавшейся модернизации, обновления основного капитала столкнулись с острой нехваткой высококвалифицированных специалистов, и потому действующие в Казахстане иностранные компании, открывая новые производства с соответствующими современными технологиями, из-за отсутствия кадров широко практикуют привлечение своих специалистов. Но на, наш взгляд, это проблема разрешима и этот вопрос необходимо решать на национальном уровне. Необходимо повышать уровень квалификации отечественных специалистов, при усиленной поддержке государства, а не отдавать на откуп компаниям. Так как в действительности легче привлечь знающих специалистов, чем учить новых. Хотя данная ситуация

- это "палка о двух концах", не понятно, что выгодно - научить и повысить квалификацию местного населения или же иметь огромные затраты на содержание иностранных специалистов, ведь им необходимо предоставлять жилье, социальные пакеты и т.п., а самое главное оплата услуг таких специалистов в разы выше, чем у отечественных. А тем более в эпоху динамичного развития всего мира, акцент ставится на развитие человеческих ресурсов. Ведь, в отличие от невозобновляемых природных ресурсов - человеческий капитал, находясь в постоянном изменении и развитии, неисчерпаем. Естественно наличие богатых природных ресурсов может лишь способствовать развитию, но не сможет обеспечить устойчивый экономический рост.

Интеграция в мировое сообщество невозможна без подготовленных на качественно новом уровне специалистов. И реализация стратегии вхождения Казахстана в число 50-ти конкурентоспособных стран мира основана на концепции экономики знаний, основным критерием которой является умение воплотить имеющиеся идеи и технологии в конкретные продукты и услуги.

Одной из приоритетной задачей долгосрочной Стратегии «Казахстан - 2030» является адаптация системы образования к новой социально-экономической среде. В связи с этим совершенствование качества образования - это одно из основных направлений развития страны [2].

В настоящее время проблема фондирования человеческого капитала является очень острой и актуальной. В послании народу Президент Казахстана Н. А. Назарбаев ставит задачи преимущественно развитию и совершенствованию отраслям социальной сферы, образования, тем самым делая акцент на формирование конкурентоспособных, востребованных специалистов на рынке труда [3]. Впервые словосочетание "человеческий капитал" появилось в работах Теодора Шульца в 60-х прошлого столетия. Но если вспомнить, то о данной теории упоминалось еще в работах А. Смита, он писал, что «увеличение производительности полезного труда зависит, прежде всего, от повышения ловкости и умения рабочего, а затем от улучшения машин и инструментов, с помощью которых он работает» [4]. В настоящее время в стране сформирована национальная модель, которая в значительной мере стремится соответствовать международным параметрам.

Опыт зарубежных государств показывает, что наибольших успехов в экономическом развитии добиваются те страны, где созданы наилучшие условия для реализации творческих способностей, особенно в сфере науки, изобретательства и рационализации. При этом следует учитывать, что творческие способности человека – это особый вид природных ресурсов, которые в отличие от других ресурсов не могут быть исчерпаны, а при их правильном использовании наблюдается увеличение объема продукции при снижении затрат рабочего времени и интенсивности труда [5].

Первоначально под человеческим капиталом понималась лишь совокупность инвестиций в человека, повышающая его способность к труду - образование и профессиональные навыки. В дальнейшем понятие человеческого капитала существенно расширилось. На современном этапе указанное понятие включает в себя потребительские расходы - затраты семей на питание, одежду, жилища, образование, здравоохранение, культуру, а также расходы государства на эти цели. То есть на сегодняшний день человеческий капитал - это своего рода инструментарий интеллектуального труда человечества, современные тенденции развития общества и индивида в отдельности, рациональное и эффективное инвестирование трудовых ресурсов для функционирования производственного фактора развития.

Структура вложений в человеческий капитал включает в себя следующие виды инвестиций: а) образование, подготовка на производстве; б) здравоохранение; в) мотивация; г) поиск информации и миграция; д) фундаментальные научные разработки; е) экология и здоровый образ жизни; ж) культура и досуг [6].

В настоящее время положение страны на современном этапе определяется качеством человеческого капитала, состоянием образования и уровнем использования технологий в производстве. Развитие науки и техники является основным ускорителем и важным фактором для развития конкурентного преимущества страны. Экономика, которая основана на использовании знаний и технологиях, является залогом успешного достижения качественно новых преобразований в строительстве высокотехнологичного общества. Инвестирование, на наш взгляд, совершенствуют человеческий капитал. Инвестирование – это важнейшее условие производства человеческого капитала. Для формирования и развития человеческого капитала одних лишь инвестиций недостаточно, необходимо не просто вложение средств, а реальная, осознанная и целенаправленная деятельность

самого обладателя этих качеств. Поэтому эффективное инвестирование в человеческий капитал позволяет повысить конкурентоспособность и эффективность экономики государства, которое в свою очередь обусловлено повышением качества человеческого капитала и эффективностью использования трудовых ресурсов.

На протяжении всей своей жизнедеятельности человек является объектом инвестиций. Существование человека без вложения в него значительных по объему и времени средств в современных условиях становится просто невозможным. Из теории человеческого капитала следует, что при длительном недоиспользовании человеческого капитала его декавалификация начинает происходить нарастающими темпами. Поэтому недостаточные вложения в человеческий капитал могут привести к необратимым последствиям.

Понятное дело, что любое государство формирует свою систему высшего образования в зависимости от его целей и потребностей, которые определяют содержание и структуру всей системы образования.

Образование является системообразующей структурой общества, роль которой непрерывно возрастает. Очевидно что, главной производительной силой в постиндустриальном обществе стала наука, поставляющая современные технологии и обеспечивающая благодаря фундаментальным исследованиям опережающий технологический прогресс. Также понятно, что без хорошего образования о науке говорить нет смысла. Следуя по страницам истории, после поражения во второй мировой войне Япония сделала ставку на образование и науку. И данная политика себя полностью оправдала: страна, практически не имеющая собственные природные ресурсы, стала одним из лидеров мировой экономики, производя товары, более 90% стоимости которых составляет интеллектуальный вклад. Поэтому не случайно все мировое сообщество ставит вопрос о развитии всеобщего высшего образования.

Высокий образовательный уровень и профессионализм создают предпосылки для построения общества, способного к оптимальной самоорганизации. Образование, являясь одним из важнейших компонентов культуры, имеет и самостоятельную ценность как для личности, так и общества.

Исходя из вышеизложенного, необходимо понимать под человеческим капиталом интеллектуальную, духовную, развивающую часть национального богатства. В любом случае оценка человеческого капитала должна отражать качественное и количественное его развитие, должна сочетать в себе динамику развития человека и всего общества. Необходимо исходить из того, что высшим критерием развития того или иного общества, его социальной направленности является уровень жизнеобеспечения человека и развития человеческого капитала.

Человеческий капитал в современном мире становится главным фактором экономики и инвестиции в него просто жизненно необходимы. В этой связи, финансирование системы высшего образования является одной из важных задач инвестирования в человеческий капитал.

Рассмотрим общую динамику расходов бюджета на высшее образование, согласно данным Агентства РК по статистике, которую показывает рисунок 1, из него можно сделать следующий вывод, что за 2008–2014 годы расходы на образование росли. За последние 5 лет расходы повысились на 46% [7].

Изменения сфере высшего образования также проиллюстрированы на рисунке 1, за данный промежуток они составили 59%. Однако данные не однозначны, так как объемы ВВП с 2008 года также выросли на 59% (рисунок 2).

Рассматривая общую структуру государственных расходов на образование, которая показана на рисунке 3 видно, что доля расходов на высшее образование в 2014 году составляет примерно 9,0% в общей структуре финансирования уровней образования.

В настоящее время проведенный анализ показал, что ситуация которая сложилась в сфере высшего образования свидетельствует о недостаточности средств, выделяемых из государственного бюджета. Существующая в настоящий момент модель финансирования высшего образования показала свою действенность и дееспособность, однако источник которым является государственный бюджет не достаточен для удовлетворения всех потребностей в финансовых ресурсах вузов. Поэтому дополнительное привлечение финансовых ресурсов в данную сферу является острой необходимостью.

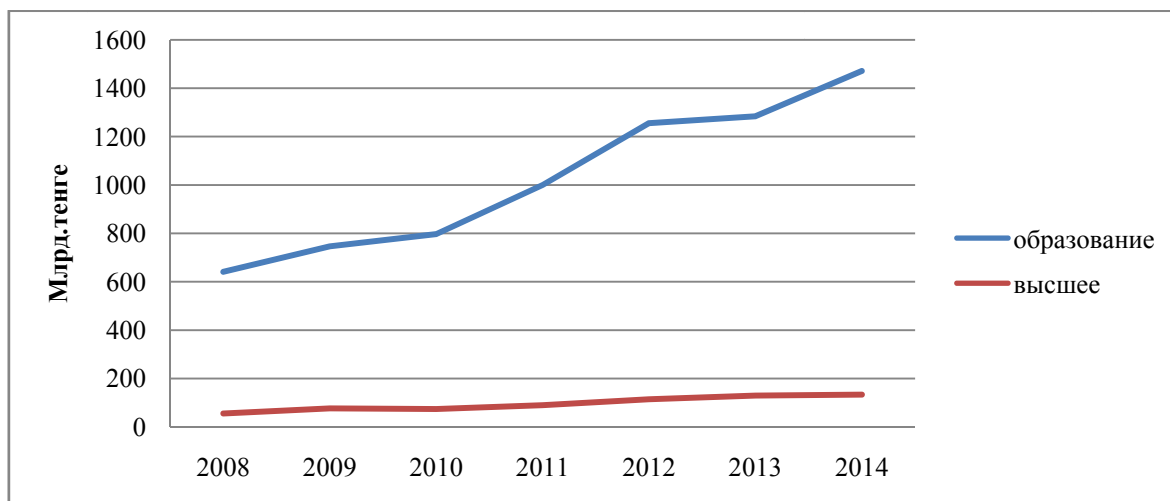

Рисунок 1 – Объемы государственного финансирования образования

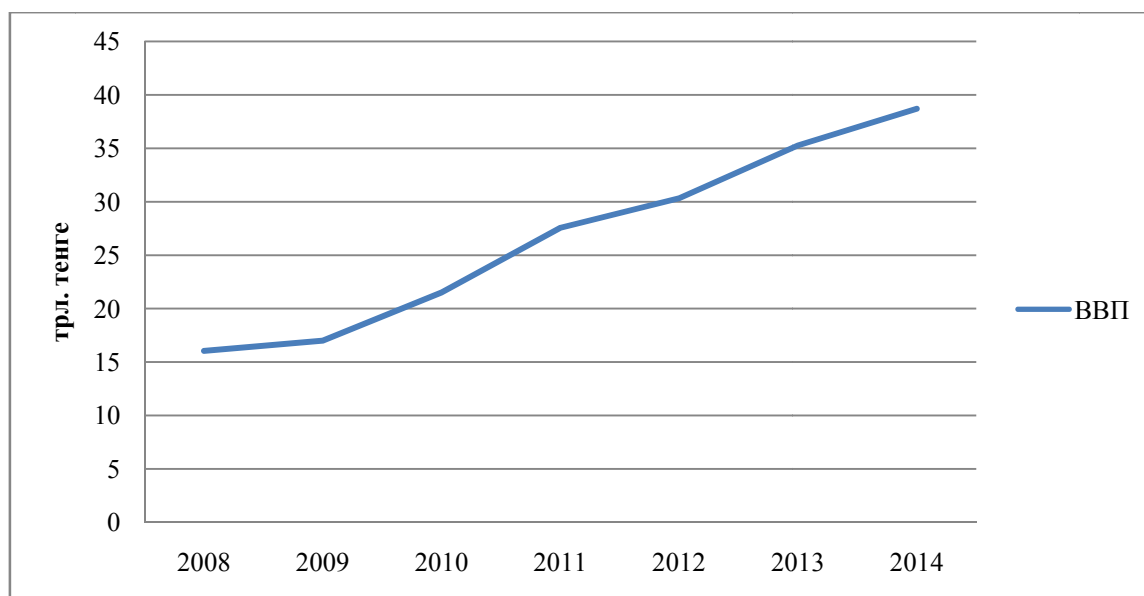

Рисунок 2 – Объемы ВВП

Рисунок 3 – Структура расходов государственного бюджета на образование по организациям Министерства образования и науки РК, 2014 г.

Диверсификация источников финансирования дает возможность усилить текущую модель финансирования. При этом, рассматривая структуру альтернативных источников финансирования (рисунок 4), предлагаем уделить внимание, относительно, новым источникам финансирования: доходам от эндаумента и доходам от фандрайзинга [8].

Рисунок 4 – Структура альтернативных источников финансирования

Эндаумент (англ. endowment) – наиболее прозрачный целевой фонд, предназначенный для использования в некоммерческих целях как правило, для финансирования организаций образования, медицины, культуры. Эндаумент наполняется преимущественно за счет благотворительных пожертвований. Эндаумент может инвестировать свои средства с целью извлечения дохода, однако обязан направлять весь полученный доход в пользу тех организаций, для поддержки которых он был создан. Отличием эндаумента от обычной благотворительной организации является строго целевой характер деятельности (как правило, эндаумент создаётся для поддержки какой-либо одной организации, например, определённого университета) и нацеленность на получение дохода за счёт инвестирования средств [9].

В Казахстане одним из первых опыт эндаумент фондов начал внедрять Новый университет Астаны (ныне Назарбаев университет, также в настоящий момент функционирует эндаумент фонд в КазНУ им. аль Фараби. Работа в данном направлении ведется, единственным на наш взгляд препоною является отсутствие законодательной базы для развития эндаумент фондов. Для сравнения за рубежом эндаумент фонды имеют в своем активе пяти вековую историю развития. Например годовой оборот Университетского колледжа Лондона – более полумиллиарда фунтов стерлингов. Более 25 млрд. долларов составляет основной капитал эндаумента Гарвардского университета, Йельского университета - около 15 миллиардов, Принстонского и Стэндфордского - более 10 миллиардов, при этом Гарвардский университет является основоположником внедрения эндаумент фондов. Эндаумент фонды приносят своим вузам до полумиллиардов долларов прибыли ежегодно и естественно покрывают основную часть всех внутренних расходов университета, это касается расходов и на стипендии, и на заработную плату преподавательского состава, и на обмен студентами, и на покупку и внедрение новейшего оборудования для лабораторий, строительство и содержание кампусов, обновление библиотек, создание инфраструктуры университетов и тому подобное. В настоящее время наибольшая доля в формировании и пополнении эндаумент фондов приходится на подарки и взносы благодарных выпускников, чтущих свой альма-матер.

Фандрайзинг (англ. fundrising) – привлечение спонсорских финансовых средств на осуществление конкретной программы, систематическая и направленная деятельность организаций,

включающая такие способы привлечения средств, как организация благотворительных мероприятий, сбор пожертвований и т.д. [9]. Одной из главных внешних причин неэффективности фандрайзинговой деятельности можно назвать опасения грантодателей (дарителей), зачастую справедливые, по поводу нецелевого использования выделенных средств. В отечественной практике отличительной особенностью фандрайзинга является его завуалированность. Так как к данным видам деятельности, отечественные организации относятся с опаской, как сами вузы так и потенциальные спонсоры-грантодатели. Хотя говорить о том, что данная деятельность отсутствует тоже нельзя, характерные черты фандрайзинга присутствуют практически в каждом вузе, например деятельность Ассоциаций выпускников, работа которых заключается в оказании поддержки выпускникам в содействии их продвижению на рынке труда, работа Попечительских советов (в настоящий момент в более чем 60 вузов страны действуют Попечительские советы), деятельность которых заключается, не только в оказании содействия в осуществлении стратегических целей университетов, но и в содействии в обеспечении финансовой поддержки путем привлечения спонсорской помощи, некоторые аспекты деятельности Комитетов по делам молодежи при университетах, так как организация каких либо мероприятий связанных с привлечением финансовых средств, тоже является элементами фандрайзинга, а также деятельность университета в привлечении финансовых средств, не относящаяся к основной деятельности, которая не имеет какой-либо принадлежности к тому или иному подразделению вузов. Исходя из этого можно сделать вывод, что конечно фандрайзинг в чистом виде в нише системы высшего образования, не выделен, как дополнительный источник привлечения финансовых средств, но и говорить о его полном отсутствии мы тоже не можем.

Развитие данных источников финансирования в настоящее время является важным фактором для увеличения привлечения средств в систему высшего образования, что в свою очередь благоприятно влияет на развитие человеческого капитала.

Таким образом, проблема финансирования системы высшего образования в настоящее время в Казахстане существует, и данную проблему необходимо решать не без помощи государственной поддержки. В структуре человеческого капитала образование занимает не последнее место. Образование является катализатором для эффективного развития экономики, науки, техники, инноваций. Ко всему прочему образование, хоть и не на прямую, способствует социально-политическому развитию государства в целом. На наш взгляд актуальность проведенного исследования в том, что рассматривается стратегический вопрос государственной политики в сфере высшего образования - инвестиции государства в человеческий капитал страны, при этом акцентируя внимание на относительно новые для нас источники финансирования организаций системы высшего образования.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Радаев В.В. Концептуальные основы анализа переходной экономики // Вестник МГУ. Серия Экономика. – 1996. – № 1. – С. 22.
- [2] Назарбаев Н.А. Послание Президента страны народу Казахстана 1997 года ""Казахстан – 2030" – Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев" [Электрон. ресурс] // URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K970002030_ (по состоянию на 11.10.1997 г.).
- [3] Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н. А. Назарбаева Народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» – Новый политический курс состоявшегося государства» (Астана, 14 декабря 2012 года [Электрон. ресурс] // URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400002014> (по состоянию на 17.01.2014 г.).
- [4] Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Соцэкгиз, 1956. – С. 490.
- [5] Симкина Л.Г. Человеческий капитал в инновационной экономике. – СПб.: СПбГИЭА, 2000. – 152 с.
- [6] Сулейманова Л.Ш. Человеческий капитал как фактор европейской экономической интеграции// Вестник ТИСБИ. – 2005. – № 1.
- [7] [http:// www.stat.gov.kz](http://www.stat.gov.kz) [Электрон. ресурс], Агентство Республики Казахстан по статистике, официальная статистическая информация.
- [8] [http:// www.univer.academy.ru](http://www.univer.academy.ru) [Электрон. ресурс]
- [9] [http:// www.dic.academic.ru](http://www.dic.academic.ru) [Электрон. ресурс]

REFERENCES

- [1] Radaev V.V. Kontseptual'nye osnovy analiza perekhodnoi ekonomiki, Vestnik MGU. Seriya Ekonomika, 1996, №1, S.22., (in Russ.).
- [2] Nazarbaev N.A. Poslanie Prezidenta strany narodu Kazakhstana 1997 goda ""Kazakhstan – 2030" – Protsvetanie, bezopasnost' i uluchshenie blagosostoyaniya vsekh kazakhstantsev" [Elektron. resurs], URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K970002030_ (po sostoyaniyu na 11.10.1997 g.).
- [3] Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan - Lidera Natsii N.A.Nazarbaeva Narodu Kazakhstana «Strategiya «Kazakhstan-2050» - Novyi politicheskii kurs sostoyavshegosya gosudarstva» (Astana, 14 dekabrya 2012 goda [Elektron. resurs], URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400002014> (po sostoyaniyu na 17.01.2014 g.).
- [4] Smit A. Issledovanie o prirode i prichinakh bogatstva narodov. M.: Sotsekgiz, 1956, s. 490., (in Russ.).
- [5] Simkina L.G. Chelovecheskii kapital v innovatsionnoi ekonomike. - SPb.: SPbGIEA, 2000, 152 s., (in Russ.).
- [6] Suleimanova L.Sh. Chelovecheskii kapital kak faktor evropeiskoi ekonomicheskoi integratsii, Vestnik TISBI, 2005, №1., (in Russ.).
- [7] [http:// www.stat.gov.kz](http://www.stat.gov.kz) [Elektron. resurs], Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, ofitsial'naya statisticheskaya informatsiya
- [8] [http:// www.univer.academy.ru](http://www.univer.academy.ru) [Elektron. resurs]
- [9] [http:// www.dic.academic.ru](http://www.dic.academic.ru) [Elektron. resurs]

**ЖОҒАРЫ БІЛІМДІ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ,
АДАМ КАПИТАЛЫ ҚОРЫН ҚАРЖЫЛАНДЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ТІРЕГІ**

Н. А. Аманкелді

Каспий қоғамдық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: адамдық капиталы, қаржыландыру, мемлекеттік бюджет, жалпы ішкі өнім (ЖІӨ), эндаумент, фандрайзинг, жоғары оқу орындары.

Аннотация. Мақалада адамдық капиталды қорландыру негізі ретінде, жоғары білімді қаржыландыру мәселелері қарастырылады. Адамдық капиталдың ел дамуындағы әлеуметтік-экономикалық рөлі. Сондай-ақ, мақалада 2008-2014 жылдар аралығында, Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджетінің білімге жұмсалған шығындары өзгерісінің сараптық материалдары көрсетілген. Жоғары білім жүйесін қаржыландырудағы маңызды бағыты ретінде эндаумент және фандрайзинг сияқты қаржыландырудың балама көздері ұсынылған. Қорытындыда, мақала авторы жоғары білімді қаржыландыру мәселелері мемлекет қолдауынсыз мүмкін еместігіне келеді, алайда қаржыландырудың бюджеттен тыс қаржы көздерін өркендету кез келген жоғарғы оқу орнының басты міндеті болып келеді. Зерттеу үрдісінде жалпы ғылыми және танымдық жекелеген әдістер пайдаланылды (жазбаша және салыстырмалы анализ, себеп және салдар анализі); ұлттық жоғары білім беру жүйесінің жалпы іс-тәжіресі мен қорытындысы, нормативті құжаттар, әлеуметтік әдебиеттер, тарихи, жүйелік тәсілдемелер.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 208 – 217

ETHNIC-NATIONAL FEATURES OF THE KAZAKH HUMOR

G. A. Amirakynova

Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: diamond_07_1992@mail.ru

Keywords: spiritual lexicon, cultural lexicon, national stereotypes, archetype, traditions.

Abstract. Article considers the cognition of the Kazakh people, national moral values, ancient traditions and customs of humour. Language units which give information on history of the people, culture of the people, mentality and educations - special group which specifies communication between national language and national culture. In this article features of language units in humour which are born in connection with social and spiritual culture of the Kazakh people are considered.

In humour of each people there is a national shape. Spiritually – the cultural lexicon of the people gives knowledge of outlook and life of the people, of the historical and elite culture created by the people therefore it is important to note ethnocultural features in the Kazakh humour. Comprehending words and phrases in the Kazakh humour connected with national culture we can learn features of the Kazakh people.

ӨОЖ 811.512.122'42

ҚАЗАҚ ӘЗІЛДЕРІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Г. А. Әмірақынова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: рухани лексика, мәдени лексика, ұлттық стереотип, архетип, салт-дәстүр.

Аннотация. Мақалада қазақ халқының танымындағы, ұлттық салт-санасындағы, ата-дәстүріндегі дүниелердің әзілдегі көрінісі талданады. Ұлт тарихы, ұлт мәдениеті, менталитеті, бітім-болмысы жөнінде ақпарат беретін тілдік бірліктер – ұлт тілі мен ұлт мәдениетінің өзара байланысын айқындайтын ерекше қабат. Бұл мақалада қазақ халқының әлеуметтік және рухани мәдениетіне байланысты, мәдени-ұлттық дәстүріне байланысты туындайтын тілдік бірліктердің әзілдегі ерекшеліктері қарастырылады.

Әр халықтың әзілінде ұлттық сипат болады. Халықтың рухани-мәдени лексикасы ұлттың дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігінен, ұлттың қалыптастырған тарихи және элитарлық мәдениетінен хабар беретіндіктен, қазақ әзілдеріндегі этномәдени ерекшеліктерді айқындаудың маңызы зор. Қазақ әзілдеріндегі ұлттық мәдениетке қатысты сөздер мен сөз тіркестерін зерделей келе, қазақ халқының өзіндік ерекшелігін тани аламыз.

Халқымыз ертеден ойын-сауық, ән-күйді, өлең-жырды, әзіл-күлкіні сүйген халық. Тұрмыс-салт жырларында, ертегілерде, аңыз әңгімелерде, шешендік сөздер мен ақындық айтыстарда кездесетін бірқалыпты әзілдер, қалжың-қағытпа әңгімелер соның айғағы. Біз одан халқымыздың тұрмыс-тіршілігін, дүниетанымын, эстетикалық талғамын сезіне аламыз. Майқы би, Жиренше шешен, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Сырым, Махамбет, Ақан сері, Біржан сал, Шал ақын, Жамбыл, Абай секілді аты мәшһүр шешендердің, ақын-жыраулардың шындыққа негізделген өлеңдері, халық атынан сөйлеген сөздері, әзіл әңгімелері даналық пен ойшылдықтан туындады.

Орыс жазушысы Михаил Зощенконың: «Қазақстанда бір жылдан астам тұрдым. Бірде жаздың күні колхозшылардың халық жырауымен (ақынымен) кездесуіне қатыстым. ...Ақынның жауабына өткір әзіл-қалжың араласа ма, әйтеуір оның сөзінен кейін жаңғырыққан күлкі көпке дейін сөнбейді.

...Мысалы ақындар айтысы қашанда әжуа, қалжың түрінде суырып салып өлең айтудан басталады ...Жыр да әзілмен басталады. Жұрт тағы да күлкіге көмілді. Менің қайран қалғаным жырау келесі өлеңіне де алдымен қызықты күлкілі кіріспе сөз айтты.», – деген пікірі сөзімізге дәлел [1, 124 б.].

Қазақ әзілдерінің тууы әрі берілу формалары әр түрлі. Мысалы: батырлар жырында сықақтық стильде, сықақ жыршының өз атынан баяндауымен, сипаттауымен айтылса, лиро-эпоста сатиралық образдардың өз аузымен айтылады. Мақал-мәтелдерде әзіл адамдардың жағымсыз іс-әрекеттеріне байланысты және әлеуметтік жағдайларға байланысты көрініс береді. Мысалы: «Жақсы – іске келеді, жаман – асқа келеді». Тұрмыс-салт жырлары мен шешендік сөздерде ол тіл жүйесінде емес, айтылған пікірдің мәні мен мазмұнында, өтірік өлеңдерде тілдік құралда гиперболамен әсірелеу арқылы, күлдіргі аңыз-әңгімелер мен ертегілерде бірде тапқыр сөз жүйесімен, пікірмен, кейде қызықты іс-әрекет, жүріс-жорық, хикая арқылы беріледі.

Әзілдің жинақталуы мен баспасөзде пайда болуына келсек, әдебиетшілер, Россия географиялық қоғамының мүшелері: Ш. Уәлиханов, В. В. Радлов, И. Березин, А. Васильев, А. А. Алекторов, Г. Потанин, Н. Ильминский, сол сияқты, Абай, Ыбырай, Ә. Диваев жинаған ауыз әдебиет үлгілерінен қазақтың күлдіргі әзіл әңгімелерінің нұсқаларын көптеп кездестіруге болатындығын, М. Терентьевтың 1857 жылы Петербургте жарық көрген: «Хрестоматия Турецкая, Персидская, Киргизская и Узбекская» және Я. Лютштың 1883 жылы Ташкентте шыққан «Киргизская хрестоматия» атты кітаптарында да бір топ күлдіргі әзіл әңгімелер бар екендігін жазады.

Мерзімді баспасөз «Түркістан уалаяты», «Дала уалаяты» газеттері қазақтың әзіл-қалжыңын дамыта түсуге ықпал етті. «Жас қайрат» журналында да түрлі сықақ әңгімелер жиі жарияланып тұрды. XX ғасырдың басында шыққан «Шаншар», «Жаршы», «Балға» секілді басылымдарда да әзіл аралас шығармалар көрініс тапты. Аталған әзіл-сықақ журналдарда белді сатириктер мен юмористер бас редакторлық жұмыс атқарды.

Зерттелу жайына келер болсақ, әдебиет тұрғысынан алғанда, сатира, юмор жанры тереңірек, кеңінен зерттелді. Әлемдік тіл білімімен салыстырсақ, қазақ тіл білімінде лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты тұтас зерттелмеген. Сықақ жанрын лингвистикалық тұрғыдан қарастырған зерттеулер ретінде: А. Рахимованың «О. Әубәкіров сатирасының тілі», (1999) А. Салихованың «Қазақ тіліндегі комика тудырудың тілдік табиғаты» (2001), Б. Мәуленованың «Қазақ сатирасының тілі» (2006), К. Ибраеваның «Сықақ жанрында қолданылатын тілдік амал-тәсілдер» (2010) диссертацияларын атай аламыз.

А. Рахимованың диссертациясында сатирик-жазушы Оспанхан Әубәкіровтың тіл құралдарының байлығы, оны қолданудағы шеберлігі лингвистикалық-стилистикалық тұрғыдан зерттелсе, А. Салихованың диссертациялық еңбегінде комизм тудырудың лексика-семантикалық, құрылымдық-стилистикалық жүйесі қарастырылады. Б. Мәуленованың диссертациясында қазақ сатирасының тіліне лингвистикалық сипаттама: сатиралық мағына берудегі тілдің атқаратын қызметі мен сатиралық шығармалар тілінің ерекшеліктері зерттелген. К. Ибраеваның диссертациялық еңбегінде сатиралық мағына берудегі тілдің атқаратын қызметі, сатиралық шығармалар тілінің ерекшеліктері қарастырылады.

«Күлдіре білу - өнер, күле білу - өмір, күлкі болу - өлім», – деген екен белгілі сатирик, этнограф Сейіт Кенжеахметұлы. Сол себепті де, халық кез келген нәрсеге, жайдан жай күле бермеген. Алдымен, күлкі етер жайларды бағамдап, парқын түсініп, ой таразысына салып, содан кейін ғана оған деген өзінің қатынасын білдірген. Ғалым Ахмет Байтұрсынұлы еңбегінде күлкіні «күліс» деп атап, оны 1) шын күлкі және 2) сын күлкі деп екі түрге бөлген.

«Шын күлкі шаттық үстінде, көңіл қоштанғанда келетін күлкі. Сын күлкі нәрсе көңілге күдікті, ерсі көрінген уақытта келетін күлкі. Адамға ауыр тиетін де, ауыр болмайтын да күлкі бар. Ауыр күлкінің аты – мазақ, мысқыл болады да, жеңіл күлкінің аты – сықақ, қулық болады. Ең жеңіл ойын сөз, оны әзіл деп атаймыз. Мазақ қылу біреудің кемшілігін, мінін айтып құлу болады... Мысқылдау сөздің өңін теріс айналдырып айту. Кекесін сөз зілді болады. Мысқыл сөздің ауыр тиетіні сол. Сықақ пен қулық күлкі сөздің асылында ауырламайтын түрлері. Әзіл де солай: зілсіз болса әзіл болады да, зілді болса ажуа, келемеж, мазақ, мысқыл сияқты күлкі түріне айналып кетеді» [2, 292 б.].

М. В. Мироненко әзілдің әсер етуін жалпылай алғанда екі категорияға жіктейді: «жағымды әзіл – әзілдің оң әсері. Жағымсыз әзіл – әзілдің теріс әсері» [3, 11 б.]. Әзілдің тыңдаушыға әсер

етуінің (реакцияның) негізгі түрлерін А.В.Карасик былай топтастырады: «әзілді естіген адресат: 1) күледі немесе жымияды, 2) күлкілі секілді түр көрсетеді, кейіп танытады, 3) әзілдің астарын түсіну үшін, қайталап, нақтылап сұрайды, 4) әңгіменің тақырыбын басқа арнаға бұрады, 5) айтылған әзілге ренжіп қалғандығын немесе орынсыз айтылғандығын жеткізеді, 6) әңгіме арасында өзінің де әзілін айтып қалуды жөн көреді» [4, 35 б.].

А. З. Салихова өз еңбегінде, ғалым К. Хұсайыновтың зерттеуіндегі күлкінің қазақ не өзге түркі тілдеріндегі лексика-семантикалық және фоносемантикалық тұрғыдан алғаш талдау жасағандығын айта келіп, күлкіні «мейірбан күлкі (добродушный смех), кекесін күлкі (саркастический смех), шатшадыман күлкі (радостный смех), жасанды күлкі (искусственный смех), ашық күлкі (открытый смех), ибалы күлкі (смех скромного человека), ақымақ күлкі (глупый смех) т.б.» [5, 20 б.] деп дәстүрлі қазақ халқының этикетіне тән бөлгендігін жазады.

Юмордың түрлі формалары бар: ирония, пародия, сатира, анекдот, әзіл (шутка), сөзойнатым (каламбур) т.б. Юмордың ерекше бір түрі – қара юмор. Мәтіндік формамен қатар, юмор графикалық түрде берілуі мүмкін. Оны карикатура, шарж және т.б. деп атаймыз. Осының ішінде әзілдің жанрлық ерекшелігі – юморлық мазмұндағы шағын мәтін немесе сөз орамы (фраза). Қысқа да қызықты әңгіме немесе сұрақ-жауап түрінде беріледі. Әзіл өзінің юморлық шегіне жету мақсатында ирония, сарказм және тағы да басқа тәсілдерді қолданады. Әзілдің соңы, яғни шарықтау шегі болады. Сол арқылы күлкі туғызады. Әзіл әрекет жасау (розыгрыш), тентектік, еркелік ойын түрінде келетін әзілді, кимыл әрекеті (физический) арқылы жасалатын әзіл дейміз. Ауызекі айтылатын әзілден айырмашылығы сонда. Ащы әзілдерде сатираның уыты, көңілге қаяу түсірмейтін әзілдерде юмордың белгісі жүреді. Саяси әзілдер сатиралық түрге жатады. Сатира, юмор белгілі бір дүниетанымның, саяси-әлеуметтік көзқарастың көрінісі, сәулесі ретінде, ресми шығарма түрінде, жалпы жұртқа жария етілу үшін жазылады. Ал, әзілде ресми сипат, кең танымалдық болмайды. Себебі, жиын-тойларда, түрлі отырыстарда, отбасында, достар арасында айтыла береді. Әзілде де сынап-мінеу, іліп-шалып, тәлкек ету ниеті жататындықтан, сол ниет жүрекке ауыр тимейтіндей етіліп, қалжыңға сүйеп жүзеге асырылады. Сол себепті, «әзіл-оспақ», «әзіл-қалжың» деп қосарлап айтылады. Әзіл-қалжың сатира, юмор сияқты ескінің әлеуметтік қалдықтарына, қоғамның ілгері дамуына кесір-кесапат келтіретін зиянды дерттерге қарсы бағытталмайды, айтысып, қағысып отырған жеке адамдарға ғана тиістіріліп, тек соны сөзден тосу ниетімен айтылады. Сатира мен юмор міні бар қоғам мүшесінің бәріне бірдей бағыттала беретін болса, әзіл-оспақ дәстүрлі сөз қағыстыру реті бар адамдар арасында ғана айтылады. Сондай-ақ, біз «әзіл» сөзімен бірге «әзіл-әжуа», «әзіл-күлкі», «әзіл-қалжың», «әзіл-мазақ», «әзіл-оспақ», «әзіл-сықақ» сөздерін тіркестіріп қолданамыз.

«Әзіл» – (فكاهة) араб тілінен енген сөз. Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігінде берілген анықтама бойынша әзіл семантикасы:

1. күлкі тудыру үшін айтылатын сөз немесе жасалатын күлдіргі әрекет, қалжың;
2. бір адамның екінші адамды ұялту, сөзге тоқтату және т.б. мақсаттары үшін айтатын ұрымтал да астарлы, көңілді де күлкілі пікірі немесе қылығы;
3. этн. дәстүрлі қазақ қоғамында қатарлас, құрдас немесе белгілі бір туыстық қатынастағы адамдар арасында орынды саналатын өзара сөз сынасу, сын айту, қалжыңдасуға негізделген қарым-қатынас түрі;
4. ауыс. қызық, думан, бос күлкі.

Қазақ әзілдері қоғаммен бірге өмір сүретін, заманның ағымына қарай, өзгерістеріне қарай икемделетін құбылыс. Әзілдің өзі, ұлттық тілге, дүниетанымға, әртүрлі жағдайларға байланысты туындап отырған. Әр халықтың өмірді тануы, қабылдауында өзіне тән ұқсастықтар, ортақ, жалпы жақтары болумен қатар өзіндік ерекшеліктері, айырмашылықтары да болады. Халықтың белгілі бір ортада, белгілі бір аймақта өмір сүруі оның ұлттық сипатына, болмысына әсер етеді. Ұлттық сипаттағы өзіндік ерекшеліктер мен менталитет этностың мәдениетінде, тұрмысында, күнделікті өмірінде көрініс табады. Олар сөз жоқ, тілде бейнеленіп, көрінеді.

Әр халықтың әзілінде ұлттық сипат болады. Халқымыздың рухани-мәдени лексикасы ұлттың дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігінен, ұлттың қалыптастырған тарихи және элитарлық мәдениетінен хабар беретіндіктен, қазақ әзілдеріндегі этномәдени ерекшеліктерді айқындаудың маңызы

зор. Қазақ әзілдеріндегі ұлттық мәдениетке қатысты сөздер мен сөз тіркестерін зерделей келе, қазақ халқының өзіндік ерекшелігін тани аламыз.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басынан бастап зерттеуші ғалымдар тілдік құбылыстарды адамның ой-елегінен өту процесі арқылы, ұрпақтан ұрпаққа сақталып келе жатқан ұлттық таным ақпараты арқылы санада қалыптасқан ұғымдардың мән-мазмұнын, қызметін анықтау тәсілдері, сол ұғымды тану және таныту барысындағы субъектінің психикалық, когнитивтік қабілеттеріне сүйене отырып зерттеу тәсілдері жүргізіле бастады. Қазақ тіл білімінің антропоэлектік парадигмасы: тіл және мәдениет, тіл және адам болып бөлінеді. Тіл және мәдениеттің кумулятивтік қызметі: этнолингвистика, лингвомәдениеттану, лингвоелтану болып жіктеледі. Лингвомәдениеттану мен этнолингвистика ұлт мәдениеті үшін бір-бірімен тығыз байланысты. Мәдениет адамзаттың адам болуынан бастап, оның бүкіл рухани ізденісі, шығармашылығы, тәжірибесі жинақталған мыңдаған жылдардың жемісі. Ұлт мәдениетінде рухани және материалдық мәдениет бір бірімен қабыса байланысып жатыр.

Тіл мен мәдениет сабақтастығын этнолингвистикалық тұрғыдан алғашқылардың бірі болып америкалық ғалымдар Э. Сепир мен Б. Уорф зерттеді. Еуропада тіл мен мәдениет сабақтастығының өсіп-жетілуіне неміс ғалымы Лео Вайсгербер өз үлесін қосты. Орыс және славян тілдерінде тіл мен мәдениет сабақтастығы туралы Н. И. Толстой, В. Н. Топоров, Н. Телия, В. Воробьев, В. А. Маслова сияқты ғалымдар теориялық еңбектер жазды. Қазақ тіл білімінде Ә. Қайдар, И. Копыленко, Е. Жанпейісов, Ж. Манкеева, Р. Сыздық, Н. Уәлиев, Г. Смағұлова, Б. Қалиұлы, Р. Шойбеков секілді ғалымдар зерттеу жүргізді.

Ғалым Ә. Қайдар этнолингвистика жөнінде былай дейді: «Тіл біліміндегі этнос бейнесін тек лексика қорының жиі қолданылатын «үстіңгі қабатындағы» мағыналық бірліктер негізінде ғана емес, сонымен қатар оның төменгі қабаттарына, қойнау-қолаттарында тұнып жатқан (бүгінде сирек қолданылатын) сөз маржандары арқылы да жаңғыртуға тырысады. Этнолингвистикалық зерттеулердің өзіндік бір ерекшелігі – әдеттегі (түсіндірме, екі тілдік, терминдік, этнографиялық т.б.) сөздіктерге ене бермейтін құнарлы да сапалы, бейнелі де көркем, көне де байырғы сөз өрнектерін, әзіл-қалжыңдарды да қамтуында» [6, 216.].

Рухани лексиканың бір тобына туыстық атауларды жатқызамыз. «Жалпы туысқандық қатынастар жүйесі қандай да болмасын халықтың рухани-мәдени өмір сүру салтымен тікелей байланысты қалыптасқан құндылықтар жүйесі болып табылады» [7, 20 б.]. Қазақ халқында азаматтың үш жұрты: өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты болады. Осы үш жұрттан туысқандық қатынас өрбиді. Туысқандық атаулардың қолданысы әзілде де көрініс тапқан. Мысалы,

Бір жиналыста Сырбай Мәуленовтың баяндамасына академик Мұхаметжан Қаратаев мін таға сөйлей келіп:

– Мен Сырбай балдыз болған соң әдейі батыра айтып тұрмын, – депті. Сонда Сырбай:

– Мұқа, бұл балдыздар мен жездердің жиналысы емес қой, – деген екен. (...деген екен. К1, 27-28 б.)

Мұндағы балдыз сөзінің мағынасы, «әйелінің інілері мен сіңлілері «балдыз» деп аталады. Балдыз жезде үшін ең жақын, жанашыр адамдар деп есептеледі» [7, 25-26 б.] делінген.

Бірде Әнекең шашын ұстарамен тақыр қылып алдырам деп, бюроға бес минут кешігіп келіпті. Бірінші басшы ұрсудың орнына:

– Естіп пе едіңдер, мына Сапақов шашын сыпырып тастайтын жерге түсіп қалып, жаңа ғана босанды, – деп күліпті.

Бюроның орта кезінде, Әнекеңнің басын қасып отырғанын байқаған хатшы:

– Немене, Әнеке, басыңды қаси бересің. Сірә, келген орныңды аңсап отырсың-ау, – депті тағы да әжуалап.

Сонда Әнекең ауыр денесін ырғап бір күліп алыпты да:

– Оу, екеуміз бажа емеспіз бе? Бажа бажаны көргенде басы қышиды ғой, – деген екен. (Ауылдың айтқыштары, 100-101 б.)

Бажа – апалы-сіңлілі қыздардың күйеулері. Бажа лексемасына қатысты қазақ дүниетанымында «екі аяқтыда бажа тату, төрт аяқтыда бота тату», «құс жаманы – шажа, ілік жаманы – бажа» деген мақал-мәтелдерді кездестіруге болады. «Бажа бажаны көрсе басы қышиды» мақал-мәтелі әзілде ұтымды қолданылып тұр.

Ақын Қадыр Мырзалиев ақсақал жазушымыз Сейтжан Омаровпен туыстық жағынан құда болып жүреді. Бірде Сәкең:

– Қадыр-ау, құда дегенді шақырушы еді. Көптен хабар болмай кетті ғой дейді.

Сонда Қадыр:

– Сәке, «құда мың жылдық» деген емес пе? Бұйырса дәм тата жатасыз ғой әлі, – деген екен. (...деген екен. К1, 23 б.)

«Құда – құда/қаза, құдағи/қазағи сөздері қазақ, қарақалпақ, өзбек, ұйғыр, башқұрт, әзірбайжан, алтай тілдерінде үйленген жігіт пен күйеуге шыққан қыздың туыстарының бір-біріне туыстық қатынасын білдіретін атау» [7, 26 б.]. Қазақ халқының мәдениетінде құдалар өте сыйлы, құрметті адам саналады. Халық, «құданы құдай, десті періште қосады», «құда мың жылдық» дейді.

Сатирик жазушы Садықбек Адамбеков сары шикіл, жұқаша келген қағылез кісі ғой. Бірде Қайнекей Жармағамбетовпен ерегесіп қалыпты да, оған кездескенде айтыпты:

– Сен менімен ойнама, абайлап жүр, білесің бе, мен Қарақыпшақ Қобыландының тоғызыншы ұрпағымен!

Қашанда кенеттен сөз тапқан Қайнекей, дереу аспанға қарап екі қолын жайыпты да:

– О, садағаң кетейін Қарақыпшақ Қобыланды батыр, артындағы ұрпағың қалай азғындап бара жатыр?! – депті Садықбектің бәкенелігін меңзеп. (...деген екен. К1, 24 б.)

Туыстық жүйедегі өзек ұғым – ру. «Ә. Қайдар ру этнонимінің этимологиясын ұр көне түркілік [ur] көне түркілік қабат потомство «ұрпақ», род «тек», «тұқым», семья «ұрық семаларымен мағыналық өріс шеңберінде түсіндіреді» [7, 20 б.]. «Қазақта жеті атасын білмеген жетесіз» деген сөз бар. Әрбір қазақ өзінің шыққан тегін, жеті атасын білуге міндетті болған. Бұл әзілдегі «Қарақыпшақ Қобыланды батырдың ұрпағымын» деп сес көрсетуі, түп тамырым батырлардан тарағандықтан, менің де бойымда батырлық қасиет бар дегенді меңзейді.

Бірде Саржал ауылына алыстағы Алматыдан бір топ белгілі ақын-жазушылар келе қалады. Әзіл сөздің тиегін ағытқан Бекең оларға бірден ұнап қалса керек. Сондықтан болар, қарт ақын Ғали Орманов Бекеңе ризашылықпен:

– Ой, ақсақал, өзіңіз бір сөз білетін шал екенсіз. Қай елдің тумасызсыз? – демей ме. Сонда Бекең ойланып жатпастан:

– Сүйегім керей, етім тобықты, – деген екен.

Ғали ақын болса мынау қағазға түсіріп қоятын сөз екен деп блокнотын ашыпты. (Ауыл әзілдері, 51 б.) «Қарға тамырлы қазақ» деген сөз бар халқымызда. Содан болса керек, қай елдің тумасы екендігін, руының кім екендігін сұрап білу, қазақ халқында әбестік болып саналмайды.

Салт-дәстүр, ырым-жоралғыға байланысты рухани-мәдени лексика, ұлттың қалыптастырған тарихи мәдениеті мен элитарлық мәдениеті, дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі секілді құндылықтардан хабар береді. Соның бірі құрбандық шалу. «Құрбандық шалу – Құдайға, Жаратушы Аллаға, ата-баба аруақтарына бағыштап мал сойып, иіс шығару. Бұл салт-дәстүрге еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін жиналып, жақсы тілек тілеп құдайға, Жаратушы Аллаға, ата-баба аруақтарына құлшылық жасау» [7, 31 б.].

Байдалы дейтін шешен болыпты. Ол бай мен биді, қожа мен молдаларды елдің көзінше ұтқыр, тапқыр сөзімен түйрей беріпті.

Құрбан айттың кезі болса керек. Ауыл адамдарының барлығы құрбандыққа мал шалып жатқанда, Байдалы тым-тырыс отыра беріпті. Оған бір молдасымақ келіп:

– Өзің де аша тұяқ болмаса, ағайын-туыстарыңда мал бар емес пе? Балаң да отқа қарап отырған жоқ қой. Неге құрбан шалмайсың? Құдайдан қорықсаң болмай ма? – дейді.

Байдалы молдаға жауап бермейді. Оны мешітке жиналған қалың жұрттың ортасына алып келіпті де:

– Уа жұртым, мына молдалар сөйлемесіме қоймады. Ендеше тыңдандар:

Ағадағы мал – аспандағы мал,

Інідегі мал – іннің түбіндегі мал.

Баладағы мал – даладағы мал,

Сұраған адам – қайыршы,

Ұрлаған адам – қарақшы.

Құрбан шалып, о дүниенді бер деп, аллаға жалбарынбай-ақ қойдым. Сендер-ақ құдайға пара беріп, пейішке бара беріндер, – депті. (Сөз тапқанға қолқа жоқ, 13-14 б.) Шешендік сөз түрінде берілген бұл мәтінде, «құрбан шалып, о дүниенді бер деп, аллаға жалбарынбай-ақ қойдым. Сендер-ақ құдайға пара беріп, пейішке бара берінде» дегенінде астарлы, зілді әзіл сөз жатыр.

Байғазы сұрау, байғазы беру салт-дәстүрімізге жатады. Байғазы – балалардың, жастардың жаңа киімі үшін берілетін ақшалай, заттай сыйы. Байғазы сұраудың еш артықтығы жоқ. Қасым Аманжолов пен Ғабдол Сланов өзара сыйлас, сырлас екен. Бір күні Ғабдол басына көк елтірі құлақшын, үстіне көк жағалы пальто киіп көшеге шығыпты. Алдынан кездесе кеткен жұпыны киімді Қасымға қарап:

– Байғазы бер? – десе керек.

Қасымның қалтасы тесік, ақша тұрмайды.

– Байғазыға өлең берейін, – дейді ол.

– Мейлі өлең берсең бере ғой.

Сонда Қасым:

Жігіттің көрдік жүйрік, шабанын да,

Япырмау, бір шаба алмай қаламын ба?

Үстімнен түспей қойды қара пальто,

Көк бөрік, көк жағаның заманында, – деп өлеңдетіп жіберіпті. (...деген екен К1, 51 б.).

...Ол Жамбыл көшесінің бойымен жоғары өрлеп келе жатып, «Қалжа асханасы» деген маңдайшаға тап болды.

– Мұнда асқазаны ауыратындар ғана тамақтанады. Дәрігерлік рұқсатыңыз жоқ болса, шығып тұрыңыздар! – деді ақ халатты дәрігер әйел.

– Менің асқазаным сау, бірақ зайыбымның жаңадан босанғаны рас. Егер қалжа асханасы екені рас болса, әйеліме қалжа берсеңіздер.

– Менің маңдайшада шаруам жоқ, ұқтыңыз ба, бар болғаны диет дәрігерімін. Шағымдарыңызды директорға айтыңыздар! – деп ақ халатты әйел түсін суытып, есігін тарс жауып алды.

«Қалжадан» дәмектен ерлі-зайыптылар ет жемесе де сорпа ішкендей болып өз жөніне кете барды. (Кері тартқанды бері тарт, 272 б.)

Әзілде қолданыс тапқан, «қалжа» сөзі, халқымыздың салт-дәстүрінен хабар береді. Қалжа – жас босанған әйелдің сыбағасы. Ертеден келе жатқан қазақ салты. Яғни, жас босанған әйелге арнайы қой сойғызып, жас сорпа ішкізіп, ана мен баланың қуанышына көршілер мен абысын-ажындарды қалжаға шақыратын болған. Қалжа беру босанған әйелге деген ерекше құрметті білдіреді. «Ет жемесе де, сорпа ішкендей болу» фразеологизмі де этномәдени ақпарат беріп, тілдің танымдық қызметін айғақтап тұр.

Қазақ халқының ұлттық дәстүрінің ең бір ерекше саласы қонақ күту екендігі мәлім. Ғасырлар бойы далада мал бағу мен көшпелі ел мәдениетінен туындаған салт-дәстүрі. Қонақты күтіп алып, риза етіп шығарып салу ата-бабаларымыздан үзілмей келе жатқан ұрпақ бойындағы парыз. Бүгінгі күнде де ата салтын бұлжытпай орындауға барша қазақ тырысып келеді.

Ұлттың мәдениеті, тұрмысының айнасы іспетті қабаттарының бірі ретінде тағам атауларын: сүр ет, қазы, қарта, қуырдақ, жал-жая, құрт, ірімшік, қымыз, саумал және т.б. жатқызамыз. Ақтың бірі – айран, әзілде былайша көрініс тапқан:

Кезінде Жолдас екі жігітпен бірге бел орақпен шөп шабады. Жасынан қу тілді Жолдас екі серігін әзілден ұта берсе керек. Олар мұның есесін қайтаруды ойлап, кезегі келер деп жүреді. Бір күні Жолдасты сусын алып келуге жұмсайды. Жолда келе жатқанда, бір аяқ айранды ішіп алады. Жаңа іштім дегеніне қарамай, аналар зорлап, тағы екі аяқ айран ішкізеді де, онымен әдейі алыса кетеді. Айранды көп ішіп, күпті болған Жолдас екі жігітке не істесін. Бірден алысып жығып салып, екі бүйірлеп нұқиды. Кейін Жолдас мұны былай деп өлең етіпті:

Әуелі бір аяқты ұрлап іштім,

Соңынан екі аяқты зорлап іштім.

Жаппасбай, Сапабектер нұқығанда,

Айранды лақылдатып қайта құстым. (Ауылдың айтқыштары, 4 б.)

Жазушы Зейін Шашкиннің үйінде Сәбит Мұқанов, тағы бірқатар ақын, жазушылар қонақ болып отырады. Алдарына табақ-табақ ет келеді. Дәстүр бойынша бәрінен үлкен Сәбең ет асатуға

ыңғайланады. Уысына қазы-қартаны толтырып алып, жанына отырған Жұбан Молдағалиевқа ұсына бергенде, Жұбан:

– Ойбай, Сәбе, менің гастритім бар, – деп ат-тонын ала қашады. Сонда, Сол жағында отырған Сырбай Мәуленов:

– Сәбе, маған әкеліңіз, Жұбанның гастриті болса, менің қасқыр итім бар, – деген екен. (...деген екен К1, 23-24 бб.)

Қазақтың ұлттық тағамы – ет, қазы-қарта. «Ет асату» – дәстүрлі қазақ қоғамындағы кәде. Дастарқандағы етті қонақтардың үлкені бас табақтағы еттен жасы кішілерге асатады. Кәде бойынша, етті ұсынған адамның өз қолынан асау керек. Кейде асатылатын ет бөлек ыдысқа салынып та беріледі. Ет асату жасы үлкендердің кішілерге жасаған құрметі болып есептеледі. Бас тарту мағынасындағы «Ат-тонын ала қашу» фразеологизмі қолданылып тұр. Бұл да этномәдени ақпарат беретін тіркестердің бірі.

Қонақтардың ортасына табак тартылып, ет туралып жатыр. Сөйтіп отырғанда бір кісі есіктен қарапты. Оны үйдегілер «кел, кел» десіп, асқа шақырады. Ол кісі: «Отыруға уақытым жоқ, кетіп бара жатырмын, тек «ауыз тиейін» – деп табакқа келіпті де, бір білем майды сылқ еткізіп жұтып жіберіпті. Сонда қонақтардың бірі:

– Ой, шіркін-ай, ауыз тигенің мынадай болса, отырып жегенде бізді аш қалдырады екенсің. Баратын жеріңе тез кете гөр, – депті. (Ауыл әзілдері, 40 б.)

Бұл әзілде есіктен қараған кісіні асқа шақыру, қонақ деп қарсы алуды, сыйлағандықты білдіріп тұр. Асығыс жолаушы кісі болса, бас сұққан үйінен «ауыз тиіп» (нан ауыз тию) кетеді. Себебі, қазақ ұғымында «астан үлкен ешкім жоқ» деген түсінік бар.

Қазақ халқында үлкеннің атын тікелей атау әбестік болып табылады. Есімін атағанда «ата, аға, апа, әпке секілді» құрметтеу мәнді сөздер жалғанып отырады. Өзіне деген құрметті сезіну немесе қалыптасқан құрмет дәстүрінің аясында қатынас жасау сөйлеушінің де, тыңдаушының да көңіл-күйіне жағымды сипат береді.

Ақын Мұзафар Әлімбаев бірде қолына ала дорба ұстап, кітап дүкенінен шығып келе жатса бір қаламгер інісі кездесіп:

– Мұзаға-ау мына бір дорбаңыз модный ғой, – депті. Сонда Мұзафар:

– Бәрекелді, модный болғаны үшін емес, годный болғаны үшін ұстап жүрген ғой, – деген екен. (...деген екен К1, 15 б.)

«Тілдік деректерге сүйенсек, құрметтеу, еркелету мәнді есімдер тек қазақ халқында ғана емес, исі түркі жұртында бар ортақ құбылыс екен, сонымен қатар славян тілдеріне де тән ерекшелік болып табылады. Орыс тілінде Екатерина – Катя, Елизавета – Лиза, Виктор – Витя т.б. деп еркелетеді. Орысша еркелету мәнді есімдердің айтылуында дәстүрлі қолданыс басым, сондықтан Саша немесе т.б. қысқартып, қосымшалар жалғанған немесе т.б. есімдерде еркелету, құрметтеумен қатар Александрдың әлі жас екенін білдіру сипаты да көрініс береді» [8, 295 б.].

Қазақ халқында еркелету, құрметтеу – дәстүрлі ұғым. Осы бағыттағы ұстанымдардың негізінде ұлттың психологиялық болмысы қалыптасады. Оның адамдар арасында қатынасты реттеуде психологиялық әсер-маңызы да өзіндік мәнге ие. Құрметтеу мәнді есімдердің ұлттық түсінігіміздегі орны жоғары. «Бірінші буыннан қысқартатын Сәке тұлғасының құрамына Сәрсенбек, Сағынай, Сыздық, Серікқали, Солтанқұл т.б. секілді бірнеше тұлғаның бірігуі мүмкін. Мұндай тұлғалардың табиғатында жалпылауыштық, жинақтауыштық мән күштірек болады. Екінші буыннан қысқартатындардың барлығы бастапқы дыбыстық тұлғасын шамалап ажыратуға болады. Олардың жалпылауыштық мәні бәсеңдеу» [8, 297 б.].

Құрметтеу, еркелету мәнді есімдерді қолдану қазақ әзілдерінде көптеп кездеседі. Мысалы: Тоқаш Бердияровты жолдастары Тоқа, Хамит Ерғалиевті қаламдастары Хама, Тұманбай Молдағалиевты Тұмаш, Әбділда Тәжібаевты Әбеке, Оспанхан Әубәкіровты жас ақындар Ос-аға, Мұзафар Әлімбаевты Мұзаға, Ахмет Жұбановты Ахаң, Сырбай Мәуленовты Сыраға, Сәбит Мұқановты Сәбе, Қаныш Сәтбаевты Қанеке, Ахат Жақсыбаев Аха, Латиф Хамиди Латеке, Қалибек Қуанышбаевты Қаллеке, Сұлтан Қалиевты Сұлтеке, Ғабитты Мүсірепов Ғабе, Әлібек Асқаровты Әлеке деп құрметтеген екен.

Мысалы: Мұхтар Әуезовты үлкен де кіші де атын тіктеп атамай «Мұха» дейді екен. Бір жолы Жазушылар одағындағы жиыннан шығып келе жатқан Тайыр Жароков қасындағы кісіге бір нәрсені нақты дәлелдемек болып:

– Сенбейсің бе, мұны Мұхтардың өзі айтты ғой, – деп қалыпты да, сасқалақтап жан-жағына қарапты. Сөйтсе артында Мұхтар келе жатыр екен. Қасындағылар: "Мұхаң бұған не дер екен?" – деп құлақ түре қояды.

Мұхаң жаймен ғана:

– Тайыр, осы сен жаңа Мұхтар деп бір нәрсе айттың ба? – деп сұрайды.

Сонда Тайыр іркілмей:

– Сізді Мұхтар деп өле алмай жүр деп пе едіңіз, Жанғалинді айтам, – деген екен. Жанғалин – Мұхтар Жанғалин деген белгілі тәржімашы. (...деген екен К1, 25-б.)

Табу (полинезиялық тайпалар тілінен аударғанда «тыйым салу») – алғашқы қауымдық құрылыс мәдениетімен тығыз байланысты діни негіздегі үзілді-кесілді тыйым салуды талап ететін ұғым. Табу қасиеттілік туралы түсінік қалыптасқан барлық мәдениеттерде кездеседі. Әр мәдениеттің өзіне сай заттарға, іс-әрекеттерге немесе сөздерді айтуға салынатын тыйым түрлері бар. Табуды бұзған адам қатты жазаланатын болғандықтан оны еш нәрсеге, еш жағдайға қарамай орындауға тырысатын болған. Қазақ мәдениетіндегі кездесетін ата-ене, қайынаға, қайын, қайын сіңілілердің атын атамау табуға жатады. Бүгінгі қазақ әзіліндегі көрінісі мынадай:

Ауыл дүкенінде Жұман деген кісі дүкенші болып қызмет істейтін-ді. Ол құрдастарына өзінің іні-келіндеріне сыйлы екендігін айтып үнемі мақтанады екен.

Бірде ойында ештеңе жоқ жас келіндерінің бірі дүкеннен сауда жасап тұрып:

– Қайнаға, сабын орайын деп едім, жаман-жұман қағазыңыз жоқ па? –депті. Келін кеткеннен соң дүкеншінің құрдастары:

– Келіндерің сыйлайды-ақ екен. Атыңды да тіке атай салмай, «Жаман-Жұман» деп үлкен «құрмет» көрсетті-ау, – деп қағытатын көрінеді. (Ауыл әзілдері, 24 б.)

Қазақ халқының дәстүрлі ұлттық музыкалық аспаптары – этномәдени болмыспен біте қайнасқан этноменталитеттік ерекшелік негізінде қазақ топырағында туындаған. Халқымыздың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен салт-дәстүріндегі, тарихы мен өнеріндегі бірегей заттық мұрасы, рухани-мәдени байлығы. «Домбыра – қазақ музыка мәдениетінде басқаша қайталанбайтын феноменді құбылыс. Домбыра – қазақ халқы үшін көненің көзіндей, ертеден сақталып келе жатқан рухани өмірінің асылы, қасиетті де мәдени белгісі. Қазақ үшін домбыра әуездік төл мұра болуымен бірге, оның ұлт үшін рәміздік нышаны да айрықша» [6, 124 б.].

Ақындар Шәміл Мұхаметжанов пен Қадыр Мырзалиев қалжындаса береді екен. Бір күні Шәміл Қадырдың өлеңін оқып отырады да:

«Нағыз ақазақ – қазақ емес,

Нағыз қазақ – домбыра» – деген жолдарға кеп тоқтай қалады.

Қадыр да елең етіп: «Е, ары қарай неге оқымайсың, неге үнсіз қалдың?» – дейді оған. Сонда Шәміл:

– «Нағыз қазақ – қазақ емес,

Нағыз қазақ – домбыра»

Дедің-ау сен...

Бала, байқа!

Нағыз орыс – орыс емес,

Нағыз орыс – балалайка! – деген екен. (...деген екен К1, 17 б.).

«Тіл – мәдениеттің өмір сүру формасы болса, мәдениет – оның ішкі мәні. Лингвомәдениеттанудың антропоэктілік бағыты тіл мен мәдениеттің байланысын, тілдің мәдениетті сақтау, сипаттау, жарыққа шығару кешенділігін зерделейді» [9, 9 б.]. Лингвомәдениеттану – ұлттық мәдениеттің тілдегі көрінісін сипаттау мәселелерін зерттейтін тіл білімінің саласы. Тіл бірліктерінің ұлттық-мәдени семантикасын зерделеуге мүмкіндік береді. Тілдегі таңбалық бірліктер халықтың дүниетанымы мен болмысынан, рухани мәдениеті мен сол халық тіршілігінен, өмір сүрген ортасынан, менталитетінен, психологиясы мен әлеуметтік-саяси көзқарастарынан мағлұмат беретін ұлттық құбылыс болып табылады.

Лингвомәдениеттанудың зерттеу нысаны бірнеше түрге ажыратылады:

«1) эквивалентсіз лексикалар: лакуналар, реалийлер;

2) мифологемдік тіл бірліктері: архетиптер, мифологемалар, тілде көрініс тапқан мифтік салт-дәстүрлер мен ырым-тыйымдар;

- 3) ұлттық сипатта этномаркерленген таңбалар эталондар, стереотиптер, символар;
- 4) ұлттық мәндегі метафоралар мен бейнелі сөздер;
- 5) ұлттық мәдени құндылықтарды танытатын паремиологиялық қор» [9, 22-23 б.].

Мифологемдік тіл бірліктерінің бірі – *архетип*. Бұл белгілі бір ұлт мәдениетінде танымал, жеке индивидуалды санада тереңінен орын алған, ұрпақтан ұрпаққа тіл арқылы жетіп отырған тұрақты бейне.

Ұлтымыздың мәдениетінде қалыптасып, тұрақталып қалған бейнелердің бірі Қожанасыр мен Алдар көсе. Алдаушы ұғымының архетипі – «Алдаркөсе», ал алаңғасарлық ұғымының архетипі – «Қожанасыр». Аталған екі архетип те қазақ әзілдерінде жиі кездеседі. Мысалы,

Сөзге шешен, әзілкеш Ахметхан Әбілқаевтан құрдастарының бірі:

– Осы сенің Алдаркөсе мен Қожанасырдан айырмашылығың не? – деп сұрапты.

Сонда Ахан: *Қожанасыр алыстау ағайын, Алдаркөсе жақын туысым екені рас. Айырмашылығымыз – Қожанасыр есек, Алдар ат мінген, мен самолетпен жүремін!* – депті. (...деген екен! К4, 10 б.).

Құрдастарының қуақылана қойған сұрағына, Ахметхан Әбілқаев осылайша тапқырлықпен, әзілмен жауап бергеннен екен.

Тілде көрініс тапқан *ырым-тыйымдар мен наным-сенімдер*, ұлттың көнеден келе жатқан дәстүрлі қалыптасқан болмысы, әрекеті, сыйынуы, бір нәрсені пір тұтып, табынуы. Жалпыадамзаттық архетиптік модель «көз тиюден сақтану» ырымы. Бұл ырым қазіргі қазақ әзілдерінде де бар. Мысалы,

Ауылдағы қу тілді ағамыз кезінде оқуға мүмкіндігі болмай, бар бітіргені бастауыш сынып қана болса керек. Бірде шөп науқаны кезінде оқушылардың ортасында демалып отырғанда бір оқушы бұдан:

– Аға, сіз әңгімені тамаша айтады екенсіз, мектепті үздік бітірген боларсыз? – дегенде, ағасы сәл үнсіздіктен соң:

– Е, мен бастауыш класс қана бітіргенмін... Бастауышты бітіргенде кілең 5-пен бітіріппін де, апам *жападан жалғыз баласы болғандықтан, тіл-көз тиеді деп* одан әрі оқытпай, мектептен шығарып алыпты... – деген екен. (Ауыл әзілдері, 59 б.)

– Мектепті үздік бітірген боларсыз? – деген сұрақтан кейін, оқуға мүмкіндігі болмағанын айтпай, бастауышты 5-пен бітіргендіктен, тіл-көз тиюден сақтану үшін анасы жалғыз баласын оқудан шығарып алды деген әзіл жауап қайтарады.

Ұлттық сипаттағы *стереотиптер* – белгілі бір құбылыстың ұлт санасында автоматты түрде астырт түйсігінде бейнелені түрде таңбаланып түсіндірілуі. Қазақ халқында сұлулық «қою қара қас, қолаң шаш, қыпша бел, ақ білек және т.б.» тіркестермен бейнеленеді. Орыс халқында «на щеке румяна» сияқты сипаттаулармен стереотиптенген. «Қолаң шашқа» байланысты мынадай әзіл бар:

Жаңа қалам ұстап жүрген жас жазушылардың бірі Ғабит Мүсіреповтен:

– Ғабе, қолаң шаш деген не? – деп сұрапты.

Сонда қолаң шаштың не екенін білмеген жазушысымаққа Ғабен жақтырыңқырамай бір қарапты да:

– Қолаң шаш деп осы күні жапон шампунімен жуылған шашты айтады, – деген екен. (...деген екен К1, 21 б.)

Ұлт санасында «*қолаң шаш*» сұлулықты, әсемдікті білдіретін стереотип болғандықтан, бұл сөздің мәнін білмеген жас жазушының сұрағына Ғабит Мүсірепов мыскыл түріндегі әзілмен жауап қайтарады.

Қорыта келгенде, халықпен бірге жасасып келе жатқан әзіл-қалжың рухани байлығымыз. Қазақ әзілдеріндегі ұлттық мәдениетке қатысты сөздер мен сөз тіркестерін зерделеу арқылы, қазақ халқының өзіндік ерекшелігін тани да, таныта да аламыз. Әзілде қолданыс тапқан мақал-мәтелдер, фразеологиялық тіркестер, жұмбақтар қазақ этносының көп ғасырлар бойғы таным-тәжірибесінің нәтижесін, ұлт болмысымен сабақтастығын көрсетеді. Соның негізінде ұлттың психологиялық болмысы көрінеді. Әзілді дәстүрлі құндылығымыз деп бағалағандықтан, ұлттың дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігінен, ұлттың қалыптастырған тарихи және элитарлық мәдениетінен хабар беретіндіктен, қазақ әзілдеріндегі этномәдени ерекшеліктерін айқындаудың маңызы зор. Мақалада қазақ халқының танымындағы, ұлттық салт-санасындағы, ата-дәстүріндегі дүниелердің әзілдегі көрінісі мен оның этномәдени ерекшеліктері талданды. Тілдік қатынастағы әзіл саласы лингвистикалық зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Зошенко М. Әдебиеттегі әзіл-оспақ туралы // Жұлдыз. – 2001. – № 8. – Б. 124-128.
- [2] Байтұрсынұлы А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 318 б.
- [3] Мироненко М.В. Шутник как коммуникативная личность. – Волгоград: 2005. – 145 с.
- [4] Карасик В.И. Аспекты языковой личности. // Языковая личность: проблемы когнитивности и коммуникации. Сб. науч. тр. – Волгоград: Колледж, 2001 – С. 172-183.
- [5] Салихова А.З. Қазақ тіліндегі комика тудырудың тілдік табиғаты. Фил.ғыл. канд.диссерт. – Алматы, 2001. – 112 б.
- [6] Қайдар Ә. Қазақ этнолингвистикасының өзіндік ерекшеліктері // Қазақтану. – 2006. – № 1. – Б. 21.
- [7] Күркебаев К. Қазақ тілінің рухани және материалдық лексикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 191 б.
- [8] Әбдуәліұлы Б. Қазақ антропонимжасамы: теориялық және практикалық негіздері. – Астана: Астана полиграфия, 2012. – 320 б.
- [9] Әмірбекова А. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа бағыттар. – Алматы: Елтаным, 2011. – 195 б.

REFERENCES

- [1] Zoshhenko M. Adebiettegi azil-ospak turali // Juldiz. 2001. № 8. B. 124-128.
- [2] Baitursinuli A. Shigarmalari. Almaty: Jazushi, 1989. 318 b.
- [3] Mironenko M.V. Shutnik kak kommunikativnaya lichnost. Volgograd, 2005. 145 c.
- [4] Karasik V.I. Aspekty yazykovoï lichnosti. // Yazykovaya lichnost: problemy kognicii i kommunikacii. Sb. nauch. tr. Volgograd: Kolledzh, 2001. S. 172-183.
- [5] Salihova A.Z. Kazak tilindegi komika tudyrudin tildik tabigati. Fil. gil. kand.dissert. Almaty, 2001. 112 b.
- [6] Kaydar A. Kazak etnolingvistikasinin ozindik erekshelekteri // Kazaktanu. 2006. № 1. B. 21.
- [7] Kurkebaev K. KazaK tilinin ruhani jane materialdik leksikasi: oku kurali. Almaty: Kazak universiteti, 2013. 191 b.
- [8] Abdualiuli B. Kazak antroponimjasami: teoriyalik jane praktikalik negizderi. Astana: Astana poligrafiya, 2012. 320 b.
- [9] Amirbekova A. Kazirgi kazak tilindegi jana bagittar. Almaty: Eltanin, 2011. 195 b.

Көркем әдебиет

- [1] Ниязбеков М. ...деген екен! 1-кітапша – Алматы: Өнер, К. 1. 1992. – 64 б.
- [2] Садыр Б. Ауыл әзілдері. – Астана: BG-print, 2013. – 288 б.
- [3] Төреқұлов Н. Сөз тапқанға қолқа жоқ. – Алматы: Жазушы, 1964. – 69 б.
- [4] Ниязбеков М. ...деген екен! 4-кітапша – Алматы: Өнер, 1992. - 64 б.
- [5] Мыңбай Р. Кері тартқанды бері тарт. – Астана: Нұра-Астана, 2008. – 392 б.
- [6] Садыр Б. Ауылдың айтқыштары. – Астана: Нұра-Астана, 2011. – 288 б.

References

- [1] Niyazbekov M. ...degen eken! 1-kitapsha. Almaty: Oner, 1992. 64 b.
- [2] Sadir B. Auil azilderi. Astana: BG-print, 2013. 288 b.
- [3] Torekulov N. Soz tapkanga kolka jok. Almaty: Jazushi, 1964. 69 b.
- [4] Niyazbekov M. ...degen eken! 4-kitapsha. Almaty: Oner, 1992. 64 b.
- [5] Minbay R. Keri tartkandi beri tart. Astana: Nura-Astana, 2008. 392 b.
- [6] Sadir B. Auildin aitkishtari. Astana: Nura-Astana, 2011. 288 b.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКОГО ЮМОРА

Г. А. Амиракынова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: духовная лексика, культурная лексика, национальный стереотип, архетип, традиции.

Аннотация. Статья раскрывает познание казахского народа, национальные нравственные ценности, древние традиции и обычаи в юморе. Языковые единицы, которые дают информацию об истории народа, культуре народа, менталитете и образования – особенная группа, которая уточняет связь между национальным языком и национальной культурой. В этой статье рассматриваются особенности языковых единиц в юморе, которые рождаются в связи с социальной и духовной культурой казахского народа.

В юморе каждого народа присутствует национальный облик. Духовно-культурная лексика народа дает знание о мировоззрении и бытии народа, об исторической и элитарной культуре созданной народом, поэтому важно отметить этнокультурные особенности в казахском юморе. Осмысливая слова и словосочетания в казахском юморе, связанные с национальной культурой, мы можем познать особенности казахского народа.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 218 – 223

HANAFI SCHOLARS TREATISE ABUL KASIM AL-FARYABI

N. S. Anarbayev, K. S. Yerzhan, M. I. Patteev

Egypt University of Islamic Culture Nur Mubarak, Almaty, Kazakhstan

Key words: tract, treatises, philosopher, manuscript.

Abstract. It is known that Religion Islam appeared in Arabian peninsula and reached the Central Asia. It brought many changes to Asian culture. And as a result of it appeared the scientists of Fikh and scholars of hadiths. This made a great contribution to Islam culture and philosophy.

In this article, there was explored the life and creative works of one of the scientists of Central Asia, the person who followed Hanafimazhab Abu al-Kasim Al-Farabi, as well as his treatises about the scientists of Hanafimazhab and their works.

1. Introduction. Some of his tracts, like the “Halisatu al-Haqaik Halisat lima fihiasalibimin al-salibi al-daqaik”, a presentation of various scientific observations, have not yet been fully studied. In this work, the author used precious scholarly works that were available only in his era. In this book he touched on the concepts of faith (*iman*), worship, generosity and the products of these basics: piety, simplicity, sympathy, honoring parents, and mercy. All of those qualities are important elements of people who are regarded as having “nice” characters. By writing this work, the author tried to explain and analyze to the smallest detail as a main idea that *iman* and worship are the graceful ethics.

2. Abul Kasim Mahmud al-Farabi (al-Faryabi). This leading thinker of the Islamic world, Imad al-Din Abul Kasim Mahmud ibn Ahmad ibn Hasan Abul al-Faryabi, was born, according to his name in an unspecified location called Farab in 1130 CE (524 AH).

In some sources, he was known as Abu al-Kasim, but in most other sources, he was specified as al-Faryabi [1, 3/426p]. Similar to the earlier al-Farabi, there are two possible suspected places of origin that were settled locations in the Middle Ages, both of which were equally as likely to be the town from whence he came: either he originated from the Farab (or Otrar) oasis on the Syr Darya river, or the Faryab region in Khorasan province. The latter is within present Afghanistan, near the Turkmenistan border, and encompasses the cities of Balkh, Daulatabad, and Maiman.

In Parsi, the word “Faryab” is translated to “beautiful land,” or “land watered by a river” [5]. In both instances, the land was watered by rivers, and therefore was fertile, while in the Afghan region suggested as his homeland, the named location was situated in the midst of beautiful mountains.

According to research conducted by German orientalist Carl Brockelmann (1868-1959) and his earlier Tatar counterpart Joseph F. Gottwald (1813-1897), all that is really known about al-Abu al-Kasim is the name of the place that he was native to, Farab. Absattar Derbisali, academician of the Kazakhstan Higher Education Academy of Sciences, Senior Doctorate in Philology, Professor, concurs.

Brockelmann wrote in his research only that he came from “Faryab”, which he set aside in parentheses (Faryabi) [2].

As had Brockelmann, 17th century Ottoman scholar Haji Khalifa wrote in his “Kashf al-zunūn ‘an asāmī al-kutubwa-al-funūn”, (“The Removal of Doubt from the Names of Books and the Arts”), that Abu al-Kasim was known as Faryabi, or al-Farabi, from his place of origin [3 399-719-997p]. The “Halisat-ulhakayk,” preserved as manuscript number 1766 in the Haji Mahmud Effendi department of the Library of Sulaymaniyah, Turkey, names the writer as “Mahmud ibn Ahmad al-Faryabi.”

Further evidence of Abu al-Kasim’s origins is to be found in the library of Arles, France, within the preserved second edition of manuscript number 428, in which the name of the scholar is given on the first

page as “Faryabi”. Ahmad Abu Shahab, Arab-American University Professor originally from Mysore, India, also confirms his name as al-Faryabi [4]. He cites having seen this version of the name as an inscription in the Arles-based manuscript. British orientalist Charles Ambrose Storey (1888-1967), who specialized in Persian and Tajik literature, also called Abu al-Kasim “Faryabi”.

From all these sources, it can be said that Abu al-Kasim, the scholar from Central Asia, came from Faryab. And in the month of Jumada l-Ula in 607 AH (which corresponds with November 1210 CE), al-Farabi died on a Thursday, just before the weekly *Jumu'ah*, or the Day of Assembly (Friday). [3, 1 / 618-719-997-1705p]. Abu al-Wafa Kurash in his book “Jawahirul-Mudiya” named the place in which Abu al-Kasim al-Farabi was buried as “Maqbaratus Sudur” [1, 51p]. “*Sudur*” means “judge” or “leader”, while “*maqbara*” means grave. Putting these two root words together provides a reasonable translation of his burial location, “The grave or tomb of the leaders.”

From this, it can be said that Abu al-Kasim was buried near the tomb of the leaders. Because Abu al-Kasim taught the people morality and called on them to do the right things, his deep knowledge conferred honor among the most respected people of his time. The Maqbaratus Sudur is today situated in the southern part of Bukhara, Uzbekistan.

3. Proceedings of Abu al-Kasim al-Farabi and the treatment of *fiqh* in his treatise “Halisat al-hakayk”. Abu al-Kasim has several works, including: “al-Halisatmaqamat”; “al-Asilat’ul-Lamia yaaj-Wibatul-Jamia”; “Salak al-Jawahirya Nashruz-zawahir” and the main subject of this document, the “Halisatal-hakayklima fiqhasalibmin al-dakayk” [1, 3/426p]. The “Halisat al-hakayk”, Abu al-Kasim’s important work detailing his various scientific observations, was kept safe for the use of modern day scholars in the library of Sulaimaniya, Turkey.

The great value of “Halisatal-hakayk” (which means “clear truth” in Arabic) was recorded in the book by ibn Kutlubuga, entitled “Taj al-Tarajim” (879 AH, 1474 CE). The author remarked after reading the “Halisat al-Hakayk” that he was delighted, “To this day, I have never read a book like this!”

This collection of al-Farabi’s works has been circulated as a singular manuscript, and it was a required work to read, study, and learn for all believers as the book read like an instruction manual. Because of this scholarly nature, Ali ibn Mahmud ibn Muhammad ar-Rabid al-Badakhshany (d. 1503) [6,5/20p] produced a shortened form of his book for the convenience of those practicing the “*hulas*” (“cut”).

“Brothers came to me and asked me to make ‘Halisat al-Hakayk’ shorter and more readable,” Badakhshan wrote [7, 2b]. After he did so, the resulting work was only 62 pages long, and called the “al-Khalishulusatu”.

Abu al-Kasim al-Farabi, in the “Halisat al-hakayk”, wrote that he gave it as a present to the private library of “Sadr Sudur”. “This book was specially written for the library of Maulana Sadr al-Alim Sudur Burhanu al-Millahwa al-Din Saif al-Islam wa al-Muslimin Waiz al-Mulukwa al-Salatin Aymmatu Malik al-AlaminZumrat al-Imam al-Alimini Hudan.”

Nicknames like “Sadr” and “Burhan al-Din” were given to scientists from rich and wealthy families in 12th century Bukhara. In this case, the family name was “al-Burhan”, while the head of the family took on the traditional title of “*sadrat*”. Additionally, “al-Sadr Sudur” was a nickname given to scholars of *fiqh* (law) from the *madzhabhanafi* [8, 25p]. This meant that the age of the recipient was during the reign of the Seljuk, the Karahan, and the Horezimshah (1202-1232 CE). This was back when the sultans ruled Bukhara. While “Halisat al-hakayk” was being written, in 1200-1201 CE, the most important ruler of Bukhara was “sadr” Umar ibn Masgud (b. 609 AH, 1212 CE); this leader’s nickname, though, was Taj al-Islam, and he preferred to be known as the “Sadr al-Alam,” or “Sultan of the World.”

Umar ibn Masgud later passed the Halisat al-Hakayk along to Muhammad ibn Ahmad (b. 616 AH or 1219 CE), who donated the work to the library of the Sultan. Under the guidance of Muhammad ibn Ahmad were 6,000 *fiqh* scientists [4]. This indicates that Abu al-Kasim was in the company of sultans, he wrote books that became the source of knowledge, and he had a great personality.

Abu al-Kasim Al-Farabi in his manuscript “Halisat al-hakayk” spoke of “Shams al-Aimmaal-Kardari” (a scholar whose name was taken from the phrase “*Shams Aimma*” or “Light of the Imaams”). Al-Kardari, who died in 644 AH (1244 CE) was the teacher of Muhammad ibn Abd al-Sattar, among other prominent scholars [9, 3/426p]. Al-Kardari was well known in his time as a prominent scholar of the *Hanafimadzhab*. It was he who was given credit for having restored the *Hanafimadzhab* as a major *fiqh* school [9]. His scholarly work was so great that he was even called the “Abu Hanifa of his time”.

Shams al-Ayammaal-Kardari left several works, among which were:

1. Kitab fi al-Hallimushkilat Kuduri.
2. Taxis al kaugid fi Ismat al-Anbiya.
3. Sharh al-muntahabusuli fi al-madzhah.
4. Muhtasar: Hanafimadzhah Fiqh problems.

Abu al-Kasim al-Farabi referred in the “Halisat al-hakayk” to 78 literary citations attributed to al-Kardari at the end of his book. Al-Farabi referenced 49 authors from across Central Asia (Mauaranahr and Khorasan) [4]. Among them were scholars of *tafsir*, *hadith*, *fiqh*, and other scholarly fields. It is possible to say that Abu al-Kasim al-Farabi is a scientist who studied the religion of Islam from many different sides.

But our goal when writing this article was to determine how scholars of the *Hanafimadzhah* relied on Abu al-Kasim al-Farabi’s specific work “Halisat al-hakayk,” and how they were enthusiastic adherents of it.

On the references that have been made to the “Halisat al-hakayk” the following scholars from the *Hanafimadzhah* were found:

1. Al-Ihkak Nasir al-Din Abu al-Kasim Muhammad ibn al-Husayn Yusuf al-al-Hanafi Samarqandi (556 AH or 1161 CE). This person followed the *hanafimadzhah* and was actually a descendant of the Prophet (p.b.u.h). His works included: “Muhtalat fi al-Fatawa Abu Hanifa, Mabsut li-aliman” [1, 3/409p].

2. Basatin al-Muzakkirin Rayahinwa al-Mutazakkirin, the Imam Abi Nasr (Ahmad ibn) Muhammad ibn Ahmad al-Haddad al-Samarkandi al-Hanafi (400 AH / 1009 CE). Ibn al-Zhazari among the scholars of the Quran in Samarkand; he was one of the best students of his day. He traveled over his life as far afield as Madina, Basra, and Nisabur.

3. Al-Bustan: a well-known scholar of *hanafifiqh*: Imam al-Huda Abu al-Laisibn Nasr ibn Muammadibn Ahmadibn Ibrahim al-Samarkand. He learned about *hanafifiqh* from Abu Jaffar al-Handwani, who earned renown under the name Abu Lais; he was died in 373 AH/ 983 CE, on Nov. 19 (Jumada t-Tania 5). His writings included: “al-Nauzil”, “FurugFiqhy al-Hanafi”, “Tafseer al-Quran”, “Tanbih al-Gafilin”, “Haza-natu al Fiqhalamazhab Abi Hanifa”, “Bustan al-Arifin” [1, 2/196p]. He studied the *hadith* together with his father, Abu Jagfar Muhammad ibn Abdullah Handwani Balhi, 362 AH, 973 CE) [1, 32p], and from Abu Said Kalil Ahmad Saji, he learned *fiqh*. Late in his life, he served as a *hakim* in Samarkand [2, 363p].

4. Sauakib al-Akhbar, the Imam Rukn al-din Ali ibn Osman ash-Shahidal-Oshi. Occasionally he was called as “Rukn al-Din”, but more frequently, he was referred to as “Sirazh al-Din”. His full name was: Sirazh al-Din Ali ibn Osman al-Ushi (575 AH/1178 CE). He was a scholar of Maturidi who abided by the *hanafimadzhah*. His works included “Kasida”, “Qusul al-Din”, and “Bad al-Aamal”. Today, his name, al-Ushi, is the name of a place in Kyrgyzstan, one of the major medieval cities situated in the Fergana valley.

5. Jumal al-Garaib: Kadi Bayan al-Hak Muhammad ibn Abi al-Hasan al-Nisaburi (553 AH, 1158 CE). He was better known by his nickname “Bayan al-Hak”. Bayan al-Hak was born in Nisabur and after growing up, moved to Cazna. He worked as a teacher in Damascus at the al-Muiniya and “al-Halawiya” schools. [4, 87/88p]. Bayan al-Hak followed the *hanafimadzhah* [10, 271-279p].

6. Juma al-Maura: the Imam Shaykh Najm al-Din Umar ibn al-Hanafi Muhammad al-al-Nasafi Samarkandi (537 AH/1142 CE), an adherent of *matrudiakhida* (faith or belief, votary of the *hanafifiqh*). He left his work “al-Akhida al-Nasafia”, and Sad al-Din al-Taftazani made interpretation to this work. He was born in Nasaf, but died in Samarkand. He made the Hajj pilgrimage [11, 394-395p].

7. Al-Zhawahir [3, 618p]: Sheikh ibn Abi Iskhak Ibrahim ibn Muhammad al-Musuly. This scholar gave lessons at Sadiria school in Damascus. This was a *hanafi* school, which is why al-Musuly contributed so much to the *hanafimadzhah*, even though he took lessons from Horasan school teachers. Ibrahim ibn Muhammad al-Musuly died in 577 AH (1181 CE) [12, 3/378p]. He originally came from the city of Mosul in present northern Iraq.

8. Al-Daawat Mustagfirin, Abu Al-Abbas Zhaffar ibn Muhammad ibn Mutazz ibn Muhammad al-Mustagfiri al-Nasafidied in 432 AH/1051 CE. He was a well known scholar of the *hanafimadzhah*. He was renowned under his nickname “Nasaf Wagizshisi”(the propagator of Nasaf). He visited cities in his lifetime like Buhara, Mary, Sarahs, and Nasar in order to seek knowledge. He was buried in Nasaf [13].

9. Al-Asmuttakin [3, 2/946p], Abu Abdullah Muhammad ibn Abi Hafs Ahmad ibn Hafs al-Bukhari al-Hanafi (274 AH/878 CE) was introduced to the books of the *Hanafitabihat* as Abu Hafs al-Bukhari al-Sagir (his father Abu Hafs al-Kabir). He lived in the reign of the Samanids in 271 AH/875 CE [14].

10. Al-Salikin, Abu al-Abbas al-Fadl ibn al-Abbas ibn Yahya ibn al-Husayn al-Saani al-Hanafi. He is from Saanian in Mawaranah. The date of his death is not known. Khatib al-Bagdadi wrote that he taught hadiths in 420 AH/1029 CE in the city of Baghdad. Al-Saany was on his Hajj pilgrimage at the time he met him. Al-Saany had written several works but none of these survived to our time [15].

11. Sirr al-Surur: Shaikh Muin al-Din ibn Muhammad ibn Mahmud al-Nisaburi. His full name was Abu al-Ala Muhammad ibn Mahmud ibn Abi al-Hasan al-Nisaburi al-Gaznawi (547 AH/1152 CE, this being the time when al-Samani met him in person) Bayan al-Hak al-Nisaburi (his son) was also mentioned in the same account, and he followed the *hanafimadzhah*, as had his son as well [16, 5/p].

12. Al-Gayatu li al-Nihaya": Sahl ibn Abd al-Allah Tue was a very famous adherent of Sufism. He lived in Basra and died in 279 AH/892 CE. The city Tustar is located in the western part of Iran, a regional capital in Khuzestan [17, 7-42p]. Ibn Kutlubuga narrated that this scholar was also a follower of the *hanafimadzhah*.

13. Al-Garibain, AbiUbayd al-Harawi al-Hanafi. Abu Ubayd ibn Ahmad ibn Muhammad Abd al-Rahman al-Harawi was a scholar of philological science, and he died in 401 AH/1011CE[18].

14. Mafatih al-Ihbar and Hadiat al-Asdikaminimla al-Sheikh Muhammad ibn al-Fargani: Rukn al-Din Muhammad ibn Abi Bakr ibn Yusuf Abu Abdullah al-Fargani. Among the scholars he was best known by his name "al-Adip al-Muhtar". He adhered to the *hanafimadzhah* [1, 2/36p]. He died in Margina (594 AH/1198 CE) in the Fergana valley during the month of Jumada l-Ula²³ (which corresponds with April 9).

The translation of the sentence "hadiat al-asdikaminimla al-Sheikh Muhammad ibn al-Fargani" is as follows: It was written by Sheikh Muhammad ibn al-Fargani, and he presented it to his friends with the Arabic words "*min imla*," which means "written by me." It all means that Sheikh Muhammad ibn al-Fargani's book "Hadiat al-Asdika" was actually written by Abu al-Kasim al-Farabi. More precisely, Abu al-Kasim al-Farabi had taken lessons from this scholar, had written his book as a masterpiece, and was his learner. From this, it can be said that Abu al-Kasim al-Farabi travelled to Marginan to acquire knowledge.

15. Al-Nutaf: Sheikh Zahid Abi Bakr al-Uasiti. Hajj Khalifa titled his book: "Kitab Nutaf al-His hanalamazhab Abi Hanifa al-Nugman" and gave the name to its author, Sheikh al-Zahid Abu Bakr al-Uasiti. Also, this scholar was a teacher of Taj al-Aimma al-Sarahsi (490 AH/1097 CE) [3, 2/1925p]. Therefore Abi Bakr al-Wasiti was a great scholar of the *hanafimadzhah*. As to the place of his birth, it is described as "al-Wasiti" and is situated near a present-day Iraqi city, or according to other sources, to a village in Balkh.

16. Raudatu al-Ulama, Ali ibn Yahyaibn al-Zandawisti Bukhari al-Hanafi. He was a student of Sufi scholar Abd al-Allah Tarasusi (382 AH/992 CE)[4].

Among the references found in the "Halisat al-hakayk" are a number of scholars of the *hanafi* school of *fiqh*. From his citation, it can be determined in what period they lived and the works they are responsible for. Also, among the references made when writing this book were citations for some 16 *hanafimadzhah* scholars, many of whom were from Central Asia. More exactly, four of them are from Iran, and others are from the Silk Road cities of Samarkand and Bukhara.

Abu al-Kasim al-Fariabi divided "Halisat al-hakayk" into 50 chapters, among which were topics related to *fiqh*: purity, prayer, tributes, charity, fasting, pilgrimage, *umrah*.

In the seventh chapter of the "Halisatal-hakayk" was written such an example: "The Prophet said (p.b.u.h.): in the hereafter one man will weigh on the scales all of his righteous deeds, then all of his misdeeds will be preponderanced, in that moment a towel will be brought, because with this towel he dried his face and neck after washing himself. When the towel is weighed upon the scales, the good affairs will outweigh the weight of the bad."

Abu al-Kasim expressed his views on this *hadith*: "And for this reason as it was written in the example that Abu Hanifa did not consider wiping with a towel after washing as *makruh* (offensive)" [19, 49p]. According to the *hanafimadzhah* as it was written in *hanafi* books that to dry off with a towel is allowed, and it is not considered as *makruh* [20, 1/131p].

He also cited the example of the *hadith* of the Prophet (p.b.u.h.) about *namaz* (prayers in Persian): if the man said "*la illailahaAllah*" make *salah* (prayers in Arabic) to all those who has told (including funeral *namaz*) "*la illailahaAllah*" and it is possible to read *namaz* while standing behind the imam who said "*la ilahəillaAllah*." Essentially a person who has attained the top of righteousness and the Shariah

mentioned these examples with purpose in his book. In the end of this book, scholarly examples of *namaz* were presented: “*Salah is not accepted without a devout because the sense of prayer is God-fearing.*” As a righteous person, he had never forgotten to follow the rules of *fiqhas* set in the *hanafimadzhab*. By the *madzhab* of Hanbali and Maliki, reading *namaz* behind the unrighteousness is not acceptable [21, 1/53p].

Thus it can be said that Abu al-Kasim al-Farabi specifically presented these *hadiths* of the Prophet (p.b.u.h.) to show that one can read *namaz* behind those ones who said the *kalimatash-shahadah* (“word of testimony”) through the *hanifamadzhab*.

4. Conclusion. In conclusion, the mentor of Abu al-Qasym al-Hanafi Farabi was a scholar of the *hanafimadzhab* named Rukn al-Din Muhammad ibn Abi Bakr ibn Yusuf abu Abdullah al-Fargani (594 AH/1198 CE). Also he had his own follower, the scholar of the *hanafimadzhab*, Shams al-Aimma al-Kardari.

The book “Halisat al-hakayk” was granted to the library of “Sadr al-Sudr” by a prominent scholar of the *hanafimadzhab*, Muhammad ibn of Ahmad (616 AH/1219 CE). He was buried beside the tombs of “*Sadrs*” (leading scholars of the *hanafimadzhab*). While writing the book “Halisat al-hakayk” the scholars of the *hanafimadzhab* provided the bases and verdicts (“*hukums*”) that were included in this book. Therefore, it can be concluded that he was a prominent scientist of the *hanafimadzhab* from Central Asia.

REFERENCES

- [1] Мұхаммад ибн Насруллах ибн Салим ибн Әбу-л Уафа әл-Кураши әл-Ханафи. Жауахиру ал-Мудия фи табақати Ханафия. Рияд: 1991 Т. 3.
- [2] Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litterature. Erster Band. S. 379. N 28.
- [3] Хажі Халифа. Кашфу Зунун ан асами уа фунун, Бейрут. 2008.
- [4] Shahab Ahmed, Mapping the World of a Scholar in Sixth/twelfth Century Bukhāra: Source: Journal of the American Oriental Society, Vol. 120, No. 1 (Jan. - Mar., 2000), pp. 24-43 Published by: American Oriental Society.
- [5] Балланд Даниял. Иран энциклопедиясы, /Ихсан Ершатер, Online Edition. США Калумбия университеті, 2008.
- [6] Хайруд-дин ибн Махмуд ибн Мұхаммад ибн Али ибн Фарис әз-Заркали әд-Дамашки, «әл-Ағлам» Байрут, 2002. 8 т. 4-ші басылым.
- [7] Сауд Арабиясы, Малик Сауд университеті, қолжазбалар бөлімі, №7527, Бадахшани «ахласу ал-халиса».
- [8] Zuhridin Husniddinov, Islom insiklopediyasi, /akademik Ne'matulla Ibrohimov «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2004.
- [9] Ахмет Өзел, Ханефи фикһ улемалары, дианет вакф ве ислам иайнлары. Анкара 2013.
- [10] Баян ал-хақ ханафи мазхабының «индана» біздің мазхабта «инда асхабина» ханафи мазхабының ұстаздарында» «мазхабуна» «біздің мазхаб» деген терминдерін «жумал ал-ғарайб» 271, 279, 281 беттерінде, «ижазу ал-баян» 133 бетінде, «бахиру ал-бурхан» 184, 185 беттерінде жиі қолданған.
- [11] Ибн Хажар ал-Аскалани, лисату ал-мизан, маншурат ал-аълами лилматбуъат, Байрут 1971.
- [12] Ал-Бағдади, «идах ал-макнун фи ал-зайл ала кашф аз-зунун» «ихия турос ал-араби, Байрут.
- [13] Абдул Карим ал-Самани, ал-Ансаб «мажлису даирату ал-маъариф усмани» Хайдарабад 1962, 5.
- [14] Abu Bakr Muhammad b. Jafar al-Narshakhi (d. 348/ 959), Ta'rikh Bukhara, өңдейші: Amin Abd al-Majid Badawi and Nasr Allah Mubashshir al-Tarrazi (Cairo: Dar al-Maarif, 1965).
- [15] Салах ал-дин ал-Сафади, ал-уафи билуафаиат, өңдеген: Турки Мұстафа, «дар ихия турос» Байрут 2000. 29 т.
- [16] See the study by Gerhard Bowering, The Mystical Vision in Classical Islam: The Quranic Hermeneutics of Sahl al-Tustari (Berlin and New York: Walter de Gruyter, 1971), 7-42.
- [17] Hyderabad: Da'irat al-Maarif al-Uthmaniyyah, 1984. For the author, see al-Shafi'iyah, 4:84-85; Yaquta l-Hamawi, Mu'jam al-udaba', ed. Ihsan Abbas (Beirut: Dar al-Gharb al-Islami, 1993); 2: 491; Kah., 1: 292; and GALS, 1: 200.
- [18] Станбул, Сулеймание кітапханасы, файл: Амжазаде, тіркелген нөмері: 276. Нафис Паша тіркелген нөмері: 382.
- [19] Ибн Абидин, Радду ал-Мұхтар ала ал-Дарру ал-Мұхтар, дару ал-фикр, Байрут 1992. 6 том.
- [20] Хаттаб ал-Руайни ал-Малики, Мауахибу ал-жалил фи шархи мұхтасар халил, Дару алфикр, Кайр 1992, 6 т; Ибн ал-Уидама, ал-Мұғни, 1/448. Ханбали, Масайл ал-Имам Ахмад бириуаяти Аби Дауд Ал-инсаф 2/252.
- [21] Абу Закия ал-Науауи (676h), ал-Мажмуғ шарх ал-муһаззаб, Дару ал-фикр, Кайр, 4.
- [22] Ала ал-Дин ал-Касани ал-Ханафи «Бадайғ уа санайғ фи тартиб ал-Шараиғ» «дару ал-кутуб ал-илмия» Кайр 1986. 7 т.

REFERENCES

- [1] Muhammad ibn Nasrullah ibn Salimibn Abu-l Uafa al-Kerashy al-Hanafi. (1991). Zhauahiru al-Mudia fi tabakhaty hanafia. (3-ed.). Ar-Riad.
- [2] Brockelmann C. Geschichte der arabischen Literatur. Erster Band. S. 379. N 28.
- [3] Haji Halifa. (2008). Qashfu Zunun an asamiuafunun. Beirut.
- [4] Shahab Ahmed, Mapping the World of a Scholar in Sixth/twelfth Century Bukhara: Source: Journal of the American Oriental Society, Vol. 120, No. 1 (Jan. - Mar., 2000), pp. 24-43 Published by: American Oriental Society.
- [5] Balland Danial. Encyclopedia of Iran, proofread: Ihsan Ershatyr, Online Edition. USA university Columbia, 2008 y 27 may.
- [6] Hairud-din ibn Mahmud ibn Muhammad ibn Ali ibn Faris al-Zarkaly al-Damascus, «al-Aglam» Beirut, 2002y 8 v. 4th edition.
- [7] Saud Arabia, University Malik Saud, department of manuscript, number: 7527, Badahshani «ahlasu-alhalisa».
- [8] Zuhridin Husniddinov. (2004). Islom insiklopediyasi, proofread: akademik Ne'matulla Ibrohimov «O'zbekiston milli yentsiklopediyasi» Davlatilmiynashriyoti.
- [9] Ahmat Uzel. (2013). Hanefi fiqhulemalari. Ankara. Diyanetvakfve Islam yayınlari.
- [10] Bayan al-hakhanafimadzhah «indana» in our madzhah «indaashabina» hanafimadzhah teachers» «madzhabuna» «our madzhah» terminologies «zhumal al-garaib» 271,279,281 pp, «izhazu al-bayan» 133 p, «bairu al-burhan» 184,185 these pages were used.
- [11] Ibn Hazhar al-Askalani (1971). Lisatu al-mizan, manshurat al-aalamililmalmaat. Beirut.
- [12] Al-Baghdadi, «idah al-maknun fi al-zailalakashfaz-zunun» «ihiaturos al-arabi. Beirut.
- [13] Abdul Karim al-Samani. (1962). al-ansab «mazhlisudairatu al-maarifusmani» Hyderabad. 5.
- [14] Abu Bakr Muhammad b. Jafar al-Narshakhi (d. 348/ 959), Ta'rikh Bukhara, proofread by: Amin Abda l-MajidBadawi and Nasr Allah Mubashshir al-Tarrazi(Cairo: Dar al-Maarif, 1965).
- [15] Salah al-din al-Safadi. (2000). al-uafibiluafaiatal-uafibiluafaiat, edited: Turkey Mustafa, «darihiaturos». Beirut.
- [16] See the study by Gerhard Bowering. The Mystical Vision in Classical Islam: The Quranic Hermeneutics of Sahl al-Tustari (Berlin and New York: Walter de Gruyter, 1971), 7-42.
- [17] Hyderabad: Da'irat al-Maarif al-Uthmaniyyah. (1984). Fort he author, see al-Shafiyyah, 4:84-85; Yaquta l-Hamawi, Mu'jam al-udaba', ed. Ihsan Abbas (Beirut: Dar al-Gharb al- Islami, 1993); 2: 491; Kah., 1: 292; and GALS, 1: 200.
- [18] Istanbul, Suleymaniya library, file: Amzhazade, registered number: 276. Nafis Pasha registered number; 382.
- [19] IbnAbidin, Raddu al-Muhtarala al-Darru al-Muhtar, daru al-fikr Beirut, 1992y, volume 6.
- [20] Hattab al-Ruaini al-Maliki, Mauahibu al-zhalil fi sharhimjutasaralil, Darualfikr, Cairo1992, volume 6; Ibn al-Uidama, al-Magni, 1/448. Hanbali, Masail al-Imam Ahmad biriuyatiAbiDaud Al-insaf 2/252.
- [21] Abu Zakia al-Nauaui (676h), al-Mazhmughsharh al-muhazzab, Daru al-fikr, Cairo. 4.
- [22] Ala ad-Din al-Kasania-Hanafi. (1986). «Badaiguasanaig fi tartib al-Sharaig» «daru al-kutub al-ilmia». Cairo. 7 V.

ХАНАФИ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ АБУЛ ҚАСЫМ ӘЛ-ФАРИАБИ

Н. С. Анарбаев, Қ. С. Ержан, М. И. Паттеев

«Нұр-Мұбарак» ислам мәдениетінің Египет университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: жол, трактат, философ, қолжазба.

Аннотация. Араб түбегінде пайда болған ислам дінінің біртіндеп қанат жаюымен Орта Азияға еніп, өңір мәдениетіне де үлкен өзгерістер алып келгені белгілі. Соның нәтижесінде, Орта Азия топырағынан көптеген хадистанушылар мен фиқһ ғалымдары жетіліп, ислам мәдениеті мен философиясына үлкен үлестер қосты. Бұл зерттеу мақаласында, Орта Азия мұсылман ғалымдарын бірі, ханафи мазһабын ұстанған Әбу ал-Қасым ал-Фариабидің өмірі мен шығармашылығы, сонымен бірге оның трактаттарында кездесетін ханафилік ғалымдар және олардың еңбектері жөнінде қысқаша зерттеу жасалынды.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 224 – 231

ALIKHAN BUKEYKHANOV AND REVIVAL OF THE POLITICAL CONSCIOUSNESS IN THE KAZAKH SOCIETY

Z. K. Ayupova¹, D. U. Kussainov²

¹Kazakh national university named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,

²Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: zaure567@yandex.ru

Key words: spiritual sources, idea of self-determination, leader of the nation, political party, political views, national autonomy, movement “Alash”, newspaper “Kazakh”, “kyr balasy”, colonial policy of imperial autocracy.

Abstract. It is well known that the outstanding organizer of Alash party Alikhan Bukeykhanov in 1905 has been elected as the deputy in the I State Duma in the Semipalatinsk district, participated in the creation of the document, named the Vyborg manifest, condemning dissolution of the imperial Duma. Vigorous political activity of Alikhan Bukeykhanov begins with this document. His articles with criticism of the colonial policy of imperial autocracy and activity of local high-ranking governors in the region are published in the Russian newspapers. He has declared the national consciousness of Kazakhs and the organization of their educational activity. This newspaper was single edition of the Kazakh newspaper, the first in the history of Kazakhs. Active part in the creation of the newspaper was taken by the heads of the Kazakh national movement Alikhan Bukeykhanov, Akhmet Baytursynov and Mirzhakyp Dulatov. Bukeykhanov wrote the articles under the pseudonym “son of steppes”. After two united Kazakhstan’s congresses in July and December, 1917, he managed to create Alash party and Alashorda’s government. A. Bukeykhanov was elected as the Chairman. The name of party was suggested by the delegate of the Ural region lawyer Zhansha Dosmukhamedov. The Kazakh newspaper became an official publication of the party.

УДК 341.41

АЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ СЯСИ САНАНЫҢ СЕРПІЛІСІ

З. К. Аюпова¹, Д. Ө. Құсайынов²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: рухани бастаулар, өзін-өзі анықтау идеясы, ұлт көшбасшысы, саяси партия, саяси көзқарастар, ұлттық автономия, «Алаш қозғалысы», «Қазақ газеті», «қыр баласы», колониалдық саясат, патшалық самодержавие.

Аннотация. Алаш партиясын ұйымдастырушысы, көсемі Аликхан Бөкейханов 1905 жылы Семипалатинск округі бойынша бірінші мемлекеттік Думаға депутат болып сайланды және Выборг манифестін жасауға тікелей әрекет істеді. Осы құжатты жасаудан бастап Аликхан Бөкейхановтың саяси іс-қимылы басталды. Сол кездегі Ресей газеттерінде оның патшалық биліктің бұратана халықтарға жүргізіп отырған саясатын сынаған мақалалары жарық көре бастады. Қазақ халқының саяси санасын және ұлттық рухын ояту үшін «Қазақ газетін» шығарып, тұңғыш ұлттық саяси-ағартушылық басылымды қалыптастырды. Осы газетті жасап шығару ісіне қазақ демократиялық интеллигенциясының көрнекті өкілдері Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовта қатысты. А. Бөкейханов бұл газетте өз мақалаларын «қыр баласы» деген бүркеншікті атпен жариялады. Екі жалпы қазақстандық съездерінен кейін, 1917 жылдың шілде және желтоқсан айларында өткен, А. Бөкейханов оның төрағасы болып сайланады. Партияның атауы Орал облысының делегаты

Жаханша Досмухамедовтың ұсынысымен «Алаш» атанып, ал, «Қазақ газеті» оның саяси басылым органы болып аталды. Осы басылым арқылы қазақ қоғамының саяси санасын дамытуға бағытталған, мемлекетімізді одан әрі қарай жетілдіріп, жаңғырту үшін баға жетпес үгіт-насихат жұмыстары осы басылым арқылы жүргізілді.

Қазақстан Республикасы биылғы жылы өзінің тәуелсіздігінің 25-жылдық мерекесін тойлауды бастап кетті. Егемендігіміздің бастауында тұрған Алаш қайраткері Алихан Бөкейхановтың 150-жылдық торқалы тойын ЮНЕСКО-нің шешімімен биыл тойлап өту ісі қолға алынууда. Жас қазақ мемлекеті үшін ұлы қайраткердің өмірі мен саяси іс-қимылы қайталанбайтын зор маңызға ие. Ол тарихтың қиын кезеңдерінде ұлтқа деген сүйіспеншілігін іс-жүзінде дәлелдеген, ұлт тағдыры үшін құрбан болған саяси тұлға. Оның өмірі мен саяси күресі қазақ жастар үшін қазіргі заманда да қайталанбас үлгі. Сондықтан да біз тарихи тұлғалардан дұрыс сабақ ала білуіміз керек. Соңғы кездерде тарих сабақтары бізге көптеген қоғамдық процесстерді дұрыс түсінуге, әділ баға беруге көмектеседі, сол кездегі қоғамдық сананың қалыптасу ерекшеліктерін қарап отырсақ, біз ең негізгі қозғаушы күш жас ұлттық зиялылар тобы болғанын көре аламыз. Қазақ даласында ұлттық қозғалыстың негізгі қозғаушы күші болып ұлттық зиялылардың саналуы кездейсоқтық емес, ол заңдылық. Қашан болмасын үлкен әлеуметтік өзгерістер кезеңінде зиялылар белсенділікпен тапқырлық және жүріп жатқан процесстерді терең түсінуді көрсете алды. Өз қоғамының алды бола отырып, әлеуметтік әділеттілікті, адамгершілік сезімдерді дұрыс түсіне отырып, жеке адам, оның қоғамдағы орны, қажеттіліктері мәселелерін, қоғам және қоғамдық сана жеке адамның өзін-өзі түсіну мәселелерін дұрыс ғылыми дәрежеде қоя білді.

Патша үкіметінің билігін үстемдету қажеттіліктері қазақ даласынан жергілікті ұлт өкілдерінен Ресейдің оқу орындарында мамандарды дайындауды керек етті, осы себепті көптеген қазақ жастары Мәскеуде және Санкт-Петербургте сол кездегі Ресейдің және Батыстың мәдениеті мен білімінің ең алдыңғы жетістіктерімен сусындады. Бұл білім алу жолдарында қазақ халқының өкілдері өздерінің рухани тамырларын ұмытқан жоқ, оны Еуропа мәдениеті мен өнерінің алдыңғы қатарлы жетістіктерімен салыстыра отырып байыта түсті. Өз еліне оралғанда олар сол кездегі өркениетті елдердің дәрежесінде қалыптасқан сана-сезімде еді, сонымен қатар олардың ойлау дәрежелері мен ойлау мәдениеттері, еуропалықтар сияқты, сондай-ақ сол білімдерін халықтың санасын көтеруге қолдануға тырысуда еді.

Сол кездегі алдыңғы қатарлы қазақ зиялыларының дүниетанымының қалыптасуы бір-біріне өте ұқсас болатын. Оларға Ресейдегі революциялық қозғалыстар мен күрестер, әлеуметтік қатынастар, 1905 ж. орыс революциясы сонымен қатар сол кездегі қазақ қоғамының тарихи реалдылықтары әсерін тигізді. Қазақ зиялыларының өте үлкен жетістігі, олар бүкіл Ресейлік даму процесінің бастамасын дұрыс түсініп, оны белгілей алды, қазақ қоғамын оянуға, қозғалысқа шақырудың жолдарын іздей бастады, бірінші орыс революциясының нәтижесінде қол жеткен әлеуметтік еркіндіктерді қолдана отырып, қазақ қоғамын феодалдық-патриархалдық дағдарыстан, патшалық езгіден алып шығып, білім мен өркениеттіктің және тәуелсіз мемлекет құрудың жолына қарай жетелеуге тырысуы болып есептеледі. Әрине, бұл өте ауыр күрес жолы еді, ізденістер, жеңістер мен қателесулер жолы еді. Әрине қателесулер әдейі, өз халқына жау болғаннан жасалған жоқ, ол қателіктің көбі табиғи, объективті негізі бар қателіктер еді. Қашан болса да жаңа мемлекет құру, жаңаша үлкен қоғамдық өзгерістер жасау, бәрі ойлағандай болмайды, - бұл заңдылық, тек қана ештеңе істемеген адам ғана қаталеспейді. Бірақ, қатенің түп-тамырында не жатыр, мәселе сонда.

Жас қазақ зиялылары 1905 жылдан өте белсенді іске кірісті. Олардың қайсысы болмасын өз заманының білімді азаматтары болатын, Ресейде жүріп жатқан саяси-әлеуметтік жағдайлардың басы-қасында болып, олардың қоғам өзгерістеріне тигізетін қандай әсері бар екендігін дұрыс түсінетін. Көпшілігі негізінен ағартушылық мамандығын жақсы игергенімен қоймай, қоғамда да болып жатқан саяси ерекшеліктер мен заңдылықтарды дұрыс түсіне отырып, саясатқа белсенді араласты, сол арқылы халқына қызмет етуді алдына міндет етіп қойды. Сондықтан да қазақ зиялыларының қызметінде әрі ағартушылық қызмет, әрі саясаткерлік қызмет бірдей кездесіп отырды. Басқаша болуы, әрине, ол жағдайда мүмкін емес еді. Қазақ елінде қалыптасқан қоғамдық қажеттілік қазақ зиялыларынан туған елі үшін ағартушы ұстаздықты да, болашақ үшін күресе алатын қайраткерлікті де қажет етті.

Сол кездегі қазақ зиялыларының жасаған қадамдары мен саяси күрес жолдарын зерттеп қарасак, бұл зерттеуде идеялогиялық схемаларға көңіл бөлмей, тарихи деректерге сүйене отырып объективті негізде халық өмірінен, оның сол тұстағы негізгі табиғи мүдделерімен байланысты қарар болсак, онда патша идеологтары айтқандай ешқандай "сепаратизмді" де, большевиктік идеологтар "дәлелдеп" қойған "буржуазиялық ұлтшылдықты" да көрмейміз, қайта империяның темір құрсауындағы елін бостандық, теңдік және туысқандық жолына алып шығу үшін өздерінің азаматтық күш қуатын, адамдық бар қасиетін арнаған ерлік үлгілерін көреміз, ұлты мен елі үшін жасаған патриоттық іс-әрекеттеріне толығынан көзіміз жетеді.

Олардың бұл саяси-қоғамдық қызыметі - тұңғыш орыс революциясы тұсында жасаған түрлі саяси өрекеттерінен көруге болады, олар орталық ұйымдарға қазақ елінің мұқтаждығын көтерген петициялар ұйымдастырды, саяси партия құру өрекеттерін жасады. Сонымен қатар Ресей үшін үлкен маңызы бар Мемлекеттік Дума жұмысына терең араласты. Дәл осы кездердегі дүниеге келген көптеген құжаттардан қазақ зиялыларының көзқарастары айқын көрінеді, бұл көзқарастардың негізгі мазмұны осы уақытқа дейін кеңес идеологтары айтып келгендей, күні өткен феодалдық патриархалдық тәртіпті қорғауға немесе буржуазиялық қатынастарды жақындатуға бағытталмаған еді. Оның мазмұны сол кездегі ұлт-азаттық қозғалыс пен орта ғасырлық қоғамдық мешеулікке қарсы күрес мүддесін айқындап беріп еді. Бірақ та патша өкіметіне, қазақ зиялыларының саяси-әлеуметтік сауаттылығының ашылып, әділетті талаптар қойғаны ұнай қойған жоқ. Олар өздерінің үйренген әдістерімен көптеген қазақ зиялыларын жер аударып, абақтыға жапты, абақтыдан шыққан күннің өзінде қуғын-сүргін мен олардың әр қадамын аңдыуын бір тоқтатқан жоқ.

1905-жылдың 17-қазанындағы патшаның манифесі азаматтық еркіндіктерді жариялап, заң шығаратын Мемлекеттік Дума сайлауына қатысуға қоғамның барлық таптарына рұқсат беріп, оған отарланған халықтарды да қатыстырмақшы болды. Манифесттің жариялануы қазақ қоғамында саяси өмірдің басталуына түрткі болды. Қазақ елінде митингілер ұйымдастырыла бастады, онда кең мағнасында саяси-эканомикалық мәселелер, халық өмір жағдайларын жақсарту жиі-жиі талқлана бастады. Көптеген саяси партиялар құрыла бастады. 1905 жылдың аяғында қазақтардың ресми съезі Орынборда жұмыс істеді, оған Ә.Бөкейханов төрағалық етті, ал Верный қаласында А.Байтұрсыновтың төрағалығымен өтті. Қоғамдық-саяси өмір аренасына қазақ зиялыларының демократиялық бағытта қалыптасқан жаңа буыны келе бастады, олар орыстың азаттық қозғалыстар идеяларынан нәр алған болатын, сонымен қатар Ресейде өтіп жатқан революциялық дүмпудің мәні мен жәйін тек қана сырттай емес, теориялық деңгейін емес тәжірибелік сипаты мен мақсатын өте жақсы білетін.

Өрине, ұлттық интелегенция топтарының саяси-идеялық көзқарастары бір бағытта болған жоқ. XX ғасырдың бас кезіндегі саяси партияларға сипаттама бере отырып Ә.Бөкейханов былай деді: "Жақында, қазақ даласында, екі саяси бағытқа байланысты, екі саяси партия бөлініп шықты. Оның біреуін ұлттық-діни деп атауға болады. Оның көксегені қазақтың басқада мұсылмандармен бірлігі. Ал, екіншісі, батыстық бағытта... біріншісі мұсылмандық татар партияларын қолдаса, екіншісі оппозициядағы орыс партияларын қолдайды" [1, 529 б.].

Кейініректе қазақтың саясаткер жазушылар тобы өздерінің партиясын құрғанда кадеттердің партиясының көптеген қағидаларын қабылдады. "Алаш" партиясының өкілдері бүкілресейлік кадет партиясының съезіне қатысты, ал Ә.Бөкейханов осы партияның Орталық Комитетіне мүше болып сайланды, Мемлекеттік Думада оларға жақын көзқараста болды. Қазақ зиялыларының алдыңғы тобын кадеттермен жақындатқан енгізгі себеп олардың шаруалармен тығыз байланыстылығы және қазақ даласында көшпенділіктен отырықшылыққа көшуді жүзеге асыруды бір емес бірнеше кезеңнен тұрады деп түсінуде, сонымен қатар қазақ даласына ресейдегідей білім жүйесін енгізуді қажет деп есептеуінде еді. Көптеген саяси орыс қозғалыстарымен жиі араласа отырып, егер олардың көзқарастарында құқық теңдігі болса, қазақ халқының ар ожданым кемітпесе олармен қатынастар жасады. Қазақ саяси партияларының басшылары панисламизмге қарсы шықты және олардың көзқарастарын "шығыс утопиясы" деп санады [1, 527 б.].

Өздерінің іс-қимылдарының негізгі бағытын белгілеген қазақ зиялылары, өз көзқарастарын жұртқа кеңінен тарату үшін саяси күреске газет журналдардың көмегімен шығуды шешті. Бұл кезде ұлттық ақпарат құралдары шектеулі болғандықтан, орыс тіліндегі, татар тіліндегі басылымдарда мақалалар шығара бастады, олар мына басылымдар еді: "Фикер", "Бакт", "Шура", "Омич",

"Иртыш", "Голос степи" "Серке". Ал 1913-жылы олардың "Қазақ" деген газетті ұйымдастыруға қолдары жетті, бұл газет сол кездегі басылымдардың ішіндегі сапа жағынан да, сан жағынан да ең қомақтысы болды. Газеттің саяси бағыты реформистік ұлттық партияның қажеттіліктерін көкседі: негізгі алға қойған мақсаты қазақ халқының мәдениетін көтеру, соның барысында басты іс ретінде ұлттық тілмен әдебиетті өркендету дамыту.

"Қазақ" газеті туралы материалдар көп жылдар бізге мүлдем белгісіз болды деп айтуға болады. Оның әртүрлі себептері болған, біздің түсінігімізше, бұл газет туралы мәліметтердің өте аз болуы, кеңестік идеология кезеңіндегі XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ даласындағы қоғамдық саяси көзқарастардың, сонымен қатар ұлттық-азаттық күрес туралы қанық та, түсінікті материалдарды халыққа білдірмеу үшін жасалған саяси шаралар деп білеміз, себебі объективті ғылыми баға беріп, Қазан революциясына дейін жарық көрген қазақ басылымдарын шығарушы ұлттық интеллигенцияның қоғамдық-саяси қызыметін мүлдем атамаудың қажеттілігінен туған шара еді. Егерде революцияға дейін қазақ даласында осынша көп газет журнал болғанын мойындаса, онда Қазақстанда революцияға дейін халықтың бір-ақ проценті хат таныды деген өтірікке сену өте қиын болар еді. Сондықтан да ұлттық интеллигенцияның бұл қоғамдық ситуациялардағы қызыметі буржуазиялық-ұлтшылдықтың көрінісі есебінде бағаланса, олардың қолынан шыққан басылымдардың жеңіл түрде буржуазиялық-ұлттық бағыттағы басылым аталуы да ешкімді тандандырмайды. Осындай шектеулі, біржақты тар таптық позицияны ұсынған зерттеушілер "Қазақтың" материалдарын да дұрыс түсініп онымен есептескісі келмеді, дей тұрғанмен әлеуметтік тапсырыстың өзі бұл зерттеушілерден соны талап етіп еді.

Қазіргі кезеңде бұл басылымның материалдары бізге мынандай тұрғылардан құнды. Біріншіден, газет басылымы XX ғасырдың алғашқы жиырма жылдығындағы қазақ қоғамындағы түрлі тарихи процесстерді зертеп, оны жан-жақты түсіну үшін аса бағалы деректер болып табылады. Екіншіден, ғасыр басындағы ұлт азаттық қозғалысының қалыптасып, даму арасында пайда болған бұл басылым ең алдымен бостандық үшін күрес идеологиясының қалыптасуына қызымет етті. Осы себептерге байланысты орталық езгімен феодалдық мешеулікке ұлттық интеллигенция жүргізген азаттық күрестің негізгі идеология бағыттары мен кезеңдерін "Қазақ" материалдарынсыз түсіну, әрине, өте қиынға түсер еді, сонымен қатар қандай қортындыға келсек те ақиқаттан алшақ болған болар еді.

Әрине қазақ даласында бұрын пайда болған "Айқап" журналының халықтың рухани жетілуіне тигізген ролі өте зор еді. Бірақта күнделікті оқиғалар ағымына байланысты оперативті пікір қалыптастыру мүмкіншілігі шектеулі болғаны өзінен-өзі түсінікті еді. Самодержавиелік биліктің қазақ даласын пәрменді отарлау саясатына көшуі, соның салдары есебінде бүкіл елдік наразылықтың қарқынды өрлеуі жағдайында саяси оқиғаларға дер кезінде түсінік беріп, қоғамдық пікірге пәрменді ықпал жасайтын қолайлы құрал-қазақ тілінді газет шығару қажеттілігі өте актуальді мәселе болды. Ол саяси тұрғыдан қоғамның саналы белгілі демократиялық интеллигенциямен халықты жалғастырушы көпір есебінде болып, өмір тереңінен бастау алып, күн санап нығайып келе жатқан халық наразылығына бағыт беруге тиісті еді. Міне, осы қажеттілікті іске асыру мүмкіншілігі бүкіл Россия көлемінде революциялық қайта өрлеу жағдайында туды және ол империяны шығыс бөлігімен жалғастырып тұрған Орынбор қаласында іске асырылды.

Өзінің алғашқы сандарынан бастап-ақ "Қазақ" газеті сырт көзге мен мұндалап тұратын айқын позициясы бар, көздеген мақсаты оқырмандарға түсінікті газет болды. "Қазақ" алғашқы санынан бастап, өзекті саяси мәселелерге арналған мақалалары арқылы да, тіптен кішкене жаранамалары арқылы да, сол түпкі мақсатқа қызымет етуге бар күшін салды. Ол мақсат - ортаға- сырлық мешеу феодалдық төртіптер құрсауында жатқан қазақ қоғамын ояту, оны қараңғылық пен ұлттық езгіге қарсы күрес жолына алып шығу еді.

Егер "Қазақтың" әлеуметтік позициясына келсек, ол қазақ бұқарасын таптық езгіден азат етуді өзіне міндет етіп алған емес. Ауыр орталық езгі, Столипин реформасының нәтижесінде жер үшін күрестің шиеленісе түсуі шаруашылық дағдарыстың тереңдеуі, саяси-әлеуметтік құқысыздық - міне осындай жағдайда "Қазақ" жалпыұлттық мәселелерді, көтеріп, сол үшін күресті.

Егер таптық және жалпыұлттық мүдделердің белгілі бір қоғамдық даму сатыларында өзара ымыраға келе алмайтындығын еске алсақ, "Қазақ" газетінің бұл ұстаған позициясы сол тарихи кезеңдегі қазақ қоғамының объективті жағдайынан туындап жатқан еді, оның сол кезеңдегі ең зәру

талап-тілегін, ұлт ретінде мақсат-мүддесін білдіретін еді. Газеттің жалпы ұлттық басылым ретіндегі ерекшелігі де әлеуметтік шектеулігі осы қырынан туындап жатты. Тереңірек айтсақ газет империяның шет аймақтарында ұлы державалық мақсаттарды көздеген Столыпин реформасына жауап ретінде даму алған ұлт-азаттық қозғалысының үні ретінде өмірге келді және жабылғанға дейін осы мақсатқа қызымет етті.

Осы айтылған ойлардың куәсі ретінде "Қазақ" газетінің бірінші нөмірінде жарияланған оның редакторы А. Байтұрсыновтың алғысөзін келтіруге болады. "Ғасырлар бойы қазақ халқы өз жерінде өзіне тән өмір жолдарымен күн көрді, ал қазір даланы переселендердің көші қаптады. Енді болашағымыз қандай болады? Тарих сабақтары бойынша, егер келімсектердің мәдени дамуы жоғары болса, онда олар жергілікті халықтың мәдениетін өз бойына сіңіріп, көрсетпей тастайды. Ал, егер екі халықтың мәдениеті де бір деңгейде болса, онда олар бір біріне көмек бере отырып дами алады, бірақта олардың әрқайсысының ұлттық белгілері сақталады. Қазақ елінің эканомикалық өмірінің өзгерістері сөзсіз, шаруалар біздің жыртылатын жерлерімізді тартып алып жатыр, жер қойнауындағы пайдалы қазбаларға да ауыз сала бастады. Осы жағдайларда қазақ елінің өмір сүріп қалуының өзі өте қиынға айналайын деп отыр. Өзіміздің автономиямызды сақтап қалу үшін біз қолдағы барлық күш жігерімізді білім мен мәдениетке салуымыз керек. Тек қана өзінің ана тілінде әдебиетін, өнерін, ғылымын қалыптастыра алған халық қана тәуелсіз өмір сүре алатынын біз ұмытпауымыз керек" [2].

Газетте қаралған материалдардың ауқымы өте кең болды. Негізгі мақсат қазақ халқына білім мен мәдениет жаңалықтарын жеткізу, жер шарының түпкір-түпкіріндегі халықтардың өмірінен мәліметтер беру, қазақ халқының тарихы туралы, қазіргі медреселердегі білім беру барысы туралы мәліметтерді ортаға салу еді. Бұл істердің басында сол газеттің шығарушысы Мұстафа Оразаев және газеттің бас редакторы А. Байтұрсынов тұрды. Редакциялық алқада сол кезде патриоттық бағытта жүректерінің оты жанған қайртакерлер, ақындар мен жазушылар М.Жұмабаев, Ә.Бөкейханов, М. Дулатов, Х. Досмұхамбетов болды, сонымен қатар Ж.Аймауытовта өртүрлі мақалаларымен газет бетінде көрініп отырды.

Осы газеттің сол кездегі жарылаған мақалаларына талдау жасай отырып, біз мынандай қортындыларға келдік: қарастырылып отырған мәселемізге, XX ғасырдың басындағы қоғамдық сананың қалыптасу және өзгеру процессіне, газет жұмысы тікелей әсерін тигізген. Әрине, бұл кезең өте күрделі өткелді кезең еді, ең басты қоғамдық-экономикалық мәселе жер және соған орай ауыл-шаруашылық формаларын құру мәселелері еді, ал оған әсерін тигізіп одан әрі ұшқындырған патшаның переселендік саясатының әлдеқайда тереңдеуі болып табылды. Барлық шұрайлы жер мен жайылымдардан айырылған қазақ халқының тынысы тарылып, малдың санын азайтуға мәжбүр етті. "Қазақ" газетінің бетінде бұл мәселеге түсінік беру мақсатында А.Байтұрсынов "Шаруашылық өзгеріс" деген айдармен көптеген мақалалар жазды. Бұл мақалаларда автор аграрлық мәселелер туралы өзінің толғаныстары мен көзқарастарын газет беттерінде ортаға салды. Егер қазіргі нарықтық экономикалық қатынастарға өту кезеңіндегі Қазақстанның ауыл шаруашылығын алсақ, ол мақалаларда біздің қоғам мәселелерін шешу үшін де көп пайдасы тиетін ақыл-кеңестер бар. Мысалы, бірден, тез араның ішінде, көшпенділік шаруашылық әдісінен отырықшылыққа өту мүмкін емес деп есептеді. Оның айтуынша: "Шаруашылықты өзгерту ешқашанда шапшаң қарқынмен жүрмейді ... Игілікті істер ілгері қозғалғанда, секірістер мен сілкіністер арқылы емес, ақырын, баяу, эволюция жолдарымен жүзеге асады" [3].

Қазақ халқының тұрмыс ерекшеліктерін дұрыс түсінетін "Қазақ" газеті отырықшылыққа өту идеяларын өте терең сынға алды. Аграрлық реформаны қолданушылардың түсінігі бойынша, әр қазаққа отырықшылық нормасы бойынша 15 десятин жер беріледі, содан кейін тез уақыттың ішінде олар отырықшылыққа кіріседі. Бұл жағдайлар туралы "Көшпелі мен отырықшы норма" деген мақаласында, "Қазақ" газеті бұл бағыттың астарында жатқан мүдделерді көрсетеді" әр қазақ самьесына отырықшы норма бойынша жер беріледі, қолында қаражаты мен құрал сайманы жоқ қазақ әрине бұл жерді игере алмайды, сондықтан игерілмеген жер переселендер басқармасына қайтарылып беріледі, сөйтіп одан әрі қарай қазақтың жерін таратып алу саясаты әлдеқайда тереңдетіледі" [4].

Газет мақалаларында айтылған кейбір ойлар қазіргі біздің өмірімізге де тура қатынасы бар. Мысалы, сол кездің өзінде аграрлық мәселені шешекеңце, қазақ қоғамының өмірін жан-жақты

зерттеп түсінуді қажет еткен. Олардың айтуынша бірден шұғыл түрде шаруашылықты өзгерту көптеген зиянды салдарлар әкеледі. Қазақ халқы көшпенділік мал шаруашылығымен бұл жұмыстың оңайлылығынан шұғылданып отырған жоқ, негізгі себеп қазақ даласында сол кездегі ең тиімді шаруашылықтың түрі осы, мал шаруашылығы болған соң, және өздерін қоршаған табиғатқа, оның экологиялық тепе-теңдігінің сақталуына ешқандай зияны тимейтін болған соң шұғылданды деп түсіндірген.

Сонымен қатар отырықшылыққа ауысқан соңғы жылдардың тәжірибесіне талдаулар жасай отырып, мал шаруашылығымен жер өңдеуді бірге алып жүру жолдарың іздестірген еді. Бұл, әрине, коммунистік идеологияның түсіндіруінше елді артта қалған көшпенділікте неғұрлым көп уақыт кідірту үшін жасалған шаралар емес еді, керісінше, халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық формасы, мал шаруашылығын негізгі шаруашылық формасы ретінде сақтап қалу үшін жасалған талпыныстар еді. Әрине, сол кездегі қазақ зиялыларының шаруашылықты жаңа жолға қою туралы түсініктері дұрыс екендігін тарих көп күттірмей-ақ көрсетті. Жергілікті зиялылардың айтуымен санаспай коллективтендірудің тарихи сабақтарын біз бәріміз қазір өте жақсы білеміз, және соның әсерінен қазақ халқы орны толмас нәубетке тап болды.

Жоғарыда айтылған шаруашылық мәселелерімен бірге "Қазақ" газетінің беттерінде қазақ бұқарасының саяси құқылық санасын қалыптастыруға арналған қоғамдық-саяси материалдарды да жиі кездестіруге болатын. Қоғамдық-саяси жұмыс пен шығармашылықты бірдей дамыта отырып, редакция алқасының мүшелері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов ұлттық сананы оятып, бостандық пен еркіндік идеяларын қабылдауға шақырды. "Қыр баласы" деген бүркенішті атпен Ә.Бөкейханов Мемлекеттік Думада болып жатқан істерге түсінік берді. Бірінші Мемлекеттік Думада қазақ елінен өкіл ретінде 1906 жылы Ә.Бөкейханов сайланған еді, бұл думаның құрамы 1907-жылғы 3-июліндегі манифестпен таратылып жіберілген, сонымен бірге манифестте жаңа сайлау заңы, Думаға депутаттар сайлау ережелері хабарланған. Бұл жаңа ережелердің ең бірінші алға қойған мақсаты Думаға мүшелікке әртүрлі тәсілдерді қолдана отырып, шаруалармен жұмысшыларды жібермеу еді. Дума депутаттарының санын 524-тен 442-ге азайды, көптеген губернияларда өкілдер санын азайта отырып, азия губернияларын мүлде тізімнен шығарды.

Осы айтылған себептермен Ә.Бөкейханов қазақ халқының мүддесін Мемлекеттік Думада қорғау мүмкіндігінен айырылды. Бірақта ол өзінің қоғамдық саяси белсенділігінен айырылған жоқ. Ол Дума мәжілістерінде қаралып жатқан қазақ даласына байланысты мәселелерді мұқият зерттеп, газет беттерінде жариялап отырды. Ә.Бөкейханов 1907-жылғы 3-июліндегі манифестіне қарсылығын білдіре отырып, "бұл заң қазақты ғана кемітіп отырған жоқ, дворяндардың мүддесін ашық қорғай отырып, орыс шаруаларын да кемітіп отыр" [5], деді.

Ә.Бөкейханов өзінің 3-июльдегі манифестке қарсы екенін көрсете отырып, өз халқының мүдделерін думада қарайтын ешкімнің жоғын мойындай отырып, халқын бұл жағдаймен санаспауға шақырды. "Біз манифесттің көлеңкесінде қалып қоймауымыз керек, біз мемлекет басшыларымен халықтың арасындағы қатынаста талқылауды тоқтатпаймыз, мемлекет басшылары жақтыртпаса да біз саясатпен шұғылдануымызды одан әрі дамытамыз", - деп жазды Ә.Бөкейханов. Думада қаралып жатқан жер мәселелері қазақтың мүддесімен мүлдем есептеспей шешілгенін және Дума депутаттары оған өте селқос қарайтынын, өз жерлерін қолданғаны үшін қазақтар салық төлеуге мәжбүр болғанын Ә.Бөкейханов ашық көрсете отырып, осы әділетсіздіктен құтылудың үлкен бір жолы 4-Думаға депутат сайлағанда қазақ елінің өкілдерін міндетті түрде кіргізудің керек екендігін көрсетеді.

Ағартушылық идеяларын жан тәнімен қабылдаған Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов қоғамға білім тарату арқылы қоғамдық өзгерістерді жүзеге асыру мүмкіндіктеріне өте үлкен сенім артты. Әрине, дүниежүзінің өркениеттік қатынастарына халықты тек қана ғылым мен ағартушылық жұмыстары арқылы жеткізуге болатынын олар өте жақсы түсінді және жан-жақты білім алуды үгіттеу жұмыстарын жасады. Газеттің ең басты міндеттерінің бірі ретінде қазақ тілі мен әдебиетін дамыту еді, себебі олар әдебиет пен тілді қазақ халқының өзіндік ерекшелігі мен рухани бай қазынасын сақтап қалатын ең басты құрал деп түсінді. Қараңғылық пен сауатсыздықты саяси мешеуліктің ең бір басты себебі деп түсіне отырып, қазақ зиялылары бұдан шығу жолы береке мен бақытқа жету жолы, ағартушылық пен ғылымда деп түсінді. "Ғылым мен білім біздің тұрмысымызды жеңілдетеді алады, ... өркениетті елдер ғылымды одан әрі дамытуға ат салысуда, оған қаржымен

көмектеседі, біз Европаның алдыңғы қатарындағы елдерінен үлгі алуымыз керек,"іі - деп жазды А.Байтұрсынов "Білім жаршысы" деген мақаласында. Әрине, ол Ресейдің және Европа елдерінің даму сатысына жету үшін халықтың білімімен сана сезімін көтеру ең басты қажеттіліктердің бірі екендігін түсінді. Өзінің көптеген мақалаларында қазақ даласының әлді азаматтарына халықтың білімін көтеруге қаржы бөлуге шақырды, мектептер салды, оқулықтар шығарудың қаржы болмаса іске аспайтындығына тоқталды, тек қана мектептер салуға көңіл аударып қоймай, сол мектептердің оқу жоспарларымен жұмыс істеу ерекшеліктеріне де басты назар аударды. Қай ұлттық мектеп болмасын миссионерлік саясаттан аулақ болсын, бастауыш мектепте ана тілінде оқи алсын, өзінің қабылдаған діні туралы да түсінік алуға мүмкіндігі болсын деген ойлар айтты. "Бастауыш мектепті ана тілінде бастап оқытқанға өте зор көңіл бөле отырып, ол ана тілімен бірге қай ұлтқа болмасын тек өз ұлтына тән ерекшеліктер мен қасиеттер жас балдырғандарға дариды" [6] - деп түсінеді.

Сонымен қатар ол, дәл сол кездегі қазақ елінің Ресей елімен тығыз байланысын және оның қазақ еліне әсерін естен шығармайды. Орыс тілімен орысша жазуды игерудің өте қажеттігіне тоқтала отырып: "Біздің болашағымыз үшін қазақша оқып, жазып, үйреніп қана қоймай, сонымен қатар орысша білу де өмір талабы", [4] - деп қортындылайды А. Байтұрсынов. Бұл ойларды ол Абай туралы жазған көптеген мақалаларында өте жиі қайталайды. Жоғарыда тоқтағанымыздай "Қазақ" газетінің Абай шығармалары мен оның дүниетанымының ерекшеліктерін қазақ даласына, сонымен қатар Ресейдің түпкір-түпкірінің халықтарына жеткізуде маңызы өте зор болды.

Біздің зерттеп отырған кезеңде жаңа сапаға көтерілген ұлт-азаттық қозғалысы идеологиясын. Қазақстанда қалыптасу ерекшеліктерін көрсететін жұмыстар жоқтың қасы. "Қазақ" газетінде жарияланған материалдарға сүйеніп, осы процесстер барысында тереңірек көз жүгіртуге, оның басты кезеңдерін бағымдап, идеялық өрнегіне үңілуге мүмкіндіктер туды.

Ғасыр басындағы қазақ зиялылары саяси-қоғамдық көзқарастар тұрғысынан батыс еуропалық және Ресейлік ағартушылыққа өте жақын болды. Бұл, әсіресе, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов бастаған топтың шығармашылығында және қоғамдық-саяси қызыметінде айқын көрінеді. Ә.Бөкейханов өзінің ұлттық интеллигенцияға арнаған мақаласында: "Бостандық, теңдік, туысқандық XVIII ғасырдан бері жарыққа шыққан таза пікір, бұл үш ұраннан бөлек адам баласының бақыт, махаббатына жол жоқ. Бұл жолдан шыға жайылған хайуандыққа қайтқан болады. Бірін-бірі жеген, бірін-бірі алдаған, бірінен-бірі кек алған - хайуан тұрмыс сияқты. Қағушы, соғушы, күзетші хайуандық жолда адасқан адам баласына ғана керек...

Біздің адасқан надан жұртқа мұрындық болып, көз болып, бостандық, теңдік, туысқандық жолын ұғындыру зор борыш...

Біздің жұрт бостандық, теңдік, құрдастық саясатын ұғынбаса, тезек теріп, тарих жолында артта қалады. Бақыт, махаббаттан тысқары болады. Бұл екеуі жоқ жұртқа тіршілік неге керек? [7] - деп жазды.

Ә.Бөкейханов сонымен бірге өзінің қызыметінің саяси астарын жақсы түсініп, А.Байтұрсынов пен М.Дулатовқа мынадай мағнада демеу беріп отырған: "XVIII ғасырда "ақыл патышасы" атанған француз Вольтер еді. Осы Вольтер замандасы, Толстойға неше жол көрсеткен француз Руссо, тағы осы екеуінің замандасы философ Дидро абақтыда жатқан, осы Дидро қатын патша Екатерина II мен хат алысып, патша Дидродан көп ақыл алған. Біздің Ресейде абықтыда жатпаған жақсы адам кем. Жазушы Достоевский, Потанин, Короленко, Чернышевский, Морозов абақтыда жатқан. Бәрін жазып болмайды. Салтыков, Герцен, Пушкин, Лермонотов, Тургенев айдалған.

Түркияда халықты қатарға қосамын деп сан сабаздар абақтыдыға жабылған, айдалған. Бұрынғы Мехмат пашалар 1883 жылы айдауда жүргенде өлген, осы күнгі Ахмет Риза һәм басқалары да абақтыда жатқан. Шырақтарым, сендерді мінегенде осылармен бір салып мінесем не армандарың бар! [8]. Осы ұлт көшбасшысының және оның әріптестерінің көзқарастарын талдай отырып біз қазақ қоғамындағы саяси сананың серпілісіне көз жүгірттік және олардың саяси философиялық ой-өрістеріне бойладық, әріне жас ұрпақ үшін олардың өнегелі істері ұшан теңіз.

ӘДЕБИЕТ

[1] Бөкейханов А. Киргизы и формы национального движения в современных государствах. – СПб., 1910. – С. 529.

[2] Байтұрсынов А. Құрметті оқушылар // Қазақ. – 1913. – № 1.

[3] Байтұрсынов А. Шаруашылық өзгеріс // Қазақ. – 1915. – № 145.

- [4] Байтұрсынов А. Көшпелі мен отырықшы норма // Қазақ. – 1913. – № 20.
- [5] Бөкейханов Ә. Дума һәм қазақ // Қазақ. – 1913. – № 3.
- [6] Бөкейханов Ә. Сейдалинге хат // Қазақ. – 1913. – № 24.
- [7] Бөкейханов Ә. // "Қазақ" газеті. – 1917. – № 234.
- [8] Бөкейханов Ә. // "Қазақ" газеті. – 1914. – № 54.

REFERENCES

- [1] Bukeikhanov A. Kyrgyz and forms of the national movement in the modern states. S.Petersburg, 1910. P. 529 (in Russ.).
- [2] Baitursynov A. Dear readers // Kazakh. 1913. № 1 (in Kaz.).
- [3] Baitursynov A. Economic changes// Kazakh. 1915. № 145 (in Kaz.).
- [4] Baitursynov A. Nomadic and settled norm // Kazakh. 1913. № 20 (in Kaz.).
- [5] Bukeikhanov A. Duma and kazakh // Kazakh. 1913. № 3 (in Kaz.).
- [6] Bukeikhanov A. Letter for Seidalin // Kazakh. 1913. № 24 (in Kaz.).
- [7] Bukeikhanov A. // "Kazakh" newspaper. 1917. № 234 (in Kaz.).
- [8] Bukeikhanov A. // "Kazakh" newspaper. 1914. № 54 (in Kaz.).

АЛИХАН БУКЕЙХАНОВ И ВОЗРОЖДЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

З. К. Аюпова¹, Д. У. Кусайнов²

¹КазНУ им. аль-Фараби, факультет международных отношений, Алматы, Казахстан,

²КазНПУ им.Абая, институт истории и права, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: духовные истоки, идея самоопределения, лидер нации, политическая партия, политические взгляды, национальная автономия, движение Алаш», газета «Казак», «кыр баласы», колониальная политика царского самодержавия.

Аннотация. Как известно, выдающийся организатор партии «Алаш» Алихан Букейханов в 1905 году был избран депутатом в I Государственную думу по Семипалатинскому округу, участвовал в составлении документа, названного Выборгским манифестом, осуждающим роспуск царской Думы. Именно с этого документа начинается активная политическая деятельность Алихана Букейханова. В российских газетах появляются его статьи с критикой колониальной политики царского самодержавия и деятельности местных чиновных правителей в крае. Для пробуждения национального самосознания казахов и организации их просветительской деятельности стало издание газеты «Казак», первой в истории казахов поистине общенационального периодического издания. Активное участие в создании газеты приняли руководители казахского национального движения Алихан Букейханов, Ахмет Байтұрсынов и Миржакып Дулатов. Букейханов пишет свои статьи под псевдонимом «сын степей». После двух всеказахстанских съездов, прошедших в июле и декабре 1917 года, ему удалось создать партию «Алаш» и правительство Алашорды. А. Букейханов избирается ее председателем. Название партии было предложено делегатом Уральской области юристом Жаншой Досмухамедовым и всеми поддержано. Газета «Казак» стала печатным органом партии.

Поступила 19.02.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 232 – 238

QUALIFICATION OF ADMINISTRATIVE VIOLATIONS IN THE FIELD OF CUSTOMS

G. T. Baisalova

Eurasian Academy of Law named D. A. Kunaev, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: gulzira_06041967@mail.ru

Keywords: offense, an administrative offense, administrative responsibility, qualification of offenses, customs regulations, customs, object, objective side, subject, subjective side.

Abstract. The aim of the article is to study the problems of qualification of administrative violations in the field of customs. The features of the institute of qualification of administrative violations in the field of customs are regarded. To determine the measures of administrative punishment it is important a qualification of a given act as an administrative offense. In the exercise of professional skill of administrative violations in the field of customs manifest their features. These features are due to the complexity of the blanket nature of the rules. To determine the content of blanket norms, it is necessary to clarify and highlight their special aggravating circumstances. Qualifying signs are kind of object of an administrative offense (general, generic, immediate); subject; the objective side of the offense; subject (general and special); the subjective side of the offense.

On the basis of general theoretical development of the institute of qualification of administrative offenses analyzed its characteristics, systematically questions the establishment of signs characterizing the constituent elements of administrative violations in the field of customs.

УДК 342.9(574)

ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ В ОБЛАСТИ ТАМОЖЕННОГО ДЕЛА

Г. Т. Байсалова

Евразийская юридическая академия им. Д. А. Кунаева, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: правонарушение, административное правонарушение, административная ответственность, квалификация правонарушений, таможенные правила, таможенное дело, объект, объективная сторона, субъект, субъективная сторона.

Аннотация. Целью статьи является исследование проблемы квалификации административных правонарушений в области таможенного дела. Рассмотрены особенности института квалификации административных правонарушений в области таможенного дела. Для определения меры административного наказания важное значение имеет квалификация конкретного деяния в качестве административного правонарушения. При осуществлении квалификации административных правонарушений в области таможенного дела проявляются их особенности. Эти особенности обусловлены сложностью бланкетного характера норм. Чтобы определить содержание бланкетных норм, необходимо уточнить и выделить их особенные квалифицирующие признаки. Квалифицирующими признаками являются вид объектов административного правонарушения (общий, родовой, непосредственный); предмет; объективная сторона правонарушения; субъект (общий и специальный); субъективная сторона правонарушения.

На основе общетеоретических разработок об институте квалификации административных правонарушений проанализированы его особенности, систематизированы вопросы установления признаков, характеризующих элементы составов административных правонарушений в области таможенного дела.

Таможенная сфера представляет собой область монопольной государственной специализированной деятельности, структурно включающей в себя таможенную политику и таможенное дело (регулирование). Правовое регулирование таможенной сферы осуществляется на основе административного, таможенного, уголовного, налогового законодательства Республики Казахстан. При перемещении товаров через таможенную границу Таможенного союза с нарушением таможенных правил, также применяются меры таможенно-тарифного регулирования, запреты и ограничения в соответствии с Кодексом Республики Казахстан О таможенном деле в Республике Казахстан от 30 июня 2010 года № 296-IV. Нарушения таможенных правил объединены в главе 29 Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года №235-V Административные правонарушения в сфере таможенного дела. В теории и практике таможенного дела все более актуализируются проблемы квалификации правонарушений в данной области в связи с тем, что в целом уровень эффективности механизма административной ответственности в таможенной сфере зависит от правильности и точности квалификации правонарушений.

Как известно, происхождение термина «квалификация» латинское (*qualification*): в справочной литературе дается толкование в буквальном смысле как «определение качества, оценка чего-либо» и соответственно в данном контексте указывается на необходимость «отнесения предмета или явления к определенному разряду, группе в зависимости от качественных критериев» [1, с. 223]. В административном праве под квалификацией правонарушений понимается установление и юридическое закрепление точного соответствия между признаками совершенного деяния и признаками конкретного состава административного правонарушения, предусмотренного соответствующей статьей Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях. Квалификация административных правонарушений в области таможенного дела является правовым основанием административной ответственности лица, допустившего нарушение таможенных правил. На основании квалификации правонарушения к деликвенту применяются меры процессуального принуждения. Квалификация правонарушения становится основанием ведения производства по делам об административных правонарушениях в сфере таможенного дела. На основе квалификации правонарушения назначаются соответствующие виды взысканий за нарушение таможенных правил.

В соответствии с нормами Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года №235-V нарушение таможенных правил регламентируется в главе 29 Административные правонарушения в сфере таможенного дела. Административным правонарушением признается противоправное, виновное (умышленное или неосторожное) действие либо бездействие физического лица или противоправное действие либо бездействие юридического лица, за которое КоАП РК предусмотрена административная ответственность. Доктринальное и законодательное определение административного правонарушения «указывает на юридические и социальные признаки, позволяющие разграничивать неправомерное деяние, представленное в виде административного правонарушения от других деяний противоправного характера» [2, с.94]. Административная ответственность за правонарушения, предусмотренные статьями Особенной части Кодекса об административных правонарушениях наступает, если эти правонарушения по своему характеру не влекут за собой в соответствии с законодательством уголовной ответственности.

Нормы и положения статей главы 29 Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях охраняют достаточно обширный перечень правоотношений. В контексте данного исследования речь идет о комплексе правонарушений в области таможенного дела. В системе нормативно-правовых актов, регулирующих общественные отношения в сфере таможенного дела, важное значение для правильной квалификации административных правонарушений и назначения наказаний за их совершение в данной сфере имеет также Договор об особенностях уголовной и административной ответственности за нарушения таможенного законодательства Таможенного союза и государств-членов Таможенного союза, принятый решением Межгосударственного Совета Евразийского экономического сообщества (Высший орган Таможенного союза) на уровне глав государств от 5 июля 2010 года № 50 [3].

В соответствии со статьями 521, 549 КоАП РК в комплекс правонарушений в области таможенного дела входят административные правонарушения, объектом которых являются правоотношения, связанные с осуществлением таможенного контроля: нарушение зоны таможенного

контроля, сокрытие от таможенного контроля товаров, перемещаемых через таможенную границу Таможенного союза. Статьи 522, 523, 536-539 КоАП РК регламентируют вопросы, связанные с нарушениями порядка осуществления деятельности в сфере таможенного дела, порядка осуществления деятельности таможенным перевозчиком, порядка осуществления деятельности в сфере таможенного дела уполномоченным экономическим оператором; нарушением сроков подачи таможенной декларации, документов и сведений; непредставлением органу государственных доходов Республики Казахстан отчетности либо представлением недостоверной отчетности и несоблюдение порядка ведения учета. Правонарушения, предметом посягательства которых являются товары и транспортные средства, составляют целый каркас главы 29 особенной части КоАП РК [4].

В комплекс типичных свойств таможенных правонарушений, как правило, входят: объект посягательства; область совершения - сфера таможенного регулирования; совершение таможенного деликта, выраженного в нарушении норм таможенного законодательства. Нарушение таможенных правил влечет за собой применение мер административной ответственности.

В исследовании проблемы юридической ответственности за нарушение таможенных правил А. И. Тутновым прослеживается единство двух позиций. Прежде всего принимается во внимание система наказаний за нарушение запретов и ограничений в сфере таможенного регулирования с неизбежностью факта применения к деликвенту принудительных мер. Кроме того, в содержание конкретного таможенного правоотношения входит право уполномоченного органа в соответствии с законом и с соблюдением соответствующих процедур квалифицировать деяние с целью применения к правонарушителю санкций [5, с. 9]. Административное наказание за нарушение таможенного законодательства представляет собой установленную законодательством об административных правонарушениях меру ответственности за совершение таможенного правонарушения. Применение административного наказания за нарушение таможенных правил как меры административной ответственности проявляется следующих функциях административной ответственности: репрессивной (карательной), предупредительной (общая и частная превенция), воспитательной (как лица, совершившего таможенное правонарушение, так и неопределенного круга лиц), правоохранительной, компенсационной (восстановительной), сигнализационной (информационной).

Для определения меры административного наказания важное значение имеет квалификация конкретного деяния в качестве административного правонарушения. Как правило, прежде всего следует учитывать обязательность наличия всех элементов состава административного правонарушения. Правовая оценка совершенного деяния резюмируется в выводе о том, что «деяние содержит признаки состава административного правонарушения, предусмотренного той или иной нормой административного права» [6, с. 36].

Как правило, квалификация административного правонарушения начинается с установления и уточнения специфики объекта как первого элемента состава административного правонарушения. По степени обобщенности различают общий, родовой и непосредственный объекты административных правонарушений.

Анализируя административные правонарушения в области таможенного дела, прежде всего определим основные векторы самого понятия таможенного дела, определенные законодателем: в соответствии с нормами статьи 1 Кодекса Республики Казахстан О таможенном деле в Республике Казахстан «таможенным делом (регулированием) в Республике Казахстан признается регулирование отношений на части таможенной территории Таможенного союза (территории Республики Казахстан), на которой Республика Казахстан обладает исключительной юрисдикцией, связанных с перемещением товаров через таможенную границу Таможенного союза, их перевозкой по единой таможенной территории Таможенного союза под таможенным контролем, временным хранением, таможенным декларированием, выпуском и использованием в соответствии с таможенными процедурами, проведением таможенного контроля, уплатой таможенных платежей и налогов, а также властных отношений между таможенными органами и лицами, реализующими права владения, пользования и распоряжения указанными товарами. Таможенное регулирование в Республике Казахстан осуществляется в соответствии с таможенным законодательством Таможенного союза, а в части, не урегулированной таким законодательством, таможенным законодательством Республики Казахстан. Сферой таможенного дела является область государственного управления при реализации таможенного дела» [7].

Общим объектом административного правонарушения в области таможенного дела выступает совокупность общественных отношений, субъектами которых являются: государство в лице таможенных органов; юридические лица: физические лица. Данную совокупность составляют охраняемые нормами главы 29 КоАП Республики Казахстан общественные отношения.

Родовой объект административного правонарушения соотносится с общим объектом как часть, представляет собой совокупность конкретных общественных отношений между государством и неограниченным кругом юридических и физических лиц. Данные отношения связаны с перемещением товаров через таможенную границу Таможенного союза, их перевозкой по единой таможенной территории Таможенного союза под таможенным контролем, временным хранением, таможенным декларированием, выпуском и использованием в соответствии с таможенными процедурами, проведением таможенного контроля, уплатой таможенных платежей и налогов, а также властных отношений между таможенными органами и лицами, реализующими права владения, пользования и распоряжения указанными товарами. Родовой объект административного правонарушения по сути является основным критерием деления особенной части КоАП на главы, критерием структурирования кодекса. Родовым объектом административных правонарушений, объединенных в главе 29 КоАП Республики Казахстан, являются однородные общественные отношения в сфере таможенной деятельности. По родовому объекту нарушения таможенных правил можно классифицировать по категориям: а) посягающие на порядок осуществления деятельности в сфере таможенного дела (статья 522), б) направленные против порядка таможенного оформления товаров и транспортных средств, перемещаемых через таможенную границу (статьи 523, 551, 537, 538, 534, 539, 538); направленные против установленного порядка обложения таможенными пошлинами и налогами, на нарушения сроков их уплаты (статьи 554, 555).

Непосредственный объект административного правонарушения есть еще более конкретный вид общественных отношений, который следует рассматривать как основной критерий отграничения одного административного правонарушения от другого. Исходя из принципов классификации административных правонарушений в сфере таможенного дела и учитывая непосредственный объект правонарушения в качестве основания классификации, возможно разделение таможенных деликтов на следующие группы: а) нарушение порядка проведения таможенного контроля (статьи 521, 534); б) нарушение порядка и отчетности (статья 539); нарушение порядка основного таможенного оформления (статьи 551, 534); нарушение порядка перемещения товаров и транспортных средств через таможенную границу (статьи 521, 545) и т.д.

Специфика квалификации административного правонарушения проявляется также и в том, что установление объекта правонарушения сопровождается параллельным процессом уточнения его предмета.

Объективная сторона административных правонарушений в сфере таможенного дела проявляется как объективное проявление противоправного деяния в действии, либо в бездействии. В данном контексте действие рассматривается как прямое нарушение запрета, а бездействие – несовершение должного действия, невыполнение правовой обязанности действовать определенным, должным образом, влекущее нарушение правовых предписаний. В теории правонарушения его объективная сторона определена как внешняя сторона противоправного поведения, результатом которого становятся вредные последствия. Присущие административным правонарушениям в сфере таможенного дела свойства и признаки при осуществлении их квалификации рассматриваются с учетом всех обстоятельств, связанных с совершением конкретного противоправного деяния: способа, времени, места. Примерами действия как формы объективной стороны являются такие признаки как перемещение товаров, транспортных средств, отправление транспортного средства без разрешения органа государственных доходов Республики Казахстан и др. Для иллюстрации объективной стороны в форме бездействия можно привести примеры нарушения таких таможенных правил как непринятие мер в случае аварии или действия непреодолимой силы, недоставление в орган государственных доходов Республики Казахстан товаров, транспортных средств и документов на них, неисполнение банками и организациями, осуществляющими отдельные виды банковских операций, решений органов государственных доходов Республики Казахстан.

Важное значение для квалификации административных правонарушений в области таможенного дела имеет определение субъекта их совершения. В современной доктрине административной ответственности выделяются общий и специальный субъекты. Обосновано, что общим субъектом является любое деликтоспособное лицо, привлекаемое к ответственности; специальным субъектом – физическое или юридическое лицо, обладающее специальным статусом, либо наде-

ленное определенными признаками, необходимыми для привлечения его к ответственности за совершенное правонарушение [8, с. 228]. Следует иметь ввиду, что субъект определенной части правонарушений в сфере таможенного дела не конкретизирован: например, субъектами такого правонарушения как недекларирование или недостоверное таможенное декларирование товаров, наличных денег, дорожных чеков либо документарных ценных бумаг могут быть декларанты, таможенные брокеры, юридические и должностные лица.

При осуществлении квалификации административных правонарушений в области таможенного дела проявляется специфика, обусловленная сложностью бланкетным характером норм. Для определения содержания бланкетных норм необходимо уточнение и выделение их особых квалифицирующих признаков, во-первых, вида объектов административного правонарушения – общего, родового, непосредственного; во-вторых, предмета; в-третьих, объективной стороны; в-четвертых, субъекта – общего и специального; в-пятых, субъективной стороны. Например, факт недекларирования товаров квалифицируется в соответствии с нормами статьи 551 КоАП Республики Казахстан, предусматривающей ответственность за не декларирование или недостоверное таможенное декларирование товаров, наличных денег, дорожных чеков либо документарных ценных бумаг. В данном случае использован прямой способ изложения административно-деликтной правовой нормы, и содержания диспозиции достаточно для квалификации. Более сложной представляется квалификация административного правонарушения, связанного с применением, либо неприменением запретов и ограничений, установленных таможенным законодательством на ввоз товаров на таможенную территорию, либо вывоз с таможенной территории. Лицо, осуществляющее квалификацию административного правонарушения, прежде всего обращается к статье 545 КоАП Республики Казахстан, содержащей нормы и положения об административной ответственности за несоблюдение запретов и ограничений, установленных таможенным законодательством Таможенного союза и (или) Республики Казахстан на ввоз товаров на таможенную территорию, либо вывоз с таможенной территории. В соответствии со статьей 545 КоАП Республики Казахстан перемещение через таможенную границу Таможенного союза товаров и транспортных средств с несоблюдением запретов и ограничений, установленных таможенным законодательством Таможенного союза и (или) Республики Казахстан, влечет штраф на физических лиц в размере пятнадцати, на субъектов малого предпринимательства или коммерческие организации в размере двадцати, на субъектов среднего предпринимательства в размере тридцати, на субъектов крупного предпринимательства в размере пятидесяти месячных расчетных показателей, с конфискацией товаров и транспортных средств, являющихся непосредственными предметами совершения административного правонарушения или без таковой. В данном случае используется бланкетный способ изложения административно-деликтной нормы; содержится отсылка к таможенному законодательству и законодательству о регулировании торговой деятельности (закону Республики Казахстан от 12 апреля 2004 года № 544-ІІ О регулировании торговой деятельности (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.06.2015 г., закону Республики Казахстан от 13 июля 1999 года «Об антидемпинговых мерах» с изменениями и дополнениями по состоянию на 2014 г. и другим нормативно-правовым актам).

При квалификации административного правонарушения возникает потребность обращения к нормам общей части КоАП Республики Казахстан для уточнения вопросов, связанных с определением понятия и признаков административного правонарушения, порядка определения вины юридического лица, формы вины, возраста, по достижении которого наступает административная ответственность, условий привлечения к ответственности общих и специальных субъектов, понятий крайняя необходимость и невинность. С. А. Мустафина обосновывает актуальность применения не только норм уголовного и таможенного права, но и использование «профилактических возможностей иных отраслей права, в частности, административного права» [9, с. 40].

Глава 29 КоАП Республики Казахстан предусматривает 38 административных правонарушений в области таможенного дела (нарушения таможенных правил), определенная часть которых граничит с преступлениями. К примеру, указанные в статьях 548 и 549 КоАП Республики Казахстан административные правонарушения - перемещение товаров и транспортных средств через таможенную границу Таможенного союза помимо таможенного контроля и сокрытие от таможенного контроля товаров, перемещаемых либо перемещенных через таможенную границу Таможенного союза, в том числе с использованием тайников либо других способов, затрудняющих обнаружение товаров, или придание одним товарам вида других, - граничат с уголовным преступлением – контрабандой. Уровень квалификации административных правонарушений в сфере таможенного

дела ставится в прямую зависимость от четкости и обоснованности классификации правонарушений. Принимая за основание классификации степень общественной опасности правонарушения, административные правонарушения в сфере таможенного дела можно разделить на две группы: 1) не представляющие большой опасности для государственных интересов – незначительные, и 2) грубые нарушения таможенного законодательства, посягающие на основы таможенного дела и влекущие нанесение существенного ущерба экономике государства.

Предметом административных правонарушений закон определяет товары и транспортные средства, деяние выражается в перемещении товаров и транспортных средств через таможенную границу Таможенного союза помимо таможенного контроля и сокрытии от таможенного контроля товаров, перемещаемых либо перемещенных через таможенную границу Таможенного союза. Субъектами правонарушения являются физические и юридические лица, должностные лица. Субъективная сторона характеризуется виной в форме умысла или неосторожности. Названными элементами в комплексе обуславливается наличие состава административного правонарушения.

Квалификация правонарушений сопровождается решением проблемы обстоятельств, смягчающих административную ответственность, исключających административную ответственность, отягчающих административную ответственность – в соответствии с КоАП РК.

Современные исследования вопросов квалификации административных правонарушений содержат уточнение понятия и признаков административных правонарушений в области таможенного дела. Рассматривая проблему определения дефиниции административного правонарушения, С. А. Мустафина под административным правонарушением в сфере таможенного дела предлагает понимать «противоправное, виновно совершенное физическими или юридическими лицами, обладающими признаками общего либо специального субъектов, деяние, то есть действие либо бездействие, направленное на установленный порядок перемещения товаров, транспортных средств и иных предметов через таможенную границу Российской Федерации (и Таможенного союза), включая порядок применения таможенных режимов (таможенных процедур), порядок их таможенного оформления и контроля (совершения таможенных операций), а также порядок взимания и уплаты таможенных платежей, предоставления таможенных льгот и пользования ими, за совершение которого предусматривается ответственность Кодексом Российской Федерации об административных правонарушениях» [9, с. 46]. С учетом бланкетного способа изложения норм КоАП, С. А. Мустафина считает целесообразным «для правильной квалификации административных правонарушений в области таможенного дела и дифференциации административной ответственности лиц, их совершивших, использование имеющих прикладное значение уточняющих понятий «административное правонарушение в сфере таможенного дела», «объект административного правонарушения в области таможенного дела», «общий субъект нарушения таможенных правил», «специальный субъект нарушения таможенных правил» [9, с. 45-46].

Резюмируя изложенное, отметим, что проблема квалификации административных правонарушений в сфере таможенного дела актуализируется в связи с их достаточно высоким уровнем, а также развитием административного, таможенного и налогового законодательства в плане более детальной регламентации нарушений таможенных правил. Доктринальное понимание и законодательное определение административного правонарушения логично распространяется и на нарушения таможенных правил. Рассмотренный комплекс административных правонарушений в сфере таможенного дела регламентируется нормами административного, таможенного, уголовного и налогового законодательства Республики Казахстан, других нормативно-правовых актов. Квалификация нарушений таможенных правил как процесс установления адекватного соответствия признаков таможенного деликта составу правонарушения, предусмотренному таможенным законодательством осуществляется последовательно, поэтапно. В первую очередь, органы и должностные лица таможенной юрисдикции устанавливают фактические обстоятельства совершенного правонарушения. На втором этапе выясняется соотношение таможенно-правовой нормы с выясненными на первом этапе осуществления квалификации обстоятельствами совершенного правонарушения. Очень важным является третий этап данного процесса, когда фактические данные сопоставляются с применяемой правовой нормой в разрезе всех структурных элементов состава правонарушения. Итоговым этапом квалификации административных правонарушений в таможенной сфере является правовая оценка фактических обстоятельств дела.

Современная правоприменительная практика нуждается в дальнейшей разработке научных основ квалификации административных правонарушений в сфере таможенного дела. Для безошибочной квалификации административных правонарушений в сфере таможенного дела необходим

детальный анализ состава правонарушений. Неправильная квалификация административных правонарушений в сфере таможенного дела приводит к неадекватному деликту применению мер административной ответственности, нарушению принципа справедливости. Такая ситуация приводит к нивелированию применения меры наказания, искажению смысла и значения административной ответственности. Проблема усугубляется несовершенством действующей нормативно-правовой базы, регулирующей область таможенных правоотношений.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Словарь иностранных слов. – М., 1979. – 624 с.
- [2] Административная ответственность в Республике Казахстан: конституционно-правовые проблемы. Учебник / Под ред. д.ю.н., профессора Б. А. Жетписбаева. – Алматы: Издательство «NURPRESS», 2012. – 352 с.
- [3] Договор об особенностях уголовной и административной ответственности за нарушения таможенного законодательства Таможенного союза и государств-членов Таможенного союза, принятый решением Межгосударственного Совета Евразийского экономического сообщества (высший орган Таможенного союза) на уровне глав государств от 5 июля 2010 года № 50. (г. Астана, 5 июля 2010 года) (с дополнениями от 10.10.2014 г.) // Источник: ИС Параграф [www http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz).
- [4] Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года №235-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.08.2015 г.) // Источник: ИС Параграф [www http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz).
- [5] Тутнов А.И. Особенности административной ответственности в сфере таможенных правоотношений: дис. к.ю.н. – М., 2005. – 194 с.
- [6] Кисин Р.В. Административное правонарушение: понятие, состав, квалификация. – М.: Изд-во МВШМ МВД РСФСР, 1991. – 58 с.
- [7] Кодекс Республики Казахстан О таможенном деле в Республике Казахстан от 30 июня 2010 года № 296-IV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.06.2015 г.) // Источник: ИС Параграф [www http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz).
- [8] Денисенко В.В. Системный анализ административно-деликтных отношений. – СПб., 2001. – 325 с.
- [9] Мустафина С.А. Административные правонарушения в области таможенного дела (нарушения таможенных правил): вопросы квалификации и назначения наказаний: дис. к.ю.н. – М., 2011. – 193 с.

REFERENCES

- [1] Dictionary of foreign words. M., 1979. 624 p. (in Russ.).
- [2] The administrative responsibility in the Republic of Kazakhstan: the constitutional and legal problems. Textbook / Red. d.yu.n. professor B. A. Zhetpisbaev. Almaty: Publishing «NURPRESS», 2012. 352 p. (in Russ.).
- [3] The agreement about the features of criminal and administrative responsibility for violation of the customs legislation of the Customs Union and the member states of the Customs Union, adopted by the Interstate Council of the Eurasian Economic Community (the supreme body of the Customs Union) at the level of Heads of State on July 5, 2010 № 50. (Astana, July 5, 2010) (as amended on 10/10/2014) - The Source: EC Section [www http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz).
- [4] Code of the Republic of Kazakhstan on administrative offenses on July 5, 2014 №235-V (with amendments and additions as of 02.08.2015) - The Source: EC Section [www http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz).
- [5] Tutnov A.I. Features of administrative responsibility in the field of customs relations: diss. Ph.D. M., 2005. 194 p. (in Russ.).
- [6] Kissin R.V. An administrative offense: concept, composition, qualifications. M.: Publishing House of the Ministry of Internal Affairs of the RSFSR MVSHM, 1991. 58 p. (in Russ.).
- [7] Code of the Republic of Kazakhstan On Customs Affairs in the Republic of Kazakhstan dated June 30, 2010 № 296-IV (with amendments and additions as of 06.08.2015) - The Source: EC Section [www http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz).
- [8] Denisenko V.V. System analysis of administrative and tort relations. SPb., 2001. 325 p. (in Russ.).
- [9] Mustafina S.A. Administrative violations in the field of customs (customs violation): questions of qualification and sentencing: diss. Ph.D. M., 2011. 193 p. (in Russ.).

КЕДЕН ІСІ САЛАСЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫ БІЛІКТЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Г. Т. Байсалова

Д. А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: құқық бұзушылық, әкімшілік құқық бұзушылық, әкімшілік жауаптылық, құқық бұзушылықтарды біліктендіру, кедендік ереже, кеден ісі, объект, объективті жағы, субъект, субъективті жағы.

Аннотация. Мақаланың басты мақсаты кеден ісі саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықты біліктендіру мәселесін зерттеу болып табылады. Кеден ісі саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықты біліктендіру институтының ерекшеліктері қарастырылған. Әкімшілік құқық бұзушылық біліктілігін институтының жалпы теориялық дамыту негізінде оның мүмкіндіктерін талдап, кеден ісі саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтың құрамының элементтерін, белгілерін сипаттайтын мәселелерін жүйелеген.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 239 – 243

**CROSS-CULTURAL FACTOR
OF THE KAZAKHSTAN'S MUSICAL ART****G. Z. Begembetova**

The Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: begembetova@mail.ru

Keywords: culture, musical art, folk traditions, performance, kuyi, orchestra, opera, bioculture, ethnicity, conservatory, folk festival, concert, cultural interaction.

Abstract. The article highlights the features of the development of our society at the verge of 20th and 21st centuries, such as promptness for international interaction, tolerance to the ethnic nuances of various nations, respect to the cultural values of other people. All of this defines the cross-cultural factors in all types of arts.

The second half of the past century can be characterized with a unique synthesis of new musical directions of the contemporary European composition technique and the recently formed Kazakh Composition School. This was naturally embedded into the musical culture context of today. As an example the article refers to the traditional kuyi genre, which has a centuries old history and still exists today. The universal character of this genre, its flexibility to function in the new social-cultural context illustrates the one of many cross-cultural factor of the contemporary musical culture of Kazakhstan. An example of this phenomenon being successfully present in musical culture is one of the most vivid creative projects of the Kurmangazy Kazakh National Conservatory - the Gala Concert dedicated to the 20th Anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan. These creative acts reveal the interconnection of the common and of the unique, when each national musical school is sensitive to the influence of other cultures, and at the same time the new elements are reshaped through the national peculiarities. They change, get enriched with new unique traits, develop and become original phenomenon with their own artistic value. By acknowledging the cross-cultural factors being present in the general character of the musical culture of the 20th century the author implies the diversity of the tendencies, styles, techniques and languages that have enriched the national musical art.

УДК 78(574)09

**КРОСС-КУЛЬТУРНЫЙ ФАКТОР
В МУЗЫКАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ КАЗАХСТАНА****Г. З. Бегембетова**

Казахская национальная консерватория им. Курмангазы, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: культура, музыкальное творчество, фольклорные традиции, исполнительство, кюй, оркестр, опера, бикультура, этнос, консерватория, фольклорный фестиваль, концерт, взаимодействие культур.

Аннотация. В статье обозначены особенности развития нашего общества на рубеже XX–XXI столетий, такие как готовность к межнациональному общению, толерантность к национальным особенностям различных этносов, уважение к культурным ценностям других народов, что определяет наличие кросс-культурных факторов во всех видах искусств.

Для второй половины прошлого столетия характерен уникальный синтез новых музыкальных направлений современной европейской композиторской техники и сформировавшейся казахстанской композиторской школы, что было органично вписано в контекст музыкальной культуры наших дней. В качестве

примера определен инструментальный традиционный жанр кюя, имеющий историю в несколько веков и сохранившийся до наших дней. Универсальность этого жанра, его способность функционировать в новом социокультурном контексте свидетельствует о том, что подобный феномен ярко представляет собой один из кросс-культурных факторов современной музыкальной культуры Казахстана. В качестве примера успешного бытования подобного явления в музыкальной культуре назван один из ярких творческих проектов Казахской национальной консерватории имени Курмангазы - Гала концерт, посвященный 20-летию Независимости РК. В таких творческих актах ярко проявляется взаимосвязь общего и особенного, когда любая национальная музыкальная школа испытывает влияние культур других народов, и то же эти заимствованные элементы, своеобразно преломляясь сквозь специфику национального, видоизменяются и, обогащаясь новыми самобытными чертами, развиваются и выступают как оригинальное явление новой художественной ценности. Признавая наличие кросс-культурных факторов в общей характеристике казахской музыкальной культуры XXI века, автор говорит о разнообразии тенденций, стилей, приёмов и языков, которые обогатили отечественное музыкальное искусство.

Современное музыкальное искусство – открытая, непрерывно развивающаяся уникальная система различных методов и экспериментов в художественно-образном отображении непрерывно меняющейся реальности. Скорость развития общественных изменений в наши дни непрерывно растет, и этому способствуют процессы глобализации рынка и глобальной информатизации, благодаря новым техническим возможностям развивающиеся интенсивным путем, «вглубь» осваивая все новые и новые аспекты жизни и профессиональной деятельности человека.

Казахстанское современное сообщество представляет собой сложноорганизованную систему, отличающуюся многонациональностью, поликультурностью входящих в ее состав элементов. Такие ценностные составляющие, как готовность к межкультурному общению, терпимость к национальным особенностям различных этносов, уважение к культурным ценностям народов, проживающих в Казахстане, языковая толерантность, патриотизм, определяют наличие кросс-культурных факторов во всех видах искусств.

На наш взгляд, при всем многообразии и интенсивности процессов, охвативших все сферы и уровни этого явления, можно предположить, что из них наиболее зримые, динамичные и типологически сопоставимые связаны с музыкальным творчеством. В отличие от предыдущих этапов функционирования этого вида, завершившееся столетие обладает принципиально новой особенностью - фактом формирования нового культурно-художественного явления - национальных композиторских школ, которые успешно существуют в контексте традиционной монодийной культуры, и, соответственно, исполнительских направлений.

За довольно короткий период - 70 с лишним лет, казахстанское музыкальное искусство прошло огромный путь развития, вобравший в себя характерные особенности отдельных временных рамок XX столетия. Композиторы, сформировавшиеся в первой половине XX века, первые выпускники консерватории, стали основоположниками национальной школы, и в истории казахской музыкальной культуры занимают почетное место классиков казахской музыки. Вторая же половина прошлого столетия характеризуется новыми музыкальными направлениями современной европейской композиторской техники, которые нашли благодатную почву в уже сформировавшейся казахстанской композиторской школе и сумели органично вписаться в контекст музыкальной культуры наших дней.

Что же касается истории развития различных жанров профессиональной музыки Казахстана, (оперной, балетной, симфонической, камерно-инструментальной), а также и исполнительства в этих сферах, то необходимо отметить, что в их основе лежат народные музыкальные традиции. Современные композиторы весьма разнообразно и индивидуально подходят к их претворению: широкое использование цитирования существует вместе с созданием собственных оригинальных тем в народном духе, применение в своих сочинениях принципов развития фольклора соседствует с практическим слиянием классических европейских жанров с народными. Например, успех музыкантов-певцов оперной школы Казахстана во многом предопределен "высокой культурой традиционной певческой школы...которой присущи особая техническая маневренность, "полетность, большое запасливое дыхание, оригинальность тембра и манеры пения" (2, с.63).

В этой связи необходимо сказать особо об инструментальном жанре кюя, имеющего историю в несколько веков и сохранившегося до наших дней. Сегодня кюя стал национальным вариантом

космополитического музыкального языка, потому успешное бытование кюя обусловлено его определенной универсальностью, гибкостью и приспособляемостью к новому социокультурному контексту. На наш взгляд, именно данный жанр наиболее ярко представляет собой один из кросс-культурных факторов современной музыкальной культуры Казахстана.

Так, на сегодняшний день известны различные направления в развитии кюя – это произведения для симфонического оркестра, инструментального квартета, отдельных инструментов (фортепиано, скрипки, виолончели), обозначенные авторами как «кюй». В жанрах массовой музыки получил широкое распространение кюй, оснащенный современными рок-ритмами и влиянием европейской попкультуры (стиль «деcco»). Потому, совершенно очевидно, что в современной музыкальной практике кюй подвергается мощному влиянию европейского письма, деформируясь и подчиняясь жанрам, сложившимся в качественно иной системе музыкального творчества. Сохранение жанра «кюй» как целостного культурно-исторического феномена, как способа отражения действительности и носителя определенного типа содержания в таких условиях становится весьма проблематичным. Скорее, здесь можно говорить о «вторичном прочтении» жанра, когда воспроизведение некоторых его компонентов (фактура, тип содержания, тематизм, некоторые элементы формообразования) выдается и принимается за сам жанр. Такие произведения современной композиторской школы как симфонический кюй Е. Рахмадиева «Кудаша думан» или фортепианная «Легенда о домбре» Н. Мендыгалиева для европейского слуха, несомненно, представляют собой образцы кюевого мышления, которые в данных условиях принимают на себя функции национально-специфического. Вместе с тем они остаются все же лишь вторичной «трансляцией» жанра (причем тембр европейских инструментов играет здесь не последнюю роль).

Однако, в современной культуре продолжает функционировать кюй традиционного типа – сочинения современных авторов, создаваемых для традиционного сольного исполнительства, сохраняющих жанровую природу и, в целом, все родовые признаки. Параллельно сформировалось творческое течение, связанное с появлением коллективных форм исполнительства – ансамблевой и оркестровой, которое включает в себя переложения народно-профессиональных кюев для оркестра казахских народных инструментов. Так, на протяжении многих лет у национального слушателя пользуются популярностью превосходно сделанные оркестровые варианты кюев Курмангазы, Таттимбета, Туркеша и других народных профессионалов, являющиеся самостоятельными версиями традиционных произведений. Примером может служить творчество молодых казахстанских композиторов А. Раимкуловой, А. Жайыма, в симфонических сочинениях которых весьма оригинально использованы жанровые и интонационные признаки кюя.

Сегодня, в условиях глобализационных процессов, негативным результатом которых является нивелирование и исчезновение различных национальных культур, самобытности и самоидентичности, актуальным становится поиск способов их сохранения. Один из таких способов – развитие и распространение этно-фольклорной культуры. В современное время фольклор не теряет своей познавательной, этической и эстетической ценности. Это подтверждают как различные научные публикации, так и его актуальность в аудио и видео форматах, в электронном варианте, в Интернете, а также на многообразных фольклорных фестивалях.

В этой связи хотелось бы упомянуть один из ярких проектов Казахской национальной консерватории имени Курмангазы – Гала-концерт, посвященный 20-летию Независимости Казахстана, инициированный ректором вуза, народной артисткой РК, профессором Жанией Аубакировой. Этот проект имел весьма широкий положительный резонанс в республике и за ее пределами, а Ж. Аубакирова зарекомендовала себя не только как выдающийся музыкант, но и как талантливый менеджер. Этот творческий проект позже был проведен повторно, с незначительными изменениями в программе, во время V Международного экономического форума в г. Астане. Необычной кульминацией концерта стал айтыс, или, так называемая, дуэль оркестров, впервые осуществленный студенческими оркестрами консерватории. Музыкальное соревнование на лучшее исполнение известнейших классических и национальных произведений устроили между собой оркестр казахских народных инструментов и симфонический оркестр консерватории, попеременно передавая друг другу эстафету в исполнении тех или иных сочинений. Причем, если симфонический оркестр играл казахские традиционные кюи, то оркестр народных инструментов с не меньшим мастерством исполнил образцы европейской классики. Прозвучали великие шедевры Брамса, Тлеса Кажгалиева,

Татимбета, Моцарта, Курмангазы, Штрауса и Бизе. Это оригинальное «состязание» между двумя оркестрами стало настоящим открытием для тысяч слушателей, впервые увидевших подобный проект. Айтыс явился образцом настоящей дружбы, гармоничного взаимодействия народных и классических инструментов, и их способности в равной степени «конкурировать» друг с другом. Подобного рода творческие проекты становятся еще одним доказательством наличия кросс-культурных связей в музыкальном искусстве нашей страны.

Возможность создания подобных явлений в культуре предопределяет взаимосвязь общего и особенного, когда любая национальная музыкальная школа испытывает влияние культур других народов, и то же эти заимствованные элементы, своеобразно преломляясь сквозь специфику национального, видоизменяются и, обогащаясь новыми самобытными чертами, развиваются и выступают как оригинальное явление новой художественной ценности. Обогащение культуры за счёт инонационального происходит благодаря тому, что она находится в «силовом поле» притяжения соседних культур, в том числе нередко, и более развитых. Процесс этот сложен. Освоение интонаций другой культуры и особенно элементов чужой логики развития, конструктивных принципов может дать плоды только путем активной ассимиляции чужого, при условии, если она (ассимиляция) совершается через национальное. Пропуская инородное через склад мышления и видоизменяя его, представители данной культуры достигают нового качества: инонациональное становится национальным, обогатившим собственную культуру. Поэтому недопустимо игнорирование и оспаривание факта прогрессивного сближения культур народов, как бы ни были сложны связи между ними, и разными их стадии на пути к зрелости, какой бы контраст не представляли социальные порядки их национальных обществ. Н. Шахназарова по этому поводу справедливо критикует позицию, кого «самобытность, изоляция, неконтактность с другими типами сознания, с другими традициями становится самоцелью. Тогда борьба против европоцентризма оборачивается национальной ограниченностью, или точнее региональным изоляционизмом, которые ни в одной сфере человеческой деятельности никогда не приносили пользы» (3, с.72). Эти мысли продолжает Николенко Н., говоря о том, что вопрос о том, как культуры Востока и Запада встречаются, взаимодействуют друг с другом и рождают то, что может рассматриваться, как некая новообразованная синтетическая форма евразийской культуры, весьма актуален. Она пишет: "С точки зрения культуры диалог - совершенно органичная форма в ее генезисе. Именно диалог на любом этапе развития искусства являлся творческой движущей силой культурного прогресса" (4, с.102).

К слову, проблема взаимодействия культур Востока и Запада разрабатывается довольно активно не только искусствоведами, но и философами (5;6). Так, например, в работе С. А. и С. Ш. Аязбековых «Восток и XX век: в поисках новой культурной парадигмы» (5) авторы считают процесс взаимодействия этих двух культур двусторонним, имеющим длительную эволюцию и происшедшим независимо от исторического приоритета определенных идеологий и государственно-политических преобразований. Он обосновывался лишь на принципе поочередной передаче и переплетения культурно-смысловых линий различных цивилизаций с поочередным их доминированием. Соответственно Восток и Запад стали явлениями мирового масштаба не только за счёт собственных культурных ресурсов, но и во многом благодаря потенциалу межкультурных связей.

В XX веке и само традиционное общество и культура восточных народов претерпели большие изменения. Это во многом обусловлено влиянием как факторов исторического и политического характеров, так и влиянием культуры европейского типа. Причём, подобное воздействие европейской культуры сказалось в существенной перестройке состава и структуры практически каждой из восточных культур, и, как отмечают авторы, привело к рождению нового явления – бикультуры. Этот феномен характеризуется «сложным сосуществованием двух генетически различных, самостоятельно развивающихся и взаимодействующих друг с другом не только отдельных традиций, но и культур во всей их системной целостности» (4, с.130). Наиболее ярким примером взаимодействия художественных традиций этноса с европейским, является творчество писателей, композиторов, исполнителей. Ибо оно, «основываясь на композиционных и драматургических принципах европейских жанров и форм, явственно обнаруживает в себе и особенности художественного мышления своего народа» (5, с.134).

Таким образом, признавая наличие кросс-культурных факторов в общей характеристике казахской музыкальной культуры XXI века, мы утверждаем о разнообразии тенденций, стилей, приёмов

и языков, обогативших отечественное музыкальное искусство, которое повлекло за собой коренной перелом во всех аспектах музыкального языка. В последней трети XX века и, особенно на рубеже XX–XXI вв., эти новации ярко отразились и в музыкальной культуре Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Кравченко А.И. Культурология: Словарь. – М.: Академический проект, 2000. – С. 265.
- [2] Бегембетова Г. Куляш Байсеитова и становление казахского оперного искусства. – Алматы, 2008. – С. 80.
- [3] Шахназарова Г. История советской музыки как эстетико-идеологический парадокс // Музыкальная академия. – 1992. – № 4. – С. 71-74.
- [4] Николенко Н. Межкультурный диалог в контексте современных казахстанских реалий // Материалы VI Междунар. научно-практ. конф. «Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история». – Россия, г. Новосибирск, 2011 г. – С. 102.
- [5] Аязбеков С.А., Аязбекова С.Ш. Восток и XX век: в поисках новой культурной парадигмы // XIX Всемирный философский конгресс (доклады казахстанской делегации). – Алматы, 1993. – С. 125-137.
- [6] Аязбеков С.А. Казахская культура в системе цивилизации Востока. // Восток-Запад: диалог культур. – Ч. II. – Алма-Ата, 1992. – С. 42.
- [7] Садыков Н. Казахстан и внешний мир: социокультурная трансформация. – Астана, 2001. – С. 295.

REFERENCES

- [1] Kravchenko A.I. Kulturologija: Slovar. M.: Akademicheskij proekt, 2000. S. 265 (in Russ.).
- [2] Begembetova G. Kuljash Bajseitova i stanovlenie kazahskogo opernogo iskusstva. Almaty, 2008. S. 80 (in Russ.).
- [3] Shahnazarova G. Istorija sovetskoy muzyki kak jestetiko-ideologicheskij paradoks. Muzykal'naja akademija, 1992. № 4. S. 71-74 (in Russ.).
- [4] Nikolenko N. Mezhkulturnyj dialog v kontekste sovremennyh kazahstanskikh realij. Materialy VI Mezhdunar. nauchno-prakt. konf. «Aktualnye voprosy obshhestvennyh nauk: sociologija, politologija, filosofija, istorija. Rossiya, g. Novosibirsk, 2011. S. 102-106 (in Russ.).
- [5] Ajazbekov S.A., Ajazbekova S.Sh. Vostok i XX vek: v poiskah novoj kulturnoj paradigmy. XIX Vsemirnyj filosofskij kongress (doklady kazahstanskoy delegacii). Almaty, 1993. S. 125-137 (in Russ.).
- [6] Ajazbekov S.A. Kazahskaja kultura v sisteme civilizacii Vostoka. Vostok-Zapad: dialog kultur, ch. II. Alma-Ata, 1992. S. 42 (in Russ.).
- [7] Sadykov N. Kazahstan i vneshnij mir: sociokulturnaja transformacija. Astana, 2001. S. 295.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ӨНЕРІНДЕГІ КРОСС-МӘДЕНИЕТТІК ФАКТОРЫ

Г. З. Бегембетова

Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: мәдениет, музыкалық шығармашылық, фольклорлық дәстүр, орындаушылық, күй, оркестр, опера, бикультура, этнос, консерватория, фольклорлық фестиваль, концерт, мәдениет қарым-қатынасы.

Аннотация. Мақалада XX–XXI ғасыр аралығындағы біздің қоғамның даму ерекшеліктері жазылған, ұлтаралық қарым-қатынасқа дайындық сияқты, әртүрлі этностардың ұлттық ерекшеліктерінің толерантылығы, басқа халықтың мәдениетінің құндылығын құрметтеу, өнердің барлық түрлерінде кросс-мәдениеттің барлығын анықтайды.

Өткен ғасырдың екінші жартысы үшін қазіргі заманға тән бірегей синтезі жаңа музыкалық бағыттар еуропалық композиторлық техника мен қазақстан композиторлық мектебінің қалыптасқаны, біздің күндердегі музыкалық мәдениет контексті негізінде жазылған. Мысал ретінде айқындалатын бірнеше ғасырлар тарихы бар және біздің күнге дейін сақталып қалған дәстүрлі аспаптық күй жанры. Бұл жанрдың жан-жақтылығы, оның жұмыс істеу қабілетін жаңа әлеуметтік-мәдени контекстіндегі куәландырады, мұндай феномен қазіргі заманғы Қазақстанның музыкалық мәдениетінің кросс-мәдени факторлары айқын білдіреді. Мысал ретінде жарқын шығармашылық жобаның бірі Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының – ҚР Тәуелсіздігінің 20-жылдығына арналған – Гала концерті музыкалық мәдениетінде табысты ұқсас құбылыстар. Осындай шығармашылық актілерде жалпы және ерекше өзара байланыстылығы айқын көрінеді, кез келген ұлттық саз мектебі басқа да халықтардың мәдениетінің әсері тиеді, сол сияқты осы пайдаланылған элементтері өзгеше атмосфера арқылы ұлттық ерекшелігіне толы болады, жаңа көркемдік құндылықтары ретінде іске асады. Мойындай отырып, XXI ғасырдың қазақ музыка мәдениетінің жалпы сипаттамасы кросс-мәдени факторлардың болуы, автор түрлі үрдістер, стильдер, тәсілдер және тілдер, отандық музыка өнерін байытуы туралы айтады.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 244 – 247

**LINGUODIDACTICS AS A METHODOLOGICAL BASIS
OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES**

Z. Zh. Bekmambetova, D. A. Bekova

Kazakh national research technical university named after K. I. Satpayev,

Almaty, Kazakhstan.

E-mail: bzanipa@mail.ru

Keywords: training system, linguodidactics, pedagogical context, applied linguistics, methods of teaching foreign languages.

Abstract. At present the problem of formation of tolerance and communicative competence as the stable characteristics of the person of the younger a person is particularly relevant. Solution of this problem becomes now an actual priority of pedagogical science and practice. The purpose of training is an important socio-pedagogical and methodological categories. Therefore, the reference to it is carried out, taking into account all the factors determining language education as a whole. Linguodidactics - a scientific discipline, which is rising its origins in the 1970-ies. Since these years, teaching science aims to strengthen its theoretical foundations through the implementation of a truly integrative approach to the identification of main regularities of the pedagogical process of teaching foreign languages in order to create an objective scientific basis for evaluating the effectiveness of teaching methods and their further improvement.

УДК 81`362:811

**ЛИНГВОДИДАКТИКА КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА
ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ**

З. Ж. Бекмамбетова, Д. А. Бекова

Казахский национальный исследовательский технический университет им. К. И. Сатпаева,

Алматы, Казахстан

Введение. Современное общество стоит перед лицом острейших социально-политических, межэтнических, межкультурных, коммуникативных проблем. Именно образование во все времена содействовало сохранению устойчивости общества, модификации форм и типов взаимоотношений людей. В настоящее время проблема формирования толерантного сознания и коммуникативной компетенции как стабильных характеристик личности подрастающего человека особенно актуальна. Решение этого вопроса становится сегодня действительным приоритетом педагогической науки и практики.

Современная система обучения иностранным языкам характеризуется тем, что, во-первых, практическое владение иностранными языками стало насущной потребностью широких слоев общества, и, во-вторых, общий педагогический контекст создает благоприятные условия для дифференциации обучения иностранным языкам. Новая социально-экономическая и политическая ситуация требует реализации в обществе языковой политики в области иноязычного образования, нацеленной на удовлетворение как общественных, так и личных потребностей по отношению к иностранным языкам. Многообразие вариантов обучения и обучающих средств предъявило новые

требования к профессиональной подготовке учителя/преподавателя иностранных языков, которому в новых условиях необходимо уметь действовать не по строго предписанным правилам, а в соответствии с собственным осознанным выбором из числа возможных методических систем.

Методы исследования. Цель обучения является важной социально-педагогической и методической категорией. Поэтому, обращение к ней осуществляется с учётом всех факторов, детерминирующих языковое образование в целом. При этом социально-педагогическая сущность цели диктует необходимость рассматривать её, во-первых, в контексте социального заказа общества и государства по отношению к языковому образованию своих граждан и, во-вторых, с учётом общеобразовательной концепции, принятой в обществе на определенном этапе его развития и развития системы школьного образования. Последнее объясняется тем, что иностранный язык является лишь одним из учебных предметов в рамках этой системы и определение целей обучения этому предмету должно осуществляться с ориентацией на общеобразовательный контекст. Методическая составляющая понятия «цель обучения иностранным языкам» заставляет при ее формулировании обращаться к основным положениям лингводидактики и методики обучения иностранным языкам.

Анализ современных отечественных и зарубежных публикаций свидетельствует о том, что, начиная с 70-х годов, методическая наука стремится укрепить свои теоретические основы за счет осуществления подлинно интегративного подхода к определению основных закономерностей педагогического процесса обучения иностранным языкам с целью создания объективной научной основы для оценки эффективности методов обучения и их дальнейшего развития. Иными словами, отмечается общая направленность на усиление теоретической базы методической науки за счет лингводидактических данных, позволяющих сориентироваться в полифонии методических мнений, которые имеют подчас противоречивый характер и нередко недостаточно обоснованы в теоретическом плане. Однако однозначного мнения относительно статуса лингводидактики как науки, её объекта и предмета исследования нет [1].

Так, в отечественной науке отстаивается точка зрения, что лингводидактика есть общая теория овладения и владения языком в условиях обучения, теория «приобретения» языка или своего рода лингвистическая антропология, выступающая в качестве «метатеории» для разработки модуса производства методик обучения иностранным языкам. В определенном смысле данное понимание лингводидактики как науки близко к отдельным аспектам прикладной лингвистики (Applied Linguistics), развиваемым в англоязычных странах.

Лингводидактика - научная дисциплина, восходящая своими истоками в 1970-е годы. Начиная с этих лет, методическая наука стремится укрепить свои теоретические основы за счет осуществления подлинно интегративного подхода к определению основных закономерностей педагогического процесса обучения иностранным языкам с целью создания объективной научной базы для оценки эффективности методов обучения и их дальнейшего совершенствования. Дело в том, что именно в этот период в большинстве развитых стран мира возникла новая социально-экономическая и политическая ситуация, отличительной особенностью которой явились интеграционные тенденции во всех сферах человеческой деятельности представителей разных культур. В этих условиях практическое владение иностранными языками стало насущной потребностью людей. Необходимость удовлетворить эти многообразные потребности стимулировала создание гибкой и вариативной системы форм, средств и способов обучения иностранным языкам, разработку разных методических подходов [2, с. 13–18].

Результаты исследования. Многообразие вариантов обучения иностранным языкам и обучающих средств предъявило новые требования к преподавателю, которому в новых педагогических условиях необходимо уметь действовать не по строго предписанным правилам, а в соответствии с собственным осознанным выбором из числа возможных методических систем той, которая в большей степени адекватна условиям обучения. Для этого ему также необходимо знать, что следует понимать под «владением языком» и по каким законам протекает процесс овладения языком в учебных условиях. Новая образовательная «идеология» потребовала переосмысления методических проблем с точки зрения процессов овладения учащимся языком в различных учебных условиях. Речь идет о получении объективных данных овладения языком, подкрепленных не столько эмпирическими исследованиями на материале конкретного языка (эти данные вытекают из области частной методики), сколько глубоким теоретическим обоснованием всех факторов,

влияющих на процесс овладения иностранным языком независимо от конкретных условий обучения.

Иными словами, в зарубежной и отечественной методической науке отмечается общая направленность на усиление её теоретической базы за счет лингводидактических данных, позволяющих ориентироваться в многообразии методических мнений и подходов, имеющих подчас противоречивый характер и нередко недостаточно обоснованных в теоретическом плане.

Процесс овладения языком в учебных условиях является предметом интересов и психологов, и психолингвистов, и лингвистов, и методистов. В то же время подойти к осмыслению этого процесса лишь с позиции той или иной отдельной дисциплины, значит, не получить полной картины, показывающей механизм усвоения языка в учебных целях. Сделать это позволяет, по мнению ученого, только лингводидактика, ибо она, являясь интегративной наукой, призвана дать, как описание механизмов усвоения языка, так и специфику управления этими механизмами в учебных условиях.

В основе разработанной В. Райнике концепции лежит идея о существовании трех самостоятельных и вместе с тем взаимосвязанных научных дисциплин, составляющих теорию обучения иностранным языкам: 1) теории овладения языком, или лингводидактики; 2) дидактики иностранного языка; 3) методики обучения конкретному языку, или частной методики [3, с. 257-263].

Общность названных выше научных дисциплин обусловлена тем, что в центре их исследования находится способность человека пользоваться языковым кодом в целях коммуникации. Выдвижение способности человека осуществлять речевое общение в ранг центральной категории названных выше наук является весьма прогрессивным, так как только в этом случае можно говорить о том, что предметом интересов ученых, занимающихся многоаспектными проблемами обучения иностранным языкам, становится языковая личность.

Говоря о специфике научных областей, составляющих теорию обучения иностранным языкам, отметим, что она (специфика) связана с разным отношением каждой из них к главной категории исследования - способности к речевому общению. Так, лингводидактика изучает проблемы, связанные с анализом, управлением и моделированием процессов овладения языком. При этом речь идет об описании и объяснении механизмов и внутренних структурно-образующих процессов овладения языком, как родным, так и иностранным. Для специалиста, занимающегося дидактическими вопросами, способность к речевому общению выступает в качестве стратегической цели обучения, в то время как предметом частной методики является процесс передачи и усвоения (изучения) способности к общению на изучаемом языке с учетом конкретных условий обучения.

Поскольку методист занимается вопросами формирования способности к общению на изучаемом языке, он должен обладать знаниями особенностей процесса овладения этой способностью. Однако сама методика не формирует подобные знания, она берет их из других областей знаний, и прежде всего из дидактики. Последняя является наукой об общих закономерностях обучения любому, без исключения, языку [4, с. 12-18].

Выводы. Признавая важность проведения лингводидактических исследований, нельзя не отметить ошибочность увязывания лингводидактики исключительно с лингвистикой. Несмотря на то, что именно лингвистика является тем существенным фактором, который составляет специфику методики обучения иностранным языкам, нельзя не учесть многофункциональность и многоаспектность процесса обучения предмету. Междисциплинарный лингводидактический подход к анализу указанных проблем базируется на данных философии языка, лингвистики, психологии, теории межкультурной коммуникации, теории овладения вторым (неродным) языком, психолингвистики и др. При этом лингводидактика не есть обоснование той или иной частной языковой методики. Являясь одной из отраслей методической науки, «...которая обосновывает содержательные компоненты образования, обучения, научения в их неразрывной связи с природой языка и природой общения как социального феномена, детерминирующего деятельность сущность речевых произведений, в основе которых лежат механизмы социального взаимодействия индивидов», лингводидактика выступает в качестве методологического аспекта теории обучения. Это значит, что данная наука призвана разрабатывать основы методологии обучения иностранным языкам применительно к различным искомым результатам данного процесса. Она позволяет выявить объективные закономерности, согласно которым должна строиться модель обучения

иностранному языку, в центре которой находится билингвальная (полилингвальная) и бикультурная (поликультурная) языковая личность учащегося. Лингводидактика как наука призвана осмыслить и описать лингвокогнитивную структуру языковой личности, обосновать условия и закономерности ее развития как желаемого результата в процессе преподавания и изучения иностранного языка, а также изучить специфику как объекта усвоения и преподавания (языка, языковой картины мира носителя изучаемого языка), так и взаимодействие всех субъектов этого процесса, природу ошибок (языковых, лингвострановедческих и, более широко, культурологических) и механизм их устранения. Большую перспективность имеет исследование особенностей обучения и усвоения языка в контексте многоязычия, индивидуальных и культурных особенностей учащихся, их возрастной специфики, факторов, определяющих полноту/неполноту владения языком и др. [5, с. 81-88].

Следовательно, актуальность лингводидактических исследований обусловлена необходимостью создания объективной научной основы для оценки эффективности методов обучения и их дальнейшего развития, методов, в основе которых лежит, прежде всего, идея о формировании языковой личности.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Веремейчик О.В. Цель обучения иностранным языкам как социально- педагогическая и методическая категория // Вестник МГЛУ. – 2009. – № 1(15). – С. 7-11.
- [2] Мильруд Р.П. Методология и развитие методики обучения иностранным языкам // Иностр. яз. в shk. – 1995. – № 5. – С. 13-18.
- [3] Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. Заведений. – М.: Академия, 2005. – С. 95-122.
- [4] Reinecke W. Zur Theorie des Fremdsprachenerwerbs – ein methodologischer Ansatz / Пер. с нем. – М.: Академия, 1983. – С. 257-263.
- [5] Митрофанова О.Д. Лингводидактические уроки и прогнозы конца XX века // Иностр. яз. в shk. – 1999. – № 4. – С. 12-18.

REFERENCES

- [1] Veremeichik O.V. The Purpose of teaching foreign languages as a socio - pedagogical and methodological category. Vestnik of MSLU. 2009. № 1(15). 7-11 p.
- [2] Milrud R.P. Methodology and the development of methods of teaching foreign languages. Foreign lang. in Sch. 1995. № 5. 13-18 p.
- [3] Galikova N.D., Gez N.I. Theory of teaching foreign languages: textbook. a manual for students. lingu. universities and faculty. For. Lang. the high. ped. proc. Institutions. M.: Academy, 2005. 95-122 p.
- [4] Reinecke W. Zur Theorie des Fremdsprachenerwerbs - ein methodologischer Ansatz / Tr. M.: Academy, 1983. 257-263 p.
- [5] Mitrofanova O. D. Linguodidactics and lessons predictions of the end of XX century. Foreign Lang. in Sch. 1999. № 4. 12-18 p.

ЛИНГВОДИДАКТИКА ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

З. Ж. Бекмамбетова, Д. А. Бекова

Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық зерттеу техникалық университеті Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: оқыту жүйесі, лингводидактика, педагогикалық контекст, қолданбалы тіл білімі, шет тілін оқытудың әдістемесі.

Аннотация. Қазіргі уақытта өсіп келе жатқан ұрпақтың толерантты санасын және коммуникативтік құзыреттілік тұлғаның тұрақты мінезі ретінде қалыптастыру мәселесі өте өзекті. Бұл мәселенің шешімі бүгінгі күні педагогикалық ғылым мен тәжірибенің негізгі артықшылығы болып табылады. Әлеуметтік-педагогикалық және әдістемелік дәреже оқытудың негізгі мақсаты болып саналады. Сондықтан, бұл дәрежелердің барлығы жалпы тілдік оқыту арқылы жүзеге асады. Лингводидактика – ғылыми пән ретінде 1970 жылдардан бастап зерттелуде. Осы жылдардан бері әдістемелік ғылым өзінің теориялық негіздері арқылы шет тілін оқыту үдерісінің негізгі заңдылықтарын қалыптастыруда, сонымен қатар шет тілін оқыту әдістемесінің тиімділігін бағалау және жоғарылату мақсатында объективті ғылыми база құруда.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 248 – 255

**THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE KAZAKH KHANS
IN THE STATE SEALS (XVIII–XIX centuries)**

N. A. Dossanov

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: dossanovnurlan@gmail.com

Key words: sphragistics, the Kazakh Khanate, seal, attribute, title.

Abstract. It is known that the Kazakh khans and sultans during the implementation of internal and external policy of the state government used the seals. Today seals are considered the main object of study of sphragistic science, are historical sources. The article features titles in seals of Kazakh khans and sultans in the XVIII–XIX centuries. and their role in political power.

ӘОК 94 (574).06/.08:736.3

**ҚАЗАҚ ХАНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТТІК ӨМІР ЖОЛЫ
МЕМЛЕКЕТТІК МӨРЛЕРДЕ (XVIII–XIX ғғ.)**

Н. А. Досанов

Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: сфрагистика, қазақ хандығы, мөр, атрибут, титул.

Аннотация. Қазақ хандары мен сұлтандарында мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын жүзеге асыру барысында мемлекеттік мөрді пайдаланғаны белгілі. Бүгінгі таңда сфрагистика ғылымының басты зерттеу нысаны саналатын мөрлер тарихи дереккөзі болып саналады. Мақалада XVIII–XIX ғғ. қазақ хандары мен сұлтандарының мөрлеріндегі титулдардың ерекшеліктері мен олардың саяси биліктегі рөлі қарастырылған.

Қазақ дәстүрлі таңбалар мен ұрандарды Тәуке хан есімімен байланыстырады. Оның XVII ғасырдың 70-жылдары құрастырылған атақты «Тәуке хан Жарғысында» (Жеті жарғы): «... Қазақ тайпалары, рулары және ұрпақтарының өз таңбалары болуы тиіс» делінген. Таңбалардың пайда болуы мен қолданылуы туралы Н. Гродеков қызықты мәліметтер келтіреді. Оның мәліметтерінше, қазақтардың арасында 92 рудың тізімі тараған [1, 25 б.].

Қазақ хандығы кезеңінде билік өкілдері көшпелі дәстүр бойынша мемлекеттік рәміздердің бірі – мөр қолданғаны белгілі. Бүгінге дейін қазақ хандарының бірде-бір мөрінің артефактісі бізге ұласып жетпеді. Дегенмен, мөрлердің басылым нұсқаларын (факсимилесін) Қазақстан (ҚР Мемлекеттік орталық мұрағаты, ҚР БЖҒМ Ғылым комитеті Орталық ғылыми кітапхана), Ресей (Мәскеу, Санкт-Петербург, Омбы, Орынбор, Қазан мұрағаттары), Қытай (Пекин тарихи бірінші мұрағаты) мұрағаттарында сақтаулы қазақ хан, сұлтандарының ресми хаттарынан көре аламыз.

Ол хаттардың барлығы дерлік қазақ хандығы дәуірінің ресми тілінде арабграфикасымен жазылғаны белгілі. Қазақ хан, сұлтандарының мөрі күмістен жасалынды, саусаққа жүзік ретінде тағып жүретін «құстұмсық, құсмұрын» пішінді, көбінесе 2х3 см өлшемді болып келеді. Мөрдің жиегінде жұлдызша белгілер мен оюлар салынса, орта тұсында мөр иесінің, атап айтқанда белгілі бір хан, сұлтанның өзінің, әкесінің аты жөні мен атағы арабграфикасында нақышталынып

салынған. «Құс тұмсық» мөрдің жоғары тұсының жиек ішінде «Тарақ» таңбасы бейнеленген. Мұның барлығы қазақ хан, сұлтандарына тән мөрдің ерекшелігі [2, 28 б.].

Ортағасырлық далалық мемлекеттерде әрбір билеушінің кеңсесі болды. Ішкі саясат пен сыртқы қарым-қатынастарды жүргізуде хан жарлықтары, дипломатиялық хаттары хандық кеңсе қызметі арқылы жүзеге асты. Далалық дипломатияның көріністерін бүгінгі күнге дейін алыс-жақын шет елдерінің мұрағаттарынан еліміздің тарихына қатысты құжаттардың арасында Алтын Орда кезеңінен бастап қазақ хандығына дейінгі билеушілердің хаттарынан байқаймыз. Осы хаттардағы билеуші мөрлерін зерттейтін арнайы ғылым XIX ғасырда қалыптасты. Бұл ғылым сфрагистика деп аталады. Сфрагистика немесе сигиллография – мөрлерді зерттейтін көмекші тарихи дисциплина. Сфрагистикада мөр деп қатты материалда (ағаш, тас, сүйек, металл) кесілген немесе ойып жасалған штампты, сондай-ақ балауыздан, сүргіштен және бояулар көмегімен қағаздан жасалған штамптың баспа-таңбасын айтады [3, 236 б.]. Біздің жағдайымызда билік тұлғаларының мөрлерін мұсылман сфрагистикасы зерттейді. Себебі, Орталық Азия мемлекеттерінде орта ғасырларда ислам кең етек алып, олардың күнделікті саяси-экономикалық және әлеуметтік өмірінде де араб-мұсылмандық мәдениетінің көріністері орын алды. Осыған байланысты елдегі қаржылық жүйемен реттелетін монета жасау, қала құрылысы, билік нышанының бірі – билеуші мөрлері де мұсылманның нақыш типіне көшті.

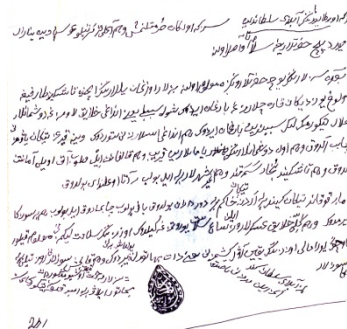
Ханның хаттары мен жарлықтарын сипаттағанда ғалымдар міндетті түрде сол құжаттағы мөрге тоқталмай кетпейді. Тоқтамыс ханның мөрін сипаттаған ғалымдарға тоқталайық. Мәселен, Усманов М.А. «Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XVI вв.» еңбегінде Тоқтамыс ханның 1392 жылы 12 қазанда Бек Қажыға бағытталған жарлығын сипаттай отырып, оның мөріне қатысты былай дейді: «Два удовлетворительных оттиска алой тамги квадратной формы (12x12 см): первый находится напротив 7–8-ой строк 29 справа (на склеенном стыке II и III кусков), второй – на концах 14–15-ой строк слева, на IV куске бумаги. Корроборация, то есть текстовое удостоверение: «ярлык с алой тамгой»» [4, 29 б.].

Қазақ хандығы кезеңінде билік өкілдері көшпелі дәстүр бойынша мемлекеттік рәміздердің бірі – мөр қолданғаны белгілі. Бүгінге дейін қазақ хандарының бірде-бір мөрінің артефактісі бізге ұласып жетпеді. Дегенмен, мөрлердің басылым нұсқаларын (факсимилесін) Қазақстан (ҚР Мемлекеттік орталық мұрағаты, ҚР БЖҒМ Ғылым комитеті Орталық ғылыми кітапхана), Ресей (Мәскеу, Санкт-Петербург, Омбы, Орынбор, Қазан мұрағаттары), Қытай (Пекин тарихи бірінші мұрағаты) мұрағаттарында сақтаулы қазақ хан, сұлтандарының ресми хаттарынан көре аламыз.

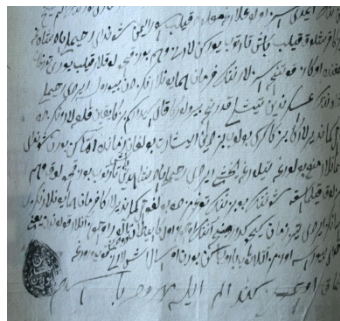
Ол хаттардың барлығы дерлік қазақ хандығы дәуірінің ресми тілінде араб графикасымен жазылғаны белгілі. Қазақ хан, сұлтандарының мөрі күмістен жасалынды, саусаққа жүзік ретінде тағып жүретін «құстұмсық, құсмұрын» пішінді, көбінесе 2x3 см. өлшемді болып келеді. Мөрдің жиегінде жұлдызша белгілер мен оюлар салынса, орта тұсында мөр иесінің, атап айтқанда белгілі бір хан, сұлтанның өзінің, әкесінің аты жөні мен атағы араб графикасында нақышталынып салынған. «Құс тұмсық» мөрдің жоғары тұсының жиек ішінде «Тарақ» таңбасы бейнеленген. Мұның барлығы қазақ хан, сұлтандарына тән мөрдің ерекшелігі [5, 28 б.].

Көп жағдайда XVIII ғасырдағы қазақ хандары мен сұлтандарының мөрлеріне тән «тарақ» таңбасы мен «бәһадүр» сөзі бірегей түркі-моңғол мәдениетінің көрінісі. Мөрлер қандай-да бір билік тұлғасының саяси өмірдегі шені мен атағын, қандай қызмет атқарғандығын көрсететін маңызды құжат болып табылады. Себебі, дәстүрге сай, мөрлерде иесінің алдымен батыр, содан соң сұлтан, кейін хан болғандығы жазылады. Демек, мөрдегі бұл жазулар мөр иесінің мемлекеттің саяси-әлеуметтік өмірінде атқарған қызметі мен алған рөлін айқындайды. Төменде Абылай мен Әбілпейіз сұлтанның мөрлері басылған саяси құжаттар мен мөрдің өзі берілген:

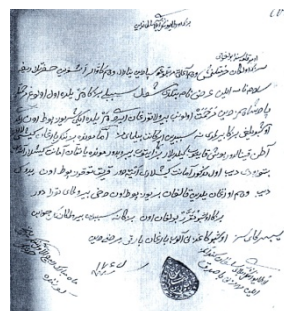
1. Абылай ханның мөрі:

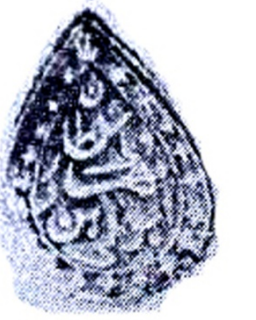
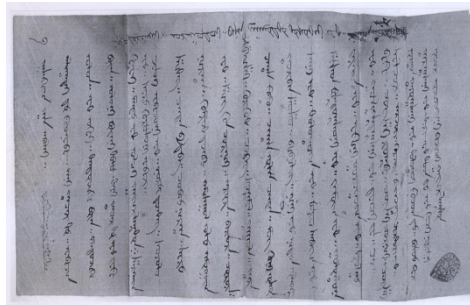
Абылай ханның Сібір корпусының командирі, генерал-майор П. А. Девицка жазған хаты.
ҚР Орталық ғылыми кітапхана қоры. № 251

Абылай ханның хаты. РФ, Орынбор облысының мемлекеттік мұрағаты. Ф.1.О-1.Д.176

Абылай ханның 1765 жылы Орынбор генерал-губернаторына жазған хаты.
РФ, Омбы облысының мемлекеттік мұрағаты Ф.1.О-12.

Абылай ханның Манчжүр-Цин патшасына ойратша «тотын» жазумен жазған хаты.
Пекин бірінші тарихи мұрағаты. № 2573-59

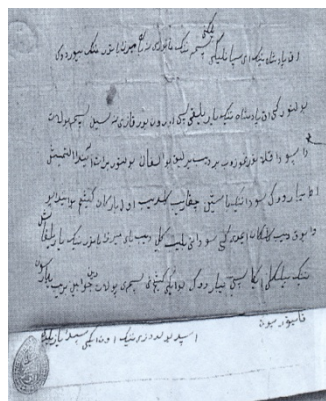
Абылай хан мөрінің жаңғыртылған сызбасы (1771-1780 жж.)

“ABULAY HAN BIN BAHADUR WALI SULTAN”

Мөрдің өлшемі: 2,7x2,1 см

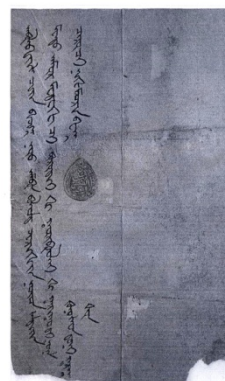
21 – жұлдызша, «Тарақ» таңба

2. Әбілпейіз баһадүр сұлтанның мөрі:

Омбы облысының мемлекеттік мұрағаты.

Ф.1. О.1. Д.240

Әбілпейіз сұлтанның

Манчжүр-Цин патшасына ойратша «тотын» жазумен жазған хаты.

Пекин бірінші тарихи мұрағаты.

№ 1735-10

Әбілпейіздің Нұсанға жазған хаты

(-1783)

Әбілпейіз сұлтанның мөрінің жаңғыртылған сызбасы

«ABU AL-FEIZ BAHADUR SULTAN»

Өлшемі: 2,5x1,8 см

12 – жұлдызша, «Тарақ» таңба

Далалық дипломатияда билік тұлғалар мөрлерінің қаншалықты маңызы болғаны жайлы И. В. Ерофеева былай дейді: «Персональные печати казахских ханов и султанов строго специфической формы и своеобразного художественного оформления имели большое символическое значение как внутри Степи, так и в сфере международных отношений Казахского ханства (с 80-х гг. XVIII в. – Казахских ханств) с другими государствами и народами. Сам факт обладания такой печатью наглядно свидетельствовал о высоком официальном статусе ее владельца в казахском обществе, принадлежности последнего непосредственно к правящей верхушке номадов и присущих этому лицу особых привилегий и прав в сфере политического управления всем кочевым населением региона либо же входившими в его состав крупными родоплеменными группами кочевников».

Сонымен қатар қандай-да бір билеушіде жеке құстұмсық мөрдің болуы оған елдің ішкі және сыртқы саясатына араласу құқығын беретіндігі жайлы да сөз қозғайды: «Наличие у какого-либо правителя Степи собственной каплевидной печати с личными удостоверительными знаками факти-

чески означало для монархов и чиновников соседних государств его легитимное право выступать в политических контактах внутри и за пределами своей страны от имени всех официально подвластных ему социальных объединений казахов (союзов родов и племен, жузов и т.д.) и принимать правовую ответственность персонально на себя. Весьма примечательно в этой связи, что царское правительство, принимая в 1731, 1738 и 1740 гг. официальную присягу казахских ханов Абулхаира (1710-1748), Семеке (1724-1737), Абулмамбета (1739 - ок. 1771) и влиятельного султана Аблая (1711-1780 гг. – даты жизни) с подвластными им родоплеменными группами казахов Младшего и Среднего жузов на верность российской короне, настойчиво требовало от каждого из этих титулованных лиц подтвердить свои личные подписи на присяжных бумажных листах оттисками их прикладных персональных печатей. Близким по содержанию было символическое значение ханских и султанских печатей и внутри самой Казахской степи среди кочевников трех жузов, подтверждением чему может служить многовековая практика употребления их казахскими чингизидами для заверения разного рода актов документов и официальных посланий, адресованных султанам, биям, батырам и старшинам» [5, 33 б.].

Құжаттық деректерді деректанулық зерттеу мен орта азиялық акттардың дипломатикасы мөрлерді зерттеу мен олардың құжаттардағы баспа-таңбасы. Документалисттердің айтуынша әзірше мөрлердің арабографиялық жазбаларын құжатта жекелеген баспа-таңбасы бойынша оқудың өзі де жиі қиындық тудырады, кейде тіпті мүмкін емес те болып жатады. Баспа-таңбалар кейде анық көрінбейді, қағаздың майысқан жерінде өшірілген немесе зақымдалған, нәтижесінде есімдер, титулдар немесе мөр басқан тұлғалардың қызметі анықтала алмады. Егер мөрді өзінше объект ретінде арнайы зерттесе, бұл қиындықты жеңуге болады. Тиімді әдіс (нумизматикада кең қолданылады) – мөрлердің типтері мен нұсқаларының графикалық реконструкциясы (бірнеше бірдей, бірақ сапасы мен сақталуы әртүрлі баспа-таңбаларды салыстыру арқылы).

Алайда мөрлерді немесе баспа-таңбаларды зерттеу тек құжаттардың жариялануымен, олардың датировкасымен, атрибуциясымен, олардың формулярын зерттеумен (дипломатика) және деректанулық зерттеумен байланысты көмекші міндеттермен ғана шектелмейді. Мөрлер – арнайы тарихи дисциплинаның объектісі – сфрагистика, оның тек жоғарыда аталғандар қолданбалы ғана емес, сонымен қатар өзінің мүлдем басқа міндеттері де бар.

Арабографикалық мөрлер мен олардың баспа-таңбалары – тарих зерттелуі үшін маңыздылығы анықталмаған деректердің бірі, бұл әлі де «көтерілмеген тың». Мөрлер тек мол әрі, тарихи ақпараттың пайдаланылмаған қоры бар Өзбекстанның жинақтарындағы жүзмыңдаған құжатқа ғана қойылған жоқ. Ал арабографикалық сфрагистика қазір алғашқы қадамдарын ғана жасап жатыр. Шетелде оның жағдайын жеткілікті дәрежеде А.А. Иванов жариялады, ол «мұсылман сфрагистикасы бөлек дисциплина ретінде қазіргі таңда қалыптасуда», тек «соңғы жылдары ғана мөрлерді зерттеуге бетбұрыс болып жатқаны байқалады». Орта Азияның арабографикалық сфрагистикасына келер болсақ, тек баспа-таңбаларының (құжаттардың жариялануымен байланысты) жарияланымның кейбіреуі жайлы, санаулы ғана мөрлер жайлы, дипломатика шеңберінде «қолданбалы» сипаттағы жекелеген бақылаулары жайлы (мөрлердің құжатқа басылған жері, тізбек «құжаттың түрі – мөрдің иесі» және т.б.), тақсырлар мен қызметтік тұлғалардың мөрлері кездесетін түрлі себептермен жіберілген жеке хабарламалар жайлы.

Орта азиялық дипломатикамен қатар мөрлерді зерттеуге зор үлес қосқан Орта азияны зерттеуші – А. А. Семенов. Ол бірінші болып сфрагистиканың маңыздылығы мен аянышты жағдайын көрсетті: «... Орта азиялық сфрагистика мәселелері ғылыми әдебиетте өте әлсіз баяндалады»; «... жалпы Орта азия үшін және Бұхара үшін жергілікті сфрагистиканың осындай тарихы жергілікті хронологияға, әдебиет пен өнер тарихына және жергілікті нумизматикаға жақсы құрал болатыны сөзсіз. Мәселенің мәнісінде, Орта азия мөрлерінің ерекше белгісі ол – қожайынның өзіне мөр алып, алған жылына қатысты даталаудың болуы». А. А. Семенов билеушілер мен шенеуніктер мөрлерінің формасын суреттейді. Манғыттар династиясының әмірлерінде шағын домалақ мөр болды. Облыс билеушілері мөрдің екі түрін қолданды: пішіні бадам дәні тәрізді, егер де билеуші патшалық құрып отырған үйден болса және төртбұрышты, сопақша немесе төменгі бұрыштары шабылған. Улемдер (дін басылар мен заңтанушылар) үлкен домалақ мөрлерді иемденді. Күшбегілерде бұрыштары кесілген сопақша мөр болды, бетіне оның есімі мен қызметінің аты ойылып жазылды. А'ламдар мен муфтилердің мөрлері соттардікі (қазылар) секілді домалақ болды және

өздерінің көлемділігімен, араб жазуларымен жиектелуімен ерекшеленді. Зайырлы мөрлер шағын және бұлай жиектелмеген. Өз мақалаларының бірінде А. А. Семенов мәтіннің аудармасы мен мөрлердің сипатынан басқа жазбаларды сараптап, оларды Ауғанстан мен Иранның мөрлеріндегі жазбалармен салыстырады. Маңыздысы қызметтерді қоса атқару туралы бақылау.

Арабографикалық құжаттардағы мөрлердің баспа-таңбаларының сипаттамаларынан тұратын қор зерттеушілерге дипломатика үшін де өте маңызды бірқатар жеке деректанулық және тарихи бақылаулар жасауға мүмкіндік берді. Алайда документалисттердің қызметіндегі дипломатикаға жеткілікті мөрлердің баспа-таңбалары жөніндегі толық мәліметтер жинағының өзі сфрагистика үшін де, сфрагистикалық міндеттердің толық кешенін шешу үшін де, сонымен қатар мөрлердің зерттеу объектісінен (сфрагистикадағы деректану) толыққанды бұқаралық тарихи дереккөзіне айналуы үшін жеткіліксіз. Кішкене мысал. Сфрагистиканың жеке және қолданбалы міндеттерінің бірі – мөрлердің нашар басып шығарылған немесе нашар сақталған баспа-таңбаларын анықтау. Ол үшін жоғарыда айтылғандай баспа-таңбалардың типтері мен нұсқаларын реконструкциялау қажет. Маңызды белгілердің бірі – баспа-таңбалардың пішіні және картуш пен жазу жолын декоративті безендіру. Егер документалист мөрдің алты қырлы екендігін хабарласа, онда бұл ауызша анықтама мөрлердің алты қырлы баспа-таңбаларының көптеген түрлері мен нұсқаларының кез-келгенін жасыру мүмкін. Басқаша айтқанда, бұл белгінің ауызша сипаттамасы жеткіліксіз, натуралды көлеміне барлық детальдарымен бірге графикалық реконструкция қажет.

Мөрлерді зерттеудің бірінші кезеңі – мөрдің жұмыс бетінің жазбалары мен декоративті безендіруін реконструкциялау болып табылады. Осылайша, мысалыға, жақсы баспа-таңбаны нашар сақталғандарымен салыстыру жолымен қазы ал-куззат Мұхаммед Шарифтің неке қию куәлігіндегі (никах-хатт) мөрдің зақымдалған жазбалары мен даталары, сондай-ақ әмір Хайдар-ханның мөрлеріндегі хадистердің шеңберлі жазбалары қалпына келтірілді.

Мөрлерді зерттеудің екінші кезеңі – мөрлерді классификациялау принциптерін құру және «тип» деген атау берілген негізгі классификациялық бірліктің критерийін анықтау. Ол үшін мөрлерге тиесілі барлық белгілер: мазмұнды (жазбалар) мен формалды (мөрлердің декоративті безендірілуі) сарапталды.

XIX–XX ғ. басында зерттелген мөр баспа-таңбалары жазбаларының репертуары жалқы есімдер, әкені еске алу, негізгі шен, өзге шендер мен титулдар, цифрмен берілген дата, игі тілектер, Құран мен хадистерден алынған цитаталар, моральдік сентенциялар, өлең шумақтарын қамтиды.

Ең тұрақты элементтер – жалқы есім, шен мен дата, дегенмен, анонимді жазбалармен кездесетін мөрлер де кездеседі. Негізінде мөрлердегі жазбалардың репертуары бірдей, тіпті олар түрлі билеушілер мен шенеуніктерге тәуелді болса да.

Мөрлерді зерттеудегі елеулі компонент – композициялық-декоративті безендіру: баспа-таңбалардың пішіні мен оны көмкерген сәнді жиектер, жазу жолындағы өсімдік тәрізді өрнектері, көрген кезде жазбаның бөлігін көрсетіп тұратын фигуралық рамка картушының пішіні. Мөр жұмыс бетінің жазу жолы (сәйкесінше баспа-таңбалардың) әдетте жіңішке өсімдік секілді өрнекпен қапталған болады, жекелеген мөрлерде жануарлардың бейнесі кездеседі.

Мөрлер мен олардың баспа-таңбалары – бұқаралық дереккөзі болғандықтан, оларды зерттеу әдістерін құруға өзге бұқаралық дереккөзі – арабографикалық монеталар мен қазынаны зерттеудің деректанулық зерттеу әдістері көмек берді. Нумизматикалық зерттеулер материалды классификациялаудың маңыздылығы мен нәтижелілігін көрсетті. Е. А. Давидович «...егер классификациялық бірліктері мен олардың критерилері сәтті таңдалса, онда классификация зерттеушінің үздік көмекшісі болып, оған біраз нәрсені айқындайды. Ал егер де классификация сәтсіз болса, ол көмектеспейді, керісінше кедергі келтіруі мүмкін» екендігін әділ басып айтты.

Маңызды әдіс, тағы да нумизматикамен байланысты бұл – мөр баспа-таңбаларының графикалық реконструкциясы. Ол нашар басып шығарылған және жиі өшірілген баспа-таңбаларды анықтап тануға мүмкіндік береді. Мөрдің нашар баспа-таңбаларын анықтап танудың екі мәнісі бар: біріншіден бұл статистикалық өңдеу үшін мөрлердің жалпы санын арттырады, ал екіншіден документалисттерді мөрлерді қате анықтаудан сақтайды, кейде тіпті жалпы документтің өзін [6, 225 б.].

Қорыта айтқанда түркі-моңғол мәдениетінде хандардың тамғалары, Жошы Ұлысы тұсында кең тараған арабографикалық мөрлердің кейбір атрибуттарының қазақ хандары мөрлерінде орын алуы билеуші мөрлерінің өзіндік дәстүрінің қалыптасқандығының белгісі. Бұл дәстүрдің болуы

көшпелі далалық мемлекеттерде дипломатиялық қатынастарда, сонымен қатар мемлекеттің ішкі саяси-әлеуметтік және экономикалық жағдайын реттеуде орасан зор қызмет атқарған хан кеселерінің рөлі қаншалықты маңызды болғанын айқындайды.

Қазақ хандығының XVIII ғасырдағы мөрлері Жошы Ұлысындағы мөрлерге ұқсас болса, XIX ғасыр мөрлерінде ол дәстүр бұзылып, өзгеріске ұшырайды. Бұл да ресей империясына қосылудың салдары болуы әбден мүмкін.

Қазақ хандығының XVIII ғасырдағы хандары мен сұлтандарының мөрлерінде көп жағдайда тарақ таңбасы, жұлдызшалар мен баһадур сөзі жиі кездеседі. И. Ерофееваның айтуы бойынша, XVIII ғасырдан кейінірек мөрлерде баһадур титулы қолданылмады. Бұл да соның дәлелі. Демек, мөрдегі баһадур сөзі сол ханның заманында жаугершілік өмірдің сипатынның дәлелі.

Қорыта айтқанда, XVIII ғасырдағы қазақ хандығының мөрлері Жошы Ұлысындағы мөрлерге ұқсас болса, XIX ғасыр мөрлерінде ол дәстүр бұзылып, өзгеріске ұшырайды, яғни мөрлерде «баһадур» титулы қолданылмайды. Бұл Ресей империясына қосылудың салдары болуы әбден мүмкін. Сондай-ақ қазақ хандары мен сұлтандарының мөрлеріне қарап, далалық мемлекетте хандық мектептің болғанын байқаймыз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ордабаев А. Номадтар кітабы. – Алматы, 1995. – 73 б.
- [2] Базылхан Н., Тұрсынбеков Н. Қазақ хан сұлтандарының мөрлеріне байланысты архив құжаттарының кейбір мәселелері // «Мұрағат және қоғам: мәдени мұраны сақтаудағы өзара әркеттестік» ғылыми практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2009. – 28-35 бб.
- [3] Иванов А.А. Мусульманская сфрагистика: состояние и перспективы изучения. – Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Вып. I. – М., 1989. – 236-246 бб.
- [4] Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XVI вв. – Казань, 1979. – 317 б.
- [5] Ерофеева И.В.. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). – Алматы, 2001. – 148 б.
- [6] Курбанов Г.Н. Принципы классификации среднеазиатских арабиграфических печатей (на примере печатей позднесредневековой Бухары) // «Теория и методы исследования восточной эпиграфики». – М., 2006. – 223-236 бб.

REFERENCES

- [1] Ordabaev A. Nomadkitaby. Almaty, 1995. P. 73.
 - [2] Bazykhan N., Tursynbekov N. Khan Kazakh sultandarynyn morlerine baylanysty archive quzhattarynyn keybir Maseleleri // "Muragat zhane qogam: Madeni murany saqtaudagy ozara arkettestik" gylimi praktikalq Materialdary Conference. Almaty, 2009. P. 28-35.
 - [3] Ivanov A.A. Muslim sphragistics: state and prospects of the study. - Eastern historical source study and special historical disciplines. Vol. I. M., 1989. P. 236-246.
 - [4] Usmanov M.A. Granted acts Jochi Ulus XIV–XVI centuries. – Kazan', 1979. P. 317.
 - [5] Yerofeyev I.V. The symbols of Kazakh statehood (the late Middle Ages and modern times). Almaty, 2001. P. 148.
 - [6] Kurbanov G.N. Principles of classification Central arabografic seals (for example seals late medieval Bukhara) // "Theory and methods of Eastern epigraphy". Moscow, 2006. P. 223-236.
- УДК 94 (574).06/.08:736.3

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХСКИХ ХАНОВ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПЕЧАТЯХ (XVIII–XIX вв.)

Н. А. Досанов

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: сфрагистика, казахское ханство, печать, атрибут, титул.

Аннотация. Известно, что казахские ханы и султаны во время реализации внутренней и внешней политики государства использовали государственные печати. На сегодняшний день печати считающиеся главным объектом исследования сфрагистической науки являются историческими источниками. В статье рассмотрены особенности титулов в печатях казахских ханов и султанов XVIII–XIX вв. и их роль в политической власти.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 256 – 260

**THE USE OF EUROPEAN FRAMEWORK ASSESSMENT SYSTEM
IN THE FORMATION OF INTERCULTURAL COMMUNICATIVE
COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES
IN LANGUAGE HIGHER EDUCATION**

D. S. Duisenbaykyzy, Sh. I. Nurgozhina

Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: Lekai_013189@mail.ru

Keywords: foreign language education, intercultural communicative competence, intercultural interaction, content of education, evaluation system, assessment.

Abstract. Today there is sharp change of estimation of result of education from the concepts of "knowledge", "abilities" and "skills" on concepts "competence", "competence" of student. Accordingly, competence-based approach is fixed in education, as an attempt to give up book-abstract knowledge as center and sense of school education. This confession that authentic knowledge is this individual knowledge, learning in experience of own activity. In connection with the increase of independence of students, and also with changes that going on in the system of education, a necessity of including of competence-based approach for an educational process is obvious. In addition, necessity of including of the Republic of Kazakhstan for outer educational space, registers in a number of documents of Department of education and science of the Republic of Kazakhstan. In this article cross-cultural communicative competence is considered as one of the major competences of modern foreign-language education. Moreover modern effective technologies for formation of cross-cultural communicative competence are defined and types of the European assessment are represented for the competence degree assessment of language institution students.

УДК 378.016:811.111

**ТІЛДІК ЖОО-ДАҒЫ ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДА
СТУДЕНТТЕРДІҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ
ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЕУРОПАЛЫҚ БАҒАЛАУ
ЖҮЙЕСІН ҚОЛДАНУ**

Д. С. Дүйсенбайқызы, Ш. И. Нұрғожина

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: шеттілдік білім беру, мәдениетаралық коммуникация құзыреттілігі, мәдениетаралық қатысым, білім беру мазмұны, бағалау жүйесі, критериалды бағалау.

Аннотация. Қазір білім нәтижесін бағалауда «білім», «қабілеттілік» пен «дағдыны» «құзыреттілік», «құзырлылық» жаппай алмастыруда. Осыған орай білім жүйесіндегі құзыреттілік оқыту амалының орны нақтыланып, кітаптық-абстрактілі білімнен бастарту амалдары мектептік білім беру жүйесінің негізгі және маңызды мазмұнына айналып отыр. Бұл өз кезегінде нағыз білім – ол өзіндік әрекет тәжірибе негізінде қалыптасқан индивидуалды білім екенін көрсетеді. Оқушылардың өз бетінше дұрыс әрекеттер жасауына көзделген мақсаттың күшеюіне байланысты және де білім беру жүйесіндегі өзгерістерге сүйенсек, құзыреттілік оқыту амалының білім беру процесіне енгізудің маңыздылығы айқын байқалды. Сонымен қатар, Қазақстан

Республикасында білім беруді дамыту 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сай Қазақстан Республикасының әлемдік білім беру аясына кіру қажеттілігі де бірнеше маңызды құжаттармен көрсетілген. Мақалада заманауи шетілдік білім берудегі негізгі құзыреттіліктердің бірі – мәдениетаралық коммуникациялық құзыреттілігі ретінде қарастырылып, аталмыш құзыреттілікті қалыптастыруда қолданылатын негізгі заманауи технологиялар қарастырылған. Және де тілдік ЖОО студенттерінің мәдениетаралық коммуникациялық құзыреттілігін қалыптасту деңгейін анықтаушы Еуропалық бекітілген бағалау критерийлері көрсетілген.

Қазіргі таңда білім берудің әлеуметтік құрылымы маңызды элементтердің біріне айналып отыр. Дүние жүзінде білімнің рөлі артып, әр елдің өзіндік білім беру жүйесі тағайындалған. Қазақстан Республикасындағы үлкен өзгерістердің білім беру саласында қамтылуы маңызды іс-шара болып табылады. Осы орайда білім сапасын арттыру мақсатында құзыреттілікті бағалау жүйесін дамыту маңызды екендігі сөзсіз [1].

Коммуникативтік құзыреттілік жеке тұлғаның рухани өсуін қалыптастырады, адамдарды түсіне білуіне көмектеседі [2]. Білім берудің негізгі нәтижесі ретінде тілдік ЖОО түлегі студентте, яғни жеке тұлғада төмендегі құзыреттіліктер болуы тиіс: Құндылықтарды бағалау қасиеті – жаңа қоғам өмірінде өз ролін таба білу, біліктілігі, азаматтық белсенділігі, саяси жүйені түсіну, ең алдымен-өз жерінің, Отанының патриоты болу. Өз халқының және әлем елдерінің мәдениетін түсіну, білу, бағалау, жалпы адамзаттық мәдениеттің жетістіктері мен этномәдени құбылыстарды тану. Адамдар мен өзара іс-әрекет және қарым-қатынас жасау тәсілдерін білу, түрлі әлеуметтік топтармен жұмыс істеу. Өз бетінше іздей білу, талдау, таңдап алып өзгерте білу, ақпараттық технологияны игеру. Жанұяда, еңбекте, экономикада, саяси, қоғамдық азаматтық тәжірибе мен білімге ие болу. Әлеуметтік- қоғамдық жағдайларға нақты талдау жасап, шешім қабылдай білу. Өзіндік қадір- қасиет сезімін ұйымдастыра білу, өз мүмкіндігін нақты даму жоспарларымен салыстыра білу. Оқыту үрдісінде студенттің өз еркімен білім алуына, материалды ойлау қабілетіне бағыттауға, оқытуды жаттанды түрде емес, шығармашылықпен меңгертуге көңіл бөлу қажет. Студенттің қиялы жүйрік, жан дүниесі нәзік, өзін қызықтырған істе белсенді, ақыл-қабілеті дамыған, сондықтан шығармашылық оған шын ләззат, қуаныш сезімін әкелуі тиіс.

Студенттердің шығармашылығын дамыту жолдарын ақпараттық және коммуникативтік құзыреттіліктер арқылы іске асыруға болады. Осыған орай заманауи шетел тілі сабағы студенттердің бойында коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға және дамытуға бағытталған болуы қажет. Ең алдымен оқушылардың тілдік құзыреттілігін дамытуға көңіл бөліну керек, атап айтқанда берілген тақырып көлемінде оқу, сөйлеу, жазу және тыңдап түсінуде мәдениетаралық қарым-қатынас құруға жаттықтыру. Осы мақсатқа жету үшін коммуникативтік үлгідегі сабақтарды ұйымдастыруға үлкен мән берілуі тиіс. Олар төмендегідей сабақ түрлерін өткізу:

- конференция сабақ;
- жарыс сабақ;
- дөңгелек үстел сабағы;
- сынақ сабақ;
- экскурсия сабақ;
- спектакль сабағы және т.б.

Жоғарда аталған коммуникативтік үлгідегі сабақтар дәстүрлі сабақтарға қарағанда оқушылардың бойындағы адамгершілік қасиеттерін оятып, оларды тәрбиелік пен жолдастыққа, саналылыққа әлеуметтік негіздердің қалыптасуына, халықтар арасындағы ынтымақтастық пен достыққа, сыйласымдыққа әсерін тигізеді. Мұндай сабақтарда оқушылардың ұжымдық ой-пікірлері қалыптасып, сыныптағылардың пікірі бойынша тұжырым жасауды, ортақ іске өз үлестерін қосуды, жолдастарының жауаптарына пікір айтуды, әртүрлі ойларды сын елегінен өткізуді, дұрыс ұсыныс жасай алуды үйренеді.

Сабақта ағылшын тілінде сөйлейтін мемлекеттердің мәдениеті мен өз елінің мәдениетін қатар қарастыру оқушылардың әлеуметтік мәдениеттілік құзыреттілігін дамытуға ықпал етеді. Мысалы: сабақта оқушылар Ұлыбритания мен Қазақстанның мерекелері жайлы өтеді. Осы тақырыптарды өту барысында ағылшын тілінде мерекелерге байланысты бейне фильмдер көрсетіп, оларды талдау, біздің мемлекетімізде тойланатын мерекелермен салыстыру. Венн диаграммасы арқылы ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау. Сонымен қатар коммуникативтік құзыреттілікті дамыту

үшін тақырыпқа байланысты диалог, қойылымдар әзірлеу, рөлдік ойындар ойнау т.с.с. тапсырмаларды орындатуға болады. Коммуникативті біліктілікті дамытуда үлес қосатын сабақтың бір конференция сабағына тоқтала кетейік. Конференция сабағы студенттердің шығармашылық қабілетін дамытып, олардың ағылшын тілінде коммуникация жасай алуына мүмкіндік туғызады. Конференцияға дайындық кезінде студенттер өз бетімен баяндама тақырыптарын таңдайды, зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында алынған нәтижелер бойынша есеп беруге дайындалады. Конференцияны арнайы бір топта немесе университеттік сипатта да өткізілуге болады. Конференцияны өткізудің бір түріне симпозиум жатады. Симпозиумда оқытушы жалпыға бір мәселені дайындап, ал студенттер сол мәселе төңірегінде өз ойларын жазбаша және ауызша даярлайды. Конференция сабағын ұйымдастыруда оқушылардың сабаққа белсенділігі мен әр студенттің білімін жеке бағалауға мүмкіндік береді [4].

Ал енді осы аталмыш құзыреттілікті шетел тілі сабағында еуропалық критериясына сай бағалау қалай жүргізілмек? Тілдік ЖОО дамуының қазіргі кезеңінде білім сапасын бағалау жүйесін өзгерту немесе жаңарту мәселесі неліктен пайда болды? Ол үшін ең әуелі, мәселенің туындауына себепші болып отырған мынадай қайшылықтарды қарастыру қажет:

1. жүйенің қазіргі заманға сай білім жүйесін қанағаттандыра алмауы (бағаның субъективтілігі, нақты бағалау критерийінің болмауы – бағалаудың дұрыс немесе дұрыс еместігі туралы ақпараттың болмауы);

2. студент танымындағы өзгерістер мен білім саласындағы қалыптасқан қарым-қатынастар сипаты арасындағы қайшылықтар;

3. білім беру жүйесіндегі болып жатқан өзгерістер мен осы жүйені басқарудың сипаты арасындағы қайшылықтар;

4. әлеуметтік сұраныстардың өзгеруі.

Қазіргі білім беру жүйесінің ерекшелігі оның негізгі тауары- құзыреттілік, яғни білім алушының қандай да бір іс-әрекетке құзыреттілігін дамыту, арттыру, қалыптастыру. Біз шетел тілі студентінің білімін, біліктілігін, дағдысын бағалаудан оның құзыреттілік қасиетінің қалыптасуын бағалауымыз керек.

Студенттің құзыреттілігін дамытуда педагогикалық технологиялар мен бағалау жүйесінің алатын рөлі зор. Ал бұл өз кезегінде бағалау жүйесіндегі дамытушылықты қажет етеді.

Осы уақытқа дейін бағалау жүйесі қалыптасқан уақытта студенттің білім деңгейін көтеруді негізге алып құрылған болатын, ал қазір студенттердің білімділігі ғана басты рөлде емес, басты рөлде студенттің құзыреттілігін, оның жеке тұлғалық қасиеттерін дамыту, қоршаған ортамен дұрыс қарым-қатынасу, өзін-өзі дамыту, өзіндік білімін көтеру сияқты мақсаттар қойылған.

Нақтырақ тоқтала кетсек, шетел тілінде мәдениетаралық коммуникациялық құзыреттілігінің оқытудың соңғы нәтижесі деп анықтаған көптеген елдік және шетелдік ғалымдардың еңбектерін білеміз. Алайда тілдік ЖОО студенттерінің сол құзыреттіліктің қаншалықты деңгейде қалптасуын бағалайтын нақты критерий мен сол жоғары даму дәрежедегі құзыретті тұлғаны әзірлейтін білім мазмұны мен міндеттері толық ескеріле бермейді. Еуропа елдерінде осы шеттілдік құзыреттілікті бағалау мен оны тексеруге арналған ұйымдар 1971 жылдан бастап әлемнің түрлі елдерінде тәжірибеден өтіп, сол жүйені әлі күнге дейін қалыптасуда.

Мәдениетаралық коммуникациялық құзыреттілікті бағалауда екі бағалау терминіне тоқталайық: олар ағылшын тілінен аударғанда критериялды бағалау (assessment) мен қорытынды бағалау (evaluation) деп ажыратады.

Критериялды бағалау дегеніміз белгілі бір оқыту программасындағы мақсатқа жетуге қойылған міндеттердің орындалып, жүзеге асуын қадағалауға арналған мониторинг. Критериялды бағалау мынадай жағдайларды қолданылады:

- студенттер нені үйренді (нәтиже);
- материалды қандай жолмен меңгерді (процесс);
- олардың оқудағы амалдары (оқудан алдын, барысында және программа соңында).

Мысалыға шетел тілі сабағын бастамас бұрын оқытушы критериялды бағалауды студенттердің курсқа дейінгі деңгейін анықтауға қолдана алады. Одан кейін кіріспе бөлімінде критериялды бағалау студенттердің нені қалай үйреніп жатқанын тексере алады, ол өз кезегінде мұғалімнің келесі әрекетін жоспарлауға мүмкіндік береді. Сынақтар немесе қосымша карточкалар арқылы студент-

тердің сабақта ең игеруге қиын біліктіліктерін анықтауға қолдануға болатын формативті критериялды бағалаудың негізгі түрлері болып саналады. Ал кіріспе бөлімінен соң критериялды бағалау екі мақсатта қолданылады: 1 - студенттердің білімінде нақты бір өзгерістердің болып болмауын анықтауда (ол соңғы емтихан болуы мүмкін), 2 - оқытушының белгілі бір курсты немесе бағдарламаны қайталау керегін анықтауда.

Ал жалпы бағалау курс жетекшісі немесе пән мұғалімінің белгілі бір курстың белгіленген мақсаттарға жетуі жайлы қорытынды бағалау болып табылады.

Біздің осы мақаланы жазудағы негізгі мақсатымыз - осы бағалау критериясын дұрыс қолдана отырып шетел тілін меңгерушісінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптасу деңгейін зерттей отырып оны әрі қарай дамытуға мүмкіндік беретін оқыту жолын ашып көрсету болып отыр. Сондықтан да біз Еуропалық бағалау критериясына жауап беретін тұлға даярлауда критериялды бағалаудың келесі түрлерін шетел тілі сабағында орын орнымен және де уақытылы қолдануды ұсынамыз (кесте) [5]:

Кесте

1	Жетістік-критериялды бағалау	Шеберлік-критериялды бағалау
	Нормативке негізделген бағалау (НН)	Критерийге негізделген бағалау (КН)
	Шебер меңгеру КН	Континуум КН
	Жалғаспалы критериялды бағалау	Нақты критериялды бағалау
	Қалыптастырушы критериялды бағалау	Суммативті критериялды бағалау
	Нақты критериялды бағалау	Жанама критериялды бағалау
	Орындаушылық критериялды бағалау	Білім критериялды бағалау
	Субъективтік критериялды бағалау	Объективтік критериялды бағалау
	Қорытынды тізім рәйтингі	Орындау рәйтингі
	Белгі қою	Бағыттаушы талдау
	Тұтас критериялды бағалау	Аналитикалық критериялды бағалау
	Қатарлы критериялды бағалау	Категориялы критериялды бағалау
	Басқалар тарапынан бағалану	Өзін-өзі бағалау

Мақаламызды қорытындылай келе, жоғарыда аталып кеткен коммуникативті үлгідегі сабақтар студенттердің оқу-танымдық ынтасын, белсендендіру міндеттерін шығармашылықпен шешуге, өз көзқарастарын қалыптастыруға, ойлауға, тұжырым жасай алуға, білімдерін жүйелі түрде толықтыруға, тереңдетуге, ағылшын тілінде қатесіз еркін сөйлеу дағдыларын дамытуға жағдай туғызады. Және кесте көрсетілген критериялды бағалау түрлерін әр заманауи технологияны қолдануда еске ала отырып студенттің жеке жеке әрекеті жан жақты объективті бағаланса, студенттердің мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілігінің толыққанды қалыптасып немесе нақты дамыту қажет дағды мен біліктіліктерді анықтауға елеулі әсерін тигізбек.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы.
- [2] Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М., 1991. – Б. 328.
- [3] Левитан К.М. О содержании понятия "коммуникативная компетентность". Перевод и межкультурная коммуникация. – Екатеринбург: Издательство АБМ, 2001. – № 2. – Б. 89-91.
- [4] Сысоев П.В. Развитие умений учащихся воспринимать текст на средней и старшей ступенях общего среднего образования. Иностранные языки в школе. – 2007. – Б. 56-58.
- [5] Байғараева Раушан. Заман талабына сай оқыту міндетіміз [Мәтін] // Қазақстан мектебі. – 2009. – № 3. – Б. 267.
- [6] Гальскова, Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. заведений – 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр "Академия", 2006. – Б. 336.
- [7] Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – Б. 34-42.

REFERENCES

- [1] State program of education development in the republic of Kazakhstan for 2015.
- [2] Passov E.I. Communicative method of teaching foreign language speaking. M., 1991. P. 328.
- [3] Levitan K.M. The content of the concept of "communicative competence". Translation and Intercultural Communication. Ekaterinburg: Publisher ABM, 2001. № 2. P. 89-91.
- [4] Sysyoev P.V. Developing students skills to perceive the text on the middle and senior levels of secondary education. Foreign languages at school. 2007. P. 56-58.
- [5] Baygaraeva, Raushan. Zaman talabyna sai okytu mindetimiz. Kazakhstan mektebi. 2009. № 3. P. 267.
- [6] Galskova N.D., Gez N.I. The theory of learning foreign languages. Didactics and methodology: Textbook. benefits for students. ling. un-ing and facts. in. lang. Executive. ped. Proc. institutions. 3rd ed., Sr. M.: Publishing center "Academy", 2006. P. 336.
- [7] Winter I.A. Key competences - the result of a new paradigm of education. Higher education today. 2003. № 5. P. 34-42.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЕВРОПЕЙСКОЙ СИСТЕМЫ КРИТИЧЕСКОГО ОЦЕНИВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ НА УРОКЕ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Д. С. Дуйсенбайкызы, Ш. И. Нургожина

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: иноязычное образование, межкультурная коммуникативная компетенция, межкультурное общение, содержание образования, система оценивания, критериальное оценивание.

Аннотация. Сейчас происходит резкая переориентация оценки результата образования с понятий «знания», «умения» и «навыки» на понятия «компетенция», «компетентность» обучающихся. Соответственно, фиксируется компетентностный подход в образовании, как попытка отказаться от книжно-абстрактного знания как центра и смысла школьного образования. Это признание того, что подлинное знание – это индивидуальное знание, создаваемое в опыте собственной деятельности. В связи с увеличением самостоятельности учащихся, а также с изменениями, происходящими в системе образования, необходимость включения компетентностного подхода в образовательный процесс является очевидной. Кроме того, необходимость вхождения Республики Казахстан в мировое образовательное пространство, отмечается в целом ряде документов Министерства образования и науки РК (Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005–2010 годы). В данной статье межкультурная коммуникативная компетенция рассматривается как один из важнейших компетенции в современном иноязычном образовании. А также определяются современные эффективные технологии для формирования межкультурной коммуникативной компетенции и представляются виды Европейского критериального оценивания данной компетенции у студентов языковых вузов.

Поступила 08.12.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 261 – 268

**ECONOMIC PERFORMANCE OF FORMING WORK VALUES
AT STUDENTS IN THE DUAL TRAINING****S. A. Zholdasbekova, Zh. O. Nurzhanbaeva**

South Kazakhstan State University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan.

E-mail: saulez.63@mail.ru; janat189@mail.ru

Key words: duality, dual training, technical and vocational education, labor values.

Abstract. All the values of the world civilization, all the economic and cultural wealth are created by human labor, not by virtual financial institutions. Therefore, it is the real productive work is the basis for the policy of social modernization of the country. In today's world, it is highlighted the work - as the decisive factor in the national conditions of the XXI century, in the face of global competition. Currently the company makes a new generation of competent professionals demand, including Maturity labor values. However, the system of modern technical and vocational education of the Republic of Kazakhstan has some deformation in the implementation of training competitive specialists, society demands. Intensive process of structural changes occurring in the economy of the Republic of Kazakhstan, resulted in the highest demand for specialists of a new formation, which should be based on the historical, economic and political situation in the country to successfully implement these processes. In the process of modern information technology technical and vocational education is experiencing the beginning of a new stage of development. Innovative technology innovations and technologies in the sphere of influence increase the standard of living in a society that has led to high standards of professional training. The effectiveness of the formation of labor values at students in the dual training is due to social partnership of educational institution of vocational education and enterprises.

In conjunction with the integration of a professional orientation of the educational institution of vocational education and enterprises, the concept of the dual process can be considered as a common methodological and pedagogical category. "Dualism" of methodological concept from Latin as Dualis - the duality.

This article discusses the problem of the introduction of dual training in vocational and professional education and efficiency of formation of students' work values.

ӘОЖ 331.361

**ДУАЛЬДІ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ
ЕҢБЕК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ****С. А. Жолдасбекова, Ж. О. Нұржанбаева**

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

Түйін сөздер: дуальдық, дуальды оқыту, техникалық және кәсіптік білім беру, еңбек құндылықтары.

Аннотация. Әлемдік өркениеттердегі барлық құндылықтар, экономикалық және мәдени байлықтар виртуалды қаржы институттары арқылы емес, адам еңбегінің жемісі. Сондықтан нағыз өндіруші еңбек елдің әлеуметтік модернизациялау саясатының негізі болып табылады. XXI ғасырдың бас кезеңіндегі жаһандық бәсекелестік жағдайында шешуші ұлттық фактор – еңбек қоғамда алдыңғы қатарда. Қазіргі кезеңде қоғамда бәсекеге қабілетті, құзыретті болашақ маманның тұлғасына еңбек құндылықтарының қалыптастыру талабын қойып отыр. Алайда, Қазақстан Республикасында техникалық және кәсіптік білім беру жүйесі қоғамға қажет бәсекеге қабілетті мамандар даярлауда іске асыру үдерістерінде бірқатар өзгерістерге орын алды.

Қазақстан Республикасының экономикасындағы құрылымдық өзгерістердің қарқынды үдерісі жаңа формацияға қажетті жоғары білікті мамандарға сұранысты арттырды, олар жаңа дәуірдегі тарихи, экономикалық және саяси жағдайда бұл үдерісті нәтижелі іске асыра бастады. Заманауи ақпараттық технологиялар үдерісінде техникалық және кәсіптік білім беру өз дамуының жаңа кезеңіне аяқ басты. Өндіріс саласындағы техника және технологиялардағы инновациялық жаңалықтар адамдардың өмір сүру деңгейінің сапасын арттырды, бұл өз кезегінде жоғары стандартты мамандар даярлауға сұранысты күшейтті. Дуальді оқыту үдерісінде студенттердің еңбек құндылықтарын қалыптастырудың экономикалық тиімділігі кәсіптік білім беру мекемелері мен кәсіпорындар арасында орнатылған әлеуметтік серіктестіктің нәтижесіне негізделеді.

Кәсіптік білім беру мекемелері мен кәсіпорындардың интеграциясының кәсіби бағыттылығының сәйкес келуі, екіжақты іс-әрекет ету үдерісі тұрғысынан бірыңғай әдіснамалық және педагогикалық категория ретінде қарастыруымызға болады. «Дуализм» әдіснамалық тұжырым ретінде латын тілінен аударғанда Dualis – екі жақты мағынасын білдіреді.

Мақалада техникалық және кәсіптік білім беру жүйесіне дуальді оқытуды ендіру мәселесі және студенттердің бойында еңбек құндылықтарын қалыптастырудың экономикалық тиімділігіне ықпалы қарастырылды.

Кіріспе. Н. Ә. Назарбаев «Қазақстанның әлеуметтік жаңартылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты мақаласында: «Дуальді кәсіптік білім беруді дамытудың маңызына тоқтала келе, бұқаралық маман кадрларының жетіспеушілігін еңсеруге мүмкіндік беретін заманауи қолданбалы біліктілік орталықтары қажеттілігін атап көрсеткен болатын. Дуальді оқыту жүйесінің техникалық салада алар орнын айқындап, колледждерде дуальді оқыту әдісін енгізу туралы нақты тапсырма да жүктеген болатын [1].

Дуальді оқытуды енгізу үшін жаңа ҚР Еңбек кодексіне «дуальді оқыту», «дуальді оқыту бойынша келісім» ұғымдары енгізілді, «Дуальді оқыту» атты жаңа бап енгізілді (119-бап). «Білім туралы» ҚР Заңына ұғымдық аппаратына, Білім және ғылым министрлігінің, жергілікті атқарушы органдардың құзыреттеріне, білім беру бағдарламасына 60% практика ұлғайған өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

«100 қадам баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет ұлт жоспарының» 76, 77, 78, 79-шы қадамдарын жүзеге асыруға бағытталған нақты нормалар қабылданды. Атап айтқанда:

- «дуальді оқыту» ұғымы Еңбек кодексінің жобасына сәйкес келтіріліп кәсіпорынның, оқу орнының және білім алушының жауапкершілігі бірдей болатыны жөніндегі ережемен толықтырылды;

- дуальді оқыту нысаны бойынша білім беру бағдарламалары үшін кәсіпорында іске асырылатын оқу процесінің үлесі кәсіпорын базасындағы өндірістік оқыту мен практиканың 60 %-ынан кем болмайды деп белгіленді;

- жастарды мамандықпен қамтамасыз ету мақсатында алғашқы техникалық және кәсіптік білім беру тегін берілетіні жөніндегі норма қабылданды;

- мемлекеттік білім беруге тапсырысты еңбек нарығының сұранысын ескере отырып орналастыруды көздейтін,

- техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру ұйымдарының жұмыс өтілі бар түлектеріне жоғары оқу орындарына түсу кезінде басым құқық берілетіні;

- мемлекеттік білім беру тапсырысы негізінде білім алған азаматтар оқу орнын аяқтағаннан кейін кемінде үш жыл өз мамандығымен жұмыс істеп өтейтіні туралы нормалар енгізілді.

Неміс ойшылы И. Г. Фихте «білім өзі ғана емес, мінез-құлық білімге сәйкес еңбек әрекетінде ғана адам құндылығы анықталады», - деген болатын. Бұл идея дуальдік оқыту жүйесіндегі «әрекет арқылы оқыту», «үдеріс арқылы оқыту» қағидаларымен үндес келеді. Мысалы, оқу топтарында жоба әдісін қолдану барысында таңдаған тақырыптар бойынша жұмыстарын орындауға тапсырма беру, ол үшін қаражат беріп қажетті заттар сатып алу, алынған материалдар құнын есептеп шығару, негіздеу, компьютерлік бағдарламаларды қолдану, тапсырмаларды күрделендіру, шешімдер қабылдау, кәсіпорындардағы бағдарламалық басқару станоктарында операциялар орындау, өндіріс орындардағы шеберлерден кеңес алу, жоба жұмысын кәсіпорындарда қорғау, кәсіпорын басшылығы тарапынан қаржылай қолдауды ұйымдастыру студенттердің еңбек етуге деген қызығушылықтарын арттырады, өз таңдаған мамандығына деген сүйіспеншілігі артуына мүмкіндіктер береді.

Дуальді жүйеде қолөнерге, кешенді, жобалық тапсырмаларға негізделген, квалификация алуға бағытталған кәсіпке оқыту жүзеге асады. Осы орайда Германияда кәсіптік оқыту федералдық

институтының эксперттері дуальді оқыту жүйесінің философиялық негізі «Befuf» аударғанда «кәсіп», «еңбек» ретінде қарастыра отырып болашақ жұмысшы мамандарды даярлау мәселесіне аса жоғары мән берген.

Дуальдік оқыту жүйесі - педагогика мен экономикадағы озық ойлардың интеграциясы ретінде елдің бәсекеге қабілеттілігін көрсететін көрсеткіштердің бірі ретінде жоғары білікті, еңбек құндылықтары қалыптасқан мамандар даярлауға қызмет етеді. Сапалы әрі өз еңбегімен өзін материалдық және рухани қанағаттандыра алатын жұмыс күші мемлекеттің гүлденуінің кепілі болады. Сондықтан да, еліміздің экономикалық дамуына ықпал ететін тетіктердің бірі - дуальді оқыту барысында жұмыс беруші мен білім беру мекемелері арасында ынтымақтастықты орната отырып, заман талабына сай бәсекеге қабілетті болашақ жұмысшылардың еңбек құндылықтарын қалыптастыру бұл мәселенің өзектілігін айқындайды.

Зерттеу әдістері. Дуальді оқыту - бизнестің, болашақ маман мен мемлекеттің мүдделерінің бірлестігін құра отырып, болашақ маманның бойында еңбек құндылықтарын қалыптастырудың заманауи ықпал ету ортасын құрады. Бұл құрылған шынайы еңбек қатынастарына негізделген ортада тұлға өзінің игерген теориялық білімдерін, іскерліктері мен дағдыларын, креативтілігін, құзыреттіліктерін тікелей еңбек операцияларын орындау арқылы жүзеге асырады. Дуальді оқыту жүйесінде студент еңбек ұжымының мүшесі ретінде өзін сезіне отырып, өзіне берілген тапсырмаларды жауапкершілікпен орындауға тырысады, болашақта осы еңбек ұжымында қаламын деген сенімділігі орнығады, өзінің атқарған жұмысына лайықты жалақы алады (әрине бұл кәсіпорын басшылығының құзырындағы мәселе), өзінің білімін көрсетуге, өзін жүзеге асыруға мүмкіндік алады, еңбек етуге деген құлшынысы артады, еңбек ұжымының мәнін материалдық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар руханилық тұрғыдан түйсінуге мүмкіндіктер беріледі. Студент білім беру мекемесінің қабырғасында жүріп өзінің болашақ жұмыс істейтін орнын анықтайды, сол еңбек ортасына бейімделеді, өндірістегі қолданылып жатқан заманауи технология жетістіктерімен танысып, игереді.

Осы тұрғыдан алғанда кәсіби мектеп пен өндірістің өзара тиімді байланысын, өндірістегі кәсіби оқытудың экономикалық рентабелділігін зерттеген W. Greinert [2], дуальді оқыту жүйесі ТМД елдерінде Л.И.Корнеева [3], Е.В. Корягина [4], Е.Е. Федотова [5], О.Д. Федотова [6], еңбектері кәсіби-техникалық білім беру үдерісіне ендірілуде.

Ал, психологиялық-педагогикалық зерттеулерде кәсіптік білім беру үдерісінде жоғары сынып оқушыларының бойында кәсіптік-еңбек құндылықтарын қалыптастыруды Т.В. Корбанович [7], нарықтық экономика жағдайында жастардың еңбек іс-әрекеттерінің педагогикалық негіздері және оның әлеуметтік белсенді тұлғаны қалыптастырудағы ролін О.В. Муродов [8], Германиядағы мектеп бітірушілердің еңбек етуге даярлаудың педагогикалық негіздерін О.В. Приступа [9], XX ғасырдың 90-шы жылдары – XXI ғасырдың бас кезеңінде біріккен Германияның орта кәсіптік білім беру жүйесінің дамуы туралы қарастырған А.Н.Кирилловский [10], ССУЗ студенттерінің дуальді мақсатта кәсіптің даярлауды ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету туралы Л.Н. Самолдина [11] зерттеуін арнаған.

Еңбек құндылықтарын әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар жүйесінде кеңінен қарастырған. Атап өтетін болсақ, XX ғасырдың соңы – XXI ғасырдың бас кезеңінде Ресейде студенттердің құндылық бағдарларын қалыптастыруда мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар мен мекемелердің қызметін В.В.Ткаченко тарихи тұрғыдан зерттеген [12]. Әлеуметтік ғылыми зерттеулерде жастардың еңбек құндылықтарын қалыптастырудағы әлеуметтік мәдени факторларға өз ғылыми зерттеуінде назар аударған О.А.Рогачева аймақтық ерекшеліктердің орны мен роліне әлеуметтік тұрғыдан тоқталған [13], Т.С. Кривцова еңбек мазмұны қызметкердің кәсіби қызметіне құндылық-мотивациялық детерминанты ретінде [14], Л.А.Чистякова [15] қызмет көрсету саласына жұмысқа орналасудағы тәжірибелерінде жастардың еңбек құндылықтары, Н.В. Корж [16], қазіргі кезеңдегі студент жастардың еңбек құндылықтары, Е.В. Горбенко [17], еңбек мотивацияларының факторларын жүйелі талдау еңбек қатынастарын онтайландыру шарттары ретінде, А.Н. Покида [18], Ресей экономикасының трансформациялануы жағдайындағы еңбек саласындағы студент жастардың құндылық бағдарлары, И.Н. Воробьева [19], ірі кәсіпорындар персоналдарының еңбек мотивациясы жүйесінің трансформациялануы, В.А. Макаров [20], еңбек нарығындағы қазіргі ресей жастары: мотивациялық талдау, И.В. Королев [21], қазіргі ресей жастарының еңбек белсенділіктері: әлеуметтік талдауларын атап өтуге болады.

Экономикалық зерттеулерде А.В. Новичков [22], еңбекті өлшеудің теориялық-әдіснамалық негіздерін қарастырған.

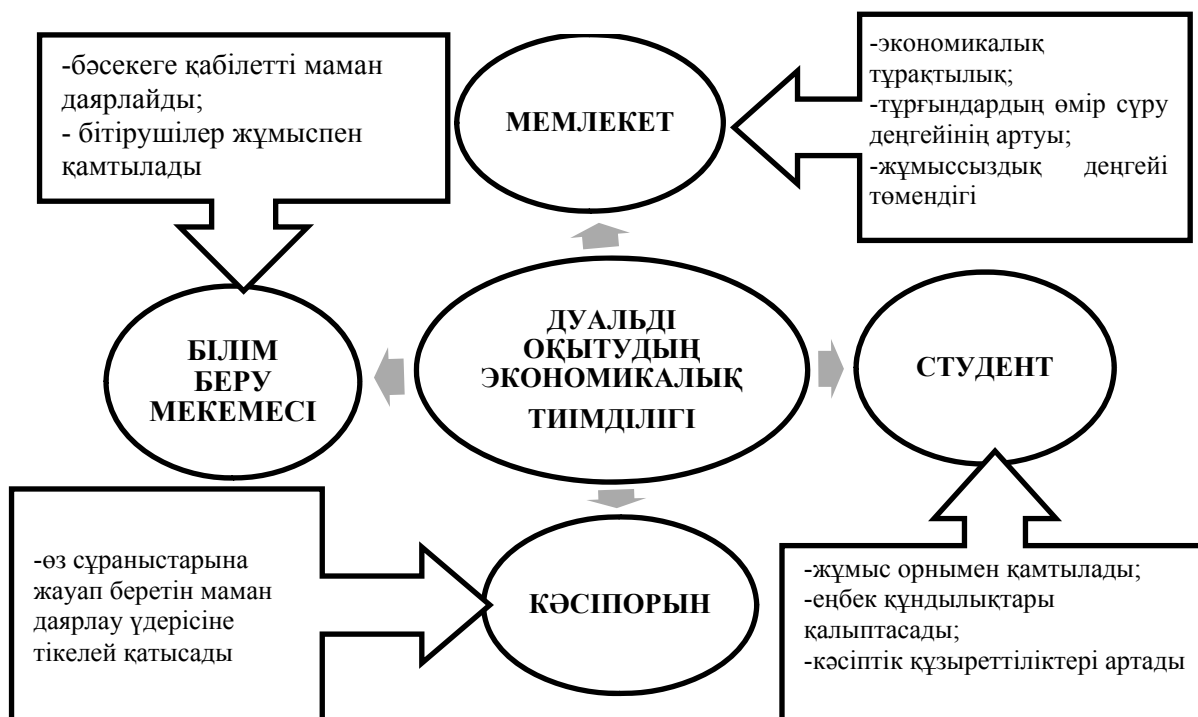
Философиялық зерттеулерде бастауыш білім берудегі еңбек құндылықтары мен нормалары туралы әлеуметтік зерттеуінде Л.А. Окольская [23] қарастырған. И.Г. Ермаков [24], Ресей тұрғындарының еңбек құндылықтарының трансформациялануы туралы философиялық зерттеуінде, орыс халқының менталитетіндегі еңбек құндылықтары мен қағидалары туралы философиялық зерттеу Е.А.Сидорова [25], О.В.Салтыкова ұлттық этос және еңбек құндылықтары [26], И.С.Гуноев еңбектің әлеуметтік мәдени құндылығы: жаһандық және ұлттық аспектілері [27], М. Гулахмедов [28], тәжік халқының дүниетанымының ерекшеліктеріндегі еңбек құндылықтары туралы қарастырған.

Ғылыми зерттеулерде дуальді оқыту мазмұнының маңызды құрамдас бөлігі студенттердің еңбекке көзқарастарын тәрбиелеу арқылы еңбек құндылықтарын қалыптастыру маңыздылығына назар аударған. Дегенмен, қазіргі таңда республикада кәсіптік білім беру мекемелері мен кәсіпорындар арасында әлеуметтік серіктестік орнатудың шетелдік тәжірибесін отандық кәсіптік білім беру жүйесінің, кәсіпорындардың болашақ мамандарға қоятын талап-тілектерін ескере отырып жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Зерттеу нәтижелері. Әлеуметтік әріптестік - білім беру мекемелері мен еңбек нарығындағы барлық субъектілермен, оның институттарымен, қоғамдық ұйымдармен, басқарудың аймақтық ұйымдарымен, қоғамдағы басқа да мекемелермен осы үдеріске қатысушы тараптардың мақсат мүдделерінің қызығушылықтарын жүзеге асыруды мақсат тұтқан келісім түрі болып табылады.

Әлеуметтік әріптестік мемлекеттің кәсіптік білім беру саласындағы саясатын қалыптасыту мен оны жүзеге асырудың тиімді құралы болып табылады. Өйткені, мемлекет бәсекеге қабілетті кәсіптік мамандар даярлауда білім беру мекемелері мен еңбек нарығындағы болашақ маманға сұраныс беретін кәсіпорындардың өзара мүдделерінің тоғысуын ұйымдастырып, бағыт береді [29].

Осы тұрғыдан алғанда әлеуметтік әріптестік кәсіптік білім беруді ұйымдастырудың жаңа қағидалар жүйесіне ықпал ете отырып, «жұмыс беруші неге оқытуды анықтайды, білім беру мекемелері – қалай оқытуды айқындайды», осыдан келіп шығатын түйін «еңбек нарығының қажеттіліктеріне бағдарлану» қағидасы қалыптасады (сурет).

Дуальді оқыту тиімділігінің құрылымы

Қазіргі кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайында бәсекеге қабілетті еңбек нарығында жұмыс берушілердің сұраныстарына жауап бере алатын болашақ кәсіптік мамандар даярлайтын бастауыш және орта кәсіптік білім беру мекемелері алдында мәселелер туындап отыр:

- кәсіпорындар мен білім беру мекемелері арасында келісімшарттардың болмауы;
- білім беру мекемелері мен жұмыс берушілер арасында әлеуметтік серіктестік орнатудың тетіктерін жеткіліксіздігі;
- заманауи жоғары технологияларға негізделген кәсіпорындардың сұранысына білім беру мекемелері даярлайтын мамандардың сапасының сай келмеуі;
- нақты кәсіпорындарға қажет маман даярлауда тәжірибеге бағдарланудың жеткіліксіздігі;
- білім беру мекемелерінің оқу-материалдық базасының жоғары технологиялармен жасақталған өндіріске сай келмеуі;
- білім беру мекемелерінің кадрлық деңгейінің өндірісті инновациялық дамыту міндеттеріне сай келмеуі;
- жалпы және кәсіби құзыреттіліктері қалыптасқан заманауи бәсекеге қабілетті маман даярлауға мақсатты бағытталған міндеттеріне сай келмеуі;
- жұмыс берушілер тарапынан мамандар даярлау сапасын тәуелсіз бағалау жүйесінің (сертификаттау) болмауы;
- болашақ маманның жұмыспен қамтылуының төмен деңгейі.

Аталған қайшылықтарды шешу үшін білім беру мекемелері мен кәсіпорын интеграциясы немесе өндіріс арасында әлеуметтік әріптестікті орнатуға ықпал ететін дуальді оқытуды ендіру арқылы жүзеге асыру мүмкіндігі жоғары болмақ. Әрине дуальді оқытуды кеңестік кезеңдегі ірі өндіріс орындарында, кәсіпорындарда қолға алынған тәжірибені ұтымды пайдалана отырып, іске асыру арқылы жоғары сапалы білікті жұмысшы мамандар даярлау мақсатына қол жеткізуге болады.

Дуальді оқыту – кәсіптік оқытуды ұйымдастырудың инновациялық формасы. Мұнда нақты салаға және нақты кәсіпорын сұранысына қажет біліктілік деңгейіне сай келетін маман даярлауда білім беру мекемесі мен өндіріс орындарымен келісім негізінде өзара әрекеттестігі арқылы жүзеге асады. Өзара әрекеттестікке негізделген әлеуметтік әріптестік үш әдіснамалық негіздеме бірлігі: аксиологиялық – гуманистік және техника-технологиялық құндылықтар мен мақсаттарына негізделген; онтологиялық – құзыреттілікке негізделген; технологиялық – кәсіптік іс-әрекеттерді, әлеуметтік-кәсіптік қатынастарды дамыту үдерісін ұйымдастыруға негізделген арқылы жүзеге асады [30].

Бұл интеграциялық негіздемелер мақсат, құндылықтар, мазмұн, іс-әрекет бірлігін білдіреді. Мақсат бірлігі – білікті маман даярлау; құндылықтар бірлігі – техника-технологиялық, әлеуметтік, гуманистік құндылықтарды бойына қалыптасқан маман, еңбек құндылықтарын, өндіріс, ғылым, техника, қоғам, тұлға құндылықтарын меңгерген заманауи кәсіптік маман; мазмұн бірлігі – заманауи техника және технология үдерістеріне сай тұлғалық-кәсіптік құзыретті маман даярлау; іс-әрекет бірлігі – кәсіпорын жағдайында тәжірибеден өту оқыту үдерісімен қатар жүруі.

Дуальді оқыту жүйесін құру арқылы студенттерді бірыңғай білім беру-өндірістік орта жағдайында даярлау үдерісін техника-технологиялық ұстанымдардан қоғам және заманауи өндіріс талаптарына сай келетін білімгерлер мен педагогтардың тұлғалық дамуына бағдарлау болып табылады.

Нәтижелерді талдау. Дуальдік жүйе бойынша білікті маман даярлауда тұтастығы бастауыш, орта, қосымша кәсіптік білім беру интеграциясы және кәсіптік білім беру мен өндірістің интеграциясы бірлігі арқылы жүзеге асады.

Бастауыш, орта кәсіптік білім беруді өзектілендіруді кәсіптік және білім беру стандарттарын келісімі арқылы шешуге болады. Кәсіптік стандарттар еңбек сапасына бірыңғай талаптар қояды; еңбек нарығында жаңа тенденцияларды айқындайды; персонал үшін міндеттік инструкцияларды құрастырады; жұмысшыларды бірыңғай критерийлер бойынша аттестаттау мен сертификаттау үшін негіздемесін құрастырады. Ондағы талаптар жұмысшылардың еңбек функцияларын орындауда құзыреттіліктерді қалыптастыруға негізделген кәсіптік білім беру стандарттарының және модульдік бағдарламалардың мақсатын, құрылымын, мазмұнын айқындауға мүмкіндік береді.

Білім беру және кәсіптік стандарттардың келісімін құрастыру тетігі модульді-құзыреттілік тәсілі. Модульді - құзыреттілік тәсілі білім беру және кәсіптік стандарттардың келісімі механизмінің

іске асыруда заманауи ғылыми сыйымды наукоемкий өндірістің талаптарына сай жұмыс істеуге мүмкіндік береді; кәсіптік білім беру мен өндіріс саласын, білім беру қызметін ұсыну нарығы мен еңбек нарығын бір жүйеге біріктіреді. Бұл біріккен жүйенің мақсаты еңбек нарығындағы болашақ маманның құзыреттілігінен білім беру үдерісінің нәтижесіндегі өнім – маманның сапалық көрсеткіштеріне қойылатын талаптардың трансформациялануынан жүзеге асады.

Мамандарды дуальді оқыту үдерісі арқылы даярлаудың маңызды ұйымдастырушылық – экономикалық шарты материалды өндірістің құралдарын кәсіптік білім беру мекемелеріне тарту болып табылады. Кәсіптік білім беру мекемелерін материалдық-техникалық базасын модернизациялауды әріптес-кәсіпорындардың қаржылық қолдауымен жүргізілуі өндірістік технологиялар мен қондырғылардың көз ілеспес жылдамдықпен жаңарып отырған қазіргі кезеңде дуальді жүйеде мақсатты мамандар даярлау сапасын арттыруды айқындаушы маңызды факторы болып табылады.

Бұл әлеуметтік әріптестіктің бірлігінің жемісі – кәсіпорын қаржысын жұмсай отырып өз талаптарына жауап беретін құзыретті, бәсекеге қабілетті маманды даярлау үдерісіне тікелей қатысу арқылы қол жеткізеді, ал өз кезегінде кәсіптік білім беру мекемелері материалдық-техникалық базасын заманауи технологиялар мен қондырғыларды орнату арқылы білім беру үдерісінің сапасын арттырады, бітіруші түлектердің жұмыспен қамтылуына қол жеткізеді, студенттер мен оқытушылардың біліктілік сапаларының артуына жағдай жасайды, еңбек нарығының сұранысына жауап бере алатын кәсіпорындардағы кәсіптік салаға сай келетін мамандарды даярлау міндеттерін орындайды.

Қорытынды. Осылайша, қазіргі колледждердің, жоғары оқу орындарының кәсіпорындармен әлеуметтік әріптестік туралы бұрыннан келе жатқан дәстүрлі келісімшарттары сақталады және оған жаңадан қосылған элементтері – екі жақтың біріге отырып оқу-өндірістік базаларының құрылымдары, яғни лабораториялар, оқу полигондары, өндірістік учаскелері және т.б. арқылы жүзеге асады. Осы тұрғыдан қарастырғанда, болашақ мамандарды дуальді мақсатта даярлау жүйесінің құрылымын құру - аймақтың еңбек нарығына, нақты кәсіпорынның мамандарға сұранысына, жастардың әлеуметтік және карьералық мүдделеріне бағдарланады. Бұл заманауи қоғам және өндірістің талаптарына жауап беретін болшашақ мамандар даярлау үдерісіндегі әлеуметтік әріптестіктің біріккен іс-әрекетінің нәтижесін көрсетеді.

Источник финансирования исследований – проект по договору №77-10 от 12-февраля 2015 года МОН РК по теме «Научно-методологические основы совершенствование процесса подготовки будущих педагогов системы технического и профессионального образования к дуальному обучению».

ӘДЕБИЕТ

- [1] Назарбаев Н.Ә. «Қазақстанның әлеуметтік жаңартылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам». Астана. 10 шілде, 2012ж.
- [2] Greinert, W.D.: Organisationsmodelle und Lernkonzepte in der beruflichen Bildung. Stuttgart 2001.
- [3] Корнеева Л.И. Педагогические особенности деятельности и подготовки обучающегося персонала в дуальной системе профессионального образования ФРГ. –Екатеринбург, 2001. -210 с.
- [4] Корягина Е.В. Трудовая мотивация в западном менеджменте. - М.: 2003. -150 с.
- [5] Федотова Е.Е. Профессиональная подготовка учащейся молодежи в ФРГ и Швейцарии в условиях НТП. - М.: 2003.- 120 с.
- [6] Федотова О.Д. Теоретико-методические основы педагогики Германии и ФРГ: (Конец XIX в.90-е годы XX века). – М.: 2001. - 145 с.
- [7] Корбанович Т.В. Формирование профессионально-трудовых ценностей у старшеклассников в процессе профильного обучения: диссертация... кандидата педагогических наук : 13.00.01 / Москва, 2007.- 227 с.
- [8] Муродов О.В. Педагогические основы трудовой деятельности молодежи в условиях рыночной экономики и ее роль в формировании социально активной личности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 Душанбе, 2006 167 с.
- [9] Приступа О. В. Педагогические основы подготовки к трудовой занятости выпускников школ Германии : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 : Томск, 2002 165 с.
- [10] Кирилловский А.Н. Развитие системы среднего профессионального образования объединённой Германии : 13.00.08: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 Казань, 2007 205 с.
- [11] Самолдина Л. Н. Научно-методическое обеспечение дуальной целевой профессиональной подготовки студентов в ССУЗ : диссертация ... кандидата педагогических наук : 13.00.01 / Казань, 2008.- 272 с.
- [12] Ткаченко В.В. Деятельность государственных и общественных организаций и учреждений по формированию ценностных ориентаций студенческой молодежи в конце XX - начале XXI века (На материалах Костромской, Ивановской и Ярославской областей) : Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 : Кострома, 2004 244 с.
- [13] Рогачева О.А. Социокультурные факторы формирования трудовых ценностей молодежи (региональный контекст) : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.06 Ростов н/Д, 2006 161 с.

- [14] Кривцова Т.С. Содержательность труда как детерминанта ценностно-мотивационного отношения работника к профессиональной деятельности : диссертация ... кандидата социологических наук : 22.00.04 Ставрополь, 2007 178 с., Библиогр.: с. 144-156.
- [15] Чистякова Л.А. Трудовые ценности молодежи с опытом первичного трудоустройства в сфере услуг (на примере промоутеров г. Санкт-Петербурга): диссертация ... кандидата социологических наук: 22.00.04 Санкт-Петербург, 2014.- 225 с.
- [16] Корж Н.В. Трудовые ценности современной студенческой молодежи: диссертация ... кандидата социологических наук: 22.00.04 Пенза, 2011.- 161 с.
- [17] Горбенко Е.В. Системный анализ факторов трудовой мотивации как условие оптимизации трудовых отношений: диссертация... кандидата социологических наук: 22.00.04 Краснодар, 2006.- 163с.
- [18] Покида А.Н. Ценностные ориентации студенческой молодежи в сфере труда в условиях трансформирующейся экономики России: Дис. ... канд. социол. наук: 22.00.03. Москва, 2004 182 с.
- [19] Воробьева И. Н. Трансформация системы мотивации труда персонала крупного промышленного предприятия (На примере ОАО "Северсталь"): Дис. ... канд. социол. наук: 22.00.03 СПб. 2006 150 с.
- [20] Макаров В.А. Современная российская молодежь на рынке труда: мотивационный анализ: диссертация ... кандидата социологических наук: 22.00.04.- Ростов-на-Дону, 2008. - 156 с.
- [21] Королев И. В. Трудовая активность современной российской молодежи: социологический анализ: диссертация ... кандидата социологических наук: 22.00.04. Москва, 2009.- 187 с.
- [22] Новичков А.В. Теоретико-методологические основы экономического измерения труда: Дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.01 Москва, 1999 382 с.
- [23] Окольская Л.А. Трудовые ценности и нормы в содержании начального образования: по материалам анализа школьных учебников: диссертация ... кандидата социологических наук: 22.00.04.- Москва, 2006.- 176 с.
- [24] Ермаков И.Г. Особенности трансформации трудовых ценностей населения России: Дис. ... канд. социол. наук: 22.00.06. Ростов н/Д, 2004 137 с.
- [25] Сидорова Е. А. Трудовые ценности и установки в менталитете русского народа : диссертация ... кандидата философских наук: 09.00.13 Ростов-на-Дону, 2007 147 с.
- [26] Салтыкова О. В. Национальный этос и ценности трудовой деятельности: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 Тверь, 2005 189 с.
- [27] Гуноев И.С. Социокультурная ценность труда: глобальный и национальный аспекты: диссертация ... кандидата философских наук: 24.00.01. Ростов-на-Дону, 2010.- 137с.
- [28] Гулахмедов М. Особенности мировоззрения таджикского народа: Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.02 Душанбе, 1995. 390 с.
- [29] Жолдасбекова С.А., Нуржанбаева Ж.О. Единое образовательное пространство подготовки конкурентноспособного специалиста в системе дуального обучения. Материалы IV международной научно-практической конференции: «Актуальные проблемы науки XXI века» г. Москва: сборник со статьями (уровень стандарта, академический уровень). – С.-П.: Международная исследовательская организация "Cognitio", 2015. – С.102-106.
- [30] Zholdasbekova S.A., Nurzhanbaeva Zh.O., Zaimogly O. Eszhanov S. The questions of future specialists preparation under dual system of vocational education in Kazakhstan. International conference of industrial technologies and engineering. October 30-31.2015. ICITE. M. Auezov South Kazakhstan State University Shymkent. Kazakhstan. 517-520.

REFERENCES

- [1] Nazarbayev N.Ə. "Kazakhstan әлеуметтік зһаңартылуы: Zһalpyға Ortақ Enbek Қорамына қарай 20 қадам." Astana. 10 shilde 2012 w.
- [2] Greinert, W.D. : Orhanisationsmodelle und Lernkonzepte in der beruflichen Bildung. Stuttgart 2001.
- [3] Korneev LI Pedagogical features activities and podgotovkiobuchayuschegopersonala in the dual system of vocational education of Germany. Ekaterinburg, 2001, 210 p.
- [4] Koriagina EV Labour motivation in the western management. M.: 2003. 150 с.
- [5] Fedotova EE Training students in Germany and SwitzerlandNTP conditions. M.: 2003. 120 p.
- [6] OD Fedotova Theoretical and methodological foundations of pedagogy in Germany and Germany (end of XIX v.90-ies of XX century). M., 2001. 145 p.
- [7] Korbanovich TV Formation of is professional-labor values at senior pupils in profile training: the dissertation ... The candidate of pedagogical sciences: 13.00.01 / Moscow, 2007. 227 p.
- [8] OV Murodov Pedagogical bases of youth employment in a market economy and its role in the formation of socially active person: dis. ... Cand. ped. Sciences: 13.00.01, Dushanbe, 2006 167 p.
- [9] Pristupa OV Pedagogical bases of preparation for the employment of school-leavers in Germany: Dis. ... Cand. ped. Sciences: 13.00.01: Tomsk 2002 165 с.
- [10] AN Kirillov Development of the system of secondary vocational education unified Germany: 13.00.08: dis. ... Cand. ped. Sciences: 13.00.08 Kazan 2007 205.
- [11] Samoldina LN Scientific and methodological support of the dual task of training students in colleges: the dissertation ... The candidate of pedagogical sciences: 13.00.01 , Kazan, 2008. 272 p.
- [12] Vladimir Tkachenko The activities of state and public organizations and institutions on the formation of value orientations of students at the end of XX - the beginning of the XXI century (on materials of Kostroma, Ivanovo and Yaroslavl regions): Dis. ... Cand. East. Sciences: 07.00.02: Kostroma 2004 244 с.
- [13] OA Rogachev Social and cultural factors shaping labor values of youth (regional context): Dis. ... Cand. sotciol. Sciences: 22.00.06 Rostov N A 2006 161.

- [14] Krivtsov TS Richness of work as a determinant of value-motivational relation to employee professional activity: the dissertation ... The candidate of sociological sciences: 22.00.04 Stavropol, 2007 178 pp., Bibliography .: p. 144-156.
- [15] LA Chistyakov Labour values of young people with experience of primary employment in the services sector (for example, the promoters of St. Petersburg): the dissertation ... The candidate of sociological sciences: 22.00.04 St. Petersburg, 2014.- 225 p.
- [16] Korzh NV Labour values of modern students: the dissertation ... The candidate of sociological sciences: 22.00.04 Penza, 2011.- 161 p.
- [17] E. Gorbenko System analysis of the factors of motivation as a condition for the optimization of labor relations: the dissertation ... The candidate of sociological sciences: 22.00.04 Krasnodar, 2006.- 163c.
- [18] Leaving AN Value orientations of students at work in the conditions of transformed economy of Russia: Dis. ... Cand. sotciol. Sciences: 22.00.03. Moscow, 2004 182 c.
- [19] I. Vorobyov Transformation of motivation of the personnel of large industrial enterprises (On an example of Open Society "Severstal"): Dis. ... Cand. sotciol. Sciences: 22.00.03 SPb. 2006 150 p.
- [20] Makarov VA Modern Russian youth in the labor market: a motivational analysis: the dissertation ... The candidate of sociological sciences: 22.00.04.- Rostov-on-Don, 2008. - 156 p.
- [21] King IV labor activity of modern Russian youth: the sociological analysis: the dissertation ... The candidate of sociological sciences: 22.00.04. Moscow, 2009.- 187 p.
- [22] AV Beginners Theoretical and methodological foundations of the economic dimension of labor: Dis. ... Dr. ehkon. Sciences: 08.00.01 Moscow, 1999 382 p.
- [23] LA Okolskaya Labour values and norms in the content of primary education: Based on the analysis of school textbooks: the dissertation ... The candidate of sociological sciences: 22.00.04.- Moscow, 2006.- 176 p.
- [24] Ermakov IG Features of transformation of labor values of the population of Russia: Dis. ... Cand. sotciol. Sciences: 22.00.06. Rostov n / D, 2004 137 c.
- [25] Sidorova EA Labour values and attitudes in the mentality of the Russian people: the dissertation ... The candidate of philosophical sciences: 09.00.13 Rostov-on-Don, 2007 147 p.
- [26] OV Saltykov national ethos and values of work: Dis. ... Cand. Philosophy. Sciences: 09.00.11 Tver, 2005 189 p. (in Russ.).
- [27] Gounod IS The socio-cultural value of work: global and national aspects: the dissertation ... The candidate of philosophical sciences: 24.00.01. Rostov-on-Don, 2010.- 137p.
- [28] M. Gulahmedov Features outlook Tajik people: Dis. ... Dr. Philosophy. Sciences: 09.00.02 Dushanbe, 1995 390.
- [29] Zholdasbekov SA, Nurzhanbaeva Zh.O. A single educational space konkuretnospodobnogo specialist training in the dual system of education. Proceedings IV International scientific-practical conference "Actual problems of science of the XXI century", Moscow: a collection of articles (the level of the standard academic level). - C-P .: International research organization "Cognitio", 2015,180. P.P..102-106. (in Russ.).
- [30] Zholdasbekova S.A., Nurzhanbaeva Zh.O., Zaimogly O. Eszhanov S. The questions of future specialists preparation under dual system of vocational education in Kazakhstan. International conference of industrial technologies and engineering. October 30-31.2015.ICITE. M.Auezov South Kazakhstan State University Shymkent. Kazakhstan.P.P.517-520. (inEng.).

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ТРУДОВЫХ ЦЕННОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ДУАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

С. А. Жолдасбекова, Ж. О. Нуржанбаева

Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

Ключевые слова: дуальность, дуальное обучение, техническое и профессиональное образование, трудовые ценности.

Аннотация. Все ценности мировой цивилизации, все экономические и культурные богатства создаются человеческим трудом, а не виртуальными финансовыми институтами. Поэтому именно реальный производительный труд является основой политики социальной модернизации страны. В современном мире выдвинуто на первый планименно труд - как решающий национальный фактор в условиях XXI века, в условиях глобальной конкуренции. В настоящее время общество предъявляет к новому поколению специалистов требования компетентного, включающей сформированность трудовых ценностей. Однако система современного технического и профессионального образования Республики Казахстан имеет некоторые деформации в реализации подготовки конкурентноспособных специалистов, требующихся обществу. Интенсивные процессы структурных изменений, протекающие в экономике Республики Казахстан, обусловили высочайший спрос на специалистов новой формации, которые должны, исходя из исторической, экономической и политических ситуаций, сложившихся в стране, успешно реализовать эти процессы. В процессе современных информационных технологии техническое и профессиональное образование переживает начало новой стадии развития. Инновационные новшества техники и технологии в сфере производства повлияло повышению уровня жизни в обществе, что привело к высоким стандартам профессиональной подготовки специалистов. Эффективность формирования трудовых ценностей у студентов в процессе дуального обучения обусловлено социальном партнерстве образовательных учреждений профессионального образования и предприятиями.

В сочетании с профессиональной направленности интеграции образовательных учреждений профессионального образования и предприятиями, концепции двойственного процесса можно рассматривать как единой методологической и педагогической категории. "Дуализм" методологической концепции от латинского языка как Dualis – двойственность.

В данной статье рассматривается проблема внедрения дуального обучения в системе технического и профессионального образования и эффективности формирования у студентов трудовых ценностей.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 269 – 275

**INTERACTIVE TECHNOLOGY AS THE FORMATION
OF THE INNOVATIVE METHODOLOGY BASED
ON COMMUNICATIVE COMPETENCE****R. K. Zhumagulova, Sh. I. Nurgozhina**

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: roza81ura@mail.ru

Keywords: foreign language education, estimation of result of education, knowledge, ability, skills, competence-based approach, outer educational space, educational process, communicative competence, interactive technologies, group work, role play.

Abstract. Traditionally the aims of school education were determined by the set of knowledge, abilities, skills a graduating student must own that. Today such approach appeared insufficient. There is sharp change of estimation of result of education from the concepts of "knowledge", "abilities" and "skills" on concepts "competence", "competence" of student. Accordingly, competence-based approach is fixed in education, as an attempt to give up book-abstract knowledge as center and sense of school education. This confession that authentic knowledge is this individual knowledge, learning in experience of own activity. In connection with the increase of independence of students, and also with changes that going on in the system of education, a necessity of including of competence-based approach for an educational process is obvious. In addition, necessity of including of the Republic of Kazakhstan for outer educational space, registers in a number of documents of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan. In this article, communicative competence is regarded as one of the most important competence in a modern foreign language education. The efficiency is determined by types of interactive technology in the learning process and presented the principles of their use in foreign language lessons.

УДК 378.016:81:004

**ИНТЕРАКТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАР
КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ
ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ИННОВАЦИЯСЫ РЕТІНДЕ****Р. Қ. Жұмағұлова, Ш. И. Нұрғожина**

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: шеттілдік білім беру, білім беру жүйесін бағалау, білім, біліктілік, дағды, құзыреттілік оқыту амалы, әлемдік білім беру аясы, білім беру үрдісі, коммуникативтік құзыреттілік, интерактивтік технологиялар, топтық жұмыс, рөлдік ойындар.

Аннотация. Осы уақытқа дейін мектеп бітірушісінің білім сапасы білім, қабілеттіліктер мен дағдылар жиынтығымен бағаланатын. Алайда, қазіргі таңда ондай бағалау амалы заман талабына сай келмей, өзгертулер талап етуде. Қазір білім нәтижесін бағалайда «білім», «қабілеттілік» пен «дағдыны» «құзыреттілік», «құзырлылық» жаппай алмастыруда. Осыған орай білім жүйесіндегі құзыреттілік оқыту амалының орны нақтыланып, кітаптық-абстрактілі білімнен бас тарту амалдары мектептік білім беру жүйесінің негізгі және маңызды мазмұнына айналып отыр. Бұл өз кезегінде нағыз білім – ол өзіндік әрекет тәжірибе негізінде қалыптасқан индивидуалды білім екенін көрсетеді. Оқушылардың өз бетінше дұрыс әрекеттер жасауына көзделген мақсаттың күшеюіне байланысты және де білім беру жүйесіндегі өзгерістерге сүйенсек, құзыреттілік

оқыту амалының білім беру процесіне енгізудің маңыздылығы айқын байқалды. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасында білім беруді дамыту 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сай Қазақстан Республикасының әлемдік білім беру аясына кіру қажеттілігі де бірнеше маңызды құжаттармен көрсетілген. Маңызды айта кетер жайт, әлем бойынша ғалымдардың және де көрші ел Ресейде де құзыреттіліктер түрін 3-тен 37 түрін зерттеп көрсетіп қана қоймай, олардың негізінде оқыту барысын аталмыш үрдістің соңғы нәтижесі ретінде құрастыру керек екенін негіздейді. Мақалада заманауи шеттілдік білім берудегі негізгі құзыреттіліктердің бірі коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда интерактивтік технологиялар жайлы ғалымдардың еңбектері қарастырылды. Және де аталмыш технологиялар түрлерін шетел тілі сабағы барысында коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға бейімдеп тиімді қолдану принциптері көрсетілген.

Қазіргі таңда әдістемелік инновациялар болып оқытудың интерактивті әдістері қолданылады. «Интерактив» сөзі бізге ағылшын тілінің «interact» деген сөзінен келген. «Inter» - бұл «өзара», «act» - әрекет ету дегенді білдіреді [1].

Интерактивті оқыту – бұл, ең алдымен, сұхбаттасып оқыту, оның барысында оқытушы мен оқушының өзара әрекет етуі жүзеге асырылады.

Бұл өзара әрекеттестіктің ерекшелігі мыналардан тұрады:

- білім субъектілерінің бір мағыналық кеңістікке келуі;
- күрделі мәселелер өрісінде шешілетін тапсырмаларды бірігіп көтеру, яғни бірыңғай шығармашылық кеңістікке қосылу;
- тапсырмаларды шешуді жүзеге асыратын әдістер мен құралдарды таңдауда келісушілік;
- *жақын эмоциялық жағдайларда күйге бірге түсуі, тапсырмаларды қабылдау мен жүзеге асыруда бойда болатын үндес сезімдерді бастан кешуі* [2].

Интерактивті процесс дегеніміз – педагогикалық процеске қатысушылардың өзара ықпалдас-тығы мен бір-біріне өзара әсерінің мақсатқа бағытталған үрдісі. Бұл ықпалдастық барысында қатысушылардың әрқайсысының жеке тәжірибесі бар болады дейді С.И.Ожегов.

«Интерактивтік» деген сөз энциклопедияда интеракция деген ұғымнан келіп шығады. Ал ин-теракция жеке индивидтің, жұптың, топтың өзара біріккен әрекетте бір-біріне алма-кезек әсер етуі. Интеракция әрекет барысында, әсіресе диалог сөзге үйретуде субъектілердің белсенділігін, олар-дың шығармашылық ниетін және бірігіп әрекет етуге ұмтылуын қамтамасыз етеді. Оның мақсаты оқу процесінде оқушылардың шығармашылығын дамытуға қолайлы жағдай туғызу [3].

Шетел тілін интерактивтік оқытудың мәні - оқу барысында барлық оқушы таным үрдісіне тар-тылатындай болып ұйымдастырылуы тиіс, олардың осыған байланысты не біледі, нені ойлайды түсінуге және рефлекстеуге мүмкіндігі болуы тиіс. Таным процесінде оқушылардың біріккен іс-әрекеті, әркім өзінің жеке-дара үлесін қосатын, оқу материалдарын меңгеруді білдіреді, білімдерін, идеяларын, іс-әрекет тәсілдерін алмасу жүргізіледі. Және де бұл мейірімділік пен өзара бір-біріне қолдау көрсету аясында болады, ол тек қана жаңа білім алуға мүмкіндік беріп қоймайды, таным әрекетінің өзін де дамытады, оны қызметтестік пен кооперацияның әлде қайда жоғары нысан-дарына ауыстырады.

Интерактивті әдістердің мәндік ерекшелігі, сипаттамасы – бұл субъектілердің өзара әрекет-тестігінің бір бағыттағы белсенділігінің жоғарылығы, қатысушылардың өзара әрекеттестігі, эмо-ционалдық, рухани бірігуі.

Қытайдың бір нақыл сөзінде: «Маған айтшы – мен ұмытып қаламын; маған көрсетші – менің есімде қалады; өзіме істетші – мен сонда түсінемін» делінген. Осы сөздерден интерактивті оқы-тудың мәні өз көрінісін табады.

Интерактивті әдістерді пайдалану кезінде оқушылар түсіну процесіне толық қанды қатысу-шылар болады, оның тәжірибесі оқу танымының негізгі қайнар көзі қызметін атқарады. Оқытушы дайын білімді бермейді, бірақ оқушыларды өз бетімен ізденуге үйретеді [4]. Білім берудің дәстүрлі нысандарымен салыстырғанда, интерактивті оқытуда оқытушы мен оқушының өзара әрекеттестігі ауысады: педагогтың белсенділігі оқушының белсенділігіне орын береді, ал педагогтың тапсыр-малары олардың инициативасы үшін жағдай жасаушы болады.

Бұл әдістерді игеру және қолдану үшін, оқытушыға топтық өзара әрекеттердің әр түрлі әдіс-темелерін білу қажет. Интерактивті оқыту өзара түсінікті, өзара әрекеттестікті, өзара байытуды қамтамасыз етеді.

Интерактивті әдістер ешқандай жағдайда да дәрістік материалдардың орнын ауыстырмайды, бірақ оны жақсы меңгеруге септігін тигізеді, және ең маңыздысы: пікірді, қатынастарды, мінез-құлық машығын қалыптастырады.

Интерактивті оқыту әдістеріне білім алу және оны дамыту процесіне белсенді ат салысуға тарту жатады:

- «Ми штурмы» (шабуыл);	- сапаршыны (визитерді) шақыру;
- шағын-лекциялар;	- сарапшы топтарының пікірсайыстары;
- топтардағы жұмыс;	- сұхбаттар;
- бақылау парағы немесе сынақ;	- сахналау;
- рөлдік ойын;	- жағдайдан жеңілу;
- ойын жаттығулары;	- оқушының рөліне ену;
- жобаны әзірлеу;	- сюжеттік суреттерді талқылау;
- жағдайлық тапсырмаларды шешу;	- сұрақ – Квиз (бақылау) және
	т.б.

Интерактивті әдіске сондай-ақ әр түрлі көмекші құралдарды пайдалана отырып: тақта, кітаптар, бейне материалдар, слайдылар, флипчарттар, постерлер, компьютерлер және т.б. таныстырулар жатады.

Сонымен қатар, оқу процесіне топтық пікірсайыстар, жазбаша мазмұндамалар және шығармалар, сұхбаттар, жастарды «тең – теңімен» қағидаты бойынша құрдастарымен жұмыс істеуге оқыту, бейнефильмдер мен бейнесюжеттерді қарап шығып талқылау, әртүрлі науқандар мен акцияларды өткізу [5].

Рөлдік ойын – бұл өмірлік жағдайлардың белгілі бір мінез-құлық немесе эмоционалдық жақтарын меңгеру ниетінде алдын-ала бөлінген рөлдер арқылы қатысушы топтардың сахналап ойнауы.

Рөлдік ойындар шағын топтарда (3-5 қатысушы) жүргізіледі. Қатысушылар карточка арқылы (тақтада, қағаз парақтарда және т.б.) тапсырма алады, рөлдерді бөледі, жағдайды ойнайды және барлық топқа ұсынады (көрсетеді). Оқытушы балалардың мінез-құлқын ескере отырып рөлді өздері бөледі.

Бұл әдістің артықшылығы сол, әрбір қатысушы өзін ұсынылған рөл жағдайында көрсетеді, сол не басқа жағдайды айтарлықтай шынайы байқайды, сол не басқа әрекеттердің салдарларын сезінеді және шешім қабылдайды.

Жұмыстың аталған нысаны ойын жағдайларын құрастыру жолымен, тапсырылған шарттармен алдын ала белгіленген мінез-құлқын, сол немесе басқа жағдайларда адамдардың мінез-құлқы мен эмоционалдық реакциясын бейнелеу үшін қолданылады.

Шағын лекциялар теориялық материалды ұсынудың тиімді материалдарының бірі болып табылады. Оны бастар алдында алдыда тұрған тақырыппен байланысты, ми штурмын немесе рөлдік ойынды өткізу қажет, ол қатысушылар үшін оның маңызын арттырады, оларды ақпараттандыру дәрежесі мен тақырыпқа қатынасын анықтайды.

Материал қатысушылар үшін ұғынықты тілде мазмұндалады. Әрбір терминге анықтама беру қажет. Теорияны «жалпыдан жекеге» қағидаты бойынша түсіндірген дұрыс. Келесі сұраққа көшер алдында айтылғандардың бәрін жинақтау және сіздің дұрыс түсінгеніңізге көз жеткізу керек [6].

Беделді қайнарларға сүйену маңызды және айтылғандардың бәрін – сіз ойлап таппағаныңызға, оны осы саладағы мамандар зерттеп және сипаттағанына назар аудару керек. Ойын аяқталғаннан кейін қатысушыларда пайда болған барлық сұрақты талқылау керек, содан кейін, аталған ақпаратты тәжірибеде қалай қолдануға болады және мұны қандай нәтижемен жүргізуге болады, соны сұрау керек.

Шағын лекцияларды интерактивті режимде өткізу ұсынылып отыр: қандай да бір ақпаратты хабарлар алдында тренер қатысушылар бұл туралы не білетінін сұрайды; қандай да бір бекітуді ұсынғаннан кейін тренер бұл мәселе бойынша қатысушылардың ой-пікірін талқылауға ұсыныс жасайды.

Жобаны әзірлеу. Бұл әдіс қатысушыларға ойша аудиториялардан шығып, талқыланатын мәселе бойынша өз әрекетінің жобасын жасауға мүмкіндік береді. Ең бастысы, топ немесе жекелеген

бөлімшелердің өз жобасын қорғайтын, басқалардың алдындағы өзінің артықшылығын дәлелдейтін және достарының пікірін білуге мүмкіндігі болады.

Мысалы: өзінің қаласындағы дүлей апаттың қауіпін төмендету жөнінде жоба жасау.

Қатысушылардың мамандандырылған мекемелерден кеңес алуға, кітапханалардан әдебиеттер алуға және т.б. алуға мүмкіндіктері бар.

Қатысушыларға газеттен тақырып мәселелеріне қатысы бар басылымдар, суреттер, мақалалар жинауға, содан кейін бұл материалдарды топ болып талқылауды ұсынуға болады.

Бейнефильмдерді көру және талқылау. Сабақтарда дүлей апаттардың қауіпін төмендету жөнінде көркем және деректі бейнефильмдерді, олардың фрагменттерін, сондай-ақ бейнероликтер мен бейнесюжеттерді пайдалануға болады.

Тиісті мазмұндағы бейнефильмдерді тек қана қосымша материалдар ретінде емес, сабақтардың және тренингтердің кез-келген түріне оның тақырыбы мен мазмұнына сәйкес пайдалануға болады.

Фильмді көрсетер алдында оқушылардың алдына бірнеше (3-5) шешуші сұрақтар қою керек. Бұл келесі талқылауға салудың негізі болады. Алдын ала таңдалып алынған кадрлармен фильмді тоқтатып, пікір сайыс өткізуге болады.

Соңында оқушылармен бірігіп міндетті түрде жиынтығын шығару және қорытындысын жариялау керек.

Ширату денеге және психологияға түскен салмақты кетіру мақсатында қолданылады. Ширату сондай-ақ коммуникативтік машықты (қарым-қатынасты) дамытуға мүмкіндік береді. Олар мазмұны, іс-әрекеттің нысаны және ұзақтығы бойынша ретті болуы тиіс. Мысалы, айталық, зейінді жинақтауды талап ететін жаттығудың алдында көп қимылды керек ететін ширату ойының жүргізудің керегі жоқ.

Кері байланыс қатысушылардың талқылап отырған тақырыптарының реакциясын ұғынуға, оқуды ұйымдастыру мен өткізудің кемшіліктері мен артықшылықтарын көруге, нәтижелерін бағалауға мүмкіндік береді.

Қатысушылар (ерікті түрде) өткізілген жаттығулар, ақпараттық блок, нақты күн немесе барлық тренинг бойынша өз ойларын айтуды ұсынады.

Әрқайсысының сезімдері мен қобалжуларына назар аударып отыру маңызды.

Барлық айтылған пікірлер тренерлер тарапынан да, басқа қатысушылар тарапынан да үнсіз, даусыз, түсініктемесіз және сұрақсыз тыңдалуы тиіс. Әрбір сөйлеушіге айтқандары үшін алғыс айтқан дұрыс. Басқалармен тең дәрежеде тренерге де кері байланыс ұсынған дұрыс.

Оқудың интерактивті әдістерін пайдаланумен өткізілетін сабақ **тренинг** деп аталады.

Тренинг – бұл жұмыс нәтижесіне және қажетті машықты дамытуға қол жеткізуге бағытталған, машықтану және қандай да бір саладағы жүйелі тапсырмаларды, әрекеттерді немесе ойындарды орындай білу [7].

Тренинг оған қатысушыларға ақпарат жетіспейтін бөлімшелерге, құрдастарының қысымына төзе алатындай дағды, тәлім (мінез-құлық) қауіпсіздігі дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Тренингтің талассыз беделі – ол оқу процесіне барлық қатысушылардың белсенді болуын қамтамасыз ету болып табылады.

Тренинг өткізуге қойылатын талап қандай? Бұл, ең алдымен:

- тренингке қатысушылардың қолайлы саны 20-25 адам;
- тренингке қатысушылардың көлеміне сәйкес, қатысушылардың өзара белсенді әрекет етуіне мүмкіндік беретін, «тренингтік шеңбер» бойынша орналастыратын орны бар ғимараттың болуы;
- тренингтің кез-келген сабағының басында аталған сабақтың мақсаттарымен және тапсырмаларымен қатысушылардың танысу міндеттілігі;
- тренингтің бірінші сабағында «таныстыру» мен «келісім» қабылдау жаттығуларын – топтардың жұмыс істеу ережесін өткізу;
- достық қалыптағы сенімді атмосфера қалыптастыру және бүкіл тренинг бойында соған қолдау көрсетіп отыру;
- бүкіл тренинг бойында барлық қатысушыларды белсенді араласуға тарту;
- әрбір қатысушының сезімдері мен пікірлерін құрметтеу;
- тренингке қатысушыларды мадақтау;

- тренингке қатысушылардың (оқытушылардың) алдарына қойған оқу-жаттығуларының мақсатына, өз пікірлерін таңбай қол жеткізу;
- тренингтің әрбір кезеңінде тренерлердің уақытша шекті қадағалауын қамтамасыз ету;
- теориялық материалдар мен интерактивті жаттығуларды тиімді үйлестіруді қамтамасыз ету;
- тренинг аяқталысымен оның қорытындысын шығарудың міндеттілігі.

Тренинг бір немесе бірнеше сабақтан тұрады, олардың ұзақтығы – бір сағаттан бірнеше күнге дейін созылуы мүмкін.

Тренингті өткізу құрылымы мен кезеңдері қандай?

1. Тренер (оқытушы) ең алдымен қатысушыларға міндетті түрде тренингтің тақырыбын хабарлауы тиіс.

2. Содан кейін қатысушылар тренингтің мақсаттарымен және тапсырмаларымен таныстырылады. Егер тренингтің мақсаттары және тапсырмалары жазылып, көрінетін жерге ілініп қойылса, онда жақсы.

3. Тренингті өткізуге қажетті материалдар мен жабдықтар алдын ала дайындалады. Оны дайындауға тренингке қатысушыларды тартуға болады.

1. Ақпараттық блок. Бұл кезеңді толып жатқан қиындықтар туындаған сұрақ берушілердің сұрақтарына жауап беруден бастауға болады. Негізгі материал лекция, мультимедиялық таныстыру түрінде ұсынылады. Содан кейін оқытушының (тренердің) таңдауына интерактивті оқытудың келесідей: рөлдік ойындар, сөз сайыстар, сапаршыны шақыру, кіші топтардағы жұмыс және т.б. әртүрлі әдістерін пайдалануға болады.

2. Тәжірибелік машықтарды шындандыру. Ақпараттық, теориялық тұрғыдағы кез-келген білімді ескере отырып, тәжірибелік іскерлікпен және машықпен міндетті түрде үйлесуі тиіс, осы машықтарды шындандыру қажет. Тренингтің аталған кезеңі өзінің өмірі мен денсаулығын, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау жөнінде қатысушылардың іс жүзінде меңгеру бейімділігіне шақырады. Осы мақсатпен рөлдік ойындарды, инсценировкаларды, сөз сайыстарды, «ми шабуылын» және жағдайға байланысты жұмыстың басқа да интерактивті нысандарын пайдалануға болады.

Қорытындысын шығару тренингтің кез-келген сабағының аяғында шығарылады. Ереже бойынша, бұл процедура қатысушылар өздерінің ой-пікірлерімен, сезімдерімен бөлісуге, өздерінің ниеттерін айтуға есептелінген.

Тренер семинарға қатысушылардан олар жаңалардың қандайын біледі, оларға қайсысы қызық, пайдалы, олар қандай жаттығулар орындады, естеріне түсіруді өтінуі, сұрауы мүмкін, сөйте отырып өткен материалдарды нығайтады. Егер тренер тренингке қатысушыларды олардың істеуіне мүмкіндігі бар тәсілдермен: ауызша және жазбаша алғыс жариялап, әлдеқандай бір кітапшалар, буклеттер, кәдесыйлар және тағы басқалармен үнемі көтермелеп отырса, ол жақсы. Не болмаса әлдеқайда жауапты тапсырмаларды сеніп тапсырады.

Интерактивті әдістерін пайдалану кезінде оқытушының рөлі күрт өзгереді, ол тек қана процестерді реттеп отырады және оны жалпы ұйымдастыруымен айналысады, қажетті тапсырмаларды алдын ала дайындайды және сұрақтарды немесе топтарда талқылауға арналған тақырыптарды қалыптастырады, кеңестер береді, белгіленген жоспардың орындалу тәртібі мен уақытына бақылау жасайды.

Қатысушылар әлеуметтік тәжірибеге - өзінің немесе басқа адамдардың тәжірибесіне жүгінеді, сондықтан оларға бір-бірімен коммуникацияға түсуге, берілген тапсырмаларды бірігіп шешуге, кикілжіндерді болдырмауға, жақындасудың ортақ нүктелерін табуға, ымырашылдыққа баруға тура келеді.

Психологтар оқу қарым-қатынасы жағдайында дәл қабылдаудың жоғарылайтынын қадағалаған, жаднама жұмыстарының нәтижелері артады, жеке тұлғаның – назар аудару тұрақтылығы, оны тарата білу сияқты интеллектуалдық және эмоционалдық өзіндік ерекшелігі дамиды; қабылдау кезінде қырағылығы; әріптесінің іс-әрекетін оның дәлелдері мен мақсаттарын талдау қабілеті артады.

Оқудың интерактивті әдістерінің артықшылығы қандай? Ең алдымен, интерактивті әдістер:

- оқушылардың қызығушылығын туғызады;
- әрқайсысының оқу процесіне қатысу белсенділігін кеңейтеді;
- әрбір оқушының сезіміне назар аударады;
- оқу материалдарын тиімді меңгеруге бейімдейді;
- оқушыларға көпжоспарлы әрекет етуге әсер етеді;

- кері байланысты (аудиторияның жауап беру реакциясын) жүзеге асырады;
- оқушылардың пікірлері мен қарым-қатынастарын қалыптастырады;
- өмірлік машықтарды қалыптастырады;
- мінез-құлықтың өзгеруіне көмектеседі.

Бұл үшін ең маңызды шарттар – интерактив бойынша тренингтік оқытушылардың жеке қатысу тәжірибесі. Оны ойынға жеке өзі қатысу «ми штурмы» немесе сөзсайыс жолымен ғана үйренуге болады.

В. А. Сухомлинский, кім өзінің оқытушы екенін ұмытса, сол жақсы оқытушы деген. Оқытушыға тәлімгерлік үнді тастап, негізгі ынталануын көрсетсе, өзінің «жоғарыда» тұрғанын ұмытып, «қасында тұрса», оқушылар ретінде үн шығарып, қарым-қатынас жасаудың шынайы қызығушылығын танытса, сол жақсы ұстаз [8].

Интерактивті оқытуды ұйымдастырудың негізгі ережелері:

Бірінші ереже. Жұмысқа сол немесе басқа межедегі қатысушылардың толық тартылуы тиіс. Осы мақсатта талқылау процесінде семинардың барлық қатысушыларын енгізуге мүмкіндік беретін технологияны пайдалану пайдалы.

Екінші ереже. Қатысушылардың психологиялық дайындығына қамқорлық жасау. Бұл жерде сөз, барлық өткен сабақтар жұмыстың сол не басқа мысалын тікелей енгізуге психологиялық дайын екендігі туралы болып отыр. Осыған байланысты шарықтап, шыңдау пайдалы, оқушыға өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік беріп, жұмысқа белсенді ат салысқан қатысушыларды үнемі көтермелеп отыру керек.

Үшінші ереже. Интерактивті технологияда оқушылар көп болмауы тиіс. Қатысушылардың саны мен оқу сапасы тікелей байланыста болуы мүмкін. Қатысушылардың қолайлы саны – 25 адам. Тек осындай жағдайда ғана шағын топтардың жұмысы жемісті болады.

Төртінші ереже. Жұмыс істеу үшін ғимаратты дайындауға көңіл бөліңіздер. Ғимарат үлкен және шағын топтарда жұмыс істеу үшін қатысушылар оған жеңіл жайғасатындай есеппен дайындалуы тиіс. Оқушылар үшін физикалық қолайлылық құрылуы тиіс.

Бесінші ереже. Процедура және регламент мәселесіне назар аударып отырыңыздар. Мысалы: кез-келген көзқараста барлық қатысушылар, әркімнің сөз бостандығы құқығын сыйлауға, оның намысын сыйлауға төзімділік көрсетіңіз.

Алтыншы ереже. Семинарға қатысушыларды топқа бөлуге ерекше көңіл бөліңіз. Ең алдымен оны еріктілік негізінде жасаған дұрыс. Содан кейін кездейсоқ таңдау қағидатын пайдаланған жөн.

Интерактивті оқыту – бұл таным іс-әрекетін ұйымдастырудың арнайы нысаны. Ол толық нақтылықты және болжамды мақсаттарды айтып отыр. Осындай мақсаттың бірі оқушылар өзінің сәттіліктерін, интеллектуалдық жағдайларын, оқу процесінің өзінде қандай өнімді іс істеу керектігін сезінетін, оқудың қолайлы жағдайын жасаудан тұрады.

Интерактивті оқуды ұйымдастырудың міндетті шарттары:

- оқушылар мен оқытушылардың арасында сенімділік, жоқ дегенде позитивті қатынастардың болуы;

- демократиялық стиль;

- оқушылар мен оқытушылардың арасында қарым қатынас жасау процесінде өзара ынтымақтастық болуы;

- оқытушылардың жеке («педагогикалық») тәжірибесі, оқу процесіне ашық үлгілерді, фактілерді, образдарды енгізу;

- ақпарат беретін нысандар мен әдістердің көптүрлілігі, оқытындардың іс-әрекет нысандары, олардың ұтқырлығы;

- іс-әрекеттің сыртқы және ішкі уәждерін қосу, сондай-ақ оқытындардың өзара уәждері.

Біз неліктен интерактивті әдістерді қолдаймыз:

- Жоғары уәжділікті.

- Командалық рухты.

- Тиянақты білімді.

- Жеке, дербестіктің құндылығын.

- Қиялдау мен шығармашылықты.

- Өз пікірін білдіру еркіндігін.

- Тез тіл табысуды.

- Іс-әрекетке ерекше назар аударуды.

- Белсенді өмірлік көзқарасты.

- Өзара сыйластықты.

- Демократиялықты қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы.
- [2] Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы: 2011.
- [3] Пидкасистый П.И., Хайдаров Ж.С. Технология игры в обучении и развитии: учебное пособие. – М. 6 МПУ, Рос. пед. агентство. 1996.
- [4] Байғараева Раушан - Қазақстан мектебі. 2009. № 3.
- [5] Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. заведений. – 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр "Академия", 2006. – 336 б.
- [6] Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. 2003. № 5. С. 34-42.
- [7] Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: учебник для студ. пед. вузов. – М.: ВЛАДОС, 1999. – Кр. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 б.
- [8] Селевко Г.К. Педагогические технологии на основе активизации, интенсификации и эффективного управления УВП. – М.: НИИ школьных технологий, 2005.

REFERENCES

- [1] The concept of education development of Kazakhstan till 2015. (in Kaz.).
- [2] Kunanbaeva S.S. Theory and practice of the modern foreign language education. Almaty: Kaz UIRWL, 2011. (in Kaz.).
- [3] Pidkasisty P.I., Khaydarov J.S. Tech game in training and development: a training manual. - M.6 LPA Ros. ped. agency. 1996. (in Russ.).
- [4] Baygaraeva Raushan. Kazakhstan School. 2009. N 3.p. (in Kaz.).
- [5] Galskova, N.D., Gez, N.I. The theory of learning foreign languages. Didactics and methodology: Textbook. benefits for students. ling. un-ing and facts. in. lang. Executive. ped. Proc. Institutions. 3rd ed., Sr. M.: Publishing center "Academy", 2006. 336 p. (in Russ.).
- [6] Zimnyaya I.A. Key competences - the result of a new paradigm of education // Higher education today. 2003. № 5. P. 34-42. (in Russ.).
- [7] Podlas I.P. Pedagogy. New Deal: a textbook for stud.ped. inst. M.: VLADOS, 1999. Cr. 1: General principles. Learning process. 576 p. (in Russ.).
- [8] Selevko G.K. Pedagogical technologies through increased, intensification and effective management of the OHR. M.: Research Institute of Technology School, 2005. (in Russ.).

ИНТЕРАКТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ФОРМИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ МЕТОДОЛОГИИ НА ОСНОВЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Р. К. Жумагулова, Ш. И. Нургожина

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: иноязычное образование, оценка результата образования, знание, умение, навыки, компетентностный подход, мировое образовательное пространство, образовательный процесс, коммуникативная компетенция, интерактивные технологии, групповая работа, ролевые игры.

Аннотация. Традиционно цели школьного образования определялись набором знаний, умений, навыков, которыми должен владеть выпускник. Сегодня такой подход оказался недостаточным. Происходит резкая переориентация оценки результата образования с понятий «знания», «умения» и «навыки» на понятия «компетенция», «компетентность» обучающихся. Соответственно, фиксируется компетентностный подход в образовании как попытка отказаться от книжно-абстрактного знания как центра и смысла школьного образования. Это признание того, что подлинное знание – это индивидуальное знание, создаваемое в опыте собственной деятельности. В связи с увеличением самостоятельности учащихся, а также с изменениями, происходящими в системе образования, необходимость включения компетентностного подхода в образовательный процесс является очевидной. Кроме того, необходимость вхождения Республики Казахстан в мировое образовательное пространство отмечается в целом ряде документов Министерства образования и науки РК (Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005 - 2010 годы). Важно отметить, что исследователи и в мире, и в России начинают не только исследовать компетенции, выделяя от 3-х до 37 видов, но и строить обучение, имея в виду его формирование как конечного результата этого процесса. В данной статье коммуникативная компетенция рассматривается как один из важнейших компетенций в современном иноязычном образовании. А также определяется эффективность использования видов интерактивных технологий в процессе обучения и представляются принципы их использования на уроках иностранного языка.

Поступила 5.12.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 276 – 285

STIMULATION AND SUPPORT OF INTELLECTUAL ACTIVITY

M. Kazhyken

Modern Society Research Institute, Astana, Kazakhstan.

E-mail: kazhyken@mail.ru

Keywords: knowledge, innovative entrepreneurship, intellectual activity, researcher and infrastructure.

Annotation. Intellectual activity is activity to improve existing or creation of new machinery or material goods. The results achieved by a researcher who aimed at obtaining new knowledge or creating new material products. Activities related to financing of research and introduction of practical application of the results are proposed to be called as innovative entrepreneurship.

Intellectual activity is regulated by the state by scientific and technological (innovational) policy. In other words, the state provides targeted support measures to researchers, in particular it provides financial resources creates enabling institutional environment, provides infrastructure development and others.

Researchers bound with the product of his intellectual activity with ownership. Property Institute can be as factor of intellectual development, and as a reason for holding back such development economies. Therefore so much depends on rules and principles governing the right of ownership of intellectual activity products.

The paper discusses the four basic aspects of scientific and technical policies:

- preparation of intellectual activity of subjects;
- formation of demand for new knowledge and material products;
- encourage and support of new knowledge and material products;
- infrastructure development (connection of supply and demand);

They not only increase effectiveness researcher's activities, but also form intellectual potential of the society.

УДК 330.341

СТИМУЛИРОВАНИЕ И ПОДДЕРЖКА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

М. Кажыкен

Институт исследований современного общества, Астана, Казахстан

Ключевые слова: знания, инновационное предпринимательство, интеллектуальная деятельность, исследователь, инфраструктура.

Аннотация. Интеллектуальная деятельность обращено к совершенствованию существующей или созданию новой техники или материального блага. Результаты достигаются исследователем, который нацелен на получение новых знаний или создание новых материальных продуктов. Деятельность, связанную с финансированием исследований и внедрением внедрение в практику их результатов предлагается называть инновационным предпринимательством.

Интеллектуальная деятельность регулируется государством посредством научно-технической (инновационной) политики. Иными словами, государство осуществляет целенаправленные меры по поддержке исследователя, в частности, предоставляет ему финансовые ресурсы, создает благоприятную институциональную среду, обеспечивает развитие инфраструктуры и др.

Исследователя с продуктом его интеллектуальной деятельности связывает право собственности. Институт собственности может являться и фактором развития интеллектуальной деятельности, и причиной,

сдерживающей развитие экономики. Поэтому многое зависит от норм и принципов, регулирующих право собственности на продукты интеллектуальной деятельности.

В работе рассмотрены четыре базовых аспекта научно-технической политики:

- подготовка субъектов интеллектуальной деятельности;
- формирование спроса на новые знания и материальные продукты;
- стимулирование и поддержка предложения новых знаний и материальных продуктов;
- создание инфраструктуры (соединение спроса и предложения).

В интеллектуальной деятельности главное действующее лицо – это индивид, обладающий специальными компетенциями, необходимыми и достаточными для проведения научных исследований и осуществления разработок материальных продуктов (R&D).²² Индивида, обладающего компетенциями для осуществления перечисленных видов работ, называют по-разному: ученым, исследователем, конструктором, изобретателем или инноватором. В сущности, он субъект интеллектуальной деятельности, и не всегда является предпринимателем. Для краткости его можно называть *исследователем*.

В современной науке результатов добиваются в основном группы исследователей, прежде всего творческие коллективы в составе *специализированных организаций* (институты, лаборатории, конструкторские бюро, инжиниринговые компании и др.). Но все же и в этих группах исследователей, как правило, выделяются лидеры, то есть те, кто генерирует базовую идею, обладает уникальным талантом исследователя. Поэтому будем обобщенно говорить об исследователе, при этом понимая под этим определением более широкую категорию – субъекта интеллектуальной деятельности, начиная от индивидуального исследователя заканчивая организованным коллективом исследователей, в которой выделяется лидер, ведущий за собой группу.

Цель исследователя заключается в получении новых знаний или создании новых материальных продуктов. Результат *интеллектуальной деятельности* представляет собой новые знания, в том числе воплощенные в не существовавших ранее технологиях или материальных благах, либо использованные для совершенствования (качественное улучшение) уже существующих технологий и материальных благ.²³ Иногда в определение интеллектуальной деятельности включают смысл – *способность индивида внедрять в практику результаты своей интеллектуальной деятельности*. В частности Уильям Баумоль предлагает предпринимательскую деятельность, специализирующуюся на передаче новых технологий и их продвижении на новые рынки рассматривать как инновационную [1]. Тем самым пытаются обнаружить еще один аспект интеллектуальной деятельности – применение результатов R&D в сфере экономики. Однако внедрение результатов R&D является предпринимательством, поскольку оно адекватно инвестициям в модернизацию, реструктуризацию или создание нового производства.²⁴ Мы деятельность, связанную с финансированием R&D и внедрением их результатов будем называть *инновационным предпринимательством*.

Государство является ключевым участником формирования материальной среды интеллектуальной деятельности, воплощением которой служит научно-исследовательская инфраструктура, состоящая из многочисленных научных, исследовательских, конструкторских и иных специализированных организаций. Роль государства крайне важна еще по двум направлениям: во-первых, разработка и легитимация норм и правил, контроль над их надлежащим исполнением, и, во-вторых, участие прямо или опосредованно в осуществлении R&D и внедрении их результатов. Нормативный порядок должен нести в себе фундаментальный принцип: свободный и равный доступ субъектов интеллектуальной деятельности к возможностям развивать компетенции и реализовать потенциал. Научно-исследовательская инфраструктура и нормативный порядок образуют институциональный каркас интеллектуальной деятельности и инновационного предпринимательства. Кратко описанная институциональная среда способствует эффективному рыночному распределению и справедливому государственному перераспределению экономических факторов.

²² *Research and Development (R&D)* – совокупность работ, направленных на получение новых знаний и практическое применение при создании нового изделия или технологии.

²³ В Законе Республики Казахстан «О государственной поддержке инновационной деятельности» инновация определена как «... результат научно-технической деятельности, получивший реализацию в виде новой или усовершенствованной продукции (работы, услуги) или технологии, обладающий качественными преимуществами при использовании в практической деятельности по сравнению с применяемыми аналогами и имеющий экономическую и (или) общественную выгоду» (http://invest.nauka.kz/law/135_23_03.php).

²⁴ Внедрение результатов R&D – задача инновационного предпринимателя.

Научно-исследовательская практика, связанная с совершенствованием существующей или созданием новой технологии, или материального блага относится к области регулирования научно-технической (инновационной) политики. Иными словами, целенаправленные меры государства осуществляется в рамках научно-технической политики. Меры научно-технической политики, как правило, фокусируются на обеспечение исследователя возможностями для полноценной интеллектуальной деятельности, начиная с возможностей формировать компетенции и реализовать потенциала, заканчивая возможностями применять на практике результаты R&D. Поскольку исследовательской деятельностью помимо индивида также занимаются специализированные организации, то равный доступ к возможностям требуется и юридическим лицам. Но мы все же выделяем исследователя или творческую группу в составе организации, тем самым подчеркиваем центральную позицию исследователя в организации.

* * *

Вышеизложенное дает основания утверждать, что научно-техническая политика оказывает влияние на взаимосвязанные этапы интеллектуальной деятельности, через которые протекает процесс эволюции исследователя. Мы выделяем три основных этапа: формирование человеческого капитала, проведение R&D и применение на практике результатов R&D. С этими этапами связаны специфические возможности исследователя, а именно:

- развивать компетенций (получение специального профессионального образования, повышение квалификации);
- реализовать компетенции (генерировать идеи, проводить исследования, создавать новые продукты и знания);
- внедрять в практику результаты R&D (знания, технологии, материалы).

Каждая из трех областей имеет свой институциональный каркас, регулируется отдельной системой норм и правил, а также комплексом мер, направленных на решение конкретных задач. Все они важны в равной степени. Область развития компетенций, будучи системой организаций и нормативного порядка по обеспечению подготовки интеллектуальных кадров, регулируется особенно. В частности, стимулируется повышение квалификации и поддерживается получение высшего профессионального образования, но самое главное, создается такой нормативный порядок, который предоставляет всем желающим равный доступ к возможностям повышать компетенции.

Недостаточное качественное состояние институционального каркаса хотя бы одной из перечисленных областей негативно отразится на общих результатах развития науки и техники. Поэтому к важнейшим задачам политики относятся развитие нормативной правовой базы, а также организаций, предназначенных для осуществления мер политики.

В Казахстане нормативный порядок создает Закон «О государственной поддержке индустриально-инновационной деятельности» (от 9 января 2012 года), узко нацеленный на регулирование (стимулирование и поддержка) осуществления R&D и внедрения их результатов в рамках государственной программы индустриально-инновационного развития Казахстана.²⁵ Однако закон недостаточно точно ориентирован на исследователя, не обеспечивает эффективную его деятельность.

В результате труда многочисленных исследователей появляется множество новых знаний и материальных продуктов взамен устаревающим. Рынок безжалостно уничтожает продукты не заслужившие внимания потребителей, но дает шанс тем продуктам, которые нашли спрос. Рынок отбирает знания и продукты, не только ценные с точки зрения индивидуальной выгоды, но и необходимые для удовлетворения потребностей общества. Именно рынок с одной стороны соединяет исследователя с потребителем, с другой стороны разделяет две взаимосвязанных вида деятельности: исследователя и инновационного предпринимателя. Исследователь создает новые знания и продукты, а инновационный предприниматель выводит эти знания продукты на рынок и извлекает экономическую выгоду. Они могут быть в одном лице, но мы будем разделять исследователя и инновационного предпринимателя, поскольку второй без первого не может существовать, в то время как первый может. Вместе с тем инновационный предприниматель, будучи субъектом рынка - нацеленным на извлечение прибыли, может финансировать исследователя, соответственно имеет право претендовать на конечные результаты его интеллектуальной деятельности.

²⁵ Ранее действовал Закон «О государственной поддержке инновационной деятельности», в котором также мало внимания уделялось основному субъекту интеллектуальной деятельности – исследователю.

Исследователя с продуктом его интеллектуальной деятельности связывает право собственности. Надо подчеркнуть, что право собственности на результаты интеллектуальной деятельности является как фактором развития, так и причиной, сдерживающей развитие отдельных экономик. Поэтому многое зависит от норм и принципов, регулирующих право собственности на продукты интеллектуальной деятельности.

Существующие нормы и правила распространения знаний и технологий воздвигают труднопроходимые препятствия развитию не только отдельных компаний или отраслей, но и целых обществ. Юридически требуется получение разрешения от правообладателя на технологию или знание, то есть необходимо купить патент. Однако у многих потенциальных потребителей обычно недостаточно средств для приобретения патента, и это сдерживает их технологическое развитие. С такой проблемой часто сталкиваются субъекты из развивающихся стран, что актуализирует задачу снижения вышеназванных препятствий. Решение должно быть радикальным.

Крайне важно разрушить практику, когда первопроходец-инноватор, патентуя свой интеллектуальный продукт, создает легитимированные препятствия тем, кто несколько отстал в аналогичных исследованиях и разработках. Считаем крайне важным снять юридические нормы, препятствующие свободному распространению знаний. Естественно, первопроходец должен справедливо и по заслугам вознаграждаться, но его патент не должен отрезать дорогу другим в создании близких аналогов. Справедливо то, что пионер свою долю получает сполна, и это должно быть одноразовым вознаграждением. Ему возмещаются не только прямые затраты, но и на начальном этапе жизненного цикла продукции он вправе получить доходы от продажи патента. Итак, патент не должен служить источником пожизненной ренты. Кроме того, надо шире применять нормативный срок «устаревания интеллектуального продукта», которая ограничит период перераспределения инновационной ренты (результатов использования инноваций) и откроет возможности для практического применения другими.

В науке (как фундаментальной, так и прикладной) тот, кто вырвался вперед и признан новатором (первооткрывателем, пионером и т.д.), имеет своих последователей, которые не просто ссылаются на его труды, но и продолжают их, получают новые результаты. Главное в науке – признание авторства и авторитета первопроходца. Этот тезис вполне годится в качестве основы для пересмотра сущности права собственности на созданные новые знания и материальные продукты, то есть достаточности признания права первенства на результаты интеллектуальной деятельности индивида, формального подтверждения вклада в развитие науки и технологии. Первооткрыватель, получивший новый результат или сделавший открытие, должен быть вознагражден материально, но из других источников, прежде всего, общественных фондов. Тогда патент станет свидетельством первенства, но не документом, дающим право ограничивать доступ других к изобретению, технологии или иному результату интеллектуального труда. Патент не должен ограничивать права других на копирование или прототипирование, поскольку в результатах исследований новатора есть вклад многих других исследователей, которые оказались не столь удачливыми. Такой подход не закрывает доступ других исследователей к возможностям дальнейшего совершенствования и нахождения новых инновационных решений.

Мы не против права собственности на инновации, но против того, чтобы оно способствовало несправедливому перераспределению доходов в пользу того, кто оказался чуточку впереди, воспользовавшись результатами многочисленных «единомышленников». Интеллектуальные результаты могут принадлежать на правах собственности одному или группе лиц, но не для постоянного извлечения «интеллектуальной» ренты. Все новое – это результат последовательного совершенствования и комбинирования многих открытий, сделанных раньше. Поэтому свободный доступ к новым знаниям и технологиям, обеспечивающим развитие многих обществ – это справедливо.

Теперь рассмотрим четыре базовых аспекта научно-технической политики, которые позволяют обнаружить исследователя в экономике, повышают результативность его деятельности в целом формируют интеллектуальный потенциал общества. Это следующие четыре аспекта:

- подготовка субъектов интеллектуальной деятельности.
- формирование спроса на новые знания и материальные продукты;
- стимулирование и поддержка предложения новых знаний и материальных продуктов;
- создание инфраструктуры (соединение спроса и предложения).

* * *

В самом начале подчеркивалось, что в интеллектуальной деятельности главным действующим лицом выступает субъект, обладающий специальными компетенциями, необходимыми и достаточными для проведения исследований и создания новых знаний и продуктов. Этот субъект - *исследователь*. Следовательно, как от компетенций конкретных исследователей, так и от качества человеческого капитала общества зависит уровень развития науки и техники, масштабы инновационного предпринимательства и многое другое, что напрямую связывают с результатами исследований. Поэтому первостепенной задачей научно-технической политики является *создание условий для развития способностей человека к интеллектуальной деятельности, воспитания креативной личности*, что служит предпосылкой для формирования интеллектуального потенциала общества.

В Казахстане, несмотря на значительные расходы на образование и ежегодное вливание на рынок труда десятков тысяч молодых специалистов, в том числе получивших зарубежное образование, все же остается мизерным число тех, кто способен разрабатывать и внедрять инновации. Вместе с тем даже это крайне малое количество инженеров и технологов, не находит достойной работы по специальности в обрабатывающих отраслях промышленности и стараются трудоустроиться в квазигосударственных организациях лишь для получения гарантированной заработной платы.

Формирование интеллектуальной компоненты человеческого капитала надо начинать в системе школьного образования. Первейший принцип - равный доступ всем школьникам к возможностям заниматься детским творчеством. Это означает, что государство должно отказаться от несправедливой по сути практики приоритетного финансирования всевозможных интеллектуальных и многочисленных элитных школ. Сепарирование детей с раннего возраста по различным формальным признакам не только разрушает стремление к развитию, но и пагубно действует на формирование личности. Более того, часто оказывается, что талантливые личности вырастают в обычных школах. Поэтому задачами научно-технической политики в сфере образования должны быть поддержка детского творчества в общеобразовательных школах, развитие сети научно-технических кружков и иных клубов для детей. Надо однозначно понимать, что воспитание человека модерна способного к творчеству начинается в стенах обычных школ, дающих комплексное образование.

Система высшего профессионального образования играет ключевую роль в формировании интеллектуального потенциала страны, но для этого она сама должна отвечать высоким требованиям. Например, качество материальных и интеллектуальных активов университетов должно быть достаточным для подготовки инженерно-технических и научных кадров, осуществления исследований высокого уровня сложности. Практика показывает, что университеты могут создавать собственную научно-техническую базу, но масштабные результаты обычно достигаются при поддержке государства. Однако и здесь требуется соблюдение фундаментального либерального принципа: справедливо, когда университеты имеют равный, но конкурентный доступ к государственным ресурсам. Этот принцип делает нелегитимным привилегированное положение отдельных университетов, которые получают от государства гарантированное и щедрое бюджетное финансирование, а также заказы на оказание услуг.

К числу ключевых мер направленных на формирование научного потенциала страны относится создание условий для закрепления в организациях научных кадров, а также поддержка их миграции в пределах страны.

Первая часть решается непосредственно в организации путем стимулирования креатива исследователя, в частности, создавая благоприятные условия для творчества и защищая от определенных рисков. Следовательно, организациям необходима государственная поддержка в части предоставления отдельным работникам социальных благ и гарантий. Целесообразна поддержка в периоды между исследованиями, например, предоставление грантов на проведение поисковых работ. Эти меры требуют мониторинга использования интеллектуального потенциала страны.

Вторая часть задачи более масштабная, поскольку создаются условия для свободно перемещения исследователей между организациями, в том числе между компаниями различных отраслей и регионов. Исследователь должен иметь возможность свободно переходить из менее перспективной отрасли в перспективную. Наиболее надежным способом считается обеспечение научных и инженерно-технических кадров жильем, социальными пакетами. Поддержка государством межотраслевой трудовой миграции позволяет исследователю наилучшим образом использовать индивидуальные компетенции в различных сферах экономики. Однако надо учитывать, что отток талантливых специалистов из неконкурентоспособных отраслей в перспективные, усложняет экономическое положение депрессивных отраслей, что наблюдалось в Японии [2].

* * *

Спрос на новые знания и материальные продукты (инновации) в основном инициируют субъекты экономики, желающие применять результаты R&D для технологической модернизации или реструктуризации производства. Безусловно, государство может увеличить совокупный спрос на инновации через систему государственных закупок. Кроме того, государство может увеличить спрос инновационных предпринимателей предоставляя им финансовые ресурсы. Ясно, что без участия государства сложно обеспечить уровень совокупного спроса, достаточного для поддержания развития науки и техники. Итак, ключевой фактор интеллектуальной деятельности – спрос на результаты R&D.

Кратко опишем меры государственного регулирования спроса, которые косвенно (в некоторых случаях прямо) влияют на интеллектуальную деятельность исследователя. Ограничимся рассмотрением государственных закупок и предоставления государством финансовых ресурсов (гранты, финансовый лизинг).

Способами государственной поддержки спроса является целевое предоставление экономических ресурсов, а также государственные закупки. Поскольку спрос, по сути, представляет собой затраты на покупку результатов R&D, то одним из факторов поддержки будет доступ компаний к ресурсам целевой государственной программы, а также предоставление специальных льгот и преференций. Тем самым обеспечивается участие исследователя в проектах модернизации действующих компаний.

Очевидно у казахстанского правительства слишком мало ресурсов, чтобы поддерживать спрос субъектов крупного бизнеса, но достаточно для того чтобы простимулировать спрос. Крупная компания способна самостоятельно осуществлять R&D и внедрять их результаты; в редких случаях нуждаются в государственной поддержке. Значительный эффект дадут меры, направленные на стимулирование крупных компаний приобретать у отечественных исследователей результаты R&D или финансировать эти работы. Иными словами, крайне важно мотивировать крупное предпринимательство сотрудничать с отечественными исследователями. В частности, целесообразно осуществлять специальные меры стимулирования, мотивирующие вовлечение в R&D исследователей из университетов.

Субъекты среднего предпринимательства заинтересованы в модернизации и реструктуризации, соответственно нуждаются в инновациях. Их спрос может быть и простимулирован, и поддержан государством. Меры стимулирования и их инструменты достаточно многочисленны и разнообразны. Например, отнесение на налоговые вычеты расходов компании на финансирование или приобретение результатов R&D. В свою очередь, меры поддержки содержат в себе инструменты, перечень которых очень короткий. Среди инструментов особо выделяют государственные гранты и финансовый лизинг. Компании среднего предпринимательства, могут рассчитывать на государственную поддержку, но их масштабы и набор инструментов зависит от отраслевой специализации компании.

Надо признать, что у финансово слабой казахстанской обрабатывающей промышленности слишком мало компаний среднего предпринимательства, способных самостоятельно генерировать спрос на инновации, и тем самым обеспечить собственную технологическую модернизацию. В частности, машиностроение - одна из наукоемких отраслей промышленности уже многие годы не в состоянии не только финансировать R&D, но и приобретать готовые результаты. Известно, что большинство компаний машиностроения не могут самостоятельно внедрять инновационные технологии, поскольку это сопряжено с затратами на подготовку и переподготовку кадров. Поэтому для обеспечения технологической модернизации промышленности чрезвычайно важно поддержать спрос компаний среднего предпринимательства на инновации посредством реализации специальной государственной программы в рамках научно-технологической политики. Такая программа при условии разделения рисков между участниками и государством могут сделать среднее предпринимательство не только массовым потребителем новых технологий, но и в соисполнителем R&D.

Субъект малого предпринимательства наиболее редкий участник рынка результатов R&D, поскольку до сих пор не вышел из стадии накопления капитала и компетенций. Более того, отраслевая структура малого предпринимательства, в которой доминирует сфера торговли и услуг, свидетельствует, что потенциальные потребители технологической инновации находятся в зачаточном состоянии. Тем не менее, государству стратегически важно стимулировать реструктуризацию малого предпринимательства путем его капитализации, в том числе поддержкой внедрения современной техники и технологии. Государство заинтересовано создавать субъектам малого предпринима-

тельства возможности самостоятельно или в кооперации осуществлять R&D. Это рискованное и дорогостоящее мероприятие, требующее продолжительного времени. Но результат оправдывает расходы. Современное с точки зрения технологической оснащенности малое предпринимательство способно повысить адаптивность экономики к внешним шокам, обеспечивать работой часть фрикционных безработных.

Надо отметить, что за каждым существующим в мире кластером передовых наукоемких компаний и их источниками финансирования обнаруживается участие государства. В частности Жозеф Лернер показал ключевую роль государственного финансирования и военных заказов в возникновении «силиконовой долины». Он опроверг миф о том, что создававшаяся вокруг Стэнфордского университета инновационная инфраструктура, а также многочисленные высокотехнологичные компании были порождены, главным образом, свободным рынком [3, с.42]. ВТО запрещает государственное субсидирование технологий (промышленных стратегий). Вместе с тем «... США проводят свою промышленную политику в значительной мере через военных, оказывающих поддержку целому спектру технологических разработок, которые в конечном счете находят свою промышленную политику в значительной мере через военных, оказывающих поддержку целому спектру технологических разработок, которые в конечном счете находят важное гражданское применение» [4, с.99].

* * *

Предложение инноваций имеет два аспекта. С одной стороны, инновации предлагает исследователь, как автор, законченного исследования. С другой стороны – инновации предлагает и тот, кто купил результаты R&D или, что по сути то же самое, инвестор, профинансировавший эти исследования. Последнего мы называем инновационным предпринимателем. Эти разновидности предложения инноваций связаны друг с другом, но принципиально различаются своим происхождением. Поэтому предлагаем их различать соответственно как *первичное* и *вторичное предложение новых знаний*. Тогда стимулирование и поддержка первичного предложения новых знаний относится к интеллектуальной деятельности.

Успех R&D не гарантирован, поэтому рискует не столько исследователь, сколько инвестор, то есть тот, кто финансирует исследования. Здесь риски исследователя минимальны, поскольку он рискует репутацией и будущими доходами. Поэтому одним из способов стимулирования исследований является *разделение рисков* между исследователем и инновационным предпринимателем, выступающим в трех амплуа: инвестором R&D; посредником между исследователем и потребителем инноваций; и собственно, конечным потребителем инноваций. Разделение рисков должно регулироваться законодательством, допускающим и признающим отрицательные результаты как объективность. Тогда государство не будет пугать вероятность потерь бюджетных инвестиций. Следует подчеркнуть, что в казахстанском законодательстве эти риски не учитываются.²⁶

Для государства, участвующего в со-финансировании R&D, привлекательна схема, когда часть рисков берут на себя субъекты инновационного предпринимательства, в том числе специализирующиеся на внедрении результатов R&D. Таким образом, целесообразна форма финансирования на основе партнерства государства и частного предпринимательства.

Экономические ресурсы при рыночном распределении достаются наиболее конкурентоспособным исследователям, при этом поистине инновационные идеи могут остаться без достаточного количества ресурсов. Поэтому целесообразно вмешательство государства в рыночное перераспределение посредством селективного со-финансирования. Специальную избирательную поддержку могут получить высокорисковые исследования, результаты которых не очевидны, но при успешном завершении дадут большой экономический эффект. Именно поддержка отдельных исследований достаточной капитализацией способствует развитию науки и техники. В таком случае можно надеяться на достижение весомых результатов, и в целом, на расширение рынка предложений инноваций, по крайней мере, в отдельных сегментах экономики.

Для повышения адресности поддержки необходимы строгие правила и критерии, обеспечивающие справедливое перераспределение экономических ресурсов общества и доступ исследова-

²⁶ В частности согласно пункту 2 статьи 18 Закона «О государственной поддержке инновационной деятельности» «... инновационные гранты на опытно-конструкторские и (или) выполнение рискованных исследований прикладного характера предоставляются на условиях внедрения результатов в течение 3-х лет» (http://invest.nauka.kz/law/135_23_03.php).

телей к конкурентным возможностям. Правила и условия определяются нормами законодательства и научно-технической политики. Особые благоприятные условия предоставляются коллективам или группам исследователей из университетов или научных центров, являющихся представителями частного предпринимательства. Итак, государство, поддерживая отдельные направления R&D, осуществляет целенаправленную капитализацию исследователя.

Со-финансирование, будучи основным инструментом государственной поддержки деятельности исследователя, используется в соответствии с программой прикладных R&D. Такие программы направлены на достижение конкретных целей, поддержку определенных исследований, что повышает селективность мер. К сожалению, с государственным финансированием R&D связан риск ухудшения качества как самих исследований, так и их результатов. Надо понимать, что в обществе, где низок порог этических ценностей у государственных служащих и исследователей вероятны серые соглашения между сторонами касательно проведения R&D и внедрения их результатов. Только прозрачность отношений между исследователем и государством способна снизить такие риски.

Для оказания селективной поддержки субъектам интеллектуальной деятельности правительство определяет приоритетные направления R&D, которые оно собирается поддерживать. Обычно приоритет обосновывается тем, что данное направление исследований может дать весомые и востребованные экономикой результаты. Приоритеты показывают исследователям не только направления R&D или ожидаемые результаты, но и обозначают проблемы, решение которых ляжет в основу желаемых изменений в технологиях и продуктах. Однако любой приоритет несет в себе риск ошибок тех, кто ответственен за этот выбор, следовательно, возникают два вопроса:

- насколько корректны методы выбора приоритетных направлений развития науки и технологии?

- как распределяются риски между участниками?

Со-финансирование отличается целевой поддержкой определенных направлений R&D. Чрезвычайно наивно и непрофессионально думать, что казахстанские редкие и одноразовые форсайт-исследования, даже обильно финансируемые государством и осуществляемые с участием зарубежных экспертов, позволят выявить перспективы развития отечественной науки. Надо признать, что отечественная наука довольно сильно отстала качественно в развитии от зарубежных конкурентов. Более того, форсайт-исследованиями должны постоянно заниматься специализированные организации, учрежденные самими учеными, и со-финансируемые государством. Форсайт-исследования не приносят достаточно доходов, чтобы окупить понесенные затраты, поэтому участие государства крайне важно. Очевидно, надо реформатировать Академию наук на постоянное изучение текущего состояния науки, прогнозирование развития отдельных направлений науки и обоснование приоритетных R&D для финансирования государственных источников.

Одним из способов увеличения объемов предложения результатов исследований, является обеспечение исследователю доступа на зарубежные рынки, как исследований, так и реализации их результатов. В этом существенна роль государства, способного предоставить исследователю такие возможности, главным образом, открывая доступ к финансовым ресурсам или просто оплачивая соответствующие затраты.

* * *

Исследователю необходима специализированная *рыночная инфраструктура*, являющаяся частью экономических институтов. Соответствующая инфраструктура существует и в Казахстане, но есть вопросы касательно состава и качестве ее компонент.

Понятно, что формирование и развитие *инфраструктуры интеллектуальной деятельности* не должно существенно опережать спрос исследователя. Именно исследователь, точнее его потребности, связанные с интеллектуальной деятельностью определяют то, какие рыночные структуры, какого качества, и в каком количестве нужны. Искусственно созданные организации могут не прижиться, если они не найдут применения со стороны исследователя, если не будет спроса на их услуги. Более того, вероятным результатом будет нецелевое использование бюджетных ресурсов и нарушение рыночной конкуренции из-за государственного финансирования. Поэтому, целесообразно поддерживать инициативы инновационных предпринимателей по созданию организаций - элементов инфраструктуры интеллектуальной деятельности, обеспечивающих связи между наукой и промышленностью.

Ключевыми элементами инфраструктуры интеллектуальной деятельности служат исследовательские центры, лаборатории, конструкторские бюро и др. Многочисленные и разнообразные компоненты инфраструктуры предназначены создавать и реализовать на конкурентном рынке инновационные продукты, технику и технологии. Надо подчеркнуть, что отдельные компоненты инфраструктуры могут быть простимулированы и поддержаны в рамках локальных рыночных структур со специальным правовым режимом, например, технопарки или СЭЗы. Так, на площадках технопарков исследователи и субъекты инновационного предпринимательства получают широкий спектр услуг, в том числе доступ к производственным активам, взаимодействуют друг с другом, накапливают и распределяют информацию.

Эффективность рыночной инфраструктуры зависит от уровня и качества нормативного порядка, регулирующего их функционирование. Нормы и правила актуализируются посредством организаций, поэтому от того, какими правами и функциями они наделены, во многом зависит их возможность и способность позитивно влиять на интеллектуальную деятельность. Иными словами на качество рыночной инфраструктуры влияют не только нормы и правила регулирования рыночного распределения и государственного перераспределения ресурсов, но и то, какими правами и функциями они для этого наделены. Принято выделять центральный, отраслевой и региональный уровень инфраструктуры, соответственно их возможности и способности различаются и адекватны уровню децентрализации государственных функций.

Особую роль играют отраслевые организации, выполняющие заказы отдельных компаний, в том числе материнских, поэтому в значительной степени финансируемые ими. Они способны связать исследователя с промышленными компаниями, образовывать научно-исследовательские сети внутри отрасли. К преимуществам отраслевых научно-исследовательских организаций относится обеспечение интеграции исследователя с частными компаниями, поэтому они функционально предназначены содействовать развитию отраслевой науки, повышению ее конкурентоспособности.

Наконец, необходимо обратить внимание на интеграцию отдельных компонентов инфраструктуры в международные научно-исследовательские сети. Это позволит исследователю принимать участие в международных проектах, иметь доступ на зарубежные рынки исследований. Такая форма интеграции открывает перед исследователем возможность реализации компетенций на международном уровне, участвовать в международном разделении интеллектуального труда. Подчеркнем, что казахстанское законодательство предоставляет исследователю право самостоятельно вступать в международные организации, занимающиеся инновационной деятельностью, заключать договоры и вступать иные отношения.

* * *

Итак, лейтмотив настоящей статьи – главный актор инновационного развития страны – исследователь. На протяжении статьи подчеркивалась особая роль индивида. Для того, чтобы обнаружить исследователя, необходима современная институциональная система, в частности модель научно-технической политики стимулирования и поддержки интеллектуальной деятельности. Модель должна быть настроена не только на эффективное распределение и перераспределение ресурсов, но и на минимизацию и страхование рисков исследователя. Однако существует задача совершенствования отношений между участниками интеллектуальной деятельности, в распределении ролей и рисков на всех этапах.

В Казахстане государство доминирует в финансировании R&D. В этом нет ничего плохого, если ресурсы общества перераспределяются справедливо, не ограничивается свободный доступ исследователей к конкурентным возможностям. Но в действительности государственные ресурсы достаются преимущественно ведомственным научным организациям. Фактически все государственные исследовательские организации выживают благодаря государственным закупкам, соответственно, исполняют ведомственные запросы, которые часто не имеют отношения к науке. Поскольку государство всячески избегает риски недостаточно эффективного использования ресурсов, а отрицательные результаты исследования вовсе исключаются, то ведомственные научные организации вынуждены идти по проторенным дорогам, крайне редко получая поистине новые результаты. Именно такая практика бюджетного финансирования приводит к содержанию армии лиц, ведущих бесперспективные работы, которые сложно назвать научными исследованиями.

Минимальное участие государства в формировании направлений R&D означает не сокращение бюджетного финансирования, а отказ от роли «компетентного учителя», наделенного гением предвидения. Чиновники, как правило, относятся к ученому как к оторванному от действитель-

ности теоретизирующему чудаку, полному иллюзий. Зачастую государственные организации берут на себя ответственность не только указывать исследователям перспективные направления исследований, но и рекомендовать методы их проведения. Разумеется, они также самоуверенно полагают, что способны по достоинству оценить результаты работ исследователя.

Такое отношение государства к исследователю тормозит развитие науки и техники. Поэтому государство должно минимизировать свое вмешательство в процесс творческого поиска исследователя, полностью довериться его интуиции, но максимизировать свою роль в создании условия для творчества, страховать от рисков, поддерживать ресурсами, приобретать результаты или помогать внедрять в практику. Только тогда можно ожидать отдачи от R&D, добиваться наилучшего эффекта для общества от внедрения результатов. В этой связи одной из задач государства является повышение статуса исследователя. Для этого надо сломать существующее отношение государства, и даже общества к человеку интеллектуального труда, который сегодня в Казахстане считается менее престижным, чем государственная служба или работа в квазигосударственных организациях.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Baumol W. The Microtheory of Innovative Entrepreneurship – Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010. – 264 p.
- [2] Porter M., Takeuchi H., Sakakibara M. Can Japan Compete? – Macmillan Press, 2000. – 208 p.
- [3] Lerner J. Boulevard of Broken Dreams: Why Public Efforts to Boost Entrepreneurship and Venture Capital Have Failed – and What to Do About It. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009.
- [4] Stiglitz J., Charlton A. Fair Trade For All. How Trade Can Promote Development. – Moscow: Press «Весь Мир», 2007. – 277 p.

REFERENCES

- [1] Baumol W. The Microtheory of Innovative Entrepreneurship - Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010, 264 p. (in Eng).
- [2] Porter M., Takeuchi H., Sakakibara M. Can Japan Compete? – Macmillan Press, 2000, 208 p. (in Eng).
- [3] Lerner J. Boulevard of Broken Dreams: Why Public Efforts to Boost Entrepreneurship and Venture Capital Have Failed – and What to Do About It. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009 (in Eng).
- [4] Stiglitz J., Charlton A. Fair Trade For All. How Trade Can Promote Development – Moscow, Press «Весь Мир», 2007, 277 p. (in Russ).

ЗИЯТКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІ ЫНТАЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ҚОЛДАУ

М. Қажыкен

Замануи қоғамды зерттеу институты, Астана, Қазақстан

Тірек сөздер: білім, инновациялық кәсіпкерлік, зияткерлік қызмет, зерттеуші, инфрақұрылым.

Аннотация. Зияткерлік қызмет бар немесе жаңа техника мен материалдық заттарді жетілдіруіне бағытталған. Жаңа білімдерді алуға немесе жаңа материалдық өнімдерді құруға талаптанған зерттеуші бағытталған нәтижелерге қол жеткізеді. Ғылыми-зерттеу және олардың тәжірибелік нәтижелерін іске асыру мен қаржыландырына байланысты іс-шараларді инновациялық кәсіптік деп атауы ұсынылады.

Зияткерлік қызметі мемлекеттік ғылыми-техникалық (инновациялық) саясатымен реттеледі. Басқаша айтқанда, зерттеушілерді қолдау үшін мемлекет мақсатты шаралар жүзеге асырады, атап айтқанда, қаржы ресурстарымен қамтамасыз етеді, қолайлы институционалдық ортаны қалыптастырады, инфрақұрылымды дамуың қамтамасыз етеді және басқа да жұмыстар жүргізеді.

Зерттеушіні, оның зияткерлік өніммен меншік құқығы байланыстырады. Меншіктік институты, зияткерліктің дамуына қажетті факторы да, және экономиканың дамуына кедергі да болуы мүмкін. Сондықтан көбі зияткерлікті меншік өнімдерімен иеленуін реттейтін нормалар мен принциптерге байланысты.

Осы жұмыста ғылыми-техникалық саясатының төрт негізгі аспектілері талқыланды:

- зияткерлік қызмет субъектілерің дайындау;
- жаңа білім мен материалдық өнімдеріне сұранысты қалыптастыру;
- жаңа білім мен материалдық өнімдерін ұсынсың көтермелеу және қолдау;
- инфрақұрылымды құру (сұраныс пен ұсынысты қотыру).

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 286 – 289

THE IMPORTANCE OF COMPETENT APPROACH IN THE MODERN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION

A. S. Kairanova, Sh. I. Nurgozhina

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: kairanova@list.ru

Keywords: foreign language education, education competences, methods and approaches.

Abstract. The problem of polylinguism today is not only an urgent problem of our country but the whole world in the conditions of globalization and cyberspace requires from a man possession of several languages.

The President Nursultan Nazarbayev has paid special attention to the development of polylinguism in our country "... core value and features for our homeland are concepts such as Multiethnic and Multilinguism (i.e possession of several languages)." According to the instructions of the Head of State, under the state program for 2011-2020, the use and development of language and the cultural program "Trilingual", said: "... by 2020 all Kazakhstani people should speak Kazakh and Russian languages by 95% and English 25%" [1, 2].

Education polylinguism does not only help to be the wave of the constant changes in the world, but also promotes youth adaptation to linguistic skills, as well as plans to create a sample of competent young people [3].

So, to meet the requirements mentioned above, we should pay special attention to the students of colleges and universities, in particular, students of language universities in obtaining not only a quality education from the previous generation, or replenish their number, but also the efficient usage of acquired knowledge, skills and abilities in practice and educate competence of the future generations of our people.

УДК 378.016:811.111

ҚАЗІРГІ ШЕТТІЛДІК БІЛІМ БЕРУДЕГІ КОМПЕТЕНТТІК (ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІК) ТӘСІЛДІҢ МАҢЫЗЫ

A. C. Қайранова, Ш. И. Нұрғожина

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: шеттілдік білім беру, құзыреттілік (компетенттік) тәсілі, әдіс-тәсілдер.

Аннотация. Көптілділік мәселесі – Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл әлемнің алдында тұрған көкейтесті мәселелердің бірі, себебі, жаһандану және киберкеңестікке шыққан заман тілдерді білуді талап етеді.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев көптілді білімді дамытуға жіті назар аударып «...еліміздің маңызды құндылықтарының бірі және басты артықшылығы – көпұлттылық пен көптілділік» деп атап көрсеткені белгілі. Президент жүктеген тапсырмаларға сәйкес, Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы мен «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени бағдарламасында, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында, 2020 жылға қарай «...барша қазақстандықтар қазақ тілін, орыс тілін 95% және 25% – ағылшын тілін меңгеруі тиіс» делінген [1,2].

Көптілді оқыту білім берудің қоршаған әлемде болып жатқан үдемелі өзгерістерге бейімделгіштігін күшейтетін лингвистикалық біліктілігі жоғары дамыған, бәсекеге қабілетті жастардың қалыптасуына септігін тигізетін тұжырымдамалық тұрғыдан жаңа үлгісін құруды көздейді. Осы орайда үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) бірдей оқытуды білдіретін көптілді оқыту бағдарламасының бірегейлігін атап өту керек [3].

Сонымен қатар, колледж және жоғары оқу орындарында білім алып жатқан студенттер, әсіресе болашақ тіл мамандарына жан – жақты білім беріп қана қоймай, жоғары буыннан алған білім мен тәжірибелерін болашақта практикада оны тиімді етіп пайдаланып, еліміздегі білікті мамандардың қатарына қосылып қана қоймай, бәсекеге қабілетті жас ұрпақты тәрбиелеу қазіргі жас немесе болашақ маманға қойылатын талаптардың бірі болып отыр.

Шетел тілі мұғалімдерінің алдына қойылған міндет – тілдің негізгі құндылықтарын меңгерген, ана тілінде және өзге тілде әлеуметтік-мәдени қарым-қатынасқа дайын, сөздік және сөздік емес құралдардың көмегімен қоршаған ортамен қарым-қатынас жасауға қабілетті көпмәдениетті жеке тұлғаны тәрбиелеу.

Осы міндеттерді жүзеге асыруда ең маңызды құрал - **Әдіс** – оқу-тәрбие жұмыстарының алдында тұрған міндеттерді дұрыс орындау үшін мұғалім мен оқушылардың бірлесіп жұмыс істеу үшін қолданатын тәсілдері. Әдіс арқылы мақсатқа жету үшін істелетін жұмыстар ретке келтіріледі. Оқыту әдістері танымға қызығушылық туғызып, оқушының ақыл – ойын дамытады, ізденуге, жаңа білімді түсінуге ықпал етеді. Оқытуда ең басты нәрсе – оқушылардың танымдық жұмыстары болғандықтан оқыту әдістері ең анық фактілерді білуді қамтамасыз етеді, теория мен тәжірибенің арасын жақындатады.

Шетел тілін оқыту әдістемесінде әдіспен қатар тәсілдің де аса маңызды орны бар, **тәсіл** – оқыту әдісінің элементі. Жоспарды хабарлау, оқушылардың зейінін сабаққа аудару, оқушылардың мұғалім көрсеткен іс – қимылдарды қайталай білуі, ақыл – ой жұмыстары тәсілге жатады. Тәсіл оқу материалын түсінуге үлес қосады.

Оқыту тәсілдерінің түрлері:

- ой, зейін, ес, қабылдау, қиялды жақсарту тәсілдері;
- мәселелі жағдаят тудыруға көмектесетін тәсілдер;
- оқушылардың сезімдеріне әсер ететін тәсілдер;
- жеке оқушылар арасындағы қарым-қатынасты басқару тәсілдері. Сонымен тәсілдер оқыту әдістерінің құрамына кіреді, әдістің жүзеге асуына ықпал етеді.[4]

Оқыту әдістерінің басты қызметі – оқыту, ынталандыру, дамыту, тәрбиелеу, ұйымдастыру. XIX ғасырдың 20-30 жылдарында Б.Е.Райков, К.П.Ягдовский түсіндіру, тәжірибелік, зерттеу, зертханалық әдістерін жетілдірді. Оқушылар сөзден, кітаптан, көрнекіліктен, тәжірибелік жұмыстардан білім алады. Осыны ескеріп 20-30 жылдарда Н.М. Верзилин, Е.Я. Голант сөздік, тәжірибелік, көрнекілік әдістерін ұсынады. Қазір компьютерлік жүйелер арқылы білім алу мүмкіндіктерінде жиі қолданысқа ие болуда. И.Я.Лернер, М.Н.Скаткин оқыту әдістерін оқушылардың танымдық жұмыстарының түріне қарай топтастырған. Авторлар балаларға ақыл-ой жұмысының, өз бетімен білім алудың жолдарын көрсетеді. Оқытушының басшылығымен жұмыс істейтін оқушылардың танымдық белсенділігі әртүрлі.

Оқыту әдістерін таңдау әдетте сабаққа оқу материалының мазмұнын таңдаған кезде жүреді. Ол дидактикалық мақсатқа, оқушылардың білім деңгейіне мұғалімнің өзінің дайындық деңгейіне байланысты. Әңгіме – оқу материалын ауызша баяндау. А. Байтұрсынов: "Сөзден әдемілеп әңгіме шығару өнері үй салу өнеріне ұқсас" дейді. Сөз өнерінің айшықты болуы сөздің дұрыстығына, тілдің анықтығына, дәлдігіне, көркемділігіне, тіл тазалығына байланысты екенін дәлелдеп, алмастыру, кейіптеу, бейнелеу (ұқсату), әсірелеу тәсілдерінің мәнін ашады. Міржақып Дулатов: «Оқытудың баяндау, әңгіме, түсіндіру әдістеріне ерекше мән беріп, тұрмыс-салтқа, әдет-ғұрыпқа байланысты тақырыптарды әсерлі баяндаудың тәсілдерін көрсетіп берді. Ол "баланы толық жауап беруге әдеттендіру керек"», - дейді. Сөйтіп, оқытушы көркемдеп оқытудың жаңаша жолдарын ұсынып, мұғалімдерден соны іс-әрекеттерді талап етеді. "Балалар дұрыс оқи алмай, қиналған жерде мұғалім өзі оқып, көрсету лайық", - дейді.

Оқыту әдісін таңдауға ықпал ететін шарттар:

1. Оқыту әдістерін оның мақсат – міндеттеріне, оқушылардың жас және таным әрекетінің ерекшеліктеріне сай қолдану;
2. Мектептің материалдық – техникалық негізін ескеру;
3. Мектептің орналасқан жерін ескеру. Мысалы, қала мектептерінде оқушыларды өндіріс орындарына экскурсияға, ауыл мектептерінде мектеп жанындағы учаскелерге, табиғатқа, ауылшаруашылық өндірісіне апару;

4. Мұғалімнің шығармашылығы және шеберлігі. Оқытудың нәтижелі өтуіне негіз болатын сабақ мақсатының айқындығы. Себебі оқу материалын баяндауда негізгі идеясын немесе оқушылардың іс-әрекетін анықтап алмай, оқыту мақсатына жету мүмкін емес [5].

Оқытудың әдістері мен тәсілдеріне нақты анықтама берілді, енді қазіргі кезде шетел тілін оқытудың компетенттік немесе құзыреттіліктік тәсіл жайында толығырақ мәліметке сүйенейік.

Бүгінде білім беру үрдісін жандандырып отырған **компетенттік немесе құзыреттіліктік тәсіл** көптеген дамыған елдердегі білім беру стандартының жалпы тұжырымына сәйкес келеді, ол білім беру мазмұны мен оның сапасын бақылау жүйесінің компетенттік жүйесімен ауысуымен тікелей байланысты. Оның үстіне компетенттік тәсіл өзектілігі отандық білім берудің келесі тенденцияларымен бейнеленетін мәдени-білім беру мән-мәтінімен анықталады:

- Білім беру жүйелерінің бірлігі мен айқындылығы жойылып, еңбек нарығы және онымен байланысты білім беру қызметінің нарығы қалыптастырылды;

- Білім беру бағдарламаларының көптүрлілігі мен альтернативтілігі негізінде білім беру жүйесіндегі бәсекелестік пен коммерциялық факторы өсті;

- Білім беру саласындағы мемлекет бағдарының өзгеруі: тоталдық жоспарлау мен бақылаудан – білім берудегі жалпы құқықтық басқаруға көшу жүзеге асырылды;

- Қазақстандық білімнің халықаралық білім беру жүйесіне енуідегі болашағы айқындалды.

Ресейлік ғалымдардың пікірінше (Д.А.Иванов, В.К.Загвоздник, И.А.Зимняя және т.б.) компетенттік тәсіл **білім берудің жана сапасына қол жеткізуді** білдіреді. Ол білім үрдісінің бағыт өзгерісін, артықшылығын, даму мазмұнының ресурсын анықтайды. Бұл кездейсоқтық емес, әңгіме адам баласының білімінің жаңа өлшемі туралы болып отыр, өйткені білім, іскерлік, дағды білім сапасының деңгейін көрсетуді қанағаттандыра алмады [6].

Сонымен қатар, Құнанбаева С.С. монографиясында «компетенттік білім берудің» негізгі ерекшеліктері айқын анықталған:

- Білім берудің жеке тұлғаға бағытталуы, оқытылатын курстардың тұлғаның қызығушылығына байланысты іріктелу мүмкіндігі;

- Білім берудің дамытушылық және жас ерекшелігіне сай сипатта болуы;

- Әлеует және жеке тұлға үшін маңызды мәселелерді өз бетінше шеше алу іскерлігі;

- Мәселені шешуде іздену, шығармашылық тұрғыдан ойлануды қалыптастыру;

- Жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуға бағдарлануы, әрбір тұлға ерекшелігін ескеру, шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі дамыту және т.б.

Компетенттік білім берумен байланысты әлеуметтік түсінік білім беруде тұлғаны бағалауға, оның қоршаған ортамен байланысына жоғары көңіл бөлінеді.

Қорытындылай келе, компетенттіліктің табиғатына тән нәрсе, ол тұлғаның өзін-өзі технологиялық тұрғыдан емес, жеке тәрбиесін қолдана отырып, қорытынды жасай алуынан туындайды. Білім алушыға тек тапсырма беріп қойып, оны қалыптастыру мүмкін емес, ол оны шынайы жағдаяттағы әрекетті бағалап, оған қорытынды жасай отырып, соған сәйкес компетентті әрекеттер жасаған жағдайда қалыптастыру мүмкін болмақ.

ӘДЕБИЕТ

[1] Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011–2012 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

[2] Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

[3] «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени бағдарламасы.

[4] Педагогика. Учебное пособие для студентов педагогических вузов и педагогических колледжей / Под. ред. П. И. Пидкасистого. – М.: Педаг. общество, 1998. – 640 с.

[5] Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.

[6] Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы: ҚазХҚжӘТУ, 2010. – 87-91 бб.

REFERENCES

[1] State program for 2011–2012 About use and development of languages. (in Kaz.).

[2] State program of RK for 2011–2020 About development of education. (in Kaz.).

- [3] Cultural program «About trilinguism». (in Kaz.).
- [4] Pedagogy. Textbook for students of pedagogical universities and teacher training colleges / Ed. P. I. Pidkasisty. M.: Pedag. obshchestvo, 1998. 640 p. (in Russ.).
- [5] Zhumabayev M. Pedagogy. Almaty: Rodnoy yazyk, 1992. 160 p. (in Kaz.).
- [6] Kunanbayeva S.S. Theory and practice of modern foreign language education. Almaty: Kaz UIRWL, 2010. P. 87-91. (in Russ.).

О ВАЖНОСТИ КОМПЕТЕНТНОГО ПОДХОДА В СОВРЕМЕННОМ ИНОЯЗЫЧНОМ ОБРАЗОВАНИИ

А. С. Қайранова, Ш. И. Нургожина

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: иноязычное образование, компетентностный подход, метод.

Аннотация. На сегодняшний день проблема полиязычия является актуальной проблемой не только для нашей страны, а всего мира в целом, потому что в условиях развития глобализации и киберпространства от человека требуют владения несколькими языками.

Президент Н. А. Назарбаев обратил особое внимание на развитие полиязычия в нашей стране: «... основной ценностью и особенностью для нашей Родины являются такие понятия, как «многонациональность и полиязычие (т.е. владение несколькими языками)». Согласно поручению Главы государства по государственной программе 2011–2020 гг. об использовании и развитии языка и программе «Трехязычия» была поставлена цель: «К 2020 году все казахстанцы должны овладевать казахским и русским языками на 95%, и английским языком на 25%» [1, 2].

Обучение полиязычию не только помогает быть на волне постоянных изменений в мире, но и способствует адаптации молодежи к лингвистическим навыкам, а также планирует создать образец компетентной молодежи [3].

Итак, чтобы соответствовать требованиям, указанным выше, следует уделить особое внимание студентам колледжей и вузов, в частности, студентам языковых вузов в получении не только качественного образования от предыдущего поколения или пополнения их ряда, но и эффективно использовать полученные ЗУН на практике и воспитывать компетентное будущее поколение нашего народа.

Поступила 2.12.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 290 – 293

MOTIVATION OF INTENSIVE STUDYING OF ENGLISH AT NON-LINGUISTIC HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

A. Zh. Kalieva, G. K. Atabayeva

Kazakh national university named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: a.jekenovna@mail.ru; atabaeva.g@mail.ru

Key words: globalization, intercultural communication, lingocultural competence, information and communication technologies, foreign language education, the trinity of languages, generation, identity.

Abstract. The aim of the work is to determine how relevant is learning English at the present stage of the Kazakh society development. The paper presents evidence of intensification process in the universities of Kazakhstan, in particular, at Kazakh National University named after Al-Farabi. The work was concluded that, at the present stage, with the increasing of globalization and involvement of young people in intercultural communication is one of the priority goals of higher education. Intensification of learning English is also consistent with the aim of achieving the trinity of languages, as set out in the Concept of strengthening and developing the Kazakhstani identity and unity. At present the need of specialists of foreign languages is increasing. That's why problems of developing the English language teaching methods are of high importance taking into consideration that today English is a language of the international communication and one of the world's languages.

УДК 378.147:811.111

АКТУАЛЬНОСТЬ ИНТЕНСИФИКАЦИИ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ

А. Ж. Калиева, Г. К. Атабаева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: глобализация, межкультурная коммуникация, лингвострановедческая компетенция, информационно-коммуникационные технологии, иноязычное образование, триединство языков, генерация поколения, идентичность.

Аннотация. Целью работы является определение, насколько актуальным является изучение английского языка на современном этапе развития казахстанского общества. В работе приводятся свидетельства интенсификации этого процесса в ВУЗах Казахстана, в частности, в КазНУ им. аль-Фараби. Результатом работы явился вывод о том, что на современном этапе, в условиях расширения глобализации, вовлечение молодых людей в межкультурную коммуникацию – одна из приоритетных целей высшего профессионального образования. Интенсификация изучения английского языка согласуется также с целью достижения триединства языков, поставленной в Концепции укрепления и развития казахстанской идентичности и единства. В связи с возрастанием потребности в специалистах, владеющих иностранными языками проблемы разработки научно-методических и психологических основ преподавания и усвоения иностранных языков, в том числе английского как языка межнационального общения и одного из мировых языков, являются первоочередными для кафедр иностранных языков ВУЗов Казахстана.

В современных условиях неуклонно возрастает значимость иностранного языка в международной интеграции. Для современной жизни все более актуальным становится взаимопонимание народов, которое невозможно достигнуть без языка международного общения. Закономерностью

развития языков сегодня является взаимообогащение языков и культур народов Востока и Запада, расширение и углубление общественно-политических, экономических и культурных связей между народами, сближение и взаимообогащение наций. Эти факторы обусловили фактическое утверждение английского языка как языка международного общения, языка единения народов, живущих на этой Земле.

Английский язык весьма востребован в международном масштабе, так как с его помощью можно получить информацию практически по всем отраслям знаний. По степени своей информативности английский язык не имеет себе равных.

Следует отметить, что изучение английского языка способствует приобщению к знаниям мирового уровня, к культуре народов изучаемого языка. Все эти процессы обусловили большой международный авторитет английскому языку, сделали опыт его взаимодействия с другими языками общечеловечески значимым.

География изучения английского языка довольно обширна, но масштабы его изучения различны в разных регионах.

На сегодняшний день повышенный интерес к изучению английского как языка широкого международного употребления является одной из характерных черт нашего современника, человека XXI века. Желание отдельных людей общаться на другом, не родном языке становится одним из звеньев гуманистического процесса сближения народов.

На данном этапе в Казахстане возросла потребность в специалистах, владеющих иностранными языками. Это вызвано тем, что мы можем наблюдать неуклонное возрастание международного интереса к нашей стране, к образу жизни казахстанцев, их достижениям в науке, экономике и культуре. В связи с этим проблемы разработки научно-методических и психологических основ преподавания и усвоения иностранных языков, в том числе английского как языка межнационального общения и одного из мировых языков, являются первоочередными для кафедр иностранных языков ВУЗов Казахстана.

В Концепции развития иноязычного образования Республики Казахстан сформулирована цель высшего иноязычного образования – формирование специалистов, владеющих иностранным языком в соответствии с европейской системой уровней владения иностранным языком.

Достижение данной цели возможно через решение таких задач, как:

- формирование специалиста, владеющего базовым английским языком в соответствии с требованиями «Общеввропейских компетенций», а также иностранным языком для академических целей и для специальных целей;
- внедрение системы планирования учебного процесса по иностранным языкам, принятой странами Европейского Совета;
- формирование нового содержания обучения, соотнесенного с международным и национальным стандартами.

Как отмечает д.ф.н., профессор С. С. Кунанбаева в «Концепции иноязычного образования Республики Казахстан», одним из основных направлений совершенствования подготовки педагогических кадров по иностранному языку является «овладение современными методами и технологиями, в том числе информационными и компьютерными, иноязычного обучения» [1].

Новинки технического прогресса – информационно-коммуникационные технологии – уже нашли свое применение в учебно-педагогическом процессе по иностранным языкам. Так, преподаватели КазНУ используют на занятиях аудио- и видеоподдержку, проектор, информационные ресурсы Интернет, на каждом факультете имеется аудитория, оснащенная интерактивной доской.

Хотелось бы подчеркнуть, что применение видеоматериалов является очень эффективным методическим приемом, стимулирующим познавательную активность учащихся [2].

Обусловлено это тем, что видеоматериалы не только представляют учащимся живую речь носителей языка, но также погружают их в реальную ситуацию общения – учащиеся наблюдают язык мимики и жестов, стиль взаимоотношений между людьми, реалии страны изучаемого языка [3].

Возможности преподавателя разнообразить методику проведения занятия значительно расширяются. Так, помимо заданий на понимание языка, учащимся даются творческие задания на трактовку мимики и жестов; распознавание и анализ стиля взаимоотношений представителей различных этносов.

В реальной ситуации общения это предотвращает грубые ошибки при общении с жителями страны изучаемого языка.

При использовании видеоматериала преподаватель достигает следующих целей:

- показывает коммуникативную сторону языка через изучение мимики и жестов;
- вырабатывает у учащихся навыки аудирования в естественном контексте;
- представляет ситуации для творческих заданий в аудитории (ролевые игры; диалоги, монологи).
- стимулирует учащихся к дебатам и дискуссиям;
- обогащает словарный запас учащихся;
- способствует выработке у учащихся навыков описания и пересказа;

Также следует отметить, что в университете функционирует внутренняя сеть Интранет, с помощью которой осуществляется мониторинг успеваемости и обеспечение студентов учебно-методическим комплексом дисциплин, ежегодно подводятся итоги научно-педагогической деятельности профессорско-преподавательского состава КазНУ согласно Индикативным планам каждого преподавателя. Кроме того, ежегодно проводится компьютерное анкетирование «Преподаватель глазами студентов» и « Преподаватель глазами коллег» .

Под влиянием информатизации образования происходит развитие понятия традиционной педагогики «учебная среда». В настоящее время наиболее употребительными становятся понятия «единое информационное образовательное пространство», «информационно-коммуникационная среда» (И.В. Роберт [4]), «киберпространство» (В.Г. Кинелев [5], «информационная образовательная среда», «информационно-коммуникационная предметная среда».

В настоящий период в КазНУ претворяются в жизнь ряд программ по академической мобильности студентов, магистрантов и PhD докторантов.

В связи с этим использование информационных ресурсов глобальной сети Интернет играет неограничиваемую роль в расширении лингвострановедческой компетенции будущих специалистов. Установлено, что игнорирование национально-культурной специфики обычно вызывает непонимание и, как правило, ведет к нарушению процесса общения. То есть изучение иностранного языка не может быть отделено от изучения культуры той или иной страны. Поэтому будущим специалистам следует заранее до поездки ознакомиться с традициями, обычаями и культурными ценностями посещаемой страны, что облегчается благодаря использованию Интернет-ресурсов.

Таким образом, информатизация сферы образования – важное средство интенсификации изучения иностранного языка и настоятельное требование подготовки конкурентоспособного специалиста XXI века.

Необходимыми компонентами интенсификации процесса изучения иностранных языков является также чтение литературных произведений и использование материалов СМИ изучаемой страны.

Литературные произведения помогают студентам окунуться в естественную языковую среду, способствуют возникновению чувства языка, знакомят с идиоматикой английской речи. Так постепенно откладывается и накапливается языковой опыт.

Использование газетных и журнальных статей в качестве дополнительного учебного материала также вносит свой определенный вклад в этот процесс. Преподаватели благодаря этому имеют возможности реализации как языковых, так и воспитательных целей. Языковые цели – развитие у студентов навыков чтения газеты и разговорных навыков в пределах общественно-политической тематики, а также умения вести дискуссию на социально-политические темы и обогащение словарного запаса.

Не менее важны и воспитательные цели – расширение кругозора студентов, развитие их творческой активности, сообщение им страноведческих знаний и, следовательно, расширение их лингвострановедческой компетенции. Параллельно формируется и политическая культура молодых людей – выработка определенной политической позиции, умения оценивать события, касающиеся актуальных проблем современности.

Таким образом, обогащение занятий оригинальными литературными произведениями, а также материалами СМИ, радио и телевидения позволяет студентам окунуться в реалии общественно-политической, социальной и культурной жизни стран изучаемого языка.

В заключении хотелось бы отметить, что в Концепции укрепления и развития казахстанской идентичности и единства[6] ставятся следующие задачи:

«Первое. Идентичность на принципе гражданства.

Второе. Продвижение общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» – системы ценностей, отражающих опыт нации за годы Независимости.

Третье. Триединство языков.

Четвертое. Генерация поколения «Мәңгілік Ел».

В свете решения одной из этих стратегических целей - триединство языков – интенсификация изучения молодежью английского языка становится еще более актуальной задачей, стоящей перед всеми образовательными учреждениями нашей страны.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование- методология и теории. – Алматы, 2005. – 262 с.
- [2] Китайгородская Г.А. Интенсивное обучение иностранному языку. – М., 1992. – С. 162-165.
- [3] Фокина К.В., Тернова Л.Н., Костычева Н.В. Методика преподавания иностранных языков. – М.: Высшее образование, 2008. – С. 149-152.
- [4] Роберт И.В. Информатизация образования (педагогико-эргономический аспект). – М.: РАО, 2002.
- [5] Кинелев В.Г. Образование в меняющемся мире // Рождественские чтения. – 6-е изд. – М., 1998. – № 3. – С. 15-23.
- [6] Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства. – Астана, 2015.
- [7] Леонтьев А.А. Педагогическое общение. – М.: Просвещение, 1980. – 202 с.
- [8] Пассов Е.И., Кузовлев В.П. и др. Мастерство и личность учителя: На примере деятельности учителя английского языка. – М.: Наука, 2001. – 240 с.
- [9] Коньшева А.В. Современные методы обучения английскому языку. – Минск: ТетраСистемс, 2003. – 175 с.
- [10] Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование – готовим к диалогу культур. – Минск.ООО «Лексис», 2003. – 184 с.
- [11] Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. – М.: Просвещение, 1969. – 278 с.
- [12] Зязюн И.А. Учитель, которого ждут. – М.: Педагогика, 1988. – 198 с.
- [13] Леонтьев А.А. Теория речевой деятельности на современном этапе // Русский язык за рубежом. – М., 1989. – № 3. – С. 17-26.
- [14] Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры / Под ред. М. Г. Ярошевского. – М., 1996. – 265 с.
- [15] Ливингстоун К. Ролевые игры в обучении иностранным языкам. – М.: Высшая школа, 1988. – 169 с.

REFERENCES

- [1] Kunanbaeva S.S. Sovremennoe inozazychnoe obrazovanie – metodologija i teorii. Almaty, 2005. 262 p. (in Russ.).
- [2] Kitajgorodskaja G.A. Intensivnoe obuchenie inostrannomu jazyku. M., 1992. P. 162-165 (in Russ.).
- [3] Fokina K.V., Ternova L.N., Kostycheva N.V. Metodika prepodavaniya inostrannyh jazykov. M.: Vysshee obrazovanie, 2008. P. 149-152 (in Russ.).
- [4] Robert I.V. Informatizacija obrazovaniya (pedagogiko-jergonomicheskij aspekt). M.: RAO, 2002 (in Russ.).
- [5] Kinelev V.G. Obrazovanie v menjajushhemsja mire // Rozhdestvenskie chtenija. 6-e izd. M., 1998. № 3. P. 15-23 (in Russ.).
- [6] Konceptcija ukreplenija i razvitija kazahstanskoy identichnosti i edinstva. Astana, 2015 (in Russ.).
- [7] Leont'ev A.A. Pedagogicheskoe obshhenie. M.: Prosveshhenie, 1980. 202 p. (in Russ.).
- [8] Passov E.I., Kuzovlev V.P. i dr. Masterstvo i lichnost' uchitelja: Na primere dejatel'nosti uchitelja anglijskogo jazyka. M.: Nauka, 2001. 240 p. (in Russ.).
- [9] Konysheva A.V. Sovremennye metody obuchenija anglijskomu jazyku. Minsk: TetraSistems, 2003. 175 p. (in Russ.).
- [10] Passov E.I. Kommunikativnoe inozazychnoe obrazovanie – gotovim k dialogu kul'tur. Minsk: ООО «Leksis», 2003. 184 p. (in Russ.).
- [11] Artemov V.A. Psihologija obuchenija inostrannym jazykam. M.: Prosveshhenie, 1969. 278 p. (in Russ.).
- [12] Zjazjun I.A. Uchitel', kotorogo zhдут. M.: Pedagogika, 1988. 198 p. (in Russ.).
- [13] Leont'ev A.A. Teorija rechevoj dejatel'nosti na sovremennom jetape // Russkij jazyk za rubezhom. M., 1989. № 3. P. 17-26 (in Russ.).
- [14] Vygotskij L.S. Psihologija razvitija kak fenomen kul'tury / Pod red. M. G. Jaroshevskogo. M., 1996. 265 p. (in Russ.).
- [15] Livingstoun K. Rolevyie igry v obuchenii inostrannym jazykam. M.: Vysshaja shkola, 1988. 169 p. (in Russ.).

ТІЛДІК ЕМЕС ЖОО-ДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ТЕЗ ҮЙРЕНУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

А. Ж. Калиева, Г. К. Атабаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: жаһандану, мәдениетаралық қарым-қатынас, лингвомәдениеттік құзыреті, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, шет тілі, білім беру, үштілділік, ұрпақ және жеке бастылық.

Аннотация. Жұмыстың мақсаты қазақстандық қоғамның дамуының қазіргі кезеңінде ағылшын тілін үйренудің өзектілігін анықтау болып табылады. Бұл жұмыста Қазақстанның ЖОО-да осы процесті күшейту дәлелдемелері ұсынылады, атап айтқанда, Әл-Фараби Қазақ Ұлттық университетінде. Жұмыстың қорытындысында жаһандану және жоғары білім басым мақсаттарының мәдениетаралық қарым-қатынас арттыру жүзінде жастарды тарта отырып, қазіргі кезеңдегі тұжырым жасалды. Ағылшын тілін жедел үйренумен қатар, үштілділікке қол жеткізу мақсатында, Қазақстандық жеке бастылықты және бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасы баяндалған.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 294 – 298

RELIGIOUS DASTANS BANNED BY THE SOVIET GOVERNMENT

Zh. S. Kerimbek

Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov,
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: zkerimbek@mail.ru

Key words: dastan, qissa, hikayat, folklore, poems, prose.

Abstract: Russian Tsar authorities banned to publish the Kazakh religious dastans. Islam had reached the Kazakh steppe for a long time ago. But all Kazakh religious literature had been strictly controlled by the Board of the Tsar's censorship. Some literature excluded from the publishing house. After the revolution, the Soviet government also banned the Kazakh religious publications. We want to say about one of the religious dastans which was banned by the Soviet Union: “Qissa-i Zhumzhuma”. The first version was published in October, 1881. And it was reprinted several times [1897, 1901, 1910, 1917]. Mawlekei Yumachikov was referred to himself as the author of the poem. He spoke in Arabic, Persian, Russian, Tatar and Kazakh languages and wrote dozens of poems. “Qissa-i Zhumzhuma” was not the translation of Hussam Katib’s poem “Jumjuma Sultan”. That was written in 1370. Hussam Katib’s manuscripts are kept in the archives of St. Petersburg and Kazan. These two dastans have the same description, but the narrators are different.

УДК 398(4/9); 801.8(4/9)

КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ТЫЙЫМ САЛҒАН ДІНИ ДАСТАНДАР

Ж. С. Керімбек

М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: дастан, қисса, хикаят, фольклор, поэма, проза.

Аннотация. Ресейдің патшалық өкіметі кезінде де қазақтың діни дастандарының жарыққа шығуына барынша кедергі жасалды. Қазақ даласына ертеден жеткен Ислам дініне қатысты әдебиеттер Патшаның цензуралық кеңесінің қатаң бақылауында болды. Кейбір әдебиеттер тікелей баспадан алынып тасталды. Революциядан кейін құрылған Кеңес үкіметі діни дастандардың жарық көруіне түбегейлі тыйым салды. Біз сөз еткелі отырған қиссалардың бірі – «Қисса-и Жұмжұманың» қазақ тіліндегі нұсқасы 1881 жылы Қазан баспасынан араб әрпімен алғаш рет жарық көрді. Ол 1897, 1901, 1910, 1917 жылдары бірнеше мәрте қайта басылып шықты. Аталған дастанда өзін автор ретінде көрсеткен Мәулекей Юмачиков деген татардың есімі аталады. Ол араб, парсы, орыс, татар және қазақ тілдерін меңгерген, діни мазмұндағы 2 кітап, он шақты өлеңдер мен эпикалық мазмұндағы байттар жазған. Оның айтып отырған «Қисса-и Жұмжұма» дастаны Хисам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» дастанының аудармасы емес. Өйткені ол шығарма шамамен 1370 жылдары жазылған. Оның қолжазбалары Санкт-Петербург мен Қазан қалаларының мұрағаттарында сақтаулы. Бұл екі шығарманың сюжеті бірдей болғанымен баяндалуы екі бөлек. Демек кейінгі қазақ айтушылары «Қисса-и Жұмжұмаға» қазақы бояу қосып, өзінше жырлаған.

«Қисса-и Жұмжұманы» дастанын жырлаушы деп айтылған М.Юмачиков 1836 жылы Тобыл губерниясының Ялутур оязына қарасты Сейінгүл болысында туған [3]. Алайда татар тіліндегі басылымдарда М.Юмачиковты «Қисса-и Жұмжұма» дастанының аудармашысы ретінде көрсетеді. Татар ғалымы И.Ғарифулиннің айтуынша, 19-шы ғасырдың соңында Төмен (Тюмень) татарларының арасында оқыған адамдардың бірі – Ембаев медресесінің мұғалімі Мәулекей Юмачиков болатын. Ол араб, парсы, орыс, татар және қазақ тілдерін меңгерген, діни мазмұндағы 2 кітап, он шақты өлеңдер мен эпикалық мазмұндағы баиттар жазған. Керек десеніз, М.Юмачиков Хисам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» дастанын қазақ тіліне аударған [6]. Қазақ әдебиетіне діндар дәуірі кезінде енген қиссаларға А.Байтұрсынов мынадай анықтама береді: «қисса – өлеңмен жазылған, көбінесе діндар әңгімелер. Бұл әңгімелер қазақ тұрмысынан алынған сөздер емес, басқа жұрттардың ертектері. Мазмұнына қарағанда қисса екі түрлі: 1. Дінді қасиеттеу үшін мұсылман дінінің артықтығын, асылдығын халықтың құлағына сіңіріп, көңіліне қондыру мақсатымен шығарған қисса. Бұлар: кәпірлермен соғысқанда құдай қолдап, мұсылманның жеңгендерін, кәпірлердің дінге енгендігін сөйлеп өтеді. 2. Шарифат бұйрықтарын орнына келтірмеген адамдардың өмірінен де мысал келтіріп, шарифат бұйрығын орнына келтірген адамдардың өмірінен де мысал келтіріп, келтіргенге не болғанын, келтірмегенге не болғанын көрсетіп, елге шарифат бұйрығын істету мақсатпен шығарған қиссалар. Мұндай қиссаларды өлеңшілікті тіленшілікке айналдырып жіберген, жыршылар сияқты Алланы азыққа, тамаққа айналдырып жіберген молдалар шығарған. Зекет, ғұшыр, пітір-пидия сияқты нәрселердің берілетін орнын айтпайды, беру керектігін айтып зарлайды (Берсе кімге беретінін айтушылар өзі біледі). Бастапқы түрлі қиссалар «Зарқұм», «Салсал», «Сейфүл-Мәлік» сияқты ұзақ келеді. Соңғы түрлі қиссалар: «Мұса мен Қарынбай», «Жұмжұма» сияқты қысқа келеді» [1, 145]. Біз сөз етіп отырған «Қисса-и Жұмжұма» А.Байтұрсыновтың айтуы бойынша қиссаның екінші түріне жатқызылыпты.

Соңғы кездері әдебиеттанушы ғалымдардың арасында қиссашыл ақындарды «кітаби ақындар» деп атау үрдіске айналды. Белгілі шығыстанушы ғалым Ө.Күмісбаев осы бір ұғымдардың қалайша туып, нені қамтитынын ешкім жөнді білмейді. Айта салу салт болып кеткен тәрізді деген пікір айтады [8, 55]. Бұл ұғымның шығуы В.В.Радловтың мына бір пікірінде жатқан сияқты: «қазақ әдебиетінің шығармаларын қазақтардың өзі екі бөлікке бөледі: қара сөз (народные изречения) және кітап өлең (книжные песни). «Кітап өлең» деген атау өзі айтып тұрғандай өлең айтушы оны жаттап алмайды, кітапқа қарап оқиды. Мұндай «кітап өлеңді» шығарушылардың көбісі молдалар, яғни сауатты қазақтар. Олардың сөз қолданысынан исламның әсерін, яғни діни кітап тілін анық байқауға болады. Мұндай өлеңдердің көбісі халықтың ауызекі тіліне бүлінген кітаби тілде жазылған кітаптар арқылы еніп кеткен [2, XVIII-XIX]. Міне, В.В.Радлов 19-шы ғасырдың соңында жариялаған осы кітабында қазақтардың «кітап өлең» деген сөзді өздері қолданады деп отыр. Демек, сол «кітап өлеңді» шығарушыларды да қазақтар «кітаби ақындар» деп атаған болуы мүмкін. А.Байтұрсыновтың өзі «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде: «молдалардан шыққан жазу әдебиеті дінге қызмет қылса да, тілге қызмет қылмаған. Тілді ұстарту, әдебиетті күшейту, көркейту орнына тілді бұзған, аздырған. Қазақтың тұтынған тілімен жазбай, шығарушылар «Китаби тіл», «әдеби тіл» деп ноғай тілімен, яки сарт тілімен жазған. Қазақтың тілінде басылған бұрынғы шығармаларды алып қарасақ, қазақ тілі болмай, қазақ пен ноғай тілінің араласқан қойыртпағы болып шығады [1, 143]». Ахаңның мұндағы «китаби тіл» деп отырғаны сол «кітаби ақындардың» жазған тілі емес пе?! Осыдан-ақ бұл терминнің қазақ әдебиеті ғылымына қалай еніп кеткенін аңғаруға болады.

«Қисса-и Жұмжұманың» тағы бір нұсқасын белгілі неміс ғалымы В.В.Радлов 1870 жылы жарық көрген «Оңтүстік Сібір мен Жоңғар даласындағы түркі тайпаларының халық әдеби мұраларының үлгілері» атты кітабында «Қу бас» деген атаумен жариялаған [2, 680-692]. «Қу бастың» М.Юмачиков жариялаған нұсқасынан айырмашылығы онда тамұқтың жеті қақпасын жеке-жеке атын атап, түрін түстеп шығады:

Әуелде Аужа деген тамұқ көрдім,
Ораза, намазсыздың орны-еді.
Екінші Шақыт деген тамұқ көрдім,
Ұрлық пенен зинақордың орнын көрдім.

...Жетінші Жәһаннам деген тамұқ көрдім,
Санасыз кәпірлердің орнын көрдім.
Аралап сол дозакта біраз жүрдім,
Отыз түрлі ғазапты адам көрдім [7, 29].

Ал «Қисса-и Жұмжұмада» жеті тамұқты қысқаша былай баяндайды:

Жеті тамұқ бар екен көрдім бәрін.
Төрт бұрышы жанып тұр, бәрі жалын.
Сол тамұқтың ішіне салғаннан соң,
Отқа күйген шаладай болдым жалын [7, 43].

«Жұмжұма» сөзінің мағынасы араб-парсы тілдерінен аударғанда «қу бас, бас сүйек» дегенді білдіреді. Белгілі парсы ақыны Фарид ад-Дин Аттардың «Жұмжұма-нама» деген шығармасы бар. Әлі күнге дейін 14-ші ғасырға тиесілі Хусам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» дастанының түркі тіліндегі нұсқасы 12-ші ғасырдағы парсы ақыны Фарид ад-дин Аттардың «Жұмжұма-наме» поэмасының көшірмесі деп белгілі бір ғылыми ортада айтылып жүрген пікір өз күшін жоя бастады. Әлбетте, бұл екі шығарманың мәтінінде ортақ ұқсастықтар баршылық, өйткені олардың сюжеттері бірдей. Алайда Алтын Орда дәуірінде өмір сүрген автордың шығармасында мына өмірде жасаған істеріне қарай о дүниеде күнәһарға жаза беретін тамұқтағы оқиғалар жіті суреттелген, ал парсы әдебиетінде бұл аңыз-әфсана жоқ екендігі белгілі болды. Біздің пайымдауымызша оқырманға ой салатын шығарманың шиеленіскен, психологиялық сезімге құрылған осы бір өткір тұсы 14-ші ғасырдың ортасында өмір сүрген араб әдебиетшісі Шихаб ад-дин ал-Абшихидің «Китаб ал-мустатраф фи кулл фанн ал-мустазраф» («Әсемдіктің әрбір түріндегі қызықтар жайлы кітап») деп аталатын антологиясына енгізілген «Жұмжұманың» араб тіліндегі прозалық нұсқасында да көрініс таппаған [4]. Дәл осы жерде «Жұмжұма сұлтанның» сын көтермейтін мәтіндерін құрастырып шыққан татар профессоры Хатип Усманов кезінде Хусам Кәтибтің өзі әл-Абшихидің шығармасымен таныс болуы мүмкін екендігін шын мәнінде аңғармай қалғанын байқаймыз. Бір таңқаларлығы 19-шы ғасырда татар ақыны М.Юмачиковтың қазақ тілінің элементтері енген «Қисса-и Жұмжұма» дастанының нұсқасында да осы тұстары ескерілмеген. Араб-парсы тілдерінде «Жұмжұманы» қисса емес, хикаят деп қолданады. Ал қазақ тіліндегі хикаятқа А.Байтұрсыновтың тілімен анықтама берсек, діндар дәуірдің өнеге үшін шығарған әңгімелері хикаят деп аталған. Хикаят дін үйрету ғана мақсатпен шығарған сөздер емес. Діннен басқа жағынан да өнеге көрсету үшін айтылады. Сондықтан хикаят тақырыбы түрлі-түрлі болады.

«Жұмжұма» сюжетінің әлемге тарағанын ТМД аумағына белгілі қисса-хикаяттардан байқаймыз. Алайда бұдан бөлек «Қисса-и Жұмжұманың» Памир таулары мен Оңтүстік Шығыс Азия елдеріндегі хикаят үлгісіндегі нұсқалары да табылды. Хикаят (араб тілінде «баяндау») – Таяу, Орта Шығыс және Оңтүстік Шығыс Азия халықтары кеңінен қолданатын әдеби термин. Кең мағынасында «хикаят» дегеніміз ірі көлемдегі сюжетті прозалық шығарма; тар мағынасында – авторы жоқ кітаби прозалық эпостың жанры (мысалы, «Ханг Туах жайлы хикаят» – 17 ғасырдағы классикалық малай әдебиеті) саналады. Ол аңызға немесе тарихи оқиғаларға құрылуы мүмкін. Араб, парсы және түркі әдебиеттерінде хикаят термині «әңгіме» деген мағынасында да қолданылады. Сондай-ақ түркі әдебиетінде хикаятты халық әңгімелерінің үлгісі ретінде қарайды. Түркі әдебиетінің ішінде орта ғасырға тән ірі эпикалық жоспардағы «Бахтиярнама» хикаятын атауға болады. Дәл сол кезеңде аңыз-ертегілердің сюжетіне құрылған «Маджмуг аль-хикаят», «Рисалаи хикаят» шығармалары пайда болды. Тарихты өлеңмен баяндайтын шығарманы Памир халықтары да «хикаят» деп атаған. «Хикаяттар» бір сағаттан аса уақытқа созылады. Шығыс халықтарында «хикаят» «мадақтың» (madoh) ең ұзын түрі болып есептеледі. Мадақтағы хикаяттар көбінесе Имам Әли сияқты қасиетті адамдар жасаған ғажайыптарға құрылады. Памир тауларының етегіндегі Ауғанстанның Ишкашим қаласында әлі күнге дейін аспаптарға салып жырлайтын «Хикаят султан Жұмжұма» нұсқасы бар. 1992 жылы Додихудо Жумахон (Dodikhudo Jum'akhon) жырлаған бұл хикаяттың «Қисса-и Жұмжұмамен» ұқсас тұстары да баршылық:

meguzasht 'isa kinar-i dajla'i
did dar sahra fitada kalla'i
kalla-yi pusida sar az tan juda
gusht-u pust-i maghz-i u gashta fana [11].

Аудармасы:

Иса Дежленің (дария) жағасынан өтіп бара атып,
Далада домалап жатқан басты көрді.
Денесінен бөлініп қалған қу бастың,
Еті, терісі, миы шашылып қалыпты.

Бұл «Қисса-и Жұмжұмада» былай деп берілген:

Жапанда сер қылып жүрсе Ғайса,
Алдында қу бас жатыр бір адамның.
Бөксесі, кеудесі жоқ қу бас жатыр,
Жарымы су, жарымы құм боп жатыр.

«Хикаят раджа Джумджума» (Hikayat Raja Jumjumah) деген атаумен Оңтүстік Шығыс Азиядағы бүкіл Индонезия архипелагына белгілі болған шығарманың ағылшын тіліндегі нұсқасы 1823 жылы Лондоннан шығатын «Азия журналында» («The Asiatic journal») жарық көрді. Бұл хикаяттың да «Қисса-и Жұмжұмаға» ұқсас тұстары бар. Мысалы, екі шығарма да былай басталады:

«Хикаят раджа Джумджумада» (Hikayat Raja Jumjumah)
In the name of God, the merciful, the compassionate.—
Imploring the assistance of God,
we shall relate the history of Rajah Junjumah,
who reigned over a powerful and extensive kingdom in this world [9].

Аудармасы: Қайырымды да, мейірімді Алланың атымен,
Құдайдан көмек сұрай отырып.
Біз бүкіл осы әлемге өзінің күшті билігін жүргізген
Сұлтан (Раджа) Жұмжұма жайлы хикаятымызды бастаймыз.

Қазақ тіліндегі «Қисса-и Жұмжұманың» басы былай деп келеді:

Жігіттер, иманыңнан күдер үзбе,
Айтайын аз мысал енді сізге.
Бұрынғы өтіп кеткен Ер Жұм-жұма,
Қылыпты қамқоршылық бұрын бізге.

Қорыта келгенде, «Қисса-и Жұмжұма», «Жұмжұма сұлтан», «Қу бас» деп айтылып жүрген бұл қисса-дастанның Орта Азия, Түркия, Орал-Сібір халықтарынан бөлек Оңтүстік Шығыс Азия және Памир тауларында кең тарағанын көреміз. Сонда осы қолжазбаларды бір жерге жинақтасақ, бұл шығарманың мынадай алты нұсқасы пайда болады:

1. «Жұмжұма хикаяты» (Хикаят-у Джумджума) – 12 ғасырда өмір сүрген араб жазушысы Сүлеймен ибн Дауд ас-Саксинидің (Саксин қаласынан шыққан) «Зухрат ар-рийад ва нузхат ал-кулуб ал-мирад» («Бақтардың әдемілігі және жаралы жүректі жұбату») деген кітабындағы прозалық нұсқасы [5]

2. «Жұмжұма» – 14 ғасырдың ортасында өмір сүрген араб әдебиетшісі Шихаб ад-дин ал-Абшихидің «Китаб ал-мустатраф фи кулл фанн ал-мустазраф» («Әсемдіктің әрбір түріндегі қызықтар жайлы кітап» - Книга об интересном в каждом виде изяществ) деп аталатын антологиясына енгізілген араб тіліндегі прозалық нұсқасы;

3. «Қу бас» - В.В.Радловтың 1870 жылы «Оңтүстік Сібір мен Жоңғар даласындағы түркі тайпаларының халық әдеби мұраларының үлгілері» атты кітабында жарияланған нұсқасы;

4. «Қисса-и Жұмжұма» - 1883 жылы Қазан баспасынан араб әрпімен жарық көрген қолжазба;

5. «Хикаят султан Жұмжұма» - Памир тауларының етегіндегі Ауғанстанның Ишкашим қаласындағы жергілікті халық әлі күнге дейін ұлттық аспаптарына салып жырлайтын нұсқасы;

6. «Хикаят раджа Джумджума» (Hikayat Raja Jumjumah) – 1823 жылы Лондоннан шығатын «Азия журналына» (Asiatic journal) ағылшын тілінде жарияланған Оңтүстік Шығыс Азиядағы бүкіл Индонезия архипелагына танымал нұсқа.

«Жұмжұма» қисса-хикаятының алты нұсқасының соңғы екеуі әзірге ғылыми айналымға енгізілген жоқ. Ағылшын тілінде жарияланған «Хикаят раджа Джумджуманың» толық нұсқасын қазақ тіліне аударып, «Жалын» журналының 2009 жылғы 11-санында жарияладық [10, 30-35]. Памир тауында тараған «Хикаят сұлтан Жұмжұма» дастанының парсы тіліндегі нұсқасын қазақшаға аударып, мерзімді басылымдардың бірінде жариялауды алдағы күндердің еншісіне қалдырайық.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 бет.
- [2] Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи: Киргизские наречие. – Ч. III. – СПб., 1870. – 712 с.
- [3] Ыбыраев С. Қазақ тіліндегі кысса-хикаят авторы татар ма? // «Жас қазақ» газеті. – Алматы, 15.04.2005. – №15(15).
- [4] Исламов Р. Еще раз о «ДЖУМДЖУМА СУЛТАН» Хусам Катиба // «Гасырлар авазы / Эхо веков» научно-документальный журнал. – Казан, 2004, 1.
- [5] Шарафутдинов Д. Рукопись из древнего Саксина // «Гасырлар авазы – Эхо веков» научно-документальный журнал. – Казан, 2003, 1/2.
- [6] Гарифуллин И. Пресса в Сибири // Газета «Татарские края». – Казан, 06.02.2003. – № 5(522).
- [7] Бабалар сөзі: Діни дастандар. Көп томдық. – 2-т. – Астана: Фолиант, 2002. – 432 б.
- [8] Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. – Алматы: Ғылым, 1994. – 320-б.
- [9] The history of Rajah Junjumah. The Asiatic Journal. – Vol. XV. – London, 1823.
- [10] Керімбек Ж. Әлем әдебиетіне ортақ қисса-хикаят//«Жалын» республикалық әдеби-көркем және әлеуметтік журнал. – Алматы, 2009, 11.
- [11] http://www.iis.ac.uk/view_article.asp?ContentID=106121

REFERENCES

- [1] Baitursynov A. Adebiet tanitqish. Research literature and poetry. Almaty: Atamura, 2003. 208 p. (in Kaz.)
- [2] Radlov V.V. Obrazcy narodnoy literature tyurkskix plemen in Western Siberia and Dzungarskoy steppe. Part III. St. Petersburg., 1870. 712 p. (in Russ.)
- [3] Ibraev S. Who was the author of Kazakh dastans? "Zhas Kazakh" newspaper. Almaty, 15.04.2005. (in Kaz.)
- [4] Islamov R. More about "Husam Katib's "Zhumzhuma sultan". "Echo century" scientific journal. Kazan, 2004, 1. (in Russ.)
- [5] Sharafutdinov D. Manuscripts from Old Saksin. "Echo century Avaz vekov" scientific journal. Kazan, 2003, 1. (in Russ.)
- [6] Garifullin I. Press in Siberia. The newspaper "Tatar Edge." Kazan, 06.02.2003. No. 5 (522). (in Russ.)
- [7] Ancestors' word: Religious dastans. Volume. 2. Astana: Foliant, 2002. 432 p. (in Kaz.)
- [8] Kumisbayev O. Deep roots. Moscow: Science, 1994. 320 p. (in Kaz.)
- [9] "The history of Rajah Junjumah". The Asiatic Journal. Vol.XV. London, 1823. (in Eng.)
- [10] Kerimbek Zh. Qissa-hikayat which is common for world literature. "Zhalyn" journal. Almaty, 2009, 11. (in Kaz.)
- [11] http://www.iis.ac.uk/view_article.asp?ContentID=106121 (in Eng.)

ЗАПРЕЩЕННЫЕ В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ДАСТАНЫ

Ж. С. Керимбек

Институт литературы и искусства М. О. Ауэзова,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казакстан

Ключевые слова: дастан, кисса, хикаят, фольклор, поэма, проза.

Аннотация. При царском правлении России было запрещено издание казахских религиозных дастанов. Литература об Исламской религии издавно распространявшаяся в казахской степи строго контролировалась царским советом цензуры. Кое-какую литературу исключили из издательства. Советское правительство созданное после революции, ввело запрет на публикацию религиозных эпосов. Одна из саг, о которой мы хотим вам рассказать - «Кисса-и Жумжума» впервые была опубликована в 1881 году в Казане на казахском языке, арабскими буквами. Она несколько раз переиздавалась на протяжении 1897, 1901, 1910, 1917 годах. В названном дастане, как автор, указывается татарское имя Маулекей Юмачиков. Зная арабский, персидский, русский, татарский и казахские языки он написал 2 религиозные книги, десятки стихов и байтов эпического содержания. Дастан «Кисса-и Жумжума» о котором он говорит не является переводом дастана Хисам Катиба «Жумжума султан». Произведение было написано примерно 1370 годах. Его рукописи хранятся в архивах городов Санкт-Петербурга и Казани. Даже если сюжет этих двух произведений одинаковый /идентичный/, описание их разное. Эти работы в двух отдельных описаниях этой истории являются одинаковыми. Таким образом, казахские пересказчики добавляли от себя национального колорита и по своему воспевали «Кисса-и Жумжума».

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 299 – 306

**THE SYMPHONIC KUY: THE PROBLEMS
OF HISTORY AND TYPOLOGY OF THE GENRE****M. T. Kokisheva**

The Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: marlena_07@mail.ru

Keywords: symphonic music of Kazakh, traditional kuy, symphonic kuy, cultural paradigm.

Abstract. National specific genre “symphonic kuy” is one of the original phenomena of 20th century Kazakh music. In this article an attempt to reflect the genesis of symphonic kuy in historical aspect was given applying the methods of historical musicology (the change of cultural paradigm in the republics of Central Asia). The symphonic kuy appeared as the result of interaction of European and Kazakh traditional musical thinking.

Studying the synthetic nature of this genre supposes methodology of comparative (ethno-) musicology. Symphonic kuy is a result of synthesis of Kazakh traditional dombra piece with its typical genre features and European single-part symphonic genres (symphonic picture, poem, overture etc.).

Developing synchronically with the system of music culture of European model the symphonic kuy now on the stage of independent Kazakhstan is a branched genre subsystem. Hence the need to identify typological attributes. Basing on similar genre features of traditional kuy, contemporary symphonic kuy and European single-part symphonic genres for the first time in Kazakh musicology we offer the classification of multiform types of researched genre by compositional and performance signs. Symphonic kuy may be classified by following features: thematism, structure, performance means.

УДК 78(574)09

**СИМФОНИЧЕСКИЙ КЮЙ:
К ВОПРОСАМ ИСТОРИИ И ТИПОЛОГИИ ЖАНРА****М. Т. Кокишева**

Казахская национальная консерватория им. Курмангазы, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: симфоническая музыка композиторов Казахстана, традиционный кюй, симфонический кюй, культурная парадигма.

Аннотация. Национальный специфический жанр «симфонический кюй» входит в сферу самобытных явлений казахстанской музыки XX века. В статье осуществлена попытка отразить в историческом аспекте с применением методов исторического музыкознания (смена культурной парадигмы в республиках Центральной Азии) генезис симфонического кюя, возникшего в результате взаимодействия европейского музыкально-композиционного мышления и традиционного.

Синтетическая природа жанра, при его изучении, предполагает применение методов сравнительного музыкознания. Симфонический кюй представляет собой результат синтеза традиционной домбровой пьесы с характерными для нее жанровыми признаками и европейскими одночастными симфоническими жанрами (симфоническая картина, поэма, увертюра и т.д.).

Развиваясь параллельно с системой музыкального творчества европейской модели, симфонический кюй на этапе Независимости представляет собой разветвленную жанровую подсистему, что обуславливает необходимость выявления типологических признаков. На основании выявленных схожих жанровых черт традиционного кюя, современного симфонического кюя и европейских одночастных симфонических жанров

впервые в казахстанском музыкознании осуществлена классификация многообразных типов исследуемого жанра по композиционным и исполнительским признакам. Симфонический кюй можно классифицировать по следующим признакам: по тематизму, по форме, по исполнительскому составу.

Введение. Казахский домбровский кюй в 2014 году был включён в Список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО [1]. Древний жанр кюя был широко распространён в казахских степях. Эти лаконичные сольные композиции для *домбры* объединяли представителей различных социальных слоёв и субэтнических групп (жузы и роды). Они были и до сих пор остаются значимым средством интерэтнической коммуникации, а также важной частью экологии культуры в Казахстане.

Технический прогресс и инновации современной эры выдвинули перед древним искусством кюя новые вызовы. В XX веке многие неевропейские культуры были вовлечены в процесс смены культурных парадигм. Разными путями различные национальные культуры Востока (в широком смысле) приходят к освоению европейской модели культуры, в том числе, музыкальной. Конкретное выражение этот процесс находит в формировании национальных композиторских школ, развитии массовой культуры. Представители искусства нового типа ощущали необходимость адаптации кюя в новых для них жанрах оркестровой и театральной музыки. Этот процесс напрямую связан с проблемами экологии музыкального пространства и жизнеспособности жанров (концепция жизнеспособности жанров подробно разработана музыковедом Кейтрин Грант [2]).

Смена культурной парадигмы в странах Советского Востока. Существует разница в освоении европейской модели культуры, и конкретно, музыкального искусства новоевропейской традиции [3] в странах Юго-восточной Азии, Ближнего Востока, Северной Африки и Центральной Азии. Если в таких странах, как Корея, Япония, Индия, Иран, Пакистан, Египет, Марокко и др. европейская модель культуры осваивалась эволюционно в течение одного-двух столетий (XIX – сер. XX веков), то в Китае, республиках бывшего Советского Союза (Азербайджан, Узбекистан, Таджикистан, Казахстан, Кыргызстан, Татарстан), а также народов России (тувинцы, хакасы, башкиры, алтайцы и др.) этот процесс в силу политических обстоятельств имел революционный характер. Ускоренные темпы формирования новой национальной музыки по образцу академического искусства Европы, диктуемые социалистической идеологией, привели к искажённому пониманию роли и места традиции в новой системе культуры. Идеологические установки на начальных этапах становления новых сфер музыкальной культуры повлияли на восприятие фольклора и профессионального искусства устной традиции (термин Н.Шахназаровой) [4] как искусства прошлого, а внедрение европейских художественных форм – как прогрессивного явления. Однако потребность народа в существовавших веками традициях не исчезла и привела к возникновению чувства утраты наследия. Реакцией на дисбаланс между традиционными и привнесёнными формами искусства в последней трети XX века стал процесс возрождения культурного самосознания, ярко выразившийся в музыкальном искусстве.

В казахстанском музыкальном искусстве одно из наиболее ярких отражений обозначенных нами процессов прослеживается в судьбе жанра *кюй*.

Кюй в условиях двух типов композиционного мышления. Жанровые эксперименты с использованием модели домбрового кюя стали возможными в условиях смены культурной парадигмы, перехода к индустриальному и постиндустриальному обществу в XX веке. Неразрывные связи кюя с кочевым мировоззрением, широта его распространения и популярность в народе обеспечили жизнеспособность жанра в современных условиях. В музыкальном искусстве перемены выразились, прежде всего, в возникновении национального европейски-ориентированного музыкально-композиционного мышления, которое с 1930-х годов сосуществует с традиционным и, в какой-то мере, занимает ниши последнего.

В XX веке столетиями выверенная форма, образное богатство, популярность в народе, присущие жанру *кюя*, привлекли внимание композиторов новой формации. Частое их обращение к традиционной инструментальной музыке вызывает вопрос о соотношении традиционного кюя с формами его адаптации в композиторском творчестве. Композиторы внедряют кюи в оперные сцены, в симфонические и камерные произведения, не только цитируя темы известных традиционных произведений, но и используя транскрипции всего кюя целиком, а также сами сочиняют кюи, подражая мастерам прошлого.

В 1960-70-е годы возник самостоятельный жанр «симфонический кюй». В чём отличие традиционного кюя от его композиторских вариантов, а в чём проявляется их связь? Насколько появление таких кюев обусловлено культурно-историческим процессом и насколько оно оправдано?

Как и в рамках письменной традиции, произведения профессионального искусства устной традиции Казахстана (кюи) предполагают индивидуальное (не коллективное¹) авторство. Основное отличие в обращении к кюю в разных системах (традиционное искусство, искусство новоевропейского типа) заключается в мотивах создания произведения. Для представителя устной традиции основной побуждающей причиной является стремление к творческому самовыражению. Форма и средства художественной выразительности определяются канонem. Композитор новоевропейской традиции, обращаясь к жанру кюя, стремится не только к самовыражению, но и к приобщению национального искусства к мировому наследию. Включение кюя в контекст композиторского творчества – это одна из форм «обращения к корням», к наследию прошлого. Двойственность композиторских кюев, синтез европейских и традиционных принципов композиции позволяют привлечь широкую аудиторию: с одной стороны, такого плана произведения интересны самим представителям казахского этноса, носителям традиции; с другой стороны, оркестровое звучание в сочетании с экзотическими для не-казахского слушателя гармонией, мелодией и ритмом хорошо воспринимаются за пределами Казахстана.

Традиционный кюй и композиторский кюй при некоторых схожих внешних признаках и использовании общего жанрового названия имеют разные генетические основания. Этот факт объясним с позиций так называемого «генеративного» подхода, предлагаемого И. И. Земцовским. Он предлагает понимать жанр не только как «совокупность произведений известного типа», но и как «производство, продуцирование образцов такого типа по готовым моделям на основе социально-творческих стимулов» [5, с. 61-62]. Такие модели, называемые *порождающими*, у кюев для сольного народного инструмента (домбра) и кюев для европейского состава инструментов принадлежат разным традициям. Первая порождающая модель обусловлена тюркским этнотемброфоническим звукоидеалом и тембро-регистровым принципом развития, а вторая – жанровой системой, инструментарием академической европейской музыки и, в первую очередь, социально-творческими стимулами искусства письменной традиции. В частности, симфонический кюй как жанр основан на порождающих жанровых моделях транскрипции и симфонических одностанных произведений (увертюры, картины, поэмы и т.п.). Композитор, создавая произведение подобного рода, выступает в роли исследователя, как бы со стороны изучая жанровую модель кюя, применение которой в академических жанрах можно характеризовать как одну из форм фольклоризма.

Присущая композиции традиционного кюя комбинаторика не противоречит его оркестровому воплощению, но и не исчерпывает всех, предоставляемых оркестром, возможностей развития музыкальной мысли. В европейской музыке в течение нескольких столетий были выработаны характерные для симфонического мышления приёмы: тональное развитие, мотивная разработка, гомофонная и полифоническая фактура, принцип контраста. Сочиняя оркестровые версии кюев, композиторы опираются, прежде всего, на европейское композиционное мышление. Такие свойства кюя, как гетерофонная фактура, монотемность, модальность отходят на второй план. На первый план выдвигаются наиболее узнаваемые элементы традиционного инструментального жанра: мелодика, моторный ритм, кварто-квинтовая гармония (как имитация характерных домбровых созвучий).

То есть, использование кюя в композиторском творчестве – явление вторичное, принадлежащее скорее к новоевропейской традиции, чем к исконно казахскому искусству.

Освоение кюя в композиторском творчестве. Прежде, чем мы рассмотрим творческие методы синтеза традиционного казахского и европейских жанров, вкратце обратимся к истории «освоения» кюя в композиторском творчестве.

Многие композиторы и исследователи обращали внимание на потенциал философского обобщения кюя, сопоставимый с симфоническим. Так автор одних из первых транскрипций кюев

¹ В отличие от макмата, где личностная активность концентрируется в основном в деятельности исполнителя-творца (Шахназарова, с. 39), у казахского народа существовала традиция закрепления имени автора в легенде, сопутствующей кюю. Так, например, известны кюи, авторство которых приписывается Коркыту (IX век), Кетбуге-жырау (ок. 1150-1225). Имена создателей большинства исполняемых ныне домбровых кюев известны.

для фортепиано этнограф А. В. Затаевич (1869-1936) отмечал особое акустическое свойство домбрового двухголосия: насыщенность обертонами, создающую впечатление «грандиозного в миниатюре». Исследователь полагал, что транскрипции кюя для фортепиано и ансамблей европейских инструментов будут способствовать раскрытию «заложенного в кюях симфонического начала» [6, с.21]). Для передачи объёмного звучания домбрового тембра А. Затаевич использовал приём фактурного уплотнения (через удвоение октавами голосов кюя). Композитор и этномузыковед неоднократно отмечал существенное сходство композиционного мышления и восприятия казахского кюйши и европейского композитора-симфониста. Именно этим сходством он объяснял готовность казахского музыканта к восприятию симфонического оркестра (там же).

Вполне естественно, что, опираясь на опыт русской композиторской школы XIX – начала XX столетия, казахстанские композиторы первого поколения (1930-1950-е годы) [7] адаптировали традиционные жанры к нормам европейской жанровой системы. Так многие известные в народе песни акынов Биржан сала, Ахана сере, Жаяу Мусы, Абая и др. были заимствованы первыми казахстанскими оперными композиторами (Е. Брусиловский, А. Жубанов, Л. Хамиди, М. Тулебаев). Для казахстанских композиторов первого поколения путь развития нового типа композиции через адаптацию домбрового звучания вообще и кюя в частности к ансамблевому и оркестровому исполнению представлялся наиболее приемлемым. Не случайно одним из первых удачных опытов придания кюю нового звучания было создание обработок традиционных кюев для оркестра реконструированных народных инструментов, созданного композитором Ахметом Жубановым по аналогии оркестра русских народных инструментов так называемого «андреевского» типа. Было бы ошибочным называть опыт создания оркестра народных инструментов безусловно успешным. Критике, главным образом со стороны фольклористов, подверглась и неизбежная практика отбора «лучшего» из нескольких бытующих в народе вариантов одного кюя, и постепенное снижение роли устной передачи музыкального текста, и реконструкция инструментов² и другие аспекты оркестрового исполнения традиционной музыки. Тем не менее, данный «эксперимент» оказался жизнеспособным. В настоящее время в Казахстане успешно функционирует ряд народных оркестров, в репертуар которых входят как переложения практически всех известных домбровых кюев, так и специально написанные авторские кюи.

Однако подход к симфоническому претворению домбрового кюя был найден не сразу. Первые опыты были связаны с цитированием тем кюев в оперных сценах (Е. Брусиловский. «Қыз жібек», Аксақ құлан). Именно оперные сцены, основанные на композиционных принципах и тематизме в духе традиционных кюев, впервые были названы «*симфоническими кюями*», как утверждает казахстанский исследователь Г. К. Котлова [8, с.197]. В частности, Л. И. Гончарова так называет симфоническую картину бури из второго акта оперы Е.Брусиловского «Дударай» [9, с.124])³.

Следующим шагом стало включение транскрипции кюя в циклические формы. Один из первых опытов такого плана – использование кюев Курмангазы в Симфонии-сюите Е. Брусиловского «Сары-арка» (1943). Три из четырёх её частей основываются на темах кюев, и в каждой из них композитор по-разному подходит к «рекомпозиции» оригинала. Так кюй-легенда «Аксақ кулан» («Хромой кулан») в первой части повторяет программу оригинала – историю гибели на охоте сына Жошы-хана. Для более детальной передачи образов молодого охотника и хана Е. Брусиловский вводит эпизоды на авторские темы, а сам кюй звучит рефреном, характеризуя образ кюйши-рассказчика. Складывается развёрнутая свободно трактованная форма рондо. Хотя черты рондальности присущи традиционному кюю (возврат к основной теме в низком регистре), рондо Брусиловского ближе к европейской романтической форме. Кюй Курмангазы «Балбрауын» во второй части использован как материал для транскрипции, близкой по форме оригиналу. Позиция в цикле и

² Реконструированная мастерами А.Е.Ермековым (1883-1943), К.Касымовым (1884-1966), И.И.Романенко (1893-1970) под руководством А. Жубанова домбра критически рассматривается главным образом с позиций строя: считается, что изначально две струны домбры настраивались в *A-d*, то есть на кварту ниже наиболее распространённого сегодня строя *d-g* (малая октава). Вопросы строя домбры в различных условиях подробно рассматривает исследователь С. Утегалиева в статье «О высоте строя казахской домбры в современной музыкальной практике».

³ Музыковед характеризует эту картину как «... симфонический кюй с характерной размеренностью движения и частым использованием квартовых и секундовых созвучий на органном пункте» (Очерки..., с. 124).

оркестровое звучание придают ему характер симфонического скерцо. В финале кюй Таттимбета «Кара-жорга» («Вороной иноходец») стал основой крайних частей трёхчастной композиции, в центре которой цитата песни «Асет» акына Асета. В отношении фактуры Е. Брусиловский использует схожий с А. Затаевичем метод октавного удвоения, позволяющий передать акустику домбрового звучания и сохранить естественную гармонию кюя (кварто-квинтовое и бурдонное звучание).

Словосочетание «симфонический кюй» становится жанровым определением с появлением симфонических кюев Е. Рахмадиева «Дайрабай» (1961), «Кудаша-Думан» (1973)⁴, «Орытпа» (1977) и других. По сути это творчески выполненные парафразы традиционных кюев. Так в основе кюя «Кудаша-Думан» лежит кюй Даулеткерей «Кудаша» («Молодая сватья»). Е. Рахмадиев стремился передать через этот кюй картину ярмарочного веселья. От оригинальной композиции в оркестровой версии остаётся каркас формы кюя-*токпе*, сквозной оstinatный ритм, основная тема. Материал раздела бас-буын оркестрован у него очень строго, можно сказать, аскетично. Композитор стремится здесь максимально сохранить звучание оригинала: фактура оркестра повторяет гетерофонию кюя. Основными средствами развития в форме становятся контраст и мотивная разработка. Если мотивная разработка близка комбинаторному мышлению кюйши, то контраст – чисто европейский приём. В фактуру введены контрапункты, контрастирующие ритмичной теме кюя, из которых «вырастают» краткие лирические и напевные эпизоды. Введение небольших контрастных эпизодов сближает форму кюя с контрастно-составной фантазийной формой.

Первые произведения, жанрово обозначенные Е. Рахмадиевым как «симфонический кюй», вызвали в композиторской среде неоднозначные оценки. Принимая сам художественный текст кюя в симфонической транскрипции, многие композиторы сомневались в целесообразности введения самостоятельного жанрового определения. Так, по мнению Г. Жубановой, это жанровое определение носит формальный характер («отголосок Постановления о формализме в музыке 1948 года»). Она пишет: «Присоединив к европейскому слову слово “кюй”, “мугам”, получаешь смешанный симфофольк-жанр. На самом деле он мало отличается от ранее созданных “Балбрауна” Е. Брусиловского, “Танца” из “Биржана и Сары” М. Тулебаева, “Народного танца” из “Легенды о белой птице” автора этих строк...» [10, с.22]. Традиционный кюй обладает собственными сущностными чертами, и, исполненный симфоническим оркестром, не может считаться самостоятельным жанром [10, с. 23].

Тем не менее, в композиторской практике название жанра прижилось. Многие современники Е. Рахмадиева и молодые композиторы последующих поколений стали использовать определение «симфонический кюй» для своих оркестровых произведений. Среди авторов, обращавшихся к этому жанру Т. Мухамеджанов, Б. Кыдырбек, Е. Умиров, Е. Хусаинов, В. Стригоцкий-Пак, А. Меирбеков, А. Токсанбаев, А. Раимкулова, А. Бестыбаев, Т. Кажгалиев, А. Абдинуров и другие. Произведения первых десятилетий отражают поиски формы синтеза традиционного и академических жанров. Намечались сразу несколько направлений развития жанра, которые можно взять за основу жанровой типологии симфонического кюя.

Типология жанра симфонический кюй. В приведенной таблице мы предлагаем классифицировать симфонический кюй по трем параметрам: тематизм, форма и состав оркестра.

Типология жанра симфонический кюй.

По тематизму	Транскрипции традиционных домбровых кюев	Авторский с использованием цитаты	На оригинальном материале
По форме	Претворяющие форму традиционного кюя (буынная форма)	Использующие европейские формы с кюем как отдельным разделом	Использующие европейские контрастно-составные формы с рассредоточенным кюем
По составу	Для оркестра народных инструментов	Для симфонического оркестра	Для духового оркестра
			Для камерного оркестра (с солистом и без)

⁴Кюи «Дайрабай» и «Кудаша-думан» получили международное признание и, в каком-то смысле, стали визитной карточкой не только их автора, но и всего казахстанского искусства. Они были удостоены первой премии III Международной трибуны стран Азии (Юнеско), исполнялись в Москве, Лондоне, Филадельфии, Сиднее, Берлине, Праге, Софии, Будапеште, Улан-Баторе, Токио и других городах зарубежья.

Использование цитаты авторского кюя в качестве *тематической* основы было характерно для симфонических кюев на этапе становления. Этот композиционный принцип на тот период был вполне оправдан в связи с общими тенденциями в казахстанском композиторском искусстве. В этой связи отметим, что все жанровые разновидности симфонического кюя в разной степени *интертекстуальны, диалогичны*. В транскрипциях традиционных кюев композитор работает с текстом конкретного произведения (*прототекст*), выстраивая художественный диалог с его автором, с образами и идеями одного опуса (*метатекст*). Таков, к примеру, кюй Е. Рахмадиева «Дай-рабай». При использовании лишь фрагмента (цитаты) традиционного кюя, и в особенности в симфонических кюях, строящихся на оригинальном материале появляется форма диалога не с одним автором и одним произведением, а с текстом всей инструментальной музыки прошлого, а шире – с текстом традиционной культуры (*гипертекст*). Конкретным выражением гипертекста «прошлого» становится композиционная модель традиционного жанра. В качестве «настоящего» выступает текст новой казахстанской культуры, основанный на композиционных принципах музыки Запада. Рубеж XX-XXI столетий демонстрирует обновленную трактовку традиционного кюя, когда композиционные признаки домбровой пьесы индивидуализируются в авторском творчестве. Для симфонических кюев последних десятилетий характерно использование авторского тематического материала.

Одним из основополагающих параметров для исследуемого жанра является *форма*. При выявлении жанровых основ симфонического кюя мы обнаруживаем, что композиционно близкими казахскому кюю оказываются одночастные симфонические жанры европейской жанровой системы: программная увертюра, поэма, фантазия, скерцо. Взаимодействие жанров происходит, прежде всего, на уровне формы: помимо общих для симфонической поэмы и кюя одночастности и программности, симфонический кюй синтезирует черты контрастно-составной (западной) и быинной (казахской) формы. В результате термин «симфонический кюй» находит широкое применение для произведений различных индивидуализированных форм [11].

В этом жанре проявляются два варианта индивидуализации: *формы на основе новой программности* (продолжающие развитие смешанных форм романтической эпохи – [11, с.172]) и *комбинаторные формы* (использующие всевозможные типы соединения техник, стилей, принципов формообразования – там же). Примером комбинаторной формы может служить кюй В. Строгоцкого «Ереке», в котором быинная форма с характерными фактурными приёмами имитации домбрового звучания и ритмом кюя использована как первый раздел контрастно-составной композиции. Во втором разделе использован тематизм песенного плана. Третий раздел – имитация звучания домбры в группе перкуссии. Финал – повторение песенной темы.

В рамках комбинаторной формы могут соединяться различные композиционные принципы, ладовые системы, техники композиции. Одно из направлений творческих поисков казахских композиторов ориентируется на реализацию жанровых черт кюя в условиях современных ладовых систем. К примеру, в кюе «Кварта-квинта» Б. Дальденбая для струнного оркестра диатоническая тема становится импульсом к мотивному и ладовому развитию, соединению диатоники и двенадцатитоновой системы. Схема-форма кюя (бас буын – орта буын – сага) реализуется в начальном разделе композиции. Здесь же, согласно названию произведения, композитор на диатоническом уровне «исследует» различные варианты соотношения кварт и квинт: как обращение, как мелодическую последовательность на фоне бурдона, как функциональную основу вертикали. Второй раздел формы строится на основе принципов контрастно-составной композиции, характерной для жанра фантазии. Короткие контрастные эпизоды объединяются движением от диатоники к двенадцатитоновости и единым ритмическим пульсом, характерным для кюя. Центральное место в фантазийном разделе занимает эпизод пиццикато, где ладовая свобода подчёркивается преобладанием уменьшённых и увеличенных кварт и квинт. В качестве центрального элемента тут по-прежнему выступает звук «соль», но он взаимодействует не с «ре» (как в принятой настройке домбры «соль-ре»), а с «до» и «до диез». Из этого взаимодействия складываются различные комбинации в гармонической вертикали, создающие тритоновые аккорды и созвучия. Небольшой завершающий раздел можно условно назвать жанровой репризой. Здесь возвращается фактура кюя, но продолжается развитие идеи хроматизации, тритонного усложнения вертикали. Творческий эксперимент

Б. Дальденбая показывает возможности соединения композиционных принципов кюя с современными ладовыми системами.

Многообразие форм симфонического кюя подразумевает и многообразие *оркестровых составов*. В казахстанской композиторской школе сформировались три группы композиторов, работающих в этом жанре:

– предпочитающие традиционные составы с учетом собственной исполнительской практики и соответствующего образования (Н. Тлендиев, К. Кумысбеков, А. Жайымов и др.)

– предпочитающие европейские составы оркестра (симфонический, камерный, духовой). Это Е. Рахмадиев, Т. Кажгалиев, А. Серкебаев, Б. Кыдырбек и др.

– сочиняющие и для традиционного и для европейского составов оркестра (Б. Дальденбай, Е. Умиров, А. Раимкулова и др.)

Другое направление развития жанра симфонический кюй предполагает включение черт музыки массовых жанров. Ярким примером может служить творчество Артыка Токсанбаева – его симфонические кюи «Жарылкасын», «Буранбель», «Казахстан» и другие. В их ритмической и интонационной основе домбровые кюи интерпретированы в джазовой манере, что подчёркивается соответствующей гармонизацией. Оркестр часто включает ударные и фортепиано, трактуемые как ударные инструменты.

Заключение. Симфонический кюй в современной музыкальной культуре Казахстана представляет собой яркий пример создания национально специфического жанра в рамках западной жанровой модели. Средством для этого становится синтез структурных принципов казахской и европейской развёрнутых одночастных форм на основе европейского типа композиционного мышления. Такой синтез возможен благодаря общим для кюя и одночастного симфонического произведения (картины, поэмы, увертюры и т.п.) чертам: программность, одночастность, глубина философского обобщения. За уж почти пятидесятилетнюю историю жанра благодаря его популярности у композиторов Казахстана сформировались различные его разновидности. Многообразие типов симфонического кюя свидетельствует не просто о жизнеспособности жанра, но и о его высокой значимости для казахской культуры.

Жанр симфонического кюя – это форма реакции национальной культуры на мировые процессы и стремление сохранить её идентичность в пост-индустриальном обществе. Этот жанр оказался способен отразить характерные особенности национального симфонизма на современном этапе в концентрированной форме. В понимании носителей культуры симфонический кюй языком западной музыки способен раскрыть характер казахского народа.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Kazakh traditional art of Dombra Kuy – <http://www.unesco.org/culture/ich/en/RL/00996>
- [2] Grant C. Music Endangerment: how language maintenance can help. Oxford University press, 2014. 206 p. (p. xiii)
- [3] Дулат-Алеев, В.Р. Текст национальной культуры: новоевропейская традиция в татарской музыке. – Казань: Казанская государственная Консерватория, 1999. – 243 с.
- [4] Шахназарова Н. Музыка Востока и музыка Запада. Типы профессионализма. – М., 1983. – 152 с.
- [5] Земцовский И.И. К теории жанра в фольклоре // Советская музыка. – 1983. – № 4. – С. 61-64.
- [6] Затаевич А.В. 500 песен и кюев казахского народа. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 358 с.
- [7] Джумакова У.Р. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности. – Астана: Фолиант, 2003. – 226 с.
- [8] Котлова Г.К. Кюй в системе жанров композиторского творчества Казахстана. – Алматы: Альянс-2, 2004. – 244 с.
- [9] Очерки по истории казахской советской музыке. – Алма-Ата, 1962. – 306 с.
- [10] Жубанова, Г. А. Музыкальная культура Казахстана. // Мир мой - Музыка. – Т. I. – Алматы, 1997. – С. 18-24.
- [11] Григорьева Г.В. Музыкальные формы XX века. Курс «Анализ музыкальных произведений». – М., 2004. – 175 с.

REFERENCES

- [1] Kazakh traditional art of Dombra Kuy – <http://www.unesco.org/culture/ich/en/RL/00996> (in Eng.)
- [2] Grant C. Music Endangerment: how language maintenance can help. Oxford University press, 2014. 206 p. (p. xiii) (in Eng.)

- [3] Dulat-Aleyev, V.R. Tekst natsionalnoy kultury: novoyevropeyskaya traditsiya v tatarskoy muzyke. – Kazan: Kazanskaya gosudarstvennaya Konservatoriya, 1999. p. 243. (in Russ.)
- [4] Shakhnazarova N. Muzyka Vostoka i muzyka Zapada. Tipy professionalizma. M., 1983. p. 152. (in Russ.)
- [5] Zemtsovsky I.I. K teorii zhanra v folklоре // Sovetskaya muzyka. 1983. № 4. P. 61-64 (in Russ.)
- [6] Zatayevich A.V. 500 pesen i kyuev kazakhskogo naroda. Almaty: Dayk-Press, 2002. p. 358. (in Russ.)
- [7] Dzhumakova U.R. Tvorchestvo kompozitorov Kazakhstana 1920-1980-kh godov. Problemy istorii, smysla i tsennosti. Astana: Foliant, 2003. p. 226. (in Russ.)
- [8] Kotlova G.K. Kyuy v sisteme zhanrov kompozitorskogo tvorchestva Kazakhstana Almaty: Alyans-2, 2004. p. 244. (in Russ.)
- [9] Ocherki po istorii kazakhskoy sovetskoy muzyke. Alma-Ata, 1962. p. 306. (in Russ.)
- [10] Zhubanova, G. A. Muzykalnaya kultura Kazakhstana // Mir moy - Muzyka. T. I. Almaty, 1997. P. 18-24. (in Russ.)
- [11] Grigoryeva G.V. Muzykalnye formy XX veka. Kurs «Analiz muzykalnykh proizvedeny». Moskva, 2004. p. 175. (in Russ.)

СИМФОНИЯЛЫҚ КҮЙ: ТАРИХ ПЕН ЖАНР ТҮРЛЕРІНІҢ СҰРАҚТАРЫНА ҮҢІЛУ

М. Т. Кокишева

Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Қазақстан композиторларының симфониялық музыкасы, дәстүрлі күй, симфониялық күй, мәдени парадигма.

Аннотация. XX-шы ғасырдағы қазақ музыкасының өзіндік құбылыстық ортасына ұлттық ерекше «Симфониялық күй» жанры енді. Бұл мақаланың мақсаты, еуропалық және дәстүрлі музыкалы-композициялық ойлардың өзара байланысынан пайда болған симфониялық күй генезисін, тарихи музыка тану ғылымының (Орталық Азия елдеріндегі мәдени парадигма ауысымдары) әдістемелерін қолдануын тарихи қырынан көрсету еді.

Жанрдың синтезді табиғаты зерделеу барысында музыка тану ғылымының салыстырмалы әдістерін қолдануды болжайды. Симфониялық күй дегеніміз, өзіне ғана тән жанрлық нышаны бар дәстүрлі домбыралы пьесамен еуропалық бірбеткейлі симфониялық жанрлардың (симфониялық картина, поэма, увертюра және т.б) синтезінің нәтижесі.

Музыкалық шығармашылықтың еуропалықмодельдерімен бірге параллельді түрде дамып отырған симфониялық күй Тәуелсіздік кезеңінде тармақталған жанр жүйесін ұсынады. Ал, бұл, топологиялық белгілерді анықтау қажеттілігін талап етеді. Дәстүрлі күй, замануи симфониялық күй және еуропалық бірбеткейлі симфониялық жанрлардың ортақ ұқсастықтары негізінде, қазақстандық музыка тану саласында алғаш рет көптірлі жанрларды композициялық және орындаушылық белгілері арқылы топтау белгіленді. Симфониялық күйді мына белгілері арқылы топтауға болады: тақырыптық, құрылыстық, орындаушылық құрамы.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 307 – 311

THE PROBLEM OF RHYTHM IN LITERATURE PROSE

Zholdasbek Mambetov¹, Zhanbota Esepbay²¹Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov, Almaty, Kazakhstan,²Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.

E-mail: zholdas_19@mail.ru

Keywords: writer, creation, stylistic talent, skill, rhythm, prose fiction, image, character, continuity, rhyme, the position description.

Abstract. The article considers deeply the problems of rhythm functioning in prose, different from the rhythm of the poetic works. The author proves its digital properties based on extensive comparative analysis of the works of Zh. Aymautov, B. Maylin and contemporary writers. The key role of prosaic rhythm is especially noted in transmission of substantial components of literary art.

ӨОЖ 821.512.122

КӨРКЕМ ПРОЗАДАҒЫ ЫРҒАҚ МӘСЕЛЕСІ

Жолдасбек Мәмбетов¹, Жанбота Есепбай²¹М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан,²Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Түйін сөздер: жазушы, шығармалары, стильдік даралық, шеберлік, ырғақ, көркем проза, образ, кейіпкер, үндестік, ұйқас, позиция, суреттеу.

Аннотация. Мақалада сөз өнеріндегі ырғақ, ырғақ болғанда поэзиядағы ырғақ емес, қара сөзбен жазылған көркем прозадағы ырғақ, жазушы стилі, оның қолданған көркемдік әдіс-тәсілдері, шеберлік мәселелері сөз болады. Автор өз ойын дәлелдеу үшін Ж.Аймауытовтың, Б.Майлиннің, қазіргі жазушылардың шығармаларынан мысалдар келтіреді. Ырғақтың көркем ойды прозалық жанрда жеткізудің кілті екеніне баса назар аударылады.

Қазақ қоғамында туған сан алуан прозалық туындыларды оқып отырып, авторларының әңгіме жазудағы өзіндік шеберлігін, көркемдік әдіс-тәсілдер мен сөз қолданудағы ешкімге ұқсамайтын даралылығын, сондай-ақ әңгімедегі ерекше ырғақты аңғарамыз. Демек, бұл жазушының өзіне ғана тән шығармашылық ерекшелігі деген сөз.

Прозадағы ырғақ қазіргі әдебиеттануда жаңалық емес. XX ғасыр басында прозада ырғақ бар деген орыс ғалымдарын ақылы ауысқандардың қатарына қосқан. Ал қазіргі жағдай мүлдем басқаша. Орыс әдебиеттануы түгілі қазақ әдебиеттануында да ырғақ туралы біраз дүние жазылды. Бірақ сол ырғақты прозада неден іздеу керек дегенге келер болсақ, осы тұста зерттеушілердің көзқарастары бір жүйеге түсіп, тұрақтана қоймағанына көз жеткіземіз. Орыстың XX ғасырдағы әдебиеттанушы ғалымдары В.М. Жирмунский, Б.В. Томашевский, М.М. Бахтин, М.М. Гиршман сияқты белгілі ғалымдарымен қатар, қазіргі зерттеушілері С.В. Галанинская, М.В. Половнева, О.В. Черкезовалардың бұл мәселеге оқтын-оқтын айналып соғып отырғанының куәсі боламыз. Прозадағы ырғақ мәселесіне қазақ әдебиеттанушылары да қалам тартып жүр. Мысалы, филология ғылымдарының кандидаты А.Әбілев: «Ырғақтың көркем прозада стильдік ерекшелік элементі

екендігіне дау жоқ, ол ғана емес-ау, тіпті біздің пайымымызша, ырғақ болмаған тұстан стильдік ерекшелік іздеудің қажеті де жоқ.

Бұл өз алдына үлкен әңгіме, ал уақыт және ырғақ байланысы дегенге келер болсақ, «осы ырғақ деген көркем прозадағы уақытқа тәуелді ме, әлде уақыт ырғаққа тәуелді ме?» деген сауалдар мен мұңдалап бой көрсетері анық. Егер, жазушы қолына қалам алып прозалық шығарма жазуға отырды десек, онда көптеген ғалымдар айтқандай, ең алдымен негізгі тонды, негізгі үнді іздері хақ. Бұл дегеніңіз ырғаққа бару емес пе? Иә, бұл прозадағы ішкі ырғақты іздеу деген сөз. Олай болса прозалық шығармадағы уақыт сол ішкі ырғаққа қатысты жарыққа шығады екен. Бұдан шығатын қорытынды – егер ішкі ырғақ бұзылса, онда уақыт өлшемі де бұзылады, ал уақыт қалыптан тыс болса, онда ішкі ырғақ та бұзылады екен», - деген тұжырым жасайды [1, 19]. Ғалымның бұл пікірін де теріске шығара алмаймыз. Сол секілді басқа ғалымдардың да ырғақ туралы сан алуан ойлары бар. Бірі оны шығармадағы уақыт пен кеңістіктен іздесе, енді бірі прозадағы ырғақты өлең жүйесінің бірі ретінде танылған метрикалық сипатынан табуды жөн санайды. Әрине, әдебиеттану сөз өнері болғанымен оның құрамында ырғақтың, әуеннің бар екенін түйсігімізбен сезінеміз. Бірақ соның шынайы болмысы қандай, неден туындаған деген сұрақтарға толық жауапты әлі де болса тауып бере алмай келе жатқандаймыз. Прозада ырғақ бар екенін бүгінде бәріміз болмасақ та бірталай жұрт мойындап қойды. Өйткені кез келген шығарманы белгілі бір ырғақпен, белгілі бір әуен жүйесіне салып айтатынымыз жасырын емес. Керек десеніз, қолына қалам ұстамаған кез келген әңгімешінің өзіне ғана тән әңгіме айту машығы, өзіне ғана тән ырғағы бар екенін көз алдыңызға елестете аласыз. Поэзияда мынадай да түсінік бар, кей ақындар мойындағандай бірінші ырғағын тауып алып, сосын оны сөзбен толықтырады деген. Мұның да астарында аз да болса шындық жатуы әбден мүмкін. Ал ырғақ ол кез келген істің, ол мейлі шығармашылық болсын, мейлі қарапайым тұрмыстық болсын атқарылуының негізгі тетігі екенін көбіміз мойындағымыз да келмейді. Ырғақ біздіңше стильмен тікелей қатысты нәрсе. Стиль жүре қалыптасады дейміз. Ал алғашқы прозасын он тоғыз жасында жазған және алдында ешқандай да үлгі тұтар бір де бір қазақ тілінде жазылған прозалық шығарма болмаған Б.Майлиннің стилі сонда қалай қалыптасқан?

Жазушы көркем туындыны шынайы өмірде өз көзімен көрген не құлағы естіген жайлардан, оқиғалардан, құбылыстардан әсер алып жазады десек, әңгімелеуіндегі шеберлік, стиль, ырғақ оның өзіне ғана тән қасиет. Бейімбет Майлиннің әңгімелеу шеберлігі туралы Сәбит Мұқанов былай деген: «Бейімбеттің өз алдына өзгеше стилі бар. Оның стилінде ашық түсінік, ойлаулы сөз, дәлдік ұғым бар. Ол сөздің жазба түрде сұлулығын көп құрмайды. Оның тілі түсінуге жеңіл қара шаруаның тілі, кедейдің, батырақтың тілі» [2, 109 бет]. Қазақта кедей тілі, батырақ тілі деген болмаған. Бұл арада Сәбит Мұқанов таптық тұрғыдан келсе керек. Үстем тап, төменгі тап тілдерінің айырмасы капитализм дамыған, таптық жігі айқын көрінетін ағылшын, француз сияқты халықтарда байқалады. Ал, Бейімбеттің «Шұғаның белгісі» повесіндегі жолаушының: «Уақытында Шұғаның әңгімесін бұл өлкенің баласына шейін біліп болып еді...ой, шіркін, өзі де Шұға десе, Шұға еді-ау!» деп басталатын әңгімесін алайық [3, 155]. Біздіңше Бейімбет ең бірінші сол өзі жазатын әңгімесінің әдемі ырғағын тауып алған, сондықтан да ол бірден классикалық дүниені өмірге әкелді. Ырғақ ол біздің қазақта баяғыдан бар дүние. Әр ауылдың, әр рудың өздеріне белгілі әңгімешілері болған. Бейімбет солардан үйренген. М.Әуезовтің де үйренген мектебі сол дала абыздарының сөз саптау дәстүрі, солардың жас күндерінен құлақтарына сіңген ырғақтары дер едік.

Жазушылар бір қалыпқа құйып шығарған адамдар емес. Әркімнің өзінше ойы, өмірге деген өзінше көзқарасы, айналасындағы шындықты өзінше сезініп, өзінше түйюі бар. Сондықтан әркім өзінше ойланып, өзінше жазады. Сөйтіп, әдебиетке шығармашылық өз ерекшеліктерін, өз стилін, өз ырғағын енгізеді. Қыры мен сыры көп көркемсөз өнерінде бірімен-бірі сабақтас, бірімен-бірі байланысты толып жатқан көкейтесті мәселелер бар және солардың бірі – сөз өнеріндегі ырғақ, ырғақ болғанда поэзиядағы ырғақ емес, қара сөзбен өрілген көркем прозадағы ырғақ. Қазақ әдебиеттану ғылымында поэзиядағы ырғақ мәселесі біршама зерттелгенмен, көркем прозадағы ырғақ мәселесіне қатысты зерттеу еңбектер жоқтың қасы.

«Ырғақ деген не? Ырғақ, яки ритм – қимылдың, құбылыстың, үннің, жүйелі, мерзімді, мөлшерлі қайталануы. Ырғақ – жасанды емес, табиғи нәрсе, өнерге ғана емес, өмірдің өзіне де тән нәрсе, мезгілімен келіп, мерзімімен кетіп тұратын жаз бен қыс, көктем мен күз, күннің шығуы мен

батуы, толкынның жағаға соғуы мен қайтуы, - Тютчевше айтсақ, мәңгілік тасу, тартылу – түп-түгел ырғақты құбылыстар», - дейді академик З. Қабдолов [4, 201].

Адамның қимыл-қозғалысы, жүрек соғысы... – бәрі ырғақ. Ырғақ өнерге де қатысты, көркем өнердегі бейнелі, суретті, эмоциональды ұғымдар көңіл-күйден туындайды, олай болса көркем проза ырғақтан тыс болмауы тиіс. Орыс прозасындағы ырғақ мәселесін зерттеуші М.М. Гиршман «...В свете этих предпосылок можно обратиться и к роли ритма в прозе. Очевидно, речь идет о прозе русской. Оговорка необходимая, ибо каждый язык в этом отношении своеобразен, и соответственно и ритм у каждого свой. В русском языке речь может и должна идти о ритме тоническом, то есть о чередовании слогов ударных и неударных...», – деген пікіріне сүйене отырып әр тілдің өзіндік ерекшелігіне орай проза ырғағының да ерекшелігі болатынын, яғни, орыс прозасының ырғағы тек орыс тіліне ғана тән екенін аңғаруға болады [5, 7]. Міне, осы пікір бізді қазақ прозасында да ырғақтар ұқсастығы болуы шарт деген ойға жетелейді.

Қазақ прозасына аса мол үлес қосқан, оның үлкен жанрларын дамытып, шеберлікте жетілуіне көп күш жұмсаған жазушы - Жүсіпбек Аймауытов еді. «Күнікейдің жазығы» повесі көлемі шағын болғанымен, ондағы өмір суреттерінің байлығымен, характерлердің алуан түрлілігімен, шындықты шынайы бейнелеу шеберлігімен, жазушы позициясының анықтығымен, сондай-ақ оқиғалар желісінің ырғақтылығымен Жүсіпбек шығармашылығы -нан елеулі орын алады. Бұл шығарманың тақырыбы – әйел тағдыры. Көшпелі қазақ ауылындағы қатардағы шаруа адамының тіршілігін сол ортадан шыққан әйел тағдыры арқылы бейнелейді. Шығармада автордың өмір көріністерін суреттеудегі тамаша шеберлігі байқалады. Ырғаққа құрылған жолдар көптеп кездеседі. Мәселен, мына жолдарды өлең шумағына айналдырып көрейік:

Жаялықша жалпиған,
Жарқанатша қалқиған,
Жермен-жексен шым қора,
Бейнеуі жоқ сұм қора.
Шымқорада – жер үйде,
Желпіндірмес көр үйде,
Арса-арса болып сүйегі,
Қалақтай болып иегі,
Жаңқадай жоқ жақ еттен,
Саусақтары шілбиіп,
Көлеңкедей кілбиіп,
Бұ жатқан қай аруақ?

немесе,

Аһ, дариға, дариға!
Күнікей сау боп жүрер ме еді?
Қырдан тезек терер ме еді!
Қырдан қия кезер ме еді?
Шырқап әнге салар ма еді?
Әнге салса, әл бітіп,
Қапқа қары талар ма еді? [6, 3], –

деп басталатын жолдар шын таланттың қаламынан туғаны байқалады. Поэзиядағы кәдімгі егіз ұйқасқа құрылған өлең жолдары. Кейіпкердің басына түскен ауыр халді, оның арман-мұңын суреттеуде жазушы бір-бірімен іштей үндесіп, ұйқасып келетін сөздер мен сөз тіркестерін қолданған. Осы жерде «Неге?», «Неліктен?» деген сұрақ туады. Жазба прозасы әлі толық қалыптасып үлгермеген XX ғасыр басындағы қазақ қоғамы үшін мүмкін осылай жазу оқырманына түсінектірек болар деп ойлады ма екен? Әлде прозалық ырғақты бірден таба алмай өлең ырғағымен бастады ма екен? Бұған да күні бүгінге шейін толық жауап берген зерттеу еңбек жоқтың қасы. Жазушының өмір шындығын көркем бейнелеуінде тілдік-көркемдік құрылымның тұтаса жарасымдылық тауып, автордың не айтқысы келгеніне орай іс-әрекет пен қозғалыстың, бояу, айшық пен ой екпінінің өзгеруіне байланысты проза ырғағы да өзгеріп отыратынын аңғарамыз.

Алайда, идеяны, ойды жеткізуде кейде ырғақтар алмасуы немесе екі ырғақтың кезек-кезек көрінуі де болады. Бұл, әсіресе, ішкі сезімді, кейіпкердің ішкі әлемін ашуға көбірек көңіл бөлінген, осыны негізгі тірек етіп алған шығармаларда анығырақ, көбірек байқалады. Мәселен, «Күнікейдің жазығында»: «Көктем күні күледі, күліп еді – жер түледі. Түлегені емес пе ақ кебінін сыпырып, көк

торғынға бөленді. Қызыл-жасыл, ақ-көкшіл бейне кілем түріндей, гүлдер гүл-гүл жанады, күркілдеген гүл-жапырақ, сағымданған күлім бел терезеден көз салса, Күнікейдің көңіліне жазылмас жара салады» немесе «Қарлығаш екеш қарлығаш бір-біріне қайырылғыш, бірін-бірі сыйлағыш. Адамзатқа не болды? Күнікейден безгендей, Күнікей мәңгі өлгендей, суық топырақ көмгендей. Баласы қайда Күнікейдің, «апалап» бір уақ келетін? Жұбайы қайда Күнікейдің қияметтік жолдасы? Күнікей бүйтіп жатқанда, жастық қойып басына, қолынан сусын беретін? Аулы қайда Күнікейдің, келіп-кетіп жүретін? Ауыл-аймақ, абысын, не жақыны-алысы, не тамыры-танысы, не алған серігі, жеті жылғы жолдасы – бәрі бірдей безгендей, Күнікей сонша не жазды?» - деп келетін автордың баяндауында поэтикалық ой орамы әр жолда ұйқасқа құрылған және ырғақтың кезек-кезек алмасуы кездеседі [6, 5]. Бұл әңгіме үзіндісі қаламгердің өз шығармашылығында ырғақтылыққа, ішкі үнге ерекше назар аударғанын аңғартады.

Орыс әдебиеттанушысы және психолог Ф.Зелинский өзінің «Көркем сөздің психологиясы мен ырғағы» («Ритмика и психология художественной речи») деген еңбегінде: «Біздің көркем сөйлеуіміздің ырғағын анықтайтын ішімізде құпия бір реттеуші бар, бірақ ол анықтаушының себепсалдары туралы біз ойланып та көрген емеспіз», - деп жазады [7, 57].

Қазақ жазушыларының туындыларында дәуірдің өзекті мәселелерін арқау етуі, жоғары жазушылық мәдениеттері, шығармаларының трагедиялық сипаты, адам жанына жіті назар аударуы ортақ болғанымен, әрқайсысы жеке алғанда жазатын тақырыптары, авторлық позициялары, стилдері жағынан әртүрлі, бір-біріне ұқсамайды, бірін-бірі қайталамайды. Әр суреткердің өзінің жеке көркемдік әлемі, дара шығармашылық тұжырымдары, қайталанбас стильдері бар.

Қазақ ертегілерінің басталуына да назар аударып көрелікші. «Ерте, ерте теде, ешкі жүні бөртеде, қырғауыл жүні қызыл екен, құйрық жүні ұзын екен». Осы сөздерді жай ғана бір деммен айта алмасыңыз хақ. Оны белгілі бір әуенмен, өзіне ғана тән ырғақпен айтасыз. Ол неге керек болған дегенге келер болсақ, ол ертегіні айтушының белгілі бір ырғаққа түсуі үшін керек болған деген тұжырым жасауға болады.

М.М. Гиршманның «Көркем проза ырғағы» атты зерттеуінде де проза ырғағының бар екендігі айтылады, дәлелденеді. Алайда, ол да, бұған дейінгі зерттеушілер еңбектері де проза ырғағы деген аса маңызды әрі күрделі мәселеге тек барлау жасағаны болмаса, оның бүкіл шығарманы тұтастырушы екендігін, сюжет пен композицияның іргетасы, көркем ойды жеткізудің кілті екенін, көркем әдебиеттегі стильдің қайнар бастауы екенін нақты дәлелдеп бере алмайды.

Жалпы ырғақ бұл өмірмен, заман ағымымен де тығыз байланысты мәселе деп ойлаймыз. Мысалы, тасқа қашалған түркі жазуларындағы ырғақ өзінше бір әлем, оны басқалармен шатастыру мүмкін емес.

Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстіне атам тегім
Бумын қаған, Істемі қаған отырған.
Отырып, түркі халқының
Ел-жұртын қалыптастырған,
Иелік еткен, –

деп келетін сол дәуірге сай, өзіне ғана тән ырғақпен жырланады [8, 170]. Ал Жыраулар дәстүрі олардан шамалы өзгешелеу.

Бұдырайған екі шекелі,
Мұздай үлкен көбелі,
Қары ұнымы сұлтандайын жүрісті,
Адырнасы шайы жібек оққа кірісті,
Айдаса қойдың көсемі,
Сөйлесе қызыл тілдің шешені, –

деген поэтикалық суреттілігімен, адуынды ырғағымен есте қалады [9, 18].

Ал Абайдың ырғағы мүлде басқаша. Баяғы арынды ырғақ енді ойлылыққа, салқынқандылыққа ауысқандай әсер қалдырады. Халықтың бодандық күйін өлең ырғағынан-ақ тануға болатындай.

Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман,
Шошимын кейінгі жас балалардан.
Терін сатпай, телміріп, көзін сатып,
Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман, –

деп келеді [10, 8]. Бұл жерде біз өлеңнің мазмұнынан гөрі оның оқылу ырғағына көбірек назар аударғанды қалар едік. Өйткені, Абай өз заманының ырғағын дәл тапқан данышпан. Ал қазіргі қазақ қоғамындағы постмодернистер заман ырғағын таба алмағандықтан өз оқырмандарына түсініксіз болып отыр. Себебі ол капитализмді әбден меңгерген басқа халықтардың өмір сүру ырғағымен үндес келеді. Біз үшін жат, сондықтан да қарапайым оқырманның қабылдауы қиын.

Көркем әдебиеттегі ырғақ – өте күрделі мәселе, бұл бізге тек белгілі бір көркем туындыға ғана қатысты емес, суреткердің бүкіл шығармашылығына, оның шығармашылық даралығына қатысты зерттелуі, зерделенуі қажет сияқты көрінеді. Орыс көркем прозасындағы ырғақтың маңыздылығын айта келіп, М.М. Гиршманның: «Ритмическая многообразия прозы писателя связывают не только с ее близостью к «естественному» ритму языка, но и с неотрывностью ритма речи от движения изображаемых в словах предметно-изобразительных деталей, действия и действующих лиц, «рассказываемых событий», – деуі де бұл пікірді нығайта түседі [5, 320]. Мұндай жағдайда ырғақ мәселесі заман ағымына сәйкес суреткердің күллі іс-әрекетімен және өмір жолымен, шығармашылығымен, дүниетанымымен, өзіндік ерекшеліктерімен тығыз байланыста қаралуы тиіс.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Әбілев А.О. Бөкей әңгімелеріндегі ырғақтар // Вестник ПГУ. – 2010. – № 3.
- [2] Ахмет К. Сәбит Мұқанов – Алаш әдебиетін зерттеуші: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 195 б.
- [3] Үш алып. – Алматы: Ана тілі, 2007. – 176 бет.
- [4] Кабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976. – 374-б.
- [5] Гиршман М. Ритм художественной прозы. – Советский писатель: М., 1982. – 368 с.
- [6] Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – Т. 3. – 384 бет.
- [7] Зелинский Ф. Ритмика и психология художественной речи. – Петроград: Мысль, 1922. – № 2.
- [8] Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. – 1 т.: Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер. – Алматы: Таймас, 2007. – 504 бет.
- [9] Жеті ғасыр жырлайды. Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 2004. – 1-т. – 400 бет.
- [10] Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай ұғлының өлеңі. 2-басылым. – Алматы: «Кие» лингво-елтану инновациялық орталығы, 2009. – 328 бет.

REFERENCES

- [1] Abilev D. O. Bokei angimelerindegi yrgaktar. Vestnik PGU. 2010. № 3 (in Kaz.).
- [2] Ahmet.K. Sabit Mukanov – alahs adebietin zertteuhsi: oku kuraly. Almaty: Kazak universiteti, 2009. 195 bet. (in Kaz.).
- [3] Yhs alyp. Almaty: Ana-tili, 2007. 176 bet. (in Kaz.).
- [4] Kabdолоv Z. Soz oneri. Almaty: Mektep, 1976. 374 bet. (in Kaz.).
- [5] Girsman.M. Ritm hudozhestvennoi prozy. Sovetski pisatel. M., 1982. 368 str. (in Russ.).
- [6] Aimauytov J. Alty tomdyk hsygarmalar jinagy. Almaty: El-shejire, 2013. T. 3. 384 bet. (in Kaz.).
- [7] Zelinskii. F. Ritmika I psihologia hudojestvennoi reshi. Petrograd: Mysl, 1922 (in Russ.).
- [8] Adebi jadigerler.Jiyrma tomdyk. 1-t. Kone daurdegi adebi eskertkishter. Almaty: Taimas, 2007.504 bet. (in Kaz.).
- [9] Jeti gasyr jyrlaidy. Eki tomdyk. Almaty: Jazushy, 2004. 1-t. 400 bet. (in Kaz.).
- [10] Kazak akyny Ibrahim Kunanbai ugliynyn oleni. 2-basylym. Almaty: 'Kie' lingvo-eltanu innovatsialyk ortalogy, 2009. 328 bet. (in Kaz.).

ПРОБЛЕМА РИТМА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ

Ж. Мамбетов¹, Ж. Есепбай²

¹Институт литературы и искусства им М. Ауэзова, Алматы, Казахстан,

²Евразийский национальный университет Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Ключевые слова: писатель, произведение, стилевое дарование, мастерство, ритм, художественная проза, образ, герой, преемственность, рифма, позиция, описание.

Аннотация. В статье углубленно рассматриваются проблемы функционирования ритма в художественной прозе, отличающегося от ритма поэтического произведения. Автор доказывает его дискретные свойства на основе широкого сравнительного анализа произведений Ж. Айтмаутова, Б. Майлина и современных писателей. Особо отмечена ключевая роль прозаического ритма в передаче содержательных компонентов художественного произведения.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 312 – 316

**FORMATION OF A NEUTRAL VOCABULARY
IN MODERN BRITISH AND AMERICAN ENGLISH**

L. M. Makhazhanova, A. R. Khalenova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: makhazhanova.leila@mail.ru, ainagul.halenova@mail.ru

Key words: neutral vocabulary, ageism, sexism, racism, terms, lexical and grammatical sections.

Abstract. The article discusses the use of neologisms, widely used today in the English language. The main sources of new words in modern English is a science, computer technology as well as various developing spheres of social life of English-speaking countries (business and marketing, media, environment, music, and so on.). Three kinds of directions are given for the formation of a new lexicon in modern English, widely used in English-speaking countries, as a neutral vocabulary. This vocabulary involves the eradication of use both orally and in writing of the well-known words, the use of which is now considered a manifestation of ageism, sexism or racism. Under of ageism is meant disrespect for aged and elderly people, in contrast to the older people. Sexism - it is pejorative attitude towards one or the other sex, the manifestation disregard for the representative of the gender and under of racism is meant discrimination, or antagonism directed against someone of a different race based on the belief that one's own race is superior. The direction of this process, considered in this article is of the great interest, both for English teachers and for learners.

УДК 373 048:811.111

**ФОРМИРОВАНИЯ НЕЙТРАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ
В СОВРЕМЕННОМ БРИТАНСКОМ И
АМЕРИКАНСКОМ ВАРИАНТАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Л. М. Махажанова, А. Р. Халенова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: нейтральная лексика, эйджизм, сексизм, расизм, термины, официальный язык.

Аннотация. В статье рассматривается употребление неологизмов, широко употребляющихся сегодня в английском языке. Главными источниками новых слов в современном английском языке являются наука, компьютерная технология, а также различные развивающиеся сферы общественной жизни англоговорящих государств (бизнес и маркетинг, средства массовой информации, охрана окружающей среды, музыка и т.д.). А также даются три вида направлений для формирования новой лексики в современном английском языке, получившему широкое распространение в англоязычных странах, как нейтральная лексика. Эта лексика предполагает искоренение из употребления как в устной, так и в письменной речи многих широко известных слов, применение которых сегодня считается проявлением эйджизма, сексизма или расизма. Рассмотренные в данной статье направления этого процесса представляют несомненный интерес, как для преподавателей, так и для изучающих английский язык.

Анализ отечественных учебно-методических изданий по английскому языку, как для образовательных учреждений, так и для самообразования показывает, что во многих из них продолжает сохраняться тенденция к преподнесению фонетического, грамматического и лексического материала в отрыве от современной английской устной и письменной речи.

Не подлежит сомнению то, что учебно-методические пособия по современному английскому языку должны иметь практическую направленность, способствовать выработке навыков устного и письменного общения на основе новейших британских и американских источников с учетом формирования и развития новой лексики; изучаемый речевой этикет, содержание уроков в пособиях по повседневному и деловому английскому языку должны включать все важнейшие моменты, характеризующие жизнь в англоговорящих странах.

Главными источниками новых слов в современном английском языке являются наука, компьютерная технология, а также различные развивающиеся сферы общественной жизни англоговорящих государств (бизнес и маркетинг, средства массовой информации, охрана окружающей среды, музыка и т.д.). Подавляющее большинство неологизмов, широко употребляющихся сегодня в английском языке, появилось не в последнее время, а два-три десятилетия тому назад и непременно должно быть включено в отечественные учебно-методические издания. Поэтому совершенно неоправданным является отсутствие в большинстве курсов английского языка последних лет следующих новых английских слов и словосочетаний, широко употребляющихся сегодня как в британском, так и в американском варианте английского языка (в скобках указан год их внедрения в английскую лексику): an airbus *аэробус*, a solarium *солярий*, to skyjack *угонять самолет*, a spy-satellite *спутник-шпион*, a greenhouse *парниковый*, multimedia *мультимедиа (комплексное представление информации: в текстовом, видео, аудио, графическом, мультипликационном и другом виде)* (1962 г.); EFL, English as a Foreign Language *английский как иностранный язык*, nitty - gritty *повседневная работа, (скучные) подробности какого-л. дела*, brain drain *«утечка мозгов»*, pop (сокр. от popular) *поп (популярный, массовый)* (1963 г., a skateboard *роллинговая доска., роликовая доска* (1964 г.); hardware *аппаратное, техническое обеспечение (в отличие от программного)*, Holocaust *холокауст (массовое уничтожение евреев фашистами)*, a microwave oven *микроволновая печь*, a container ship *контейнерное судно*; a Jacuzzi *джакузи (ванна, в которой под напором циркулирует вода)*, satellite TV *спутниковое телевидение*, a hippie, a hippy *хиппи*, a starter *первое блюдо (закуска)* (1966 г.), a charisma *харизма, притягательная сила*, a global village *мировая деревня* (1967 г.); a pager *пейджер*, a sexism *сексизм* (1968 г.); privatization *приватизация*, a windsurfer *виндсерфингист*; ageism (A. E. agism) *эйджизм*, a hypermarket *крупный универсам (обыкновенно в пригороде)*, a new penny *новый пенс*, a chair, a chairperson *председатель (эквиваленты ранее употреблявшихся слов "a chairman", "a chairwoman")* (1971 г.); a spokesperson *оратор (эквивалент ранее употреблявшихся слов "a spokesman", "a spokeswoman")*, offshore (A. E.) *заграничный (за пределами страны)* (1972 г.); a Native American *потомок коренного населения Севере-Американского континента*, solar power *солнечная энергия*, gray, grey *пожилой*, a sleeping policeman *«спящий полицейский» (искусственная неровность на дороге)* (1974 г.); retro *ретро*, to fax *передавать по факсу*, a hip-hop *хип-хоп (музыкальный стиль)*, rap *рэп (музыкальный стиль)* (1985 г.); a lap-top *портативный компьютер* (1986 г.); a laser printer *лазерный принтер* (1987 г.); global warming *глобальное потепление*,

В 90-е гг. широкое распространение получают такие термины, как a fridge-freezer *двухкамерный холодильник*, a cellphone, a cell phone (*тж. a cellular terminal*) *сотовый аппарат*, cellular communication (*тж. cell radio*) *сотовая связь*, a phone answering system *телефон-автоответчик*, **E-mail** *электронная почта*, **A-number identifier** *автоматический определитель номера абонента*, ecoterrorism *экологический терроризм (намеренное разрушение природной среды в период войны)*, to telex *передавать по телексу* и др.

Иногда простая небрежность при редактировании учебных пособий, включающих материалы по страноведению, может привести к ляпсусам, вред от которых для изучающих современный английский язык не может быть недооценен. Так, например, в одном из наиболее популярных пособий по английской разговорной речи почти целая страница посвящена краткой характеристике денежной системы Великобритании [1, 178]. На этой странице совершенно серьезно утверждается, что сегодня в Великобритании наиболее распространенными банкнотами являются банкнота в 1 фунт стерлингов и банкнота в 10 шиллингов (?!). Изучающий английский язык также с изумлением узнает, что одной из британских металлических монет является монета в 1 шиллинг, что в 1 шиллинге содержится 12 пенсов, а в 1 фунте стерлингов... 20 шиллингов (?!): "There are twelve pence or pennies in one shilling and twenty shillings in one pound" [2, 178].

Шиллинги были денежной единицей в Великобритании до реформы 1971 г., когда 20 шиллингов действительно составляли 1 фунт стерлингов; последний содержал 240 пенсов. Сегодня же основная денежная единица Великобритании – фунт стерлингов (официально – one pound sterling, или просто a pound, или *разг. a quid*), равный 100 новым пенсам. В качестве денежной единицы

шиллинг сегодня применяется в других странах (например, в Кении, Танзании, Уганде, Сомали, где 1 шиллинг-равен 100 центам), но не в Великобритании [3, 267].

Один из существенных недостатков отечественных курсов современного английского языка заключается в том, что в них почти не уделяется внимания такому получившему широкое распространение в англоязычных странах явлению, как нейтральная лексика. Эта лексика предполагает искоренение из употребления как в устной, так и в письменной речи многих широко известных слов, применение которых сегодня считается проявлением эйджизма (I), сексизма (II) или расизма (III).

I. Под эйджизмом (В. Е. ageism, А. Е. agism) понимается проявление неуважения к пожилым и престарелым людям, превозношение лиц молодого возраста в противоположность более старшим и т.п. Рекомендуются избегать таких слов и выражений, которые могут быть восприняты как эйджистские (ageist), т. е. слов и выражений, устанавливающих возрастные пределы в объявлениях о вакантных должностях, отдающих предпочтение более молодым кандидатам на рабочие места и т.п.; нежелательным также является подчеркивание в любой форме неудовлетворительного состояния здоровья, инвалидности человека.

В своем нынешнем значении термин "ageism" ("agism") окончательно утвердился в 1970 г. Так, в Кембриджском словаре английского языка приводится следующий пример: They didn't even consider her for the job because she was 46 – it was a typical case of ageism. *Ее кандидатура на это место даже не рассматривалась, так как ей было 46 лет – это было типичным проявлением эйджизма* [4, 312-315].

По отношению к пенсионерам, пожилым и престарелым людям предложено применять эпитет "gray" *серый, седой* вместо слов "old" *старый* и "aged" *престарелый*. Во всех случаях, когда можно обойтись без указания точного возраста пожилого человека, рекомендуется вообще не указывать возраст: Harry Jones, 71, a crippled soldier. *Харри Джоунз, 71 год, солдат-калека* (нежелательная форма). Harry Jones, a disabled soldier. *Харри Джоунз, солдат с частичной потерей трудоспособности* (рекомендуемая форма).

II. Сексизм (sexism) – это уничижительное отношение к тому или иному полу, проявление пренебрежения к представителю данного пола (будь то мужчина или женщина) как менее развитого, менее способного по сравнению с представителями противоположного пола, в связи с чем, например, утверждается, что женщины должны работать только на типично «женской» работе, а мужчины – на типично «мужской» и т. д. Термин существует с 1968 г.

В новейших изданиях английских толковых словарей для замены устаревшей «сексистской» лексики предлагаются «несексистские» эквиваленты, которые представляется необходимым ввести во все учебные пособия для изучающих английский язык [5, 98]. При этом можно перечислить следующие случаи применения «несексистской» лексики:

1. В прошлом в различного рода документах, правилах, инструкциях и т.п. обычно употреблялось личное местоимение "he", даже когда пол человека, о котором шла речь, был неизвестен. Сегодня считается целесообразным вместо "he" применять сочетания "he or she", "his or her" и т. д.: The driver may either send payment for **his** fine by mail or pay **his** fine in person in court. *Водитель может послать сумму оплаты своего штрафа по почте или уплатить свой штраф лично в суде* (нежелательная форма). The driver may either send payment for **his or her** fine by mail or pay **his or her** fine in person in court (рекомендуемая форма).

2. Личное местоимение единственного числа "he" или "she" может быть заменено нейтральным местоимением множественного числа "they": If a researcher wishes to use this material in **his** experiments, **he** should first apply for written permission from the Ministry. *Если исследователь пожелает использовать этот материал в своих экспериментах, то ему сначала следует обратиться за письменным разрешением в министерство* (нежелательная форма). If researchers wish to use this material in **their** experiments, **they** should first apply for written permission from the Ministry [6, 39]. *Если исследователи пожелают использовать этот материал в своих экспериментах, им сначала следует обратиться за письменным разрешением в министерство* (рекомендуемая форма).

3. Очень часто во избежание нежелательной «сексистской» формы целесообразны перефразирование и замена местоимений определенным артиклем: A researcher wishing to use this material in **the** (или: **his or her**) experiments should first apply for written permission from the Ministry. *Исследователю, желающему использовать этот материал в экспериментах, следует сначала обратиться за письменным разрешением в министерство*.

4. Вместо полных форм при употреблении сочетаний "he or she", "his or her" допускается применение сокращений с наклонной дробной чертой – "he/she", "she/he" или "s/he" – либо со скоб-

кой – "(s)he": If a researcher wishes to use this material in **his/her** experiments, **he/she** should first apply for written permission from the Ministry. *Если исследователь пожелает использовать этот материал в его (ее) экспериментах, ему (ей) сначала следует обратиться за письменным разрешением в министерство.*

5. После одного из неопределенных местоимений (everybody, everyone; somebody, someone; anybody, anyone; nobody, no one; either, neither; every, each) в устной речи принято употреблять местоимения множественного числа "they", "their": "Someone's on the phone, Mr. Jones." – "What would **they** like?" «Кто-то звонит по телефону, м-р Джоунз». – «Что им угодно?»; If anyone wishes to use this material in **their** experiments, **they** should first apply for written permission from the Ministry. *Если кто-нибудь пожелает использовать этот материал в своих экспериментах, то им сначала следует обратиться за письменным разрешением в министерство.*

Что касается официального языка, то употребление в нем местоимения множественного числа "they" после перечисленных неопределенных местоимений пока еще не стало нормой.

6. В современном английском языке слово "man" человек рекомендуется заменять сочетанием "a human being" [7, 289]. Замене подлежат слова и словосочетания, в которые в качестве составных элементов входят слова "man", "master", "woman", "girl", "boy" и т. п., а также суффикс женского рода -ess. Так, вместо "a businessman" *бизнесмен, деловой человек*, "a businesswoman" *деловая женщина* употребляется термин "a business person" или "a business executive"; вместо "businessmen" *деловые люди* – "business people" или "business executives"; вместо "a chairman" *председатель* – "a chairperson" или просто "a chair", вместо "an authoress" *автор* – "a writer"; вместо "a poetess" *поэтесса* – "a poet"; вместо "a salesman" *продавец*, "a salesgirl", "a saleslady" *продащица* – "a salesperson", "a sales agent"; вместо "a steward" *стюард, бортпроводник*, "a stewardess" *стюардесса* – "a flight attendant"; вместо "mankind" *человечество* – "humanity"; вместо "a man-made satellite" *искусственный спутник* – "an artificial satellite", "a sputnik"; вместо "a policeman" *полицейский* – "a police officer"; вместо "man hours" *рабочее время* – "working hours", "work hours"; вместо "the man in the street" *человек с улицы, средний (простой, обычный) человек* – "the average person", "ordinary people"; вместо "no man" *никто, ни один человек* – "no one"; вместо "a spokesman" *оратор* – "a spokesperson"; и т.д. [8, 98].

Следует отметить, что если в сложных существительных единственного числа составной элемент "man" или "woman" в "несексистской" форме заменяется на "person", то во множественном числе употребляется соответственно не "persons", а "people": "a business person" – "business people" [9, 143].

В свете изложенного материала, касающегося нейтральной, «несексистской» лексики, необходимо отметить некоторые трудности в современном употреблении английских имен существительных с суффиксом -ess. Бесспорно правильным сегодня считается применение этого суффикса для указания на женский пол, когда речь идет о животных ("a lioness" *львица*, "a tigress" *тигрица*) и женских титулах типа "an empress" *императрица, царица*, "a baroness" *баронесса*, "a countess" *графиня* [10, 68]. Во многих же остальных случаях существительные с суффиксом -ess в настоящее время заменены нейтральными, «несексистски-ми» эквивалентами. Кроме упомянутых выше слов ("an authoress" – "a writer"; "a poetess" – "a poet"; "a salesgirl" – "a salesperson"; "a stewardess" – "a flight attendant") необходимо отметить следующие замены: вместо "a manageress" *заведующая* употребляется "a manager" *менеджер, заведующий, управляющий* ("a manageress" сегодня означает *владелица прачечной самообслуживания или небольшой лавки*); даже вместо "an instructress" *женщина-инструктор* или "an actress" *актриса* сегодня применяются эквиваленты "an instructor" *инструктор* и "an actor" *актер* [11, 154-156].

Вместе с тем следует перечислить ряд современных английских имен существительных, употребляющихся с суффиксом -ess: "a waitress" *официантка* («несексистское» слово "a waitron" окончательно в практике общения не прижилось); "a seamstress" *швея*; "a governess" *гувернантка* (это слово, правда, имеет «несексистские» эквиваленты – "a tutor", "a teacher", но не "agovernor"); "an adventuress" *авантюристка*; "a mayoress" *жена мэра* (но не *женщина-мэр*); "an ambassadress" *жена посла* (но не *женщина-посол*) [12, 10].

III. Одним из направлений формирования новой лексики в современном английском языке является введение и употребление таких слов и выражений, которые не несут на себе отпечатка расизма (racism) – проявления к человеку (людям) другой расы. Например, в современном английском языке не принято употреблять слова "a Negro" *негр* или "a Negress" *негритянка*. Сравнительно допускались замена этих слов на "a Black American" *черный американец, черная американка*. Сегодня же употребление слов "a Negro", "a Negress", "a Black American", а также "a Red

Indian" *краснокожий (индеец)*, "a Coloured" (А. Е. "a Colored") *цветной*, "the Coloured" (А. Е. "the Colored") *цветные* считается оскорбительным. Вместо них применяются эквивалентные сочетания нейтральной лексики: "an Afro-American" *афро-американец, афро-американка, американец (американка) африканского происхождения*; "a Native American" *коренной американец (американка)*, "American Indian" ("Amerindian", "Amerind") *американский индеец, американская индианка* [12, 7].

Процесс формирования нейтральной лексики в современном британском и американском вариантах английского языка продолжается. Рассмотренные в данной статье направления этого процесса, по нашему мнению, представляют несомненный интерес как для преподавателей, так и для изучающих английский язык. В частности, подлежат коренному пересмотру лексико-грамматические разделы, посвященные характеристике рода английских имен существительных, сложным существительным, образованным с помощью слов "man", "master", "woman", "girl", "boy" и т.п., особенностям употребления степеней сравнения имен прилагательных и числительных при указании возраста, а также прилагательных, которые обозначают расу и употребляются в значении существительных, обозначающих лиц данной расы, и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] BBC English Dictionary. – London, 1995.
- [2] Cambridge International Dictionary of English. – Cambridge, 1995.
- [3] Green J. Dictionary of New Words. – Moscow, 1996.
- [4] Longman Dictionary of English Language and Culture. – Harlow: Essex, 1992.
- [5] Longman Guide to English Usage. – Moscow, 1990.
- [6] Swan M. Practical English Usage. – Moscow, 1984.
- [7] The Oxford Russian Dictionary. – Moscow, 1995.
- [8] Диксон Р. Говорите по-английски. – М., 1991.
- [9] Мачхелян Г.Г. К вопросу об учебно-методическом обеспечении начального курса английского языка // Иностр. языки в школе. – 1996. – № 4. – С. 68-74.
- [10] Мачхелян Г.Г. О безукоризненно правильном английском. – М., 1995.
- [11] Турьянский А.Г. Искусство и технология международной связи. – М., 1995. – С. 154-156.
- [12] Учительская газета. – 1996. – № 31. – С. 10; № 32. – С. 7. Мачхелян Г.Г. Московская обл.

REFERENCES

- [1] BBC English Dictionary. London, 1995.
- [2] Cambridge International Dictionary of English. Cambridge, 1995.
- [3] Green J. Dictionary of New Words. Moscow, 1996.
- [4] Longman Dictionary of English Language and Culture. Harlow: Essex, 1992.
- [5] Longman Guide to English Usage. Moscow, 1990.
- [6] Swan M. Practical English Usage. Moscow, 1984.
- [7] The Oxford Russian Dictionary. Moscow, 1995.
- [8] Dixon P. Speak in English. M., 1991.
- [9] Machhelyan G.G. The question of training and methodological support of the initial English course // Inostr. shkole languages. 1996. № 4. P. 68-74.
- [10] Machhelyan G.G. About impeccably correct angliyskom. M., 1995.
- [11] Tur'yanskii A.G. Arts and tehnologiya international communication. M., 1995. P. 154-156.
- [12] Teachers gazeta. 1996. № 31. S. 10; № 32. P. 7. Machhelyan G.Mr. Moscow region.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ БРИТАНДЫҚ ЖӘНЕ АМЕРИКАНДЫҚ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ БЕЙТАРАП ЛЕКСИКАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Л. М. Махажанова, А. Р. Халенова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: бейтарап лексика, эйджизм, сексизм, расизм, терминдер, ресми тіл.

Аннотация. Мақалада бүгінгі таңда кеңінен қолданылып жүрген неологизмдердің қолданылуы қарастырылады. Қазіргі заманғы ағылшын тілінде жаңа сөздердің негізгі көздері ғылым, компьютерлік технология, сондай-ақ ағылшын тілінде сөйлейтін елдердің қоғамдық өміріндегі дамыған салалары (бизнес және маркетинг, БАҚ, қоршаған ортаны қорғау, музыка және т.б.) болып табылады. Сонымен қатар мақалада қазіргі заманғы кеңінен тараған бейтарап лексиканың үш түрлі бағыты беріледі. Бұл эйджизм, сексизм, расизм лексикаларының пайда болуына байланысты, ауызша және жазбаша тілде кең көлемде қолданылып жүрген сөздердің орнына бейтарап лексиканы пайдалануды қарастырады. Мақалада қаралып отырған осы процестің бағыты оқытушылар мен ағылшын тілін үйренушілер үшін де үлкен қызығушылық болып табылады.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 317 – 321

THE CONCEPT OF RELIGION

A. K. Moldabekova

Zhetysay state university named I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.

E-mail: moldabekova1990@mail.ru

Key words: religion, concept, cognition, value, conceptual frame work.

Abstract. The article describes lexicographic characteristic of the concept "Religion" and gives the final explanation in the form of comparative analysis in national lexicon of religious terms. The definition of the concept "belief" was analyzed and language conception of belief was revealed. The names of the God which were common among people and the name of the Islamic doctrine were considered. Similarities and differences were found.

The main concepts on the basis of "Belief" were defined in national understanding. The description in literary perception was given. The value and the religious explanation of the word "Religion" were revealed. External and internal layers in the associative basis of the word "Religion" were revealed. The types and definitions of verbal and nonverbal types of religious actions were determined.

«ДІН» КОНЦЕПТІСІ

А. Қ. Молдабекова

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің, Талдықорған, Қазақстан

Тірек сөздер: дін, концепт, таным, құндылық, концептілік құрылым.

Аннотация. Мақалада «Дін» ұғымының лексикографиялық сипаты анықталды және халық лексикасындағы діни сөздермен салыстырмалы түрде қорытынды анықтама жасалды. Дін ұғымының өзегін құрайтын түсініктер талданды және олардың тілдегі көріністері айқындалды. Халық қолданысындағы дін ұғымының негізін құрайтын қасиеттер талданды. Жаратушының халық тілінде тараған есімі мен ислами ілім бойынша атаулары қарастырылды, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары ажыратылды. Халық танымындағы «дін» негізінде базалық концептілер анықталып, олардың әдебиеттегі көрінісі сипатталды. Діни таным бойынша «иман» ұғымының өзегін құрайтын қасиеттер анықталып, түсініктеме берілді. «Дін» концептісінің ассоциативтік өрісін құрайтын шеткері қабаттары мен ішкі қабаттары анықталды. Діни әрекеттердің вербалды және бейвербалды түрлеріне сипаттама берілді, түрлері көрсетілді.

Қазақ халқының рухани өмірінде араб тілі мен ислам мәдениетінің үлкен орны бар. Тіліміздегі араб элементтері мен кірме сөздер қолданысы ерекше талдау мен зерттеуді талап етеді. Мәселен, ислам өркениетінің тіліміздегі көрінісін айшықтап көрсету үшін алдымен ауқымды, негізгі «дін» ұғымының астарына үңілу қажет. «Дін» концептісі ғаламның тілдік бейнесінде айрықша орын алады. Оның құрылымы өте күрделі, сәйкесінше оны вербалдаушы бірліктердің саны да жетерлік. Әлемдік діндерге қатысты діни лексикамен салыстырғанда ислам дініне қатысты, оның ішінде қазақ халқы танымындағы исламға байланысты діни лексикаға қатысты бірқатар ерекшеліктерді көрсетуге болады. Ол ерекшеліктер халқымыздың салт-санасымен, ана сүтімен бірге қалыптасқан ерекшеліктер. Осы ерекшеліктер «дін» сөзін концептілік тұрғыда талдағанда айқын танылады. Сонымен, «дін» сөзінің негізгі өзек семалары ретінде «сенім», «құлшылық», «күдірет», «иман» сияқты негізгі төрт ұғым алынады. Аллаға деген сенім, ислами түсінік негізі осы төрт тілдік бірлік төңірегінде өрбиді. Алайда, аталмыш концептінің номинант-лексемасынан бөлек, «дін» ассоциа-

тивтік-семантикалық өрісіне семантикалық құрылымында «дінмен байланысты», «діни көзқарасқа негізделген», «діни ұстанымға сай» сияқты компоненттері бар көптеген ұғымдар енеді. Мұның бір себебі, халқымыздың сонау замандардан қанына сіңген тәңірлік кезеңнің ұшқыны болса, екінші бір себебі, дін лексемасының тіл ұстанушы санасында қалыптасып, сіңісіп кеткен ассоциативтік байланыстары сан саналы болып келеді, ал концепті үшін ол өте маңызды дүниелер, себебі ол өріс концептінің шеткері аймағын(қабатын) құрайды. Дін концептісінің ассоциативтік өрісін құрайтын шеткері қабаттары:

- құдайдың түрлі атаулары;
- адам баласының жаратылысына қатысты мифологемалар мен ұғымдар (періштелер мен перілер есімдері, пайғамбарлар мен олардың балаларының есімі);
- діндарлыққа байланысты түрлі салттар мен әдеттер;
- тағзым ету барысында қолданылатын әр алуан заттар, әрекеттер мен белгілер;
- көптеген діни ұстанымға қатысты атаулар мен етістіктер. (*MercurShool.kz*) [1].

Жоғарыда келтірілген «дін» концептісінің ассоциативтік өрісін құрайтын шеткері қабаттары «дін» концептісін құрайтын жоғарыда айтылған төрт ұғымның микроконцептілерін тудырады.

Концептіні құраушы негізгі мән – құдірет. Құдірет – 1. Құдай, Алла, Жаратушы. 2. Ауысп. Керемет күш, ғажайып қасиет [2. 534б.]. Құдірет сөзі екі түрлі мағынада қолданылады. Бірі сипатты білдірсе, екіншісі Алла Тағаланың халық тіліндегі атауы, дегенмен екінші мағына біріншісінің әсерінен туындаған мағына екені анық. Қазақ тілінде керемет, ғажап, ғажайып, тамаша, таңданарлық, қайран қаларлық, керім сияқты мағынасы бір-біріне жақын, бірінің орнына бірі қолданыла беретін синонимдік сөздер бары белгілі. Осы мағыналас сөздер білімнің арқасында адамның қолымен жасалған техникаға, өнерге, құрылысқа байланысты жетістіктерді көрсету үшін қолданылады. Ал, құдірет адамдардың қолдарынан келмейтін тек Алла Тағала тарапынан болатын істерге ғана қолданылатын сөздер.

Алла, Тәңір, Ие, Тәңір-ие, Жаратқан, Хақ, Хақ-жаратқан, Жаббар – құдай, Жаппар-хақ, Ұлық-Алла, Әмір, Алла-халиф, жан ие, Жалал атаулары діни дүниетанымдағы Алла бейнесінің алатын орнын көрсетеді. Осы көрсетілген әрбір атауда Алланың бір-бір сипаты берілген. Негізінде діни аялық білімде Алланың тоқсан тоғыз есімі бар делінген. Ол сипат халық өмірінің айнасы саналатын әдебиетімізде жиі кездеседі.

Нұрым жырау Шыршығұлұлы мен Аралбай Оңғарбекұлы шығармаларында да осы сипаттар ұшырасады:

Жасаған-Жаббар – Жан ие.

Жақсылыққа – жамандық,

Болмағай жақсы – рия.

Оңғарғай тізгінін *Жаббар-Құдай* (Нұрым Шыршығұлұлы).

Жаннар Хаққа жағарсың,

Зікір етіп зарласаң (Аралбай Оңғарбекұлы).

Әмір – Алланың 18 мың ғаламға әмірін жүргізуі (Жұмла жан не бол десе, сол болады). Оған қатысты:

«Алладан *әмір* болған соң

Алтыннан терек құлаған.

Моллаларды көргенде

Шарифат сөзін сұраған».

Зұлжалал (ﻻﻟﺠﻪ) – «Құдіретті» деген Алла сипаты.

«Ақыреттің күнінде

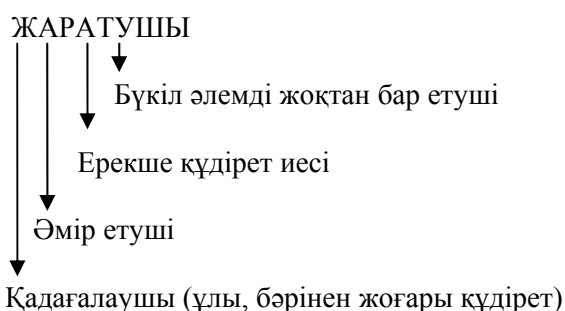
Әлде қандай күйдесің?

Әуелімің – бір Құдай,

Ақырымсың – бір Құдай!»

«Әуел», «ақыр» – Құдай сипаттары.

Аталған жаратушының көркем есімдерінің ішінде халық арасында жиі қолданатыны тәңір, жаратушы, хақ. Осы атауларды саралай отырып халықтың санасындағы «жаратушы» ұғымының ассоциативтік өрісін анықтап көрсетуімізге болады:

Қазақ халқының ислами сөздік қорында басқа ислам мемлекеттерінен ерекше қалыптасқан «иман» деген ұғым бар. Иман ұғымы араб тілінде «сену», «нану», «илану» деген мағыналарды білдіреді. Иман *dіni* 1. Ислам дінінің бес парызының бірі, діншілдік, наным. 2. Адам бойына тән ізгілік, адамгершілік. 3. Белгілі бір іс-әрекетпен байланысты серт, уәде, үміт [2, 353]. Иман- исламының ақиқаттығына сену; мұсылман дінінің ажырамас құрамдас бөлігі [3, 1016.]. Аталмыш ұғым «дін» концептісінің өзегін құрайтын негізгі түсінік. Себебі, халқымыздың ұғымында адамның діни білімінің, құлшылығының өлшемі «иман». Осы ұғым мағынасында хадистерде, аяттарда насихатталатын игі қасиеттер халқымыздың қарапайым тұрмыстық лексикасымен бейнеленген. Халық арасында тараған «Сәлемдесу – Алла Тағаланың пенделерге үйреткен есендік сөзі», «Ұят- иман белгісі», «Дорбаңның аузын байлама, сенің де ризығың байланады», «Қанағат қылсаң, қарның тоқ», «Сабырлылық-имандылықтың жартысы», «Әділ істің арты игі» сияқты нақыл сөздер мен мақал-мәтелдер «Иман» деген ұғымның халық берген анықтамасын көрсетіп тұр. Дәл осы қасиеттер бойынан табылған адам ғана «иман жүзді», «иманды», «иманы берік» деп халық арасында ерекше құрметке ие болады. Яғни, иманды адам деген-жаратушыға деген жүрегінде сенімі бар, халық тілімен айтқанда «құдайына қараған» адам. Иман ұғымын объективтейтін семалар:

- ибалылық(инабаттылық)
- әділдік
- қанағатшылдық
- сабырлылық
- жомарттық
- ұстамдылық
- ар-ұят

Ислами білім негізі бойынша саралап қарайтын болсақ имандылықтың мөлшері осы қасиеттермен өлшенеді.

Ибалылық (инабаттылық, әдептілік) ұғымы қазақ халқында белгілі бір әрекеттер арқылы танылатын қасиет. Ибалылық-әдептілік, инабаттылық, сыпайылық [2, 351]. яғни «ибалылық» сөзін құраушы көптеген микроконцептілер бар. Ибалылықтың басты белгісі-сәлемдесу. Халықта «Әдептілік белгісі-иіліп сәлем бергені», «Әдепті елдің баласы алыстан сәлем береді», «Сәлем-сөздің анасы» деген мақалдар көптеп тараған. Ибалылық пен әдептіліктің өзегін құрайтын «сәлемдесу» ұғымы ислами білімде ең үлкен орынға ие. Сәлемдесу-Алла Тағаланың пенделерге үйреткен есендік сөзі. Бір хадисте: *«Мә мин муслимайни ялтақияни фә ятасафахани иллә гүфүра ләһума кәблә ән юфтәрика»*, яғни *«Екі мұсылман кездесіп, қол алысып амандасатын болса, олардың күнәлары екеуі айырылысардан бұрын кешіріледі»* делінген [4]. Сәлемдесу де құлшылық амалдарының бір көрінісі деуге толық негіз бар. Құрмет көрсету, кішіпейілділік таныту, ізеттілік жасау әрекеттері де халық ұғымында ибалылықты құраушы негізгі амалдар болып есептеледі.

Әділдік – адамзатқа берілген адамгершілік пен иманның өлшемі. Әділдік-моральдық сана ұғымы. Ол белгілі бір құндылықты, игілікті емес, олардың өз арасындағы қатынасты және индивидтер арасындағы олардың нақты бөлінісін білдіреді [3, 34]. Әділ істің арты қайырлы, алды соқпақсыз болатыны халық арасында тараған мына сөздерден аян: «Әділдік – ана сүті», «Әділ істің арты игі» немесе бір ауыз сөзбен дауды шешіп кесімін айтқан, қара қылды қақ жаратын әділ билер хақында айтылған «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген сөздер де осыған дәлел. Сонымен қатар Пайғамбар хадистерінде: «Әділдік – Алланың жердегі терезесі. Әділеттілік адамды сол терезеге(пейішке)бастап апарады. Әділдіктен алыстаған адам тозаққа түседі»; «Әділдік жасағандар Алланың қабатында нұрдан жасалған мінберлердің үстінде тұрады» дейді. Әділдік жасау Аллаһ Тағаланың әмірі болғандықтан халық оны орындап, О дүниеде жұмақ есігінің кепілі деп есептейді.

Қанағатшылық – адамзатты артық күнә жасаудан, жоғарыда келтірілген иман ұғымының өзегін құрайтын қасиеттерді, адамдықты сақтап қалуға ықпал ететін қасиет. Қанағаттану – мәні жағынан анықтауға келмейтін эмоциялық тәжірибе [3, 126]. Олай деу де орынды, себебі, осы ұғымға қарама-қарсы ұғым «қанағатсыздық» осы эмоциядан туындайтын әрекет. Сол эмоцияны тізгіндеу арқылы ғана имандылық келбетті сақтап қалуға болады деген сенім халық санасына сіңген. «Қанағат қарын тойғызады, қанағатсыз жалғыз атын сойғызады» астарына мән берсеңіз бір күнмен өмір сүруден тыяды, артын ойлап әрекет етуге үйретеді. Бір хадисте: «Кім мұсылмандықты ұстап, ризығы жеткілікті болып, Алла Тағаланың берген барына қанағат етсе, тозақ азабынан құтылады».

Сабырлылық – көптеген жағдайларда дұрыс шешім қабылдап, түрлі қауіптен сақтап қалатын ұлы қасиет. Әдеп, инабат тұрғысынан қашан да жоғары бағаланатын ұғым. Бір хадисте: «Сабырлылық – имандылықтың жартысы», «сабырлылық – жәннатың кілті»делінген.

Ар-ұят – ислам дінінің негізгі ұғымдарының бірі. Иман ұғымын семантикалық тұрғыдан алмастыра алатын түсінік. Себебі, халық арасында иманды адам ең алдымен ар-ұяттың бойында ұстаған жан. Пайғамбар хадистерінің бірінде: «Ұят-иман белгісі», «Егер ұяттың болмаса, білгенінді істе» деген ұлы сөздер бар. Осы даналық халық арасында да өз орнын тапқан: «Ұят кімде болса, иман сода», «Адамның ұятты бетінде, адамгершілігініетінде».

Жоғарыда көрсетілген түсініктердің барлығы «Иман» ұғымының концептуалдық өрісін құрайды. Дегенмен де бұл нақты тұрақталған ұғымдар деп айту жөн емес, себебі әр адам үшін имандылық өлшемі әртүрлі ұғымдар арқылы өлшенеді.

Иман концептісінің тағы бір макроконцептісі *«құлшылық»*. Құлшылық. 1. Құлдық, тәуелділік. 2. Құдайға сиынып, табынушылық [2, 539]. Құлшылық - құдайға деген сенімнің адамдардың әрекетінде көрініс табуы. Құлшылық әрекетін сипатына қарай вербалды және бейвербалды деп екіге бөліп қарастырамыз. Осы жөнінде діни дискурсты зерттеу нысанына айналдырған ғалым «Религиозный дискурс жестко ритуализован, применительно к нему можно говорить о вербальном и невербальном ритуале. Под невербальным (поведенческим) ритуалом мы понимаем определенные действия, совершающиеся в строго определенном порядке и сопровождающие вербальное, речевое высказывание (простертые вверх руки, приклоненная голова, взмах кадилом при совершении обряда внутреннего (духовного) и внешнего (телесного) очищения; склонение головы как знак смирения; коленопреклонение, как знак мольбы или благодарности Всевышнему; осенение себя крестным знамением как знак ограждения верующего от возможной опасности, врагов, страстей и

т.п.). *Под вербальным ритуалом* мы имеем в виду совокупность речевых образцов, очерчивающих границы ритуального действия – начало церковной службы оформляется фразой: «*Во имя Отца и Сына и Духа Святого, Аминь*»; началу молитвы может соответствовать: «*Отче Наш, Иже еси на небесах! Да святится имя Твое, да придет Царствие Твое, да будет воля Твоя, яко на Небеси, так и на земли*»; окончание службы или коллективной молитвы подытоживается емким: «*Аминь!*» деп көрсетеді[5]. Бейвербалды құлшылық әрекеттеріне: маңдайды сәждеге тигізу, екі алақанды біріктіріп дұға тілеу, намаз үстінде орындалатын басты оңға, кейін солға қарату, таспих тарту, т.б. әрекеттерді, ал вербалды әрекетерге: құран оқу(сүрелерді айту), намаз оқу(мәтіні), уағыздар айту (аңыздар, пайғамбарлар, жаратушы хақында), діни өлендер орындауды жатқызамыз.

Дін ұғымын концепт ретінде қарастырғанда мына ұғымдар негізгі, мына ұғымдар қосалқы (сырқы өрісін құрайтын) ұғымдар деп нақты көрсете алмаймыз. Себебі, дін ұғымы адамның дүниетанымына, оның көзқарасына, атқаратын қызметіне (кәсібі), туылған, өскен жеріне, ортасына байланысты әрқилы болып келеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Түрік шежіресіндегі «дін» концептісі».
- [2] Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008.
- [3] Богер М.М. Педагогика және психология (қазақ тілі терминдерінің салалық-ғылыми түсіндірме сөздігі). – Новосибирск: Наука, 1984.
- [4] Қазақ мақал-мәтелдеріндегі пайғамбар хадистерінің әсері. Мансұров Батыржан Берденұлы, ҚМДБ-ның Атырау облысы бойынша өкілі, «Иманғали» орталық мешітінің Бас имамы. 18.09.2013ж.
- [5] Бобырева Е.В. Религиозный дискурс: ценности и жанры: зерттеу еңбегі.

REFERENCES

- [1] Turik shezhiresindegi «Din» konseptisi».
- [2] Zhanuzakov T. Kazakh tilinin tusindirme sozdigi. Almaty: Daik-Press, 2008.
- [3] Boger M.M. Pedagogika zhane psihologia (Kazakh tili terminderinin salalik-gilimi tusindirme sozdigi). Novosibirsk: Nauka, 1984.
- [4] Kazakh makal-matelderindegi paigambar hadisterinin aseri. B. D. Mansurov. KMBD-nin Atyrau oblisi boiinsha okili, «Imangaly» meshitinin Bas imami. 18.09.2013.
- [5] Bobireva E.V. Religiozniy diskurs: cennosti I zhanri: zertteu enbegi.

КОНЦЕПЦИЯ РЕЛИГИЙ

А. К. Молдабекова

Жетысуский государственный университета им. И. Джансугурова, Талдыкорган, Казахстан

Ключевые слова: религия, концепт, познание, ценность, концептуальная структура.

Аннотация. В статье рассмотрена лексикографическая характеристика понятия «религия», также ключительное пояснение в виде сравнительного анализа в народной лексике религиозных терминов. Проанализированы определения понятия веры и выяснились языковые представления «веры». Рассмотрены имена всевышнего, которые распространилось в народе и наименование исламского учения отделены общие места и отличия. Определены базовые концепты на оснавании «веры» в народном познании. Дано описание в литературном восприятии. Выявлены ценности и в религиозном смысле, выделяет слово «религия» и дано пояснение этому слову. В концепте слова «религия» выявлены внешние и внутренние слои в ассоциативной основе этого слова. Выяснились виды и даны определения вербальным и бейвербальным видам религиозных действий.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 322 – 325

**POSITION OF THE CITY SEMEY
IN THE LIFE OF SABIT DONENTAEV**

N. T. Zhanakova

Kazakh Abylay khan University of international relations and world Languages, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: nurgul.zh.t@mail.ru

Key words: history, society, city, poet, writer, journalist, culture, newspaper.

Abstract. The article deals with the position of city Semey in the life of a prominent public figure, poet, writer, journalist Sabit Donentaev, his participation in the national liberation movement Alash.

**СӘБИТ ДӨНЕНТАЕВ ӨМІРІНДЕГІ
СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ОРНЫ**

Н. Т. Жанақова

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: тарих, қоғам, қала, ақын, жазушы, журналист, мәдениет, газет.

Аннотация. Мақалада көрнекті қоғам қайраткері, ақын, жазушы, журналист Сәбит Дөнентаев өміріндегі Семей қаласының алар орны, оның сол жылдары Алаш атанған осы қаладағы Алаш ұлт-азаттық қозғалысына қатысуы баяндалады.

Семей қаласының еліміз тарихындағы орны ерекше. Іргесі сонау XVI-XVII ғасырларда қаланған көне шаһар Шығыс Қазақстанның маңызды ірі әкімшілік, экономикалық және мәдени орталықтарының бірі ғана емес, Алашорда үкіметінің астанасы болған ірі ғылым, білім орталығы ретінде кеңінен белгілі. Қалада ұлы Абай мен Достоевский және басқа орыс, шет ел ғалымдары мен саяхатшыларының ізі қалған. Ұлт ғұламалары, ойшыл ақын Шәкәрім, данышпан жазушы-ғалым М.Әуезов, әлемге әйгілі ғалым-геолог Қ.Сәтбаев, атақты жазушы Ж.Аймауытов, демократ-ақын С.Торайғыров, күміскөмей әншілер Ә.Қашаубаев пен Б.Төлегенова және т.б. көптеген белгілі қазақ зиялылары тұрып еңбек еткен. Елімізге белгілі осы дана дарындар қатарында көрнекті ақын, жазушы, журналист қана емес, халқымыздың қоғамдық-саяси, мәдени даму үрдісінде өзіндік орны бар үлкен қайраткер тұлға Сәбит Дөнентаев есімін құрметпен атаймыз.

С.Дөнентаевтың қоғам қайраткері ретінде қалыптасып, сол кездегі тарихи дүбірлі оқиғаларға белсене араласуы Семей қаласымен тығыз байланысты. Алғаш ауыл молдасынан хат танып, медреседе оқыған талапкер білімін жетілдіру жолында Павлодарға келгені, қазақ тіліндегі алғашқы «Айқап» қоғамдық-саяси және әдеби журналында 1913 жылы «Қиялым» атты тұңғыш өлеңі жарияланып, 1915 жылы Уфада «Уақ-түйек» атты алғашқы өлеңдер жинағы шығуы, 1916 жылғы патша жарлығына байланысты бірінші дүниежүзілік соғыс майданына алынып, Балтық жағалауы маңында Рига түбінде қара жұмыс істеуі, осылайша алдыңғы қатарлы, ойы озық жаңа заман күрескерлері мұраттарынан нәр алып, аман-есен елге оралуы қайраткер өмірінің бірінші кезеңі болса, Семейге келіп, осы қаладағы іргелі оқу орны болып саналған мұғалімдер семинариясының бір жылдық

курсын оқып бітіруі, тәуелсіз ел болу жолындағы ұлт-азаттық қозғалыстың алғашқы көрінісі – Алашорда үкіметінің құрылып, ұлт зиялыларының халық бостандығы мен ел болашағы үшін белсенді әрекет еткен қызметтеріне куә болып, үлкен саяси-әлеуметтік өзгерістер ортасында жүруі, өзінің де қалам қайратымен, ақындық талантымен үн қатып, елдік, отаншылдық мәселелерге араласуы қайраткер ғұмырбаянының екінші бір жарқын кезеңін бастап берді.

С.Дөнентаевтың Семей кезеңінде еліміздегі алғашқы арнаулы оқу орындарының бірі – Семей мұғалімдер семинариясының маңызы айрықша. Сол кездегі бірден бір жалғыз жоғары оқу орны деңгейіндегі семинарияда Семей, Павлодар, Өскемен, Қарағанды, Ақмола өңірлерінен ғана емес, Жетісу аймағы мен көршілес Сібірдің Алтай, Тобыл жағынан да көптеген жастар келіп білім алған. Семинарияны М.Әуезовпен қатар С.Дөнентаевтың атақты жерлестері Ж.Аймауытов, Қ.Сәтбаев, Ә.Марғұлан сияқты ғұламалардың оқып бітіруі көп жайтты аңғартса керек. Оның үстіне Ж.Аймауытовпен тығыз қарым-қатынаста болып, жақын дос ретінде араласуы да осы семинарияда оқуына игі әсерін тигізген шығар.

Мұғалімдер семинариясында оқып білім алған кезі Сәбит үшін сәтті де жемісті болды. Семинария шәкірттері Ж.Аймауытов, М.Әуезов Алаш үкіметінің астанасы болған Алаш қаласында (Семей қаласының қазіргі Жаңасемей бөлігі 1927 жылға дейін ресми түрде осылай аталған) «Абай» журналын 1918 жылы шығарды. Журнал осыған дейін жарық көрген «Қазақ» газетінің бағытында болып, ұстанған жолын жалғастырды, осы саяси басылым қалыптастырған тәуелсіздік рухын одан әрі дамытты, журнал беттерінде жарияланған мақалалар мен өлеңдерде азат рухты, елдік тұрғыдағы ойлармен қатар әлемдік ауқымдағы мәселелер де көтерілді. Сол жылдары шыққан қазақ тіліндегі басқа басылымдармен салыстырғанда өресі биік болған журнал жұмысына семинарияда оқып жүрген С.Дөнентаев та белсене қатысты.

«Абай» журналының сол 1918 жылы шыққан №1 санында Сәбиттің ұлы Абайға арналған «Абай» атты өлеңі, №2-3 сандарында – қазақ әйелінің үй іші мен қоғамдағы орнын үлкен мәселе етіп көтерген «Қазақ әйелдері туралы» деген көлемді мақаласы, №3 санда Алаш милициясының бастығы Қазы Нұрмұхамедұлының өліміне байланысты шығарған «Алаштың алғашқы құрбанына» атты өлеңі, №4 санында «Бозторғай» атты өлеңі жарияланды. Сондай-ақ, журналдың №6 санында Сәбиттің ауылда тұратын бір ақсақалдың аузынан жазып алған «Жанақ пен Рүстем» атты атақты айтыс ақыны Жанақ өмірінен сыр шертетін аңыз әңгіме жарық көрген. Мұның өзі Сәбиттің халық мұрасын жинап сақтау ісіне жете көңіл бөліп, жанашырлық танытқандығын байқатады. Бұл сол жылдардағы елге белгілі қазақ зиялыларының қай қайсысында да болған үлкен ізгі қасиеттердің бірі еді. Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Қ.Сәтбаев та бұл істен қалыс қалмай, ауыз әдебиеті үлгілерін белсенді түрде жинап, баспасөз бетінде жариялаған болатын.

С.Дөнентаевтың Семейде болған осы 1917-1919 жылдар аралығындағы тағы бір елеулі кезеңі – «Алаш» партиясының үні болған «Сарыарқа» газетінің жұмысына қатысуы. «Қазақ» газеті большевиктер тарапынан қыспаққа алынып, шығарушылар қуғынға ұшыраған кезде А.Байтұрсынов пен М.Дулатов саяси көзқарастарын Семейде шығып, үлкен беделге ие болған осы «Сарыарқа» газеті арқылы білдірді, Ә.Бөкейханов, Ж.Аймауытов, Шәкәрім, Мағжан, М.Әуезов шоғырланған Алаш қаламгерлері қатарында С.Дөнентаев та болды. Семинария курсын бітіргеннен кейін біраз уақыт ауылда болып, Семейге қайта келген ақын «Сарыарқа» газетіне экспедитор (газетті жөнелтіп тұрушы) болып орналасып, бес айдай жұмыс істейді. Оған тағы да осы газет басшылығында болған Жүсіпбек Аймауытов ықпал еткен шығар. Қалайда талантты ақын дарындылығымен көзге түсіп, осы газет бетінде елдік, тәуелсіздік сарындағы бірнеше өлеңдерін жариялайды. Атап айтсақ, газеттің 1917 жылғы 29 маусымда шыққан санында «Той» атты сатиралық өлеңін, сол жылғы 1 тамыздағы № 7 санында «Сарыарқа анамызға» атты өлеңін жарияласа, 12 желтоқсандағы №24 санында «Қаулы» атты саяси сатираға құрылған өлеңі жарық көрген.

Кеңестік кезеңде Сәбит Дөнентаев туралы жазылған сын мақалалар мен ғылыми әдебиетте жоғарыда аталған «Сарыарқа» газетінде жарияланған өлеңдерін ұлтшылдық сарында болып, «Алаш» партиясының ықпалына ерді деп кінә тағылды. Бұл жерде еш бүркемелеудің қажеті жоқ. Сәбит нағыз ұлтшыл ақын, Алаш қозғалысының бел ортасында болған көрнекті қайраткердің бірі. Теңіз

жағалауында қара жұмыс істеген кезінде жабысқан ауру салдарынан 1917-1919 жылдардағы саяси дүрбелең кезінде бірде ауылға емделуге кетіп, енді бірде саяси дүрмектен шет қалғысы келмей, Семейге қайта оралып отырған ұлтжанды ақын осы қалада орын тепкен «Алаш» партиясының мүшесі болмағанымен Алаш идеясына беріліп, ұлт көсемі Әлихан Бөкейханов бастаған Алаш қайраткерлерімен үндес, пікірлес екендігін «Абай», «Сарыарқа» басылымдарында жарияланған өлеңдері мен мақалалары айқын дәлелдейді.

Алаш қозғалысына белсене қатысып, шығармалары арқылы өз үнін білдіруін анық жазбай келуіміз – С.Дөнентаев өмірбаянындағы, қоғамдық қызметіндегі үлкен ақтандақтардың бірі деуіміз керек. Алдағы уақытта қайраткер ақынның бұл маңызды қызметіне жіті назар аударған жөн.

С.Дөнентаевтың Семей кезеңіне қайта оралайық. Ақын 1919 жылы Семейге тағы бір рет келіп, бұл жолы семинарияда бірге тәлім алған досы Мұхтар Әуезовтен орыс тілі сабағын жеке оқиды да, туып өскен жері – Павлодар уезіне қайтады. 1923 жылға дейін осы уездің халық соты болып істейді де, шығармашылықпен мүлдем айналыспайды.

1923 жылы Семей губерниялық «Қазақ тілі» газеті редакциясы мен Семей губерниялық атқару комитетінің шақыруы бойынша талантты ақын Семейге қайта келіп, «Қазақ тілі» газетіне қызметке орналасады. Сол кезде республикалық басылымдармен иық тірескен бұл газет 1919 жылдан бері шығып тұрған. Алғашқы редакторы болып көрнекті алаш қайраткерлерінің бірі, талантты журналист Мәннан Тұрғанбаев тағайындалып, 1921 жылға дейін істесе, кейін М.Әуезов газетке басшылық жасаған.

Сәбит қазақ баспасөзінің алғашқы қарлығаштарының бірі – осы «Қазақ тілі» газетінің (кейін «Жаңа ауыл», «Қызыл дала», «Социалистік шығыс», «Екпінді» болып өзгерген, соңғы елу жыл бойы «Семей таңы» деген атпен шығып келеді) басқармасында арасында аз ғана үзіліспен өзі қайтыс болғанға дейін жемісті қызмет етті. Қалам қайраткерінің жаңа өмірді жырлаған өлеңдері мен саяси-әлеуметтік мақалалары, негізінен, «Қазақ тілі» газетінде жарық көрді. Көптеген өлеңдері мен фельетондары «С.Д.», «Жетім», «Жанас» деген бүркеншік атпен жарияланды. «Қазақ тілі» газетінде қызмет етуі арқылы нағыз журналист болып қалыптасқан ақын-жазушы қаламынан «Әйел теңдігін қалай түсіну керек», «Хат танымаған қатарға қосылмайды», «Қытайда әлеумет соғысы», «Саясат дүниесінде», «Әуелі шаруа оңалу керек» (1924), «Баспасөз күшейсін» (1926) және т.б. мақалаларында ел тұрмысындағы тың өзгерістер, әйел теңсіздігі, уақыт, заман туралы ой-толғаныстары, халықаралық саясат мәселелері сөз болды.

«Қазақ тілі» газеті басқармасы мен Қазақ педагогикалық техникумы (бұрынғы Семей мұғалімдер семинариясы) Алаш қаласы зиялыларының жиі бас қосатын орны болды. С.Дөнентаев та осы алқалы жиындарға қатысып, көптеген игі бастамалардың куәсі болды. 1920 жылы педтехникум жанынан еліміз тарихындағы алғашқы драма театры – «Ес-аймақ» қазақ драмалық тобы (қазіргі Абай атындағы Семей музыкалық-драма театры) құрылып, осында көптеген сауық кештері ұйымдастырылды. С.Сейфуллиннің, М.Әуезовтің және басқа авторлардың алғашқы пьесалары осы сахнада қойылды.

Ақын, жазушы, журналист С.Дөнентаев Семейдің саяси, мәдени шараларына жай ғана куә болып қалмай, барлық шаруаларына белсене қатысты. 1925 жылы Алаш қаласында М.Әуезовтің тікелей араласуымен таза кеңестік жүйе сарынынан, жалаң ұрандардан аулақ болған, қазақ халқын көркейту, ұлттық негізде білім беру, мәдениетті дамытып көркейту, қазақ тілінің аясын кеңейту жолын ұстанған «Таң» журналы шықты. Журналдың белсенді авторларының бірі С.Дөнентаев та болғандығын оның басылым бетінде жарияланған шығармалары айқын дәлелдейді.

Газеттегі тынымсыз тіршілік, үздіксіз қызмет онсыз да дімкәс Сәбит денсаулығына қатты әсер етеді де, ол көкірек ауруына шалдығады. 1930 жылы мамырда ауылдың таза ауасымен тынығып, денсаулығын түзеу мақсатында Павлодарға көшіп, сол жылы күзде Бесқарағай ауданындағы Беген ауылына қоныс аударады да, мұғалім болып қызмет етеді. Алайда, шығармашылық ортаны аңсаған ақын 1932 жылы ақпанда өзі тәрбиелеген шәкірті, Семейдегі «Қызыл дала» газетінің жауапты хатшысы, ақын Сәду Машақовқа редакцияға қызметке алу мүмкіндігін айтып хат жазады. Сөйтіп,

газет редакторының шақыруымен көктемде Семейге көшіп келеді де, редакция жұмысына қызу кірісіп кетеді.

Жалпы, Сәбит осы газетте істеген кезде көптеген қиын жұмыстарды атқарған. Журналистік іске берілгендігі соншалық, тіпті редакцияда жалғыз қалатын кездері де болған, кей жылдары өзіне тиесілі демалысты да алмаған. Осы жайлардың өзі денсаулығының нашарлауына себеп болса керек.

1929 жылдан Қазақстан пролетариат-шаруа жазушылар одағының (ҚазАПП) мүшесі болған Сәбит өмірінің соңғы жылдары осы шығармашылық ұйымның Семей бөлімшесіне басшылық етеді. Семейде тұрған көптеген жас ақын-жазушыларға үнемі ақыл-кеңесін беріп, үлгі-өнеге көрсетеді. Кейін елімізге белгілі болған тарихшы-ғалым Мұсатай Ақынжанов, көрнекті ақын, жазушы Дихан Әбілев, жазушы-педагог Ғайса Сармурзин және басқа да ондаған қаламгерлер С.Дөнентаевтың ақындық, жазушылық шеберлігінен үйреніп, үлгі алған.

Үлкен дарын иесі сол өзі негізін қалаушылардың бірі болған «Қызыл дала» газетінің редакциясында істеп жүріп, өзін мендеп алған көкірек ауруынан 1933 жылы 23 мамырда қайтыс болады. Денесі Семейдегі мұсылмандар зиратында жерленген.

Жалынды журналист, жазушы, ақын Сәбит Дөнентаев өзінің жігерлі көркем туындыларымен қазақ әдебиетіне зор үлес қосып қана қойған жоқ, Семейде алаш зиялыларымен етене жақын араласып, осы Алаш қаласында шыққан газеттерде қызмет ету, осы ірі рухани орталықтағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-саяси істерге белсене қатысу арқылы еліміздің көрнекті қоғам қайраткері дәрежесіне көтерілді.

Қорыта айтқанда, С.Дөнентаевтың Алаш қозғалысына қатысып, Семей қаласында туған елі үшін ауқымды қызметтер атқарған кезеңін жан-жақты зерттеу жас ғалымдар еншісінде болуы керек. Сонда біз сан қырлы қаламгердің бұрын айтылмай келген қайраткерлік тұлғасын ашып көрсететін боламыз.

МЕСТО ГОРОДА СЕМЕЙ В ЖИЗНИ САБИТА ДОНЕНТАЕВА

Н. Т. Жанакова

КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: история, общество, город, поэт, писатель, журналист, культура, газета.

Аннотация. В статье рассматриваются место города Семей в жизни видного общественного деятеля, поэта, писателя, журналиста Сабита Донентаева, его участие в национально-освободительном движении Алаш.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 326 – 333

**ACTUAL PROBLEMS OF LEGAL REGULATION
OF COUNTERACTION OF CORRUPTION**

Yermek Talantuly Nurmaganbet, Assel Boranova Izbasova

Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: ermek004@mail.ru

Keywords: corruption, crime, mechanism, subject, corruption, malfeasance, anti-corruption, the fight against corruption.

Abstract. The issues of combating corruption in the most important theoretical and practical problems arising from conceptual areas of combating corruption and malfeasances; systematization of contemporary theoretical views and ideas related to anti-corruption activities, and development on this basis of scientifically well-founded ways and methods of further improvement of anti-corruption activities. Based on the assessment of theoretical and General scientific knowledge about the content and meaning of corruption, its social significance, we have studied the concept of domestic and foreign law in the practice of combating corruption and malfeasances. Corruption spreads in the different layers of social life and represents a greater public threat to the population. Especially harms the economic stability, development of market relations, implementation of progressive reforms, hinders the development of democratic institutions, defines social instability and helps to enhance criminal processes in the state governance system, the country and society. Thus, corruption in the governmental structure deprives society of the moral and humanistic qualities, violates national policy.

In this work, we also investigated the theoretical and practical problems of the methodology for dealing with corruption and malfeasance. It is considered the circumstances subject to averment on the above criminal cases, also the features of some of the operational and investigative activities.

УДК 343.3/7

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ
ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ**

Е. Т. Нурмаганбет, А. Б. Избасова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: коррупция, преступление, механизм, субъект, коррупционные преступления, должностные преступления, противодействия коррупции, борьба с коррупцией.

Аннотация. Рассмотрены проблемные вопросы противодействия коррупции в наиболее значимых теоретических и практических проблем, обусловленных концептуальными направлениями борьбы с коррупционными и должностными преступлениями; систематизация современных теоретических взглядов и идей, связанных с антикоррупционной деятельностью, а также разработка на данной основе научно-обоснованных путей и методов дальнейшего совершенствования антикоррупционной деятельности. На основе оценки общетеоретических и общенаучных знаний о содержании и значении коррупции, ее социальной значимости были изучены концепции отечественного и зарубежного законодательства в практике борьбы с коррупционными и должностными преступлениями. Коррупция распространяется в различных слоях общественной жизни и представляет большую общественную угрозу для населения. Особенно наносит вред экономической стабильности, развитию рыночных отношений, проведению прогрессивных реформ, препятствует развитию демократических институтов, определяет социальную нестабильность и способствует активизации крими-

нальных процессов в системе государственного управления, стране и обществе. Таким образом, коррумпированность структуры государственного управления лишает общество морально-гуманистических качеств, нарушает общегосударственную политику.

В данной работе также исследованы теоретические и практические проблемы методики рассмотрения коррупционных и должностных преступлений. Рассмотрены обстоятельства подлежащие доказыванию по вышеуказанным уголовным делам, также выявлены особенности проведения некоторых оперативных и следственных действий.

Введение. Проводимые в современном Казахстане преобразования изменили не только все сферы жизни Казахстанского общества, но и механизм государственного управления, правовую систему, а также мировоззрение населения. Кроме того, они обострили и существующие в обществе острейшие проблемы, одной из которых является коррупция.

Сегодня, после начала реформ в Казахском государстве, власть занимается укреплением механизма государственного управления, оказавшегося «утоновшим» в разнузданном бюрократизме, организованной преступности, вопиющей безразличности к жизни населения страны и коррупции. Последняя захлестнула все сферы современного казахстанского общества. Подобное положение дел в данной области чрезвычайно опасно для любого государства в связи с тем, что:

- коррупция связана с совершением большого круга уголовно-наказуемых деяний, опасных для национальной государственности (подкуп, лоббизм, завуалированные хищения и злоупотребления);
- скандалы и разоблачения в злоупотреблении властью в корыстных целях на фоне углубляющегося неравенства разных слоев населения подрывают авторитет власти, дискредитируют демократию, создают опасность поворота к диктатуре, одним из лозунгов которой может быть борьба с коррупцией;
- коррупция подменяет собой законные способы регулирования общественных отношений, становясь превалирующим «регулятором» общественных отношений, нанося удар по конституционным устоям казахской государственности;
- коррупция, как деформация процесса распределения ресурсов, негативно сказывается на эффективности экономики государства;
- коррупция пагубно влияет на репутацию страны на мировой арене, являясь не только политическим, но и важным экономическим фактором, влияющим на условия предоставления займов, масштабы иностранных инвестиций и т.д., как и любая репутация, она с трудом поддается исправлению [1].

Понятно, что коррупция как социальное явление представляет собой отражение политических, правовых, экономических, социальных противоречий и проблем государственного строительства в Казахстане. Ждать скорой победы над ней не приходится только по тому, что впереди у страны еще много реформ, влекущих как позитивные, так и негативные (вызывающие рост коррупционных преступлений) тенденции развития.

Коррупция в современном мире не является сугубо внутренней проблемой одного государства, а носит международный характер. Поэтому ратификация Республикой Казахстан Конвенции ООН «Против коррупции» (февраль-март 2006 г.), Конвенции Совета Европы "Об уголовной ответственности за коррупцию" (июль 2006 г.) потребует от нашего государства приведения национального законодательства в соответствие со стандартами международных правовых документов в сфере противодействия коррупции [2].

Конвенции являются базовыми документами и призваны сформулировать общую уголовно-правовую антикоррупционную политику на международном уровне. Ратификация указанных Конвенций влечет за собой совершенствование политики Казахстана по противодействию коррупции в сфере уголовного и уголовно-процессуального законодательства.

Не определяя понятия "коррупция", Конвенции содержат перечень коррупционных деяний как уголовно-наказуемых и рекомендуют каждому государству-участнику предусмотреть в своем законодательстве меры, которые могут потребоваться для признания этих деяний в качестве преступлений. Содержание таких мер во многом предопределяется посредством изучения названного рода деяний, определением их видов, содержания, сущности и т.п., что и было предпринято нами в нашем диссертационном исследовании [3].

Сложность обеспечения неотвратимости уголовной ответственности и наказания за коррупционные преступления состоит в том, что сама сущность данных общественно-опасных деяний

имеет не только скрытый, но и согласительный характер совершения. В большинстве случаев коррупция не влечет за собой жалоб, так как обе стороны, участвующие в ней, получают выгоду от незаконной сделки. Даже вымогательство взятки очень редко может быть обжаловано, поскольку люди далеко не всегда испытывают доверие к процессу борьбы с коррупцией.

Трудности при расследовании коррупционных преступлений нередко заключаются в том, что эти деяния обычно совершаются в очень не простых специфических и конфиденциальных видах государственной деятельности, где непрофессионалу разобраться практически невозможно, и где в таких условиях замечать коррупционные проявления становится государству все труднее и труднее.

Вызывает озабоченность тот факт, что практически не существует полной и всесторонней изученной судебной и следственной практики коррупционных преступлений, поскольку к ответственности за них привлекаются лишь единицы, причем, в основном, менее опасная категория из их числа.

Коррупция – одна из основных проблем, уже длительное время стоящая на пути развития государственности. О необходимости борьбы с коррупцией как о приоритетной задаче современной Казахстана заявляют лидеры нашего государства. Сегодня принят ряд нормативно-правовых актов, направленных на решение данной проблемы, создаются специальные органы, основной задачей которых является борьба с коррупцией. Научное сообщество предлагает целый ряд мероприятий по снижению остроты проблемы коррупции в современной Казахстана [4].

Результаты исследования. Государственно-правовое регулирование противодействия коррупции представляет собой целенаправленное воздействие на общественные отношения, осуществляемое посредством специальных юридических средств, в целях минимизации совершения коррупционных правонарушений.

Стоит заметить, что правовое регулирование противодействия коррупции представляет собой процесс, имеющий ряд тесно взаимосвязанных и взаимодействующих друг с другом стадий. Лишь комплексный подход к действию права в данной сфере позволит преодолеть проблему коррупции [5].

Это понятие включает в себя взяточничество (дачу вознаграждения для совершения лица с позиции долга), nepotизм (замещение по протекции доходных или выгодных должностей родственниками или «своими людьми») и незаконное присвоение публичных средств для частного использования.

Коррупция – сложное социальное и правовое явление и понятие. Многие исследователи подчеркивают комплексный, системный характер этого явления и понятия. Справедливо связывают его со всеми социальными процессами данного общества, с учетом социально-политических, демографических, национально-психологических и этнических особенностей конкретной страны или государства. Некоторые исследователи говорят о коррупции как о целой относительно самостоятельной правовой науке и учебной дисциплине – корруптологии, вкладывая в это понятие «пути совершенствования уголовной политики и законодательства о воздействии на организованную преступность и коррупцию» [6].

Рассматривая коррупцию как социальное явление, возникает закономерный вопрос: почему она существует? В чем причины, порождающие ее? В отечественной философской науке под причинностью (от лат. – *causa*) принято понимать объективную связь между явлениями, одно из которых – причина – при определенных условиях порождает другое – следствие [7]. Исходя из этого философского положения, в отечественной криминологии утвердилось мнение, что под причинами как преступности в целом, так и коррупции, следует понимать те социальные явления, которые порождают и воспроизводят преступность и преступления как свое закономерное следствие.

В переводе с латинского "коррупция" ("corruptio") означает "подкуп", "порча", "упадок", "совращение". Общепринятое понятие коррупции закреплено в словаре русского языка: "Коррупция - моральное разложение должностных лиц и политиков, выражающееся в незаконном обогащении, взяточничестве, хищении и срастании с мафиозными структурами" [8]. В справочной литературе обычно выделяются две составляющие понятия коррупции: 1) разложение экономической и политической систем в государстве, выражающееся в продажности должностных лиц и общественных деятелей; 2) преступление, выражающееся в использовании должностным лицом прав, предоставляемых ему по должности, в целях личного обогащения [9]. Нисколько не претендуя на всеобъемлющий охват такого сложного социального явления, как коррупция, выделим основные связанные с ней проблемы. Публичная власть и коррупция [10].

Механизм правового регулирования противодействия коррупции представляет собой систему юридических средств, с помощью которых осуществляется правовое регулирование.

При этом под правовыми средствами понимаются элементы правового регулирования, посредством которых происходит упорядочивание общественных отношений. К ним относятся: правотворчество, нормативно-правовой акт, норма права, толкование права, юридический факт, правоотношение, применение права, реализация права, законность, правосознание и другие.

Понимания сущности и смысла механизма правового регулирования противодействия коррупции невозможно без анализа его основных стадий.

Первой стадией правового регулирования противодействия коррупции выступает стадия правообразования (нормативной регламентации общественных отношений). Сущность данной стадии заключается в создании специально уполномоченным государственно-властным субъектом права общих правил, регламентирующих противодействие коррупции в обществе.

На этой стадии антикоррупционные требования предъявляются, прежде всего, к такому виду правовой деятельности как правотворчество.

Цель и задачи исследования. Целью работы является разрешение наиболее сложных теоретических и практических вопросов законодательной регламентации и квалификации коррупционных преступлений, посягающих на государственную власть, интересы государственной службы и службы в органах местного самоуправления.

Достижению указанной цели служит решение следующих задач:

- исследовать отечественный и зарубежный опыт определения юридической природы и содержания коррупции, видов и форм ее проявления;
- рассмотреть исторический аспект ответственности за совершение коррупционных преступлений;
- изучить статистические и иные материалы и данные, имеющие отношение к теме исследования;
- проанализировать отечественное законодательство об ответственности за различные проявления коррупции;
- изучить международно-правовые документы, посвященные коррупции;
- дать уголовно-правовую характеристику коррупционных преступлений;

Объект и предмет исследования. Объектом исследования являются общественные отношения, складывающиеся в процессе применения уголовно-правовых мер борьбы с проявлениями коррупции в сфере функционирования власти на федеральном, субъектов и местном уровнях.

На наш взгляд, многие ученые сходятся во мнении, что коррупция как социальное явление возникла одновременно с государством и прошла длительный путь эволюции. "Коррупция является обратной стороной деятельности любого централизованного государства, которое претендует на широкий учет и контроль" [11].

Злоупотребление должностными полномочиями – это использование лицом, уполномоченных на выполнение государственных функций, либо приравненным к нему лицом своих служебных полномочий вопреки интересам службы в целях извлечения выгод и преимуществ для себя или других лиц или организаций либо нанесения вреда другим лицам или организациям, если это повлекло существенное нарушение прав и законных интересов граждан или организаций либо охраняемых законом интересов общества или государства наказывается штрафом в размере от ста до двухсот месячных расчетных показателей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период от одного до двух месяцев либо лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет, либо арестом на срок до четырех месяцев, либо лишением свободы на срок до двух лет [12].

Коррупция обусловлена тем, что ее общественная опасность нередко переплетается с совершением других корыстных преступлений, чаще всего с хищением чужого имущества. Посягая на нормальную деятельность государственного аппарата, коррупция и взяточничество к тому же подрывают их авторитет. В связи с этим дискредитируют органы власти и управления, что ведет к нарушениям принципа социальной справедливости и законности.

Политическая коррупция – деяние политиков, претендентов или лиц, связанных с ними, во время подготовки и проведения выборов, назначения или утверждения на определенные государственные должности, а также при проведении иных политических мероприятий, направленных на получение или сохранение определенной должности им статуса как для себя, так и для других лиц, совершенные путем использования должностных полномочий – как собственных, так и иных лиц,

своих или чужих материальных ресурсов вопреки интересам государства, общества и других лиц, в целях получения политической выгоды, личного обогащения, а также в пользу узкогрупповых интересов или в интересах политической партии [13].

Низовая коррупция наиболее распространена на среднем и низшем уровнях органов власти и управления и связана с постоянным взаимодействием чиновников и граждан (регистрации, штрафы, лицензирование и различные разрешения и т.п.).

Верхушечная коррупция охватывает политиков, работающих в органах власти, высшее чиновничество и сопряжена с принятием решений, имеющих высокую цену (лоббирование и принятие законов, госзаказы, изменение форм собственности и т.п.).

Связь между коррупцией и порождающими ее проблемами двусторонняя. С одной стороны, эти проблемы усугубляют коррупцию, а их решение может способствовать уменьшению коррумпированности, а с другой – масштабная коррупция консервирует и обостряет проблемы переходного периода, мешает их решению. Отсюда следует, что во-первых, уменьшить и ограничить коррупцию можно, только одновременно решая проблемы и условия ее порождающие, и, во-вторых, решению этих проблем будет способствовать противодействие коррупции со всей решительностью и по всем направлениям [14].

В криминологии общепринято, что причины и условия преступности социальные как по происхождению, так и по своей сущности. Вместе с тем, в литературе назывались разные и довольно многочисленные классификации причин и условий преступности и преступлений, но все криминологи единодушны во мнении, что преступность – явление социальное. Жизнь убедительно показывает, что причины преступности определяются теми реальными, жизненными условиями, в которых действуют люди. В их основе лежат противоречия, существующие в обществе, при этом наметилось смещение ценностных ориентаций отдельных слоев общества в сторону криминальных структур, коррумпированных сообществ.

Вместе с тем, криминологические исследования показывают, что существуют специфические причины и условия, способствующие коррупционным правонарушениям. Учитывая то обстоятельство, что в современный период особо отмечается рост экономических преступлений, то в числе главных причин этого явления можно назвать: несовершенство рыночных отношений в экономике; пробелы в законодательстве; издержки в формировании нравственной позиции граждан [15].

В качестве первоочередной задачи по искоренению экономических преступлений является разработка мер борьбы с коррупцией государственных служащих (запрещение заниматься предпринимательской деятельностью, в том числе вступать в какие-либо сделки с частными компаниями и фирмами или принимать участие в их деятельности). Коррупция стремится порою к установлению монополии с государственными служащими в какой-либо конкретной отрасли хозяйства, промышленности.

Коррупция в государственном аппарате, слабость правоохранительных органов создают подходящие условия для действий преступных элементов, а это, в свою очередь, ведет к росту преступности и сокращению законных путей достижения общественно приемлемых целей [16].

Безусловно, не правы те специалисты, считающие, что коррупция характерна только для стран рыночного, переходного периода. Например, в США в каждом организованном преступном формировании фиксировалась как минимум одна должность корруптера, которые и подкупают, и запугивают чиновников. Коррупция тесно связана с организованной преступностью. Еще известный американский криминолог Сатерленд отмечал, что беловоротничковые преступники – это «заслуживающие уважения лица, занимающие высокое общественное положение и совершающие преступления в процессе осуществления своей «профессиональной деятельности» без применения насилия» [17]. По мере глобализации экономики существенно изменились как лицо «беловоротничковой» преступности, так и проблемы, которые она ставит перед контролирующими органами. Преступники постоянно приспосабливаются к изменяющейся ситуации, стараясь использовать возможности, появляющиеся в процессе технологических, политических и экономических изменений, в то же время избегая внешнего контроля. Рост мировой экономической системы открывает новые возможности для совершения коррупционных преступлений [18]. Простое мошенничество, основанное на завоевании доверия жертвы, или коммерческого мошенничества могут пересекать границы государств, благодаря широкому распространению новых средств связи. Полиция и следственные органы в регионах и в развивающихся странах не имеют средств, экспертов и других ресурсов, необходимых для расследования подобных дел. Даже богатые страны вынуждены производить выборочные расследование преступлений.

Выводы. В результате проведенного нами исследования мы пришли к следующим основным выводам:

1. Коррупция (в широком смысле слова) - социальное явление, заключающееся в разложении общества и государства, когда государственные (муниципальные) служащие, лица, уполномоченные на выполнение государственных или иных управленческих функций, в том числе и в частном секторе, используют свое служебное положение, статус и авторитет занимаемой должности вопреки интересам службы и установленным нормам права и морали в целях личного обогащения или в групповых интересах.

Коррупция в органах власти может быть определена как социальное явление, заключающееся в разложении органов власти, когда государственные (муниципальные) служащие и иные лица, уполномоченные на выполнение государственных функций, используют свое служебное положение, статус и авторитет занимаемой должности вопреки интересам службы и существующим нормам права и морали в целях личного обогащения или в групповых интересах.

2. Коррупцию условно можно классифицировать на следующие ее основные виды:

1) по статусу субъектов: а) коррупция в органах власти; б) коррупция в частном секторе; в) коррупция в политике или политическая коррупция;

2) по уровням: а) низовая; б) верхушечная; в) вертикальная;

3) по степени общественной опасности: а) коррупция - проступок, б) коррупция - преступление.

Политическая коррупция – деяние политиков, претендентов или лиц, связанных с ними, во время подготовки и проведения выборов, назначения или утверждения на определенные государственные должности, а также при проведении иных политических мероприятий, направленных на получение или сохранение определенной должности им статуса как для себя, так и для других лиц, совершенные путем использования должностных полномочий – как собственных, так и иных лиц, своих или чужих материальных ресурсов вопреки интересам государства, общества и других лиц, в целях получения политической выгоды, личного обогащения, а также в пользу узкогрупповых интересов или в интересах политической партии [19].

Низовая коррупция наиболее распространена на среднем и низшем уровнях органов власти и управления и связана с постоянным взаимодействием чиновников и граждан (регистрации, штрафы, лицензирование и различные разрешения и т.п.).

Верхушечная коррупция охватывает политиков, работающих в органах власти, высшее чиновничество и сопряжена с принятием решений, имеющих высокую цену (лоббирование и принятие законов, госзаказы, изменение форм собственности и т.п.) [20].

3. Коррупционная преступность (в широком смысле слова) – это совокупность преступлений, совершенных лицами, официально привлеченными к управлению (государственными и муниципальными служащими и иными лицами, уполномоченными на выполнение публичных функций), а также лицами, занимающими должности в организациях частного сектора с использованием ими различным образом имеющиеся у них по статусу возможности для незаконного извлечения личных, узкогрупповых либо корпоративных выгод, вопреки интересам других лиц, общества и государства.

4. Рассматривая коррупцию в широком смысле, имеющие к ней отношение составы преступлений, предусмотренные в УК РК можно условно разделить на прямые (основные) коррупционные и косвенные, т.е. факультативные. Под прямыми коррупционными составами преступлений мы подразумеваем составы, в которых содержатся такие признаки, как подкуп должностных лиц с целью совершения ими противоправных либо законных деяний в пользу дающего, а также за покровительство и попустительство по службе, использование служебных полномочий вопреки интересам службы (государственной муниципальной или коммерческой) в целях извлечения выгод и преимуществ как для себя, так и для других лиц, корыстной или иной личной заинтересованности.

5. Коррупция имеет не только скрытый, но и согласительный характер совершения. В большинстве случаев факты подкупа не влекут за собой жалоб, так как обе стороны получают выгоду от незаконной сделки. Даже вымогательство взятки не всегда будет обжаловано, поскольку люди в различных странах не питают доверия к процессу борьбы с коррупцией. И этому есть достаточно объективных и субъективных оснований. Коррупционные действия обычно совершаются в специфических видах государственной деятельности, где непрофессионалу разобраться достаточно трудно. Коррупция имеет высочайшую приспособительную способность. Она непрерывно видоиз-

меняется и совершенствуется, а ее основная особенность – латентность [21]. Поэтому нигде нет сколько-нибудь полных или хотя бы репрезентативных данных об этом явлении, еще меньше виновных лиц, предстающих перед судом, и лишь единицам из них, причем самой низшей категории, назначается реальное уголовное наказание.

6. В ходе развития законодательства, в нем оформились следующие формы коррупции: мздоимство, лихоимство, вымогательство, хищение государственного имущества, лихоительство.

Отечественный опыт противодействия коррупции показывает, что не потеряли своей актуальности и сегодня следующие пути разрешения вопросов, связанных с ней: а) включение в текст закона некоторых признаков, характеризующих должностных лиц как субъектов должностных преступлений; б) введение в закон конкретных терминов (понятий), обозначающих определенную группу лиц, которая причислялась бы к субъектам данных преступлений, предоставляя судебной практике возможность выяснить и установить пределы данных понятий.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Алауханов Е.О. Антикоррупционная правовая политика. – Алматы, 2009. – 50 с.
- [2] Коррупция в сфере государственного управления // Резолюция Восьмого Конгресса ООН по предупреждению преступности и обращению правонарушителями. – Нью-Йорк, 1990. – С. 150-153.
- [3] Иванов А.М. Корруптология – правовая наука и учебная дисциплина: путь совершенствования уголовной политики и законодательства о воздействии на организованную преступность и коррупцию. – Владивосток, 2002. – С. 2.
- [4] Абдрахманов С.З. Субъект коррупционных преступлений (уголовно- правовые и криминологические аспекты): Автореф. канд. юрид. наук. – Караганда, 2002. – 11 с.
- [5] Избасова А.Б. // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. "Коррупция в Кыргызской Республике: проблемные вопросы законодательства и правоприменительной практики". Специальный выпуск по материалам научно-практической международной конференции «Укрепление кыргызской государственности – основа ее устойчивого развития», посвященной Кара-Кыргызской автономной области». – 2014. – С. 408.
- [6] Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка // Российская АН. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – М.: Азбуковник, 2007. – С. 298.
- [7] Политология: Словарь-справочник / М.А. Василик, М.С. Вершинин и др. – М.: Гардарики, 2011. – С. 124.
- [8] Минаков П.А. Публичная власть и коррупция // Право и политика. – 2007. – № 3. – С. 15.
- [9] Латов Ю.В., Ковалев С.Н. Теневая экономика: Учебное пособие для вузов. – М.: Норма, 2006. С. 58, такие же мысли высказывают Попов Ю.Н., Тарасов М.Е. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства: Учебник. – М.: Дело, 2005. – С. 76.
- [10] Агыбаев А. Отчет по теме фундаментального исследования; «Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с коррупцией». Материалы науч.- практ. конференции. – Алматы, 2009. – С. 3-4.
- [11] Мауленов Г.С. Коррупция как социальное явление и меры ее предупреждения / Под ред. А. С. Серикбаева. – Астана: Академия государственной службы при Президенте Республики Казахстан, 2011. – 120 с.
- [12] Яни П.М. "Подконтрольная" взятка // Уголовное право. – 2006. – № 2. – С. 29.
- [13] Избасова А.Б. Практика борьбы с коррупцией в зарубежных странах // Вестник Академии МВД Кыргызской Республики им. Алиева Э.А. – Вып. 4. – Бишкек, 2014. – С. 94-96
- [14] Основы противодействия коррупции. Учебное пособие / Под ред. И. И. Рогова, К. А. Мами, С. Ф. Бычковой. – Алматы: Интерлигал, 2004. – 215 с.
- [15] Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть: Курс лекций / Под общ. ред. И. Ш. Борчашвили. – Алматы: Жетіжарғы, 2006. – 100 с.
- [16] Квицинна А. К. Должностные преступления. – М., 2005. – 95 с.
- [17] Bolat Abduldaevich Seriev, Ernek Talantuly Nurmaganbet. Kazakhstan Model of Anti-Corruption Drive // Middle-East Journal of Scientific Research 13 (Special issue of Politics and Law): 36-42, 2013. ISSN 1990-9233 © IDOSI Publications, 2013 DOI: 10.5829/idosi.mejsr.2013.13.pl.14005
- [18] Beverley E.L. Frontier as Resource: Law, Crime, and Sovereignty on the Margins of Empire // COMPARATIVE STUDIES IN SOCIETY AND HISTORY. Vol. 55. Issue DOI: 10.1017/S0010417513000029 Published: APR 2013. – 241-272 бб.
- [19] Horne C., Rauhut H. Using laboratory experiments to study law and crime // QUALITY & QUANTITY. Vol. 47. Issue 10.1007/s11135-011-9617-8. Published «APR» 2013. - 1639-1655
- [20] Натасон В. Преступления против жизни и здоровья. – М.: Юриздат, 1917. – 170 с.
- [21] Карпец И.И. Организованная преступность как социальная и юридическая проблема, ее тенденции и причины. Организованная преступность / Под ред. Долговой А.И., Дьякова С.В. – М., 2003. – С. 13-15.

REFERENCES

- [1] Alaukhanov Y.O. Anti-Corruption legal policy. Almaty, 2009. 50 p.
- [2] Corruption in the public administration / The Resolution of the Eighth United Nations Congress on the prevention of crime and the treatment of pravonarushiteley. – New York, 1990. – P. 150-153.
- [3] Ivanov A.M. Corruptly legal science and academic discipline: the way of perfection of criminal policy and legislation impact on organized crime and corruption. Vladivostok, 2002. P.2.

- [4] Abdrakhmanov Z.S. The Subject of corruption crimes (criminal-legal and criminological aspects): dissertation. candidate. the faculty of law. Sciences. Karaganda, 2002. 11 s.
- [5] Izbasova A.B. Bulletin of the KNU. J. Balasagun. "Corruption in the Kyrgyz Republic: problems of legislation and law enforcement practice". Special issue on proceedings of scientific-practical international conference "Strengthening of Kyrgyz statehood – the basis of sustainable development", dedicated to the Kara-Kyrgyz Autonomous oblast". 2014. P. 408.
- [6] Ozhegov S.I., Shvedova N.Yu. Explanatory dictionary of Russian language // Russian Academy of Sciences. The Institute of Russian language. V. V. Vinogradov. Moscow: Azbukovnik, 2007. S. 298.
- [7] Political Science: a reference book / Wasylyk M.A., Vershinin M.S., etc., Moscow: Gardariki, 2011. P. 124.
- [8] Minakov, P.A. Public government and corruption // Law and policy. 2007. N 3. S. 15.
- [9] Latov Y.V., Kovalev S.N. The shadow economy: textbook for universities. M.: Norma, 2006. P. 58, the same thought is expressed by Popov Yu. N., Tarasov M. E. Shadow economy in the system of market economy: Textbook. M.: Delo, 2005. P. 76.
- [10] Agybaev A. Report on the subject of fundamental research; "Criminal legal and criminological problems of struggle against corruption". Materials science-practical. conference. Almaty, 2009. P. 3-4.
- [11] Maulenov G.S. Corruption as a social phenomenon and measures for its prevention / Under the editorship of A. S. Serikbaev. Astana: Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan, 2011. 120 p.
- [12] Jani P.M. "Controlled" bribe // Criminal law. 2006. N 2. P. 29.
- [13] Izbasova A.B. Practice of combating corruption in foreign countries // Bulletin of the Academy of the Ministry of internal Affairs of the Kyrgyz Republic name Alieva E. A, Issue N 4. Bishkek, 2014. P. 94-96.
- [14] Framework for combating corruption. The manual / Under the editorship of I. I. Rogov, Mami K. A., S. F. Bychkova. Almaty: Interlegal, 2004. 215 p.
- [15] Criminal law of the Republic of Kazakhstan. General part: Course of lectures / Ed. by I. Borchashvili. Almaty: Geary, 2006. 100 p.
- [16] Kvicinna A.K. Quizine malfeasance, M., 2005. 95 p.
- [17] Bolat Abduldaevich Seriev, Ernek Talantuly Nurmaganbet. Kazakhstan Model of Anti-Corruption Drive // Middle-East Journal of Scientific Research 13 (Special issue of Politics and Law): 36-42, 2013 ISSN 1990-9233 © IDOSI. Publications, 2013. DOI: 10.5829/idosi.mejsr. 2013. 13.pl. 14005
- [18] Beverley E.L. Frontier as Resource: Law, Crime, and Sovereignty on the Margins of Empire // COMPARATIVE STUDIES IN SOCIETY AND HISTORY. Vol.: 55 Issue: DOI: 10.1017/S0010417513000029. Published: APR 2013. - 241-272 66.
- [19] Horne C., Rauhut H. Using laboratory experiments to study law and crime // QUALITY & QUANTITY. Vol. 47. Issue: 10.1007/s11135-011-9617-8. Published: «APR» 2013. - 1639-1655
- [20] V. Natesan Crimes against life and health. – M.: Jurizdat, 1917. – 170 p.
- [21] Karpets I.I. Organized crime as a social and legal problem, its trends and causes. Organized crime / Ed Debt A. I., Dyakov S. V. - M., 2003. - P.13-15.

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ӘРЕКЕТТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІНІҢ КӨКЕЙКЕСТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Е. Т. Нурмағанбет, А. Б. Избасова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: жемқорлық, қылмыс, механизм, субъект, сыбайлас жемқорлық, ұйымдасқан қылмыстар, жемқорлықтың алдын алу, жемқорлықпен күрес.

Аннотация. Аталған ғылыми жұмыста жемқорлықтың алдын-алу мәселелерін жетілдіру және оны құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің тәжірибесінде қолдану тиімділігін арттыру жолдары теориялық тұрғыдан қарастырылған. Сондай-ақ жемқорлықпен күрес және оның алдын-алу шараларын жаңғырту бойынша ұсыныс сипатындағы тұжырымдарды жасау және заңдарға енгізу мәселелері қарастырылған. Қазақстан Республикасының заңнамаларына сәйкес, сыбайлас жемқорлық қылмыстарға негізінен лауазымды қылмыстар жатады. Өмір көрсеткендей, қызмет өкілеттігін теріс пайдалану, билікті не қызметтік өкілеттікті асыра пайдалану, пара алу, пара беру, паракорлыққа делдал болу, қызметтік жалғандық жасау, көрінеу жалған сөз жеткізу, сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе ысырап ету, көрінеу жалған жауап беру, сарапшының жалған қорытындысы немесе қате аудару, жалған жауап беруге немесе жауап беруден жалтаруға, жалған қорытынды беруге не қате аударуға сатып алу, лауазымды адамдардың сот үкімін, сот шешімін немесе өзге де сот актісін орындамау, осындай қылмыстардың барлығы жемқорлық сыбайластық байланыстарды пайдалану арқылы жасалады. Осындай үлкен қоғамға жат мәселелер осы жұмыста көрініс табады.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 334 – 338

**ECOLOGY-ECONOMIC CONDITION
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND DEVELOPMENT
OF FINANCIAL MEASURES FOR ITS IMPROVMENT**

A. S. Orazbayeva

University of international business, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: aika_93@mail.ru

Key words: ecology, economic, analysis, budget, crisis, gas.

Abstract. Transformations of the market, event not giving in to control, global problems of environmental protection created prerequisites for the solution of an important task - guaranteeing sustainable economic development of the country. The idea of a sustainable development accepts achievement of balance of social and economic development and preservation of environment. Within last years in Kazakhstan are executed big economic transformations and restructuring. The fundamental strategic documents defining development of the country and which are based on the principles of a sustainable development, are developed and accepted. In particular Kazakhstan the first on the voluntary planet refused the nuclear weapon. At the national level according to Strategy of development of Kazakhstan to 2030, Strategy of industrial and innovative development to 2015, Concepts of ecological safety of the Republic of Kazakhstan to 2015 was accepted.

**ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ
РУСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РАЗРАБОТКА
ФИНАНСОВЫХ МЕР ПО ЕГО УЛУЧШЕНИЮ**

А. С. Оразбаева

Университет международного бизнеса, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: экология, экономия, анализ, бюджет, кризис, газ.

Аннотация. Преобразования рынка, события не поддающиеся контролю, глобальные проблемы охраны окружающей среды создали предпосылки для решения важной задачи – гарантирующий устойчивое экономическое развитие страны. Идея устойчивого развития принимает достижение баланса социально-экономического развития и сохранения окружающей среды. В течение прошлых лет в Казахстане выполнены большие экономические преобразований и реструктуризация. Фундаментальные стратегические документы, определяющие развитие страны и которые основаны на принципах устойчивого развития, развиты и приняты. В частности Казахстан первый на добровольной планете отказался от ядерного оружия. На национальном уровне согласно Стратегии развития Казахстана до 2030, была принята Стратегия промышленного и инновационного развития до 2015, Понятия экологической безопасности Республики Казахстан до 2015.

Глобальный экологический энергетический кризис, который вспыхнул в начале XXI века, поднял критические проблемы для экономики и общества. Мы видим необратимое усиление процессов, таких как использование не возобновляемых энергетических ресурсов, загрязнение атмосферы и окружающей среды в целом, деградации пахотной земли, опустынивания, дефицита чистой воды, вырубки леса, потери биоразнообразия, и так далее. Эти все компоненты международного экологического энергетического кризиса, которые вдохновили на поиск новых моделей для того, чтобы

перейти к устойчивому развитию. Сегодня, мы видим все больше признаков появления новой экономической модели, которая больше не будет требовать оплаты новых материальных товаров с более высокими экологическими рисками, дефицитом природных ресурсов и усилением социальной несправедливости. Одна из самых видных экологических и международных инициатив в Казахстане – Партнерство Грин-Бридж. Как часть ее программы, организация развила широкий международный фонд для взаимовыгодного регионального сотрудничества и совместной работы среди Европейских, Азиатских, и Тихоокеанских стран, международных организаций и компаний. Эти предприятия будут сотрудничать, чтобы облегчить переход к экологически ориентированной экономике. Новые экономические, финансовые, и административные механизмы были введены в целях облегчения рационального использования природных ресурсов, сохранения биоразнообразия и восстановления экосистем. Ученые из Казахстана и России осуществили исследование и технологическую программу “Для развития Возобновляемой энергии в Республике Казахстан”. Как часть этой программы, было развито “Экологическое энергетическое будущее Цивилизации” прогноз; это был один из разделов “Глобального Прогноза для “будущего Цивилизации: Существующий к 2050”. Согласно казахским и российским ученым, центральное технологическое решение экологической энергетической проблемы должно быть инновационным развитием возобновляемой и альтернативной энергии. Прогноз для использования энергетических ресурсов во всем мире до 2100 года показывает, что процент нефти, природного газа и угольного использования начнет прогрессивно уменьшаться с 2030–2040, уменьшив почти половину за последующие 50 лет. В течение того же самого периода солнечная энергия показывает самые многообещающие перспективы развития. К 2100 это может стать главным источником энергии глобально. Когда дело доходит до Казахстана, есть очень мало посредством использования возобновляемых ресурсов; они составляют не больше, чем 0.2% всей электроэнергии. Между тем потенциал здесь очень большой из-за выгодных условий окружающей среды. Казахстан известен тем, что он имел богатые энергетические ресурсы ветра. Сегодня, эколого-экономическое состояние широко обсуждается на всех международных форумах, включая Большую восьмерку, ООН, ОЭСР, АТЭС, БРИКС и других. Для Казахстана устойчивое развитие и экологически ориентированная экономика является критической проблемой. Аральское море и Семипалатинские катастрофы это те места ядерного испытания и много других региональных и национальных экологических проблем. Они требуют новые подходы и логические решения. В самых простых терминах “Эколого-энергетическое будущее цивилизации” означает экономическую деятельность с низкоуглеродистой продукцией и эффективное использование ресурсов, которое соответствует интересам общества в целом. В экологически ориентированной экономике, увеличении прибыли и усилении действий сделаны возможным государственными и частными инвестициями, которые уменьшают выбросы углерода, увеличивая эффективность энергии и использования ресурса, а также предотвращая истощение биоразнообразия и экосистемы. Экологически ориентированная экономика не заменяет понятие устойчивого развития. Однако вот растущее осознание факта, что устойчивость будет только достигнута посредством развития надлежащих экономических условий. Устойчивость остается самой решающей долгосрочной целью, но достигнув его, мы должны преследовать экологически ориентированную экономику. Есть много доказательств, что “озеленение” экономики не повредит. Создание новых материальных товаров, рабочих мест, и много зеленых секторов выгодны для инвестиций и являются как источники финансового роста и деятельности. Экологически ориентированная экономика облегчает развитие бедных стран и понижает прожиточные минимумы в богатых странах.

Эта стратегия будет касаться поэтапного развития более чем 100 национальных стандартов, которые будут соответствовать международным рекомендациям для эффективности использования энергии. Эта модель будет допускать решение более сложной системы взаимосвязанных проблем: энергия, вода и производственная безопасность. ООН будет в свою очередь видеть создание таких моделей в Центральном азиатском регионе как часть ее глобальной программы развития. ООН заработает 30–35 миллиардов долларов американской столицы в форме грантов и кредитов для реализации стратегий, связанных с эффективностью использования энергии в странах с низким доходом. Ежегодный темп роста для энергетических секторов во всем мире: - энергия ветра: 48% - Солнечная энергия: 28.1% - Геотермическая энергия: 7.5% - Традиционные источники энергии: Казахстан на 2.2% в настоящее время инвестирует значительные ресурсы к развитию челове-

ческого капитала, инфраструктуры, технологии и образования относительно факта, что изменение климата - растущая угроза населению земли. Новая энергетическая стратегия энергосбережения и эффективности предназначена к сокращению расхода энергии 10% к 2015 и 25% к концу десятилетия. Совместный проект ПРООН и Министерство Охраны окружающей среды Республики Казахстан, "Развивая потенциал для устойчивого развития через интеграцию изменения климата в стратегическое планирование в РК", были закончены достигавший ощутимых результатов. Они включали значительное увеличение эффективности участия государственного агентства в международном процессе переговоров по проблемам изменения климата и включении Казахстана в Приложение В Киотского протокола. Пакет мер для адаптации к изменению климата был подготовлен экспертами проекта, которые предложили механизмы для адаптации всюду по различным секторам экономики. Ожидается, что, как только правительство передает суждения, меры по адаптации будут включены в планы относительно социально-экономического развития для отдельных областей и в национальном масштабе. В целях демонстрации практических шагов для предотвращения изменений климата два подпроекта были развиты в соответствии с новым механизмом (Национально Соответствующий закон о Смягчении), который нацелен на сокращение выбросов парниковых газов. Эти два проекта назвали "Астаной: низкоуглеродистый Город" и "В поддержку Солнечной энергии". Успешное преобразование в энергетическом секторе способно к изменению всего существующего восприятия по работе и жизни в целом. Новые технологии повысят эффективность экономики, поднимут уровень жизни и сохраняют окружающую среду. На 152-й Генеральной Ассамблее Бюро Международных выставок столицу Казахстана Астану назвали городом-организатором для ЭКСПО 2017. Казахстан объявил о своей интересной и жизненной теме, "Энергия будущего: Действие для Глобальной Устойчивости". Тема энергии будущего - самая важная проблема, стоящая перед мировым сообществом сегодня. Согласно данным ООН, почти у 1.6 миллиардов человек нет доступа к электричеству, и у 2.4 миллиардов нет доступа к современным топливным источникам для приготовления и высокой температуры. Возрастающий спрос на утилиты на душу населения вместе с международным приростом населения приведет к уровням использования, которые не могут поддержать текущие структуры электроэнергии. У Казахстана есть много уникальных возможностей и предпосылок для того, чтобы перейти к эколого-энергетическому будущему цивилизаций. Это занимает выгодную геополитическую позицию, технический прогресс, значительный потенциал возобновляемой энергии, финансовые ресурсы и другие факторы, которые будут благоприятны для новых возможностей. Потенциал для возобновляемой энергии и природного газа в Казахстане колоссален. Страна может реалистично стремиться к увеличению производства возобновляемой энергии от природного газа на 20% в 2030 году и 40% в 2050 году. Баланс доказанных запасов природного газа в Казахстане измеряет 3.5 триллиона кубических метров, который помещает страну в лучшие десять во всем мире для этого индикатора. Сбережения потенциальной энергии на стадиях ее производства и транспортировки составляют до 40%; для использования, до 50-60%. Увеличенная эффективность использования энергии и энергосбережения являются самыми эффективными и наименьшее количество капиталоемкого направления для решения связанных с энергией проблем. Технический потенциал возобновляемых ресурсов и источников энергии составляет почти 1 триллион часов киловатта ежегодно только для энергии ветра, которая в 25 раз больше, чем объем всего топлива и энергетических ресурсов в стране. Потенциал для солнечной энергии составляет 1 триллион часов киловатта. Предпочтительные местоположения для станций солнечной энергии - области Аральского моря и южные области Казахстана, которые являются несовершенными в электроэнергии. Полный потенциал небольших гидроэлектростанций (со способностью единицы меньше, что 10 мегаватт) включает 8 миллиардов часов киловатта. Полный гидроэлектрический потенциал Казахстана, включая крупные гидроэлектростанции, ежегодно составляет 62 миллиарда часов киловатта, из которых могут эффективно использоваться 27 миллиардов. Внедрение ранее недоступных зеленых технологий фермерами, которые допускают автономную энергию и обеспечение водой, вызовет существенные улучшения в условиях ухудшенных пастбищ. Кроме того, эти технологии будут допускать восстановление больших трактатов в настоящее время непригодных пастбищ, которые в конечном счете приведут к увеличению домашнего скота. Обеспечение сельских районов с электричеством и водой может значительно увеличить экспорт экологически чистых продуктов: мясо, молочные фрукты и овощи,

которые будут иметь положительное влияние на прибыль фермеров. Органические сельскохозяйственные продукты и восстановление пастбищ экономно поддержат местные поселения, построят традиции, усилят общественное здравоохранение и восстановят производительность земли. Защита и восстановление лесов - международный приоритет, поддержанный специальными финансовыми механизмами на международном уровне ввиду растущего спроса на услуги экосистемы от лесистых местностей, необходимых для сохранения климата и биоразнообразия. Леса - значительный ресурс для помощи правительству в выполнении его обязательства уменьшить выбросы парниковых газов. Они выполняют неocenимую задачу поддержания качества воды и поставки воды к экономике и населению. Современная технология допускает значительные экономические преимущества от лесоводства.

Полимеры, включая продукты отходов полиэтилена, являются ценным сырьем для десятков форм производства; в Казахстане они составляют приблизительно 15% общего количества муниципальных ненужных продуктов. Объем пластмассовых отходов быстро растет. За прошлые 5 лет объем пластмассовых отходов, производимых ежегодно, увеличивался к 37 разам, включая почти 570 тысяч тонн. Системные меры должны быть приняты для страны, чтобы реализовать ее зеленый экономический потенциал на региональном и уровне всей области. На национальном уровне, чтобы привлечь дополнительные, зеленые инвестиции и зеленые технологии, должны быть предприняты сложные меры, чтобы усовершенствовать законодательство, развить экономические и институциональные механизмы и обучить граждан, продвинув стабильный образ жизни. На международном уровне обязательно осуществить инициативу Грин-Бридж Казахстана. Международная платформа в Астане создана, поскольку часть проекта Грин-Бридж будет служить важным ресурсом для укрепления межрегиональных фондов для развития лучших моделей зеленого развития. Создание международной платформы подтвердит серьезность намерений Казахстана перейти к экологически ориентированной экономике и оказать логистическую поддержку не только в Казахстан, но и другие страны в Евразии.

Представление возобновляемых источников энергии к матрице потребления энергии будет одним из самых эффективных методов для сокращения негативного воздействия энергетического сектора на окружающей среде и разностороннем развитии генерирующих мощностей. Несмотря на большой потенциал для использования возобновляемой энергии, пропорция этого сектора в полном объеме электроэнергии, произведенной в Казахстане, остается маленькой: 12.5% включая крупные, традиционные гидроэлектростанции и нетрадиционные формы на только.5% возобновляемой энергии. Для сравнения: в Дании и Исландии, индекс возобновляемых источников энергии (без включения гидроэлектроэнергии) в 29%; в Португалии и Китае - 18%; Испания - 42.2%; США - 10%, Россия - 1.5%. В глобальной структуре выработки энергии возобновляемые источники энергии включают почти 19-20%. Эти императивы требуют непосредственный переход от сырья до новой, экологически ориентированной экономики.

Таким образом, это означает, прежде всего, новые инновационные технологии, которые построены, чтобы быть энергосберегающими, основаны на высоком уровне диверсификации для производства и другой экономической деятельности и той причины меньше повреждения окружающей среды. Также важно создать условия для увеличения потенциала и перехода различных стран к новым формам регулирования, переезжающего от краткосрочного, узкого интереса, и фрагментарных подходов в интересах устойчивого развития и региональной и глобальной безопасности.

Сохранение и восстановление окружающей среды. В Республике Казахстан будут выполнены меры на основе фактических данных для сохранения и восстановления ландшафтного и разнообразия форм жизни, достаточного для обслуживания способности естественных систем к самообладанию и компенсации последствий антропогенной деятельности.

Разработка путей решения локальных экологических проблем; создание новых ресурсосберегающих, малоотходных, экологически эффективных технологий; разработка научных принципов и технологий использования возобновляемых биологических ресурсов (лесных, водных, охотничьепромысловых, лекарственных и др.), обеспечивающих их устойчивое воспроизводство.

Наука в области охраны окружающей среды в Республике Казахстан должна развиваться в следующих основных направлениях:

проведение научных исследований в области теории устойчивого развития;

разработка научных основ управления охраной окружающей среды;
формирование систем индикаторов состояния окружающей среды;
экологическое районирование.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Назарбаева Н. Стратегия радикального обновления глобального сообщества и партнёрство цивилизаций. – Астана, 2009.
- [2] Никаноров А.М., Хорунжая Т.А. Глобальная экология. – М.: ЗАО «Книга сервис», 2003.
- [3] Экологический кодекс РК. – Астана, 2007.
- [4] Новиков Ю.В. Экология, окружающая среда и человек. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003.
- [5] Калиев С. Воздействие ГМК на окружающую среду // Промышленность Казахстана. – 2008. – № 12. – С. 12-14.
- [6] Состояния окружающей среды Восточно-Казахстанской области. 2001 год // Экология Восточного Казахстана: проблемы и решения. – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2010. – С. 4-28.
- [7] Дубовик О.Д. Эффективность юридической ответственности в охране окружающей среды. – М.: Наука, 1985. – С. 23.
- [8] Байдельдинов Д.Л. Экологическое законодательство Республики Казахстан. – Алматы: Жеті жарғы. – С. 41.

REFERENCES

- [1] Nazarbayeva N. Strategy of radical updating of global community and partnership of civilizations. Astana, 2009.
- [2] Nikanorov A.M., Horunzhaya T.A. Global ecology M.: JSC "Book service", 2003.
- [3] Ecological code of RK. Astana, 2007.
- [4] Novikov Yu.V. Ekologiya, environment and person. M.: "FAIR-PRESS", 2003.
- [5] Kaliyev S. Impact of MMC on environment // Industry of Kazakhstan. 2008. N 12. P. 12-14.
- [6] State of environment of the East Kazakhstan region. 2001 // Ecology of East Kazakhstan: problems and decisions. Ust Kamenogorsk: Publishing house of VKGU, 2010. P. 4-28.
- [7] Dubovik O.D. Effektivnost of legal responsibility in environmental protection. M.: Science, 1985. P. 23.
- [8] Baydeldinov D.L. Ecological legislation of the Republic of Kazakhstan. Almaty: Zheti zhargy. P. 41.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАЙ-КҮЙІ ЖӘНЕ ОНЫ ЖАҚСARTУ ЖӨНІНДЕГІ ҚАРЖЫЛЫҚ ШАРАЛАРЫН ӘЗІРЛЕУ

А. С. Оразбаева

Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: экология, экономика, талдау, қаражат, дағдарыс, газ.

Аннотация. Маңызды ғаламдық мәселелерді міндетті түрде шешу үшін алғышарттар жоқ, бақылау қоршаған ортаны қорғау, түрлендіру – елдің экономикалық дамуына кепілдік беріп, орнықты үлгілеріне нарық құрдық. Орнықты даму идеясын қабылдауда әлеуметтік-экономикалық дамуы мен қоршаған ортаны сақтаудың теңдестірілуіне қол жеткізу болып табылады. Өткен жылдардың ішінде Қазақстанда үлкен экономикалық қайта құрулар мен қайта құрылымдау орындалды. Орнықты даму принциптеріне негізделген, іргелі ел дамуына және олар жақсы дамыған және стратегиялық анықтайтын құжаттар қабылданды. Атап айтқанда бірінші боп планетада ерікті түрде Қазақстан ядролық қарудан бас тартты. Ұлттық деңгейде Қазақстанның даму стратегиясына сай 2030, өнеркәсіптік және инновациялық даму стратегиясы қабылданды да, 2015 жылға дейін Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздігі 2015.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 339 – 345

**LEGAL AND LINGUISTIC FEATURES OF HONOR,
DIGNITY AND BUSINESS REPUTATION CASES
AMONG LINGUISTIC EXPERT'S CASES****B. R. Ospanova**

Karaganda State Technical University, Karaganda, Kazakhstan.

E-mail: o.b.r@mail.ru

Key words: investigation, linguistic expert, law, honor, dignity, reputation, act of outrage, indecent vocabulary.**Abstract.** In the article there are analyzed various approaches to understanding linguistic and legal aspects of the language in the work of a linguistic expert, as well as in the development and systematization of the theoretical bases of the expert judicial linguistic investigations for the use of indecent forms of statements.

In judicial linguistic investigation in cases of honor, dignity and business reputation protection there figures prominently the problem of differentiating opinions of the use of an indecent form of statements. There are a lot of various estimated judgments, opinions regarding this matter.

УДК 34.096:801.7

**ЮРИДИЧЕСКИЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
КАТЕГОРИИ ДЕЛ О ЗАЩИТЕ ЧЕСТИ, ДОСТОИНСТВА И
ДЕЛОВОЙ РЕПУТАЦИИ В РАМКАХ ДЕЛ ЭКСПЕРТА-ЛИНГВИСТА****Б. Р. Оспанова**

Карагандинский государственный технический университет, Караганда, Казахстан

Ключевые слова: исследование, эксперт-лингвист, закон, честь, достоинство, репутация, оскорбление, неприличная лексика.**Аннотация.** В статье анализируются различные подходы к пониманию лингвистического и юридического аспекта языка в работе эксперта-лингвиста, а также в разработке и систематизации теоретических оснований производства судебных лингвистических экспертиз по употреблению неприличных форм высказываний.

В судебной лингвистической экспертизе по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации большое место занимает задача разграничения утверждений об употреблении неприличной формы высказывания, по этому вопросу существуют различные оценочные суждения, мнения.

В современном научном мире наблюдается тенденция к использованию междисциплинарного подхода как обязательного подхода для проведения успешного исследования в области любой науки.

Судебная лингвистическая экспертиза – это междисциплинарное направление в науке, находящееся на стыке лингвистики и юриспруденции. В настоящее время активно развивается новая отрасль науки как юрислингвистика. Предметной областью этой научной отрасли являются проблемы использования лингвистических познаний в судебном разбирательстве. Исследователи, работающие в этом направлении, в качестве важнейшей своей задачи декларируют взаимную

адаптацию лингвистического и юридического понятийно-методологического аппарата, установление прямых корреляций между фактами языка и фактами права.

Юристы не обладают нужными знаниями и инструментами, необходимыми для лингвистического анализа текста, а лингвистам порой недостает юридической строгости, без которой невозможно вынести объективный вердикт.

Предметом экспертного исследования являются высказывания, выраженные в неприличной форме, которые являются объектом для анализа эксперта-лингвиста.

Законодательное регулирование защиты чести, достоинства и деловой репутации является одним из главных средств охраны прав граждан и юридических лиц от разного рода лживых измышлений, унижающих их человеческое достоинство и профессионализм.

Честь – это общественная оценка лица, мера его духовных и социальных качеств. Достоинство личности – внутренняя самооценка лицом собственных качеств, способностей, мировоззрения, своей общественной значимости. Репутация – оценка человека со стороны общества, родственников, друзей, сослуживцев, общее мнение о качествах, достоинствах и недостатках гражданина, его компетентности и коммуникабельности.

Наиболее часто применяемой формой защиты прав и свобод, охраняемых законом, является судебная защита. Статистические данные показывают, что обращения физических и юридических лиц в суды с исковым заявлением по спорам о защите чести, достоинства и деловой репутации ежегодно возрастает. Из них только половина исков удовлетворяется. Значительное количество дел заканчивается мировым соглашением сторон.

При рассмотрении дел суды выясняли – были ли распространенные сведения, об опровержении которых представлен иск, порочащими честь и достоинство граждан, репутацию организации, и соответствуют ли они действительности.

Бывают обстоятельства, когда распространенные сведения соответствуют действительности, однако выражены в оскорбительной, унижающей честь и достоинство форме.

Оскорбления могут быть высказаны как публично, так и с глазу на глаз, непосредственно потерпевшему или через третьих лиц. При оскорблении отрицательная оценка потерпевшего может быть достоверной, но преподнесена в неприличной форме и может выражаться не только в устной или письменной форме, но и в физических действиях, которые унижают человеческое достоинство. Законодательно закрепленные рамки свободы слова проявляются, прежде всего, в «лингвистических» ограничениях, в регулировании использования естественного языка.

Практика показала, что для установления многообразных фактов по таким делам необходимо применять специальные познания в области филологической текстологии, прикладной лингвистики, прикладного речеведения. При работе лингвистической экспертизы по искам об оскорблении, защите чести, достоинства и деловой репутации важное значение имеет точное лингвистическое определение понятия «неприличная форма высказывания», которое является одной из важнейших составляющих юридического понятия «оскорбление». В статье 130 РБ УК РК и УК РФ «оскорбление» комментируется следующим образом: «Оскорбление, то есть унижение чести и достоинства другого лица, выраженное в неприличной форме...»

Понятия *неприличная лексика, неприличная форма выражения, нецензурная лексика, ненормативная лексика, грубая лексика, вульгарная лексика, инвективная лексика*, используемые как в повседневном словоупотреблении, так и в лингвистической и юридической литературе, требуют уточнения применительно к бытовому, лингвистическому и юридическому пониманию, поскольку указанные понимания не совпадают у разных исследователей, например, в работах Стернина, Галяшиной, Горбаневского.

Для повседневного и юридического аспекта проблемы важен морально-этический аспект анализа: понятия *приличие/неприличие* лежат в морально-этической плоскости общественного сознания. Поэтому разделение лексики и фразеологии по признаку приличная/неприличная носит именно морально-этический характер. Для лингвистики важен языковой аспект проблемы: какими объективными языковыми характеристиками, семантическими и функциональными особенностями должна обладать та или иная лексическая или фразеологическая единица, чтобы можно было определить ее статус как нецензурной, грубой, неприличной и т.д. Морально-этический анализ

словоупотребления должен основываться на объективном лексико-семантическом, то есть собственно лингвистическом анализе.

Несмотря на существующие исследования, именно «неприличная форма» является иногда камнем преткновения при определении наличия оскорбления. В научных статьях и методических рекомендациях по проведению судебно-лингвистических экспертиз (Бринев, Галяшина, Жельвис и др.) отмечается, что основным компонентом публичного оскорбления являются слова и выражения оскорбительного характера в адрес того или иного человека. Обычно в словарях они имеют пометы *Бран.*, *Общ.* и располагаются чаще всего в специальных словарях ненормативной лексики. По поводу обценной и бранной лексики, содержащейся в подобных словарях, особых вопросов не возникает

Проблема определения приличности/неприличности высказывания, как отмечалось выше, приобретает особую значимость в лингвистической экспертологии (Голев, Бринев, Жельвис, Стернин, Кусов и др.). Размытость границ семантики «*неприличная форма*», недостаточная четкость ее определения в законе и множество порожаемых этой ситуацией вопросов и сомнений исследователей дают возможность утверждать, что определение «*неприличной формы*» высказывания при проведении судебной лингвистической экспертизы, за исключением случаев с матом, в большинстве случаев субъективно [1].

Эта субъективность усугубляется существующим противоречием перевода естественного текста-первоисточника на юридический язык, так как лингвистика «предполагает бесконечную глубину анализа (в частности, на интенциональной оси, особо значимой для юридических заключений), юридические же документы требуют жестко ограниченных оснований, доступных для осуществления практических правовых решений» [1].

Связывая оппозицию приличности/неприличности, пристойности/непристойности с табуированием, В.И.Жельвис замечает: «Не существует ничего непристойного для всего человечества. Непристойным может быть только то, что и данной национальной культуре и в данный момент определено как непристойное» [2]. Он подчеркивает: «понятие табуированности ориентировано на говорящего: говорящий сам решает, следовать ли запрещению на употребление этого слова, можно или нельзя в этом конкретном случае нарушить табу. Вся ответственность, таким образом, ложится здесь на автора высказывания.

В отличие от табуированности, понятие непристойности ориентировано на слушающего: здесь уже реципиент решает, пристойно или непристойно то, что он сейчас услышал. Матерная брань может не восприниматься как непристойная в пивном баре и, безусловно, вызовет возмущение на свадебной церемонии» [2].

Бринев К.И., рассматривая проблемы экспертной квалификации неприличной формы, замечает, что оппозиция *приличности/неприличности* «не принадлежит коду русского языка», «этот тип информации не кодируется в сообщении» и «объем и содержание понятия «неприличная форма» трудноопределимы». Он констатирует: «Относительно матов существует этико-лингвистическое соглашение их не употреблять в любом виде (например, и междометно), тогда как относительно необценных слов, вероятно, существует негласное соглашение в оценке: «Оскорблять других людей нехорошо» [3]. Автор утверждает, что «противопоставление *приличного и неприличного* является метапротивопоставлением, то есть находится не на уровне владения языком, а на уровне рефлексии о языке. Это метапредставление связано с этико-лингвистическими нормами. И в этом аспекте данные нормы ведут себя так же, как и все остальные нормы: они абсолютны и ситуационны, они объективны и субъективны» [3]. Он обращает внимание на то, что в русской речевой культуре негативно оценивается употребление обценных слов и выражений, а также форм, содержащих непристойность. «Употребление других языковых средств оценивается как неприличное по отношению к другой шкале – оскорбление как форма речевого поведения оценивается как неприличная, и в данном случае не является важным, в какой форме (обценной, просторечной или литературной) было выражено оскорбление» [3].

Сложность определения *приличности/неприличности* формы выражения особенно ярко прослеживается в работах И.А.Стернина. В своей статье «Оскорбление и неприличная форма высказывания как предмет лингвистической экспертизы» [4] автор разделяет ненормативную лексику и фразеологию на грубую (неприличную) и нецензурную (непристойную). Ненормативная лексика

«исключена моральным запретом общества из публичного употребления, при этом в некоторых ситуациях допускается в узком кругу общающихся, нецензурная же вообще исключается из употребления» [4].

Разграничивая высказывания, оскорбительные по содержанию и по форме, И.А.Стернин пишет: «Если оскорбительное по содержанию выражение имеет литературную или разговорную форму выражения, эта форма не может быть признана неприличной, она остается в разряде нормативной лексики. В этом случае истца может оскорблять содержание (если оно не соответствует действительности), но не форма. Использование нормативной лексики в негативных высказываниях не подлежит правовому регулированию [5]. Позже (2010, 2013), указывая на различное понимание понятий *неприличная лексика*, *неприличная форма выражения*, *нецензурная лексика*, *ненормативная лексика*, *грубая лексика*, *вульгарная лексика*, *инвективная лексика* и т.д., он рассматривает понятие неприличности языковой формы в юридическом, лингвистическом и бытовом аспекте [5,6].

Ссылаясь на ст.5.61 КоАП РФ, определяющую наказание за оскорбление – умаление чести и достоинства лица, выраженное в неприличной форме, ученый отмечает, что такое «понимание оскорбления является узким и опирается на относительно точный критерий – список нецензурных слов» [5]. Исходя из этой узости как данности, он подчеркивает: «неприличные языковые единицы с научно-лингвистической точки зрения – это нецензурные языковые единицы» [5,6]. Четко разграничивая нормативную и ненормативную лексику (основное различие которых заключается в допустимости публичного употребления), непостоянство отнесенности тех или иных единиц к той или иной группе, И.А.Стернин делит ненормативную лексику уже на 4 разряда: сниженную, вульгарную, бранную и нецензурную, указывая при этом: «В морально-этическом аспекте нормативная лексика квалифицируется как приличная, а сниженная, вульгарная и бранная лексика – как *неуместная* в общественном месте, нецензурная – как *неприличная*» [5].

Г.В. Кусов, рассматривая в судебной лингвистической экспертизе решение проблемы «неприличная форма», понимает ее как крайне негативную обобщенную характеристику лица «в случае употребления ненормативной лексики (мата, грубой и обсценной лексики), то есть инвективной лексики» [7]. Он отмечает, что свойства, признаки, детали, позволяющие решить эту проблему, – «самые сложные понятия, так как их содержание нельзя определить однозначно» [7].

Вопрос о противопоставлении *приличности/неприличности* еще не до конца решен. Мы разделяем точку зрения Н.Д. Голева, считающего, что формулировка закона должна приближаться к лингвистическому определению *приличности/неприличности*: «способом разрешения такого противоречия будет постепенное приспособление юридических канонов к требованиям функционирующего языка (творчески функционирующего языка!)» [8], особенно если учесть растущий уровень правосознания граждан, о чем свидетельствует все более частая замена в высказываниях нецензурной лексики эвфемизмами.

Все чаще на судебно-лингвистическую экспертизу с вопросами о наличии оскорбления поступают материалы, в которых наличествуют не обсценные слова и выражения, а слова и словосочетания типа *гулящая женщина*, *падшая женщина*, *подстилка*, *распутная*, которые, хотя и не имеют неприличной формы, но в сознании носителя языка вызывают аллюзии на обсценные эквиваленты.

Выражение *гулящая женщина* зафиксировано в Словаре русского языка в 4-х томах (МАС) в значении 2. Распутная, развратная (о женщине) [9]. В словаре Ненормативной лексики Д.И.Квесе-левича во 2 значении «Распутная, развратная (о женщине)» [10] соотносится с толкованием обсценного слова в словаре «Русское сквернословие» также во 2 значении: «Презр. Распутная женщина, развратница» [9].

Подстилка – *грубо-прост. презр.* Женщина легкого поведения. Шлюха.

В свою очередь **шлюха** ставится в один синонимичный ряд со словом **проститутка** [10].

Потаскуха в МАС – *Презр., прост.* Женщина, ведущая себя развратно, беспутно [9].

Таким образом, возникает парадоксальная ситуация, когда не обладающие неприличной формой слова и выражения оказываются оскорбительными по содержанию и не могут быть квалифицированы как оскорбительные из-за формы. Возникает лингвистический нонсенс: форма оказывается важнее содержания. Хотя понятно, что носитель языка все равно выведет для себя эту неприличную форму через погашение пресуппозиций, которые возникают в его сознании при

декодировании текста, в данном случае через сему «распутная» он все равно выйдет на другие обценные эквиваленты рассматриваемых слов.

Условность определения приличности/неприличности формы выражения создает еще одну серьезную проблему – проблему разграничения обиды и оскорбления. Если правовому регулированию подлежит только употребление в адрес конкретного человека непристойных (нецензурных) языковых форм, то в юридическом понимании нормативной лексикой можно только обидеть, но не оскорбить. Получается, если назвать человека, например, *хамом*, *жуликом*, он должен не оскорбиться, а обидеться. И назвавший его, таким образом, никакого наказания в юридическом плане не понесет. Данная позиция тем не менее вступает в противоречие с тем кругом лексических средств, которые определяются лингвистами как *оскорбительные*. Это слова и выражения, обозначающие антиобщественную, социально осуждаемую деятельность; зоосемантические метафоры, отсылающие к названиям животных и подчеркивающие какие-либо отрицательные свойства человека; слова, содержащие экспрессивную негативную оценку поведения человека, свойств его личности; нецензурные слова в качестве характеристики лица и т.д.

Итак, мы видим, что лингвисты сами очерчивают круг лексики, являющейся *неприличной*. На наш взгляд, некоторые из вышеприведенных групп лексики несколько затруднительно назвать *непристойными*. Например, слова *хам*, *жулик*, обозначающие «антиобщественную, социально осуждаемую деятельность», оскорбительны по содержанию (означают социально неодобряемое поведение), но имеют ли *неприличную форму*?

«Судебная экспертиза – это, прежде всего, регулятор законности, утверждающий принцип верховенства права, а не субъективного мнения» [11]. В этом случае, на наш взгляд, определение *степени оскорбительности* зависит и от *языковой компетентности* лингвиста-эксперта. Налицо как необходимость конкретизации понятия «неприличная форма» в соответствующем законе, так и то, что это меняющееся со временем, зависящее от целого ряда факторов, например, национально-культурных или этикетных, языковое явление затруднительно ограничить жесткими рамками.

Таким образом, мы пришли к следующему выводу, что если порочащее человека по содержанию выражение имеет нормативную – литературную или разговорную – форму выражения, эта форма не может быть признана оскорбительной, поскольку она остается в разряде нормативной, хотя разговорные словоупотребления и могут выглядеть стилистически неуместными в том или ином конкретном тексте, особенно письменном. В таком случае нет лингвистических и юридических оснований говорить о наличии в спорном тексте оскорбления.

Если выражение, оскорбительное по содержанию, имеет сниженную, грубую форму выражения, оно нарушает моральный запрет на публичное употребление подобной лексики, но тоже не является неприличным (непристойным) и не подлежит правовому регулированию, не свидетельствует о наличии в тексте лингвистических признаков оскорбления.

Если выражение содержит нецензурные слова, оно однозначно признается непристойной формой выражения мысли. Подчеркнем еще раз, что для бытового сознания неприличными или непристойными в равной мере считаются как сниженные, грубые, так и нецензурные выражения.

В обыденном языковом сознании, в бытовом, повседневном, нетерминологическом смысле, выражения неприличная, непристойная, ненормативная лексика выступают для носителей русского языка как синонимы; для обыденного сознания в равной степени неприличной считается вся ненормативная лексика – и сниженные, грубые, и бранные, и нецензурные слова. В связи с этим, руководствуясь своим языковым сознанием, любой носитель языка, в отношении которого была употреблена ненормативная лексика (независимо, сниженная, бранная или нецензурная) может посчитать, что она неприлична (непристойна) и что он в результате оскорблен неприличной языковой формой такого высказывания. Это является основанием многочисленных исков об оскорблении, которые с юридической точки зрения не могут быть удовлетворены.

С точки зрения обыденного сознания он прав, но с юридической точки зрения – нет. Отметим, что возможна и такая ситуация: некто употребляет в своей речи в общественном месте, в чьем-либо присутствии непристойные (нецензурные) выражения. Если непристойная форма не адресована конкретному лицу – это мелкое хулиганство, такое словоупотребление негативно характеризует говорящего и оскорбляет окружающих фактом своего употребления, которое не допускается в общественном месте.

В случае публичного употребления нецензурной лексики говорящий может быть подвергнут административному штрафу как за мелкое хулиганство (оскорбление общественной нравственности, но не конкретного лица); при этом во многих случаях ему не может быть предъявлено обвинение в оскорблении конкретного собеседника. За нецензурные выражения в общественном месте положен штраф, это оскорбляет общественную нравственность, но подлежит только административной ответственности. Но чтобы за использование нецензурных выражений юридически осудить или наказать человека, вменив ему оскорбление того или иного лица, необходимо, чтобы был удовлетворен еще ряд условий.

Само по себе употребление непристойных слов и выражений «еще не дает оснований для правового вмешательства. Оно возможно и правомерно только в тех случаях, когда:

- прямо адресовано конкретному лицу или группе лиц;
- при этом имеет место прямой умысел на оскорбление;
- инвективная (то есть предназначенная для оскорбления) лексика характеризует не отдельные поступки или слова данного человека, а в целом его как личность, т.е. дается обобщенная оценка его личности»;
- выражение употреблено публично [12] №

Неприличная языковая форма высказывания (определяемая через наличие в высказывании нецензурной лексики) автоматически не характеризует соответствующее высказывание как наносящее оскорбление адресату, унижающее его честь и достоинство. Неприличное языковое выражение в адрес кого-либо в юридическом смысле слова можно рассматривать как оскорбление данного человека только при соблюдении целого ряда дополнительных условий, удовлетворяющих юридическому толкованию понятия оскорбление – наличие умысла на оскорбление, обобщенность характеристики адресата, наличие конкретной негативной информации об адресате, фактологический характер сообщаемой информации, указание на нарушение закона или моральных норм и т.д. Иными словами, факт нецензурной брани в адрес кого-либо еще не является доказательством того, что в данном случае налицо оскорбление адресата (унижение его чести и достоинства).

Оскорбление необходимо доказать, установив путем анализа соответствующей коммуникативной ситуации целый ряд его признаков. [4]

Таким образом, понятия неприличная языковая форма и оскорбление с точки зрения бытового сознания и с юридической точки зрения – разные понятия, что необходимо разъяснять истцам и ответчикам по делам об оскорблении, о защите чести и достоинства, и учитывать при подготовке лингвистических экспертиз. Неприличная языковая форма констатируется для любого случая публичного употребления нецензурных слов, что, однако не означает автоматически признания данного выражения оскорблением определенного лица, так как оскорбление предполагает целый ряд других диагностических признаков.

Необходимо также подчеркнуть, что с каждым исследованием по данной проблематике лингвисты (но не юристы) все более приближаются к объективности в решении вопроса о приличности/неприличности того или иного выражения.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Голев Н.Д. “Герой капиталистического труда” – оскорбительно ли это звание? (о двух стратегиях прагматического анализа текста как объекта юрислингвистической экспертизы) // Юрислингвистика: Межвузовский сб. научных трудов. – Барнаул, 1999. – № 1.
- [2] Жельвис В.И. Слово и дело: юридический аспект сквернословия) // Юрислингвистика: проблемы и перспективы. Межвузовский сб. научных трудов. – Барнаул, 2000.
- [3] Бринев К.И. Проблема экспертной оценки оскорбления. Оскорбление в правосознании лингвиста. Оскорбление как речевой акт // Мат. интернет-конференции «Юрислингвистика: судебная лингвистическая экспертиза, лингвоконфликтология» 2010 // http://konference.siberia-expert.com/news/zakonchena_rabota_internet_konferencii_jurislingvistika_sudebnaja_lingvisticheskaja_ekspertiza_lingvokonfliktologija_juridiko_lingvistika_2012/2012-12-30-62
- [4] Стернин И.А. Оскорбление и неприличная языковая форма как предмет лингвистической экспертизы (бытовое и юридическое понимание) // Антропотекст-1. – Томск, 2006.
- [5] Стернин И.А. Неприличная форма высказывания в лингвокриминалистическом анализе текста // Юрислингвистика: лингвистическая экспертиза, лингвоконфликтология, юридико-лингвистическая герменевтика // http://konference.siberia-expert.com/publ/konferencija_2010/doklad_s_obsuzhdeniem_na_sajte/sterdin_i_a_neprilichnaja

- [6] Стернин И.А., Антонова Л.Г., Карпов Д.Л., Шаманова М.В. Выявление признаков унижения чести, достоинства, умаления деловой репутации и оскорбления в лингвистической экспертизе текста. – Ярославль, 2013.
- [7] Кусов Г.В. Судебная лингвистическая экспертиза «оскорбления»: развитие современной теории и практики // Российский судья. – 2011. – № 9.
- [8] Голев Н.Д. “Герой капиталистического труда” – оскорбительно ли это звание? (о двух стратегиях прагматического анализа текста как объекта юрислингвистической экспертизы) // Юрислингвистика: Межвузовский сб. научных трудов. – Барнаул, 1999. № 1.
- [9] Малый академический словарь / Ред. А. П. Евгеньева. – М., 1984.
- [10] Квеселевич Д.И. Словарь ненормативной лексики. – 2005.
- [11] Кусов Г.В. Судебная лингвистическая экспертиза «оскорбления»: решение проблемы «неприличная форма» // Российский судья. – 2013. – № 5 // <http://siberia-expert.com/publ/satti/stati/4-1-0-312>
- [12] Горбаневский М. Цена слова. – 2002.

REFERENCES

- [1] Golev N.D. "A hero of capitalist work", is this rank offensive? (about two strategies of the pragmatic analysis of the text as an object of forensic-linguistic examination), Forensic Linguistics: Interuniversity coll. of sci. works. Barnaul, 1999. No. 1.
- [2] Zhelvis V.I. Word and business: legal aspect of foul language) Forensic Linguistics: problems and prospects. Interuniversity coll. of sci. works. Barnaul, 2000.
- [3] Brinev K.I. Problem of expert assessment of an offence. An offence in the linguist's sense of justice. An offence as a speech act Proc. of Internet conferences "Forensic linguistics: judicial linguistic examination, linguistic conflictology". 2010. http://konference.siberia-expert.com/news/zakonchena_rabota_internet_konferencii_jurilingvistika_sudebnaja_lingvisticheskaja_ekspertiza_lingvokonfliktologija_juridiko_lingvistika_2012/2012-12-30-62
- [4] Sternin I.A. Offence and indecent language form as subject of linguistic examination (household and legal understanding). Antropotext, 1. Tomsk. 2006.
- [5] Sternin I.A. Indecent form of statement in the linguistic forensic analysis of the text, Forensic linguistics: linguistic examination, linguistic conflictology, forensic linguistic hermeneutics // http://konference.siberiaexpert.com/publ/konferencija.2010.doklad_s_obsuzhdeniem_na_sajte/sternin_i_a_neprilichnaja
- [6] Sternin I.A., Antonova L.G., Karpov D. L., Shamanova M. V. Identification of signs of humiliating honor, advantage, derogating business reputation and offence in linguistic examination of the text. Yaroslavl, 2013.
- [7] Kusov G.V. Judicial linguistic examination of "offence": development of modern theory and practice, Russian Judge, 2011. No. 9.
- [8] Small Academic Dictionary, Editor: A.P. Evgenyeva, M., 1984.
- [9] Kveseleovich D.I. Dictionary of the offensive language, 2005.
- [10] Kusov G.V. Judicial linguistic examination of "offence": solution "of the problem of "indecent form", Russian Judge, 2013. No. 5, <http://siberia-expert.com/publ/satti/stati/4-1-0-312>
- [11] Gorbanevsky M. Word Price, 2002.

САРАПШЫ-ЛИНГВИСТТІК АЯҒЫНДАҒЫ РЕПУТАЦИЯ, АБЫРОЙЫН ҚОРҒАУ ТУРАЛЫ ІС ДӘРЕЖЕСІНДЕ ЗАҢГЕРЛІК ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ ЖӘНЕ ІСКЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Б. Р. Оспанова

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан

Түйін сөздер: зерттеу, лингвист-сарапшы, заң, абырой, құндылық, репутация, жәбірлеу, әдепсіз лексика.

Аннотация. Мақалада сарапшы-лингвист жұмысында заңгерлік және лингвистикалық тіл аспектілерінің түрлі жолдары жіктеледі, сонымен қатар әдепсіз сөйлеу түрлерін қолдануы бойынша соттық лингвистикалық сараптау негізінде теориялық жүйелендіріледі және әзірленеді.

Абыройын қорғау туралы іс дәрежесі бойынша соттық лингвистикалық сараптама әдепсіз сөйлеу түрлерін қолдану туралы шек қою тәртіпке үлкен орын беріледі, осы сұрақ бойынша түрлі бағалау пікірлер бар.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 346 – 351

PRAGMATICS OF INFORMATIVE DIALOGUE

T. B. Ramazanov

Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: take_kzz@mail.ru

Key words: dialogue, monologue, informative dialogue, spoken language, speech of character, artistic dialogue.

Annotation. This article includes different types of dialogue and the pragmatic diversity of informative dialogue. Dialogue is the main type of communication and it plays a big role in relationship between people. Informative dialogue develop in the process of relationship and the meaning is expanded by it. In everyday speech the terms of use is very broad. In this article analyzed the way of pragmatic process between members of question-and-answer dialogue with specific examples.

ӨОЖ 004.512.4:81-25

АҚПАРАТТЫҚ ДИАЛОГТЫҢ ПРАГМАТИКАСЫ

Т. Б. Рамазанов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: диалог, монолог, ақпараттық диалог, ауызекі сөйлеу тілі, кейіпкер сөздері, көркем диалог.

Аннотация. Мақалада диалогтың түрлері және ақпараттық диалогтың прагматикалық ерекшеліктері сөз болады. Адамдардың қарым-қатынасында диалогтың атқаратын қызметі өте үлкен және аса қажет коммуникация түрі. Ақпараттық диалог қарым-қатынас барысында өрбиді, мазмұны жан-жақтыланады. Күнделікті қолданыста ақпараттық диалогтың аясы кең. Мақалада диалог түрлерінде ақпараттық сұрақ пен жауап аясында диалогқа қатысушылардың прагматикасы іске асып, қалай орындалатыны нақты мысалдар арқылы талданады.

Қазақ тіл білімі ғылымында жалпы ауызекі сөйлеу тілі және оның диалогтағы көрінісі, олардың тілдік сипаттары мен түрлері бірқатар зерттеулердің нысаны болғанмен ақпараттық диалог және оның стильдік ерекшеліктері осы күнге дейін бір ғылыми концепция тұрғысынан арнайы зерттелген емес.

Диалог теориясының негізін жалпы тіл білімінде Ш. Балли, Л.В.Щерба, Л.П.Якубинский, Е.Д.Поливанов, В.Н.Волошинов, В.В.Виноградов, М.И.Бахтин, Ю.В.Рожественский т.б. сынды лингвистердің қалағаны белгілі. Ал, қазақ тіл білімінде диалог мәселесін алғаш рет қазақ тілтанымның негізін салушылар А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов көтерген болатын.

Диалогқа тән «сөз» түріндегі белгілер әртүрлі қырынан алып қарастырылады. Диалогты құрастырушы компоненттер ретінде оларды орналасу қызметіне қарай бірнеше түрлерге бөлуге болады. Бұл бірліктер диалогтың құрылымдық-мазмұндық аспектісі тұрғысынан бағаланады.

Диалог сөзі гректің «*dialogos*» сөзінен пайда болған. Оның мағынасы – жалпы сөйлесу. Тілде ол екі не одан көп адамдардың кезектесіп сөйлесу формасын білдіретін термин ретінде қолданылады. Диалог – екі немесе бірнеше қатысушылардың бірігіп, бір тақырып төңірегінде пікірлесуі. Демек, диалог арқылы адамдар бір бірімен тығыз қарым-қатынас құрып, рухани, мәдени байланыс

орнатып, күнделікті тіршілігінен хабардар болады, қоғамдағы өз орнын тауып, бағыт-бағдарын анықтайды.

Диалог ауызекі сөйлеу тілінде де, көркем әдебиет шығармаларында да көптеп кездеседі. Алайда бұл диалогтың екі түрінде де елеулі айырмашылық барын ескерген жөн. Бірінші жағдайда қарым-қатынасқа түсушілер сөздің орын тәртібін, сөйлемнің белгілі бір құрылымдарын, сөз тазалығын сақтамай сөйлесе береді, ал көркем шығарма мәтініндегі диалогта автор мен кейіпкерлердің үлкен толғанысы арқылы көркем ой негізімен ұштасып жатады. Роман жанрын зерттеуші М.Бахтин айтқандай: «Шындықты іздеудің диалогтық әдісі дайын шындыққа ие болғысы келетін нақты монолизмге, сонымен қатар, қандайда бір шындықты білеміз деп ойлаған адамдардың сенімділігіне де қарсы қойылады. Шындық жеке адам басында туындамайды және болмайды, ол шындықты іздеуші адамдар арасында олардың диалогтық сөйлесуі кезінде туындайды» [1, 26 б].

Диалогты зерттеу бүгінгі таңдағы коммуникативті лингвистиканың негізгі нысанындарының бірі болып тұр. Жалпы диалогқа қатысты еңбектерді топтастырақ, зерттеулердің негізінен үш бағытта қарастырылғанын байқауға болады:

- диалог пен монологты салыстыру;
- ауызша диалог пен көркем диалогты салыстыру;
- белгілі бір автор шығармасындағы диалогтың сипаты.

Осы үш түрлі бағытта жүргізілген зерттеулер негізінде диалог жан-жақты ашылып, оның өзіндік прагматлингвистикалық ерекшеліктері айқындалды.

Диалог пен монологты салыстырғанда Г.Винокур, Л.В.Щерба, Л.П.Якубинский, В.В.Виноградов еңбектеріндегі диалог пен монологтың айырмашылығы, олардың өзіндік сипаттамасы туралы айтылған мәселелердің түйінін қысқаша былай тұжырымдауға болады.

– Диалог пен монолог – сөйлеудің (речь) формалары. Диалогтағы пікірлер бірінен-бірі туындап жатады.

– Диалогтағы сөйлеу басқа біреулердің, екінші бір сөйлеушінің пікірлеріне тәуелді. Монологта мұндай тәуелділік жоқ.

– Диалог пен монолог құрылысының әр басқа болуымен де айрықшаланады. Яғни, диалогқа күрделі құрмалас сөйлемдер тән емес, керісінше ол монологқа тән.

Кез келген құбылысты қарама-қарсы нысанымен салыстырғанда ғана оның сипаты ашыла түсетіні белгілі. Демек, диалогты монологпен, ауызша диалогпен салыстыру нәтижесінде ғалымдар оны әр қырынан танып, талдау жасауда нақты ғылыми нәтижелерге қол жеткізді.

Ал екінші бағатқа келсек, көркем шығармадағы кейіпкер сөзі ауызекі сөйлеу тіліне жақын. Диалогтың құрылымында қысқа мазмұнның болуымен қатар, ойдың нақтылығы бар. Сондай-ақ, эллипсис, жай және толымсыз сөйлемдер, эмоционалды-экспрессивті сөздер, жалпы ауызша сөйлеу тілінің синтаксистік құрылымы тән. Солай бола тұрса да, бұл тілдік категорияларды тең дәрежеде қарастырмау керек. Диалог ауызша сөйлеу тіліне жақын дегенімізбен, көркем диалогтың өзіндік ерекшеліктері бар. Көркем диалог – жазушы қаламымен өңделген, автор идеясына бағынатын өзіндік бояуы бар тілдік өрнек. Көркем диалогтың түрлі жағдаятқа қарай сөйлеу барысындағы диалогпен арақатынасы, оның өзіне тән ерекшеліктері бар екенін Р.А.Будагов былайша анықтайды: «Художественный диалог должен иметь определенную протяженность вовсе не обязательную для диалога в жизни; художественный диалог заранее обдумывается его создателем, чего нет в спонтанной речи; художественный диалог развивает действие, все его элементы тесно связаны и взаимосвязаны, что не обязательно для диалога в жизни; диалог в художественном тексте подчинен правилам времени, ритма и темпа, вне которых не существует художественный текст» [2, 212 б].

Үшінші бағыт – диалогқа жеке шығармашылық тұрғысынан келу – қазірде кең жайылған зерттеу түрі. Бұл бағыттағы зерттеулерде жеке автор шығармаларындағы диалогтың түрі, қызметі, ерекшеліктері сараланып, талдау, салыстыру жүргізіледі. Осы бағытта диалог кейіпкер бейнесін ашып, оның мінездемесін жасаушы қызметіне ие. Бұл ретте қазақ тіл білімі бойынша Е.Жанпейісов, М.Серғалиев, Х.Кәрімов, Б.Шалабаев, әдебиетші Б. Майтанов еңбектерін атауға болады.

М.Серғалиев зерттеулерінде диалогтың аталған қызметі қазақ жазушыларының шығармалары негізінде талданып, ашылады. Қаһарманның дүниетанымы, басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасы, сырт тұлғасы, ортасы, табиғат көріністері сынды көптеген шығарманың көркемдік қуатын арттыратын компоненттерді атай келе, ғалым: «Қандай туындының да негізгі тірегі, басты арқауы адам

екені ежелден белгілі. Сондықтан адамның ой-түйсігі, мінез-қылығы, сөзі және солардың арасындағы үйлесімділік, сәйкестілік аталған компоненттердің ішіндегі жетекшісі болса керек» деп, диалогтың қызметін айрықша белгілейді [3, 195 б].

Х.Кәрімов диалогтың «адам образын жасаудағы» қызметін оның басты қызметі ретінде қарайды. «Себебі диалог адамдар арасында, өмірде кездесетін сан қилы қарым-қатынасты бейнелеп, кейіпкерлер репликалары арқылы бір-біріне әсер етіп, адам мінезінің нақты түрде, нанымды түрде ашылуына көмектеседі, соның тілдік амалына айналады» [4,33]. Сондай-ақ, Х.Кәрімов кейіпкерлердің әңгімеге қатысу барысына қарай диалогтың үш түрін бөліп көрсетеді: *таза диалог, аралас диалог және көп дауысты диалог* [4]. Ғалымның түсіндіруінше, екі адамның сөйлесуі таза диалог, әңгімеге басқа кейіпкерлер араласып кетсе, яғни кейіпкерлер саны екіден көп болса, аралас диалог, ал егер көп кейіпкердің, бір топ адамның сөзі болып келсе, ол көп дауысты диалог деп аталады.

Орыс тіл білімінде диалог талданып, жете зерттеліп қана қоймай, көркем диалог үлгілерінің типологиясы да жасалған. Мысалы, белгілі тілші – ғалым Е.М. Галкин – Федорук еңбегінде диалогтың екі түрі аталған:

- 1) Диалог – қайшылық (противоречие)
- 2) Диалог – жинақтау (синтез)

Ал, белгілі ғалым А.К. Соловьева еңбектерінде диалогтың мынадай бірнеше түрлері берілген:

- 1) диалог – тартыс (спор)
- 2) диалог – дау (ссора)
- 3) диалог – түсінісу, ұғынысу (понимания)
- 4) диалог – үндестік (унисон)

Әдебиетші – ғалым А.В. Чичерин болса, диалогтың басқа типологиясын береді. Ол «диалогтың көркем формасы – авторлық ойдың дамуы, күрделі трагедиялық, қарама-қарсы көзқарастардың тоғыспауы, шындық болмыстың толық терең біліммен қаруланған автор ойының дамуынан шығады» дей келе, диалогтың (Достоевский романы бойынша) төрт түрін атап көрсетеді:

- 1) диалог – тергеу (допрос)
- 2) диалог – сыр (исповедь)
- 3) диалог – түсінісу, ұғынысу (понимание)
- 4) махаббат диалогы (любовный диалог)

Ал, неміс философиясында диалогтың екі түрі берілген:

- 1) поэтикалық диалог (образдылық қызметі басым)
- 2) прозалық диалог, ол өз ішінен:
 - а) теориялық – танымдық (ғылыми,сократтық)
 - ә) философиялық (ауызекі сөйлеу және характерологиялық).

Ағылшын көркем әдебиетіндегі диалогтардың мағыналық түрлері ажыратылмағанмен, шығармадағы диалогтық бірлікке баса назар аударылған. Диалогтың тар мағынасында оған тән белгілері көрсетілген: әңгімелесуші кейіпкерлер саны екіден кем болмауы керек; сөйлесушілер өзара кезектесіп отыру керек; диалогтың қандай тілде өтіп жатқанын қатысушылар түсінуі керек.

Кейбір зерттеу еңбектерінде диалогтардың түрлері, олардың типологиясы беріліп отырады. Әлеуметтік-қызметтік бағыттағы диалог:

- диалог – тергеу,
- диалог – ой-талқы,
- отбасылық – әңгіме диалог,
- диалог – мінездеме.

Ал жанрлық тұрғыда комикалық диалог, трагедиялық диалог және т.б. болып бөлінеді. Белгілі ағылшын ғалымы С.Беркнер құрылымдық және семантикалық жоспарда диалогтық бірлікке баса назар аударған.

Қазіргі тіл білімінде қарым-қатынас қызметі жеке бірліктер түрінде емес, өзара хабар алысатын саналы әрекет түрінде жүзеге асатындығы нақтыланып келеді. Тұлға аралық қатысымның, диалогты қатысымның компоненттері ретінде мыналарды атасақ болады:

- 1) сөйлеуші мен адресат;
- 2) сөйлеушінің коммуникативті ниеті, уәжі, қатысым мақсаты;
- 3) қатысым өтетін уақыт пен кеңістікке байланысты шынайылық деңгейі;

- 4) белгілі бір қоғамдық және статустық рөлі бар коммуниканттардың өзара қарым-қатынасы;
5) қатысым жағдайына сай пресуппозицияларды [5].

Осындай нақты деректерді ескере отырып, диалогқа тән ең үлкен функция түрі ретінде – ақпарат алмасу үдерісін атауымыз қажет. Біріншіден, **ақпарат алмасу үдерісі** – философиялық концептісі тұрғысынан келгенде, адамға тән табиғи белгінің бірі. Екіншіден, ақпараттың қазіргі таңдағы аса зор қызметіне байланысты «концепт» деп танылып, ғылым мен өмірдің барлық саласында белсенді болуының өзі, оның қаншалықты күрделі де маңызды концепт екендігін дәлелдей түседі.

«Ақпарат» концепт болғанымен, «диалогтың» прагматилистикалық аспектісінде хабар жеткізудің стиларалық ерекшеліктерін ғана береді. Сондықтан да, диалогтің тұрмыста қолданылатын сөйлеу түрлерін және әлеуметтік, этникалық, психологиялық көрсеткіштерін басшылыққа ала отырып, қатысым мақсатына қарай Г.Иманғалиева диалогтың 3 түрін атап, оның біріне ақпараттық диалогты қосқан [6]:

а) ақпараттық диалог. Бұған диалог – сұхбат, диалог – тергеу, диалог – хабарлама, диалог – түсінісуді жатқызған.

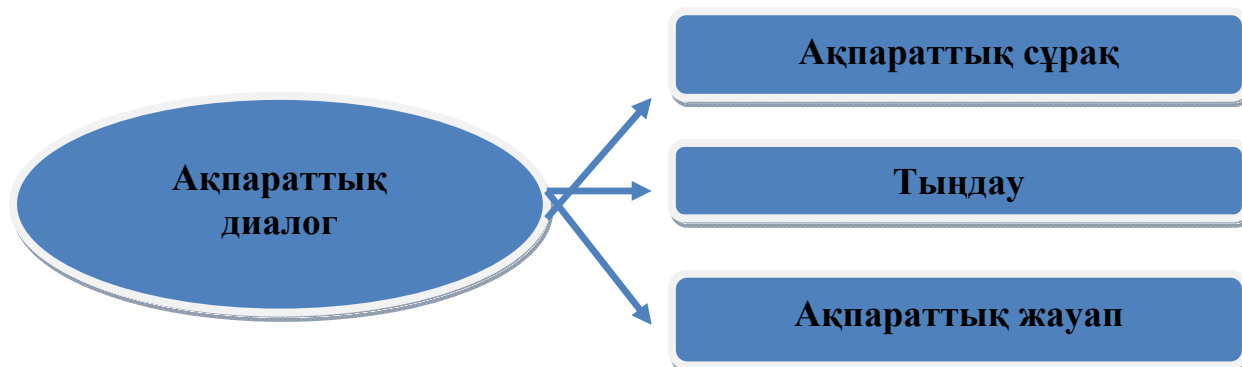
ә) прагматикалық диалог. Бұл топқа диалог – тартыс, диалог – дау, диалог – ой талқы, диалог – өтініш, диалог – ұсынысты топтастырады.

б) модальдық диалогқа: диалог – үндестік, диалог – жинақтау, диалог – сәлемдесу, диалог – қоштасу, т.б.

Диалог не монолог түріндегі қарым-қатынас күнделікті өмір салтында не арнайы кәсіп аясында түрлі құқық пен қызығушылықты, ғылыми, техникалық, саяси және басқа да ақпарат түрлерін қабылдау және жеткізу кезінде пайда болады.

Диалог құрылысының ең қарапайым формасы – сұрақ және жауаптан тұрады. Сұрақ – бұл белгілі бір нақты ақпарат негізінде қосымша ақпарат беру талап етілетін рема формасындағы жауап үлгісінің алдындағы ойлау формасы – дейді, ресей зерттеушісі Ю.А. Петров. Жалпылай алғанда, сұрақ - толықтыруды қажет ететін бөлшек білім. Сұрақ дегеніміз – бұл жауап ақпаратының бір бөлігі.

Дәл осындай негізде ақпараттық диалогтың қарапайым құрылысы төмендегідей кескінделеді:

Диалогтың табиғатының өзі диалогқа қатысушылардың бірінің сөзі екіншісінің тиісті жауап реакциясының тууына түрткі болатын репликалардың алмасуында ашылады.

Сұрақ – жауап түрінде берілген мына төмендегі Ж.Аймауытов шығармасынан алынған мысалға назар аударайық. Бұл диалогта уақыт шындығы төңкерісшілдер – кедей, батырақтардың байларға үстемдік жүргізумен байланысты көрініс табады. Шағын ғана әңгімеде бас кейіпкердің жан дүниесіндегі өзгерістер шебер бейнеленген. Мысалы: «Ештеңенің мәнісін әлі жете түсіне алмай отырған Құлтумаға: «Қаладан жолдастар келді. Кедейлерді жинап топ құрып жатыр. Орыстың да, қазақтың да байларын өкіртіп, жерін, малын кедейге әперіп жатыр. Төңкеріс деген осы» - деп, арнайы келген өкіл тәтпіштеп түсіндіреді. Сенерін де, сенбесін де білмей отырған Құлтума:

- Әй, қойшы! Болмайтын нәрсе ғой.
- Құдай біледі, рас. Ойнап тұр дейсің бе?
- Е, байлар оңайлықпен малын, жерін беріп отыра ма?
- Оңайлықпен беруші ме?! Күшпен тартып әперіп жатыр.

- Олардың малы баянды бола ма? Ертеңгі күні қайта алып қоймай ма?
- Атасының басы» [7, 177].

Кедей-кепшіктердің үстем тап өкілдеріне ашу- ызасы шексіз болғанмен ашынууды көрсету де таңсық жағдай емес. Ал тізесі батқан күштілердің алдындағы тасынууды, кек қайтаруға ұмтылуды бейнелеу – жаңалық.

Ж.Аймауытов қолданысындағы диалогтардың психологиялық-эмоционалдық қызметі адамдар санасындағы осы өзгерістерді суреттеуде айрықша көзге түседі:

- Мынауың шын ба?
- Сен өзің ақымақ екенсің ғой?
- Бірдемесіне ілініп кетеміз бе?
- Ой, жүр, қорқақ сорлы. Жүр, барған соң, көрерсің [7,117]

Жазушы әңгімелерінде диалогты ұтымды келтіруде кейіпкер санасына түскен сәуленің нәтижесі арқылы адамның жаңа бір әлеуметтік шындықты тану құбылысын сезім аясымен байланыстырып, оның жалпы рухани дүниетанымдық өзгерістерінің сырын ашып көрсетеді.

Ақпараттық диалогтың «диалог – тергеу», «диалог – сұхбат» сынды түрлері көптеп кездеседі. Бұл аталған диалог түрлерінде ақпараттық сұрақ пен жауап аясында диалогқа қатысушылардың прагматикасы іске асып, орындалатынын аңғаруға болады. Мәселен, қазақ киносының алтын қорындағы «Қыз Жібек» фильмінде «диалог – тергеу» өз мақсатына жетеді:

- Қатынжанды екенінді көрдік, кел енді білек күшін сынап көрейік!

.....

- Жарайсың, Төлеш!
- Ә, солай ма?!
- Жігіт екенсің....
- Сіз мана маған қыз алдында қыр көрсете сөйледіңіз ау дейм?
- Иә, арқаңа батқаны енді білініп келе ме?
- Жоға да, еркек пен еркек еркекше сөйлесетін шығар деп ойлаушы ем...
- Мен немене, қатындарша сөйлестім бе?
- Бет тырнай сөйлеуіңізге қарағанда қатындардан алыс дей алмас ем.

Ақпараттық диалог қарым-қатынас барысында өрбиді, мазмұны жан-жақтыланады. Күнделікті қолданыста ақпараттық диалогтың аясы кең. Тілдік тұлғалар арасында ақпараттық диалогтың *диалог-түсінісу* түрі белең алған. «Диалог – түсінісу» барысында коммуникацияға түсушілер ақпарат алмаса отырып, сол диалог арқылы көздеген мақсат орындалады. Ақпараттық диалогтың бұл қолданысын төмендегі диалог аша түседі:

- Жібекжан, арамызда жатқан мынау зербелдікке қарағанда...
- Екеуміз асау Ақжайықтың екі жақ жағасында тұрғандай көрінеміз бе?
- Иә. Екі жақ жағасында тұрғандаймыз. Даусымыз да жетед, үніміз де қосылар, әттең су терең, дүлей толқындар алай-дүлей, өткел жоқ.
- Өткелсіз судан құлаштай сермеп жүзіп өт демейтін бе ед?
- Деуіне депті ау, бірақ сол дүлейді сен де біліп қойшы! Әкем мені сенің еліңмен достасуға жіберген жоқ, шауып әкелуге жұмсаған.
- Онда сенің ел шабатын жасағың қайда? Жасырғаның ба, қалай?
- Мана төбе басында естідің бе, жоқ па, мен бейбақтың арманы жауластыру емес, елдестіру. Жасағымды жолдан қайтарып жібердім. (Қыз Жібек фильмінен үзінді...)

Диалог қос бағыттағы коммуникативті үдеріс, диалогтың әр қатысушысы субъект және сол мезетте диалог әрекетінде объектісі де болып табылады. Диалогтың басты белгісі сөйлеуші мен тыңдаушы кезегі ауысып отырады. Сондықтан қарым-қатынас барысында ақпараттық диалог алдыңғы орынға шығады. Атақты жазушы Антуан Сент Экзюпери айтқандай: «...қарым-қатынас адам баласына тиесілі дәулеттің бірі болып саналады». Ал қарым-қатынас мәселесі диалогқа келіп тірелетіні анық.

Қорыта келгенде, қазақ тіл біліміндегі диалог мәселесі әдебиеттану ғылымындағыдай жете зерттелмеген. Диалогқа арналған құнды теориялық зерттеулер тіл білімінде аздық етеді. Ауызекі сөйлеу тілі мен көркем шығармадағы диалог мәселесі ғылыми зерттеу еңбектерге нысана боларлық күрделі әлем. Қазіргі ғаламтордың үздіксіз дамуы мен қолданылу аясының кеңеюі оны бүгінде

ғылым әлеміндегі ғылым мен білім апаратын жеткізуші тасымалдаушы ең үлкен құрал дәрежесіне көтеріп отыр. Бұл ретте әлеуметтік желілердің түрлі формасында апарат алмасудың диалогтық сипаты тіл білімінде зерттеуді қажет ететін мәселе. Мұндай лингвистикалық зерттеу болашақтың ісі.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худ. литература, 1975. – 500 с.
- [2] Будагов Р.А. Писателей о языке и язык писателей. – М.: Изд. МГУ, 1984. – 280 с.
- [3] Серғалиев М. Келісті сөз – көркемдік кепілі // Жұлдыз. – 1975. – № 11. – 195-200 б.
- [4] Кәрімов Х. Қанатты тіл. – Алматы: Санат, 1995. 144 б.
- [5] Қаңлыбаева Ж.С. Коммуникативтік акт шеңберіндегі жауап репликаның қызметі. – Алматы, 2006.
- [6] Иманғалиева Г.С. Типология диалога (на материале казахского и русского языков. – Алматы, 1999.
- [7] Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1997. – Т. 2. – 270 б.

REFERENCES

- [1] Bahtin V.V. Voprosi literatury i estetiki. Hud. literatura, 1975. 500 s.
- [2] Budagov R.A. Pisateley o yazyke i yazyk pisateley. M.: Izd.MGU, 1984. 280 s.
- [3] Sergaliev M. Kelisti soz – korkemdik kepili // Juldzy. 1975. № 11. 195-200 b.
- [4] Karimov H. Kanatty til. Almaty: Sanat, 1995. 144 b.
- [5] Kanlybaeva J.S. Kommunikativtik akt shenberindegi jauap replikanin kyzmeti. Almaty, 2006.
- [6] Imangalieva G.S. Tipologiya dialoga (na material kazakhskogo I russkogo yazikov). Almaty, 1999.
- [7] Aimaurov J. Bes tomnik shigarmalar jinagy. Almaty: Gylym, 1997. T. 2. 270 b.

ПРАГМАТИКА ИНФОРМАЦИОННОГО ДИАЛОГА

Т. Б. Рамазанов

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: диалог, монолог, информационный диалог, устно-разговорная речь, слова персонажа, художественный диалог.

Аннотация. В статье рассмотрены виды диалога и прагматические особенности информационного диалога. В отношении между людьми роль диалога велика и является особо нужным видом коммуникации. Информационный диалог развивается в отношении, содержание рассматривается разносторонне. В повседневном использовании сфера употребления диалога широка. В статье о видах диалога прагматика участников диалога происходит в рамках информационного вопроса и ответа, и приводятся конкретные примеры к их взаимодействию.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 352 – 358

THE COGNITIVE MODELS OF «WAR» CONCEPT IN MURATBEKOV S. STORIES

K. B. Sarbasova, T. B. Kulyntaeva

Zhetysay state university named Zhansugurov I., Taldykorgan, Kazakhstan.

E-mail: bazarbekovna54@mail.ru, togzhan_kulintaeva@mail.ru

Key words: concept, knowledge, war, pattern, frame, linguistic unit, conceptual framework, token, logical information concept.

Abstract. In the article is made an attempt of conceptual analysis of some works of S. Muratbekov. It is argued that the concept of "war" – is a complex structure. In stories and novels of S. Muratbekov were determined the following cognitive models of concept as "war": "war – death", "a war – suffering", "a war – a life poison, a fate", "a war – nostalgia, a dream", "a war - poverty".

In a concept view of "a war" the author successfully used language units such are: epithet, metaphor and idiom. In works of a writer for characterization of the concept "war" symbolic lexical units have lexemes: "a funeral (mourning paper)", "a damped war", "fascist".

It is established that in concepts system of a writer a content of concept "a war" is studied from stories – novels of a writer one can learn internal structure of a "war" concept, which has cognitive and national meaning.

Determination of a concept structure "a war" in works of a writer, the study of considering concept with cognitive side and an acquaintance with a life, a world, and the views of a writer lets you know its conceptual view of the world.

УДК 811.512.122.373

С. МҰРАТБЕКОВ ӘНГІМЕ-ПОВЕСТЕРІНДЕГІ «СОҒЫС» КОНЦЕПТІСІНІҢ КОГНИТИВТІК МОДЕЛЬДЕРІ

К. Б. Сарбасова, Т. Б. Кулынтаева

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған, Қазақстан

Тірек сөздер: концепт, таным, соғыс, модель, фрейм, тілдік бірлік, концептілік құрылым, лексема, логикалық ақпарат, ұғым.

Аннотация. Мақалада С. Мұратбековтің бірнеше шығармасына концептуалды талдау жүргізілді. «Соғыс» концептісі күрделі құрылым екені аңғарылды. Жазушының әңгіме-повестеріндегі «соғыс» концептісінің «соғыс – өлім», «соғыс – қайғы-қасірет», «соғыс – өмір уы, тағдыр», «соғыс – сағыныш, арман», «соғыс – жоқшылық, кедейлік» когнитивтік модельдері анықталды.

Автор «соғыс» концептісін беруде эпитет, теңеу, фразеологизм, метафора сынды тілдік бірліктерін ұтымды пайдаланғаны айқындалды.

Жазушы шығармаларындағы «соғыс» ұғымына қатысты «қаралы қағаз», «қу соғыс», «фашист» тәрізді лексемалар символдық мән иеленіп, «соғыс» концептісін сипаттайтыны аңғарылды. Жазушының танымдық білімдер жүйесіндегі «соғыс» концептісінің мазмұны түрлі қырынан көрініс тапқаны зерделенді. Жазушының әңгіме-повестеріндегі «соғыс» концептісінің ішкі құрылымы арқылы ұлттық ұғым-түсініктердің танымдық элементтерін ұғынуға болатыны қарастырылды. Жазушы шығармаларындағы «соғыс» концептісінің құрылымдарын анықтау, танымдық тұрғыдан зерделеу оның өмір, әлем, тіршілік жөніндегі концептуалды тұжырымдарын анықтауға жол ашты.

Белгілі қаламгер С.Мұратбеков әңгіме-повестері - танымдық білімдер жүйесін танытатын бірден бір арна. С.Мұратбеков әңгіме-повестеріндегі танымдық білімдер жүйесін зерделейтін концептінің бірі – “соғыс” концептісі. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «соғыс» сөзіне мынадай анықтама береді: Соғыс 1. *Мемлекеттердің және бір-біріне қайшы таптардың арасындағы болатын қарулы күрес, ұрыс.* Соғыс 2. 1. орт. етіс. *Соқ-ыс. 2. Ұрысу, шекісу; түйісу* [1]. Жазушының шығармаларына арқау болған Ұлы Отан соғысы. Адамзат баласына үлкен қайғы-қасірет әкелген Ұлы Отан соғысын шығармаларында көрсетуде автор өзінің аялық біліміне сүйенеді.

Жалпы тілдік қолданыста “соғыс” концептісін бейнелеуде күрес, қару-жарақ, шабуыл, шайқас, жарақат, жанын қию, жеңіс т.б. тілдік бірліктері жиі қолданылады. Ал С.Мұратбеков әңгіме-повестерінде “соғыс” концептісі түрлі қырынан танылып, бірнеше концептілік құрылымдардан құралып, жазушының өзіндік көзқарасын танытады. «Соғыс» концептісі туралы орыс ғалымы Л.Бенедиктова: «Концепт «война» как многомерное смысловое образование моделируется нами в виде фрейма как модели для измерения и описания знаний (ментальных репрезентаций), хранящихся в памяти людей» деген тұжырым жасайды [2,9]. Біз де осы пікірді қолдай отырып, жазушының бірнеше шығармасын осы тұрғыдан қарастырдық.

Ауыл өмірі - жазушының шығармашылығының дінгегі десек те болады. Ауыл өміріне, оның ішінде соғыс жылдарындағы ауылдың тұрмыс-тіршілігі, жоқшылық, азап, зорлық, зомбылық фреймдері арқылы көрініс тауып отырады. Жазушының «Жабайы алма» повесі, «Жусан иісі» әңгімесінде соғыс жылдарындағы халықтың бастан кешкен ауырпалықтарын ешбір бояусыз, асыра сілтеусіз көз алдымызға алып келеді. Жазушы шығармашылығы шынайылығымен, тілінің жалпы жұртқа ұғынықты, түсінікті, ретті баяндалуымен ерекшеленеді.

Жазушы шығармаларындағы «соғыс» концептісі фразеологизмдер, теңеу, эпитеттер, сөздердің метафоралануы жазушының танымдық білімдер жүйесіндегі «соғыс» концептісінің аясына енетін мынадай когнитивтік модельдерді анықтауға мүмкіндік берді.

«Соғыс» концептісінің когнитивтік модельдері

«Соғыс – өлім» когнитивтік моделі. Соғыс концептісін сөз еткенде «өмір», «өлім» концептілері қатар жүретіні мәлім. Соғыс дегенде ең алдымен оқырман санасын өлім сөзі ұялайтыны ақиқат. «Дүниежүзіндегі қай ұлтқа қатысты алсақ та, ғаламның тілдік бейнесіндегі «соғыс» макроконцептісінің өзегінде «өлім» концептісі тұрады. Себебі соғыстың басталуы, жүргізілуі және аяқталуы сияқты кезеңдерінің қай-қайсысы да адам өлімімен тығыз байланысты. Кісі өлімінсіз соғысты елестету тіпті де мүмкін емес. Сондықтан тіл ұстанушының когнитивтік базасында соғыс – адамзат өміріне төнген қауіп ретінде орныққан» [3, 11-12].

Жазушы әңгіме-повестерінде «соғыс» концептісінің құрылымы қаралы қағаз келуімен өлім көрінісін береді. Мысалы: *Әскерден біртіндеп ер-азаматтар қайта бастады. Бәрі жаралы боп қайтқандар: бірі қолынан, бірі аяғынан, бірі қабырғасынан, бірі көзінен айырылғандар... Қаралы қағаздар келіп жатты*(«Жусан иісі» әңгімесінен).

– *Бәрі аман, бәрі жақсы. Ешқандай хат келген жоқ, – деймін мен, бірақ көзіне тура қарап айтуға жүзім дауаламай, теріс айналдым. Тоқтардан келген қаралы қағаз есіме түскенде жүрегім суылдап қорқып кеттім* («Жабайы алма» повесінен)

Әкесінен **қара қағаз** келгенде анасы екеуі осы долана ағашының түбінде отырып, көрісіп жылап еді. Балалығы ғой сонда жылап отырып, долана жегені есінде («Біреу» әңгімесінен).

Жаз ортасы. Аңызға жел ұйымтқи соққан ыстық күннің бірінде біздің ауылға тағы бір қаралы қағаз келді. Бұл жолғы **қаралы қағаз** ешкімнің үйінен зарлы жоқтау айтатын дауыс шығарған жоқ. Бұл жолғы қаралы қағаз, көшеде ойнап жүрген балалардың ең соңында, белі бос штанының ауын бір қолымен көтере ұстап, сол аяғын көлденеңінен сүйрете солтақтай жүргізген күйде: «Ей, тоқтаңдаршы, мен сендерге кешегіден де қызықты ертегі айтамын», – деп жалына дауыстай жүргізген Аянға келген еді («Жусан иісі» әңгімесінен).

Ауыл адамдарының қорқыныш үрейін тудыратын соғыстан келетін қаралы қағаз әр адамның жүрегіне жазылмас жара салып, қайғылы күйге түсіргені ақиқат. Жазушы *жүзім дауаламай, теріс айналдым* фразеологизмдерін қолдану арқылы кейіпкердің психологиялық жай-күйін береді. Зарлы жоқтау эпитеті де соғыс концептісінің танымдық мазмұнын айғақтап тұрғандай.

Автор *ащы дауыс, зарлы қоңыр дауыс, төбе құйқаны шымырлатып жоқтау айтқан дауыс* деген тілдік бірліктер арқылы қазаққа тән болмысты аңғартумен қатар, өлімнің қиындығын сипаттап береді. Мысалы:

Кенет бүкіл ауылды шулыға шыққан ащы дауыстар селт еткізді. Төбе құйқаны шымырлатып жоқтау айтқан дауыстар. Аяанның үйінен шығып жатыр(«Жусан иісі» әңгімесінен).

Зарлы қоңыр дауыс өне бойымды дірілдетіп жіберді. Көз жасының ыстық болатынан мен сонда бірінші рет сездім («Жабайы алма» повесінен).

«Жусан иісі» әңгімесіндегі Аяанның қызықты әңгімелерінің бәрі жетім бала, оның арман-тілегі ертегі оқиғасымен келеді. Жетімдіктің дәмін, өмірдің ащысын, тауқымет соғыстың зардабын баяндайды.

«Соғыс-қайғы-қасірет» когнитивтік моделі. Жазушы шығармаларында «соғыс» концептісі өзара шектес «өлім», «өмір», «қайғы» концептілерімен байланысты түрлі тілдік бірліктер арқылы репрезенттелген. Автордың танымдық білімдер жүйесінде әке-шешесінен, туыс-туғанынан, сүйгенінен айырылған кейіпкерлердің жан-ахуалынан көрініс тапқан.

«Жабайы алма» повесіндегі басты кейіпкердің бірі Назираның монологында өмірдің ащы уы, жалғыздық, тағдырға налу, қасірет шегуі байқалады.

Неден осыныша бақытсыз болдым. Неден осыныша сормаңдай едім. Жарық дүние-ау, қай күні ғана қырсығыңа шалынып тудым екен. Әкеден айырылғаным анау, сүйгенімнен айырғаның мынау... Неден жаздым?.. Неден?.. («Жабайы алма» повесінен).

Жанына батқан қайғыға **қабырғасы қайысып, егіле жылап зар иледі.** («Жабайы алма» повесінен).

Қазақ халқының танымында асқар тауы құлау – «тірегінен айырылу, арқа сүйері жоқ, жағдайсыз күйге ұшырау» тілдік бірліктері әкені асқар тауға теңеп, одан айырылғанның қаншалықты қиындығын тіл арқылы білдіріп отырған. «Жабайы алмадағы» Назираның әкесінен айырылуы орны толмас қайғы.

Автор қолданып отырған *қабырғасы қайысу, егіле жылау, зар илеу* тұрақты тіркестері кейіпкердің хал-ахуалын бейнелеуде ұтымды қолданыс тапқан және «соғыс – қайғы-қасірет» когнитивтік моделін құрайды.

Енді бір ретте автор кейіпкерін панасыз, қамқоршысыз күйін, қайғыдан қан жұтып жүргенде жан ашыр ешкімнің болмағанын былай суреттейді:

Үйге қайтып оралғам. Әжем сол әліндегі құдайға біресе налып, біресе жалбарынып, зар еңіреген күйінде байыз таппай жүр екен. Оған қосылып тұс-тұстан кішкене балалар ұлардай шулап жүр. Менен басқа бас көтерер Нәзира әпкемді іздеп шығар ешкімнің жоғы белгілі («Жабайы алма» повесінен).

Автор қолданысындағы зар еңіреу, байыз таппау, бас көтеру фразеологизмдері арқылы кейіпкерінің басындағы қайғыны, дәрменсіздіктің зардабын, қайғының уын дөп басып көрсетеді.

«Жабайы алма» повесінде қайғы, соғыстың зардабы бір ғана адамның басында емес, барша халықтың басындағы зілзала екендігі баян етіледі. Осылай соғыс макроконцептісінің танымдық аясы кеңейе түседі.

Бұ қалай, Нұғыман-ау, соғыс болса мынау күннен-күнге арқаға аяз батып қыса түсуде. Бәрін майданға жөнелтсек екен дейміз, атың өшкір жауды тезірек жеңсек екен дейміз. Бәріміздің жұтып отырған уымыз да бір, қайғы-қасіретіміз, тілегіміз де бір.. («Жабайы алма» повесінен).

Жалпы, жазушының қабылдауында сөз ішкі күйзелісті сыртқа шығару ғана емес, сол күйзеліс қайғы-қасіреттің себепшісі бола алатын сиқырлы күш көзі де.

«Соғыс- өмір уы, тағдыр» когнитивтік моделі.

Көркем шығармада адам тағдыры көп жағдайда өмірдің адам перзентінің мойнына артқан жүгі. Өмірінің сәтті-сәтсіз болуы, көздеген бақыты немесе көрген қорлығы, өкініші-реніші сияқты жағдайларда көп кездеседі.

Көркем шығармада адам тағдыры бірінші орында болады. Яғни халық болмысын ашу кейіпкер тағдырын танудан басталады. Адам өмір сүрген, тіршілік еткен орта туралы жазушыларымыздың шығармаларында кейіпкерлердің өмірі тағдырлары толғандыратын оқиғалар. Әр дәуірдің өз шындығы бар, сол дәуірдегі адам тағдырын, қоғамды копару-төңкеру арқылы көркем шығарма туындайды.

Сол сияқты Сайын Мұратбековтің әңгіме-повестеріндегі «соғыс-өмір уы, тағдыр» концептілік құрылымы да сол қоғамдағы болып жатқан оқиғалар тізбегінен ақпарат беріп, сол дәуірдің шындығын, кейіпкердің психологиялық жай-күйін білдіреді. Мысалы:

Көл-көсір аққан көздің жасы. Ыстық жас. Қорс-қорс етеміз. Әжем айтпақшы: «Уһ, дүние, жалған-ай!..» Енді қайтып еш уақытта әкемізді, шешемізді көрер күн жоқ қой!.. Қайран әке!..Қайран шеше!..Көке!.. Көке!..Ана!Ана! Седерден айырған сұм тағдыр неткен опасыз еді?! Зар илетіп, зар еңіретіп қалай қиып кеттіңдер?! Зәбір көріп, жапа шегіп, зар еңіреп жүрсін дедіңдер ме?! Неге? Неге, бізді тастап кеттіңдер?! («Жабайы алма» повесінен).

Автор ыстық жас, жалған дүние, сұм тағдыр эпитеттері және зар илетіп, зар еңіретіп, зәбір көріп, жапа шегіп сынды тілдік бірліктер арқылы «соғыс» концептісінің мазмұнын сипаттаушы өріс құрайды.

Енді бірде кейіпкер танымында соғыс – өмір уы, қабырғаны қайыстырар зардап әкелген жазылмас жара.

Қу соғыстың бесіктен беліміз шықпай жатқанда-ақ біздің жүргемізге салған жарасы қаншама еді. Сол жараның тыртығы өмір бойы удай сыздап, жанға батып өтер-ау. Еш уақыт ұмытылмас. Асыл салар балғын шағымызда тағдыр біздің қабырғамызға да бар зілін салды ғой («Жусан иісі» әңгімесінен).

Қу соғыс, жараның тыртығы, удай сыздап, қабырғаға бар зілін салды сынды фреймдер арқылы санадағы логикалық факт бейнеленеді. Ал автор қолданысындағы бесіктен белі шықпау, жанға бату тұрақты тіркестері соғыс көрінісін еңкейген қарттан, енбектеген балаға дейін тартып, уын ішкенін бейнелеуде қолданған.

Адам мен табиғат қашан да етене жақын. Ендеше, жазушы танымындағы «соғыс» концептісінің мазмұнын аша түсу үшін «жетімдік» микроконцептісі қатар қамтылады. Мысалы: *Әкеден*

де, шешеден де айырылған жетімдік тақсыретінің аяздай қарығанынан ба, сол жылғы қыс айрықша қатал, қытымыр болып еді («Жабайы алма» повесінен).

Автор соғыс салған жараны одан әрі аша түсу үшін Қанаттың монологын былайша береді:

Енді, міне, Көбегеннің жалғыз аяқпен секектегенін көргенде, соғыс дегеннің тірі адамды қандай күйге түсіретінін ұққандай боп тұрмыз. Екі қолы, екі аяғы емес, жалғыз аяғынан айырылған адамның мынандай мүшкіл халін көргенде, **төбе шашымыз тік тұрды. Неткен қорлық! Соғыс дегеннің ауыртпалық, аштық-жалаңаштық, жетімдік-жесірлік ғана емес, адамның кәдімгі қол-аяғы бүп-бүтін, төрт мүшесі түгел, сау адамның кісі аярлық кемтар күйге, пақыр күйге түсу екенін осы сәтте анық түйсініп тұрдық** («Жабайы алма» повесінен).

Соғыс- адамзатқа қайғы, қасірет, өмір уын іштіріп ғана қоймай, зардап тартқызып, мүшкіл халге түсіретін де алапат нәрсе. Жазушы бұл жайды «Жабайы алма» повесіндегі соғыстан жалғыз аяғынан айырылып келген Көбегеннің халін баяндауда көрсеткен.

Қанаттың монологында, яғни кейіпкердің танымдық білімдер жүйесінде соғыс ауыртпалық, аштық-жалаңаштық, жетімдік-жесірлік ұғымдарын қалыптастырып қоймай, *аярлық кемтар күйге, пақыр күйге түсу* тағдырдың жазмышы, өмір уы екенін де танытып отыр. Автор қолдасындағы *төбе шашы тік тұру, қорлық, ауыртпалық, аштық, жетімдік, кемтар күй, пақыр күй* фреймдері арқылы санадағы логикалық ақпаратты сыртқа шығарады.

Неге біз сондай болдық? Жалғыз үй шал-кемпірге не үшін қиянат жасадық сонда? Жазығы не еді олардың? Неге ?.. Неге? Бәлкім балғын балалығымызға **жара салған** соғыс кінәлі шығар, **күтімсіз өскен жабайы алмадай ащы** болуымыз да содан шығар, жабайы алманың тісті қамап сырқырататыны тәрізді **жанға батар** қылықтар істеуіміз де содан шығар? («Жабайы алма» повесінен).

Жазушы қолданған *жара салу, жанға бату* тұрақты тіркестері мен *күтімсіз өскен жабайы алмадай ащы* тілдік бірліктері - повестің ең түйіні, жазушының ойын оқырманына жеткізу құралы. Повестің «Жабайы алма» деп аталуы да осыдан түйінге сай келеді.

«Соғыс - сағыныш, арман» когнитивтік моделі.

Жазушы әңгіме-повестерінде «соғыс» концептісін құрайтын танымдық білімдер жүйесі ауыл балаларының соғыстағы әке-ағаларын, туған-туыстарын, жақындарын сағына хат жазуға талпынғандарынан, немесе ойын арасында соғыстағы фашистерді қыруды, жеңісті аңсауды армандауынан туындайды. Мысалы:

- Барлық әріптерді тезірек неге үйретпейді екен. Шіркін, ағама **хат жазар** едім, - деп күңкілдейтін («Жусан иісі» әңгімесінен).

Күнде сабақтан кейін үйіне келісімен төр алдына етпетінен түсіп, сиялы қарандашты тілімен жалап қойып, бет-аузын сия ғып ағасына хатты үсті-үстіне жазатын да жататын («Жусан иісі» әңгімесінен).

- Ух, шіркін, сондай семсерім боп мен де соғысқа барсам, фашистерді **бауша қияр** едім, - деп тістенетін Есікбай.

Мұнан әрі соғысқа баруды, фашистерді қыруды, сөйтіп әке-ағаларымызды тауып алуды өзімізше сөз етіп, **тәтті арманға** шоматынбыз («Жусан иісі» әңгімесінен).

Берілген мысалдардағы *хат жазу, бауша қию, тәтті арман* фреймдері соғыс концептісінің мазмұнын ашатын тіркестер.

Жазушы шығармаларында жетім-жесірдің өмірі көп баяндалады. Осындай кейіпкердің бірі - «Жеңеше» әңгімесіндегі Қамар. Ол соғыстан қаралы қағаз алса да, жолдасын жоққа санамай, оның өліміне мойынұсынбай, күтіп, сағына-сарғая күтеді. Мысалы: **Жесір жүрегі** лықси толып сыздаған мұңмен сағынып сарғаяды. Осыдан ширек ғасыр бұрын – кешегі **сұрапыл соғыс** кезінде кебенек кигізіп, майданға өз қолынан аттандырған **асыл азаматын** содан бері бір минут та **көңілінен таса қылмай, сарғая** күтіп сағынғанын айтады Қамар жеңгей («Жеңеше» әңгімесінен).

Ал сенің қырықтан енді ғана асқан өміріңнің тең жарымы **сарғаюмен, шермен өтіп келе жатқанын мен жақсы ұғынамын. Сені сабағыңнан ерте үзін, көктей солғызған соғысқа ылғи да көзім жасқа толып лағнет айтамын**(«Жеңеше» әңгімесінен).

Жесір жүрек, сұрапыл соғыс, көңілінен таса қылмау, сарғаю, шер, сабағынан ерте үзу, көктей солу тілдік бірліктер арқылы жазушы кейіпкердің жан күйзелісін, ішкі арман-аңсарын бейнелеуде қолданылады.

Автор «Жабайы алма» повесіндегі Ырысбектің бір жыл бұрын қаралы қағаз келсе де, туған ауылына қайтып оралуы ауыл адамдарына қуаныш сыйлап, қан майданда жүрген туғандарына сағынышын, үзілмес үмітке жетелегенін былайша суреттейді:

– Байғұс-ай, тірі екен-ау!..

– **Дәм-тұзы таусылмаған** ғой.

– Менің құлыным да бір күні өстіп жетіп келер кез болар ма екен, дүние-ай!..

– Ей, **әмірі күшті жаратқан...** («Жабайы алма» повесінен).

Қазақ халқының танымында қашанда жаратқанға жалбырыну, шүкірлік ету, тәубеге келу, жоғын Алладан сұрау түсінігі берік қалыптасқан. Жоғарыдағы диалогта **дәм-тұзы таусылмаған, әмірі күшті жаратқан** фреймдері «соғыс» концептісінің мазмұнын аша түскен.

«Соғыс-жоқшылық, кедейлік» когнитивтік моделі. «Жоқшылық» мәнінде киер киімі, ішер тамағы жетіспейтін, күнкөрісі қиын адам, немесе халық деген этномәдени менталдық ұғымды білдіреді. Соғыс кезінде кедейлік, жетіспеушілік ұғымдары заман ағымымен көрініс табуы заңды да. Себебі, алапат соғыс кімге болса да жара салып, өз зардабын бірнеше қырынан тартқызды. Осындай көріністі мына мысалдан байқаймыз: **Балалардың көбінің киім-кешегі алым-жұлым, жыртық-тесік, шарық-шоқайларынан не өкшесі, не баппайлары көрініп жүреді** («Жабайы алма» повесінен).

Баппайдың кемпірі шалы екеуіне ғана май бөктіріп, талқан шылайды да, «сенің тісің бар ғой» деп Аяанның алдына бір уыс қуырған бидайды төгеді. Міне, Аяанның кешкі қорегі осы(«Жусан иісі» әңгімесінен).

«Жылмаңдар, балапандарым, апаларың қазір келеді» деп бізді жұбаттың. Біздің қарнымыздың ашқанын айтып шуылдасып, онан әрмен жыладың. Жүріңдер деп сен бізді өз үйіңе ертіп апардың. Жарты таба нанды алып бізге бөліп бердің де, өзің біздің қомағайлана асаған түрімізге қарап, әуелі күлдің, онан соң қабағың түйіліп, мұңайып отырып қалдың. «Балапандарым-ай, седерді де шулатты-ау соғыс деген қу пәле» дедің («Жеңеше» әңгімесінен).

Автор қолданған **алым-жұлым, жыртық-тесік, бір уыс бидай, соғыс деген қу пәле** фреймдері арқылы бейнелеп, ғалам бейнесінің автордың когнитивтік санасындағы үзігін, аялық білім қорын анықтауға мүмкіндік береді.

Қоғамда болып жатқан өзгерістер сол қоғамда өмір сүріп жатқан адамдардың санасында, таным-түсінігінде берік орын алып қалады. Сол жылдардағы сұрапыл соғыс С.Мұратбеков шығармаларындағы ауыл балаларының санасында өз таңбасын қалдырған. Мысалы:

Арам шөптер астықтан гөрі биіктеу өсіп кетіпті: алабота, сасыр құрай, сиырқұйрықтар мен мұңдалап анадайдан көрініп тұрады, орақты қылышша сермеп қиып түсіреміз де мәз боламыз: өзіміз ұрыс даласындағы батырлармыз да, арам шөптер – фашистер («Жабайы алма» повесінен).

Сөйтіп, бір күнге арқамыз босап, демалыс алып, көшенің ортасында ойынға кірістік: доп қудық, асық ойнадық, одан екіге бөлініп, қызылдар мен ақтар боп соғыстық («Жабайы алма» повесінен).

Жоғарыдағы мысалдарда тілдік бірліктер метафораланып, соғыс концептісінің түрлі қырын көрсетіп тұр.

Өкелерін бір көруге, иығына асылып еркелеуге зар болған балалар оған кінәлі Гитлер және балалардың түсінігінде ол «жауыздықтың», «қатыгездіктің» бейнесіне айналғанын мына мысалдан байқаймыз:

Сауысқан, қарға атпас бұрын әуелі нысана көздеп жаттығып алмақ болып клубтың есігіне қарай күйемен Гитлердің суретін салып, соны көздеп атып ойнауға кіріскенбіз. Клубтың арт жағынан тор жорғасымен ентелетіп Байдалы шал шыға келгенде, апыр-топыр қаша жөнелдік («Жабайы алма» повесінен).

Қорыта келгенде, С.Мұратбековтің бірнеше шығармасына алғаш рет концептуалды талдау жүргізуді мақсат тұттық. Жазушының әңгіме-повестеріндегі «соғыс» концептісінің аясы, «соғыс – өлім», «соғыс – қайғы-қасірет», «соғыс – өмір уы, тағдыр», «соғыс – сағыныш, арман», «соғыс – жоқшылық, кедейлік» когнитивтік құрылымы анықталды. Жазушы шығармаларындағы «соғыс» ұғымына қатысты «қаралы қағаз», «ку соғыс», «фашист» тәрізді лексемалар символдық мән иеленіп, соғыс концептісін сипаттайтыны айқындалды. Жазушы қоғамдағы түрлі шайқастар (соғыстар) адамзат баласының санасына өз таңбасын қалдырып отыратынын оқырманына жеткізе білді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] <http://mtdi.kz/tusindirme-sozdik>
- [2] Қасенов Е.С. Тілдің қатысымдық және танымдық табиғаты. – Алматы, 2013. – 248 б.
- [3] Шаңбай Т. Ұғым мәдениеті. – Алматы: Раритет, 2009. – 352 б.
- [4] Мұратбеков С. Таңдамалы шығармалар жинағы. 1–2-т. – Алматы: Қазығұрт, 2003.

REFERENCES

- [1] <http://mtdi.kz/tusindirme-sozdik>
- [2] Kasenov E.S. Tildin katysumdik zhane tanimdik tabigaty. Almaty, 2013. 248 b.
- [3] Shanbai T. Ygym madeniety. Almaty, 2009. 352 b.
- [4] Myratbekov S. Tandamalu shugarmalar zhinagu. 1–2 t. Almaty: Kazigyrt, 2003.

КОГНИТИВНЫЕ МОДЕЛИ КОНЦЕПТА «ВОЙНА» НА РАССКАЗАХ-ПОВЕСТЯХ С. МУРАТБЕКОВА

К. Б. Сарбасова, Т. Б. Кулынтаева

Жетысуский государственный университета им. И. Джансугурова, Талдыкорган, Казахстан

Ключевые слова: концепт, познание, война, модель, фрейм, языковая единица, концептуальная структура, лексема, логическая информация, понятие.

Аннотация. В статье делается попытка концептуального анализа некоторых произведений С. Муратбекова. Утверждается, что концепт «война» – это сложная структура. В рассказах и повестях С. Муратбекова были определены следующие когнитивные модели концепта «война»: «война – смерть», «война – страдание», «война – жизненный яд, судьба», «война – ностальгия, мечта», «война – бедность».

В представлении концепта «война» автор успешно использует такие языковые единицы, как эпитет, метафора, фразеологизм. В произведениях писателя для характеристики концепта «война» символическое значение имеют лексемы: «похоронка (траурная бумага)», «проклятая война», «фашист». Установлено, что в системе концептов писателя содержание концепта «война» изучается с разных сторон. Рассмотрено, что через рассказы-повести писателя можно познать внутреннюю структуру концепта «война», имеющего познавательное и национальное значение.

Определение структуры концепта «война» в произведениях писателя, изучение рассматриваемого концепта с познавательной стороны, знакомство с жизнью, миром, взглядами писателя позволяет познать его концептуальную картину мира.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 359 – 365

**IMAGE OF NATIONAL MENTALITY
IN A. KEKILBAEV'S ROMANS****A. E. Turysbekova**

Zhetysu State University after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.

E-mail: asem.erikova85@gmail.com

Key words: Tasbakany dauyly, Tasbakany shobi, Beskonak, Kus zholy, Tan zhuldyzy, Zharyk zhuldyz.

Abstract. The nation remains the nation, when there is the great moving force, putting it in one number with progressed nations of the world: riches of bowels, managing kinds, methods and receptions of their introduction, customs, traditions, the oral literature, the written literature and art achievements. The ability to rally through language the representatives of other nation, the politician and legal bases. Investigating national mentality in the works of A. Kekilbaev is shown in a nationality, a nationality, force of the state, in original qualities, for the purpose of opening scientific novelty, having armed with a knowledge in the area of history and ethnopsychology, ethno-pedagogics, the Kazakh literature and culture, literature study sciences, a national history, psychology, ethnography, geography, natural sciences and Islamic religion, we consider it an investigatable theme as making part of this knowledge.

To find in heroes of stories, novels of A. Kekilbaev display of the national mentality, opened by writers on the basis of theoretical, historico-philosophical, ethnopedagogical sights. The purpose of the research we put the analysis of, how they in the heritage have opened national mentality.

ӨОЖ 82:81-26(092)(=512.122)

**Ә. КЕКІЛБАЕВ РОМАНДАРЫНДАҒЫ
ҰЛТТЫҚ МЕНТАЛИТЕТТІҢ БЕЙНЕЛЕНУІ****Ә. Е. Тұрысбекова**

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған, Қазақстан

Түйін сөздер: Тасбаканың дауылы, Тасбаканың шөбі, Бесқонақ, Құс жолы, Таң жұлдызы, Жарық жұлдыз.

Аннотация. Жазбаша қазақ әдебиетінің бай салт-дәстүрлеріне негізделген Ә. Кекілбаевтың әңгімелері, повестері мен романдарында әдеби-теориялық негізде көркем салт-дәстүрлер мен олардың арақатынасы және шығармалардың жете зерттелуі жан-жақты қарастырылады. Зерттеу жұмысында қазақы менталитет терминіне теориялық анализ беріліп, оның генезисі анықталады. Ә. Кекілбаевтың әңгімелері, повестері, романдарында ұлттық салт-дәстүрлер, әуен мен әндер, өнер және қоғамдық өмірді танытудағы қырлары жан-жақты талдана отырып, сол халықтың ұлттық болымысы ашылады. Қызығушылық, екіжүзділік, сатқындық, опасыздық сынды адам мен қоғам арасындағы жат қылықтарды терең зерттеп, ұлттық менталитет қалай көрініс тапқанын жазушы шығармаларында айқын көрініс тапқан.

Ұлттық менталитеттің теориялық, тарихи-философиялық, этнопедагогикалық негіздері шынайы өмірдің арнасынан сүзіп алынған Ә. Кекілбаев әңгіме, хикаят, романдарындағы кейіпкерлер болмысынан тауып, олар оны қалай бейнелегенінің сырына қанықтыру, солар жасаған рухани мұрадағы ұлттық менталитет көріністерін байыптап, саралап беруді мақсат етіп отырмыз.

Ықылым заманнан бері жұмыр жердің бетінде, Ұлы Даланың құнарлы саурында бала-шағасын өсіріп, малын өргізіп, Алланың құдіретіне шүбә келтірмей, тіршілік кешіп келе жатқан ата-бабамыз өзін қоршаған табиғаттың төрт мезгіліндегі әрбір құбылысын астындағы атындай, қойындағы әйелінің қас-қабағындай бағып, небір ақ ниет, адал пиғыл, биік адамгершілік, ізгілікке жетелейтін киелі әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүрді қалыптастырған. Философия ғылымдарының докторы, профессор Алтай Тайжанов: «Қазақ идеясының негізінде қазақ халқының ұғым-түсініктері, философиялық, этикалық қағидаттары, гуманизмі, т.б. ұлт менталитетіне тән ерекше бояулары жатады. Қазақ идеясын ұлт шеңберінен жоғары көтеріп, бүкіл елге, сан түрлі ұлыстарға ортақ қазынаға айналдыру үшін ұлтымыз бойындағы рухани қуатты таныту – басты мақсат» [1, 4-6]. Міне, Тәуелсіз ел болып, есіміз кіріп, етегімізді жапқан шақта «қазақ идеясын», «ұлт идеясын» жоғары көтеріп, ақыл-ойы отаршылдықтың үстем идеясымен лайланған, қайдан шыққанынан, қандай жағдайға жеткенінен, болашағы не күтіп тұрғанынан бейхабар жас буынды енді адастыруға тиісті емеспіз. Асылы, әлгі үш сауалдың мәнін түсініп, қазақ екенін мойындатып, бар тағдыры туған елі, туған халқымен байланыстылығын, ендігі жерде арман-мақсатына, бақытқа сонымен жететінін сезіндірген, ұлттық идеямен уланған санасын емдесе ғана басын торлаған бұлты сейіліп, айы оңынан, күні соңынан тумағанына көзін жеткізген абзал. Демек, «ұлттық бойындағы рухани қуат» оның ғасырлар бойы қалыптасқан мінезі, құлқы, тәрбиесі, поэзиясы, бай ауыз әдебиеті, салты мен санасы, әдеті мен ғұрпы, дәстүрі, дастарханы мен пейілі, жауынгерлік рухы, қайсарлығы, достыққа берік, құшағы кеңдігі, алғыр, адалдығы. XX ғасырдың алпысыншы жылдарынан бермен қарай жазушыларымыз халқымыздың бойына рухани нәрді тереңірек сіңіріп, ұлттық сананың жетіліп, өсіп-өркендеуіне мол үлес қоса бастады. Өйткені, әдебиет-өмір мектебі, тағлым дарытатын қуаты қайнар. Сол «қуатты қайнардың» Тәуелсіздік таңы сібірлеп атқаннан кейін әсіресе қажет болуының заңдылығын философ-ғалым Алтай Тайжанов жоғарыдағы біз үзінді келтірген мақаласында: «Қазір ұлттық сананың өсу кезеңінде – адамның рухани дүниесін байыту көкейкесті мәселеге айналды. Себебі, руханилық азайған сайын өмір қатаңданып барады. Өмір мен ортаға деген салғыртық, мейірімсіздік-жастардың рухани кедейленуінен» [1,4-6], - деп түстеп, таңбалап береді.

Ұлттық сана ана тілін жетік меңгеруден басталады. Рухани байлық көздеріне сол тілдің арқасында жетесіз. Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақырында» көне ұғымдарды «тірілту», ежелгі сөздерді меңгертуге көп күш салады. Айталық, «тасбақаның дауылы» деген сөз тіркесін бұрын әдеби туындылардан көп ұшырастырмайтынбыз. Әбіш осы жорықтан Байтақ шаһарына оралып келе жатқан Алмас ханның ойын өрістете келе: «бұрын тасбақаның дауылы мен қазанның кірісінде жолға шықпаушы еді. Осы жол елге көктем басында оралым деп амалсыз ұрынып отыр». Сонда «жарық жалғанның астынан үстіне келтіретін» Алмас хан Отамалының қарлы боранында, құм суырған дауылды көктемінде – наурыз айында, сосон қара жаңбырдан көз ашпайтын, дауылды, жайсыз қараша айында жолға, жорыққа шыққанды оңды санамаған. Көктемнің аты – көктем. Қанша қарлы боранды, дауылды болғанымен, көктем өз күшіне енбек. Көктемгі дауылдың да пайдасы бар, «тасбақаның дауылынан» «Бесқонақтың бес күні өткен соң, дүние жынынан айырылған баксыдай жым-жырт бола қалды. Жер беті айғыз-айғыз жарылып кетіпті. Жарықтың арасынан шықса керек, мына жерде де, ана жерде де, теңкиіп-теңкиіп тасбақалар жатыр. Кейбіреулерін жер аударып тастапты, төрт аяғы көктен кеп үйелеп қапты» [3, 43-6]. Дауылдың қаттылығынан топырағы бос жер тілініп, онда тасбақалар бой тасалап өніп-өседі. Көшпелі құм басқа жакқа аунап – көшкенде тасбақалар жарықшақтардан шығып, «масайрамақ». Жазушы бізді «тасбақаның дауылы», «тасбақаның шөбі», «бесқонақ» деген көне сөздердің этимологиясына бойлатып, жаңа сөз үйретіп, сөздік қорымызды байытуға мүмкіндік жасайды.

Ата-бабамыздың тіршілігі – төрт түлікке телулі болғандықтан, табиғатпен күнделікті бетпелі келіп, оның тылсымын жете меңгерген. Аспандағы күн мен ай, жұлдыздардың жылжуын бағып жұлдыздардан табиғат құбылысын дәл анықтап, көктеуге, жайлауға, күзеуге, қыстауға қай уақытта көшуге болатынын ескертіп отырған. Жылдың төрт мезгілінің қалай құбылып, қандай ауа райы күтіп тұрғанын да халық дәл бақылап, бай өмірлік тәжірибе жинақтаған Жазушы Төкен Ибрагимов: «Қазақтың табиғаттанымы аса ұшқыр. Асау табиғаттың аясында, ашық аспан астында жүріп, көп нәрсені көңілге тоқыған. Айтқыштығы да содан болса керек, ал сөз ойдың жемісі ғой, ендеше сол ой да ғажап екені анық» [4, 4-6].-деп жазушы Ә. Кекілбаевтың ел тарихының қойнауына сүңгіп, тірнектеп тапқан сөздері сол халқының «айтқыштығын» мойындата түседі. Ізденімпаз журналист Айнара Ашарова жаратылыстың тылсымын ел аузынан жинай келіп, табиғат жайлы жұрттан біраз сөздердің мағынасын [4, 4-6] анықтап берді. Ол кісінің айтуына қарағанда, наурыздың ортасы мен жиырмалары аралығындағы жауынды күндері «бес қонақ» та, сәуірдің (көкектің)

бірінші жартысынан кейін найзағай ойнап, үзбей жауатын нөсерді «Қызырдың қамшысы» атаған. Көктемнің жылуынан жердің тоңы жібіп, соңғы жауынның аппақ қар боп жерге түсуін қазақ «құс қанаты» атаған. Жерді қараңғылық баса батыстан пайда болатын Шолпан жұлдызын халық «Жарық жұлдыз», ал сол Шолпанның таң атарда шығыстан жарқырап тууын «Таң жұлдызы» дейтін көрінеді. Ежелгі аңыз бойынша «Құс жолы» деп аталатын аспандағы бозарған үлкен жолақ «бір ананың емшегінен төгілген сүт» саналып, ол «Сүт жолы» деген киелі атауды иеленіпті. Жазғұтыры желді «өкпек жел», күзгі суықта «қара суық», күн шығып тұрғандағы жаңбырды «соқыр жаңбыр», төніп келгенмен, тізіліп өте шығатын, жаумайтын бұлтты «қысыр бұлт», наурыздағы күннің ұзаруын «ұзынсары», ал мамыр айының аяғына таман киіктің лақтайтын тұсында соғатын желді «Құралайдың салқыны» деп атаған. Сондай-ақ, қаһарлы қыстан малды зорға алып шыққан халық ол төлдейтін шақта да, басқа кезде де ауа райына қатты алаңдаған. «сүмбіле туса су салқындайды», «таразы тумай таудан түспейміз» немесе «таразы туса таң суыр», «сүмбіле туса су суыр» деп аспандағы жұлдыздардың тууына, жылжуына қарап шаруасының қамын жейтін қазекеңнің қиналысын ұқпасақ кім болғанымыз? Көктемгі күннің күркіреуінен егіннің қалай шығатынын, кәдімгі суық торғайдың ерте жұмыртқалауынан күннің ерте жылыналатынын, көктемде жылқының ықтай беруінен келер қыстың қатты болатынын болжаған ата-бабаларымызды қалай осал санаймыз? Бізге сыры бимәлім Жетіқаракшы, Үркер, Темірқазық, Босаға, Сүмбіле, Таразы т.б жұлдыздармен мал соңында таңы айырылған еңбекқор бабаларымыз табиғатпен етене жақындығына еміреніп, сол еміренуінің негізінде олардың сөздік қорындағы бағалы «қазынаны» бүгінгі иелеріне «жібекке орап» ұсынуына асығатынын байқаймыз.

Қазақ қоғамында отбасын ойрандайтын басты жау, ол – күндестік. Ұлы ханша - сол күндестік індеті асқынған әйел. Бұрын да осындай бір амалы төбе көрсеткен-ді. «Ұлы ханымның алапайыты бұның өлген әйелінен қалған үлкен ұлы еді. Оны сонау көз көрмес алысқа, жау аймаққа билеуші етіп жіберткізген де сол болатын... Пірдің аузын алып, тақтың мұрагерлеріне қоярда – қоймай жүріп өзінен туған ұлын белгілетті» [3,166-6]. Ұлы ханша күйеуі сөзін тыңдайтын болғандықтан, өзін, өзінен туған балаларының ғана қамын ойлап, басқа әйелдері мен өгей балаларының жолын кеседі, менмендігі мен өзімшілдігі асқынған. Қазақ қаламгерлері сөйтіп қоғамымыздың айрандай ұйып отырған береке-бірлігін тас-талқан ететін ең ауыр істі нәзік жандылардың қасқойлікпен жүзеге асыратынын сынайды. «Бәйбіше-тоқал» - қазақ қоғамының ірге тасын шайқалтқан зілзаладан кем саналынбаған. Күндестік індеті ұлы ханшаны меңдегенін Алмас ханның туған шешесі ертерек аңдап, ұлының қартай келе тағдыры тұйыққа тірелетінін болжаған анасы баласына: «Сенің әкең, ұлы жалғыз өзің болған соң, ертерек аттан түсіп, билікті саған берді. Ал сенің балаң көп, өз күшкітеріңді өз көзіңше қырқыстырып қоймай, өле-өлгенше ешқайсысына тағыңды берме. Тұғырдан түскен соң, балалы қатыңды сағалама – балаларына арқа сүйеп, басыңның қадірін кетіреді; баласыз әйелді сағала-балалы әйелдеріңнің алдында баласыздығынан қорғалақтап, өзінді пана тұтып, өле-өлгенше сыйлап өтеді» [3,170-6], - деп көп әйелді еркектің басы қайтсе «сыйлы» боп, бақиға аттанғанша «қадірін кетірмеудің» аксиомасын ұсынады. Өзі де көп әйелдің бірі болған анасы көп әйелді баласына қойма толы алтынына бергісіз ақыл айтып орындатқанмен, бәрі ханның ақыл-ойы, парасаты, адамды түсініп, бағалай білетін, ел сөзіне ермейтін салқын санасына қатыстылығын ескермей болмайды.

Суреткер Әбіш Кекілбаев көркемдіктің құрыған көздеген нысанасына қапысыз салуға машықтанған эпик жазушы. Оның дарын табиғатына біткен аста-төк қабілет-шалымы да, әлемдік көркемөнер айдынының тұнығынан жүзіп жүріп сусындаған тәжірибесі де қыруар. Ол айта алған ой, ол кестелеп үлгерген өнер барша сыр-салмағымен, барша көркі бояуымен бүгінгі таңда тек қана Әбіштік ой, тек қана Әбіштік өнер болып отырған жоқ. Сонымен бірге қазіргі қазақ өнерінің және рухани ұмтылыстардың бедерлі бір айғағына айналып отыр.

Он алты жасқа енді толып, әлі оң-солын байыптай қоймаған ару әлемді тітіреткен құдіретті хан күйеуі қобди толы асыл тасты сыйға жібергеніне ризалықтан жан-жүрегі елжіреп, жоқ махаббатты қолдан жасап, алыста өзін аңсап, үздігіп жүрген зайыбына өзінің де «күйіп-жанған» пәк махаббатының белгісі ретінде махаббат мұнарасын тұрғыздыруға белсене кіріседі. Жорықтан оралған Алмас хан өзіне арналған көгілдір мұнараны көргенде: «Мынау мөлдір судай мап-майда үлбірек сезім ойына тағы да ханымды түсірді. Ол әлгі көк мұнарада бұған алыстан қол бұлғаған сағынышы мен асыға күткен ынтызарын, өзгеден алабөтен өліп-өшкен ықыласын ғана емес, жалғыздығын, басқалардың көптігін істеп басынғанын көріп, қамырыққан қам көңілін, «Кел, мұңымды тыңда, ұқ, қорға» деп шағынған жалбарыныш сезімін түгел бейнелегендей. Асқақтық пен нәзіктік, шаттық пен мұң, ерлік пен аяныш, сағыныш пен құштарлық бәрі қосылғанда махаббаттан

басқа не болушы еді» [3,174-б], - деп екі түрлі ой, екі түрлі сезім, екі түрлі шешімнің отына күйіп, тасқынына тұншығады. «Ақ ниетті, ақ жүректі тектілер, жұртын қолдап, елді ұшпаққа жеткізер» (Ж.Баласағұн). Алмас хан басқаны ұшпаққа жеткізбек түгілі, пәк сезімімен бір қобди асыл тастың қадірінен махаббат бағасын жоғары қойған уылжыған арудың құрметін бойына дарыта алмай, әрі-сәрі күйдін, қызғаныштың, өзімшілдіктің қызыл итіне таланады. Қамыққан қам көңілін емдеп, жалбарынышты назын, тындап жұбатудың орнына, сағынышы шегіне жетіп, ерінің құшағын аңсаған жас келіншектің өтініші мен арман-аңсарын жауынан бетер қаралап, жәбірлеп, жазалаудан шімірікпейді. «Ақ жүректі», «ақ ниетті» саналған, алып империяның тағдыры қолындағы ұлы әмірші бәйбішесінің күндестік сезімін ар таразысынан өткізбей, күдіктің уына бойын алдырады. «Тарпаң-тұрпаңсыз, биязы. Биліктің әзәзіл дәміне құныға қоймаған уыз жас... Кіші ханым жорықтығы жарының құрметіне мұнара салыпты. Қазір Байтақ шаһардағы мұнараларының бәрінен бойын асырып тұрған - сол»[5,171-б]. Иә, кіші ханша ізгі ниет, таза көңілден ізгі іс тындырғанын Ұлы әмірші ұғып, бәрін тура мағынасында қабылдаса да, тектілігінен пенделігі асып түсіп, көзі жеткенге де әміршілдік ұртоқпағын аямай сілтеп, Алла алдында кешірілмес күнәға батады. Мұнан біз қазақ әйелдері қалың малмен қосақталса да, құдай жетелеп кеп, мәжбүр еткен әйелдік парызын өтеуге адал, иманына беріктігін аңғарамыз. Катал тәрбие мектебінен өткен қазақ қызына өмір-дүние жинау үшін емес, дүние өмір сүру үшін қажет. Олар үшін кім де болмасын, ақ некесі қиылған адамға қылдай қиянат жасамау, сәл ілтипатын ескерусіз қалдырмау - тіршіліктің жазылмаған заңы, аналық, әйелдік борышы. Ал, «қиянатқа, ақ некенің талабына нұқсан келтірсе», ол үлкен әйелінің астарлы, қитұрқы әрекетінің шырмауынан шыға алмай, әрі өзінің еркектік мүмкіндігінің төмендігі мәжбүр еткен бейдауа күйінен қорынғандықтан, ұзақ уақыт ой мүжіген, заңды күйеуін тосқан ыстық құшақты әйелді өзінен суынуға, жек көруге, безінуге мәжбүрлеген. Ит жанды қазақ әйелі өзіне телулі еркектің қай қорлығы, сынағына да төзіп, көңілі қайтқаннан кейін ғана «тарзынданнан» жеріп, беймәлім әлемге қол созған. Шектеусіз билік қолындағы хан әйел жүрегіне де әмірім жүреді деп, ақыры тілін тістеп, жалған дүниенің бір күндей болмай өте шығатынын кеш сезіп, тұйыққа тіреледі.

Әбіш Кекілбаев «Аңыздың ақыры» романында ұлттық менталитетке қатысты этнографиялық бояуларды келістіре жағып, өмір шындығын қаз-қалпында кестелеуге барын салған. Ми қайтантақан шілде ыстығында салынып жатқан мұнараның құрылысымен танысқалы келген кіші ханышаны қаламгер: «Әр жер-әр жерінен алтын жүгірткен селдер перденің ар жағынан мойылдай мөлдіреп қос жанар бұған қадала қапты. Сол қап-қара екі жанар мен керме қас болмаса, мынау зымыран мұнараның басына жел көтеріп әкелген әлдекімнің селдір пердесі екен деп қалатындайсың. Қарсы алдына кеп қадала қалған әлгі бір жұмбақ әйел басынан аяғына дейін мөлдіреген селдір ақ шәйіге көміліп апты... Әйел мұның өз көзіне өзі сенбей тұрғанын аңғарып қалғандай селдір жамылғының ар жағынан күнге шағылысып жарқырап көрінетін қамқа көйлегінің етегін сүйріктей әдемі саусақтарымен бірге көтеріп, кенереге жақынырақ барып, төменге көз салды да, биік сәукелесін түсіріп алмайын деген кісіше, дереу бойын тіктеп, кері бұрылып еді, маңдай тұсынан бармақтай лағыл жарқ ете қалды. Сосын бұған әлдене айтқалы оқталды да, не айтарын білмей қысылып, қымсына күлімсіреді. Сол бір оқыс қызарып, қымсына жымығаны манадан бері от шаша қараған қос тана көздің астында қыбырсыз жатқан бұйығы ақша жүзін түгел нұрландырып жібергендей болды» [3, 222-б], - деп романның күллі рухын көтеріп тұрған оқиғалардың жұлын - жүйкесін алдыңызға тосады. Шығыс әйелдерінің нәзіктігін, құпия-жұмбақтығын, алғыр, сезімге бай, тілсіз тілмен сырын жеткізетін сырбаз, инабатты, барынша сезімтал, айтқанын орындатпай қоймайтын табанды, қайсар, бірақ өзімшілдігі жоқ, тәкаппарлығын паш етеді.

Әбіш «Аңыздың ақыры» романында тек қазақ халқына тән ұлттық салт-сана, әдет-ғұрыпты бейнелеп берумен шектелмей, Байтақ шаһарында тұратын саудагер ұйғырдың қызын ұзату салтын сол үйден пәтер жалдап тұратын Жаппар шебердің көзімен көріп, бастан кешіртеді, ой түйдіртеді. «Ұлттық характерді, ұлттық образды беру, - деп жазады көрнекті ақын, лингвист Олжас Сүлейменов, - әдебиеттегі ең қиын нәрсе. Ең шебер деген жазушы бөтен ұлттың мінез-құлқын бере алмайды. Ол оның қолынан келмейді. Ол тек өз халқының, өз ұлтының ғана образын бере алады. Қисыны жоқ істі талап ету орынсыз» [2, 318-б]. Бір жағы түркі туыстас халық, екіншіден, іргелес, қоңсы қонан аяқ-табағы араласқан көрші-қолаң, үшіншіден, қыз алып, қыз беріскен құдандал, сіңіскен жұрт қой. Жазушы сондықтан болар салт-санасында, әдет-ғұрпында қазаққа көп ұқсастықтары бар ағайын халықтың осы тұрғыдағы ерекшеліктерін қалдырмай, аса бір ілтипатпен детальдарын қалт жібермей бейнелейді. Ұйғыр ағайындар шаруаға мығым, әр нәрсеге ұқыпты, тыянақты, мазасыздау келеді ғой. Ахмет саудагер қызын ұзатпақшы. Сол көптен күткен күн де

таяды. Ауланың ішіне үш-төрт жерге тайказан асылып, палау басылады. Неше жерге шоқ өртеліп, кәуап та пісіріледі. Әйтеуір тандыр біткеннен от кеткен жоқ... Алдын-ала жиылған ағайын-туған, көрші-қоланның қас-қабағы жайдары. Ауланы дәм иісі кернеп кеткен. Еркектер отырған бөлмеден шарап пен тер иісі, әйелдер бөлмесінен миуа мен әтір иісі тұмсығыңды жарады. Ол кезде қазаққа шарап пен әтір жете қойған жоқ, қымыз бен дала гүлінің қосылған иісі танауынды қытықтап, таң нұрын сіңіріп жүргені мәлім. Ұйғыр да мұсылман халық қой. Сондықтан неке қию үрдісі қазаққа да ұқсас: «Күннің қызылы семе еркектер бөлмесінде тойға арнайы шақырылған қазі қолындағы ішіне сақина салған тостағанға неке суын құйып, қасына күйеу мен қалыңдықтың куәгерін шақырды. Ақ некенің дұғасы оқылғасын қазі қолындағы судан күйеуге бір ұрттатып, куәгер мен жігіттің жолдастарын ертіп, бөлек үйде шымылдық ішінде отырған қалыңдыққа беріп жібереді. Көп ұзамай тостаған қазидың қолына қайтып оралды. Ол екі әке мен күйеудің, куәгердің алдында дұға оқып, ақ некеге бата берді» [3, 197-б]. Бәрі орын-орнымен жүзеге асады. Неке суын куәгерлердің көзінше жігіт ішіп, қалыңдық та ұрттайды. Неке қиярға жиналған қауым көзінше болашақ ерлі-зайыптылар неке сақинасы салынған зәмзәм суын ішіп, қыз бен жігіттің әкесінің қатысуымен дұға батасы оқылып, бата беріледі. Некені дін жолымен қию процесі тек еркек қауымы арасында өтеді. Келесі кезекте ер адамдар ортасында отырған күйеу жігітті ырым бойынша әйелдер «тар-тып» әкетіп, нәзік жыныстылар бөлмесіне ертіп әкеледі. Үрдістің ретіне қарай күйеу жігіт үйге жиналған әйелдің бәріне «қыз көрсетер» сыйлық бергенде ғана ол ән айтып, би билеген келіншектердің қошеметіне бөленіп, шымылдық ішінде жинаулы жасау үстінде отырған қалыңдығының қасына жайғасып, бір ыдыспен әкелген палауды бірге жеуге қақылы. Әйтсе де күйеу «өтер қыл көпір», ырым-жырым қазақтарға қарағанда ұйғыр бауырларда әлдеқайда жеңілдеу тәрізді. Әр елдің «салты басқа, иттері қара қасқа» демекші, ұйғыр жұртында некесі қиылған жігіт пен қалыңдықтың алғашқы кездесу кеші де өзшеге: «Жас келін мен күйеуді оңаша қалдырып шығып кеткен сақа келіншектер есік, терезеден тың тыңдайды. Әуелі дымдары ішінде боп үн-түнсіз тұратын олар әлдебір уақытта бір-біріне сыпсыңдай жөнеледі, енді біраздан соң сылқ-сылқ күле бастайды. «Неге күлгенімізді жұрт біліп қалмасын, жайырақ күлсейші, - деп бірінің бірі мықынын үзіп алады. Сосын іштегі дыбыс басылған кезде, олар да күлкілерін пышақ кескендей тез тыя қояды. Қапелімде не болып, не қойғанын біле алмай аңтарылып тұрып қалады да, сәлден кейін бір-бірімен сыбырласып кеңес құрады. Сосын іштерінен біреуіне жас жұбайлардың есігін қағуды тапсырады» [3, 198-б]. Жаңа қосып, табысқан ерлі-зайыптылардың төсекте алғаш кездесуін аңду қазақта ерсі саналады. Бірақ қалыңдықтың пәктігін ескеру халқымызда ерекше саналатынын теріске шығаруға болмайды. Ұйғыр халқы сол екі жастың алғашқы табысу кешін тыңдап, ондағы әрбір дыбысқа үздіге құлақ түруі, сосын қолма-қол бөлмесіне кіріп, астыларына төселген материалды тексеріп, нәтижесін табан астында әйгілеуді басты міндеттері санаған. Қазақ қалың малы төленген қалыңдығының пәктігін басты өлшемі санаса, ұйғырлар қыз тәрбиесіндегі ата-ана жауапкершілігін басты назарда ұстайтын тәрізді. Енді табысқан екі жастың төсегін тексеру анайы саналғанымен, түркі туыстас халықтарда қыздың тұрмысқа шыққанша арын бекем сақтауы талап етіліп, анасына мол жауапкершілік жүктелген. «Ыдысына қарап асын іш, шешесіне қарап қызын ал», «Қызға қырық үйден тиым» дегенде нәзік жыныстылардан қыз арына, бекем болу талабы тым қатал болған. Оны біз ұйғыр Ахмет саудагердің қызы Зухра тәрбиесінен аңғарарымыз: «Бетінен шарқаты түспей, малынған жібек көйлектің ар жағынан құрақтай майысқан талдырмаш денесін бұлт-бұлт ойнатып, қыбыр-қыбыр қимылдайтын да жүретін бала қыздың, күн сайын бір үйден өргенмен, ешқашан жүзін көрген емес-ті. Қыз еркектер отыратын бөлмеге, сірә да, бас сұқпайды» [3, 223-б]. Міне, орта ғасырда да, қазір де түркі туыстас халықтар қызы ұзатылып кеткенше еш еркектің көзіне түспей, тек қосылатын қосағына «аман жеткенінше» ұйқысы шала болатыны әмбеге аян. «Аман жету», «жетпеу» тек қыздың ұстамдылығына қатысты да бола бермейді. Жазушы Дулат Исабековтің «Тіршілік» повесінде төрт құбыласы сай отбасында алтайы қызыл түлкідей құлпырып бойжеткен Қыжымкүл, көкірегі зор әкенің қызым өзімнен дәулеті, сәулеті, бағы, шек-шекпені асқанға беріп, атағыма даңқ, байлығыма байлық үстеймін деген пендешеліктің құрбаны боп, пысық байдың есебі «мұз да, тұз да жалатып», орны толмас ұтылысқа, қан жылатқан қасіретке ұрындырғаны өмір шындығынан алынған ғой. Намысқа тию кекті тудырады. Кек асқына келе, астам көкіректі басып, асқанға топырақ асатады. Екі түйе сүйкеніссе, арасында байқұс шыбын «өледі». Періште перінің мазағына, жеміне айналады. Көшпенді тірлік, жаугершілікті бастан көп кешкен қазақ қызын қымтып-жасырмай, еркін ұстаған. Еркіндікті сезінуін үйде де, түзде де сақтатып, ешкімнен тайсалмай беті ашық жүріп, денесін қымтап ұстауға міндеттемеген. Ұлы жоқ үйдегі қыз еркекшора боп үйдің, түздің шаруасын бірдей атқарып, ұлдың орнына көбірек жүрген. Жаугершілік заманда қазақ әйелі

күйеуі мен баласынан өзін бөлектемей, сауытын, дулығасын киіп, қолына қылыш, найзасын алып, ерлермен қатар тұрып, туған жері үшін аламан соғысқа білек сыбана кіріскен фактілер жеткілікті.

Сонымен, Әбіш Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романында қазақ халқы көшпенді өмір салтына сай төрт түлік малдың ыңғайымен табиғатпен етене табысып кеткеніне орай оның құшағында болатын астрономиялық құбылысты сезінетін деңгейге жеткен. Ауа райының ыңғайына бейімделмесе, «қас-қабағына» қарамаса, өмірі қиындап, шаруасы шатқаяқтап қалары ақиқат. Қазақ-қашанда әр нәрсені тікелей атымен атап, ойына ұялаған күдікті тұспалдап жеткізуге кәнігіленген сұңғыла халық. Романда Алмас хан, Ұлы ханша, Кіші ханша, Жаппар шебер іс-әрекеттері негізінен тұспалға құрылған. Қазақ қыздарын ежелден айттырылған жеріне пәк қалпында түсуге міндетті санаған. Бірақ адал пейілін, кіршіксіз сезімін арамдағанды кешпеген. Қазақ аруы өте сезімтал, сергек, ізгі, қуатты, сертіне берік жігітке өмірін де киюға әзір, дүниекоңыздықтан қашықтығымен ерекшеленеді. Көп әйел алушылық қазақта қалыпты дәстүр болғандықтан, отбасындағы ірі-ірі қайшылықтар, күндестік әлегі, айтыс-тартыс, отбасының ойраны бақытсыздыққа ұрындырмай тұрмаған. Ә.Кекілбаев хан отбасын суреттегенімен, онда да күндестік ауруы аз қасірет әкелмейтінін нақты бейнелеген. Өмір бар жерде бір халық екінші халықпен жақындасуы, араласып, достасып, туысып кететіні – тіршілік заңы. Жазушы қазақ менталитетін түбірлей қаза оның ел өміріндегі тигізетін пайдасы мен залалын бейнелеумен шектеліп қалмай, жергілікті ұлтпен етене табысып кеткен ұйғыр халқының да өкілдерінің мінез-құлқына, адамшылық болмысына, ұлттық салт-санасы, дәстүрін көркем кестелеп, танымымыздың көкжиегін кеңіткен.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Тайжанов А. Өмірдің қатаңданып бара жатуы – рухани жұтандықтың көрінісі // Егемен Қазақстан. – 2010, 15 наурыз.
- [2] Сүлейменов О. Жастарды Толстойды оқуға шақырамын // Жұлдыздар отбасы. – 2010. – № 12. – 10-б.
- [3] Кекілбаев Ә. Ханша-Дария хикаясы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 143 б.
- [4] Ибрагимов Т. Табиғат пен қазақ қозғалысы бірдей // Қазақ әдебиеті. – 2010. – № 2.
- [5] Ларошфуко Ф. Мысли, изречения и поучения. – М., 1901. – XL. – С. 295.
- [6] Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Өлке, 1999. – 399 б.
- [7] Кекілбаев Ә. Дәуірмен бетпе-бет. – Алматы: Жазушы, 1972. – 401 б.
- [8] Әбдіғазизұлы Б. Асыл арна (Абай дәстүрі және Шәкәрім). – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 128 б.
- [9] Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. – Астана: Фолиант, 2002. – 504 б.
- [10] Қирабаев С. Тың ізденістер. Уақыт және қаламгер: әдеби сын. – Алматы: Жазушы, 1980. – 262 б.
- [11] Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. – Астана: Фолиант, 2002. – 504 б.
- [12] Қадиялиева А. Национальный характер. Национализм. // Қазақстан жоғарғы мектебі. – 2003. – № 4. – Б. 241-247.
- [13] Қаратаев М. М.Әуезов. – Алматы: Жазушы, 1967. – 127-б.; Майтанов Б. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 148б.
- [14] Нұрқатов А. Жалғасқан дәстүр: Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1980. – 312б.
- [15] Қабдолов З. Көзқарас: Талдаулар мен толғаныстар. – Алматы: Рауан, 1994. – 367 б.
- [16] Әбдіғазизұлы Б. Асыл арна (Абай дәстүрі және Шәкәрім). – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 128 б.
- [17] Қанарбаева Б. Қазақ наным-сенімдерінің фольклордағы көрінісі; Зерттеу. – Алматы: Жазушы, 2004. – 288 б.
- [18] Перкин Н.С. Герой белорусской советской литературы в совете проблемы национального и интернационального (национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке). Сборник. ст. – Кишинева: Штленица, 1971. – 360 с.
- [19] Абусаматов А. Проблемы характера русского человека в узбекской прозе (1920–1970 гг.): Автореф. канд. филол. наук. – Ташкент, 1982. – 22 с.
- [20] Атаев М.П. Художественное воплощение национального характера в литературе Туркменистана 70-х годов: Автореф. канд. филол. наук. – Ашхабад, 1987. – 22 с.
- [21] Бекниязов Т.Б. Герой и проблема нравственности в современной казахской повести: Автореф. канд. филол. наук. – Алматы, 1992. – 24 с.
- [22] Гачев Г. Национальные образы мира. – М.: Советской писатель, 1988. – 448 с.
- [23] Наурызбаев Б. Қазақ прозасындағы Б. Майлин дәстүрі. – Алматы: Ғылым, 1979. – 180 б.
- [24] Тілеужанов М.М. Қазақ тағылымы. – Орал, 1994. – 192 б.
- [25] Төлепбергенова А. Нәзіктік пен тұрпайылық тартысы // Алматы ақшамы. – 2001. – № 17.
- [26] Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
- [27] Бурсов Б. Национальное своеобразие русской литературы. – Л.: Советский писатель, 1967. – 396 б.
- [28] Касумзаде К. К проблеме национального характера в литературе (Национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке). Сбор. цитат. – Кишинева: Шатниница, 1971. – 360 с.
- [29] Швецова А.В. К проблеме аналитики национального характера как феномен культуры. – Электронное издание Таврического национального университета, 2004. – Вып. № 11(45).
- [30] Қирабаев С. Тың ізденістер. Уақыт және қаламгер: әдеби сын. – Алматы: Жазушы, 1980. – 7-кітап. – 262 б.

REFERENCES

- [1] Tajzhanov A. Өмірдің қатандануы бара зхатуй – рухани зһытандықтың көрінісі // Egemen Kazakhstan. 2010, 15 nauryz.
- [2] Sylejmenov O. Zhastardy Tolstojdy оқуға шақырамын // Zhyldyzdar otabasy. 2010. № 12. 10-b.
- [3] Kekilbaev A. Hansha-Darija hikajasy. Almaty: Atamyra, 2003. 143 b.
- [4] Ibragimov T. Tabirat pen қазақ қозғалысы birdej // Қазақ әдебиеті. 2010. № 2.
- [5] Laroshfuko F. Mysli, izrechenija i pouchenija. M., 1901. HL. S. 295.
- [6] Kekilbajly A. On eki tomдық shyғarmalar zhinafy. Almaty: Ülke, 1999. 399 b.
- [7] Kekilbaev Ә. Dәuirmen betpe-bet. Almaty: Zhazushy, 1972. 401 b.
- [8] Әbdigazyly B. Asyl arna (Abaj dәstyri zhәne Shәkәrim). Almaty: Қазақ universiteti, 1992. 128 b.
- [9] Kіrabaev S. Tәuelsizdik ruhymen. Astana: Foliakt, 2002. 504 b.
- [10] Kіrabaev S. Туң izdenister. Uakyt zhәne қalamger: әдеби syn. Almaty: Zhazushy, 1980. 262 b.
- [11] Kіrabaev S. Tәuelsizdik ruhymen. Astana: Foliant, 2002. 504 b.
- [12] Kadialieva A. Nacional'nyj harakter. Nacionalizm // Қазақстан zhorafy mektebi. 2003. № 4. B. 241-247.
- [13] Karataev M. M.Әuezov. Almaty: Zhazushy, 1967. 127 b.; Majtanov B. Қазақ prozasyndary zamandas bejnesi. Almaty: Fylym, 1982. 148 b.
- [14] Nұrkatov A. Zhalaskan dәstyr. Zertteuler, мақалалар. Almaty: Zhazushy, 1980. 312 b.
- [15] Qabdolov Z. Kөzқaras: Taldaular men tolғanystar. Almaty: Rauan, 1994. 367 b.
- [16] Әbdiraziev B. Asyl arna (Abaj dәstyri zhәne Shәkәrim). Almaty: Қазақ universiteti, 1992. 128 b.
- [17] Kanarbaeva B. Қазақ nanyim-senimderiniñ fol'klordary көrinisi. Zertteu. Almaty: Zhazushy, 2004. 288 b.
- [18] Perkin N.S. Geroj belorussoj sovetskoy literatury v sovete problemy nacional'nogo i internacional'nogo (nacional'noe i internacional'noe v literature, fol'klore i jazyke). Sbornik.st. Kishenev: Shtlinica, 1971. 360 s.
- [19] Abusamatov A. Problemy haraktera ruskogo cheloveka v uzbeksoj proze (1920–1970 gg.): Avtoref. kand. filol. nauk. Tashkent, 1982. 22 s.
- [20] Ataev M.P. Hudozhestvennoe voploshhenie nacional'nogo haraktera v literature Turkmenistana 70-h godov: Avtoref. kand. filol. nauk. Ashhabad, 1987. 22 s.
- [21] Beknijazov T.B. Geroj i problema нравstvennosti v sovremennoj kazahsoj povesti: Avtoref. kand. filol. nauk. Almaty, 1992. 24 s.
- [22] Gachev G. Nacional'nye obrazy mira. M.: Sovetskoy pisatel', 1988. 448 s.
- [23] Nauryzbaev B. Қазақ prozasyndary B. Majlin dәstyri. Almaty: Falyim, 1979. 180 b.
- [24] Tileuzhanov M.M. Қазақ tarylymy. Oral, 1994. 192 b.
- [25] Tөlepbergenova A. Naziktik pen turpajylylyk tartysy // Almaty akshamy. 2001. № 17.
- [26] Qabdolov Z. Sөz өneri. Almaty: Қазақ universiteti, 1992. 352 b.
- [27] Bursov B. Nacional'noe svoeobrazie russkoj literatury. L.: Sovetskij pisatel', 1967. 396 b.
- [28] Kasumzade. K probleme nacional'nogo haraktera v literature (Nacional'noe i internacional'noe v literature, fol'klore i jazyke). Sbor. Citat. Kishenev: Shatnina, 1971. 360 s.
- [29] Shvecova A.V. K probleme analitiki nacional'nogo haraktera kak fenomen kul'tury. Jelektronnoe izdanie Tavricheskogo Nacional'nogo Universiteta, 2004. Vyp. № 11(45).
- [30] Kіrabaev S. Tun izenister. Uakyt zhane kalamger: әдеби syn. Almaty: Zhazushy, 1980. 7-kitap. 262 b.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ МЕНТАЛИТЕТ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А. КЕКІЛЬБАЕВА

А. Е. Турысбекова

Жетысуский государский университет им. И. Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

Ключевые слова: Тасбақаның дауылы, Тасбақаның шөбі, Бесқонақ, Құс жолы, Таң жұлдызы, Жарық жұлдыз.

Аннотация: В рассказах, повестях, романах А. Кекильбаева основанных на богатых традициях письменной казахской литературы, всесторонне рассматриваются на литературно-теоретической основе художественные традиции и взаимосвязь, последовательность их произведений. В исследуемой работе дан теоретический анализ термину казахский менталитет и определен генезис формирующих его сторон; рассмотрена роль национальных обычаев и нравов, традиции и обрядов, песен и мелодии, искусства, правовых норм в распознавании национальной самобытности в рассказах, повестях, романах А. Кекильбаева проанализировано то, что в национальном характере лежит национальное своеобразие этого же народа; выяснено, что А. Кекильбаев глубоко изучив увлеченность, скупость, лицемерие, продажность, страсть к наживе и другие пороки человеческого общества, показали, что на самом деле может обогатить национальный менталитет.

Найти в героях рассказов, повестей, романов А. Кекильбаева проявление национального менталитета, раскрытых писателями на основе теоретических, историко-философских, этнопедагогических взглядов. Целью своего исследования мы ставим анализ того, как они в своем наследии раскрыли национальный менталитет.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 366 – 370

FORMATION OF WORKS OF THE FEMALE DIRECTORS IN KAZAKHSTAN AND THEIR SOCIAL AND PHILOSOPHICAL VIEWS

Sh. N. Urazbayeva

Kazakh national academy of arts named after T. K. Zhurgenova, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: shari.11@mail.ru

Key words: direction, motion picture art, Kazakh cinema, female director, social image, socio-cultural bases of art, images of the world, spiritual traditions, spiritual production, spiritual life.

Abstract. It is well-known that direction is the ancient profession and came to the cinema from theater. But the chief director in theater was the tradition. Using various materials, including diverse elements of statement, the director forms peculiar “labyrinth of couplings”, this comprises essence of art. Picturesque cloths, three-dimensional scenic designs, sound and the movements, also the actor's poses, being weaved by will of the director together, generate essentially new art phenomenon. Thus, one may say, that the stage direction is an art of the organization of the movement of material objects in time and space. Figuratively speaking the director “draws” the certain pictures having temporary dynamics in space of the scenic platform. The movement of object (human body, the cartoon character, objects, and landscape elements) as material of director's creativity has the considerable and peculiar informative and esthetic potential different from the opportunities of other arts. Now the Kazakhstan female directors gradually try to obtain recognition in the sphere, in difficult work, become winners of prestigious awards. Thereby they prove that the female director of Kazakhstan adequately presents the profession on the world scene. In our opinion, disclosure of contents in their creativity of social and philosophical aspects requires special attention.

УДК 791.43

ҚАЗАҚ КИНОСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ РЕЖИССЕРЛЕР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Ш. Н. Уразбаева

Т. К. Жүргенов атындағы ҚазҰОА, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: режиссура, кино өнері, қазақ киносы, әйел-режиссер, әлеуметтік образ, өнердің әлеуметтік-мәдени негізі, әлем образдары, рухани дәстүрлер, рухани өндіріс, рухани өмір.

Аннотация. Бәрімізге белгілі- режиссура мамандығы өте көне мамандықтардың бірі, ол киноға театр-дан келді. Ал театрдағы ең басты режиссер дәстүр болып саналады. Әртүрлі материалдарды қолдана отырып, кеңістік пен уақытты өте нәзік сезініп режиссер өнердің негізі болып есептелетін шығармашылық қойылымдарын қалыптастырады. Живописьтік полотнарлар, үшөлшемді сценалық конструкциялар, дыбыс және, еңбастысы, актердің қозғалыстары мен іс-қимылы, режиссердің еркі арқылы бірігіп, мүлдем жаңа көркем-сурет құбылысын қалыптастырады. Сондықтан да, режиссерлік өнер- ол уақыт пен кеңістіктегі материалды объектілердің қозғалысын ұйымдастыру. Образды айтқанда, режиссер кадрда кеңістіктегі сценалық аланды уақыттық динамикасы бар түрлерде «суреттейді». Объектінің қозғалысы (адам денесінің, суретке салынған персонаждың, заттардың, пейзаж элементтерінің) режиссер шығармашылығының материал ретінде, өзіндік танымдық- эстетикалық мүмкіндіктерге ие, олар басқаша өнер түрлерінен ерекше қасиеттерде. Қазіргі кезде

қазақстандық режиссер-әйелдер өз шығармашылықтарында белгілі табыстарға қол жеткізу үстінде. Оның дәлелі ретінде біз қазақстандық режиссер-әйелдердің халықаралық конкурстарға қатысып қомақты жеңістерге ие болғандарын айта аламыз. Осы іс-қимылдары арқылы олар өздерінің кәсіби деңгейлерін әлемдік дәрежеде дәлелдеуде. Біздің ойымызша, олардың шығармашылығының мазмұнының әлеуметтік-философиялық негіздерін айқара ашу қажет.

Бүгінде әйел режиссерлер шығармашылығы - әлемдік кинематографта көп талқыға түсетін маңызды тақырып. Кино «ер азамат» және «әйел» деп бөлінбейді, бірақ дегенменде кино тарихында «режиссура» әйел адам мамандығы емес, нағыз ер азаматтарға тән мамандық деген түсінік қалыптасты. Соған қарамастан қазіргі таңда көптеген Батыс елдері гендерлік теңдік сақтауға тырысып еңбек ресурсының 50 пайызын әйел адамдарға беруге тырысып бағуда. Дегенменде Сан Диего Университетінің профессоры Марта Лаузенның 2012 жылғы жүргізген статистикасы бойынша голливудтың кинематографы саласында 9 пайызы ғана әйел режиссерлерді қамтыған [1]. Американдық киноөнері академиясы тағайындайтын 88 жылдық тарихы бар атақты «Оскар» сыйлығының «Ең үздік фильм режиссері» номинациясы марапатын жеңіп алу құрметі жалғыз әйелге бұйырды. Ол 2010 жылы «Победитель бури» фильмін ұсынған американдық режиссер әйел Кэтрин Бигелоу. Оған дейін 1976 жылы Лина Вертмюлер, 1993 жылы Джейн Кемпион, 2003 жылы «Трудности перевода» фильмімен режиссер София Коппола «Оскар сыйлығына» номинант ретінде ғана ұсынылған еді.

Әлемнің өзгеде авторлық кино фестивальдеріндегі тенденциялар осыған ұқсас. Әр түрлі мемлекеттердің кино өнерінің жетістіктерін бағалайтын дүниежүзіндегі ең абороы асқақ Франция мемлекеті өткізетін Канн фестивалінің 67 жылдық тарихында 63 рет байқау тізімінде әйел режиссерлер болмаған. Әйелдерге әлемнің кино нарығына кіру оңай емес, бұған дәлел 2012 жылғы Канн фестивалі іріктеушілерін әйел режиссерлерінің фильмдерін байқауға қатыстыруға құлықсыз деген айыптау таққан британдық әйел режиссер Андреа Арнольдтың жан айқайы болды. Фестиваль директоры Тьерри Фремонның іріктеушілер ең алдымен киноның сапасына, мазмұнына қарайды деп ақталуына қарамастан, феменистік қарсылық үдейе түсіп, бүкіл әлемдік қозғалысқа айналды. Нәтижесінде 2013 жылдан бастап Канн фестивалінің байқау тізіміне әйел режиссерлердің фильмдері енгізіліп, тіпті 2015 жылы фестивальдің ашылу салтанаты француз әйел режиссері Эмманюэль Берконың «С высоко поднятой головой» фильмімен ашылды.

Қазақ киносы тарихында ең алғашқы әйел режиссер КСРО кинематографының үздігі, Қазақстанға еңбек сіңірген өнер қайраткері Дариға Тналина болды. Ол Мәскеудегі Мемлекеттік Кинематографистер институтында (ВГИК) актер шеберлігі мамандығын бітіріп, ең алғаш өзінің кинодағы жолын 1941 жылы режиссері Марк Донскийдің «Романтики» фильмінде Тинь-Тинь деп аталатын басты рөл сомдаумен бастаған. Ұлы Отан соғысы жылдары Біріккен Киностудиялар Орталығында (ЦОКС) режиссерлік мамандыққа бет бұрып, 1956 жылы Дариға Тналина режиссер Александр Птушконның «Илья Муромец» фильмінде екінші режиссер ретінде қызметке қабылданады. Оның режиссер ретінде өз бетінше түсірген «И в шутку, и всерьез» атты алғашқы көркемсуретті фильмі 1963 жылы экранға шыққан. Бұл фильм қызық оқиғаға толы, көңілді, адамгершілігі мол үш новелладан тұрады. Дариға Тналина Қырғызстан, Өзбекстан, Украина елдерінде көптеген фильмдер түсірілімдеріне қатысқан. Атақты режиссер Александр Довженко Дариға Тналинаны өз оқушысы санап, оны Кеңестік Орталық Азия елдерінің ең алғашқы әйел-режиссері деп атаған. 1964 жылынан бастап Тналина «Қазақфильм» киностудиясында көптеген фильмдерді қазақ тіліне дубляж жасау қызметімен айналысқан.

Өткен ғасырдың сексенінші жылдарынан бастап қазақ киносында әйел-режиссерлер түсірген фильмдер экранға шығып, көркемдік бейнелеу барысында қызықты формалар қалыптасып, кинематографиялық қолтаңбалары ізденіс үстінде екені көріне бастады. Деректі фильм түсірумен айналысып жүрген режиссер Әсия Сулеева 1986 жылы өзінің «Ауылым көктөбенің бөктерінде» деп аталатын ең алғашқы көркемсуретті фильмін түсіреді. Балалар тақырыбына арналған бұл

фильм көптеген халықаралық кинофестивальдарға қатысып, соның ішінде КСРО Жастар комитетінің жүлдесін жеңіп алған. Фильм желісі бойынша басты кейіпкер Арман қазақтың кең даласында туып, өскен бала. Оның басты арманы шопаншы болу. Әкесі оны қалаға бірінші сыныпқа интернатқа береді. Алайда кең даланың ауасын тыныстап, емін-еркін өскен Арман қаланың өміріне үйренісе алмайды. Интернатта оқып жүргенде актер Димаш Құдайбергенов сомдаған Ғұбайдулланың жаңадан алған «Жигули» маркалы көлігін оқыста зақымдап алып, ауылына қашып кетеді. Аяқ асты үйге қайтып келген баласының бір нәрсе бүлдіріп келгенін түсінген әкесі көліктің жөндеу ақысына деп бір қойды салып, оны қалаға интернатқа қайта әкеледі. Әкесі кетісімен Арман Ғұбайдулланың ауласында байлаулы тұрған қойын жетелеп, жаяулап ауылға жолға шығады. «Егер балалар фильмінің басты мақсаты – жас ұрпаққа эстетикалық тәлім берер мүмкіндіктері десек, Әсия Сулееваның «Ауылым көктөбенің бөктерінде» фильмінде осы басты бағыт ұлттық ерекшелікпен аса шебер үйлесімділік тапқан» деп жазады белгілі сыншылар [2, 253б.] Әсия Сулеева 1994 жылы «Бақыт іздеушілер» деп аталатын сериал, 2001 жылы «Волшебный спонсор» атты көркемсуретті фильм түсірген. Ал 2013 жылы Әсия Сулеева балалар тақырыбына қайта оралып, «Жеңіс семсері» деп аталатын қиял – ғажайып ертегі жанрында түсірілген туындысын көрермендерге ұсынады.

Сексенінші жылдар ортасында кинодағы шығармашылық жолын қоюшы режиссер ретінде бастаған Лейла Аранышеваның «Тройной прыжок пантеры» (1986) фильмі Ұлы Отан соғысы тақырыбына арналды. Фильм желісі бойынша Қазақстан жері арқылы өтетін неміс диверсанттарын қолға түсіру мақсатында командир Абдрахманов бастаған жауынгерлердің жасаған ерліктері көрсетілген. Соғыс тақырыбына арналған фильмдерінің бірі – 2000 жылы продюсер Саин Ғабдуллинның қолдауымен түсірген «Әуе тарландары» фильмінде сержант Алексей Буров бастаған әуе қорғаныс күштерінің бір бөлімшесі жауынгерлерінің шекараны заңсыз өткелі жатқан наркотик сатушыларды құрықтау операциясы баяндалады. Лейла Аранышева сонымен қатар өзге жанрдағы «Бірге» (1988), «И увидел во сне» (1995) атты туындыларын көрермендер назарына ұсынған.

90-жылдар кезеңінде кинотуындыларда әлеуметтік тақырыптар аса маңызды рөл атқарып, жеке адамның қоғамдағы орны, оған деген көзқарасы тақырыбында түсірілген фильмдер экранға шыға бастады. Жазушы Дулат Исабековтың «Тіршілік» деп аталатын повестінің желісі бойынша түсірілген Ұлжан Қолдауованың «Намыс» атты фильміде құлдырап бара жатқан қоғам көрінісін көрсетті. 1994 жылы жеке студияда түсірілген бұл фильм АҚШ пен бірлесе түсірген ең алғашқы туындылардың бірі болды. Бұл фильмде қоғамдағы бай мен кедей арасындағы күрделі қарым-қатынас көрініс орын табады. Оқиға бойынша бір рудың бай отбасының отағасы өз қызын өзге рудағы байдың баласына күйеуге беруден бас тартады. Кек алу мақсатында байдың баласы Кьюнкул есімді бойжеткенді алдап зорлап кетеді, абыройынан айырылған қызын үйдің отағасы шаңырағынан қуып жібереді. Осы кезде кедей отбасынан шыққан Мокдаразіл атты бозбала өз сүйіктісі Кьюнкулдың арын ақтауға тырысып, өзгелермен күреске шығады. Ұлжан Қолдауова қоюшы режиссер ретінде 1997 жылы «Сағыныш» атты екінші толықметражды фильмін түсірген.

2000 жылдардың басында қазақ киносы тарихында фильм өндірісінің технологиясы өзгере бастады. Бұған дейін режиссерлердің бәрі өз туындыларын фототехникалық пленкаға түсіріп келсе, енді арзан әрі сапалы сандық көрсеткіш, яғни видео камераларға түсіру тәжірибесін шыңдауға кірісті. Осы тұста 2004 жылы алғашқылардың бірі боп «Қазақфильм» киностудиясында «Түнгі блюз» деп аталған мелодрама жанырындағы туындысын видеокамераға түсірген режиссер Айхан Чатаева болды. Жаңа мыңжылдықтағы әлеуметтік өзгерістер, жастар арасындағы қарым-қатынас, адамдардың бірін-бірі түсінбеушілігі бейнеленген бұл фильм жеке кейіпкерлердің ішкі жандуниесіне тереңдей бойлау арқылы көрсетілген.

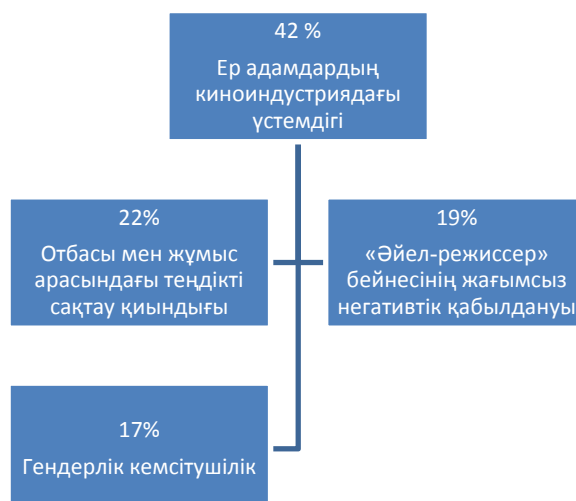
14 жасында Сергей Бодровтың 1984 жылы Қазақстанда түсірген «Сладкий сок внутри травы» деп аталатын фильмінде басты рөл сомдаған актриса Гүлшат Омарова 2004 жылы «Шиза» атты алғашқы көркемсуретті режиссерлік дебют жұмысын экранға шығарды. Жасөспірімнің психологиясын, кейіпкердің ішкі жан күйзелісін сипаттау арқылы бұл фильм қоғамдағы өзекті тақырып-

тарды қамтиды. Осы жылы Копенгаген қаласында өткен Халықаралық кинофестивальде «Шиза» фильмі үшін Гүлшат Омарова «Ең үздік әйел-режиссер» категориясында Алиса жүлдесін жеңіп алған.

Бүгінгі кино өндірісінде әртүрлі жанрда ізденіс танытып жүрген, өз шығармашылық жолын «Қараой» деп аталатын фильмнен бастаған режиссер Жанна Исабаеваның фильмдерін ашық түрдегі қоғамның экрандағы бейнесі деуге болады. Оның әрбір жасаған кинотуындылары әлеуметтік желілерде үлкен тартыс туғызады. «Ол екі-үш жылдың алдында ғана «Ойпырым-ай» деген картина жасап көптің қазақ киносына деген таза көңілін лайлап еді. Жуырда «Алматыда пәктігінен айырылу» фильмін шығарып, өзі де абыройдан біржола айырылды, картинасы кинотеатрларда көрсетілуге тыйым салынды. Мұның бәрі қазаққа, оның салт-дәстүріне қарсы жасалып жатқан дүниелер» деп жазды Шығыс Қазақстанның басты сайты [3]. Режиссер Жанна Исабаева өз берген сұхбатында былай деген: «Бұл – таза күйіндегі авторлық тәжірибе. Мен осы жобаға қатысқандардың бәріне алғыс айтамын, себебі іс басталмас бұрын-ақ үлкен тәуекелге бел буғанымыз анық болды. Алайда, мені осы жұмыстың нәтижесі қатты таң қалдырды. Кино шықты, оны мойындау керек. Фильм біреуге ұнап, біреуге ұнамауы мүмкін, алайда мен оның «өз көрермендері» барына сенімдімін» [4]. Арт хаус жанрында түсірілген «Нағима» атты фильмі Европа елдерінде көптеген кинофестивальдарға қатысып, соның ішінде Давиль қаласындағы азия елдерінің киносы фестивалінде Гран-при бас жүлдесін жеңіп алды. Фильмде қоғамдағы ең басты қасірет жетім балалар, олардың тағдыры баяндалады. Автордың әлеуметтің боямасыз бейнесін экранда шынайы берудегі режиссерлік шешімі тұрпайы, тіпті плакаттық түрде көрсетілуі көрермендерді есеңгіретіп тастайды.

Деректі кино режиссурасында шығармашылық мүмкіндіктерін сынға салып жүрген Асия Байғожина, оның шәкірті Жанана Рахымбердиеваның жұмыстары өзіндік қолтаңбасы, қозғайтын әлеуметтік тақырыбымен ерекшеленеді [5].

Егер бұрын қызбалалардың кино мамандықтар дайындайтын киномектептерге оқуға түсу мүмкіншілігі төмен делінсе, бүгінгі күні керісінше режиссер мамандығында 40 % жуық студенттер қызбала санын құрайды. Соған қарамастан ұлттық кино өндірісімізде, тіпті әлемдік кинематограф нарығында әйел-режиссерлердің шығармашылығы саусақпен санарлықтай десе де болады.

Әйел-режиссерлердің киноиндустриядағы жұмыс істеу мүмкіндіктеріне кедергі келтіретін факторлар анықтамасы былай беріледі.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Интернет ресурс. Cinemotionlab.com 14 наурыз. 2013 ж.
[2] Нөгербек Б.Р., Наурызбекова Г.К., Мұқышева Н.Р. Қазақ киносының тарихы. – Алматы: ИздатМаркет, 2005. – 253 б.
[3] Altaynews. Шығыс Қазақстанның басты сайты. 27 сәуір. 2012 ж.
[4] «Жанна Исабаева «Алматыда пәктігінен айырылу» фильмін не үшін түсіргенін айтты» Нұр.кз әлеуметтік желі. 5 сәуір. 2012 ж.
[5] Кинокультура и взрыв. Женщины-режиссеры в кинематографе современной России. Анжелика Артюх. Жур-
нальный клуб Интелрос. Неприкосновенный запас. № 5. 2015 ж.

REFERENCES

- [1] Internet resource. Cinemotionlab.com 14 March. 2013 (in Rus.).
[2] Nogerbek B.R., Nauryzbekova G.K., Mukisheva N.R. History of Kazakh cinema. Almaty: Market, 2005. 253 p. (in Kaz.).
[3] Altaynews. Main site in Eastern Kazakhstan. 27 April. 2012 (in Russ.).
[4] «Zhanna Isabayeva answered why she produced the movie «Loosing virgin in Almaty». Nur.kz. 5 April. 2012 (in Russ.).
[5] Cinema culture and explosion. Female directors in cinema in the modern Russia. Anzhelika Artukh. Journal club Intelros. Emergency ration №5, 2015 (in Russ.).

СТАНОВЛЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА ЖЕНЩИН-РЕЖИССЕРОВ В КАЗАХСТАНЕ
И ИХ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ

Ш. Н. Уразбаева

КазНАИ им. Т. К. Жургенова, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: режиссура, киноискусство, казахское кино, женщина-режиссер, социальный образ, социо-культурные основы искусства, образы мира, духовные традиции, духовное производство, духовная жизнь.

Аннотация. Общеизвестно, что режиссура - профессия древняя и пришла в кино из театра. Но главным режиссером в театре являлась традиция. Используя различный материал, включая разнородные элементы постановки, режиссер образует своеобразный «лабиринт сцеплений», который заключает в себе сущность искусства. Живописные полотна, трехмерные сценические конструкции, звук и, главное, движения и позы актера, сплетаясь волею режиссера воедино, порождают принципиально новое художественное явление. Таким образом, можно сказать, что режиссерское искусство - это искусство организации движения материальных объектов во времени и пространстве. Образно говоря, режиссер «рисует» в пространстве сценической площадки (кадра) некие картины обладающие временной динамикой. Движение объекта (человеческого тела, рисованного персонажа, предметов, элементов пейзажа) как материала режиссерского творчества, обладает значительными и своеобразными познавательными-эстетическими возможностями, отличающимися от возможностей иных искусств. В настоящее время казахстанские женщины-режиссеры постепенно добиваются признания в своей сфере, в непростой работе, становятся лауреатами престижных премий. Тем самым они доказывают, что женщины-режиссеры Казахстана достойно представляют свою профессию на мировой арене. На наш взгляд, требует особого внимания раскрытие содержания в их творчестве социально-философских аспектов.

Поступила 19.02.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 371 – 375

**SOME PROBLEMS OF THE FUNCTIONING OF THE EURASIAN
ECONOMIC COMMUNITY AT THE PRESENT STAGE****T. V. Fursova**

“Turan” university, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: fusya@bk.ru

Keywords: integration, crisis, union, energy, investment, innovation, innovation, process efficiency, the NTP.**Abstract.** The official purpose of the formation of the Union is the free movement of labor, services, goods and capital between the countries members of the EAEC. The article analyzes some of the problems and prospects of entering the Republic of Kazakhstan to the EAEC, showing some of the ways to enhance the development and improvement of the socio-economic efficiency.

УДК 338.075.27

**НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЕЭС
НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ****Т. В. Фурсова**

Университет «Туран», Алматы, Казахстан

Ключевые слова: интеграция, кризис, союз, энергоэффективность, инвестиции, инновации, нововведения, процесс, эффективность, НТП.**Аннотация.** В статье проанализированы некоторые проблемы и перспективы вхождения Республики Казахстан в ЕЭС, показаны некоторые пути активизации этого процесса и повышения социально-экономической эффективности его функционирования во времени и пространстве с учетом адекватных особенностей развития в историческом прошлом и настоящем.

Переход постсоветских, постсоциалистических стран к рыночной экономике потребовал кординального реформирования всей системы функционирования их производительных сил и производственных отношений в центре и на местах, включая экономический базис и политическую надстройку. Этому переходу сопутствовали как объективные, так и субъективные трудности, опора на накопленный мировой опыт функционирования капиталистических рыночных отношений, на временной фактор, исключаящий поспешное форсирование этих отношений. Этот подход, в частности, подтверждается и опытом формирования и функционирования нынешнего Европейского союза с его пока что двадцатью восемью странами, другими подобными региональными формированиями в мире в интересах каждой страны и всего сообщества. Данный опыт с его специфическими особенностями характерен и для нового подобного формирования рыночных отношений в формате пока пяти постсоциалистических стран, включая Россию, Казахстан, Белорусию, Кыргызстан и Армению в рамках ЕЭС. При этом формированию данного регионального союза сопутствовали меры по созданию и интегрированию сначала соответствующего Таможенного союза, а затем с 2015 года - полномасштабного ЕЭС с участием пока пяти стран бывшего СССР и его (ЕЭС) дальнейшего расширения, углубления. При этом процесс экономической, политической

и иной интеграции стран содружества - это многотрудный процесс последовательных усилий и действий во времени и пространстве. После того как распался Советский союз и на территории бывшего СССР образовались независимые государства, жизнь поставила вопросы о том, как взаимодействовать. Невозможно было лишь политическим решением разорвать те экономические, духовные, человеческие, коммуникационные и многие другие связи, которые объединяли людей, теперь оказавшихся за разными границами.

Цель ЕЭС – обеспечение условий для стабильного развития экономик государств-членов в интересах повышения жизненного уровня их населения, всесторонняя модернизация, кооперация и повышение конкурентоспособности национальных экономик в условиях глобальной экономики [1].

Конечно, в этом глобализирующем мире без интеграции жить невозможно. Для того, чтобы Казахстан добился положительных результатов от участия в Таможенном союзе, ему необходимо работать вместе со своими партнерами над сокращением затрат, на содействие развитию торговли и на преодоление барьеров при пересечении границы, а также над устранением нетарифных барьеров. Таким образом, главной движущей силой интеграции видится осознание правящими элитами того факта, что стратегические выгоды от создания таможенного союза для всех его участников значительно выше текущих экономических потерь. Во многом перспективы интеграции будут зависеть от эффективности механизма согласования национальных интересов.

Договор о ЕАЭС ратифицирован парламентами России, Беларуси и Казахстана, и с 1 января 2015 г. Евразийский союз начал функционировать, создавая мощный центр экономического развития для трех стран с населением 170 млн человек.

Высокий уровень интеграции в формате Евразийского экономического союза гарантирует свободное перемещение товаров, услуг, капиталов и рабочей силы, позволяет осуществлять согласованную политику в ключевых отраслях экономики: в энергетике, промышленности, сельском и транспортном хозяйствах [2].

Состав участников евразийской экономической интеграции расширен 10 октября 2014 г. присоединением Армении к Договору о Евразийском экономическом союзе. В настоящее время утверждена "Дорожная карта" и завершается адаптация законодательства Киргизии к нормативно-правовой базе Таможенного союза и Единого экономического пространства.

Эффективное функционирование Евразийского экономического союза невозможно представить без проведения согласованной макроэкономической политики, которая предусматривает разработку и реализацию совместных действий государств-членов Союза в целях достижения сбалансированного развития экономики. Согласно Договору, основными направлениями проведения согласованной макроэкономической политики является формирование единых принципов функционирования экономики государств-членов Союза, обеспечение их эффективного взаимодействия, а также разработка общих принципов и ориентиров для прогнозирования социально-экономического развития Сторон.

Для обеспечения согласованного регулирования финансовых рынков, по итогам поэтапной гармонизации законодательства, государства-члены ЕАЭС согласились с необходимостью выхода к 2025 году на создание Единого наднационального органа по регулированию финансового рынка.

Хочет отметить, что, Россия имеет существенные экономические выгоды от Евразийской экономической интеграции, прежде всего это доступ к стратегическим видам сырья, дешевой рабочей силе и расширению рынков сбыта. Однако она и несет высокую плату за интеграцию в виде субсидирования энергетического сектора стран-участников объединения через поставку энергоносителей по внутренним ценам. Она также, из-за своего экономического веса, несет основные отчисления в общие бюджеты интеграционных структур [3].

Беларусь, пожалуй, больше всего выигрывает от формирования ТС-ЕЭП. Во-первых, благодаря получению от России дешевого сырья и энергоносителей для обеспечения своей промышленности. Во-вторых, благодаря созданию крупного рынка сбыта для относительно конкурентоспособных белорусских товаров с высокой добавленной стоимостью – машин, оборудования и транспортных средств.

Казахстан из всех стран-участников, к сожалению, пока еще не получил существенных преимуществ от Евразийской экономической интеграции. Здесь ведущую роль играет продолжаю-

щаяся сырьевая ориентация экспорта Казахстана, которая не в состоянии конкурировать с российским ТЭК в этой области. Для получения больших выгод от Евразийского экономического объединения необходима реализация политики реструктуризации казахстанской экономики, например, через создание на ее территории сборочных производств с участием российского и белорусского капиталов.

Как известно, Казахстан является энергетической державой, он обладает 4% мировых запасов ТЭР, занимает 4 место по запасам урана. При этом доля потребления электроэнергии на душу населения сегодня в Казахстане составляет около 6 тысяч кВт·ч в год и около 5 тонн нефти против соответствующих показателей: в США -12,7 тыс. кВт·ч и 7 тонн нефти; в Германии – 6 и 4; в Японии – 8 и 5; в России – 7 и 6; в Польше – 3 тыс. кВт·ч и 2 тонны нефти при среднегодовом темпе прироста электропотребления в этих странах – 10-12 % без адекватного наращивания производства углеводородов и электричества.

Важным направлением новой концепции неоиндустриализации в мировой экономике, включая Казахстан, является развитие возобновляемых источников энергии (ВИЭ), которые выводят на новый, более эффективный уровень, улучшение ситуации в экологической сфере.

Так как Казахстан является членом Таможенного союза и ЕврАзЭС, для его экономики характерны те же явления, что и для других стран евразийского экономического пространства.

Экономический кризис в Казахстане имеет практически аналогичные причины, что и в других странах евроазиатского сообщества:

- западные санкции против России;
- девальвация российского рубля и перманентная слабость казахского тенге;
- падение цен на нефть;
- внутренние проблемы управления экономикой.

Неблагоприятные колебания курсов валют, снижение стоимости нефти, политическая напряженность в отношениях между Россией и западными странами, сложная ситуация на Украине – в последнее время все эти факторы находятся в центре внимания не только финансовых экспертов, но и простых граждан. Современный кризис стал реальностью для всех.

Отличительной чертой нынешнего кризиса стал охват сырьевого сектора. И здесь можно выделить сразу два аспекта. Первый - общая тенденция в мировой экономике – отход от экспорта ресурсов с ориентацией на внутренний рынок, что болезненно для любой экономики. И второй момент заключается в том, что экономика республики тесно связана с российской экономикой и экономиками других стран.

Санкции стран Запада против России, которые продолжают действовать в 2016 году, так или иначе бьют по экономике всех стран Таможенного союза и ЕАЭС в целом.

Падение мировых цен на нефть играет свою роль в экономическом кризисе Казахстана не только через влияние на экономику России как основного партнера, но и имеет первостепенное значение непосредственно для ВВП самого Казахстана, так как эта страна сама является экспортером нефти и во многом зависит от цены на неё.

Также стоит отметить, что в Казахстане, как и во многих других постсоветских республиках, сохранилась переходная система управления экономикой, сочетающая в себе как рыночные, так и командно-административные механизмы. Данная система хороша на переходных этапах, но может нести потенциальную угрозу для экономики, выражающуюся в периодических кризисах, в случае затягивания её реформирования.

Собственно, текущий экономический кризис является всего лишь продолжением кризиса 2008 года, обострившегося под влиянием вышеперечисленных факторов. Он усугубился тем, что вследствие девальвации рубля продукция российских товаропроизводителей резко подешевела в долларовом исчислении, что сделало казахских товаропроизводителей неконкурентоспособными на российском и других рынках. По мере выхода на региональный и мировой рынок через ВТО и Евразийский союз стало очевидно, что продукция Казахстана не способна участвовать в жесткой конкуренции из-за технического и морального устаревания. Это значительно бьет и по казахской экономике, так как главным импортёром продукции Казахстана является именно Россия.

Еще одним фактором, оказавшим влияние на ухудшение ситуации, стало вмешательство государства в бизнес. Этот процесс начался еще в 2005 году, когда мелкие и средние предприниматели

вытеснялись с рынка. Отчасти увеличение доли государственного сектора и привело к тому, что сегодня в Казахстане кризис, затронувший и самих предпринимателей.

Не намного лучше дела обстоят и в самом Казахстане, так как дешёвая российская продукция начинает вытеснять казахского производителя даже на его территории. Резкое падение мировых цен на нефть в 2014–2015 годах привело к снижению ВВП, а следовательно, и наполняемости бюджета Казахстана. Это пока не вызвало значительных затруднений по обеспечению социальных гарантий государством по отношению к своим гражданам, но заставило существенно сократить другие государственные траты. И это понятно, ведь реализация нефти и нефтепродуктов занимает первое место в структуре экспорта Казахстана и составляет около 35 %.

Достаточно проблематично просчитать, что будет с ценой на нефть в дальнейшем, ведь она также во многом зависит от политических аспектов, потому что от стоимости нефти во многом зависит экономическое благополучие Казахстана.

Таким образом, мы видим, что кризис, который охватил страну, стал следствием целого ряда внешних и внутренних факторов, с преобладающим значением именно внешних аспектов.

Слабость экономической базы Казахстана дала о себе знать еще в 2008 году. В некоторой степени тяжесть нынешнего положения обусловлена проблемами, которые так и не были решены до настоящего времени. И все-таки текущий кризис в Казахстане имеет свои особенности. Его характеризуют внешние причины, которые, в свою очередь, оказали влияние на обострение внутренних противоречий. Кроме того, важно отметить масштаб кризиса, затронувшего практически все сферы. По наблюдениям экспертов, уже серьезные потери понесли экспортеры, а также участники среднего и малого бизнеса.

Таким образом, на современном этапе экономического развития Казахстан сталкивается с такими проблемами, как сырьевая направленность экономики, незначительная интеграция с мировой экономикой, неразвитость производственной и социальной инфраструктуры, общая техническая и технологическая отсталость предприятий, отсутствие действенной связи науки с производством, низкие расходы на научные исследования и разработки.

Казахстану нужно создание целой инфраструктуры внедрения новых научных разработок в производство и рынок. Существуют уже отдельные государственные институты развития, такие как Инновационный фонд, Центр инжиниринга и т.д. Однако одних их усилий явно недостаточно.

Необходимо организовать конкурентную среду для финансирования новых инноваций, для этого следует поощрить - законодательно и через предоставление налоговых льгот - создание частных компаний, которые занялись бы венчурным бизнесом, т.е. бизнесом софинансирования или полного финансирования новинок в технологии и науке, которые могут иметь большие перспективы как товар на глобальном рынке.

В настоящее время научно-технический прогресс является главным фактором социально-экономического развития, обеспечивающим в развитых странах более 90% экономического роста. Казахстан обладает потенциальными возможностями для этого. Однако в настоящее время расходы на науку недостаточные.

Вместе с тем сохраняются следующие проблемы в области инвестиционной политики: низкий уровень инвестиций в обрабатывающие отрасли экономики; недостаточная эффективность институтов и механизмов концентрации и перераспределения инвестиционных ресурсов в приоритетные для обеспечения устойчивости развития страны отрасли экономики; отсутствие целостной структурно-институциональной системы управления и реализации инвестиционных проектов, которые осуществляются с участием государственных финансовых ресурсов.

Здесь основные цели, это дальнейшее улучшение инвестиционного климата, достижение высокого уровня привлечения инвестиций в экономику и эффективности их использования, увеличение объемов инвестиций в приоритетные секторы экономики, включая легкую, пищевую промышленность и инфраструктурное развитие.

Внедрение нововведений во всех сферах экономической деятельности хозяйствующих субъектов, модернизация и технологическое перевооружение предприятий настоятельно требуют совершенствования научно-методического обеспечения определения экономической эффективности инвестиций [4].

Ежегодный рейтинг Doing Business 2014 г. показал, что Казахстан улучшил свои позиции. Казахстан за год поднялся на три пункта: до 50-й позиции в сравнении с прошлогодней 53-й строчки - и занял место между Словакией и Тунисом. По критерию "получение разрешения на строительство" Казахстан поднялся на четыре пункта: до 145-го места, а по критерию "регистрация собственности" наблюдается рост на девять пунктов: до 18-го места. По показателю "разрешение неплатежеспособности" Казахстан поднялся на один пункт - до 54-го места. При этом по показателю "регистрация предприятий" идет снижение на три пункта: до 30-го места, по условиям подключения к электроснабжению - на две позиции: до 87-го места, по доступности кредитования - на четыре пункта: до 86-го места, по показателю "защита инвесторов" - на один пункт: до 22-го места, по условиям обеспечения контрактов - на один пункт: до 27-го места. Между тем согласно рейтингу Doing Business условия налогообложения и ведения международной торговли не изменились по сравнению с 2013 г.

Наихудшие позиции Казахстан показал по критерию "международная торговля", заняв 186-е место.

В заключение, хочется отметить, что текущий кризис в Казахстане показывает слабую эффективность производства страны. Выпускаемая продукция, кроме нефти и сырья, не представляет серьезного интереса для Европы в рынок, которой республика интегрировалась, но так и не смогла занять прочные позиции.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Лихачев А.Е. Таможенный союз России, Белоруссии и Казахстана: история, современный этап и перспективы развития // Российский внешнеэкономический вестник. – 2010. – № 6. – С. 4-24.
- [2] Евгения Холод Плюсы и минусы Таможенного Союза // Полит Надзор. – 2011 (Электронный ресурс). URL: <http://www.politnadzor.ru/news/plyus-minus-tamozhennyj-soyuz.html> (дата обращения: 16.04.2012)
- [3] Юрий Кофнер. Председатель Евразийского клуба МГИМО (У) МИД РФ. – Доклад. – 2013.
- [4] Договорно-правовая база Таможенного союза // Информационно-правовой портал «Гарант». – 2011. – 4.09. (Электронный ресурс). URL: <http://base.garant.ru/5754455/> (дата обращения: 14.04.2012).

REFERENCES

- [1] Lihachev A.E. Tamozhennyj sojuz Rossii, Belorussii i Kazahstana: istorija, sovremennyj etap i perspektivy razvitiya // Rossijskij vneshneekonomicheskij vestnik. 2010. № 6. S. 4-24.
- [2] Evgenija Holod Pljusy i minusy Tamozhennogo Sojuza // Polit Nadzor. 2011 (Jelektronnyj resurs). URL: <http://www.politnadzor.ru/news/plyus-minus-tamozhennyj-soyuz.html> (data obrashhenija: 16.04.2012).
- [3] Jurij Kofner. Predsedatel' Evrazijskogo kluba MGIMO (U) MID RF. Doklad. 2013.
- [4] Dogovorno-pravovaja baza Tamozhennogo sojuza // Informacionno-pravovoj portal «Garant». 2011. 4.09. (Jelektronnyj resurs). URL: <http://base.garant.ru/5754455/> (data obrashhenija: 14.04.2012).

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚОҒАМДАСТЫҚТЫҢ ЖҰМЫС ІСТЕУІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Т. В. Фурсова

«Тұран» университет, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: интеграция, дағдарыс, кәсіподақ, энергия тиімділігі, инвестициялар, инновациялар, жаңа енгізілімдер, үдеріс, тиімділік, НТР.

Аннотация. Одағын қалыптастыру ресми мақсаты ЕурАзЭҚ мүше елдердің арасында жұмыс күшінің еркін қозғалысы, қызметтер, тауарлар мен капитал болып табылады. Мақала әлеуметтік-экономикалық тиімділігін дамытуға және жақсартуға кейбір жолдарын көрсететін ЕурАзЭҚ-тың Қазақстан Республикасына кіру кейбір проблемалары мен перспективаларын талдайды.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 376 – 381

THE STRUCTURE OF ETHNIC IDENTITY

A. R. Khalenova, N. A. Eshtaeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: ainagul-khalenova@mail.ru, naguia.eshtaeva@mail.ru

Key words: Ethnic identity, religious trust, culture, ideology, cultural and social change, common values

Abstract. This article deals with the structure of the formation of ethnic identity in the knowledge community 'ethnic affiliation is a "we" are the "other" as well as components and that the ethnic identity of ethnic relations between ethnic consciousness at different levels of society, so that the product remains the same level, that is a the most important feature to consider. It was allocated a broader concept of "ethnic consciousness", which describes the totality of representations of members of their ethnic community and other ethnic groups, including social and psychological attitudes and stereotypes. In this understanding of ethnic identity - it is part of ethnic consciousness, reflecting the perception and representation of individuals of themselves as members of a particular ethnic community. Ethnic identity is the most important achievement is the leading ethnicity and ethnic identity and the importance of the position of the ethnic point of view. Ethnic identity is primarily ethnic identity of the person and, therefore, the basis of ethnic identity, purpose, and establishes the need to pay more attention to the internal mechanism. Consciousness of ethnicity is a complex, multifactorial spiritual and social phenomenon with its own structure and internal communication. After analyzing the main components of ethnic self-consciousness, it should be noted that all elements of the structure are closely interrelated and interact with each other at different levels. It is important to emphasize the fact that they are at different stages of development of the ethnic group acquire a leading position, the dominant role. Today there is no unity of views on the issue of ethnic consciousness and of its constituent components. Until now, the scientific community there is a dispute about the nature of ethnic identity and its relationship to ethnic identity. But in all the concepts it noted that the sense of ethnicity is important and necessary condition for the existence and development of the ethnic group. Therefore, the development of ethnic identity among the younger generation is a necessary aspect of the educational process. At the same time, will help ethnic, ethnic groups, stable, real people in the group, which is opposite to the team characterized by its own behavior provides a definition of the legality of which may be changed from time to time. Ethnic identity does not remain unchanged at various stages of development of human society as it is the most important feature of an ethnic group.

ӘОЖ 373 048:811 111

ЭТНИКАЛЫҚ ӨЗІНДІК САНАНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

A. P. Халенова, Н. А. Ештаева

Әл-фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: этникалық (ұлттық) өзіндік сана, этностық идентификация, діни сенім, мәдениет, идеология, мәдени-әлеуметтік өзгеріс, ортақ құндылықтар.

Аннотация. Мақалада этникалық өзіндік сананың құрылымы «өзімнің» және «басқаның» деген сияқты құрамдас бөліктен тұратындығы және этникалық өзіндік сана этникалық өзара қарым-қатынас жүйесінің өнімі болғандықтан этникалық өзіндік сана қоғамның әртүрлі деңгейінде өзгермей қалмайтын маңызды белгісі болып табылатындығы қаралады. Соңғы кезде этникалық өзіндік сана ең маңызды алға жетелеуші этностық белгі болып келетіндігін және этникалық өзіндік сананың этностық тұрғыдан алатын орнын, мәнін көрсетеді. Этникалық (ұлттық) өзіндік сана ең алдымен адамның қандай этносқа жататындығын, сондықтан

да этникалық өзіндік сананың объективті негізіне және ішкі механизіміне көп көңіл бөлу керектігін баяндалады. Сонымен қатар этносқа анықтама беріледі, этнос – тұрақты, нағыз қалыптасқан адамдардың ұжымы, өзін басқа ұжымға қарама-қарсы қоятын, өзіне тән мінез-құлқымен ерекшеленетін әрине уақыт өте өзгеруі мүмкін заңдылығы туралы анықтама береді.

Этнос теориясын зерттеу соңғы кезде этнографтардың назарында болып келді. Әрине этнографтардың ең жоғарғы жеткен жетістіктері иерархиялық біркелкі емес құндылық этникалық ортақтықтың белгілері болып келетіні сөзсіз. Бұрыннан этностың ортақтық теориясы тілді, мәдениетті т.б. бір кеңістікте қарап келген. Ал қазір біздің алдымызда бірнеше деңгейге қатысты әртектілік сипаттамалық қиын жүйе тұр.

Этнос - таза адамға тән құбылыс. Осы жерде айта кететін жәйт ол адамдардың этникалық бөліну мен расалық бөлінуден айырмашылығы бар. Расалық айырмашылық - ол биологиялық құбылыс. Ал этникалық айырмашылықтың негізінде таза адамдық құбылыс ол мәдениет жатыр [1, 5 б.].

Тағы да бір ең маңызды жағдай бар «халық» /этнос/ - этникалық қауымдастықтың тек қана ортақ категориясы емес, ол барлық формацияның түрін /тайпа, халық, ұлт/ қамтиды .

Этнос пен ұлтты анықтау параметрі әр тұрғыда жатыр, этностың өмір сүрудің негізгісі ол вертикалды /диахрониялық/ информация, ал ұлт үшін ең маңыздысы синхронды информация болып табылады. Ю.В.Бромлей этникос өзінің түбірінде диахрондық информация бар екенін яғни өзіне тән этникалық ес және этникалық әдет-ғұрыптың жиынтығының болуы. Осы әдет-ғұрыптардың күнделікті өмірде қолданылуы міндетті емес мысалы: ұлттық костюмді кию, ұлттық тағамды әзірлеу т.б. осы этносқа тән ерекшеліктер есте сақталады және де ол атадан балаға беріліп отырады. Басқа сөзбен айтқанда этнос өзінің шартты белгілерінің жинағын сақтайды осы өзін өзі теңестіру арқылы тап осы этнос қатарына жататындығын білдіреді. Өзін-өзі «менің-ұлттым мынадай» деген өзін-өзі атау ол мәні жағынан диахрондық процесс. Ал этноэлеметтік организм, ол басқа іс. Соның бір түрі болып саналатын соның ішіндегісі –ол ұлт. Осы ұлттың тіршілік етуіне ең маңыздысы тек диахронды емес сонымен қатар синхронды байланыстар тек ес және әдет-ғұрып емес сонымен бірге күнделікті іс-әрекет және қарым-қатынаста болу. Ортақ мақсатты шешу және оны шешудегі үйлесімді іс-әрекет.

В.В.Мархинин өз еңбегінде этнос теориясының әлеуметтік-философиялық құрылымын көрсетті. Этностың әлеуметтік-биологиялық мәселелерінің бір-бірімен қарым қатынасын қарастыра келіп этникалық өзіндік санаға мынадай анықтама береді. Этностың құрылуының көрсеткіші ол - жалпытайпалық қарым қатынас формасындағы тайпаның өзіндік санасының пайда болуы. Этнос құрамының әлеуметтік-биологиялық екі жақтылық ерекшелігі –ол редукцияға бейім тенденция деді [2, 125б.].

Кейбір этностық белгілер турасын айтсақ белгі емес, этникалық қауымдастықтың пайда болуы және дамуы шарт деп қарау керек. Осы этноқұрылу факторларына мыналар жатқызылуы тиіс. Объективті факторларды қоса санау олар этникалық сананың туына себебін тигізеді, соңында этникалық қауымдастықтың құрылуына әкеледі. Бұған қатысы барлар территориялық ортақтық, әлеуметтік-экономикалық жүйедегі бірлік және басқа факторлар. Ал этникалық белгілер бұған қарама-қарсы туынды болып келеді ол этникалық қатынастың даму процессінде және этникалық қауымдастықтың құрылуында пайда болады... Бұл белгілер алдындағыдан өзінің қосымша мінезімен ғана ерекшеленбейді сонымен бірге айқын этникалық мазмұны болады. Басқа сөзбен айтқанда, этникалық белгіні тар мағынада этностың өзіне тән ерекше мінезіне көңіл аудару керек. Яғни этникалық қауымдастықтың шынымен айырмашылығы бар екенін көрсете білу [3, 4-5 б.]. Ал қандай ерекшелікті этникалық белгі дейміз? Біраз авторлар тілді этникалық қауымдастықтың құрылуының бір шарты ретінде қарайды [4, 80 б.]. Кейбіреулері, тілдік ортақтықты тек этноқұрушы фактор емес, сонымен қатар этникалық белгі болып табылады дейді [5, 107б.]. Соңынан В.В.Мавродин, былай деді «Два фактора, - определяют народ как этническое понятие: 1) общность языка. 2) Сознание единства всех людей. Говорящих на данном языке» [6, 89 б.]. Соңғы кезде этникалық өзіндік сана ең маңызды алға жетелеуші этностық белгі болып келетіндігін және этникалық өзіндік сананың этностық тұрғыдан алатын орнын, мәнін Ю.В.Бромлей көрсетті. Этникалық (ұлттық) өзіндік сана ең алдымен адамның қандай этносқа жататындығын белгілейді, сондықтан да этникалық өзіндік сананың объективті негізіне және ішкі механизіміне көп көңіл бөлу керектігін

Бромлей өз еңбектерінде көрсетті. Этникалық өзіндік сананың құрамы әртүрлі Н.В.Бромлей этносты генезистік, әлеуметтік құбылыс деді. Ғылыми әдебиеттерде этникалық /ұлттық/ өзіндік сана сезім көбінесе өздігінен пайда болған этностың компоненті ретінде қарады. Этникалық /ұлттық/ өзіндік сананы ұлттың белгісіне енгізу туралы маңызды талқылаулар өткізілген [7, 7 б.]. Ең алғашқы термин «этникалық өзіндік сана» ғылыми қолдануға этникалық қауымдастықтың түсінігіне енгізуде еңбегі зор болған Кушнер деп жазады [8, 3 б.]. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. өз еңбектерінде этникалық өзіндік сананың этникалық белгілер тобына қосылатыны сөзсіз екенін жазды [5, 99 б.]. Кеңес ғалымдарының ішіндегі ең алғашқысы болып этникалық өзіндік сананы бөле жарып қараған ғалым Д.С. Лихачев, 1946 жылы өзінің «ұлттық өзіндік сана» атты монографиясында жазды «Необходимо различать два аспекта проблемы: с одной стороны объективное существование общности происхождения членов этноса. С другой – представление о такой общности выступающее как компонент этнического самосознания» [6, 108б.]. Сонымен этносқа анықтама берер болсақ, этнос – тұрақты, нағыз қалыптасқан адамдардың ұжымы, өзін басқа ұжымға қарама-қарсы қоятын, өзіне тән мінез-құлқымен ерекшеленетін әрине уақыт өте өзгеруі мүмкін заңдылық деп Гумилев анықтама береді. Кез келген жүйе мейлі, этнос немесе организм бірдей дамиды. Осы даму барысында кенеттен онда бірнеше пассионарлар пайда болады. Тарихи жануынан басталып өшуіне дейінгі уақыт этногенез фазасына толығымен сәйкес келеді. Ол «этностың жасы» секілді, этникалық популяцияда пассионардың пайызымен айқындалады. Оның саны белгілі бір шекке өседі, жүйе ұлғаяды: осы шектен асқанда пассионарлық өзін-өзі құртады да, пассионарлық бірін-бірі құрытқан сайын пассионарлық төмендеген сайын өзінің еркін энергиясымен өнер, керемет әлеуметтік идеяны тудырады. Осы энергиялық бөліністен кейін ұзақ инерция кезеңі басталады ол шаруаны реттейді, құрылым бірте-бірте кеңейеді заңдылық орын алады [9, 31б.]. Кейбір кезеңдерде оның ішінен субэтнос, концория және конвиксия пайда болып немесе құлауы мүмкін, бірақ этностың бірлігі жоғалмайды. Л.Н. Гумилев этностың жүйелі тәсілін енгізді, себебі жоғарыда атап айтқандай В.В.Мавродин халықты екі нәрсе айқындайды деді олар тілдік ортақтастық және сол тілде сөйлейтін адамдардың сана-сезімі, ал Ю.В.Бромлей осы мәселенің екі жағын анықтау керек екендігіне тоқталды бір жағынан этностың объективті шығу тегі, екінші жағынан этникалық өзіндік сананы сол этностың компоненті ретінде ұсынды. Осыны жақтаушылар Кушнер, Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. және Козлов болды.

Гумилевтің ойынша бұл пайымдаулар қараңғылыққа апаратындай еді. Оның пікірінше этностың белгілері тіл, мәдениет, территориялық бірлік, экономикалық ортақтық, өзін өзі атау т.б. әрқашанда сәтсіздікке әкеліп соғатынын өз еңбектерінде көрсетіп мысалдар мен дәйекті дәлелдер келтіреді.[9, 540-541 б.]. Этносты біріктіретін ортақтығы тіл емес: екі, үш тілді этностар бар, немесе бір тілде ғана сөйлейтін әр түрлі этностар бар. Сонымен, француздар төрт тілде: француз, кельт /бретон/, боскск және провансалдық бұл олардың этникалық бірлігіне еш кедергі келтірмейді. Бізге белгілі напалеон маршалы Мюрот немесе тарихтағы д'Артанян гасконцтар, ал жазушы Шатобриан кельт екені. Екінші жағынан, мексикандық және боливииялықтар испан тілінде сөйлейді: бірақ испандық емес, янкалар ағылшынша сөйлейді, бірақ олар ағылшындар емес. Ал араб тілінде әртүрлі халықтар сөйлейді. Себебі этнодифференциалдық белгілердің жиынтығы зерттеліп отырған нысанды анықтай алмайды және анықтау мүмкін еместігін алға тартады. Гумилевтің «тырнақшаға» алуға болатыны ол этникалық топ \ұжым\ өздерінің бірлігін мойындауы: «біз мынадаймыз, ал басқалары басқа \біз емес\». Бұл теңдестіру этностағы адам санасында объективті тұтастықтың және әртүрлі жүйенің объектімен адамдардың өзіне тән белгісінің байланысы «біз» және «біз емес». Бұл қарама қарсылық нені көрсетеді. Гумилевтің ойынша тіл белгілі бір жағдайда этникалық қауымдастықтың себебі емес индикаторы бола алады[10, 52 б.]. Этникалық өзіндік сананың қалыптасуы қауымдастықтың ортақ біз «мынадаймыз», олар «басқа» деген сананың қалыптасуы болып есептеледі. Этникалық өзіндік сана ол өз орнын, сезімін, қызығуын, мотивін этникалық байланыс жүйесінде соған қатысының бар екенін сезіну болып табылады. Этникалық өзіндік сананың ортақтығы тілде, халықтық шығармашылық еңбектерде шынайы көрінеді. Ондай шығармаларда халықтың сана-сезімдерінің жетуіне ерекше әсер ететін дәстүрге, мәдениетке, тарихқа қатысты оқиғалар баяндалады.

Этникалық өзіндік сана қоғамның дамумен бірге өзгеріп отыратындығы туралы Крюков М.В былай деді «Этническое самосознание как важнейший из признаков этноса не остается неизменным

на различных этапах развития человеческого общества» [11, 287 б.]. Крюковттың этникалық сана адамзаттың әр түрлі қоғам дамуында ең маңызды белгі ретінде өзгеріссіз қалмайды деп айтылған тұжырымға мысал келтірсек: Кеңес өкіметі құлағаннан кейінгі орыс халқының тағдырына алаң болған Артюнян Ю.В. Дробижева Л.М. өз мақалаларында былай деп жазды. XX ғасырдағы соңғы он жылында орыстардың тағдыры ерекше мән-мағыныға ие болуда бұрынғы кеңес одағының құрамындағылар ұлы тарихи кезеңді басынан кешуде. Бүкіл әлемнің көз алдында қоғамның әлеуметтік-саяси трансформациясы /өтпелі кезең/ болуда, осы үрдіс кезінде жалпыодақтық масштабтар мемлекет саясатындағы орыстардың өзіндік санасын өздерінің орыс президентіне және мемлекеттік жалауына, елтаңбасына және әнұранына ауыстырды. Кеңестік империя құлдырағаннан бері орыстардың алдыңғы одақтық өзін-өзі теңестіруін жоғалта отырып олардың көңілін өз тағдырларына аударуды және де өздерінің жеке қызығушылықтары мен мүмкіндіктерін түсінуді және оны жүзеге асыруды оятты. Одақтың құрамындағы орыстар өздерін державаның этносы ретінде санасудан басқа амал болмады. Осы державалық сана этникалық теңдестірудің тіреуі болды [12, 3 б.]. Бұл мақаладағы саяси-әлеуметтік жағдай тек орыс халқының ғана этникалық өзіндік санасының қайта жаңаруына емес сонымен қатар өз тәуелсіздігін алған бұрынғы одақ мемлекеттері құрамындағы халықтардың өздеріне тән этникалық өзіндік сананың қайта жаңарып, толығуына да зор әсерін тигізді. Бұрында ақпарат құралдарында аз қолданыста болған, болса да теріс бұрмаланған сөздер «ұлт, ұлттық, ұлттық сана, ұлттық идея» кеңінен газет-журналдарда түсіндіріліп айтылып жазылуда. Этносты әлеуметтік топ ретінде тану арқылы ұлтшылдықтың нақты көрініс беретін саласы мәдениет екендігін мойындаймыз. Осыған байланысты адамдардың этностық идентификация үрдісі немесе белгілі бір ұлтқа тәуелділігін анықтау барысында өзінің халқының мәдениетін танып, оның құрамдас бөлігі екендігін сезінуі тосын жағдай емес. Сол себепті белгілі бір ұлттың өзіндік мәдениетін дамыту құқығына тыйым салу әрекетінің әлемдік тарихта арты ұлтаралық қақтығыстар мен азамат соғыстарына алып келуі таңқаларлық жағдай емес екендігі заңды құбылыс. Гумилевтің ойынша тіл сол сияқты мәдениет, идеология, экономикалық байланыс тіпті қауымдастықтың шығуы, олар ешуақытта монолитті /тұтаc/ болмайды [10, 536.]. Ал этникалық өзіндік сананы құрайтын:

- а) этностың құрамында болушылық туралы түсінік;
- ә) өз этносының ерекше мінездемесі, типтік қасиеттері туралы түсінік;
- б) этнос мүшелерінің ұқсастығы, бірдейлігі туралы түсінік;
- в) жалпыэтникалық мүдделерді, тілектерді игеру туралы түсінік;
- г) өз этносы тарихи тағдырының бірлігі туралы түсінік;
- д) айналадағы орта, соның ішінде басқа халықтармен қарым-қатынас туралы түсінік [13, 216.].

Этникалық өзіндік сана адамзаттың әртүрлі қоғам дамуында ең маңызды белгі ретінде өзгеріссіз қалмайды. Этникалық өзіндік сана құрылымына және де оған берілген анықтамаларға қарасақ «этникалық өзіндік сана» этностың жетелеуші белгі екендігіне көзіміз жетіп отыр. Ал қалай әрекет ететіндігі жөнінде Бромлей былай дейді «этникалық өзіндік сана тек қана саяси-территориялық сонымен қоса топтық қауымдастық: ең алдымен діни және таптық жағымен әрекет етеді. Осындай өзара әрекетке сәйкес көзқарастардың нәтижесінде топтың қызығушылығы этникалық өзіндік санаға және этникалық сезімге зор әсер етеді. Діни сана, діни саяси-территориялық қызығушылық этникалық өзіндік сананы қамтиды» [6, 1086].

Қазіргі таңда этникалық өзіндік санадағы діни сенімнің халықта қайта жаңаруы исламдық немесе христиандық болсын ол ұлтаралық қатынастарды шиеленістіретін фактор емес екендігі белгілі. Дін, даусыз, біріктірудің, интеграциялық үрдістердің күшті факторы бола алады. Ол үшін діндерден қайшылықтарды емес, керісінше ортақ белгілер мен қағидаларды, ортақ құндылықтарды іздеуге міндеттіміз. Дін бірден-бір адамдарды өз еріктерімен ізгілікке жетелейтін және рухани нормаларды, барлық адамгершілік қасиеттерді сақтайтын этникалық өзіндік сананың құрамдас бөлігінің бірі болып табылады.

Ал этникалық өзіндік сананың тереңдігі туралы түсінік оның тереңдігі объектілі және субъектілі себептерге тәуелді. Этностың құрамында болушылықты әлсіз ұғыну. Басқа этностың мүшелеріне деген жат сезім. Дамытылған этникалық өзіндік сана – жалпы этникалық мүдделер үшін өзін құрбан ету. Этникалық өзіндік сана этникалық болмысқа теріс әсер көрсетеді: діни сана сенімінің әлсіреуі немесе күшеюі, ана тілінің өркендеуі не әлсіздеуі, жұрттың саяси бірігуіне қарсылас

болуы т.б. Этникалық өзіндік сананың түйіні этникалық ұқсастықты іске асыра білу, туған жер тарихи атамекен немесе ортақ атажұрт туралы түсінік, этникалық бейне «өзімнің» және «басқаның» деген сияқты құрамдас бөліктен тұрады. Этникалық өзіндік сана этникалық өзара қарым-қатынас жүйесінің өнімі. Қазіргі таңда тіпті зайырлы мемлекеттік қоғамда қандай да бір маңызды сұрақты шешуде немесе қабылдауда этникалық үрдіспен санасуға тура келеді.

Этникалық өзіндік сана – этностың атауында белгіленген өзара бірдейлігін, жат этностармен өз айырмашылығын ұғыну. Осыдан келіп шығатын қорытынды тіл, дін, мәдениет, идеология, экономикалық байланыс тіпті қауымдастықтың шығуы, тұтас болмайды сондықтанда этникалық өзіндік сананың құрылымы осы аталғандардың барлығының жиынтығынан тұрады. Ал қайсысы ең басыңқы роль атқарады ол этникалық қауымдастықтың қаншалықты нені таңдап нені мойындайтындығында... Дегенмен осы тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары жалпы кез келген этностың этникалық өзіндік санаға қоғамдағы болып жатқан саяси-экономикалық және мәдени-әлеуметтік өзгерістердің әсері зор екені айдан анық.

Этникалық өзіндік сананың ролін этностардың қарым-қатынас жүйесіндегі орнын айқындау жаңа теоретикалық мүмкіндіктер туғызуда, яғни этникалық өзара қарым-қатынас динамикасын алдын-ала көре білу тек әлеуметтік-экономикалық және саяси-құқықтық қатынаспен ғана емес, осымен бірге этникалық құрылымымен қарастыру шарт.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Артюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989. – 247 б.
- [2] Мархинин В.В. Диалектика социального и биологического в процессе становления этноса. – Томск: Издательство Том. Ун-та, -148с. 1989; -125б.
- [3] Крюков М.В. Этнос и его признаки. Древние Китайцы проблема этногенеза. М.: Наука, 1978. – 4-5 б.
- [4] Лашук К.П. О формах донациональных этнических связей // Вопросы истории. – 1967. – № 4. – 80 б.
- [5] Козлов В.И. Динамика численности народов. – М., 1969. – 107 б., -99 б.
- [6] Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М., 1973; 102-103.- 89 б.,- 108 б.
- [7] Рогачев Н.П., Свердлин М.А. О понятии и нация // Вопросы истории. – 1966. – № 1. – 7 с.
- [8] Кушнер И. Национальное самосознания как этнический определитель // Краткое сообщение Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – 1949. – № VIII. – 3 б.
- [9] Гумилев Л.Н. Этносфера: история природы. – М., 1993. – 544 б. -31., -540-541 б.
- [10] Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – Л., 1990. – 528 с.
- [11] Крюков М.В. Этнос и его признаки. Древние Китайцы проблема этногенеза. М.: Наука, 336 с., 1978. -287 б.
- [12] Артонян Ю.В., Дробизева Л.М. Отечественная История. – 1992. – 3 б.
- [13] Құдиярова А. Этникалық өзіндік сана // Қазақстан мектебі. – 1995. – № 3-4. -21-22 б.

REFERENCES

- [1] Arutyunov S.A. Peoples and Cultures: development and interaction. M.: Nauka, 1989. – 247 b.
- [2] Marhinin V.V. The dialectics of social and biological in the making of the ethnos. Tomsk: Publishing Tom. Un-ta, 1989. 148 c. -125b.
- [3] Kryukov M.V. Ethnicity and its symptoms. The ancient Chinese problem ethnogeny / "Science", Moscow, 1978; 4-5 b.
- [4] Lashuk K.P. Pre-national forms of ethnic ties, "Questions of History", 1967, № 4, -80 b.
- [5] Kozlov V.I. Population dynamics of people, Moscow, 1969 .. 107 b, 99 b.
- [6] Bromley Y. Ethnos and Ethnography. M., 1973; 102-103. - .. 89 b - 108 b.
- [7] Rogachev NP M.A.Sverdlin. "On the concept of the nation and" - "Questions of History", 1966 number 1 -7str
- [8] Kushner I. National identity as an ethnic determinant. "A brief report of the Institute of Ethnography. N.N. Miklukho-Maclay »№ -3 VIII 1949. b.
- [9] Gumilev L.N. Ethnosphere: history of nature. 544 b. M.1993, -31., -540-541 B.
- [10] Gumilev L.N. Ethnogenesis and Earth's biosphere. L., 528 c 1990 -52., -53 B.
- [11] Kryukov M.V. "Ethnicity and its symptoms. / The ancient Chinese problem ethnogeny / "Science" M., 336 c., 1978. - 287 b.
- [12] Artonyan Y., Drobizheva L.M. Domestic History.1992, -3 b
- [13] Kudiyarova A. Ethnick consciousness. Kazakhstan mektebi 1995 N 3-4., 21-22b.

СТРУКТУРА ЭТНИЧЕСКОГО САМОСОЗНАНИЕ

А. Р. Халенова, Н. А. Ештаева

КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: этническое самосознание, идентификация, религиозное доверие, культура, идеология, культурно-социальное изменение, общие ценности.

Аннотация. В этой статье рассматривается структура формирования этнического самосознания этнической общности при осознании принадлежности это «мы» они «другие» а также компоненты, и что этническое самосознание этнических отношений между этнического самосознания на различных уровнях общества, потому что продукт остается неизменным на уровне, то есть является наиболее важной особенностью для рассмотрения. Этническое самосознание является наиболее важным достижением является ведущим этнической принадлежности и этнического самосознания и значение позиции этнической точки зрения. Было выделено более широкое понятие "этнического самосознания", который описывает совокупность представлений членов их этнической общины и других этнических групп, в том числе социальных и психологических взглядов и стереотипов. Сознание этнической принадлежности сложное, многофакторное духовное и социальное явление со своей собственной структурой и внутренней связи. Как показывает анализ научной литературы, изучение этнической идентичности был проведен в рамках философии, психологии, этнологии, социологии, биологии и др наук. После анализа основных компонентов этнического самосознания, следует отметить, что все элементы структуры тесно взаимосвязаны и взаимодействуют друг с другом на разных уровнях. Важно подчеркнуть тот факт, что они находятся на разных стадиях развития этноса приобретают доминирующее положение, доминирующая роль. Сегодня нет единства взглядов по вопросу о этнического сознания и его составляющих компонентов. Этническое самосознание это прежде всего этнической идентичности человека, и, следовательно, основой этнического самосознания, цель и устанавливает необходимость уделять больше внимания внутренним механизмом. В то же время, поможет этнические, этнические группы, устойчивые, реальные люди в команде, которая противоположна коллектива, характеризующейся собственным поведением дает определение правомерности которое может меняться время от времени. Этническое самосознание не остается неизменным на различных этапах развития человеческого общество так как оно является самым важнейшим признаком этноса.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 381 – 390

TRAINING DESCRIPTION METHODS
OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS

M. S. Dairabaev

International Kazakh-Turkish University named by Kh. A. Yasavi, Turkestan, Kazakhstan.

E-mail: dene-tarbiesi@mail.ru

Keywords: personality, development, self-development, education, improving abilities and skills.

Abstract. This article addresses involved in youth sports schools and the effective management of the pedagogical process (pupils, students) in improving physical fitness level, lifestyle, interest in appearance to direct them on the development of motivation, the needs of society in the preparation of public relations is the improvement of existing abilities to perform their social services. As an additional sports education in children's and youth sports schools and the educational process.

ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІ МЕН СПОРТТЫ ОҚЫТЫП, ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ

М. С. Дайрабаев

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Түйін сөздер: жеке тұлға дамуы, өзін-өзі дамыту, білім беру, жетілдіру, дағды.

Аннотация. Мақалада балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі педагогикалық үдерісті тиімді басқарудың негізгі шұғылданушылардың (оқушы, студент) дене дайындығы деңгейін арттыруға, олардың салауатты өмір бейнесіне қызығушылық ынтасын дамытуға бағыттау, олардың өз қабілеттерін көрсетулері үшін дайындауда қоғамның әлеуметтік сұранысын орындау қолда бар қоғамдық қатынастарды жетілдіру болып табылады. Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі білім беру үдерісі қосымша спорттық білім беру үдерісі ретінде қарастырылған.

Қиялдау, ойлау, назар аудару, сөйлеу, зердеде сақтау жұмыстарын жетілдіруді қамтамасыз ететін ақпаратты қабылдау және қайта өңдеудің барлық формаларын дамыту оқытып, үйрету үдерісінің маңызды компоненттерінің бірі болып табылады. Бұл үдерісті тікелей жүзеге асыру мен соның тиімділігі оқу үдерісіндегі пайдаланылатын оқытып, үйрету әдістеріне көп жағдайда байланысты болады.

Оқытып, үйрету әдістері, бұл оқып, үйренуші мен оқытып, үйретушінің білім беру және тәрбиелеу мақсаттарына жетулеріне бағытталған өзара әрекеттестік қарым-қатынастары болып табылады.

Оқытып, үйретудің қандай да бір әдісін пайдалану педагогикалық жағдайға (ситуацияға) немесе нақтылы педагогикалық міндеттерге байланысты. Оқытып, үйрету әдістері әдістемелік тәсілдермен тығыз байланысты.

Әдіс-бұл белгілі жағдайдағы педагогикалық әрекет жасау жолы. Әдістер, тәртіп бойынша өздігінен педагогикалық міндеті жоқ жекелеген сипатта болады.

Оқытып, үйрету әдістеріне қойылатын негізгі талаптар мыналар болып табылады:

- дене мәдениетімен және спортпен шұғылдану барысында сауықтыру, білім беру және тәрбиелік тиімділікті қамтамасыздандыратын әдістердің ғылыми негізделуі болып табылады;
- оқытып, үйрету әдісінің алға қойған мақсатқа сәйкестігі.

Оқу сабағында нақтылы мақсаттың болмауы оқытып, үйрету әдістерін дұрыс іріктеуге мүмкіндік бермейді. Мысалы, алға қойылған дидактикалық мақсат арқада «кұлаш ұрып жүзу» тәсілімен суға жүзу дағдысын студентке қалыптастыру. Бұл жағдайда әдістерді айқындау өте күрделі, өйткені жалпы тұжырымдауда арқада жүзде тұтастай үйрету әдісін тең шамада, сол сияқты осы әдісті бөліктермен үйретуге де болады;

- әдістердің оқытып, үйрету принциптеріне сәйкестігі, яғни оқытып, үйрету әдісі принциптер жүйесін іске асыруға сүйенуі тиіс. Мысалы, егер оқытушы көрсету әдісін пайдаланса, яғни онда ол көрнекілік принципін бүтіндей іске асырады. Бұл принциптің әдістер жүйесі арқылы іске асырылатыны белгілі. Көрнекілік оқытып, үйрету әдісі ретінде ақпараттарды қабылдайтын тасымалдаушы рецепторларының саны солғұрлым көп болса, оқытып, үйрету үдерісінде ықпалды болса, солғұрлым тиімді болады. Көрнекілік барлық уақытта сөзбен түсіндірумен, әңгімелесумен, оқытушының (жаттықтырушының) не жөнінде талқылауы барысында көңіл-күйі көрінісі қатынасымен байланысты;

- оқытып, үйретудің тәрбиелік сипатын қамтамасыздандыру. Таңдаған әдіс тек оқытып, үйрету тиімділігін ғана емес, сонымен бірге тәрбиелеудің нәтижелілігін де қамтамасыз етуі тиіс. Студенттің ынтасын тежейтін, одан тек оқу ақпаратын механикалық қайталауды ғана немесе жатқа білетін спорттық қозғалысты ғана талап ететін әдістер қажет емес. Оқытып, үйрету әдісі шұғылданушылардың белсенділігі жоғары болса, оқу қызметінде өзін үйренуге және көрсетуге қызығушылық танытса ғана тиімді болады;

- оқу материалының ерекшелігіне әдістің сәйкестігі, өйткені оқытып, үйрету әдістері дене жаттығуларының әрқилы түрлерін меңгеруге арналған оқытып, үйрету әдістері бірдей емес. Мысалы,

100 м жүгірудегі сөреден төменгі әдіспен шығуды үйретуде сөзбен түсіндіру әдісін пайдалану жеткіліксіз, өйткені бұл жағдайда оқытып, үйрету негізі көрнекілікпен көрсету, яғни көрнекілік әдісі пайдаланылады, мұнда оқушылардың дайындық деңгейіне байланысты бұл әдіс спортшының жекелеген қалпын бөліктермен көрсету түрінде ұсынылуы мүмкін. Қарапайым жаттығуларды меңгеру кезінде бүтіндей үйрету әдісі, ал күрделі жаттығулар орындау кезінде ұштастыру жаттығулары пайдаланылады;

- әдістің студенттердің жеке және топтық дайындығына сәйкестігі. Бұл әдісті қолдану кезінде оқу материалын қабылдауда шұғылданушылардың жас ерекшелік заңдылықтары ескерілуі тиіс. Шұғылданушылардың жеткіліксіз белсенділігі мен нашар дайындалғандығы жағдайында жаттығуды бүтіндей үйрету, бірақ оның жекелеген бөліктеріне ерекше назарды аударту, яғни бөліктермен үйрету әдісін қолдану. Жақсы даярлықтағы және спорттық бабындағы студенттерге жаттығуларды бөлікпен көрсету әдісін пайдалану мақсатқа лайықты, сосын оны бүтіндей, яғни студенттердің ұсыныстары бойынша оны жетілдірудің мүмкін болған варианттарын пайдалану;

- әдістің оқытушының (жаттықтырушының) жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне сәйкестігі. Әрбір оқытушы оқытып, үйрету және тәрбиелеу әдістерін меңгеруге, сол сияқты оларды қолдану жолдарын және қажет болған жағдайда, яғни оқытып, үйретудегі алға қойылған мақсатқа және міндетке байланысты көшірмелеуге міндетті. Мысалы, бірдей нәтижеге жету үшін сабақта екі әртүрлі әдісті қолдануға болады. Алайда оқытушының өзі жақсы меңгерген әдісті пайдалану ақылға қонымды болады. Әртүрлі спорт түрлері бойынша спорттық жаттығуларды іс жүзінде көрсету әдісімен меңгеру тең дәрежеде мүмкін емес. Бұл жағдайда студенттерді іс жүзінде оқытып, үйретуге басқа спорттық топтың оқытушыларын, спортшыларды, сол спорт түрінен белгілі дәрежеде спорттық нәтижелері мен тәжірибесі бар студенттерді көмекке тарту әдісін пайдалануға болады;

- әдістің оқу және жаттығу сабағы жағдайына сәйкестігі. Егер спорт залда бірнеше спорттық қондырғылар болса, онда оқытушы оқу тобын бірнеше топтарға бөліп (қондырғылардың санына қарай) олардың әрқайсысына өз жаттығу тапсырмаларын береді, сонымен бірге кезегімен нұсқау, ескертпелер жасайды. Жекелеген топтардың спорттық тапсырмаларды жеткілікті дәрежеде дәл меңгеруінен кейін келесі жаттығу қондырғыларына ауыстыру қамтамасыздандырылады. Бұл әдістің тиімділігі шұғылданушылардың тапсырманы өздігінен меңгеруін жақсартады, өзара сенімділік атмосферасын қалыптастырады және оларды оқытушының берген тапсырмаларын тез орындауға жұмылдырады. Бұл әдіс оқытушыдан біліктілікті және оқу үдерісінде пайдаланылатын барлық спорттық қондырғыларда жаттығу жасауды еркін меңгеруді және шұғылданушылармен арасында жақсы қарым-қатынасты талап етеді.

- әдістердің әртүрлілігі. Әдістердің ішінде бірде-біреуі негізгі және жалғыз болып танылуы мүмкін емес. Кез келген әдістің әмбебап болуы, оған деген сенімді жоғалтады. Оқытып, үйрету үдерісінде жоғары нәтижеге жету үшін әртүрлі әдістер қолданылады.

Нашар әдістің болмайтынын назардан шығармау қажет. Оларды нашар жасау оқытушының (жаттықтырушының) әдістемелік даярлығының жеткіліксіздігі. Бұдан бөлек, қайсы бір әдісті тиімді пайдалану кей жағдайда мүлдем пайдалы болмауы мүмкін [1-2].

Педагогикалық тәжірибеде, ереже бойынша, бір оқу немесе жаттығу сабағында оқытып, үйретудің әдістер жүйесін қолдану қажет. Мұндай жүйелерде жекелеген әдістердің күшті жақтары максимальды пайдаланылуы және әлсіз жақтары бейтараптандырылуы тиіс. Дене мәдениеті мен спортта таралымға ие болған көрсету сияқты мұндай әдіс, әдетте түсіндірумен үйлестіріледі, оған сипаттау, нұсқау беру қосылады. Барлық оқу үдерісіне бірдей арналған жарамды әдістің болуы мүмкін емес. Әртүрлі оқу міндеттерін шешуде бірдей әдістерді пайдалану оқытушының (жаттықтырушының) шығармашылық ынтасын (инициативасын), сол сияқты оған шұғылданушылардың мүмкіндіктерін (потенциалын) толық пайдалануын шектейді.

Оқытып, үйрету әдістерін пайдаланудың нәтижелілігі студенттердің дене мәдениеті мен спорттық қызметке табысты даярлығымен, олардың материалдарын оқу-бағдарламалық құжаттар талаптарына сәйкес меңгеруінің беріктігімен бағаланады.

Әдістердің қайсы бірін таңдау оқу материалының мазмұнына, оқытып, үйретудің мақсатына, оқытушының (жаттықтырушының) іс жүзіндегі даярлығына және оның әдістемелік шеберлігіне байланысты.

Сөзбен түсіндіру әдістері шұғылданушыларға әсер ету құралы ретінде сөзді пайдалануға негізделген және оған сұқбаттасу, әңгімелесу, түсіндіру, сипаттау, талдау, тапсырма беру, бұйыру, ескертпе жасау, нұсқау беру, санау және бағалау қосылады.

Оқытып, үйретудің көрнекілік әдістері - бұл үйретілетін жаттығулар туралы бейнелік көріністі сипаттайтын видеофильмдер, кино бағдарламалар, фотосуреттер, суреттер, плакаттар және кестелер көрсету.

Жаттығуларды көрсету дәл, үлгі бойынша, нақты болуы тиіс, әйтпесе ол шұғылданушылардың психикасына кері әсерін тигізеді, әдістер мен әрекеттерді дұрыс орындамауға әкеледі. Көрсету оқытып, үйретудің бастапқы әлі түсіндіру жаттығу туралы толық ұғым бермеген кезеңінде маңызды.

Қажетті жағдайда көрсетудің «ойындық» әдісі қолданылады. Бұл оқытып, үйрету әдісін пайдалану түрлерінің бірі - көрнекілік сабақ.

Қозғалыс дағдыларын қалыптастыру студенттердің дене және арнайы сапаларын дамыту және жетілдіру бойынша практикалық әдістер шешуші маңызға ие.

Оқытып, үйрету әдістерін таңдауда мына әдістемелік тәсілдер маңызды: оқытушының (жаттықтырушының) тапсырмасы бойынша жаттығуларды өз бетімен орындау, әріптесіне жәрдем көрсету, сақтандыру және мадақтау. Осылардың барлығы әрбір шұғылдану сабағында жоғары тиімділікке жету мақсатында өзара байланыстылықта қолданылады.

Әрбір пәнді оқытып, үйретудің өзіндік арнайы формасын, әдістерін, жолдарын, әдістемелік тәсілдері мен құралдарын анықтайтын психологиялық-педагогикалық мақсатының кешені болады.

Бұл компоненттермен оқу материалын меңгеруде тиімді нәтижеге жету мүмкіндігі қамтамасыз етіледі.

Өртүрлі оқытып, үйрету әдістерін қолданбай алға қойылған мақсатқа жету, оқу сабағының белгіленген мазмұнын орындау мүмкін емес. Әдіс – бұл оқу үдерісінің өзегі, яғни оқытып, үйретудің алға қойған мақсаты мен оның нәтижесінің арасындағы байланыстыратын бөлім [3].

Дене мәдениетінде оқытып, үйрету әдістерін пайдалану дене жаттығуларын, әдістерді, белгілі нәтижеге жету мақсатындағы әрекеттерді қолдану және пайдалануға бағытталған.

Дене мәдениетінің өзіне тән ерекше (спецификалық) әдістеріне мыналар жатады:

- қатаң уақытпен (регламентированный) белгіленген әдістер;
- жаттығуларды ойындық үлгіде пайдалану;
- жарыстық әдіс (жаттығуларды жарыстық үлгіде пайдалану).

Бұл әдістердің жәрдемімен дене жаттығулары мен қозғалыс дағдыларын орындау әдістеріне, сол сияқты дене сапаларын тәрбиелеуде оқытып, үйретумен байланысты міндеттер шешіледі.

Оқытып, үйрету әдістері тәрбиелеу әдістерінен бөлек қарастырылуы мүмкін емес. Дене мәдениеті мен спорт теориясының оқыту дүниесі әлеуметтік құбылыс ретінде оқушыларды дене мәдениетіне оқытып, үйрету мен тәрбиелеудің жалпы заңдылықтары болып табылатынын назарда ұстау қажет.

Тәрбиелеу әдістері тәрбиелеу мақсаттарына жетуге бағытталған тәрбиеші мен тәрбиеленуші арасындағы өзара түсіністік қарым-қатынас әрекетінің тәсілі.

Дене мәдениетінің әдістемесінде ең жақсысы ретінде әдістердің бірде біреуімен шектелуге болмайды. Аталған әдістердің әдістемелік принциптермен сәйкестіктегі ең жақсы үйлесімділігі дене мәдениетіне оқытып, үйрету мен тәрбиелеу міндеттерінің кешенін табысты жүзеге асыруды қамтамасыз етеді.

Дене мәдениеті мен спорт саласында оқытып, үйрету мен тәрбиелеудің шешуші мәселесі студенттердің жаттығуларды орындау әдістерін дұрыс меңгеруі болып табылады. Бұл неғұрлым тез жүзеге асса, солғұрлым үйренуші мол жетістікке жетеді.

Сонымен бірге әрбір әдісті пайдаланудың белгілі бір бағыттылығы болатынын естен шығармау қажет.

Жаттығуды тұтас үйрету әдісінің мәні қозғалыс әрекетінің орындау тәсілін ең басынан бастап жекелеген бөліктерге бөлмей, тұтастай құрылымда меңгеріледі.

Тұтастық әдісі құрылымы күрделі емес қозғалыстарды үйретуге мүмкіндік береді (мысалы, жүгіру, қарапайым секірулер, жалпы дамыту жаттығулары және т.б.).

Тұтастық әдісімен жекелеген қозғалыс бөліктерін, элементтерін немесе фазаларын бөлмей, оқушылардың назарын әдістің қажетті бөліктеріне аудару жолымен қозғалыстың жалпы құрылымында меңгеруге болады.

Бұл әдістің кемшілігі қозғалыс әрекетінің бөліктеріндегі немесе бақыланбайтын фазаларындағы қозғалысты орындау әдісінде қателік қалыптасуы мүмкін. Демек, күрделі құрылымдағы жаттығуларды меңгеру кезінде бұл әдісті қолданбаған жөн. Бұл жағдайда жаттығуларды бөліктермен үйретуге (бөлікпен – конструктивті әдіс) мақсатқа лайықты болады.

Бөлікпен-конструктивті әдіс оқытып, үйретудің бастапқы кезеңінде қолданылады. Ол тұтастай қозғалыс әрекетін (күрделі құрылымы басымырақ) жекелеген фазаларға немесе элементтерге оларды бөліп-бөліп кезегімен үйренумен және келесілерінде бірегей бүтінге біріктіруді қарастырады.

Бұл әдістің кемшілігі бөлек-бөлек үйретілген жаттығу элементтерін тұтастай қозғалыс әрекетіне біріктіру жеңіл орындалады.

Дене мәдениеті тәжірибесінде қатаң уақытпен белгіленген әдістердің арасында ілеспелі әсер ету әдісі айырмаланады.

Ілеспелі әсер ету әдісі негізінен бұрын үйретілген қозғалыс әрекетін жетілдіру барысында сапалық негізін, нәтижелілігін жақсарту үшін қолданылады.

Оның мәні денеге күш салу талап етілетін жағдайда жетілдірілетін қозғалыс әрекетінің әдісі болып табылады.

Мысалы, спортшы жаттығуда қозғалысқа әсер ететін ауырлатылған найзаны немесе дискіні лақтырады, ауырлатылған белдікпен ұзындыққа секіреді, серіппелі пружиналы аяқ киіммен қашықтыққа жүгіреді және т.б. Бұл жағдайда бір мезгілде қозғалыс әдісінде де дене қабілеттерінде де жетілдірілу жүреді [4].

Ілеспелі әдісті қолдану кезінде қозғалыс әрекетінде әдістің тұтас құрылымының бұзылмауына назар аударылуы тиіс.

Ол ағзада қалпына келу қайта құрылуының бекуіне және дамуына бағытталған. Бұл топтың әдістерін стандартты және ауыспалы (стандартты емес) әдістерге бөлуге болады.

Стандартты жаттығу әдістері негізінен ағзадағы бейімделуді, қайта құруды бекітуге және жетістікке жетуге бағытталған. Стандартты жаттығулар әдісі өзіне тән қарқындылығы өзгеріссіз (тәртіп бойынша, орташа) үзіліссіз бұлшық ет қызметі болып табылады.

Оның барынша өзіне тән әртүрлілігі мыналар болып табылады:

- бірқалыпты орындалатын жаттығулар (мысалы, ұзақ уақыт жүгіру, жүзу, шаңғымен жүгіру, ескек есу және циклдық жаттығудың басқа түрлері);
- стандартты үздіксіз жаттығулар (мысалы, қарапайым, ең оңай гимнастикалық жаттығуларды көп рет үзіліссіз орындау).

Стандартты-аралық жаттығулар әдісі- бұл, ереже бойынша, қайталанатын жаттығу, яғни мұнда бір жүктеме көп рет қайталанатын. Мұнда жаттығуларды қайталаулар арасында әртүрлі аралық демалыстары болуы мүмкін.

Өзгермелі жаттығу әдістері ағзада бейімделген өзгерістерге жету мақсатында жүктемелерді бағытты өзгертумен сипатталады. Мұнда күшейтілген, түрлендірілген және азайтылған жүктеме-лер қолданылады.

Күшейтілген жүктемемен берілген жаттығулар ағзаның қызметтік мүмкіндіктерінің артуына тікелей әкеледі. Түрлендірілген жүктемемен берілген жаттығулар жылдамдық, үйлесімділік және басқа қызметтік «кедергілердің» алдын алу және жоюға бағытталған.

Азайтылған жүктемемен берілген жаттығулар төзімділікке тәрбиелеу кезінде өте маңызды үлкен жүктеме көлемін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Өзгермелі жаттығулар әдісінің негізгі әртүрлілігі келесі жаттығулар болып табылады:

- циклдық қозғалыстағы өзгермелі жаттығулар (үзіліспен жүгіру, «фортлек», ауысып отырылатын жылдамдықпен қозғалудың басқа түрлері);
- үзіліспен толассыз жаттығулар (мысалы, салмағы 70-80-90-95 кг және т.б. салмақтағы штангаларды бір рет ретімен көтеру, яғни арасында толық қалпына келуге дейін);

Ауыспалы демалыс аралығымен түрлендіріліп орындалатын жаттығулар (мысалы, салмағы толқын тәрізді ауысып отырылатын штанганы көтеру: 60-70-80-90-50 кг, демалыс аралығы 3 минуттан 5 минутқа дейін өзгеріп отырылады);

• бәсеңдейтін жаттығулар (мысалы, келесі тәртіппен, ара қашықтық аралықтарына жүгіру: арасында қысқа демалыс аралықтарымен 800-400-200-100 м қашықтыққа).

Жоғарыда аталғандардан басқа үзіліссіз және аралықпен орындалатын үлгідегі жаттығулардың (айналмалы әдіс) қорытынды әсер ету әдістерінің тобы да бар.

Айналмалы әдіс әртүрлі бұлшық ет топтарына және үзіліссіз немесе аралықпен орындалатын жұмыстар түрі бойынша қызметтік жүйелеріне әсер ететін орындалатын арнайы іріктелген дене жаттығуларын бір ізбен, жүйелі орындау болып табылады.

Әрбір жаттығуға «бекет» деп аталатын нақтылы орын белгіленеді. Әдетте сабаққа 8-10 «бекет» ендіріледі. Олардың әрқайсысында студент жаттығулардың бірін орындайды (мысалы, белтемірге тартылу, отырып, тұру, екі шынтақты еденге тіреп бүгіп, жазу, секірулер және т.б.) және басқа «бекетке» өтеді.

Бұл әдіс оқушылардың дене сапаларын іс жүзінде жетілдіру үшін пайдаланылады.

Ойындық әдістер спортта үлкен маңызға ие.

Дене мәдениеті жүйесінде ойындар білім беру, сауықтыру және тәрбиелеу үшін пайдаланылады. Ойындық әдістің мәні шұғылданушылардың қозғалыс әрекеті мазмұны, жағдайы және ойын ережелері негізінде ұйымдастырылады [5-6].

Ойындық әдістің негізгі ерекшеліктері мыналар болып табылады:

• дене сапаларының жан-жақты кешенді дамуын қамтамасыздандыру және қозғалыс біліктілігі мен дағдыларын жетілдіру, яғни олар ойын барысында бөлек-бөлек емес, тығыз өзара байланыстылықта көрінеді;

• белгілі бір дене сапаларын іріктеп дамыту (сәйкес ойындар іріктеледі);

• шұғылданушылар арасында елеулі дене күштенуін және ерік-жігер және басқа да психологиялық сапаларының көрінуін талап ететін бәсекелестіктің нақтылы шамасы;

• ойында әрекеттің ойдан шығарылған сипаты, мақсатқа жетудің әртүрлі тәсілдерінің кең іріктелуі адамдардың өз бетінше дербестігін, ынтасын, шығармашылығын, мақсатқа ұмтылушылығын және басқа құнды және тұлғалық сапаларын қалыптастыруға мүмкіндік туғызады;

• студенттердің дене мәдениетімен шұғылданудағы байсалды дұрыс қызығушылығымен қызметтік мотивін тәрбиелеуге мүмкіндік туғызатын сезім күйінің тартымдылығы және сүйсіну қозғаушы күштері.

Ойындық әдістің жетіспеушілігіне оның жаңа қозғалысты үйрену кезінде, сол сияқты ағзаға түсетін жүктемелерді мөлшерлеу кезіндегі шектеулі мүмкіндіктерді жатқызуға болады.

Жарыстық әдістер спортшының жеке тұлғасын қалыптастыруда басты маңызға ие.

Жарыста жоғары нәтижеге жету нақтылы сайыстық жағдайда жоғары сезім күйіне, психологиялық және дене күштерінің есебінен жүзеге асады. Жарыстық әдістің міндетті жағдайы-олардың жарыста қолданатын жаттығуларын орындауға қажетті сәтте дайын болуы.

Жарыстық әдіс мына мүмкіндіктерді жүзеге асырады:

• қозғалыс қабілеттерін максимальды көрсетуге және олардың даму деңгейін айқындауға ықпал етеді;

• қозғалыс әрекетін меңгерудің сапасын анықтау және бағалау;

• максимальды дене жүктемесін қамтамасыздандыру;

• жігерлілік сапаларын тәрбиелеуге жәрдемдесу.

Дене мәдениеті тәжірибесінде жарыстық әдіс спорттық жаттығуды қоса кез келген дене мәдениетімен және спортпен шұғылдануды ұйымдастыру элементі, сол сияқты әртүрлі деңгейдегі жарыстардың элементі ретінде (олимпиада ойындарынан жергілікті маңыздағы жарыстарға дейін) пайдаланылуы мүмкін.

Әдістердің жіктелуі (топтастырылуы). Оқытып, үйрету әдістерін жіктеудің әртүрлі тәсілдері бар. Олардың әрқайсысы студенттердің танымдық белсенділігін дамыту мүмкіндіктеріне ие. Бұл мүмкіндіктерді жүзеге асыру оқытушының біліктілігіне, шығармашылық ізденістеріне байланысты.

Ақпаратты жинақтау бойынша оқытып, үйрету әдістері, теориялық және практикалық болып бөлінеді. Бұл әдістер тобы сәйкес талдаушылардың (анализаторлардың) жәрдемімен әртүрлі спорттық жаттығуларды меңгеруді қамтамасыз етеді, яғни студент тыңдайды, бақылайды, белгілі бір қимылдық әрекеттерді орындайды. Қозғалыс әрекеттерін оқытып, үйретуде практикалық әдістер ерекше маңызға ие болады.

Практикалық әдістер белсенді қозғалыс қызметіне негізделген, қатаң уақытпен, сол сияқты жекелеген уақытпен белгіленген жаттығулар әдістеріне бөлінеді.

Қатаң уақытпен белгіленген жаттығу әдістерінің мәні, мысалы, әрбір жаттығу қатаң берілген тапсырма үлгісінде және дәл берілген жүктеме мөлшерінде орындалуымен қорытындыланады.

Қатаң уақытпен белгіленген жаттығу әдісінің үлкен педагогикалық мүмкіндіктері болады. Олар шұғылданушылардың қатаң алдын ала белгіленген бағдарлама бойынша қозғалыс қызметін жүзеге асырады (жаттығуларды іріктеу, олардың өзара байланыстары, комбинациялары, орындау кезегі және т.б. бойынша).

Дене жүктемесі көлемі мен қарқындылығы бойынша қатаң уақытпен белгіленген, яғни оны шұғылданушылардың психологиялық дене мүмкіндіктері жағдайына және шешілетін міндеттеріне байланысты түрлендіруге болады. Орындалатын жаттығулардың аралық демалысы уақытпен дәл белгіленген, яғни жаттығу сабағында шамадан тыс жаттығу жағдайын болдырмауға мүмкіндік туғызады. Бұл әдістер, дене сапаларының іріктеп дамуын, дене жаттығуларын сабақта кез келген жастағы шұғылданушылар контингентіне пайдалануда дене жаттығуларының әдістерін тиімді меңгеруді қамтамасыздандырады.

Қатаң уақытпен белгіленген жаттығу әдістері күрделі қозғалыстарды немесе жаттығуларды тұтастай және бөліктерге бөліп немесе ықтиярсыз жеңілдетілген қозғалыс немесе жаттығу түрінде үйрету әдістеріне жатады.

Қатаң уақытпен белгіленген жаттығу әдістеріне олардың сипаттамасы әртүрлі болса да ойындық және жарыстық әдістер жатады. Әртүрлі топтардың екі әдісі үйлестірілуі мүмкін, яғни бірдей әрекет бір мезгілде үйретілуі, мысалы, бөліктерге бөлу және жекелеген уақытпен белгіленген жаттығуларды жарыстық әдістермен үйрету. Алайда бұл оларды теңдестіру үшін негіз болмайды.

Қатаң уақытпен белгіленген жаттығу әдістері қозғалыс формалары, жүктеме мөлшері, оның біртіндеп өсуі, демалыспен кезектестірілуі және т.б. қатаң уақытпен белгіленіп әрекетті (немесе оның бөліктерін) көп реттік қайталаумен сипатталады. Жекелеген қозғалыстарды іріктеп меңгеру, олардың ішінде қажетті спорттық әрекеттерді жүйелілікпен қалыптастыру мүмкіндіктері пайда болады. Бұл әдістер бірін-бірі толықтырады, оқу міндеттерімен анықталатын әртүрлі жағдайларда қолданылады және шұғылданушылардың топтық және жеке сипаттамасына, оқытып, үйрету кезеңдеріне, оқу материалдарының мазмұны мен сипатына, жергілікті оқыту жағдайына, оқу құралдарының, яғни құрал-жабдықтарының, спорттық қондырғылардың санына байланысты болады.

Бөліктерге бөліп үйрету әдісі әрекетті жеке бөліктермен басынан бастап үйретіп, біртіндеп оларды бірегей тұтасқа біріктіру қарастырылады. Бұл әдісті толық құнды жүзеге асыру қозғалыс әрекетін бөліктерге бөліп үйрету қажеттілігі мен мүмкіндіктерін түсінуге, сол сияқты оқытып, үйрету міндеттеріне сәйкес оны іс жүзінде орындаумен байынысты болады. Күрделі әрекет оның қозғалысын құрайтын механикалық жиынтық болып саналмайды. Тұтас, оның жекелеген элементтерінен айырмаланады, яғни олардың арасында белгілі қатынас орнайды. Тұтасты оның элементтерін құрайтын таным және әрекеттің қалыптасу заңдылықтары арқылы түсінуге болады.

Бөліктерге бөлу, бөліктермен үйрету әдісінің сипатына тән ерекшелігі болып табылады, бірақ бөліктермен үйренудің өзі аясы тар мақсат емес.

Бұл тұтас әрекетті жеңілдетіп меңгерудің бастапқы сатысы қызметін атқарады. Соңғы нәтижеде, шұғылданушылар әрекетті бірегей тұтастық ретінде басынан аяғына дейін қабылдауы тиіс. Мұндай тұтастығын орындауда басты немесе екінші дәрежедегі элементтері болмау тиіс. Мұнда барлығы басты болуы заңдылық. Бұлардың барлығы жалпы жақсы нәтиженің кепілі болады.

Ұштастыру жаттығулары жеке білім беру міндеттерінің жүйелі қатарын алдын ала жүзеге асыру арқылы бүтіндей қозғалыс актысын меңгеруді жеңілдету үшін, пайдаланылады. Бұл тұтас әрекеттің элементтері жүйке бұлшық ет күштенуі сипаты мен құрлымы бойынша ұқсас мазмұндалған ұштастыру жаттығулары болған жағдайда жүзеге асады. Ұштастыру жаттығулары іс жүзіндегі қызметте негізгі жаттығулармен оны меңгеруді жеңілдетуі мүмкін. Үйлесімділіктің ортақтығы мен бір тектілігіне байланысты қарапайым уақытша байланыстардың жинақталуына мүмкіндік туғызады.

Ұштастыру жаттығуларының жүйесін құру, оны бөліктерге бөліп және барынша жауапты элементтерімен, әрекетті оқып, зерттеу үшін белгіленген талдау арқылы жүреді. Әрекетті бөліктерге бөлу сипаты, ұштастырушы жаттығулар саны, олардың жүйелілігі мен қолдану ұзақтығы, шұғыл-

данушылардың даярлық деңгейі мен үйретілетін қозғалыс әрекетінің күрделілігі оқытып, үйрету міндеттеріне қолданысы ескеріліп, оқытушымен анықталады. Ұштастыру жаттығулары аяқталып, қорытындыланған үлгіде және шұғылданушыларға меңгеруі оңай болуы тиіс. Әрбір жаттығудың белгіленген бағытын түсіндіру, сосын есіне түсіру және кезеңдермен оларды меңгеру орнықтылығын тексеру қажет. Дұрысы, бұл жаттығулардың бір бөлігін студенттің қандай да бір спорттық дағдыларын қалыптастыруы бойынша өз бетімен жұмыс жүргізу үдерісінде пайдалануға болады.

Қозғалыс әрекетінің құрылымына және оқытып, үйрету міндеттеріне байланысты ұштастыру жаттығуларын былай көрсетуге болады: тұтастай әрекеттің бөлінген бөлігі немесе тұтастай әрекеті, бірақ одан жеке элементтерді бөліп қарау түрінде. Әрекеттің бір бөлігі қандай да бір қосмша қозғалыссыз алдын ала оқытып, үйретусіз ұсынылуы мүмкін.

Ұштастыру жаттығуларының келесі үлгісі үйретілетін әрекеттің белгілі бір бөлігін қосмша қозғалыспен ұсынылады.

Бөліктермен оқытып, үйрету әдісінің педагогикалық басымдылығы мына келесілер: ол әрекетті меңгеру үдерісін жеңілдетеді; шұғылданушылар өз мақсатына қажетті әрекетті қалыптастыру және қозғалыс біліктілігінің артық қорын біртіндеп жинақтаумен келеді; оқытып, үйрету әрбір бөлшекке назарды жұмылдыруға, бүтіндей оның маңызын қозғалыс актысында ұғынуға, яғни оның элементтерін және бүтіндей әрекетін барынша тиянақты меңгеруге мүмкіндік туғызады. Нәтижесінде оқытып, үйрету мерзімі қысқарады, жалпы қозғалыс мәдинеті жақсарады.

Бөліктермен үйрету әрбір шұғылдану сабағында оқытып, үйрету үдерісін барынша нақтылы етеді, сондықтан, шұғылданушылардың бір элементін меңгерудегі табысы оған спорттық қуаныш әкеледі.

Ұштастыру жаттығуларының әртүрлігінен шұғылдану сабағы барынша тиімді, оқытып үйрету, үдерісі қызықты жүреді. Қозғалыстың жекелеген бөліктерін үйретумен жасалынған қозғалыс біліктілігінің үлкен қоры шұғылданушылардың қозғалыс тәжірибесін байыту міндетін табысты шешуге мүмкіндік туғызады. Бөліктерге бөлу бойынша үйретуді қолдану жоғалтқан дағдыларды салыстырмалы түрде тез қалпына келтіруге жәрдемдеседі. Бұл әдіс күрделі жаттығулар орындалатын жоғары үлестіктегі әрекеттерді үйрету кезінде маңызды [7].

Тұтастай үйрету әдісі оқытып, үйретудің соңғы міндеті ретінде ол қандай түрде ұсынылған әрекетті үйретуді қарастырады. Ол оқытып, үйретудің барлық кезеңдерінде қолданылады.

Жоғары дайындық деңгейдегі шұғылданушыларға қарапайым жаттығуларды орындау кезінде ұштастыру жаттығуларын үйрену қажеттілігі жойылады. Үйрету әдісі бүтіндей алғанда кез келген әрекетті үйрену кезіндегі оқытып, үйретудің бірінші және қорытынды кезеңдерінде пайдаланылады.

Оқытудың бірінші кезеңінде әрекеті бөліке бөліп үйрету қолданылса, онда қорытынды кезеңінде міндетті түрде тұтастай үйрету орындалады, яғни бұларсыз дене жаттығуларының әдістерін жетілдіру мүмкін емес. Әрекеті орындауды байқап көру кезінде тұтастай үйрету тиімді болады. Шұғылданушылардың жақсы дене дйындағы болса кейбір әрекеттерді қарапайым және бөліктерге бөліп үйрету педагогикалық мақсатқа лайықты болады. Тұтастай үйрету оқытушы әрекетті бөліктерге бөле алмаған және ұштастыру жаттығуларының ақталған жүйесін құра алмаған жағдайда пайдаланылады.

Ықтиярсыз жеңілдетілген үйрету әдісі «өнерлеп басқару құралы» теориялық концепциясына негізделген.

Әдістің бұл тұтас үйрету варианты өнерлеп дайындалған және қатаң уақытпен белгіленген жағдайда үйретілетін жаттығуларды орындау мүмкіндігі қамтамасыздандырылатын техникалық қондырғыларды пайдаланумен жүргізіледі. Шұғылданушылар алдын ала жоспарланған нәтижеге деңгейіндегі белгіленген қозғалыс әрекетіне тән параметрлердің қатысты сипаттамаларымен жаттықтыру орындалады. Бұл әдіс шұғылданушылардың дене даярлығы деңгейінің артуымен байланысты қозғалыс дағдыларын өзгерту қажеттілігі туындамайды. Бұл қозғалыс әрекетінің бұлшық ет үйлестігін және ырғақты жылдамдық негіздерін реттеу есебінен жүзеге асады.

Тренажерлық қондырғылар жекелеген қозғалыс әрекеті түрі үшін жасалынады. Мысалы, спринтерлік қашықтыққа жүргізуді оқытып, үйретуге арналған тренажерлар; суға жүзуде бұрылыс әдістеріне жаттықтыру; гимнастикадағы күрделі айналуларды меңгеру; диска лақтырушылар мен ядро итерушілер және т.б. күрделі әдіс элементтерін жетілдіреді.

Соңғы жылдары спорттық оқытып, үйрету тәжірибесінде әртүрлі спорттық әрекеттерді үлгілеуге күрделі дене жаттығулары құрамын оларды дисплейді еркін үлгілеу әдісімен оқып, зерттеуге мүмкіндік жасайтын компьютерлік техникаларды пайдалану кең қолданыста ие болды.

Жекелеген уақытпен белгіленген жаттығулар әдістері алға қойылған міндеттерді шешу үшін шұғылданушылардың еркін әрекет түрін таңдауына мүмкіндік туғызады. Олар оқытып, үйретудің жетілдірілу кезеңінде, яғни студенттердің білім және біліктік дәрежесінің көлемі жеткілікті болғанда пайдаланылады. Бұл топтың әдістерінің әртүрлі өзіне тән белгілерінде ұқсастық болады: оларды пайдалану кезінде бәсекелестік элементтері, қайсы бір әрекеттерді орындауда өзінің басымығын дәлелдеуге ұмтылушылық болады.

Ойындық әдістің дене мәдениеті мен спорттық қызметтегі ойындарға тән көптеген белгілері болады. Ойын дене дамуының құралы, оқытып, үйрету мен тәрбиелеудің тиімді әдісі болып табылады.

Ойындардың мәнін зерттеудің келешектік бағыты адамның алдын ала белгіленген шарттылықтар шегіндегі іс жүзіндегі мінез-құлығы мен іс әрекетін елестететін шын мәніндегі тіршілік элементтерінің өзіне тән үлгісі ретінде қарастырылатын ойындарды үлгілеу теориясы болып саналады.

Ойындар келесі қызметтерді атқарады: дайындық (адамның дене және рухани күшін жетілдіреді, әлеуметтік белсенділікке және шығармашылыққа тәрбиелейді), көңіл көтеру (бос уақытын тиімді пайдалану) және адамдар арасындағы және қоршаған ортамен адамдар арасындағы қатынасты қалыптастыру қызметін атқарады.

Жобалаулар әдісі. Дене мәдениетінен оқу материалдарын меңгеруде оқушылардың өз бетінше даярлануын, оқу және тәжірибелік міндеттерді шешудегі шығармашылық потенциалын арттыруды талап ететін өскелең техникалық алға басу жағдайында оқу үдерісін ұйымдастыруда жобалаулар әдісін пайдалану үлкен маңызға ие болып, жолға қойылуда. Оның негізінде оқушылардың танымдық дағдыларын дамыту, өз білімдерін өз бетінше құрастыра білу, ақпараттық кеңістікте бағдар алу, сын көзбен және шығармашылық ойлауды дамыту жатыр [8].

Жобалаулар әдісі – бұл іс жүзіндегі нәтижесінде шын мәнінде толық аяқталуы тиіс оқытушының (жаттықтырушының) алға қойған міндеттерін бөлшектеп талдау арқылы оқу сабағының дидактикалық мақсатын орындау тәсілі.

Жобалар әдісінің негізіне теориялық немесе практикалық маңызды міндеттерді шешуде алуға болатын «жобалау» ұғымының мәнін құрайтын, оның нәтижеге прагматикалық бағыттылығы идеясы қойылған.

Бұл нәтижені көруге, ұғынуға және тікелей күнделікті іс жүзіндегі қызметте қолдануға болады. Мұндай нәтижеге жету үшін оқушыларды (спортшыларды) өздігінен ойлауға, мәселелерді шешу жолдарын білуге, яғни бұл мақсат үшін әртүрлі салалар бойынша білімін пайдаланып нәтижелерді және спорттық міндеттерді шешудің әртүрлі варианттарының мүмкін болатын зардаптарын болжалдай білу, себепті-тексеру байланыстарын белгілей білуді үйрету қажет.

Жобалар әдісі барлық уақытта оқушылардың (спортшылардың) жеке, жұбымен, топтық дербес қызметіне бағытталған, яғни оқушылар (спортшылар) оны белгілі уақыт шегінде орындайды.

Бұл мәселені шешу әртүрлі бейнедегі әдістемелік тәсілдерді, оқытып, үйрету құралдарын пайдалануды алдын ала қарастыруы, оны тәжірибе жүзіндегі қызметте пайдалана білу.

Қаралатын туындаған мәселелердің күрделілігіне байланысты жобалар әдісі тек өзара әрекеттестікті ғана емес, сонымен бірге оның мазмұнын, формасын, бақылау әдістерін және т.б. енгізетін өзара әрекеттестік және педагогикалық технология әдістері ретінде қоланылуы мүмкін. Бұл жағдайда жобалаулар әдісін іске асыру ғылыми зерттеу, іздеу, туындаған мәселелер әдістерін, өзінің дәл мәні бойынша шығармашылық жұмыстарының жиынтығын пайдалануды болжалдайды.

Қорыта айтқанда дене мәдениеті мен спорт саласында жобалар әдісі жеткілікті дәрежеде кең ауқымда пайдаланылады, өйткені үйренушілерге спорттық міндеттерін өздігінен жеке шешуі деңгейіне шығуға, өздерінің жеке тәжірибесіне, жоғары оқу орынындағы спорттық секцияда оқытып, үйрену үдерісінде жинақталған теориялық және практикалық білімдеріне сүйене отырып кез келген күрделі спорттық қозғалысты, жаттығуды орындау тәсілдерін жобалауда меңгерген теориялық білімін пайдалану болып табылады.

Әдістер мен тәсілдердің өзара байланысы өзгермей, кез келген тәсілдер, әртүрлі әдістерде пайдалануы мүмкін.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. Учебник для институтов физической культуры. – М.: Физкультура и спорт, 1991. – 268 с.
- [2] Вислогузова М.А., Сушкова Ф.Б. Технология подготовки к творческой педагогической деятельности. – М., 1995. – 35 с.
- [3] Боген М.М. Физическое совершенство как основное понятие теории физической культуры // Теория и практика физической культуры. – 1997. – № 5. – 260 с.
- [4] Абділлаев Ә.К. Дене мәдениеті мен спорт педагогикасы (лекциялық жинақ). – 2000. – 160 б.
- [5] Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика: учебник для вузов. – СПб., 2000. – 95 с. (Учебник в электронной библиотеке СПИ).
- [6] Краевский В.В. Воспитание или образование? // Педагогика. – 2001. – № 3. – 235 с.
- [7] Кузин В.В. Экономика физической культуры и спорта: Учебник для вузов. – М.: Спорт Академ Пресс, 2001. – 168 с.
- [8] Курамшин Ю.Ф. Теория и методика физической культуры // Советский спорт. – 2003. – 260 б.

REFERENCES

- [1] Matveev L.P. Theory and technique of physical culture. Uchebknik for institutes of physical culture. M.: Physical culture and sport, 1991. 268 p.
- [2] Visloguzova M.A., Sushkova F.B. Tekhnologiya of preparation for tvorkchesky pedagogical activity. M., 1995. 35 p.
- [3] Bogen M.M. Physical perfection as basic concept of the theory of physical culture. Theory and practice of physical culture. 1997. N 5. 260 p.
- [4] Abdillayev A.K. Dene madeniety men sport pedagogicasy (leksiya luk zhinak). 2000. 160 b.
- [5] Bordovskaya N.V., Rean A.A. Pedagogics: the textbook for higher education institutions. SPb., 2000. 95 p. (The textbook in the SGI electronic library).
- [6] Krayevsky V.V. Education or education? Pedagogics. 2001. N 3. 235 p.
- [7] Kuzin V.V. Ekonomik's cousins of physical culture and sport: The textbook for higher education institutions. M.: Sport Akadem Press, 2001. 168 p.
- [8] Kuramshin Yu.F. Theory and technique of physical culture, Soviet sport. 2003. 260 b.

ОБУЧЕНИЕ ОПИСАНИЕ МЕТОДОВ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА

Дайрабаев М.С.

Международный казахско-турецкий университет им. Х. А. Ясави, Туркестан, Казахстан

Ключевые слова: Личность, развитие, саморазвитие, образование, совершенствование умений и навыков.

Аннотация. В этой статье рассматривается занимающихся в детско-юношеских спортивных школ и управления эффективного педагогического процесса (учащихся, студентов) в повышении уровня физической подготовленности, образа жизни, интерес к облику направить их на развитие мотивации, потребности общества в подготовке общественных отношений является их совершенствование имеющихся способностей для выполнения своих социальных услугах. В качестве дополнительного спортивного образования в детско-юношеских спортивных школ и образовательного процесса.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 391 – 400

**PEDAGOGICAL BASES OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS,
FURTHER EDUCATION****N. K. Kaliev**

International Kazakh-Turkish University named by Kh. A. Yasavi, Turkestan, Kazakhstan

E-mail: dene-tarbiesi@mail.ru

Keywords: creation of methodological papers theoretical analysis, experimental experiments work, statistical methods.

Abstract. The article discusses the efficiency of the process of teaching physical culture, the biological characteristics of the human body and requirements of sports medicine should know what type of methods and means of learning, to assimilate knowledge in other subjects, the article is very good and in a good state of maintenance of physical preparation, improvement of quality of educational activity in accordance with the purpose, General pedagogy of physical culture in the education system in close unity, complementing each other, achieving a unique goal, i.e. healthy physically and on the soul, spiritually rich, and described to carry out preparation of specialists of high qualification.

ӘОЖ 796.07

**ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІ МЕН СПОРТТАН ҚОСЫМША
БІЛІМ БЕРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ****Н. Қ. Калиев**

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Түйін сөздер: әдістемелік еңбектерге теориялық талдау жасау, тәжірибелік-эксперименттік жұмысы, статистикалық әдістер.

Аннотация. Мақалада үдерістің тиімділігі дене мәдениетіне оқытып, үйретудің әдістері мен құралдарының қайсы түрін қолдану адам ағзасының биологиялық ерекшеліктері мен спорттық медицина талаптарын білуге, басқа пәндер бойынша үлкен білім көлемін меңгеруге, жақсы және өте жақсы жағдайда дене даярлығын бабында сүйемелдеуге, алға қойылған мақсатқа сәйкес оқу қызметінің сапасын арттыруға, білім беру жүйесінде дене мәдениеті жалпы педагогикамен тығыз бірлікте болуға, Олар бір-бірін толықтыра отырып, бірегей мақсатқа жетуді, яғни дені және жаны сау, рухани бай, жоғары біліктіліктегі мамандар даярлауды жүзеге асыру сипатталған.

Оқытып, үйретуші педагог пен оқушылар арасындағы өзара қарым-қатынастың әлеуметтік-психологиялық теориясына көбінесе сүйенетін тиімді командалық жұмыстардың көптеген теориялары бар.

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі оқу-тәрбие үдерісін жетілдіру – бұл спорттық дайындық деңгейін арттыру оқушылардың команда құрамында бірлескен, ортақ қызметін ұйымдастыру, олардың спорттық рухын, жолдастық сезімін және өзара бір-біріне көмек беруге, жеңіске ұмтылуға тәрбиелеу.

Командалық жұмыстың негізі жаттығу барысында, сол сияқты жарыс кездерінде педагогпен оқушылар арасындағы өзара тиімді түсіністік қарым-қатынастыру болып табылады. «Жаттығу», «жаттықтырушы», «команда», «жеңіс» деген спорттық сөз ұғымдары дене мәдениеті мен спорттың

осы заманғы сөздігіне берік енді. Спорттағы мұдай негізге алынатын сөз ұғымдары, мысалы, «команданың бірлігі», «психологиялық сыйысушылық», «ұтымды жұмыстық жағдай», «психологиялық реттеу әдістері», «идеомоторлы жаттығу», «демалыс және босаңсыту аспаптары», «биологиялық» сияқты сөз ұғымдары кез келген жақсы нәтижелі командалық қызметтің негізі болып табылады және балалар мен жасөспірімдердің спорт мектептерінде кең қолданысқа ие болуда.

Дене мәдениеті мен спорт – бұл оқытып, үйрету және тәрбиелеу, сол сияқты оқушылардың жеке тұлғалық сапаларының қалыптасуы бойынша батыл стандартқа келмейтін шешімдерді табуға болатын таң қаларлық өмір өрісі.

Жемісті спорттық команда – бұл бір-біріне өзара сенімділікке, өзара сыйластыққа және өзара көмектесуге негізделген адамдық қарым-қатынастың тамаша үлгісі.

Спорттық командалардың ерекшеліктері – спорттық жарыстарда жеңіске және табысты нәтижеге жетуде оның мүшелерінің бірін-бірі өзара бақылауы және өзара көмектесуі, бірлесіп шешімге келуі.

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі командаларды барынша үйлесімді үлгілеу командалық жұмыстардың сипаттамасына таңдаған спорт түрінің барынша көп сәйкестігінің жағдайын дұрыс анықтау, спорттық командалардың озық үлгідегі технологияларын пайдалану болып табылады. Спорттық команданың табысты нәтижелерін қалыптастырып дамытуда жаттықтырушының рөлі орасан зор.

Жаттықтырушының негізгі рөлі жоғары спорттық нәтижелерге жетуге оқу-тәрбие үдерісін бағыттау, спорт жарыстарының нәтижелерін талдау, команданы қолдау және сүйемелдеу, команда мүшелерінің көңіл-күйлерін қалыптастыру болып саналады.

Спорттық командаға қатысушы мүшелерінің жеке тұлғалық сапаларын дамыту спорттық жүктемелерге психологиялық және әлеуметтік бейімделудің қозғаушы күштеріне сол сияқты команда ұжымындағы қарым-қатынасқа көп жағдайда баланысты болады.

Спорт мектептеріндегі спорттық жаттығу сабақтарына оқушылардың бөлімделуінің негізгі қозғаушы күштеріне дене мәдениеті мен спортқа мотивациялық-құндылық қатынасы, спорттық қызметке дайындық дәрежесі болып табылады.

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі командалар оқушылардың мінез-құлық, іс әрекеттері мен қызығушылықтарының мотивациясымен, әрқайсысының қызметі мен рөлін анық айқындаумен, сол сияқты қатынас және жалпы ортақ тіл табысу мөлшерімен, сыйысушылықпен, бір тектілігімен және біркелкілігімен, озат болуымен, мамандануымен және кері байланысымен, белгілі нормалар мен дәстүрлерімен сипатталады [1].

Мотивациясы. Командада өз күші бойынша қызығушылығы мен мақсаттары басым бірлескен қызметте жалпы маңызды мотив болуы тиіс.

Командалық спорт түріндегі кез келген спортшы көп жағдайда өз нәтижесін команда нәтижесімен байланыстырады. Спортшы үшін команданың аты, оның жеңістері және мәртебесі маңызды. Жалпы жүлде, жалпы награда, жалпы чемпиондық атақ осыдан туындайды. Спорттық командалардың көпшілігі наградаларды беру, марапаттау рәсімі, жеңімпаздарды символдық салтанатпен құттықтау үдерісімен ресімделеді.

Команда мүшелерінің рөлі мен қызметін дәл анықтау. Спорттық команданың әрбір мүшесінің өзі сапалы түрде түсінетін белгілі рөлі болады. Спортшыны рөлімен идентификациялау (теңестіру), бір жағынан өз рөлінің мағыналық жүктемесін анық түсінуіне басқа жағынан, командадағы міндетін үйлесімді тиімділікпен орындауға мүмкіндік туғызады.

Спортшы сипаттамасының функциональдық талаптарға максимальды сәйкестігі спорттық командадағы міндетті рөлдерді бөлу кезіндегі негізге алынатын жағдай болып табылатынын назарға алу маңызды.

Командадағы қарым-қатынас және жалпы тіл табу. Қатынастар дәл, анық, тиімді болады.

Жарыс басталар алдында команда мүшелеріне айқын міндеттер қойылады, ал аяқталғаннан кейін әрбір бөлімдеріне дейін талданады және қателері атап көрсетіледі. Спорттағы қатынас шектеулі, бірақ тиімді. Бұл, команда жетекшісі команда мүшелерімен қатынасты спорттағы сияқты шектеуі тиіс деген ұғымды бермейді. Дегенмен ол спортта қарым-қатынас үдерісіне үлкен маңыз берілетінін және барлық өзара әрекеттестік қажетті және жеткілікті қатынас кезінде жүретінін түсінуді тиіс.

Қосымша мысал ретінде теңіз командаларының тілін өте жақсы меңгерген, теңіз флотындағы түсіністік келісімдегі командаларын келтіруге болады.

Сыйысушылық. Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі спорттық командада физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік сыйысушылық айырмаланады. Алға қойылған мақсатқа жету үшін командаға осы параметрді есепке алу қажет. Командаға қатысушы мүшелерінің барынша жоғары деңгейдегі сыйысушылығы (жалпы мақсат, жалпы адамгершілік немесе рухани құндылықтары). Ең төменгі деңгейдегі сәйкессіздіктің (жекелеген мінез сипаттарының сәйкес келмеуі, тамақтанудағы жеке тәбет, мысалы, биологиялық ырғақтылықтың әртүрлілігі) есептеуіне мүмкіндік туғызады.

Біртектілік (біркелкілік). Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі спорттық командалар үшін спорт түрлері бойынша оқу-жаттығу дайындығында қалыптасуы мүмкін біркелкілік тән.

Спорттық командалардың біртектілігі қосымша біріктіруші күш болып табылады. Бұл жағдайды команданы жасақтауды жобалау барысында ескеру қажет. Командаға қатысушы мүшелері үшін ең болмағанда маңызды және мойындалған бір параметрі бойынша ол біртекті болуы тиіс.

Теңдік. Егер балалар мен жасөспірімдер спорт мектебінде жастары, білім деңгейі және спорттық тәжірибелері әртүрлі спортшылардан команда құрылса, олардың әрқайсысы үшін өз қабілеттерін бірдей көрсету және тең құқықта қатысу мүмкіндіктері болуын назарда ұстау қажет.

Спорттық команданың негізгі қасиеті-теңдік. Алайда, қақпашыны шабуылшыға қарағанда маңызды деп түсінуге ешқашанда жол беруге болмайды. Команда мүшелерінің статусын анықтау кезінде мұны назарда ұстау қажет.

Жаттықтырушының рөлі. Спорттық командада команда капитанынан айырмаланатын жаттықтырушы болады. Маңызды спорттық жеңістерге жетудегі жаттықтырушының шешуші рөлі болатыны туралы спорттық тарих беттерінде мысалдар жетерлік.

Жаттықтырушының рөлі команданы тәрбиелеу және қалыптастыруда, команданы алып жүру және қолдауда, жарыс нәтижелерін талдауда көрінеді. Жаттықтырушы психологтың және идеологтың мідетін атқарады, яғни команда мүшелерінің әдістік-тәсілдік міндеттеріне көңіл аударуына мүмкіндік беріп, олардың артық күштеуін және артық жауапкершілік сезімін қалпына түсіреді.

Мамандану. Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі спорттық командалар үшін командаға қатысушы мүшелерін мамандандырудың рөлі маңызды.

Нәтижелі спорттық командаларда бір жұмысты қосалқы атқаратынын немесе біреу үшін жұмысты орындайтынын болжалдау өте қиын. Батыс елдерінде спорттың командалық түрлерінде **мультиспорт** өте қызықты және халық арасында таралымға ие болған. Мұнда команда мүшелері әрбір спорт түрлерінен кәсіптенген спортшылардан жасақталып, спорттың әртүрлі 7-10 түріне қатысып, ара қашықтықтан өтеді. Олардың әрқайсысы өзі қатысқан спорт түріндегі жауапкершілікті жарыс барысында бүтіндей өз мойнына алады [2].

Озаттық (лидерлік). Капитанның команда мақсатынан басқа мақсатқа бой алдыруға құқығы жоқ. Спорттық командада капитан мен команда мүшелері арасында тұрақты және тығыз қарым-қатынас болуы тиіс.

Кері байланыс. Нәтиженің өсуі және жоғары мақсаттарға жету үшін кері байланыс шешуші маңызға ие. Мамандар жарыс аяқталғаннан кейінгі алғашқы 10 минутта өткізілген қызметті және қателікті талдау 80 қателіктердің сабабін түсіндіруге және команданы және оның жекелеген мүшелерін одан әрі дамыту жолдарын болжалдауға қабілетті деп санайды.

Кері байланыс тиімділігін пайдаланбайтын спортшыны табу қиын. Ереже бойынша әрбір спортшы өзінің психологиялық, әдістік-тәсілдік және дене даярлығын талдайтын жүйелі күнделік жүргізеді. Мұнда болашақ чемпионның күш мүмкіндігін ашу үшін үлкен резерв жатыр. Кері байланыс сенімді, өз уақытында, ашық, пәндік бағытталған, позитивті бағдарланған болуы тиіс.

Жаттығулар жүйесі. Болашақ спортшының жоғары спорттық сапасы жаттығу барысында тәрбиелеу, қалыптасады және нығаяды. Жаттығуды оқушы қателесеуі мүмкін және қателеседі. Команда мүшелеріне спорттық жаттығулар мен жарыстар арқылы шеберліктерін дамыту мүмкіндіктерін беру маңызды.

Күтілмеген (экатремальды) жағдай. Команда бар күш мүмкіндіктерін жинақтап, ұйыстыруы тиіс және қателік жіберуге құқығы жоқ. Команда мүшелері үнемі өзара қарым-қатынаста, өзара

әрекеттестікте болады және барынша қиын, шиеленіскен сәттерде бірге әсерленеді. Сергектік жағдайы шаршаумен, кейде жабырқаңқылықпен, түңілушілікпен, көңілі қалушылықпен алмасады. Бұлар жөнінде команда мүшелері біледі және басты жалпы мақсатқа жетуге олардың әсеріне тосқауыл қойып түрде жауап психологиялық проблемаларды жеңу және реттеу әдістерін меңгереді. Жарысқа қатысушы басқа команда мүшелерінің көз алдында жарақат алуды, ауруды сезінуін және қорқыныш сезімін бастан өткізеді. Спортшы қызметінің үнемі көпшілік алдында өтуі оның психологиялық мақсаттарына ерекшелік береді.

Жоғары дәрежелі спортшылар басым көпшілік жағдайды сезімдерін бақылауға және ұстауға қабілетті болады. Мұндай күтілмеген жағдайларда команда мүшелері бірін-бірі терең біледі. Бұл команданың ең тиімді қасиеттерінің бірі, мінез-құлық, іс әрекетінің алдын ала болжалданылуына мүмкіндік жасайды. Күтілмеген жағдайлар кездескенде команда мүшелері бірін-бірі білсе жақсы болады. Командалық «Күтілмеген экстремальды жағдайларға шығуды» ойлап табу және арнайы ұйымдастыру пайдалы. Қарапайым емес күштенуді және адам сапаларын көрсетуін талап ететін кез келген күтілмеген жағдай бірден бүтіндей команда және оның әрбір мүшелері туралы қосымша ақпарат береді.

Нормалар мен дәстүрлер. Олар команда тобының әртүрлі статустық, әлеуметтік, жас ерекшелік құрамы жағдайында маңызды. «Бірі бәрі үшін, бәрі бір үшін» деген сөз тізбегін таңертеңгілік дәстүрлі қайталау спорттық қызметтегі қомақты біріктіруші күш болып табылады. Спортшының жеке тұлғалық құрылымы әдеттегі тіршілік жағдайынан өнерленген басқа жағдайға өтуі кезінде өзгеріске ұшырайды. Мысалы, спорттық жаттығу жиынында, жарыстарда, ұзақ уақыт болу, спорттық тіршілік режімі.

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептері оқушыларының дене мәдениетіне бейімделуінің негізгі сипаттамаларына мыналар жатады:

- спорттық шеберлік көрсеткіштері (атағы; дәрежесі; спорттағы ең жоғарғы жетістігі; спорттық қызметтің мақсаты және оларды іске асыру; спортпен шұғылдануды бастау жасы; спорттық қызмет мотивтері);

- дене мәдениетінен қосымша білім алу мотивтері: спорт мектебін тандау; спорттық қызметке қатынасы; өзін-өзі спорттық анықтау; спорттық қызметке қанағаттанушылық.

- әлеуметтік-экономикалық қозғаушы күштерден (тіршілік табыстарынан құралатын; спорттық қызмет мотивтері, спорттық жұмысқа қойылатын талап; келешектігін елестету) алатын спорттық дайындықтың әлеуметтік статусына байланыстылығы.

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептерінің қосымша спорттық білім алған оқушыларының бейімделуін зерттеу спорттық қызметтің сапасына әсер ететін әртүрлі әлеуметтік және басқа қозғаушы күштердің әсерімен бұл үдерістің күрделіленгенін көрсетеді.

Дене мәдениеті мен спорт саласында спорт мектептері оқушыларының бейімделу барысына әсер ететін маңызды сатысынан өтуге спортпен шұғылдану барысында жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауы жатады.

Болашақ спортшының дұрыс қалыптасуы үшін басты назар нақтылы спорт түріне аясытар мақсат ретінде емес, спорт арқылы болашақ спортшының жеке тұлғасын дамытуға бағытталған қалыптастыруға аударылуы тиіс. Кәсіби бағдар жұмыстарын дұрыс ұйымдастыру барысында болашақ спорттық қызметтің мотивациясының маңыздылығы мен ұғынықтылығы арта береді және оның нәтижесі жоғары спорттық нәтижелер болып табылады.

Спортшылар спорт мектептерінде оқып, үйрену барысында жалпы спорттық дамуға қарағанда жоғары нәтижелерге жетуді жиі бағдарға алады (87,5%), яғни бұл болашақ спортшыларды дайындауды күрделілендіреді және студенттердің спорттық бағыттылығы және оқу үдерісінің мазмұны арасында үйлесімділіктің пайда болуына әкеледі.

Қазіргі қоғамда спорттық қызмет социализацияның тиімді құралына айналады, бірақ спорт мектептерінде дене мәдениетінен алынатын білім спортшының байсалды спорттық қызметке толық қанды кіруі үшін жеткіліксіз. Спорт мектептері оқушыларының дене мәдениетіне бейімделуінде спорттық қызмет мотивтері, құндылық бағдарлары мен өмір қажеттіліктері маңызды рөл ойнайды.

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі оқу-тәрбие үдерісінің өзгеше ерекшелігі қосымша білім беру жүйесіне қатынасымен анықталады.

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі дене мәдениеті бойынша қосымша білім беруді қалыптастырудың негізгі жағдайы оқушылардың мотивтері мен мазмұны бойынша әртүрлі білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыратын вариативті және дифференциалды педагогикалық бағдарламаларды іске асыру болып саналады.

Күнделікті өмір тіршілігіндегі спортпен шұғылдану барысында қалыптасқан жеке ерекшеліктерін пайдалана білу оқушының спорт мектебінің тіршілік тынысына енуіне мүмкіндік жасайды. Спорт болашақ спортшылардың жоғары нәтижелерге жетуі үшін тек дене сапаларын жаттықтырумен ғана шектеліп қоймайды, сонымен бірге олардың алдына психологиялық дайындығын да қамтамасыз ететін қатаң талап қояды.

Спортшыны нәтижелі дайындау жағдайларының бірі оның тіршілік ұстанымдарының күшейтілген шамданушылығын, жоғары талаптану бастамасын құру болып табылады.

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептерінде білім берудің өзгеше ерекшелігі оны басқару жүйесінде де көрінеді. Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі педагогикалық үдерісті тиімді басқарудың негізгі шұғылданушылардың (оқушы, студент) дене дайындығы деңгейін арттыруға, олардың салауатты өмір бейнесіне қызығушылық ынтасын дамытуға бағыттау, олардың өз қабілеттерін көрсетулері үшін дайындауда қоғамның әлеуметтік сұранысын орындау қолда бар қоғамдық қатынастарды жетілдіру болып табылады.

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі білім беру үдерісі қосымша спорттық білім беру үдерісі ретінде қарастырылады. Спорт мектептеріндегі қосымша спорттық білім берудің мақсаттары келесі міндеттерді жүзеге асыруды алдын ала айқындайды:

- спорттық қызметтің қандай да бір қызықтыратын түрлерінің есебінен негізгі білім түрлерін дамыту;

- шұғылданушыларды (оқушы, студент) толық жабдықталған, қолайлы, қуаныш сезімі ұялайтын, яғни «күтілмеген нәтижелі жағдай» және қарым-қатынасты жақсаратын ортамен қамтамасыздандыру;

- дербес білім алу жолын таңдауына көмектесу (дене мәдениеті мен спортты меңгеруі бойынша алға жылжу аясы).

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі қосымша спорттық білім берудің әлеуметтік маңыздылығы жеке тұлғаның кешенді дамуы мақсаттарының келесі кешенімен қамтамасыздандырылады:

- қосымша бағдарламалар арқылы іске асырылатын танымдық дамумен;
- жеке тұлғалар арасындағы өзара қарым-қатынас тәжірибесі кіретін, әлеуметтік бейімделумен;

- әлеуметтік бастамалардың дамуымен;
- кәсіби (профильді) бағдарламалар арқылы спорттық қызметті сапалы түрде және нәтижелі таңдаумен;

- спорттық дайындықты кәсібилікке дейін бағдарлаумен;
- әртүрлі спорт түрлерінен деңгейі мен мазмұны бойынша әртүрлі бағдарламаларды меңгеру арқылы оқушылардың шығармашылық потенциалын ашумен;

- бос уақытты ұйымдастырудың құралдары мен формаларын таңдауға мүмкіндік туғызатын бағдарламалардың әртүрлігі бейнедегі танымдық проблемалар жиынтығы (проблематика) бойынша жалпы мәдениетті, оның ішінде қызметтік бос уақытты тиімді өткізу мәдениетін дамытумен байланысты.

Білім беру мақсаттары өзінің дамуын оқу материалының мазмұнынан оқудың білім беру бағдарламаларын дұрыс құрудан алады. Дене мәдениеті мен спорт саласындағы спорт мектептерінде қосымша білім беру бағдарламасының мазмұны мыналарды алдын-ала қарастырады:

- жеке тұлғаның спорттық шығармашылыққа және спорттағы өз қажеттіліктерін орындау мотивацияларын дамыту;

- оқушылардың қарым-қатынастық қабілеттерін, дербестігін, жеке мәдениетін дамыту;
- шұғылданушылардың (оқушы, студент) дене және ақыл-ой дамуын түзету;
- балалар мен жас жеткеншектердің асоциальдық мінез-құлық, іс әрекетінің алдын алу шаралары.

Дене мәдениеті бойынша балалар мен жасөспірімдер спорт мектептерінде жеке тұлғаның өзін-өзі еркін анықтау аясы ретінде қосымша білім беруді тиімді ұйымдастырудың жағдайы оқушылар-

дың білім алу қажеттіліктерінің мотиві мен мазмұны бойынша әртүрлі қанағаттандыратын вариативті және дифференциалды оқу бағдарламаларын жүзеге асыру болып табылады.

Шұғылданушылардың басты қажеттіліктеріне мыналар жатады:

- оқушылардың өздерінің жеке қабілеттерін тамытуға, сол сияқты олардың өз таңдаған спорттық қызметіне қызығушылығы өздігінен жүзеге асыруға, өзін-өзі жетілдіруге және өзін-өзі дамытуға ұмтылуы ретінде алдын ала келісілген шығармашылық (креативті) қажеттіліктер;
- спорт түрлері бойынша негізгі білім беру бағдарламасына кірмейтін білім көлемін арттыруға ұмтылумен анықталатын спорт мектебі оқушыларының танымдық қажеттіліктері;
- өз қатарларымен, ересектермен, әріптестерімен, педагогтармен, жоғары дәрежелі спортшылармен қарым-қатынаста жүзеге асырылатын, коммуникациялық (қатынастық) қажеттіліктер;
- қосымша білім алу нәтижесінде жеке проблемаларын шешу қызығушылығымен пайла болатын, оқып, үйрену немесе қарым-қатынас аясында жатқан компенсаторлы қажеттіліктер;
- кәсіпке дейінгі және кәсіби спорттық дайындыққа белгілеумен байланысты кәсіби бағдарлық прогнатикалық қажеттілік;
- қол бос кездерді мазмұнды ұйымдастыруға ұмтылумен байланысты бос уақыт қажеттілігі.

Оқу материалдарының мазмұнында шұғылданушылардың (оқушы, студент) жоғарыда көрсетілген қажеттіліктерді жүзеге асыру барысында балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі оқу-тәрбие үдерісін басқаруды ұйымдастыруды жетілдірудің негізгі бағыты ретінде нормативтік құжаттарды өндеп дайындау қарастырылуы мүмкін.

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептерінде шұғылданатындарды спорттық дайындаудың өзгеше ерекшелігі бағдарлама мазмұнына енген барлық теориялық білімдер спорттық практикада сынақтан өткізіледі, спорттық қызметтің әртүрлі салаларында танымдық, қатынастық, әлеуметтік өздігінен жүзеге асыру тәжірибесіне ұласады.

Мысал түрінде мұндай дайындыққа туристік-өлкетану бағытын келтіруге болады.

Практикада жинақталған мектептен тыс, сол сияқты қосымша спорттық білім беру, туристік-өлкетану бағыты қоршаған әлемді іс жүзінде танып, білуге мазмұндық түрі бойынша оқушыларды қызықтырып, тартудың ұқсастарын жеткілікті дәрежеде шартты айырмалайды.

Туризм және өлкетану оқушыларды тұрғылықты ортасының (аймақ, ел) табиғат және мәдени ерекшеліктерін түсінудің өзара толықтыратын екі жолы болып табылады.

Туризм мен өлкетануға бөлінуінің шарттылығы аймақтың табиғат және мәдени ерекшеліктері есепке алынып туристік жұмыстардың құрылуы бағдарламадағы жалпы жорықтардың санымен байланыстырылады, ал өлкетану жұмыстары өзіне туристік жұмыстардың жорық, саяхат сияқты түрлерін ендіреді.

Сол сияқты туризм мен өлкетанудың бір бағыт аясындағы өзара толықтырылуы практикалық-қолданбалы, сол сияқты жұмыстар орындалатын елді мекенде игеру тәсілдері бойынша әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жағдай жасауды қамтамасыз етеді.

Қосымша білім беру бағыты ретінде туризмнің негізінде спорттық қондарғыларды пайдаланумен әртүрлі дәрежедегі күрделілікпен жорықтар мен саяхаттар ұйымдастыруда жатыр.

Туризм бойынша бағдарламалар кәсіби колледждер мен кәсіби мектептердің оқушылары мен орта және жоғары сынып жасындағы балаларға басымырақ белгіленіп, есептелген. Бағдарламалар оны дайындаған жетекшілердің мамандығына, оқушылардың қызығушылық ынтасына, жергілікті жағдайларға барынша әртүрлі бағыттағы бейнеде болуы мүмкін.

Солдай болғанмен туризм бойынша бағдарламалардың көпшілігі техникалық қауіпсіздік ережелері мен алғашқы медициналық көмекті, тұрғылықты жерді бағдарлау ережелерін меңгеруден тұратын жорыққа және саяхатқа теориялық және практикалық дайындықты ендіреді. Туризм бойынша бағдарламалар дене дайындығы, спорттық жаттығуларды өткізу бойынша шығылдану сабақтарын алдын ала қарастырады. Туризм бойынша бағдарламаның мазмұнында сонымен бірге оған туған өлкені таныстыратын туристік мүмкіндіктері мен өлкетануды практикалық-бағдарлаудан білімі болуы да кіреді.

Өзінің бағыттылығы бойынша балалар мен жасөспірімдер спорт мектептерінің педагогикалық бағдарламалары негізгі үш түрге бөлінуі мүмкін: білім беру, оқу және бос уақытты тиімді пайдалану.

Мұндай бағдарламаның идеологиясы төтенше әртүрлі бейнеде, оның негізгі сипаттамалары келесі үлгілік құрылымда ұсынылуы мүмкін:

• жасы бойынша: мектеп жасына дейінгілер, бастауыш, орталау, орта мектеп оқушылары мен жасжеткеншектер үшін;

- жынысы бойынша: аралас, ер балалар үшін, қыздар үшін;
- созылу ұзақтығы бойынша: бір жылдық, екі жылдық және т.б.;
- іске асыру формалары бойынша: топтық, жеке;
- спорттық қызмет түрі бойынша.

Спорттық қызмет түрі бойынша балалар мен жасөспірімдер спорт мектептерінің спорттық бағдарламалары мамандық саласы және көп салалы болып бөлінеді.

Меңгеру деңгейі бойынша бағдарламалар мыналарға бөлінеді: жалпы мәдени, тереңдетілген, кәсібі бағдарланған және т.б.

Қосымша спорттық білім беру бағдарламасының бірқатар жіктелуі бар.

Бағдарламалық жобалауды бастауға кірісер алдында педагогқа бағдарламаның «негізгі бағыттылығын» бірден айқындау ұсынылады.

Әдетте бағдарламаның мына төрт түрі айырмаланады:

Бағыт көрсету, хабардар ету. Мұндай бағдарламалардың негізгі бағыты балалардың дене мәдениеті мен спорттың қандай да бір саласы бойынша жеке тұлғалық хабардарлық бағдарын қалыптастырумен байланысты.

Маңызды, күрделі, іргелі: Мұндай бағдарламалардың мақсаты – қандай да бір спорттық саладан маңызды білімді меңгеру.

Қолданбалы (технологиялық). Бұл бағдарлама түрінің басты мәні қандай да бір спорт түрі бойынша балалардың белгілі бір қызмет тәсілдері мен біліктіліктер жиынтығын меңгеруі үшін жағдай жасау болып табылады.

Ақпараттық. Курстың мақсаты - әрбір баланың, жасөспірімнің иелігіне қандай да бір спорт саласы туралы ақпараттар ағымын беруге мүмкіндік жасау.

Бос уақытын тиімді өткізу бағдарламалары – бұл бағдарламалар спорт мектептерінде тұрақты негізде оқитын тәрбиеленушілерге, сол сияқты шұғылдануға кезеңдермен қатысатындарға арналады.

Қазіргі кезде балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі спортшыларды дайындаудың іс тәжірибесінде балалардың бос уақыттарын тиімді пайдалану бағдарламасына үлкен маңыз берілуде.

Бұл бағдарлама балалардың жалпы көпшілік спорттық мерекесі ретінде ұйымдастырылуы, және аз адаммен орындалатын сипатта (камералы) болуы да мүмкін.

Бос уақытты тиімді пайдалану бағдарламаларының мазмұн мен ауқымдылығы бойынша ұйымдастырушы ретінде жекелеген жаттықтырушылардың, педагогтардың қатысулары мүмкін. Балалар бұл бағдарламаларға барлық уақытта белсенді қатысады, олардың ішінен қабілеттерін дұрыс педагогикалық басшылыққа сәйкес ұйымдастырушылық міндет жүктелуі мүмкін. Балалардың бос уақытын тиімді өткізу бағдарламалары балар ұжымдарында тәрбиеленушілердің олар үшін бағдарламаға дайындалып, қатысу өз сапаларын дамытудың маңызды қозғаушы күші болып табылатын шығармашылық жетістіктерін көрсетеді. Бос уақытты ұтымды өткізу жеке тұлғаның танымдық, қарым-қатынас, шығармашылық аясын еркін тандауы болып табылады.

Басқа қызмет түрлеріне қарағанда балалардың бос уақыттарын тиімді өткізу әлеуметтік нормалармен және ережелермен аз дәрежеде шектелген. Солай бола тұрса да мемлекеттік және қоғамдық институттардың бұқаралық ақпарат құралдарының дәстүрлі ықпалында болады. Бұл бағдарламаның мазмұнына әртүрлі әлеуметтік құрылымдардың ықпал етуі позитивті және қайшы келуі мүмкін, яғни жеке тұлғаның өзін-өзі көрсету аясының шектелуіне немесе керісінше кеңейуіне мүмкіндік жасайды.

Балалар демалысын тиімді өткізудің потенциалы кең ағарту, танымдық, рекреациялық, шығармашылық мүмкіндіктері болып табылады, яғни оларды меңгеру бос уақыттың құрылымы мен мазмұнын байытады, жеке тұлғаның жалпы мәдениетін дамытады.

Бос уақытты үйлесімді тиімділікпен өткізу спорт мектептері қызметінің дәстүрлі бағыты болып табылады.

Балалардың бос уақыттарын дұрыс ұйымдастыруға терең мағына беріп назар аудару оқушылардың сабақтан бос уақыттарын оның жеке тұлғалық дамуына дұрыс әсер ететін шұғылдану түрлерімен және формаларымен толықтыру олардың жағымсыз топтарға қатысу мүмкіндіктерін азайтады, зиянды және қауіпті дағдылардан аулақ болуына ықпал етеді.

Бұл бағдарламалар балалардың мектеп жасына дейінгілерінен ересектерге дейін барлық жастағылар санаттары үшін жобаланып, дайындалады. Олардың мақсаттары бос уақытты мәдениетті өткізуді қалыптастырумен байланысты мына міндеттер кешенін іске асыруға бағытталған: оқушыларды ойын, жарыстар әлеміне қызықтырып тарту, таным, білім беру, қарым-қатынас арқылы бос уақытты тиімді пайдалануды ұйымдастырудың дәстүрлік және инновациялық тәжірибесін меңгеру. Бұл әртүрлі әлеуметтік маңызды нормалар мен құндылықтарға жеке тұлғаның бағыттылығын болжалдайды.

Балалардың сабақтан бос уақыттарын тиімді пайдалану бағдарламаларын дене мәдениеті мен спорт саласында потенциалды мүмкіндеріне мына тапсырмалар жатады:

- өзін-өзі жетілдіру;
- әлеуметтік-тарихи ортақ мүддегілікке жататынын сапалы ұғыну;
- жалпы адамзаттың адамгершілік құндылықтарын сақтау;
- әлеуметтік белсенділік;
- спорттық жоғары жетістіктерге жетуге бағыттылық.

Балалардың сабақтан бос уақыттарын тиімді пайдалануға арналған бағдарламалар білім беру бағдарламаларына қарағанда адамның дене дайындығын, интеллектуалдық, әсерленушілік мүмкіндіктерін жоғары дәрежеде көрсетеді.

Егер білім беру бағдарламасында қызметтің басты түрі танымдық қызмет болса, онда демалысты тиімді өткізу бағдарламасында оқу-тәрбие үдерісін жетілдіруде үлкен маңызға ие ойындық қызмет болып табылады.

Бос уақытты тиімді пайдалану бағдарламасындағы ойындық қызмет формалары барынша көп бейнелі. Бұларға мазмұндық-рөлдік ойындар, ойындық еліктеу (имитациялық) үлгілеулері, демонстрациялық, театрландырылған ойындар, ойын-конкурстар жатады. Бұл бағдарламаларда қазіргі кездегі ойындардың негізгі түрлері мен тренингтер, яғни оның ішінде мына төмендегілер пайдаланылады:

- дене және психикалық;
- интеллектуалдық-шығармашылық;
- әлеуметтік;
- кешенді.

Ойындық технологиялар бос уақытты тиімді пайдалану бағдарламасының көрністік, динамикалық сипатын, оның мазмұнын сезіммен қабылдау бағдарын алдын-ала анықтайды.

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі қосымша білім беру практикасы балалардың сабақтан бос уақытын тиімді пайдаланудың бағдарламасын жүзеге асырудың байытылған тәжірибесін көрсетеді. Жоспарланған бағдарламаның созылу ұзақтығына, мақсатына және оған балалардың қатысу дәрежесіне байланысты демалысты тиімді өткізу бағдарламасы бірнеше түрлерге бөлінеді:

- Бір реттік ойындық бағдарлама, яғни мұнда басқарушы қатысушылардың дайындық талап етілмейтін қандай да бір спорттық жаттығуды орындаумен байланысты балаларды ойынға қосады. Балалардың жасына және спорттық тапсырманы таңдауына байланысты 30 минутқа және одан да көпке созылуы мүмкін.

- Ойынға қатысушылардың алдын ала дайындығымен тапсырмалық тақырып бойынша бағдарламаның конкурстық ойындары («Брейн-ринг», «Турнир» және т.б.). Мұндай бағдарламаларды педагогтар мен ересек спортшылардың дайындауына және өткізуіне болады.

Шет елдердегі озық білім беру практикасында технологиялық өңделіп, дайындалған мұндай бағдарламалар «curriculum», яғни «жүгіру жолағы», «мақсатқа жету жолы» деп аталады, олар дәстүрлі «syllabus» оқу бағдарламасынан (курс бағдарламасы, лекция, жоспар, сабақ кестесі) айырмаланады.

«Curriculum» бағдарламаларында терең анық және нақтылы ойластырылып дайындалған білім беру немесе спорттық мақсаттар мазмұндалған. Егер алға қойылған мақсаттар барлық мәселелерді

қамтитын глобалды сипатта болса, онда соңғы мақсатты тапсырмалар мен одан әрі бөлінетін арасындағы бір ізді байланысты көрсетумен сипатталады. Мақсаттарды анықтауға ерекше назар аударылады, немесе мақсат-барлық бағдарламалар мазмұнының тұтастығына кепілдік беретін жүйеге жасаушы элемент. Мақсаттарды тұжырымдаудың алгоритмін Д.Л. Моррисей [3] орындалатын әрекетті сипаттайтын етістіктің анықталмаған формасынан немесе бұйрық райынан басталатын келесі сәттерді атап көрсетті:

- талап соңғы нәтижені анықтайды;
- мақсатқа жетудің тапсырылған мерзімін нақтылайды; күш, құрал, уақыт және қуаттардың мүмкін болатын максимальды мөлшерін белгілеу;
- бұл мақсатқа жетудің дәлелін айқындау үшін қажетті қай жерде мүмкін, спорттық жұмыстардың талап етілген нәтижелерінің сандық сипаттамасын көрсету;
- не және қайда істелінген болуы тиіс екенін түсіндіру;
- бірегей оқу циклының нақтылы кезеңдеріндегі оқытып, үйрету міндеттерін қою;
- спорттық жаттығуларды меңгеру үдерісінде жаттықтырушы мен оқушылар қызметін үйлесімді ұйымдастырудың тәсілдерін, мүмкіндік жағдайлары мен формаларын сипаттау;
- оқушыда бұрыннан бар, даму үстіндегі спорттық біліктілігі мен дағдыларын, пәндік саласын, танымдық, әлеуметтік аясын меңгеру үшін қажетті әртүрлі біліктілік дәрежелерін қалыптастырудың әдістері мен тәсілдерін сипаттау;
- диагностика тәсілдерін анықтау және нәтижелерін бағалау;
- егер нәтижелер күтілген нәтижеге жетпесе, оқытып, үйрету үдерісін түзетудің варианттарын бағдарлау;
- дене жаттығуларының барлық курсы мен меңгеру үшін қажетті материалдық, уақыт, адам және ресурстарды есептеу.

Бұл бағдарламалардың немесе технологиялардың стандартты бағдарламалардан айырмашылығы, олар оқушыларға спорттық қызметті белсенді меңгерудің құралы мен мүмкіндік жағдайын белгілейді, яғни оларға өзін және өз күшін байқап көруге, қызықты шығармашылықпен шұғылдануға және қарым-қатынас жолдарын іздеуге өз ісін таңдауға және оны айқын, айтарлықтай нәтиже түрінде лайықты аяқтауға, ойлап табушылық, фантазияларды еркін көрсетуге мүмкіндік туғызады.

Оқушылардың мұндай қызметке қатысуының ерекше мәні бар, яғни оларға бұрыннан бар спорттық қабілеттерін жетілдіруге және жаңаларын меңгеруді қамтамасыз етеді, спортта жоғары нәтижелерге жетудің мүмкіндік деңгейлерін арттырады [4-5].

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі оқу-тәрбие үдерісінің өзгеше ерекшелігі қосымша білім беру жүйесіне қатынасымен анықталады.

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі дене мәдениеті бойынша қосымша білім беруді қалыптастырудың негізгі жағдайы оқушылардың мотивтері мен мазмұны бойынша әртүрлі білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыратын вариативті және дифференциалды педагогикалық бағдарламаларды іске асыру болып саналады.

Қорыта айтқанда күнделікті өмір тіршілігіндегі спортпен шұғылдану барысында қалыптасқан жеке ерекшеліктерін пайдалана білу оқушының спорт мектебінің тіршілік тынысына енуіне мүмкіндік жасайды. Спорт болашақ спортшылардың жоғары нәтижелерге жетуі үшін тек дене сапаларын жаттықтырумен ғана шектеліп қоймайды, сонымен бірге олардың алдына психологиялық дайындығын да қамтамасыз ететін қатаң талап қояды.

Спортшыны нәтижелі дайындау жағдайларының бірі оның тіршілік ұстанымдарының күшейтілген шамданушылығын, жоғары талаптану бастамасын құру болып табылады.

Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептерінде білім берудің өзгеше ерекшелігі оны басқару жүйесінде де көрінеді. Балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі педагогикалық үдерісті тиімді басқарудың негізгі шұғылданушылардың (оқушы, студент) дене дайындығы деңгейін арттыруға, олардың салауатты өмір бейнесіне қызығушылық ынтасын дамытуға бағыттау, олардың өз қабілеттерін көрсетулері үшін дайындауда қоғамның әлеуметтік сұранысын орындау қолда бар қоғамдық қатынастарды жетілдіру болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ахмедзянов М.Н. Физическое воспитание учащихся в деятельности начинающего педагога: учебное пособие. – Челябинск, 1997. – 60 с.
- [2] Каинова Э.Б. Совершенствование учебно-воспитательного процесса в средних профессиональных образовательных учреждениях. – М.: ИПР СПО, 2000. – 205 с.
- [3] Краевский В.В. Воспитание или образование? // Педагогика. – 2001. – № 3. – 235 с.
- [4] Кузин В.В. Экономика физической культуры и спорта: Учебник для вузов. М.: Спорт Академ Пресс, 2001. – 95 с.
- [5] Венглинский Г.П., Столяр К.Э. Теория и практика физической культуры в вузе. – М., 2004. – 30-35 с.

REFERENCES

- [1] Akhmedzyanov M.N. Physical training of pupils in deyatel'nost' of the beginning teacher: manual. Chelyabinsk, 1997. 60 p.
- [2] Kainova E.B. Improvement of a teaching and educational process in average professional educational institutions. M.: YPRES SPO, 2000. 205 p.
- [3] Kravetsky V.V. Education or education? Pedagogics. 2001. N 3. 235 p.
- [4] Kuzin V.V. Ekonomika's cousins of physical culture and sport: The textbook for higher education institutions. M.: Sport Akadem Press, 2001. 95 p.
- [5] Venhlinskiy G.P., Joiner K.E. The theory and practice of physical culture in higher education institution. M., 2004. 30-35 p.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА,
ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Н. К. Калиев

Международный казахско-турецкий университет им. Х. А. Ясави, Туркестан, Казахстан

Ключевые слова: создание методических трудов теоретического анализа, опытно-экспериментальной работы, статистические методы.

Аннотация. В статье рассматривается эффективность процесса обучения физической культуре, биологические особенности организма человека и требований спортивной медицины должен знать, какого вида применения методов и средств обучения, к усвоению объема знаний по другим предметам, в статье очень хорошо и в хорошем состоянии сопровождение физической подготовки, повышение качества учебной деятельности в соответствии с поставленной целью, общей педагогики физической культуры в системе образования в тесном единстве быть, Они друг друга дополняя, уникальное достижение цели, т.е. здоровых физически и на душе, духовно богатой, описанных осуществлять подготовку специалистов высокой квалификации.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 401 – 405

**THEORETICAL BASES OF FORMATION
OF A NEW IMAGE OF TEACHER****A. Z. Ibraev**

International Kazakh-Turkish University named by Kh. A. Yesevi, Turkestan, Kazakhstan.

E-mail: dene-tarbiesi@mail.ru

Keywords: teacher, education, technique, innovation, information, technology, paradigm, professionogram.

Abstract. In the article the importance of the new concept model of the teacher meets the requirements of modern education today. During the research work "The concept of the new model of teacher-identity, respectively disciplinary industry continuously osvoyaemy content knowledge, organization, design, and professionally important personal qualities osvovovshy Information Technologies" was given such a definition. Change professionogram, teaching and teacher needs a sample showed the need to develop some ways closely related to educational standards.

ӘОЖ 371.132

**ЖАҢА ТҰРПАТТЫ МҰҒАЛІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ****А. З. Ибраев**

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Түйін сөздер: мұғалім, білім беру, әдіс, инновация, ақпараттандыру, технология, парадигма, профессиограмма.

Аннотация. Мақалада бүгінгі таңдағы білім жүйесінің талаптарына сәйкес жаңа тұрпатты мұғалім ұғымының мәні айқындалған. Осы уақытқа дейін жаңа тұрпатты мұғалім ұғымы теориялық тұрғыда зерттеу нысанына алынбаған. Зерттеу жұмысының барысында «Жаңа тұрпатты мұғалім – пәндік салаға қатысты білім мазмұнын үздіксіз игеріп отыратын, ұйымдастыру, жобалау қабілетімен бірге жеке тұлғалық және кәсіби маңызды қасиеттердің иесі болып табылатын, ақпараттық технологияларды меңгерген құзыретті тұлға» деп ұсынылды. Білім беру жүйесіндегі профессиограммалардың өзгеруі барысында жаңа мұғалім нобайын жасауға қажет болды, маман нобайын жасаудың кейбір жолдарына тоқталып, оны білім беру стандарттарымен тығыз байланыста қарастыру қажеттігі көрсетілді.

Ақпараттық технологияға берілетін анықтамаларды қарастырмас бұрын «ақпарат» түсініктемелеріне назар аудару қажет. Білім жүйесінде *ақпарат* – бұл ақпараттық үдеріс барысында түзілетін қозғалыстағы нысан [1]. Сонымен қатар, ақпарат дегеніміз қоршаған орта құбылыстары мен нысандарының қасиеттері мен жағдайы туралы мәліметтер. Ақпарат деп жалпы тұрғыда нақты деректер мен олардың арасындағы тәуелділіктер жиынын ұғынамыз. Сонда қоғам сол арқылы өзін-өзі танып, біртұтас жүйе ретінде қызмет атқара алады [2].

Ақпаратқа нақты анықтама беру ғылымдағы күрделі мәселенің бірі болып табылады. Кибернетикалық тұрғыдан [3] ақпарат деп деректер, мәлімет, хабар туралы бастапқы хабарлау даген түсінік ұғынылады. Кибернетика ақпарат ұғымын адам сөзі мен коммуникацияның басқа да формалары аясынан шығарып, кез келген түрдегі мақсатты түрде бағытталған жүйелермен байланыстырады. Ақпарат үш түрлі формада көрінеді:

- биологиялық (биоток, генетикалық механизм байланыстары);
- машиналық (электр тізбегіндегі сигналдар);
- әлеуметтік (қоғамдық жүйедегі білім «қозғалысы»).

Жасанды интеллектіге байланысты түсіндірме сөздікте ақпаратты нақты деректер мен олардың арасындағы байланыс туралы білім жиыны деп, екіншіден, есептеу техникасында берілген келісім арқылы белгілі бір деректер қорына ғана қатысты, ЕЭМ-ге енгізілетін, оның жадында сақталатын, өңделетін әрі пайдаланушыларға берілетін мазмұн екеніне акцент жасалады [4].

Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде:

«Ақпараттық технология –

1) нысанның, үдерістің немесе құбылыстың күйі туралы жаңа ақпарат алу үшін мәліметтерді жинау, өңдеу, жеткізу тәсілдері мен құралдарының жиынтығын пайдаланатын үдеріс;

2) ақпаратты өңдеу үшін пайдаланылатын техникалық құрауыштардың, құрылғылардың немесе әдістердің жиынтығы» [5].

Э. М. Кравченя «...информатика весьма близка к технологии, поэтому ее предмет называют информационной технологией, в том числе и в образовательной. Под информационной технологией в образовании понимается совокупность методов, способов, приемов, средств обработки информации, включая прикладные программные средства, и регламентируемый порядок их применения» [6] десе (информатика технологияға жақын болғандықтан, оны ақпараттық технология деп атайды. Білім берудегі ақпараттық технологиялар ретінде қолданбалы бағдарламалық құралдар мен оларды пайдалану регламентін қоса ақпаратты өңдеу әдістері, тәсілдері мен құралдарын ұғынады – Ж. А.), К. В. Балдин мен В. Б. Уткин «Предметом изучения информатики являются информационные технологии, которые реализуются на практике в автоматизированных информационных системах различного назначения, выступающих в качестве объекта информатики» (информатиканың зерттеу пәні ретінде – информатика нысаны ретінде қарастырылатын түрлі мақсаттағы автоматтандырылған, тәжірибеде қолданылып келе жатқан ақпараттық жүйелер танылады – Ж. А.) деп автоматты жүйелер қызметіне назар аударады [7].

Жан-жақты және үйлесімді дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру қоғам қажеттілігіне сәйкес жүргізілетіні белгілі. Қазақстандағы қазіргі бағыт ел экономикасын өркендетуге, сол арқылы халықтың жағдайын жақсартуға бағытталған. 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы жыл сайын Елбасы жолдаулары арқылы нақтыланып, айқындалып отырады. Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары әйгілі компьютерлік фирма басшысы Д. Эйкерс «студенттеріміз бүгін бәсекеге түсе алмайтын болса, онда ертең компанияларымыз қалай бәсекеге түспек» дей отырып, білім берудің жетекші орнын бағалаған еді. Ел экономикасын жаңаша сатыға көтеретін білім беру саласына алдымен бәсекеге қабілетті, жаңа сапалы мамандар қажет. Қоғам өзгерісіне байланысты «жаңа типті мұғалім», «жаңа буын мұғалімге» деген қажеттіліктер пайда болып, ол мұғалім профессиограммасына өзгерістер енгізіп отырды. Білім мазмұнын жаңарту мемлекеттік білім стандарттары арқылы жүзеге аса бастады.

Қазақстан халқына жолдауында (2004 ж.), білім беру саласы қызметкерлерінің III республикалық съезінде елбасы Н. Ә. Назарбаев қоғамымызда жаңа тұрпатты мұғалімге қажеттілік туындағанын атап кеткен. «Жаңа тұрпатты мұғалім» ұғымының мәні қандай? Оған қандай талаптар қойылады? Осы сұрақтарға педагогика теориясында анықтама берілді ме?

«Учитель новой формации – это духовно развитая, творческая личность, обладающая способностью к рефлексии, профессиональными навыками, педагогическим даром и стремлением к новому, личность, представленная не просто как сумма свойств и характеристик (как это традиционно излагалось в квалификационных характеристиках по учительским специальностям), а целостное динамическое образование, логическим центром и основанием которого является потребностно-мотивационная сфера, составляющая ее социальную и профессиональную позицию» [8].

Сонымен бірге жаңа тұрпатты мұғалім – ақпараттық технологияларды меңгеруі тиіс. «Ведь учитель новой формации – специалист, владеющий системой средств и методов, необходимых для того, чтобы подготовить учащихся к жизни, где, можно сказать, «правит» информация. И одна из задач при подготовке учителя – научить его современным технологиям поиска, хранения и обработки информации. Такими технологиями должен владеть любой учитель-предметник». Сол секілді «...жаңа дәуір педагогі – бұл пәндік білімнің жүйесін, ғылыми білімнің әр саласы бойынша білік

пен дағдыны игеріп қана қоймай, сонымен бірге оқыту технологиясының жүйесін, оқушылардың оқу қызметінің біліктілік пен өмірлік дағдыларды игеруіне бағытталған құралдары мен әдістерін игерген маман».

Әйгілі педагог В. Н. Сорока-Росинский: «Учитель чаще всего рассматривается как простая арифметическая сумма тех достоинств, которыми ему следует обладать. Если педагог обладает 100% навыками, значит он - отличный педагог, на 75% – хороший, на 50% – посредственный, ниже 50% – плохой. Разумеется, это не так: каждый педагог вовсе не матрац, набитый добродетелями, а личность, определенный склад характера, особая порода – каждый в своем стиле...» (мұғалім көбіне қажетті қасиеттер мен сапалардың қосынды жиынтығына ие тұлға ретінде қаралады. Егер оның бойында осы қасиеттер 100 % бар болса, онда ол тамаша мұғалім, ал егер 75 % болатын болса, онда жақсы мұғалім, 50 % болса – орташа, 50%-дан төмен болса, онда нашар мұғалім болып саналады. Шын мәнінде, олай емес, мұғалім дегеніміз жақсы қасиеттерге толы қап емес қой, ол да өзінше бір жеке тұлға екенін мойындаған жөн, өзіне тән мінезі бар, әрқайсысы өз қазанында қайнап жатқан қайнар секілді – Ж. А.).

2004 жылдың қазан айындағы білім беру қызметкерлерінің III съезінен кейін «жаңа тұрпатты мұғалім» термині кеңінен тарап, талқылау нысанына айналғанымен, бұл ұғымды теориялық тұрғыда негіздеген зерттеулер осы уақытқа дейін әлі жасалған жоқ.

Педагогтің ақпараттық үдерістерді қолдану іскерліктерін бес топқа бөлуімізге болады (1-кесте). Осыған байланысты педагогикалық қызметтің әр түрі бойынша жаңа тұрпатты мұғалім іскерлігі конструктивті, зерттеу, ұйымдастыру және коммуникативтік аспектілерді қамтуы тиіс (2-кесте).

1-кесте – Ақпараттық үдерістерді қолдану іскерліктері

Ақпаратты алу	Ақпаратты өңдеу	Ақпаратты сақтау	Ақпаратты пайдалану	Ақпаратты беру
Ақпарат алу үшін әртүрлі дереккөздерді пайдалана білу; әртүрлі деректерден ақпарат іріктеп, библиографиялық іздеу жүргізе білу; өнімді оқи білу; коммуникацияның электронды құралдарын пайдалана білу іскерліктері	Ақпараттағы басты ойды ажырата білу, жалпылау, жүйелеу; талдау, синтездеу, жүйелеу; логикалық байланыстарды таба білу, ақпаратты өңдеу үшін компьютерлік бағдарламалар пакетін қолдана білу іскерліктері	Ақпаратты дәстүрлі тәсілмен сақтай білу; ЭЕМ негізінде өз мәліметтер қорын құра білу; жергілікті және жақандық желі мәліметтер қорынан ақпарат ала білу іскерліктері	Қойылған максатқа сәйкес ақпаратты іріктей білу; іріктелген ақпаратты бағалай білу; ақпаратты өңдей білу; алынған ақпаратты педагогикалық тапсырмаларды шешу үшін қолдана білу іскерлігі	Ақпаратты сөйлеу арқылы беру; ақпаратты жазбаша түрде беру; ақпаратты мимика, ым, пантомимика арқылы беру; ақпаратты компьютерлік технологиялар көмегімен беру іскерліктері

2-кесте – Педагогикалық қызметтің әртүрі бойынша жаңа тұрпатты мұғалім іскерлігі

Конструктивті іскерлік	Зерттеу іскерлігі	Ұйымдастыру іскерлігі	Коммуникативтік іскерлік
Аналитикалық; болжамдау; жобалау; рефлексивті	Эвристикалық іздеу, зерттеу әдістерін қолдану; өз тәжірибесі мен өзге мұғалімдер тәжірибесін талдау іскерліктері	Топтай білу; ақпараттық; дамыта білу; бағдарлай білу іскерліктері	Перцептивті; педагогикалық қарым-қатынас; педагогикалық-техникалық іскерліктері

Жаңа тұрпатты мұғалімді қалыптастырудың мазмұндық жағы өзара тығыз байланыстағы төрт құрамдастан тұратыны байқалады:

- теориялық білім (соның ішінде педагогикалық қызметті жүзеге асыру тәсілдері де),
- іскерлік пен дағдылар,
- шығармашылық қызмет тәжірибесі,
- педагогикалық қызмет пен мұғалім мамандығына деген эмоционалдық-еріктік қарым-қатынас тәжірибесі.

Ұйымдастыру жағын алып қарағанда, оқытушы, студент қызметтері, педагогикалық білім мазмұны мен материалдық база өзара тығыз байланыста болып отырады.

Оқу үрдісін ұйымдастыру тұтастығына:

- жеке білім алушының танымдық белсенділігін басқару,

- «мұғалім – оқулық - компьютер – білім алушы» жүйесі ретінде оқу қызметін басқару,
- білім мазмұнын толықтыру, жетілдіру, арнайы курстар енгізу ықпал етеді.

Жаңа тұрпатты мұғалім алдымен белгілі бір құзыреттіліктерге ие болуы тиіс деп есептейміз.

Зерттеу жұмысының бірінші бөлімінде тақырып өзектілігін негіздей отырып, жаңа тұрпатты мұғалім ұғымының мәнін айқындадық. Осы уақытқа дейін жаңа тұрпатты мұғалім ұғымы теориялық тұрғыда зерттеу нысанына алынбағандықтан, оған келесі анықтаманы бердік:

«Жаңа тұрпатты мұғалім дегеніміз – пәндік салаға қатысты білім мазмұнын үздіксіз игеріп отыратын, ұйымдастыру, жобалау қабілетімен бірге жеке тұлғалық және кәсіби маңызды қасиеттер иесі болып табылатын, ақпараттық технологияларды меңгерген құзыретті тұлға» деп беруді ұсынамыз.

Жаңа тұрпатты мұғалім білім парадигмасының «өмір бойы білім алу», «мұғалім – оқулық – компьютер – білім алушы» болып өзгеруіне байланысты ең алдымен ақпараттық құзыреттілікке ие болуы тиіс деп есептейміз. Соңғы кездері профессиограммалардың өзгеруі, білім берудегі өзгерістер жаңа мұғалім нобайын қажетсінгендіктен, маман нобайын жасаудың кейбір жолдарына тоқталдық, оны білім беру стандарттарымен тығыз байланыста қарастыру керектігі көрсетілді.

Жаңа тұрпатты мұғалім қалыптастырудың педагогикалық негіздерін теориялық тұрғыда мемлекеттік білім стандарттары арқылы анықталатыны жұмыста дәлелденді.

Жаңа тұрпатты мұғалім қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолданудың педагогикалық шарттарын анықтау жұмыстың басты мақсаты болатын. Педагогикалық шарттар жүйесін анықтау педагогикалық заңдылықтар мен педагогикалық принциптерді талдаудан туындайтыны белгілі. Педагогикалық заңдылықтар, біріншіден, білім берудің қоғам сұранысына байланысты; екіншіден, оқытудың, білім берудің және дамудың өзара байланысына; үшіншіден, оқу үдерісінің міндеттері, мазмұны, формалары және әдістеменің өзара байланысына қатысты болып келеді. Бұл заңдылықтар педагогикалық принциптерді белгілеуге негіз болып, «мұғалім – оқулық – компьютер – білім алушы» жүйесін сапалы деңгейде ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысында жаңа тұрпатты мұғалімді қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолданудың педагогикалық шарттар жүйесін:

- оқытушыларға арналған арнайы семинар;
- пәндерге қосымшалар;
- арнайы курстар;
- ақпараттық-дидактикалық кешен (оқу-педагогикалық тапсырмалар, электронды оқулық) деп

ұсына отырып, жаңа тұрпатты мұғалімге тән кәсіби құзыреттілік ерекшеліктерін көрсету, ақпараттық құзыреттілікті қалыптастырудың міндеттері шешілді.

Педагогикалық шарттардың біріншісі оқытушыларға қатысты, себебі сапалы мамандар арқылы ғана білім берудегі инновацияларды іске асыруға болады. Оқытушыларға арналған арнайы семинар «Ақпараттық технологияларды қолдану арқылы қазақ тілін оқытуды ұйымдастыру» деп аталып, онда оқытушыларға ақпараттық технологиялар арқылы білім беру әдістемесін меңгерту, электронды оқулықпен жұмыс жасау технологияларын көрсету, пәндердің тақырыбына қатысты оқу-педагогикалық тапсырмалар кешенін, ақпараттық-дидактикалық кешенді құрастыру жолдарын көрсету міндеттері іске асырылды. Семинар мазмұны мынадай тақырыптарды қамтыды:

- дербес компьютерді қазақ тілін оқытуда қолдану мүмкіндіктері;
- қазіргі қазақ тілі пәндеріндегі деңгейленген оқыту ортасы; «Орфография және пунктуация» электронды оқулығының мысалында саралап, даралап оқытудың компьютерлік сценарийлері;
- оқытудың аудиовизуалды құралдарын қолдану, мультимедиялық ортаны қалыптастыра білу;
- компьютерді пайдаланушы деңгейіндегі пән мұғалімінің ақпараттық құзыреттіліктері;
- бағдарламалап оқытуға арналған оқу-педагогикалық тапсырмалар жүйесін жасау жолдары, педагогикалық технологияны саралау, бейімдеу;
- электронды оқулықтар құрастыру, педагогикалық-психологиялық талаптар жүйесі.

Семинар ашық сабақтармен жалғасып, өзара тәжірибе алмасуға ықпал етіп отырды.

Педагогикалық шарттар жүйесінің екінші тарауы – пәндер мазмұнына қосымша тақырыптар енгізумен байланысты болатын. Ол қосымша тақырыптар ақпараттық технологиялар туралы білімді толықтыруға, пәндер арасындағы байланыстарды таба білуге мүмкіндік берумен қатар, ақпараттық технологияларды жалпы білім беретін, базалық және кәсіби пәндер циклында қолданумен ұштасып жатыр. Сондықтан, қосымша тақырыптар енгізу пәндердің белгілі бір тарауларын бағдарламалап оқытуға негіз болмақ. Ол жаңа тұрпатты мұғалімді қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолдану нобайындағы оқу пәндерінің бағдарламасына компьютерлік бағдарлама

косу арқылы жүзеге асады. Оқытудың белсенді технологияларын қолдану студенттің дербес жұмысын орындай білуі, кері байланысты жаңа деңгейде жүзеге асыруына ықпал етеді.

Жаңа тұрпатты мұғалім қалыптастырудағы ақпараттық технологияларды қолданудың педагогикалық шарттарын жүзеге асыру оқылатын арнайы курс мазмұнымен, ондағы теориялық мәселелердің жоғары деңгейде қойылуымен, сонымен қатар, оқу-педагогикалық тапсырмаларды тиімді құрастырумен тығыз байланысты. Арнайы курсты оқыту қажеттігін біз *үшінші педагогикалық шарт* ретінде көрсеткен едік. Арнайы курсты оқыту әдістемесімен байланыстырудың тиімділігі мынада: біріншіден, кәсіби және базалық пәндерді игеру деңгейі бағалана отырып, оқыту әдістемесі арқылы кәсіби маңызды қасиеттерді дамытуға мүмкіндік жасалады; екіншіден, ақпараттық технологияларды меңгерген жаңа тұрпатты мұғалімді қалыптастыруды ақпараттық технологиялар көмегімен іске асырамыз; үшіншіден, ақпараттық құзырлығы қалыптасқан студент ақпараттар әлемінде еркін бағдарлап, кәсіби-ақпараттық орта құра білетін жаңа сапалы деңгейге көтеріледі.

Төртінші педагогикалық шарт ақпараттық-дидактикалық кешен құрастыруды, яғни, пәндер бойынша оқу-педагогикалық тапсырмалар кешенін құрастыру, электронды оқулықты пайдалану, бағдарламалап оқытуды қолданумен байланысты қарастырылды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] ҚР жаңа тұрпатты мұғалім даярлаудың үздіксіз педагогикалық білім беру тұжырымдамасы. Жоба. 2005 жылғы 18 тамыз. <http://bilimdiler.kz/informatika>
- [2] Проект концепции высшего педагогического образования РК, Астана, 2005. //Казправда, 18.08.2005, С.5.
- [3] Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006-2008 жылдарға арналған бағдарламасы. ҚР Президентінің 2006 жылғы 30 наурыздағы №80 Жарлығымен бекітілген. //Егемен Қазақстан. 2006ж, 1 сәуір. 5-7 бб.
- [4] Гершунский Б.С. Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы. – М.: Педагогика, 1987. – 264 с.
- [5] Лапчик М.П. Реализация компонентов информатики и НИТО в учебных планах педагогических вузов. / Информатика и образование, 1996, № 6, с. 1-5.
- [6] Монахов В.М. Что такое новая информационная технология обучения? / Математика в школе, 1990, № 2, с. 47-52.
- [7] Караев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологии обучения. Дис. ... д-ра пед.наук. Алматы, 1994. – 294 с.
- [8] Self-Prioritization Beyond Perception. Sarah SchäferRelated, Dirk Wentura, Saarbrücken, Christian Frings. Experimental Psychology (2015), 62, pp. 415-425. DOI: 10.1027/1618-3169/a000307. © 2015 Hogrefe Publishing.

REFERENCES

- [1] In the concept of continuous pedagogical education, training teachers of new formation. Project. On 18 August 2005. <http://bilimdiler.kzinformatika>
- [2] The Draft concept of higher pedagogical education of the Republic of Kazakhstan, Astana, 2005, Kazpravda, 18.08.2005, P.5.
- [3] Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan for 2006-2008. The decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated 30 March 2006, No. 80, approved by the decree, Kazakhstanskaya Pravda. 2006, 1 April. GS 5-7.
- [4] Gershunsky B. S. Computerization in education: problems and prospects. –M.: Education, 1987. -264 p.
- [5] Lapchik M. P. Implementation of components of Informatics and NITO in the curriculum of pedagogical universities, Informatics and education, 1996, No. 6, pp. 1-5.
- [6] Monks.M. What is new information technology of training? Mathematics in school, 1990, No. 2, p. 47-52.
- [7] Karayev G. A. Activation of cognitive activity of pupils in the conditions of application of computer technologies of training. Dis. ... d RA PED.Sciences. Almaty, 1994. -294P.
- [8] Self-Perception Beyond Prioritization. Sarah SchäferRelated, Dirk Wentura, Saarbrücken, Christian Frings. Experimental Psychology (2015), 62, pp. 415-425. DOI: 10.1027, 1618-3169, a000307. © 2015 Hogrefe Publishing.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ОБРАЗЦОВОГО УЧИТЕЛЯ

А. З. Ибраев

Международный казахско-турецкий университет им. Х. А. Ясави, Туркестан, Казахстан

Ключевые слова: учитель, образование, метод, инновация, информирование, технология, парадигма, профессионаграмма.

Аннотация. В статье исследовано значение нового понятия образцового учителя соответствующего требованиям современного образования на сегодняшний день. При проведении исследовательской работы «Понятие новый образцовый учитель-личность, соответственно дисциплинарной отрасли непрерывно осваиваемый содержание знаний, организации, проектирования и профессионально важных личностных качеств, освоивший информационные технологии» дали именно такое определение. Изменение профессионаграммы, преподавания и потребности образца учителя показало необходимость на разработку некоторых путей тесно взаимосвязанных со стандартами образования.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 406 – 411

USE OF INFORMATION TECHNOLOGY STUDENTS AND THEIR IMPROVEMENT

B. U. Abdukarimov

International Kazakh-Turkish University named by Kh. A. Yesevi, Turkestan, Kazakhstan.

E-mail: dene-tarbiesi@mail.ru

Keywords: information technology, experiment, evaluation, expertise, diagnostics, creativity, heuristics, reproduction.

Abstract. The paper shows the experimental verification information is prepared schemes student use of information technology, its structure and content. An objective evaluation of information processes and the necessary education for their implementation are based on the full definition of the issues complete formation; receiving, processing, storing information, carried out the collection of diagnostic tasks drawn up on the basis of learning and teaching exercises. The results indicate low self-assessment questionnaires evaluating information competence of students. Information competence is determined on the creative, heuristic, reproductive levels.

ӘОЖ 372.862

БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ЖАЙЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖАҚСARTУ ЖОЛДАРЫ

Б. Ү. Абдукаримов

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Түйін сөздер: ақпараттық технология, эксперимент, бағалау, құзырет, диагностика, креативтілік, эвристика, репродуктивтілік.

Аннотация. Мақалада ақпараттық технологияларды қолданудың құрылымы мен мазмұны, студенттердің ақпараттық технологияларды қолданудың дайындық нобайы келтірілген. Шынайы бағалау ақпараттық үдерістерді жүзеге асыруға қажетті білімнің толық қалыптасқанын анықтауға арналған сұрақтардан; ақпаратты алу, өңдеу, сақтау іскерліктерінің толық қалыптасқанын тексеруге арналған оқу-педагогикалық тапсырмалардан құрастырылған диагностикалық тапсырмалар жиыны арқылы жүзеге асты. Алынған нәтижелер студенттердің ақпараттық құзыреттіліктері өздері бағалаған сауалнама нәтижелерінен төмен екенін көрсетті. Ақпараттық құзыреттіліктің креативті, эвристикалық, репродуктивтік деңгейінде белгілі болды.

Ақпараттық технологияларды қолданудың құрылымы мен мазмұны, студенттердің ақпараттық технологияларды қолдануға дайындық нобайы тәжірибелік тексеру нысанына алынды. Тәжірибе М. Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің әлем тілдері факультеті мен Тараз мемлекеттік педагогикалық институтының филология, тарих-география, сырттай білім беру факультеттерінде жүргізілді. Тәжірибеге жалпы саны 488 адам, соның ішінде қалыптастырушы тәжірибеге 209 студент қатысты.

Педагогикалық тәжірибені жүргізу барысында педагогикалық зерттеу әдістемесі мен техникасына қатысты педагог ғалымдарының еңбектері пайдаланылды [1, 2].

Алынған нәтижелердің растығын, дәлелдігін көрсету үшін әрбір кезеңдегі қолданылған әдістер мен оларды тексеру тиімділігіне тоқталайық.

Педагогикалық тәжірибенің әрбір кезеңінің мазмұны қалай жүзеге асқанына келетін болсақ, анықтаушы тәжірибенің бірінші кезеңінде зерттеу мазмұны, тақырыптың өзектілігі, мақсаты мен міндеттерін анықтау үшін мәселені қалыптастыруға мүмкіндік беретін қарама-қайшылықтар айқындалды [3].

Екінші кезеңде жаңа тұрпатты мұғалім ұғымы мен оны қалыптастыруға қажетті ақпараттық технологияларды қолданудың педагогикалық шарттарын анықтау үшін [4]:

- педагогикалық мамандық студенттерінің ақпараттық технологияларды жүзеге асыруға дайындығының қажеттілігі негізделді;

- «жаңа тұрпатты мұғалім» ұғымына анықтама берілді;

- студенттердің ақпараттық технологияларды жүзеге асыру дайындығының мотивациялық, операциялдық-мазмұндық, бақылау-бағалау секілді құрамдастарының мазмұны анықталды.

Үшінші кезеңде жаңа тұрпатты мұғалімді қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолдану нобайын жасау үшін [5]:

- жаңа тұрпатты мұғалімді қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолдану нобайын құру принциптері мен көзқарастары анықталды;

- жаңа тұрпатты мұғалімді қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолдану нобайының құрылымдық құрауыштары анықталды;

- ақпараттық технологияларды жүзеге асыруға дайындықтың үш деңгейі (креативті, эвристикалық, репродуктивтік) мен бағалау критерийлері айқындалды;

- студенттердің ақпараттық технологияларды қолдану нобайын жүзеге асырудың педагогикалық шарттары анықталды.

Жаңа тұрпатты мұғалімді қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолданудың құралдары мен технологияларын жасау үшін:

- студенттердің ақпараттық технологияларды қолдануға дайындығының құрылымдық құрамдастарын қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқу-педагогикалық тапсырмалар (ОПТ) кешені мазмұны жасалып, құрастырылды;

- ақпараттық технологияларды қолдануға дайындығын қалыптастыруға арналған ақпараттық-дидактикалық кешен негізінде практикалық сабақтарды ұйымдастыру технологиясы жасалды;

- студенттердің ақпараттық технологияларды қолдануға дайындығын қалыптастыруда компьютерлік технологияларды қолдану мүмкіндіктері анықталды.

Ізденуші аталған кезеңдерді жүзеге асыру барысында зерттеудің:

- тақырыбы бойынша әдебиеттерге теориялық талдау жасау;

- мұғалім қызметін зерттеу;

- педагогикалық жоғары оқу орнындағы студенттердің оқу үдерісіне талдау жасау секілді әдістерді қолданды.

Педагогикалық тәжірибенің анықтаушы кезеңінде мұғалімнің педагогикалық қызметте ақпараттық үдерістерді жүзеге асыру ерекшелігін ескеру қажеттілігі мен оның дайындық деңгейінің жеткіліксіздігі арасындағы; ақпараттық технологияны меңгерген жаңа тұрпатты мұғалім қалыптастыру қажеттігі мен іс-әрекеттің бұл түрін орындауға арналған теориялық нобайдың болмауынан қайшылықтар анықталып, зерттеу тақырыбының өзектілігі айқындалды [6].

Көрсетілген қайшылықтарды шешу мақсатында:

- студенттердің ақпараттық үдерістерді жүзеге асыруға дайындығының мотивациялық, мазмұндық-операционалдық және бақылау-бағалау құрамдастары анықталды;

- жаңа тұрпатты мұғалімге тән ақпараттық құзыреттілік ұғымы анықталып, оның қалыптасуының үш деңгейі (креативтік, эвристикалық, репродуктивтік) ажыратылды, көрсеткіштері анықталды;

- студенттердің ақпараттық үдерістерді жүзеге асыруға дайындық нобайы функционалдық-әрекеттік көзқарас пен теориялық білімнің практикамен байланысы, кәсіби бағыттылықпен байланысы, пәнаралық байланыс принциптері негізінде құрастырылды.

Ұсынылған педагогикалық шарттар жүйесінің тиімділігін бағалау мақсатында құзыреттілік көзқарас тұрғысынан арнайы өлшемдер жүйесі құрастырылды. Критерийлер мен көрсеткіштер үш құрауыш бойынша жіктелді: мотивациялық, танымдық және процессуалдық (кесте).

Құзыреттілік көрсеткіштері

Құрауыш	Өлшемдер	Көрсеткіштер
Мотивациялық	Кәсіби маңызы бар сапаларды өз бойында қалыптастыруға деген қызығушылық	Ақпараттық мәдениетін жетілдіруге ынтасы
		Оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану іскерліктерін жетілдіруге қажетті білім, іскерлік пен дағдыларды игеруге қызығушылығы
	Қазақ тілін оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану қажеттігі	Пәнді оқытуда ақпараттық технологияны қолданудың қоғамдық мәнін саналы түрде ұғыну
		Оқытуда мультимедия ортасын қолдана отырып, оқытудың маңыздылығын түсіну
Танымдық	Пәнді оқыту әдістемесі бойынша білімі	Компьютер көмегімен пәнді оқыту мақсаты, принциптері, жаңашыл технологиялар, компьютерлік сабақ сценарийлері
	Педагогика бойынша білімі	Оқытуды ақпараттандырудың педагогикалық-психологиялық негіздері, оқу мақсатындағы компьютерлік бағдарламалар, білім беруде мультимедия технологияларын, ақпараттық орталарды синтездеу технологиялары
	Философия бойынша білімі	Білім беру философиясы, ақпараттық теориялар
Процессуалдық	Ақпараттық технологияларды қолдануға байланысты білімі	Ақпараттық технология, компьютер құрылымы, педагогикалық бағдарламалық өнім түрлері, мақсаты, пәнді оқытудағы ерекшеліктері
	Ақпараттық технологияларды қолдануға байланысты іскерліктері	Пайдаланушы пән мұғалімі деңгейінде жалпы және арнайы мақсаттағы бағдарламалармен жұмыс істей білу іскерліктері
	Ақпараттық технологияларды қолдануға байланысты дағдылары	Пайдаланушы деңгейінде педагогикалық бағдарламалық құралдармен жұмыс істей білу дағдысы

Сонымен бірге, бұл көрсеткіштер студенттердің ақпараттық технологияларды қолдану білімі, іскерлігі мен дағдысының төмен, орташа, жоғары деңгейде қалыптасуына қарай бөлінді.

Төменгі деңгейде болашақ маман жаңа білім, іскерлікті меңгеруге пассивті түрде қатысады, компьютерді құрал ретінде пайдалануға немқұрайлы қарайды, ақпараттық үрдістерге деген қызығушылығы төмен. Алдына нақты мақсат қоймайды және оқу-танымдық қызметтің негізгісін ажыратпағандықтан, жоспарлауды қолданбайды.

Орташа деңгейде болашақ мұғалім өз мамандығына жауапкершілікпен қарап, ақпараттық технологияларды енгізу, қолдану идеяларын қолдайды, компьютерді пайдаланушы деңгейінде меңгергенмен, қажеттіліктен азырақ қолданады. Кәсіби қызметтің мәнін түсінеді, ақпараттық құзыреттілік көмегімен кәсіби қызметті жүзеге асыру тәсілдерін меңгерген. Өзін-өзі тексеруде кейде өтілген материалдың өзгеше ерекшеліктерін ескермейді.

Жоғары деңгейде ақпараттық құзыреттілігі жоғары деңгейде, өз ісімен қызыға айналысады, іс-әрекет белсенділігі байқалады. Кәсіби қызметті ұйымдастырудың тиімді тәсілдерін меңгерген, ғылыми білім негізінде оны болжай және басқара алады, сонымен қатар деңгейленген тапсырмалар құрып, арнайы мақсаттағы компьютерлік бағдарламалармен жұмыс істей алады. Оқу-педагогикалық тапсырма мақсатына қарай өзін-өзі бақылауды тиімді түрде жүзеге асырады.

Педагогикалық эксперименттің айқындаушы кезеңінде:

1. Диагностикалық материалды іріктеу мен құрастыру мақсатында студенттердің ақпараттық үдерістерді қолдануға дайындығын анықтауға арналған сауалнама мен тапсырмалар кешені жасалды.

2. Диагностикалық іс-әрекеттерді жүргізу арқылы студенттердің ақпараттық үдерісті жүзеге асыруға дайындық деңгейі анықталды.

3. Сауалнама мен диагностикалық тапсырмалар кешені материалдарын статистикалық өңдеу нәтижесінде студенттердің ақпараттық үдерістерді жүзеге асыру кезінде бірқатар қиындықтарға тап болатындығы анықталды.

4. Статистикалық өңдеу нәтижелеріне талдау жасаған соң студенттердің ақпараттық үдерістерді жүзеге асыру кезінде кездесетін қиындықтарын жіктеп көрсетуге мүмкіндік туды.

Педагогикалық тәжірибенің айқындаушы кезеңіндегі қолданылған әдістер:

– студенттердің ақпараттық үдерістерді жүзеге асыруға дайындығын субъективті бағалауға арналған сауалнама жүргізу;

– студенттердің жұмыс нәтижелерін зерттеу (диагностикалық жұмысты орындауы, электронды оқулықта ұсынылған тапсырмаларды орындау нәтижесі, шығармашылық тұрғыда ізденуді қажет ететін тапсырмаларды орындау, өзін-өзі бағалау мен бірін-бірі бағалау);

– ақпараттық үдерістерді жүзеге асыру кезіндегі студенттердің іс-әрекетін бақылау;

– құрылымдық құрауыштарына қарай студенттердің ақпаратты жүзеге асыруға дайындығын бағалау.

Айқындаушы кезеңдегі зерттеу әдістерінің тиімділігі:

– педагогикалық тәжірибе нәтижелерін статистикалық өңдеуге талдау жасау;

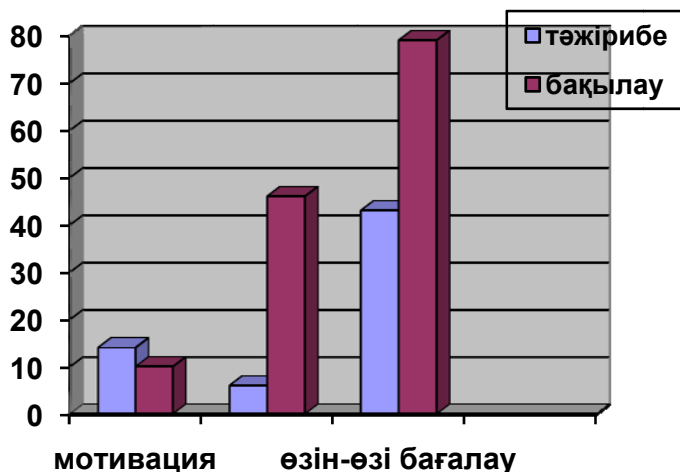
– бақылаудың ұзақ уақытқа созылуы арқылы іске асты.

Педагогикалық тәжірибенің бұл кезеңі педагогикалық мамандық түлектерінің ақпараттық үдерісті жүзеге асыруға дайындық деңгейін анықтауға, тәжірибелік топ студенттерін дайындық деңгейіне сәйкес топтарға бөлу; сонымен бірге жаңа тұрпатты мұғалімді қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолдану нобайын құрастыру қажеттігі туралы алдын-ала ақпарат алуға бағытталған еді.

Студенттердің ақпараттық үдерістерді жүзеге асыру деңгейін айқындау мақсатында субъективтік (сауалнама) және объективтік (диагностикалық жұмыс) бағалауды пайдаландық.

Субъективтік бағалау. Біз М. Х. Дулати атындағы ТарМУ-дың әлем тілдері факультетінің 145 студентіне, Тараз мемлекеттік педагогикалық институтының филология, тарих-география, сырттай білім беру факультеттерінің 343 студентіне сауалнама жүргіздік. Алынған нәтижелерді талдау барысында студенттердің 10% ақпараттық технологияларды жүзеге асыруға қызығушылық танытатынын; 53% ақпарат алу іскерлігіне ие екенін; 61% ақпаратты өңдеу тәсілдерін білетінін; 57% ақпаратты сақтай алатынына сенімді екенін көрсеткен. Осы іскерліктің қалыптасуы болашақ мұғалімдердің басты қиындығы ретінде көрсетілген. 59% ақпаратты беру іскерлігі бар екенін белгілеген. Респонденттердің 79% жаңа тұрпатты мұғалімді қалыптастыруға ақпараттық технологиялар өте қажет деп есептеген. Зерттеу нәтижесі бойынша, ақпараттық құзыреттілікті студенттердің 46% өз бойында толық қалыптасқан деп есептейді.

Сауалнама кезінде студенттердің ақпараттық құзырлығының қалыптасуына практикалық сабақтар, жеке сабақтар, зертханалық сабақтар, педагогикалық практикада оқу формалары ықпал еткені белгілі болды. Оларды жеткілікті әсер етеді деп бағалаған көрсеткіштер 91%, 81%, 73%, 61% болды.

Студенттерді сауалнама арқылы және объективті бағалау нәтижелері

Студенттердің 51% өздерін ақпараттық құзыреттілікке қажетті психофизиологиялық сипатқа иеміз деп санайды.

Студенттердің 79% өздерінің ақпараттық үдерістерді жүзеге асыруына баға бере алады. Ол суретте бейнеленген.

Сауалнама барысында сонымен бірге ақпаратты алу кезіндегі, ақпаратты өңдеу, сақтау, пайдалану кезіндегі қиындықтар да белгілі болды.

Осылай, студенттерге сауалнама жүргізу арқылы:

– олардың бойында ақпараттық құзыреттіліктің, атап айтқанда, ақпараттық үдерістерді білуі, қолдану іскерлігі, өзін-өзі бағалауы, қажеттілігі, мотивтері мен қызығушылығы туралы көзқарасын білуге;

– жоғары оқу орнында ақпараттық құзыреттіліктерді қалыптастыруға сабақтың қай түрі көбірек ықпал ететінін анықтауға;

– ақпараттық үрдістің әрбір түрін іске асырғанда қандай қиындықтар кездесетінін білуге жағдай жасалды.

Әрбір факультет студенттерінен интервью ала отырып, ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыру жолдарын қалай жетілдіруге болатыны жөніндегі ұсыныстарын анықтадық. Ол ұсыныстарды жалпылай отырып, қорытындыласақ:

– жаңа тұрпатты мұғалім алдымен ақпараттық құзыреттілікке ие болуы керек, ал оны қалыптастыру жалпы білім беретін, базалық және кәсіби пәндер циклының әр түрлі пәндерін оқыту барысында қолданылғаны жөн;

– студенттер диссертациялық жұмыста ұсынылған оқу-педагогикалық тапсырмалар кешеніне, оларды қолдану технологиясына, «Орфография және пунктуация» электронды оқулығына үлкен мән берді;

– қосымша мақсатты дайындық жаңа тұрпатты мұғалім қалыптастыруға, болашақ кәсіби қызметке белсенді араласуға мүмкіндік береді.

Жоғары оқу орнының оқытушыларымен әңгімелесу кезінде мұғалімдердің ақпараттық құзырлығының жеткіліксіз қалыптасуына:

– жалпы білім беретін, базалық және кәсіби пәндер циклындағы пәндердің көпшілігінде оқитудың білімдік, ақпарат беруші әдістердің шығармашылық қызмет етуді қажет ететін оқыту әдістерінен басымдығы;

– жаңа тұрпатты мұғалім қалыптастыруға қажетті арнайы ақпараттық технологиялардың жасалмағанын;

– психологиялық-педагогикалық және арнайы пән оқытушыларының студенттердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру маңызын жете бағаламауы;

– жоғары оқу орны материалдық базасының толықтыруды қажетті себептердің әсер ететінін көрсетеді.

Объективті бағалау ақпараттық үдерістерді жүзеге асыруға қажетті білімнің толық қалыптасқанын анықтауға арналған сұрақтардан; ақпаратты алу, өңдеу, сақтау іскерліктерінің толық қалыптасқанын тексеруге арналған оқу-педагогикалық тапсырмалардан құрастырылған диагностикалық тапсырмалар жиыны арқылы жүзеге асты. Алынған нәтижелер студенттердің ақпараттық құзыреттіліктері өздері бағалаған сауалнама нәтижелерінен төмен екенін көрсетті. Ақпараттық құзыреттіліктің креативті деңгейінде (жоғары) 1%, эвристикалық деңгейде (орташа) 31%, ал репродуктивтік (төмен) деңгейде 68% студент бар екені белгілі болды. Нәтижесінде, ақпараттық үдерістерді жүзеге асыру мотивациясы студенттердің 14% бар; ақпараттық іскерліктер студенттердің 6% болғаны және 43% студент ақпараттық құзырлығын бағалай алатыны белгілі болды.

Субъективтік және объективтік бағалау арасындағы сәйкессіздік студенттердің өз білімін, оқу-кәсіби қызмет нәтижесін дұрыс бағаламауынан, кемшіліктерін көрмеуінен, яғни, дер кезінде коррекция жасап отырмауынан деп ұғынамыз.

Айқындаушы тәжірибе нәтижелеріне талдау жасай отырып, төмендегі қорытындылар жасауымызға болады:

– жаңа тұрпатты мұғалімді қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолданудың педагогикалық шарттар жүйесін ұсыну керек;

– ақпараттық технологияларды қолдануға арналған арнайы курстар жүргізілуі керек;

– ақпараттық технологияларды қолдану барысында жүйелі жүргізілетін мониторинг әрбір студенттің ақпараттық үдерістерді жүзеге асыру дайындығын бағалай отырып, коррекцияны уақытылы жүргізуге мүмкіндік береді.

Анықтаушы тәжірибеде нақты жағдайды жақсарту үшін педагогикалық шартта көрсетілген:

– оқытушыларға арналған арнайы семинар;

– пәндерге қосымшалар;

– арнайы курстар;
– ақпараттық-дидактикалық кешеннің (оқу-педагогикалық тапсырмалар, электронды оқулық) құрауыштарын іске асыруға болады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] ҚР жаңа тұрпатты мұғалім даярлаудың үздіксіз педагогикалық білім беру тұжырымдамасы. Жоба. 2005 жылғы 18 тамыз. <http://bilimdiler.kz/informatika>
- [2] Проект концепции высшего педагогического образования РК, Астана, 2005//Казправда, 18.08.2005, С.5.
- [3] Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006-2008 жылдарға арналған бағдарламасы. ҚР Президентінің 2006 жылғы 30 наурыздағы №80 Жарлығымен бекітілген //Егемен Қазақстан. 2006, 1 сәуір. 5-7 бб.
- [4] Гершунский Б.С. Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы. –М.: Педагогика, 1987. -264 с.
- [5] Лапчик М.П. Реализация компонентов информатики и НИТО в учебных планах педагогических вузов. / Информатика и образование, 1996, № 6, с. 1-5.
- [6] The characteristics and motivations of library open source software developers: An empirical study. Namjoo Choi, Joseph A. Pruett. Library & Information Science Research. Volume 37, Issue 2, April 2015, Pages 109–117

REFERENCES

- [1] In the concept of continuous pedagogical education, training teachers of new formation. Project. On 18 August 2005. <http://bilimdiler.kzinformatika>
- [2] The Draft concept of higher pedagogical education of the Republic of Kazakhstan, Astana, 2005, Kazpravda, 18.08.2005, P.5.
- [3] Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan for 2006-2008. The decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated 30 March 2006, No. 80, approved by the decree, Kazakhstanskaya Pravda. 2006, 1 April. GS 5-7.
- [4] Gershunsky B. S. Computerization in education: problems and prospects. –M.: Education, 1987. -264 p.
- [5] Lapchik M. P. Implementation of components of Informatics and NITO in the curriculum of pedagogical universities, Informatics and education, 1996, No. 6, pp. 1-5.
- [6] Open source software developers library of The motivations and characteristics: An empirical study. Namjoo Choi, Joseph A. Pruett. Library & Information Science Research. Volume 37, Issue 2, April 2015, Pages 109-117

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧАЮЩИМИСЯ И ПУТИ ИХ УЛУЧШЕНИЯ

Б. У. Абдукаримов

Международный казахско-турецкий университет им. Х. А. Ясави, Туркестан, Казахстан

Ключевые слова: информационная технология, эксперимент, оценивание, компетентность, диагностика, креативность, эвристика, репродуктивность.

Аннотация. В статье приведены экспериментальные проверочные сведения подготавливаемой схемы использования студентами информационных технологий, ее структуры и содержания. Объективное оценивание информационных процессов и необходимое образование для их осуществления основаны на полноценных вопросах определения полного формирования; получения, обработки, сохранения информации, осуществляемых из сборника диагностических заданий составленных на основе учебно-педагогических упражнений. Полученные результаты свидетельствуют о пониженной оценке самооценивания анкетированием информационной компетентности студентов. Информационная компетентность определена на креативном, эвристическом, репродуктивном уровнях.

Поступила 17.03.2016 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 412 –

**THE APPLIED DIRECTION PROVIDING INFORMATIVE
QUALITIES WHEN STUDYING BY PUPILS
OF THE COURSE OF MATHEMATICS**

T. S. Nazarbek

International Kazakh-Turkish University named by Kh. A. Yesevi, Turkestan, Kazakhstan.

E-mail: valna_74@mail.ru

Keywords: mathematics, applied task, abstraction, model, knowledge, algorithm, computer.

Abstract. We have carried out a number of the researches directed to training at mathematics lessons in art to solve problems, delivering exclusively favorable opportunity for formation at pupils of a certain mentality. It is promoted by a logical structure of a course, accurate system of exercises for fixing of the gained knowledge, abstract mathematical language. All this allows to form such qualities as enterprise, ability to be guided quickly in difficult situations at children, to make tough decisions to work unmistakably, say, creatively. Need of research activity develops interest in regularities, learns to see beauty and harmony of human thought. All this is in our opinion the most important element of the general culture.

ӨОЖ 37.091.3

**МАТЕМАТИКА КУРСЫНЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ
ТАНЫМДЫҚ ӘРЕКЕТІН ЖАНДАНДЫРУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ
ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚОЛДАНБАЛЫ БАҒЫТЫ**

T. C. Назарбек

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Түйін сөздер: математика, қолданбалы тапсырма, абстракция, модель, дүниетаным, алгоритм, ЭЕМ.

Аннотация. Зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында дүниетанымдық міндеттердің оқу үдерісінде үйлесімді қолданылуы, оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыратын бүгінгі таңдағы математика қосымшаларының тәжірибеде белсенді қолданылуына арналған әдістемені еңбекпен өтеу, осындай мақсатты жұмысты оқушылардың математикалық білім дәрежесіне әсерін анықтадық. Сонымен қатар, біз түрлі ой әрекет мүмкіндігіндегі оқушыларға бірнеше рет сыннан өткізілген нақты ықпал жасау жүйесін ұсынып отырмыз. Қолданбалы бағыттанушылықтың іске асырылуындағы маңызды орынды жалпы тапсырмалар жүйесінде және оқу пәндерінің барлығында дерлік белгілі бір орын алатын қызметтің оңашаланған объектісі ретінде танылатын қолданбалы тапсырмалар алады. Бұл нақты тапсырманы сипаттаудың қажеттілігін және сол арқылы оның оқу материалы іліктес жүйесіндегі орнын анықтауды қамтамасыз етеді.

Өткен заманымыздың үздік педагогтары математикада таза дерексіз (абстрактылы) баяндаудың жетіспеушілігін әлденеше рет қайталай келе, оның көрінетін сипат алуы тиіс екендігін атап көрсетті. Өйткені «бірге оқитын елу оқушының аз дегенде қырығы тұрмыстық тәжірибеден алынған түсінікті мысалдарға жеткенге дейінгі дерексіз идеялардың әсерінен жек көріп не еңсесі түсіп жатты». Бұл сөзді Остроградскийдің [1 өткен ғасырда жазып кеткеніне қарамастан, бүгінгі таңда да бұл сөздердің өзектілігі жойылған жоқ, өйткені оқудың қолданбалы бағыты орындалмайынша

терең пікірлердің қалыптасуы және нақты болып жатқан үдерістерді объективті қабылдануы екіталай. Яғни, математиканы практикалық қосымшалармен толыққанды оқыту оның өткізілуін нақтылықпен жандандыра түседі. Қолданбалы бағыттың орындалуы «... математика – ғылымнан да үлкенірек, ол тіл. Математика кез келген ғылымның тілі бола алады. Математиканың әмбебаптылығы мен құдіреттілігі осында, бірақ мұнда математиканың басқа ғылымдардан ерекшелендіріп тұратын ерекше сұлулығы да бар. Ол өзге ғылым қызметкерлерімен ортақ тіл табысуға көмектеседі, одан да маңыздысы, ғалымның «табиғатпен сөйлесуіне» [2] көмектесетіндігін» көрсетуге мүмкіндік тудырады. Математиканы мектепте оқытудың мақсаты оқушылардың өздеріне түсінікті тілде «табиғатпен еркін сөйлесу» дағдысын қалыптастыруда көмектеседі. Математикалық білімге мұндай жолмен келу математика дерексіздігі тәжірибе немесе күнделікті өмір қалдығы ретінде емес, оның арақатынасын бөліп қарап, зерттеуге мүмкіндік беретін нақты әрекеттің пайда болуын оқытуды шарасыз қабылдауға қол жеткізу мүмкіндігін береді. Ал математикалық түсініктер абстракциясы, өз кезегінде, дәлелденген нәтижелерді оларға ұқсас құбылыстармен ауыстыруға көмегі тиеді. Мұнымен бір математикалық аппараттың түрлі физикалық құбылыстың пайда болуы үшін пайдаланылатындығы көрінеді. Бұл ретте оқушылар абстракцияның қажеттілігі мен қуаттылығын көреді.

Математикалық мектеп курсындағы қолданбалы бағыт мәселелерін шешуге қол жеткізу үшін С. С. Варданян келесі талаптардың орындалу қажеттілігін айтады.

Математиканы оқыту үдерісіне қызықтыратын математикалық мәдениеттің құрамдас бөліктері математика және оның қосымшалары туралы дұрыс түсініктер қалыптастыру керек.

Мектептегі математика курсы математикалық объектілердің нақты семантикасы мен шығу тегін саналы түсінуге негізделген математикалық интуицияны дұрыс тәрбиелеуі керек.

Орта математикалық білім математиканы қолданбалы тапсырмаларды шешуге қолдану процесінің төмендегі үш сатысына жататын математикалық мәдениет элементтерін оқушылардың игеруіне итермелеуі тиіс:

а) математикалық тапсырмаға нақты қойылған жағдаяттың формальді математикалық модельге шешілуіне қажетті жағдаяттан шығатын кезең – формализация кезеңі;

б) берілген тапсырмаларға арналып, математиканың өзінде дамыған әдістермен беріліп отырған математикалық тапсырманың шешілуі – тапсырманы іште құрылған математикалық модельмен шешу кезеңі;

в) математикалық тапсырмадан алынған шешім интерпретациясы, сол шешімнің бастапқы жағдаятқа қолданылуы және онымен салыстырылуы.

Шартты түрде мектептегі математика курсының қолданбалы бағыты орындайтын міндеттері бойынша танылады. Дегенмен, дүниетанымдық және әлеуметтік-педагогикалық міндеттер тығыз байланыста екендігін және жасаушы компоненттері арқылы жүзеге асатындықтарын айта кетуіміз керек. Бүгінгі таңдағы әдіскерлердің көрсетуінше, мектептегі математика курсы оқытудың қолданбалы бағытының мынадай міндеттері бар:

I. Дүниетанымдық міндеттер:

- 1) математиканың шығу заңы мен себептері;
- 2) математикалық түсініктердің шығу және даму тарихы;
- 3) математиканың мектеп топтамасындағы пәндермен байланысы;
- 4) нақты объектілерді модельдеу;
- 5) практикалық мазмұндағы тапсырма шешімі;
- 6) алгоритмдер мен есептер;

II. Әлеуметтік-педагогикалық міндеттер:

- 1) математиканы оқыту үдерісінде тәрбие беру;
- 2) математика амалдарымен кәсіби бейімделу;
- 3) ЭЕМ-де бағдарлама жасауды үйрету;
- 4) өндіріс процесінің оптимизациясы бойынша тапсырмалар шешімі;

Біздің зерттеуіміздің мақсаты – осы міндеттердің оқу үдерісінде үйлесімді қолданылуы, оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыратын бүгінгі таңдағы математика қосымшаларының тәжірибеде белсенді қолданылуына арналған әдістемені еңбекпен өтеу, осындай мақсатты жұмысты оқушылардың математикалық білім дәрежесіне әсерін анықтау. Сонымен, біз түрлі ой әрекет

мүмкіндігіндегі оқушыларға бірнеше рет сыннан өткізілген нақты ықпал жасау жүйесін ұсынып отырмыз.

Математиканы оқыту үдерісінде оқушылар бізді қоршаған әлемді тану үшін білуге құмарлық пен шыдамдылықтың жеткіліксіз екендігін саналы түрде ұғынуы керек. Міндетті түрде тәжірибеде тексерілген табиғат заңдарын құрметтеу керек; болжамның гипноздайтын күш-қуатымен әуестенбеу керек; түйсікке сенбей, оларды тәжірибеде тексеру керек; құбылыстарды жүйелі түрде және өзара әрекеттестікте қарастыру керек; логиканы және дұрыс мағынаны ескеру керек; адам тәжірибесімен жинап-тергенінің маңызы мен ролін құрметтеу керек. Бірақ бұл үшін, бәрінен бұрын, оның негізінде жаңа бірнәрсе жасай алатындай осы тәжірибені игеріп алу керек. А. Н. Колмагаров [3] бұл туралы былай дейді: «Барлық ғылым сияқты, математика бәрінен бұрын зерттеліп отырған мәселе бойынша жасалып қойған берік білімді талап етеді. Бірақ математикада басқа ғылымдарға қарағанда мүмкіндіктерге қол жеткізу, жаңа нәрсе жасау қиынырақ деп ойлаудың қажеті жоқ. Тәжірибеден білетініміз: қабілетті математиктер, ереже бойынша, дербес ғылыми зерттеулерін өте ерте бастайды».

Ықпалды да толыққанды ғылыми білімнің математика мен философияның бөлінбес тұтастығына негізделетіндігі ерте кезден-ақ дәлелденген. Сондықтан оқу арқылы оқушылардың беріліп отырған пікірді догма ретінде қабылдауы емес, оны саналы түрде ұғынғандары аса қажет. Яғни олар әлемнің ғылыми картинасының диалектілігі объектінің дамуымен – табиғат және қоғаммен; ғылымның ілгерілеуімен, жаңа заңдылықтар мен білімді үздіксіз байытумен; танымдылық әдістерін жетілдірумен; тәжірибенің диалектілік көрінісімен – адамның барлық жасампаз және танымдық әрекеттестігін қозғайтын күшімен шарттасқандығын ұғынулары тиіс.

Айтылып отырған мақсатқа оқытуда қолданбалы бағытсыз қол жеткізу мүмкін емес. Өйткені дәл осы бағыт оқушылар алдында қоршаған әлемді таныту үдерісінде математиканың басқа ғылымдар арасындағы айрықша орнын анықтауға көмектеседі. С. Л. Соболев [4] былай деп жазды: «Басқа ғылымның онсыз бар болуы мүмкін емес бір ғылым бар. Бұл – математика. Оның түсініктемелері, ұғымдары мен символдары басқа ғылымдар сөйлейтін, жазатын және ойлайтын тіл ретінде қызмет жасайды. Ол табиғаттың қарапайым құбылыстарымен түйістіріп қиын құбылыс заңдылықтарын түсіндіреді. Ол бірнәрсенің бағытын нақтылықпен алдын-ала болжайды». Бір жағынан, оқытуда қолданбалы бағытты қолдану барысында математиканың басқа ғылымдармен өзара байланысын көрсетуге болады. Мұның бәрі оқушыларға тұрмысты зерттеуде түрлі ғылымдар одағы қатысқанымен, олардың бір тұтас дамитындығын ұғынуға көмектеседі.

Математика ғылым ретінде тәжірибелен пайда болса да, математикалық ұғымдар бір қарағанда ақиқатпен байланыссыз болып көрінеді. Есептей келе, теңдеулерді шеше келе, формулаларды шығара келе, математикалық абстракцияларға операция жасаймыз. Бірақ мұндай операция жасау, В. Н. Делин мен В. П. Селезневтің пікірінше [5], операция нәтижелері табиғат заңдылықтарын тікелей анықтайды деп адастыруы мүмкін. Алайда, табиғатты дерексіздік астарына айдап салуға болмайды. Мұндай қателіктен алшақтау үшін кез келген математикалық есепті түрлі жақтармен, объективті ақиқат байланыстарымен және қарым-қатынастарымен нақты сәйкестендіру қажет.

Басқа қателік болуы да мүмкін. Математикалық абстракциялар, ереже бойынша, түрлі болмыстағы қарым-қатынаста болады. Абстракциямен операциялау түрлі математикалық арақатынас тудырады. Олардың көмегімен сол не басқа физикалық заңдылықтар сипатталған кезде бұл қарым-қатынастың табиғатта материялық тұрғыда бар деген иллюзия туындайды. Бірақ қарым-қатынастың материялық емес екендігі айдан анық, материалдық элементтер материалық юолып табылады. Мәселен, әлдебір субстанция көрінісіндегі жылдамдылық жоқ. Нақты бары – қозғаушы объектілер немесе нақты кеңістік пен уақыт параметрлерімен арақатынастағы процестер.

Олай болса, мақсаттырақ оқу оқушылардың тәжірибенің тапсырмаларын шешу барысында математикалық аппараттың белгілі бір ережелерді қолдану ғана пайдаланылатындығын толыққанды ұғына алатын оқу болып табылады. Бұл ретте математика бірде-бір ғылым онсыз айналып өте алмайтын көптеген арақатынас пен логикалық модельдерді қалыптастыруға арналған құрал ролін атқарады. Математика танымдық құрал ретінде адамға дұрыс қызмет етеді, бұл құралды дұрыс пайдалану тек сол адамға байланысты. Дегенмен, математиканың, барлық құралдар сияқты, шектеулі мүмкіндіктері бар екендігін және оны үздіксіз дамытып, бұл ғылымның тәжірибемен байланысын қуаттап отыру керектігін ұмытпауға тиіспіз. Ж. Адамар [6] бұл тқралы былай дейді:

«Қосымшалар теорияға пайдалы және шынайы қажетті, өйткені олар теория алдына жаңа мәселелер қояды. Қосымша мен теория ағаш пен жапырақ секілді қарым-қатынаста: ағаш жапырақты ұстайды, жапырақ ағашты қоректендіреді».

Математиканың дамуын екі жолға бөліп қарауға болады: біріншісі тәжірибелік тапсырмаларды шешумен байланысты; екіншісі ғылымның дамуымен байланысты. Математиканың екінші жолмен шарттасқан дамуымен адамның практикалық әрекетінде қабылдау әрқашан бола бермейді. С. Л. Соболевтің [7] былайша жазуы тегін емес: «Математика, бұл барлық басқа ғылымдардың «патшайымы мен малайы», әрқашан және барлық жерде алдыңғы орында және сол уақытта күлкіге ұшырай отырып, өмірден үзілгендігі туралы жазғыруларға, қурауға және т.б. қала отырып, адам біліміне жаңа жолдар төсейді». Бірақ бұл қурау мәдениетсіздіктен, оны оқытудағы әдістеменің жеткіліксіздігінен және оқыту мекемесін басқарушылардың осы әдістемені бағаламауынан туындайды. Барлық проблема адамдардың жақсы еңбек құралының болуы жеткіліксіз, оны пайдалана білудің де керек екендігін білмеуінде. Әдістеме ролін бағаламаушылық мұғалімді оқушы алдында қауқарсыз етеді. Өйткені, жаңалық ашушылардың немесе өз мұғалімдерінің оқыту әдістеріне терең білімсіз еліктеуі тек аянышты көшірмеге әкеп соқтырады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Гуров Л.Л. Психологический анализ решения задач. – Воронеж, 1976. – 364 с.
- [2] Нурк Э.Р., Тельгман А.Э. Математика: учеб для 5-го кл. ср. шк. – Просвещение, 1993. – С. 143-223.
- [3] Роках А.Г. Логика и эвристика научно-технических решений. – Маратов, 1991. – 170 с.
- [4] Лиман М.М. Школьникам о математике и математиках: Пособие для учащихся 4–8 кл. ср. шк. – Просвещение, 1981. – 80 с.
- [5] Делин В.Н., Селезнев В.П. Мироздание постигая...: Несколько диалогов между философом и естествоиспытателем о современной научной картине мира / Худож. Д. Б. Каменщиков. – М.: Мол. гвардия, 1989. – 267 с.
- [6] Васильева Г.Н., Шестаков А.П., Ситникова Н.А., Широких А.А. Информационно-коммуникационные технологии в обучении математике. Учебное пособие. – Пермь, 2006. – 170 с.
- [7] Захарова И. Г. Информационные технологии в образовании Учебное пособие. – М.: Изд. центр «Академия», 2003.

REFERENCES

- [1] Gurov L.L. Psychological analysis of the solution of tasks. Voronezh, 1976. 364 p.
- [2] Nurk E.R., Telgman A.E. Matematika: studies for the 5th to 8th grade. Education. 1993. P. 143-223.
- [3] Rockah A.G. Logic's fates and heuristics of scientific and technical decisions. Maratov, 1991. 170 p.
- [4] Liman M.M. To school students about mathematics and mathematics: A grant for pupils 4-8 grade. Education, 1981. 80 p.
- [5] Delin B.N., Seleznyov V.P. Mirozdaniye.: Neskolko dialogov between the philosopher and an estestvoipyatel about a modern scientific picture mi-ra/hudozh. D.B.Kamenshchikov. M.: Mol.gvardiya, 1989. 267 p.
- [6] Vasilyeva G. N., Shestakov A.P., Sitnikova N. A., Wide A.A. Information and communication technologies in training in mathematics. Manual. Perm, 2006. 170 p.
- [7] Zakharov I. Information technologies in education. Manual of M.: Prod. Akademiya center, 2003.

ПРИКЛАДНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЙ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ КАЧЕСТВА ПРИ ИЗУЧЕНИИ УЧЕНИКАМИ КУРСА МАТЕМАТИКИ

Т. С. Назарбек

Международный казахско-турецкий университет им. Х. А. Ясави, Туркестан, Казахстан

Ключевые слова: математика, прикладное задание, абстракция, модель, познание, алгоритм, ЭВМ.

Аннотация: Нами проведены ряд исследований направленных на обучение на уроках математики искусству решать задачи, доставляющее исключительно благоприятную возможность для формирования у учащихся определенного склада ума. Этому способствует логическое строение курса, четкая система упражнений для закрепления полученных знаний, абстрактный язык математики. Все это позволяет формировать у ребят такие качества как предприимчивость, способность быстро ориентироваться в сложных ситуациях, безошибочно принимать непростые решения, словом, работать творчески. Необходимость исследовательской деятельности развивает интерес к закономерностям, учит видеть красоту и гармонию человеческой мысли. Все это является на наш взгляд важнейшим элементом общей культуры.

Поступила 17.03.2016 г.

МАЗМҰНЫ

ШЫҒЫСТЫҚ ДЕРЕКТАНУ МЕН ТАРИХНАМА

<i>Әбсаттар қажы Дербісәлі. Әлемге білім мен сенім әкелгендер.</i>	
Орта ғасырлық Түркістанның кемеңгерлері туралы тың мәліметтер.....	5
<i>Ошан Ж.</i> Көне түркі тайпаларының шығу тегіне қатысты қытай деректемелеріндегі аңыздар.....	11
<i>Камалов А.К.</i> Батыс саяхатшылары XVII–XIX ғғ. қазақтардың жергілікті діни нанымдары туралы.....	21
<i>Батырхан Б.Ш., Рахимова Қ.Д.</i> «Тарихи джадида-йи Ташканд» қазақ тарихының дереккөзі ретінде.....	28
<i>Қамбарбекова Ф.Ә.</i> Моңғолдар билігі кезіндегі парсы тіліндегі дереккөздердің ерекшеліктері.....	31
<i>Молотова Г.М.</i> «Кисса-и Ибраһім ібн Әдһам» еңбегіндегі әділ билеуші бейнесі.....	37
<i>Каримова З.К.</i> XVIII–XIX ғғ. қазақ халқы тарихының шығыстүркістандық тарихнамасы.....	43
<i>Молотова Э.М.</i> «Тазкира-йи Саййид Афақ-х ^а аджа» бойынша Афақ-х ^а аджа туралы мәліметтер.....	48
<i>Жуңусова У.А.</i> Камбоджадағы «чам-жат» экзонимі туралы дискурс.....	52
<i>Амирбекова У.А.</i> Ли Губо шығармашылығының бірқатар аспектілері.....	57

ТҮРКІ ӘЛЕМІ

<i>Кәрімова Р.О.</i> Ұйғыр қауымдастығы және «машраб-оттуз оғул»: исламның рөлі мен манызы.....	61
<i>Базылхан Н.</i> Қазақстан, Моңғолия, Ресей, Қытай аумағында жаңадан табылған көне түрік бітік мәтінді кейбір ескерткіштер туралы.....	67
<i>Юсупов Р.</i> XIX ғасырдың екінші жартысындағы Шығыс Түркстан поэзиясы: идеялы-жанрдық ерекшеліктер.....	73
<i>Хаджиева Г.У.</i> XIX ғ. – XX ғ. басындағы және қазіргі замандағы Шығыс Түркістан халықтарының шаруашылығын салыстырмалы талдау.....	78
<i>Дюсенов Б.Д.</i> Мәмлүк қыпшақ тілінің дауысты дыбыстар жүйесі.....	83
<i>Масимова Х.В.</i> Сөз тудырушы форманттардың грамматикалық ерекшеліктері.....	88
<i>Тәлімбетова Б.Н.</i> «Тарих-и Рашиди» шығармасындағы ортаазиялық этностар.....	93

ШЫҒЫС ЕЛДЕРІНДЕГІ ДІН ЖӘНЕ ДІНИ ҮДЕРІСТЕР

<i>Ерекешева Л.Г.</i> Тәңірлік-шамандық және индуизм діндеріндегі аспан әлемінің мифологиялық танымы: салыстырмалы талдау.....	98
<i>Джалилов З.Г.</i> XX ғасырдың екінші жартысында Иранның әлеуметтік және саяси құрылымындағы шиит дінбасшыларының рөлі.....	105
<i>Байдаров Е.Ұ.</i> Абай және джадидизм: Орталық Азия ойшылдары мұрасындағы білім мен сенім бірлігі.....	112

ҚАЗІРГІ ШЫҒЫСТАНУ

<i>Дүйсен Ф.М.</i> Жаңа Жібек жолындағы туризм дамуының әлеуеті және Қазақстан.....	120
<i>Руденко Е.И.</i> Оңтүстік-азиялық әлеуметтік-экономикалық жаңғыруының «сыртқы» алғышарттарының өткенін шолу.....	127

ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

<i>Оспанов Н.М., Арбуз А.С., Жумаханова С.П.</i> Солтүстік-шығыс Азиядағы саяси жағдайлар жайлы ұжымдық естеліктер (мектеп оқулықтар үлгісінде).....	133
<i>Әубәкір А.</i> Сактардың мәдениеті мен дүниетанымы: прототүркілік болмысы.....	141
<i>Муратбекова А.М.</i> Қытай-Үндістан шекара мәселесі: даудың шығу себептері мен шешу жолдары.....	146
<i>Қоңырбай Ә.Р.</i> Орта Азиялық мемлекеттерінің сауда-экономикалық байланыстарының жаңа векторлары және де әлемдік шаруашылығына кіру кезінде көліктің рөлі.....	153
<i>Есполова Э.М.</i> Ұлы Жібек жолы: Батыс пен Шығыс арасындағы мәдени көпір.....	160
<i>Берлібаева М.Б.</i> Орталық Азияны XVIII–XIX ғасырлардағы батысеуропалық деректер негізінде зерттеудің мәдени аспектілері.....	164
<i>Хакім А.Е.</i> «Жами ат-тауарих» шығармасындағы Қазақстан мен Орталық Азияға қатысты жер-су аттары.....	168
<i>Сахова А.Н.</i> Еуропа елдері тәжірбиесін зерттеу аясында Қазақстан телекоммуникация саласын жетілдіру жетістіктері.....	174
<i>Абдрахманов М.А.</i> Азаматтық құқықтағы сыйға беру келісімшартының тарихы жайлы.....	179
<i>Ақшалова Б., Жанадилова З., Алмабаева Г.</i> Ағылшын тілін оқытудағы вербальды емес әдіс.....	186
<i>Алиярова Л.М., Махажанова Л.М.</i> Жиынтық және сандық категориялары.....	190
<i>Алмуханова Р.Т.</i> Шешендік сөздер (жанрішілік жіктеулер проблемалары).....	195
<i>Аманкелді Н.А.</i> Жоғары білімді қаржыландыру, адам капиталы қорын қаржыландырудың негізгі тірегі.....	200

Әмірақынова Г.А. Қазақ әзілдерінің этномәдени ерекшеліктері.....	208
Анарбаев Н.С., Ержан Қ.С., Паттеев М.И. Ханафи ғалымдарының еңбектерінде Абул Қасым әл-Фариabi.....	218
Аюпова З.К., Құсайынов Д.Ө. Аліхан Бөкейханов және қазақ қоғамындағы саяси сананың серпілісі.....	224
Байсалова Г.Т. Кеден ісі саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықты біліктендіру мәселелері.....	232
Бегембетова Ф.З. Қазақстанның музыкалық өнеріндегі кросс-мәдениеттік факторы.....	239
Бекмамбетова З.Ж., Бекова Д.А. Лингводидактика шет тілін оқытудағы методологиялық негізі ретінде.....	244
Досанов Н.А. Қазақ хандарының қызметтік өмір жолы мемлекеттік мөрлерде (XVIII–XIX ғғ.).....	248
Дүйсенбайқызы Д.С., Нұрғожина Ш.И. Тілдік ЖОО-дағы шетел тілі сабағында студенттердің мәдениетаралық коммуникациялық құзыреттілігін қалыптастыруда Еуропалық бағалау жүйесін қолдану.....	256
Жолдасбекова С.А., Нұржанбаева Ж.О. Дуальді оқыту барысында студенттердің еңбек құндылықтарын қалыптастырудың экономикалық тиімділігі.....	261
Жұмағұлова Р.Қ., Нұрғожина Ш.И. Интерактивтік технологиялар коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастыру әдістемесінің инновациясы ретінде.....	269
Қажыкен М. Зияткерлік қызметті ынталандыру және қолдау.....	276
Қайранова А.С., Нұрғожина Ш.И. Қазіргі шеттілдік білім берудегі компетенттік (құзыреттіліктік) тәсілдің маңызы.....	286
Калиева А.Ж., Атабаева Г.К. Тілдік емес ЖОО-да ағылшын тілін тез үйренудің өзектілігі.....	290
Керімбек Ж.С. Кеңес Үкіметі тыйым салған діни дастандар.....	294
Кокишева М.Т. Симфониялық күй: тарих пен жанр түрлерінің сұрақтарына үңілу.....	299
Мәмбетов Ж., Есенбай Ж. Көркем прозадағы ырғақ мәселесі.....	307
Махажанова Л.М., Халенова А.Р. Қазіргі заманғы британдық және американдық ағылшын тілінде бейтарап лексиканы қалыптастыру.....	312
Молдабекова А.Қ. «Дін» концептісі.....	317
Жанақова Н.Т. Сәбит Дөнентаев өміріндегі Семей қаласының орны.....	322
Нурмағанбет Е.Т., Избасова А.Б. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттің құқықтық реттелуінің көкейкесті мәселелері.....	326
Оразбаева А.С. Қазақстан Республикасының экология-экономикалық жай-күйі және оны жақсарту жөніндегі қаржылық шараларын әзірлеу.....	334
Оспанова Б.Р. Сарапшы-лингвисттік аяғындағы репутация, абыройын қорғау туралы іс дәрежесінде заңгерлік және лингвистикалық, құндылық және іскерлік ерекшеліктері.....	339
Рамазанов Т.Б. Ақпараттық диалогтың прагматикасы.....	346
Сарбасова К.Б., Кулынтаева Т.Б. С. Мұратбеков әңгіме-повестеріндегі «соғыс» концептісінің когнитивтік модельдері.....	352
Тұрысбекова Ә.Е. Ә. Кекілбаев романдарындағы ұлттық менталитеттің бейнеленуі.....	359
Уразбаева Ш.Н. Қазақ киносындағы әйел режиссерлер шығармашылығының қалыптасуы және олардың әлеуметтік философиялық көзқарастары.....	366
Фурсова Т.В. Қазіргі кезеңдегі Еуразиялық экономикалық қоғамдастықтың жұмыс істеуінің кейбір мәселелері.....	371
Халенова А.Р., Ештаева Н.А. Этникалық өзіндік сананың құрылымы.....	376
Дайрабаев М.С. Дене мәдениеті мен спортты оқытып, үйрету әдістерінің сипаттамасы.....	381
Калиев Н.Қ. Дене мәдениеті мен спорттан қосымша білім берудің педагогикалық негіздері.....	390
Ибраев А.З. Жаңа тұрпатты мұғалімді қалыптастырудың теориялық негіздері.....	401
Абдукаримов Б.Ү. Білімгерлердің ақпараттық технологияларды пайдалану жайы және оны жақсарту жолдары.....	406
Назарбек Т.С. Математика курсының оқушылардың танымдық әрекетін жандандыруды қамтамасыз ету жағдайындағы қолданбалы бағыты.....	412

СОДЕРЖАНИЕ

ВОСТОЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Дербисали А.Б.</i> Они несли в мир знания и веру. Новые сведения о мыслителях средневекового Туркестана.....	5
<i>Ошан Ж.</i> Предания в китайских источниках о происхождении древнетюркских племен.....	11
<i>Камалов А.К.</i> Западные путешественники о локальных верованиях казахов XVIII–XIX вв.	21
<i>Батырхан Б.Ш., Рахимова К.</i> «Тарихи джадида-йи Ташканд» как источник по казахской истории.....	28
<i>Камбарбекова Г.А.</i> Особенности персидских источников во время правления монголов.....	31
<i>Молотова Г.М.</i> Образ справедливого правителя в «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам».....	37
<i>Каримова З.К.</i> Восточно-Туркестанская историография истории казахского народа XVIII–XIX вв.	43
<i>Молотова Э.М.</i> Сведения об Афак-х ^а дже по «Тазкира-йи Саййид Афак-х ^а джа».....	48
<i>Жунусова У.А.</i> Дискурс об экзониме «чам-жат» в Камбодже.....	52
<i>Амирбекова У.А.</i> Некоторые аспекты творчества Ли Гюбо.....	57

ТЮРКСКИЙ МИР

<i>Каримова Р.У.</i> Уйгурская община и «машраб-оттуз оғул»: роль и значение ислама.....	61
<i>Базылхан Н.</i> Некоторые новонайденные древнетюркские письменные памятники Казахстана, Монголии, России и Китая.....	67
<i>Юсупов Р.К.</i> Поэзия Восточного Туркестана второй половины XIX века: идейно-жанровые особенности.....	73
<i>Хаджиева Г.У.</i> Хозяйственная деятельность населения Восточного Туркестана XIX – начала XX вв. в аспекте сравнительного анализа с современностью.....	78
<i>Дюсенов Б.Д.</i> Система гласных звуков в мамлюкско-кыпчакском языке.....	83
<i>Масимова Х.В.</i> Грамматические особенности словообразующих формантов.....	88
<i>Толымбетова Б.Н.</i> Среднеазиатские этносы в произведении «Тарих-и Рашиди».....	93

РЕЛИГИЯ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРОЦЕССЫ НА ВОСТОКЕ

<i>Ерекешева Л.Г.</i> Мир – космическое мифологическое мышление в тенгрианстве-шаманизме и индуизме: сравнительный анализ.....	98
<i>Джалилов З.Г.</i> Роль шиитского духовенства в общественно-политических преобразованиях Ирана во второй половине XX века.....	105
<i>Байдаров Е.У.</i> Абай и джадидизм: единство знания и веры в духовном наследии мыслителей Центральной Азии.....	112

СОВРЕМЕННОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

<i>Дуйсен Г.М.</i> Потенциал развития туризма на Новом Шелковом пути и Казахстан.....	120
<i>Руденко Е.И.</i> Ретроспектива «внешних» предпосылок Южно-азиатской социально-экономической Модернизации.....	127

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

<i>Оспанов Н.М., Арбуз А.С., Жумаханова С.П.</i> Коллективная память политических событий в Северо-Восточной Азии (на примере школьных учебников).....	133
<i>Аубакир А.</i> Культура и мировоззрение скифов: прототюркское общность.....	141
<i>Муратбекова А.М.</i> Китайско-индийский пограничный вопрос: причины возникновения спора и механизмы ее урегулирования.....	146
<i>Конырбай А.Р.</i> Новые векторы торгово-экономических связей стран ЦА и роль транспорта во вхождении в мировое хозяйство.....	153
<i>Есполова Э.М.</i> Великий Шелковый путь: культурный мост между Востоком и Западом	
<i>Берлибаева М.Б.</i> Значение трудов немецких и французских исследователей в изучении культуры Казахстана XVIII–XIX вв.	160
<i>Хаким А.Е.</i> Топонимы Казахстана и Центральной Азии в «Жами ат-Тауарих».....	168
<i>Сахова А.Н.</i> Перспективы совершенствования казахстанской телекоммуникационной сферы в контексте изучения опыта стран Европы.....	174
<i>Абдрахманов М.А.</i> Об истории договора дарения в гражданском праве.....	179
<i>Акишолова Б., Жаналилова З., Алмабаева Г.</i> Невербальный метод обучения английскому языку.....	186
<i>Алиярова Л.М., Махажанова Л.М.</i> Категории множества и количества.....	190
<i>Алмуханова Р.Т.</i> Ораторские слова (проблемы классификации жанров).....	195

<i>Аманкелді Н.А.</i> Финансирование высшего образования как основа для фондирования человеческого капитала.....	200
<i>Амиракынова Г.А.</i> Этнокультурные особенности казахского юмора.....	208
<i>Анарбаев Н.С., Ержан К.С., Паттеев М.И.</i> Ханафи ғалымдарының еңбектерінде Абул Қасым әл-Фариabi.....	218
<i>Аюпова З.К., Кусаинов Д.У.</i> Алихан Букейханов и возрождение политического сознания в казахском обществе.....	224
<i>Байсалова Г.Т.</i> Вопросы квалификации административных правонарушений в области таможенного дела.....	232
<i>Бегембетова Г.З.</i> Кросс-культурный фактор в музыкальном искусстве Казахстана.....	239
<i>Бекмамбетова З.Ж., Бекова Д.А.</i> Лингводидактика как методологическая основа обучения иностранным языкам.....	244
<i>Досанов Н.А.</i> Профессиональная деятельность казахских ханов в государственных печатях (XVIII–XIX вв.).....	248
<i>Дуйсенбайқызы Д.С., Нургожина Ш.И.</i> Использование Европейской системы критического оценивания в формировании межкультурной коммуникативной компетенции у студентов языковых вузов на уроке иностранного языка.....	256
<i>Жолдасбекова С.А., Нуржанбаева Ж.О.</i> Эффективность формирования трудовых ценностей у студентов в процессе дуального обучения.....	261
<i>Жумагулова Р.К., Нургожина Ш.И.</i> Интерактивные технологии как формирование инновационной методологии на основе коммуникативной компетенции.....	269
<i>Кажыкен М.</i> Стимулирование и поддержка интеллектуальной деятельности.....	276
<i>Қайранова А.С., Нургожина Ш.И.</i> О важности компетентного подхода в современном иноязычном образовании.....	286
<i>Калиева А.Ж., Атабаева Г.К.</i> Актуальность интенсификации изучения английского языка в неязыковых вузах.....	290
<i>Керимбек Ж.С.</i> Запрещенные в Советском Союзе религиозные дастаны.....	294
<i>Кокишева М.Т.</i> Симфонический кюй: к вопросам истории и типологии жанра.....	299
<i>Мамбетов Ж., Есенбай Ж.</i> Проблема ритма в художественной прозе.....	307
<i>Махамжанова Л.М., Халенова А.Р.</i> Формирования нейтральной лексики в современном британском и американском вариантах английского языка.....	312
<i>Молдабекова А.К.</i> Концепция религий.....	317
<i>Жанакова Н.Т.</i> Место города Семей в жизни Сабита Донентаева.....	322
<i>Нурмаганбет Е.Т., Избасова А.Б.</i> Актуальные проблемы правового регулирования противодействия коррупции.....	326
<i>Оразбаева А.С.</i> Эколого-экономическое состояние Республики Казахстан и разработка финансовых мер по его улучшению.....	334
<i>Оспанова Б.Р.</i> Юридические и лингвистические особенности категории дел о защите чести, достоинства и деловой репутации в рамках дел эксперта-лингвиста.....	339
<i>Рамазанов Т.Б.</i> Прагматика информационного диалога.....	346
<i>Сарбасова К.Б., Кулынтаева Т.Б.</i> Когнитивные модели концепта «война» на рассказах-повестях С. Муратбекова.....	352
<i>Турысбекова А.Е.</i> Национальный менталитет в произведениях А. Кекильбаева.....	359
<i>Уразбаева Ш.Н.</i> Становление творчества женщин-режиссеров в Казахстане и их социально-философские взгляды.....	366
<i>Фурсова Т.В.</i> Некоторые проблемы функционирования ЕЭС на современном этапе.....	371
<i>Халенова А.Р., Ештаева Н.А.</i> Структура этнического самосознания.....	376
<i>Дайрабаев М.С.</i> Обучение описанию методов физической культуры и спорта.....	381
<i>Калиев Н.К.</i> Педагогические основы физической культуры и спорта, дополнительного образования.....	390
<i>Ибраев А.З.</i> Теоретические основы формирования нового образцового учителя.....	401
<i>Абдукаримов Б.У.</i> Использование информационных технологий обучающимися и пути их улучшения.....	406
<i>Назарбек Т.С.</i> Прикладное направление обеспечивающий познавательные качества при изучении учениками курса математики.....	412

CONTENTS

ORIENTAL SOURCES AND HISTORIOGRAPHY

<i>Derbisali Abdsattar</i> . They brought knowledge and faith into the world.	
New Data on Medieval Thinkers of Turkestan.....	5
<i>Oshan Zhanimkhan</i> . Devotion in Chinese sources of origin of ancient Turkic tribes.....	11
<i>Kamalov A.K.</i> Western travellers on the local religious beliefs of the Kazakhs of the XVIII–XIX cc.	21
<i>Batyrkhan B.Sh., Rahimova K.D.</i> «Tarihi dzadidai Tashkand» as a source of Kazakh history.....	28
<i>Kambarbekova Gallia</i> . Particularities of the Persian sources during the reign of Mongols.....	31
<i>Molotova Gulbahrem</i> . The Fair Ruler Image in the “Qissa-i Ibrahim ibn Adham”.....	37
<i>Karimova Z.K.</i> Eastern Turkistan historiography on history of the Kazakh people of the XVIII–XIX cc.	43
<i>Molotova Elvira</i> . Data about Afaq Khawaja according to «Tadhkira-yi Sayyid Afaq Khwaja».....	48
<i>Zhunussova U.A.</i> Discourse on the exonym "Cham-Jat" in Cambodia.....	52
<i>Amirbekova U.A.</i> Some aspects of creativity of Kyu-bo Yi.....	57

THE TURKIC WORLD

<i>Karimova Risalat</i> . Uyghur community and 'mashrab-ottuz-oghul': role and significance of Islam.....	61
<i>Bazylkhan Napil</i> . Some undiscovered ancient Turkic written monuments in Kazakhstan, Mongolia, Russia and China....	67
<i>Yusupov Rakhimzhan</i> . The poetry of Eastern Turkestan in the second half of the nineteenth century: ideological and genre peculiarities.....	73
<i>Khadzhiyeva Gulzhahan</i> . Economic activity of the population of Eastern Turkestan of the XIX – beginning of the XX centuries from the point of comparative analysis with modernity.....	78
<i>Dyusenov Bagdat</i> . The system of vowel sounds in Mamluk-Kipchak language.....	83
<i>Masimova Halminam</i> . Grammatical features of word-formation affixes.....	88
<i>Tolimbetova B.N.</i> Central Asian ethnic groups in the composition of "Tarikh-i Rashidi".....	93

RELIGION AND RELIGIOUS PROCESSES IN ORIENT

<i>Yerekesheva L.G.</i> World-Cosmic Mythological Perception in Tengrianism-Shamanism and Hinduism: Comparative Perspective.....	98
<i>Jalilov Zaur</i> . The role of the Shiite clergy in social and political transformation of Iran in the second half of the XX century.....	105
<i>Baydarov Erkin</i> . Abay and jadidism: unity of knowledge and belief in spiritual heritage of Central Asia thinkers.....	112

THE MODERN ORIENTAL STUDY

<i>Duisen M. Galymzhan</i> . The potential of tourism development on the New Silk Road and Kazakhstan.....	120
<i>Yelena I. Rudenko</i> . A retrospective review of “external” preconditions of South Asian social and economic Modernization.....	127

YOUNG SCHOLARS’ RESEARCHES

<i>Ospanov N.M., Arbuz A.S., Zhumahanova S.P.</i> Collective memory on political events in Northeast Asia (on the example of school textbooks).....	133
<i>Aubakir A.</i> Culture and Worldview of the the Scythians: a Proto-Turkic Shared Commonality.....	141
<i>Muratbekova Albina</i> . The Sino-Indian border issue: emergence of the border dispute and settlement mechanisms.....	146
<i>Adilet R. Konirbay</i> . New vectors of trade-economic relations of Central Asian states and the role of transport in entering the global economics.....	153
<i>Yespolova E.M.</i> The Great Silk Road: The Cultural Bridge between East and West.....	160
<i>Berlibayeva M.B.</i> Cultural aspect in the study of Central Asia in western sources XVIII–XIX centuries.....	164
<i>Khakim A.E.</i> Toponyms of Kazakhstan and Central Asia in «Jami at-tawarikh».....	168
<i>Sakhova A.N.</i> Prospects for improving Kazakhstan's telecommunications sector in the context of studying the experience of countries in Europe.....	174
<i>Abdrakhmanov M.A.</i> About the history of the contract of donation in civil law.....	179
<i>Akshalova B., Zhanadilova Z., Almbayeva G.</i> Nonverbal method of teaching english.....	186
<i>Aliyarova L.M., Makhazhanova L.M.</i> Categories of plurality and quantity.....	190
<i>Almukhanova R.T.</i> Oratory skills (problems internal genre sections).....	195
<i>Amankeldi N.A.</i> Financing of higher education as a basis for human capital funding.....	200
<i>Amirakynova G.A.</i> Ethnic-national features of the Kazakh humor.....	208

<i>Anarbayev N.S., Yerzhan K.S., Patteev M.I.</i> Hanafi Scholars Treatise Abul Kasim Al-Faryabi.....	218
<i>Ayupova Z.K., Kussainov D.U.</i> Alikhan Bukeykhanov and revival of the political consciousness in the Kazakh society...	224
<i>Baisalova G.T.</i> Qualification of administrative violations in the field of customs.....	232
<i>Begembetova G.Z.</i> Cross-cultural factor of the Kazakhstan's musical art.....	239
<i>Bekmambetova Z.Zh., Bekova D.A.</i> Linguodidactics as a methodological basis of teaching foreign languages.....	244
<i>Dossanov N.A.</i> The professional activity of the Kazakh khans in the state seals (XVIII–XIX centuries).....	248
<i>Duisenbaykyzy D.S., Nurgozhina Sh.I.</i> The use of European framework assessment system in the formation of intercultural communicative competence in foreign language classes in language higher education.....	246
<i>Zholdasbekova S.A., Nurzhanbaeva Zh.O.</i> Economic performance of forming work values at students in the dual training.....	261
<i>Zhumagulova R.K., Nurgozhina Sh.I.</i> Interactive technology as the formation of the innovative methodology based on communicative competence.....	269
<i>Kazhyken M.</i> Stimulation and support of intellectual activity.....	276
<i>Kairanova A.S., Nurgozhina Sh.I.</i> The importance of competent approach in the modern foreign language education.....	286
<i>Kalieve A.Zh., Atabayeva G.K.</i> Motivation of intensive studying of English at non-linguistic higher educational institutions.....	290
<i>Kerimbek Zh.S.</i> Religious dastans banned by the Soviet Government.....	294
<i>Kokisheva M.T.</i> The symphonic kuy: the problems of history and typology of the genre.....	299
<i>Mambetov Zh., Esepbay Zh.</i> The problem of rhythm in literature prose.....	307
<i>Makhazhanova L.M., Khalenova A.R.</i> Formation of a neutral vocabulary in modern british and american english.....	312
<i>Moldabekova A.K.</i> The concept of religion.....	317
<i>Zhanakova N.T.</i> Position of the city Semey in the life of Sabit Donentaev.....	322
<i>Nurmaganbet Y.T., Izbasova A.B.</i> Actual problems of legal regulation of counteraction of corruption.....	326
<i>Orazbayeva A.S.</i> Ecology-economic condition of the republic of Kazakhstan and development of financial measures for its improvement.....	334
<i>Ospanova B.R.</i> Legal and linguistic features of honor, dignity and business reputation cases among linguistic expert's cases.....	339
<i>Ramazanov T.B.</i> Pragmatics of informative dialogue.....	346
<i>Sarbasova K.B., Kulyntaeva T.B.</i> The cognitive models of «war» concept in Muratbekov S. stories.....	252
<i>Turyzbekova A.E.</i> Image of national mentality in A. Kekilbaev's romans.....	359
<i>Urazbayeva Sh.N.</i> Formation of works of the female directors in Kazakhstan and their social and philosophical views.....	366
<i>Fursova T.V.</i> Some problems of the functioning of the Eurasian Economic Community at the present stage.....	371
<i>Khalenova A.R., Eshtaeva N.A.</i> The structure of ethnic identity.....	376
<i>Dairabaev M.S.</i> Training description methods of physical culture and sports.....	381
<i>Kaliev N.K.</i> Pedagogical bases of physical culture and sports, further education.....	390
<i>Ibraev A.Z.</i> Theoretical bases of formation of a new image of teacher.....	401
<i>Abdulkarimov B.U.</i> Use of information technology students and their improvement.....	406
<i>Nazarbek T.S.</i> The applied direction providing informative qualities when studying by pupils of the course of mathematics.....	412

PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE IN THE JOURNALS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

www:nauka-nanrk.kz

social-human.kz

Редакторы *М.С. Ахметова, Д.С. Аленов, Т.К. Апендиев*
Верстка на компьютере *С.К. Досаевой*

Подписано в печать 05.04.2016.
Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать – ризограф.
26,4 п.л. Тираж 2000. Заказ 2.

Национальная академия наук РК
050010, Алматы, ул. Шевченко, 28, т. 272-13-18, 272-13-19